

306.925
5-6
1944/45

IV 77

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHAEOLOGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ
ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

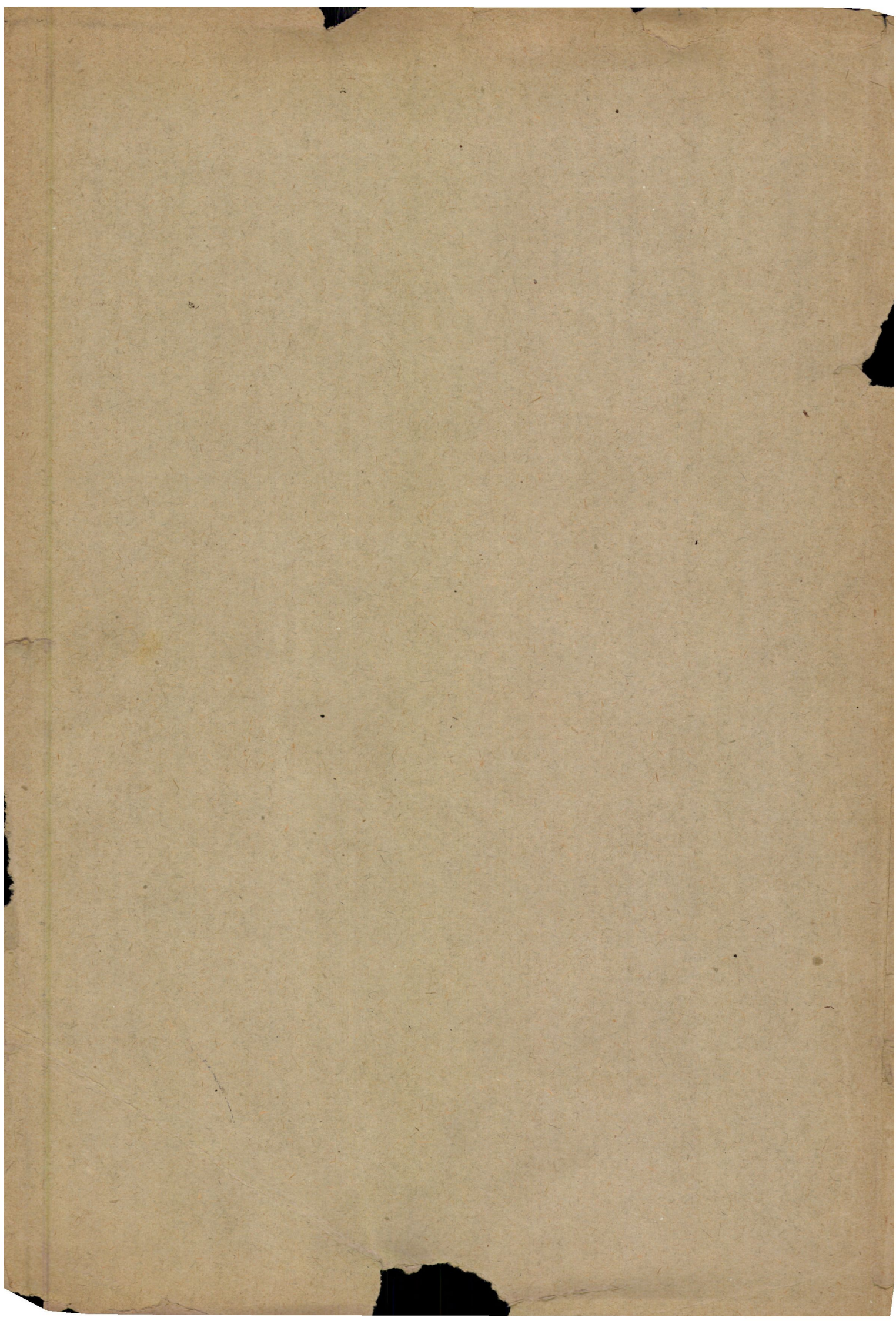
SERIES III.
VOL. V—VI.

1944—45.

III. FOLYAM
V—VI. KÖTET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1945

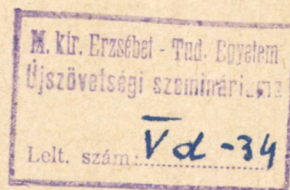
ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ
ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SERIES III.
VOL. V—VI.

1944—45.

III. FOLYAM
V—VI. KÖTET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1945

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ALCOHOLIC

STIMULANT

NY-100

TARTALOM.

INHALT. — TABLES DES MATIÈRES. — INDICE DELLE MATERIE. — CONTENTS.

Cikkek. — Papers. — Aufsätze. — Études et matériaux. — Studi e materiali.

	Oldal
Patay Pál: Rézkori temető leletei Jászládányból	1
<i>P. Patay: Les trouvailles archéologiques du cimetière de l'âge du cuivre à Jászládány</i>	11
Patay Pál: Néhány őskori tárgy kormeghatározása	23
<i>P. Patay: Zeitbestimmung einiger Gegenstände aus der Urzeit</i>	26
Banner János: Bronzleletek Hódmezővásárhely határában	29
<i>J. Banner: Trouvailles de l'âge du bronze des environs de Hódmezővásárhely</i>	35
Foltiny István: Bronzkori leletek Felsőpusztaszerről és Csengeléről	43
<i>I. Foltiny: Finds of the Bronze Age from Felsőpusztaszerről and Csengele</i>	48
Gallus Sándor: Olaszország „indogermanizálódása“ és a Kárpátmedence őstörténete	52
<i>S. Gallus: Die Urgeschichte des Karpatenbeckens und die „Indogermanisierung“ Italiens</i>	57
Párducz Mihály: Szkitakori telep a hódmezővásárhelyi Fehértó partján	62
<i>M. Párducz: A settlement of the Scythian Period on the Shores of the Fehértó, Hódmezővásárhely</i> ...	73
Csallány Gábor és Párducz Mihály: Szkitakori leletek a szentesi Múzeumban	81
<i>M. Párducz—G. Csallány: Funde aus der Skythenzeit im Museum zu Szentes</i>	97
Nagy Lajos: Az Óbuda Laktanya-utcai felhagyott zsidó temető római sírkövei	118
<i>L. Nagy: Le lapidi sepolcrali del vecchio cimitero di Laktanya-utca in Budapest</i>	134
Radnóti Aladár: A dáciai limes a Meszesen	137
<i>A. Radnóti: Il Limes di Dacia sulla montagna Meszes</i>	151
Darnay-Dornyay Béla: Dexter és Iulia Prisca sírköve a Balatoni Múzeumban	169
<i>B. Darnay-Dornyay: Der Grabstein des Dexter und der Iulia Prisca im Plattensee-Museum</i>	171
Barkóczi László: Kiadatlan feliratos kövek Brigetióból	172
<i>L. Barkóczi: Iscrizioni inedite a Brigetio</i>	174
Barkóczi László: Dák tolmács Brigetióban	178
<i>L. Barkóczi: Ein dakischer Dolmetscher in Brigetio</i>	184
Csalog József: Római istenszobrok Tamásiból	193
<i>J. Csalog: Römische Kleinbronzen aus Tamási</i>	197
Csalog József: A regölyi második római katonai elboesájtó okmány	198
<i>J. Csalog: Das zweite römische Militärdiplom aus Regöly</i>	199
Ifj. Alföldi András—Radnai Lóránt: A Dobogókőre vezető római katonai útról	201
<i>A. Alföldi iun.—L. Radnai: La strada militare romana del Dobogókő</i>	208
Sági Károly: Kocsiábrázolások Pannonia császárkori szepulchrális vonatkozású emlékein	214
<i>K. Sági: Rappresentazioni del carro sui monumenti sepolcrali della Pannonia imperiale</i>	232
Gosztonyi Gyula: A fenékpusztai I. sz. bazilika kérdése	251
<i>Gy. Gosztonyi: La questione della Basilica I. di Fenékpuszt</i>	261
Nagy Tibor: Az aquincumi kereszténység egy eddig félreismert emléke	266
<i>T. Nagy: Un monument méconnu du christianisme d'Aquincum</i>	273
Kalmár János: Az avar nyílhegy	283
<i>J. Kalmár: Die Typen der awarischen Pfeilspitzen</i>	293
Csalog József: A Szakály-Öreghegyi avar sírmező	295
<i>J. Csalog: Das awarische Gräberfeld von Szakály-Öreghegy</i>	299
Balogh Albin: Az esztergomi régészeti múzeum néhány avarkori tárgyról	300
<i>A. Balogh: Völkerwanderungszeitliche Funde aus der Umgegend von Esztergom (Gran)</i>	302
Nemeskéri János: A gyöngyösapáti hunkori sír torzított koponyájának anthropologiai vizsgálata	303
<i>J. Nemeskéri: Anthropological Examination of the Deformed Skull from Gyöngyösapáti (Hun period)</i> 308	

A szerkesztésért felelős:

Dr. Alföldi András egyetemi tanár (címe: Budapest, IV., Ferenc József-rakpart 25).

Editor — Directeur — Schriftleiter:

Prof. A. Alföldi. Adresse: Budapest, IV., Ferenc József-rakpart 25.

A szerkesztés technikai lebonyolításában ifj. dr. Alföldi András segédkezett; a tárgymutatót dr. Bónis Éva készítette.

TÁRGYMUTATÓ — REGISTER

I. ÁLTALÁNOS MUTATÓ. — GENERALREGISTER.

- Abundantia 193
acclamatio 172
 agyagedény (őskori) 1 s köv.,
 23 s köv., 31 s köv., 62 s köv.,
 82 s köv., 149 s köv., 170
 s köv., 196 s köv., 295 s köv.,
 300 s köv.
 — népv.-kori 295 s köv., 300 s
 köv.
 — középkori 300 s köv.
agora 260
aedicula 124, 132
akanthus 127, 183
akroterion 122 s köv., 184
 Alkestis 222
ala 127
ala I. Aug. Ituraeorum 199
ala I. Brittonum c. R. 199
ala I. Flavia Britannica 199 s
 köv.
ala I. Oshroenorum sagittariorum
 181
ala I. Thracum vet. sagitt. 199
 Alexander Severus 183
 Anchialos 258
 Andronicus consul 267
 Antoninus Pius 199
 Amor 182
amphitheatrum 148, 174
amphora 127, 131
 apátság 202
 Apollo 126, 150
 Appenin kultúra 53
area macerie cincta 222
apotropaion 271
 apszis 251 s köv.
ara 170
 aranytárgy (őskori) 1 s köv., 24
 aranygyűrű (őskori) 1 s köv.
 arianismus 273
 asztrális szimbólum 128, 216
attributum 224
atrium 254 s köv.
auditor 179
auxilia 149
 avar 25, 251, 260, 283 s köv.,
 295 s köv., 300 s köv.
 azalus 127, 227
 áldozati jelenet 170
 áldozati kancsó 226
 állatábrázolás (őskori) 25, 82 s
 köv.
 — rómaikori 214 s köv., 121 s
 köv., 170 s köv.
 — népv.-kori 296
 állattemetkezés 85 s köv.
 badeni kultúra 23 s köv., 295 s
 köv., 300 s köv.
 balta (őskori) 29 s köv.
 — rómaikori 170
baptisterium 260
barbaricum 180, 215
 bazilika 251 s köv.
basilica discoperta 258
 bélyeges téglá, lásd téglá
 bodrogkeresztúri kultúra 1 s köv.
 bolgár 300
 borostyángyöngy 83
 bój 180, 216
 bőségszaru 193
 bronzedény 30
 bronzkincs (őskori) 95
 bronzkor 23, 29 s köv., 43 s köv.
 bronzkorsó 194
 bronzszobor 193 s köv., 216
 bronztárgy (őskori) 29 s köv.,
 53 s köv., 81 s köv.
 — népv.-kori 295 s köv.
burgus 138 s köv., 202
capsulae 272
 Caracalla 126, 178 s köv.
 Cassiodorus 179
castellum 142
castrum 118 s köv., 138 s köv.,
 174 s köv.
cathedra 220
calathos 126
calo 225
centurio 150
cippus 266 s köv.
civitas Romana 199
classici (milites) 199
Codex Iustinianus 179
Codex Theodosianus 179
cohors I. Alpinorum equit. 199
cohors I. Alpinorum pedit. 199
cohors II. Augusta Thracum 199
cohors I. Batavorum mill. 199
cohors VII. Breucorum 199
cohors I. Brittonum milliaria
Ulpia torquata pia fidelis
c. R. 149 s köv.
cohors I. Campanorum vol. c. R.
 199
cohors I. Lusitanorum 199
cohors III. Lusitanorum 199
cohors I. Montanorum 199
cohors II. Nerviorum et Gallae-
corum 199
cohors I. Noricorum 199
cohors I. Thracum 180 s köv.,
 199
cohors I. Thracum Germanica 199
 Columella 270
 Commodus 180, 207
coniunx 169 s köv.
connubium 199
 Constantinus 270 s köv.
consul 172 s köv.
cornicularius 179
 cölöpépítmény 53 s köv.
 cölöplyuk 196
crux decussata 269

VI

- csat (őskori) 82
 — népv.-kori 301 s köv.
 csákány (őskori) 31, 96
 császárszobor 126
 csengő (őskori) 89
 csíptető (őskori) 31
 csontfaragvány (őskori) 94
 csövestalpú tál 2, 196
 csüngő (őskori) 5, 25, 31 s köv.
 — népv.-kori 296
 Cypraea kagyló 83 s köv.
- dák 23 s köv., 72, 149 s köv.,
 178 s köv.
 démon 271 s köv.
 diadém 193
diakonikon 157 s köv.
 Didascalia Arabica 258
 Diocletianus 179
dioscur 132
dippinti 271
diploma 198 s köv.
discus 270
 Domitianus 180
 Domitilla katakombá 254
- edényégető kemence (őskori) 65
 Elagabalus 178 s köv.
 elektrontárgyak (őskori) 82 s köv.
 emberábrázolás 184
 Epona 226
 eraviszkus 128
evocatus 178 s köv.
 ezüstgyűrű (ókeresztény) 271
 extraterramaricoli kultúra 53 s
 köv.
 égetéses temetkezés 221 s köv.
 ékszer (őskori) 4 s köv.
 — (római) 223
 — népv.-kori 25
 ékszerládika 122
 építési tábla 182 s köv.
 érem, pénzlelet (római) 120
- fal, falmaradvány 120
 falfestmény 127
 fazekasgyár 129
 felirat, feliratos kő 118 s köv.,
 137, 169, 172, 266 s köv.
 fenőkő (őskori) 87
 fibula (őskori) 34 s köv., 53, 69
 s köv.
 — rómaikori 121 s köv.
 — népv.-kori 296 s köv.
 fokos (őskori) 88
 Fortuna 150, 194
 forumbazilika 253 s köv.
 fossa kultúra 55
frumentarius 218
- függő (őskori) 82
 fülbevaló (népv.-kori) 300 s köv.
 fürdő 118, 147
- Gellérthegy kultúra 71 s köv.
genius 124, 182
 germán 179, 288
 gót 180
 gyöngy (őskori) 2 s köv., 30 s
 köv., 83
 — népv.-kori 295 s köv.
 gyűrű (őskori) 30 s köv.
- Hadrianus 172 s köv., 199
 hajcsat (népv.-kori) 296
 halotti lakoma 126
 halstatt kor 29, 31 s köv., 53, 93
 s köv., 300
 harangalakú edények kultúrája
 45 s köv.
hasta 269
hedera 150
 Hekate 124
 Herakles 222
 Hermes 224
heros 224
 híd (római) 139
 Hieronymus 270
honesta missio 199
 hun 283, 301 s köv.
hydraularius 179
 ijj (népv.-kori) 292
 illyr 53 s köv., 73
imperator 172
 indogermánok 52
interpret Dacorum 179
 istennő 193
 istenszobor 193 s köv.
 itinerarium 201
Iuno 126
 Iupiter 126, 150
- jazyg 32, 302
- kantharos* 127, 183
 kard (őskori) 29 s köv.
 — rómaikori 170
 — népv.-kori 290
 karp 180 s köv.
 karperec (őskori) 30 s köv., 81
 s köv.
 katakombá 130 s köv.
katechumenon 258
 katonai elbocsátó okmány,
 lásd diploma
 kelta 69, 87 s köv., 127, 170, 180
 kengyel (népv.-kori) 290
 kereszténység 266 s köv.
 kés (őskori) 30
- kínai 283 s köv.
 kliné 126, 184
 kocsábrázolás (római) 125, 214
 kocsidísz 184
 kocsitemetkezés 214
 kolostor 254
 kopt 271
 korai vaskor 23, 72, 91 s köv.,
 95 s köv., 219 s köv.
 kotinus 180 s köv.
 kovakés 2 s köv.
 kovakő (őskori) 86, 295
 kőcsákány 10
 ködúc 171
 köemlék 214 s köv.
 kőfaragóműhely 125 s köv.
 kőkés 5 s köv.
 kőoroszlán (románkori?) 171
 Krisztus-monogramm 270
 kules (népv.-kori) 295
 kunyhó (őskori) lásd lakóház
- lakóház (őskori) 3, 62, 73
 La Tène 1, 68 s köv., 81 s köv.,
 87, 184, 302
 lábperec (őskori) 69
 lándzsa (őskori) 29, 92
 — népv.-kori 290
legio I adiutrix pia fidelis 178
legio I adiutrix 172 s köv., 178
legio II adiutrix 179
legio II Augusta 181
legio XI Claudia 173
legio XIII gemina 131
legio XXX Ulpia victrix 173
libertus 217
ligatura 269
limes 137 s köv.
limes Dacicus 138 s köv.
 lőszerszám 216
- Marcus Aurelius 180
 Mars 150
marsupium 170
 maszk 184
 Maximinus Thrax 181
 mágia 272
 Meduza 122, 129 s köv.
 mérföldkő 202, 270
miles praetorianus 179
 mozaik 127
 mulio 218
municipium 174
- narthex* 258
negotiator 127
 neolithikum 23 s köv., 196
 Neptunus 194
 nyílhegy (őskori) 6, 29, 82 s köv.

- obszidián 2 s köv.
officium 179
 ókeresztény 130 s köv., 182, 251 s köv.
 oltár, oltárkö 120 s köv., 170, 174, 184, 266 s köv.
 orsógomb (őskori) 82 s köv.
 orvosi műszer (római) 123
ossuarium 220
 oszlop, oszlopsor, 126, 131, 252 s köv.
 öntőminta, öntörög (őskori) 30 s köv.
 öntőminta (népv.-kori) 298
 öntőműhely 32 s köv.
 öv (őskori) 4
 övdísz (népv.-kori) 290
 őrtorony lásd burgus
- Pacatus 129
 Pannonia inf. csapatai 199
patera 126, 193, 225 s köv.
pater patriae 172
 pajzs lásd scutum
pavimentum 204 s köv.
 Pádúai Szent Antal 131
 pávaábrázolás 125 s köv.
 pecsétnyomó (őskori) 91
peristylum 254
 Philippus Arabs 179 s köv.
 piceni kultúra 55
pietas 267
plaustrum maius 217
 Plinius 130
 poncoló véső (őskori) 30 s köv.
porta decumana 178
praesidium 143
praetorium 173 s köv.
 preszkita 56, 72, 91 s köv.
princeps 179
primiscrinus praefectorum 179
primuspilus 179
 Probus consul 267
proconsul 173 s köv.
prothesis 251 s köv.
 Psyche
- quád 179 s köv., 201
- rézcsákány (őskori) 6 s köv., 29
 rézkor 1 s köv., 24
- réztárgy (őskori) 2 s köv.
 római polgár 128
rudratio 204 s köv.
- salararius legionis* 178 s köv.
 saru 193
 sánc, sáncrendszer (római) 137 s köv.
sceptrum 126, 194
scutum 225
securitas 269 s köv.
sesquiplicarius 199
 Severus Alexander 202
 San Lorenzo 254
 sír (őskori) 1 s köv., 23 s köv., 30 s köv., 43 s köv., 53 s köv., 69, 81 s köv.
 — római 123, 214 s köv., 301
 — népv.-kori 25, 295, 302
 síremlék, sírkápolna (római) 133
 sírkerítés 183
 sírkő 118 s köv., 181, 214 s köv.
 sírláda 178
speculator 218
speculum 124
statumen 206 s köv.
stipendia militum 199
 stukkó 129
 szarkofág 124, 133, 178 s köv., 268
 szarmata 33, 62, 87, 172, 179, 261
 Szent Ágoston 131
 szepulchrális ábrázolás 214 s köv.
 szíjvég (népv.-kori) 295 s köv.
 szir 258
 szkita 23 s köv., 29, 33 s köv., 67 s köv., 81 s köv.
 szláv 300
 szolga (római) 218 s köv.
- tábor, lásd *castrum*
 tegez, tegeztartó (vaskori) 82
 — népv.-kori 282 s köv.
 telep (őskori) 62 s köv.
templum 254 s köv.
 terramare kultúra 52 s köv.
terra sigillata 86
Testamentum Domini nostri Jesu Christi 258
 téglá, téglabélyeg (római) 118, 173, 202
- thrák 23, 225
 tolmács 138 s köv., 178
 torzitott koponya 302 s köv.
 tör (őskori) 30 s köv.
 Traianus 120, 132 s köv., 149, 173, 180
tribunus 172 s köv.
 Trimalchio 122
tripus 124 s köv.
 trombitamustia 184
 trónus 193 s köv.
 tükör (római) 123 s köv.
 tű (őskori) 30 s köv.
tympanon 126 s köv.
- urnarajz 219 s köv.
 Ursacius 272
 út (római) 138 s köv., 194, 201 s köv.
- vadászat 286 s köv.
 vadászjelenet (római) 225
 Valens pannoniai egyházfő 272
 Valentinianus 207
vallum 147 s köv.
 varázs 272
 vaskés (őskori) 82 s köv.
 — népv.-kori 295 s köv.
 vastárgy (őskori) 88
 venét 53
 Venus 124 s köv.
veteranus 131, 150, 184, 198 s köv.
vexillatio 173, 181
via munita 206 s köv.
vicus 127
villa (római) 130
 villanova kultúra 53 s köv., 92 s köv.
 Vucedol-zóki kultúra 54, 196
- xenodochium* 259
- zabla, zablakarika (őskori) 89, 95 s köv.
 zabla (népv.-kori) 280
zamatum 251
 zsidó 118 s köv., 254
 zsugorított temetkezés 1 s köv., 23, 36, 62 s köv., 82 s köv.

II. NÉVMUTATÓ — NAMENREGISTER.

1. *Modern földrajzi nevek. — Moderne geographische Namen.*

- Abony 301
 Abony-Szentkirály 301
 Acsád 129
 Adria 55
 Aegei-tenger 271
 Aishingen 70
 Ajka 169 s köv.
 Alföld 33, 72, 147
 Almás-patak 144
 Alpár 284
 Alpár-Madari-tanya 291
 Alsócsikola 32
 Alsógellér 284
 Alsóilosva 150
 Alsó-Kosály 132 s köv.
 Alsónémed 31
 Alsó-Péterfalu 127
 Alsótöbörzsök-pusztá 227
 Anchialos 258
 Apameia Kibitos 258
 Arcar 124
 Au am Leithaberg 220 s köv.
 Ácspusztá 182 s köv.
 Áporka 47
 Átokháza 292
 Badaacsony 171
 Bakony hg. 226
 Balaton 129, 169 s köv.
 Balácsa 130, 169
 Balčík 123
 Balkán 271
 Balószög 292
 Batida 29
 Bánffyhunyadi 144
 Bátmonostor 73
 Belgrád 218 s köv.
 Bercel 71
 Bereck 140
 Beréd 148
 Bethlen 206
 Bécs 182
 Békásmegyer 69, 71 s köv.
 Békéscsaba-Fényes 67 s köv.,
 72, 90
 Békés-Homokgödör 70
 Bilina 46
 Bimbirkilisse 258
 Blatnica 91
 Bodrogmonostorszeg 71 s köv.
 Borsod vm. 69
 Bosznia 54
 Bököny-Ürgés-dűlő
 Budapest-Tabán 46, 118 s köv.,
 130, 207, 215
 Bulgária 124, 258
 Cikó 301
 Cilli 122
 Colla Cordeto (Ancona) 55
 Csabrendek 29, 286
 Csadjavica 300
 Csanytelek 81 s köv.
 Csapberek 169
 Csák 251 s köv.
 Csákberény 284 s köv.
 Csákvár 219 s köv.
 Csepel 301
 Cserkút 284, 301
 Csongrád-Vendel-halom 89
 Csongrád vm. 81
 Dalmácia 54
 Dálya 56
 Debrecen-Halászpusztá 69
 Dendera 258
 Deszk 31 s köv.
 Deszk-Ambrushalom 292
 Deutschaltenburg 128, 228
 Dél-Oroszország 271
 Dés 132, 139
 Dévényújfalú 282 s köv.
 Diósgyőr 96
 Doba 96 s köv.
 Dobogókő 201 s köv.
 Dosu Markului 143
 Duna 45 s köv., 118, 180
 Dunabogdány 122, 201
 Dunaföldvár 123
 Dunapentele 123 s köv., 215 s
 köv., 182 s köv.
 Dunántúl 45, 72
 Duna--Tisza köze 201
 Dunavecse 215 s köv., 229
 Durazzo 123
 Egregy patak 144
 Egreske 30
 Egyiptom 258, 271 s köv.
 Eisenstadt 230
 Ellend 288
 Előszállás 291
 Előszállás-Öreghegy 286
 Elvirapusztá 222 s köv.
 Erdély 34, 180
 Erdélyi Medence 141
 Eszék 126
 Esztergom 288
 Esztergom 129, 288, 300 s köv.
 Esztergom-Diósvölgy 300 s köv.
 Esztergom-Szentgyörgyhegy 301
 Esztergom vm. 32
 Érmihályfalva Gorovétanya 69
 Fábiánsebestyén 95
 Fábiánsebestyén-Korogypart 89
 Fehér-tó 33, 284 s köv.
 Fehér vm. 227 s köv.
 Feketehalom 288
 Felsőnyárkó 144
 Felsőpulya 96
 Felsőpusztaszer 43 s köv.
 Felvidék 180, 201
 Fenék-pusztá 251 s köv., 171
 Félegyháza-Vásártér 291
 Fót 266 s köv.
 Frensz 214
 Füzesabony 23, 33 s köv., 56, 95
 Gallishegy-Lovácska 71
 Gencs 46
 Genezaret 260
 Göttelsbrunn 229
 Görögország 258
 Graz 124
 Gyermel 34
 Gyoma 97
 Gyód 284 s köv.
 Gyöngyös 96
 Gyöngyösapáti 303 s köv.
 Győr 25, 127, 284 s köv.
 Gyulafehérvár 131
 Hajduböszörmény 30 s köv., 91
 Hegykő 127
 Herceghalom 34, 95
 Hercegovina 54
 Herend 169
 Hissar 259
 Hódmezővásárhely 29, 301
 Hódmezővásárhely-Batida 29
 — -Bodzáspart 29 s köv.
 — -Fehértó 62 s köv.
 — -Fügehalom 30
 — -Gorzsa 29
 — -Hunyadihalom 29
 — -Kishomok 67 s köv.
 — -Kistóalja 29
 — -Kopáncs Leliktanya 29
 — -Kotácpárt 29
 — -Kökénydomb 29
 — -Kútvölgy 30
 — -Solt Palé 29, 68
 — -Szakálhát 29
 — -Szőlőhalom 73
 Hódosfalva 143 s köv.
 Högyész 295
 Igar 292
 Iklód 71
 Ilosvai hg. 139

Inota 216 s köv.
 Ipoly 201
 Irbid 254
 Iszkaszentgyörgy 283 s köv.

Jászberény-Hajta 71
 Jászládány 1 köv., 24 s köv.
 Jesseföld 286
 Jutas 69

Kapjon 137
 Kard 95
 Kapos 194, 295
 Kasr-ibn-wardan 258
 Kárpátok 180
 Kárpátmedence 23, 52
 Klagenfurt 131
 Kherbet Hassi 260
 Kékkút 128 s köv.
 Kéménd 69 s köv.
 Kecskemét 32, 291
 Kis-Ázsia 133, 258
 Kisdorog-Tabod 69
 Kiskőszeg 56, 91
 Kiskőrös 288
 Kiskőrös-Szücsidűlő 286
 Kismarton 123
 Kis-Sebes 142
 Kiszombor 288
 Kiszombor-Nagyhalom 69
 Klissé Keui 258
 Knin 300
 Kolonijeh 271
 Kolozsvár 131 s köv.
 Komárom 129
 Komjáthna 30
 Koppány 195
 Koroncó 29
 Kosálypatak 139
 Kósd 70
 Kömlőd 34
 Közép-Európa 54
 Kuban 95
 Kunszentmárton 85
 Kustánfalva 90

Lajta vidék 216 s köv.
 Lengyel 196
 Lovasberény 47
 Lovasberény-Szűzvár 70
 Lúdvár 71

Magura hg. 149
 Magurjese 146
 Magyarartés 5 s köv., 24 s köv.
 Majdán 301
 Manding 70
 Margarethen a. d. Moos 229

Maria Saal 223
 Maros 43 s köv.
 Maroscsapó 34, 96
 Marosportus 133
 Marosvásárhely 31 s köv.
 Mány 229
 Mártély 29 s köv.
 Mátészalka 96
 Mátraszele 94
 Mesembria 124
 Meszes hg. 137
 Mezőberény 29 s köv.
 Mezőnyék 95 s köv.
 Miskolc 291
 Mitrovica 216 s köv.
 Mojgrád 24 s köv., 147
 Mokrin 286
 Mödling 227

Nagybarát 96
 Nagydém 34
 Nagyenyed 97, 132
 Nagykevény 205
 Nemestördemic 171

Olaszország 52
 Ondód 129
 Ojtozi szoros 140
 Olt 139
 Orbigny au Mont 126
 Oroszmező 34
 Oroszvár 216
 Ostia 259
 Ószentiván 31 s köv.
 Örményország 251

Palatovo 150
 Páhi 288
 Pákapusztá 288
 Páka 292
 Pálfa 69
 Páncélcsehi 34
 Páty 226
 Perge 260
 Pestszenterzsébet 46
 Pest vm. 229 s köv.
 Peszéradács 301
 Petrozsény 132
 Pécs 94, 130, 260
 Pécs-Gyárvaros 300
 — -téglagyár 69
 Pilin 90 s köv.
 Pilis hg. 226
 Pilismarót 201, 286
 Pilisszántó 202 s köv.
 Pilisszentkereszt 201
 Pilisszentlélek 202
 Piski 93 s köv.

Podolia 90
 Polesana 127
 Pomet 145
 Puhó 34
 Pusztá-Bodolyó 34
 Pusztá-Sárkánytó 32

Quarnero 54

Radostyán 70
 Rajna 183
 Ras Siaga 260
 Rácalmás-Kulestelep 70
 Rákospalota 32
 Ráros 29
 Regöly 35, 196 s köv., 301
 Rehovszkó-Kale 300
 Reichenhall 301
 Reisenberg 128
 Rimbosoiu hg. 143
 Rinyaszentkirály 34
 Rozvány 72
 Rőszke 29
 Ruda 46
 Ruma 122

Salfa 217 s köv.
 Sárbogárd 230
 Sebes-Kőrös 141 s köv.
 Sebes-patak 142
 Sebesvár 141 s köv.
 Selyemtelekpusztá 226
 Sédvíz 96 s köv.
 Sipóvó 307
 Sohag 258
 Somló 286
 Somlővásárhely 169
 Sopron 127, 216
 Soroksár 47
 St. Georgen 230
 Stillfried 56
 Sulimirski 90
 Sümeg 286
 Svájc 52 s köv.
 Szakály-Öreghegy 295 s köv.
 Szamos 139 s köv.
 Szeged 43
 Szeged-Csengele 43 s köv.
 — -Feketehalom 288 s köv.
 — -Mételyesi dűlő 43
 Szeged-Öthalom 94
 — -Rőszke 31 s köv.
 Szekszárd 170, 182, 291, 307
 Szendrőlád 34
 Szentandrás 69
 Szentendre 123, 201, 215 s köv.,
 301
 Szentes 81 s köv., 301 s köv.
 — -Derékegyháza 290

X

Szentes-Jaksor 85 s köv.
 — -Kistóke 88 s köv.
 — -Nagyhegy 34, 91
 — -Vekerzug 88 s köv.
 — -Zalota 89 s köv.
 Szentgál 169
 Székesfehérvár 215 s köv.
 Szíria 138 s köv.
 Szirmabessenyő 70
 Szob 69 s köv., 302
 Szófia 184
 Szolgaegyháza 230
 Szolnok-Jesszehof-pusztá 32
 Szombathely 182, 217
 Szomolány 31 s köv.
 Szőny 178 s köv.
 Szőreg 31 s köv., 46, 68 s köv.
 Tabajd 225 s köv.
 Tata 126, 174
 Tatabánya 181
 Tamásfalva 95
 Tamási 193
 Tápiószéle 23 s köv.
 Tárnok 229

Thabracá 127
 Tihanyvár 291
 Tisza 43 s köv.
 Tiszaderzs 284
 Tiszaug 46
 Tiszaújfalu 292
 Tongres 126
 Tök 220 s köv.
 Tököl 46
 Trier 129
 Troesmis 251
 Turnu Severin 123
 Tuzsér 30
 Ugra 34, 94
 Umm el Amed 254
 Uzsavölgy 34
 Üllő 284
 Vaja 30
 Vas vm. 230
 Vattina 48, 69
 Vatya 47
 Vág 181

Vál 231
 Vármező 144
 Velence (Fejér vm.) 231
 Velem Szt. Vid 30 s köv., 91 s köv.
 Veszprém 284
 Veszprém vm. 169 s köv.
 Vendelhalom 95
 Verebely 71
 Versec 48
 Vértés hg. 226
 Vlegyásza 141
 Wien-Semmering 302
 Württemberg 71
 Zala vm. 229
 Zalatna 132
 Zágráb 122, 182
 Zákány 288 s köv.
 Závod 301
 Zilah 150
 Zsámbék 231
 Zsibó 139
 Zsófímajor 169
 Zsujta 30

2. Antik földrajzi nevek. — Antike geographische Namen.

Ad Mures 182
 Ampelum 132 s köv.
 Apulum 131 s köv.
 Aquileia 184
 Aquincum 118 s köv., 174, 180,
 201 s köv., 215 s köv., 267
 s köv.
 Brigetio 126 s köv., 172 s köv.,
 178 s köv., 201 s köv.
 Britannia 150
 Carnuntum 174, 216 s köv.
 Castra ad Herculem 201
 Celeia 122
 Cibala 267 s köv.
 Cirpi 122, 201
 Gallia 183 s köv., 216

Germania 126, 184
 Dacia 131 s köv., 137 s köv.
 Dalmatia 182
 Herculaneum 126
 Intercisa 126, 184, 215 s köv.,
 268 s köv.
 Italia 132, 183 s köv., 214, 271
 Moesia 133
 Mursa 126
 Napoca 122, 132
 Noricum 123
 Pannonia 118 s köv., 172, 179 s
 köv., 214 s köv., 251 s köv.

Pergamon 260
 Poetovio 128, 182
 Pompeji 127 s köv.
 Porolissum 144 s köv.
 Raetia 150
 Roma 130
 Salona 251
 Savaria 199, 267
 Solva 301
 Sirmium 182, 229, 267 s köv.
 Syria 271 s köv.
 Ulcisia Castra 201, 215 s köv.
 Ulmus 267
 Virunum 131

3. Személynevek. — Personennamen.

a) Nomina:
 Aelius Iustus (Titus) 179 s köv.
 Aelius Honoratus (M.) 183
 Aelius Victorinus (P.) 181
 Albulius Dexter (L.) 169
 Antonius Zeno (M.) 199
 Aurelia Maximina 122

Aurelius Alexander (Marcus) 268
 Aurelius Heraclitus (Marcus) 268
 Aurelius Propincus 266 s köv.
 Blassius Nigellio (L.) 218 s köv.
 Caesonius Dexter 169

Calpurnius Dexter 169
 Canius Cinnamus (T.) 127
 Claudius Tarronius Dexter 169
 Claudius . . . mio 129
 Cominius Secundus 199
 Colonus Attusonius (Sept.) 218
 Didius Julianus (202)

Domatius Tergitio (T.) 127
Domitius Dexter (C.) 169

Ennius Dexter (Cn.) 169

Fabius Agrippinus (C.) 199
Flavia Calvena 267
Flavia Cara 267
Flavia Constantina 123
Flavianus (P.) 231

Iulia Primilla 126 s köv.
Iulia Prisca 169 s köv.
Iulius Facundus (Tib.) 128 s köv.
Iulius Silvanus (C.) 200

Licinius Victor (M.) 199

Nundianus (C.) 174

Ocilius Priscus (P.) 200

Petronia Nonnosa 122
Petronia Valeriana 122
Petronius Caeserius 122
Petronius Caesianus 122
Petronius Censorinus (M.) 122
Pullius Chresimus (L.) 200
Pullius Daphnus (L.) 200

Senecionius Lucianus (P.) 184
Servilius Geta (M.) 200
Sextilius Dexter 169

Turpilius Dexter (Lucius) 169

Ulpia Maxsimila 132
Ulpus Blastus (M.) 200
Ulpus Celerinus (M.) 178 s köv.
Ulpus Felix (Q.) 183
Ulpus Romanus (M.) 179 s köv.

Vettia Taurina 124

b) Cognomina:

Agrippinus (C. Fabius) 199
Alexander (M. Aurelius) 168
Aicca Cansalli (filia) Asalia 123
Attius (C.) 217
Attusonius (Sept. Colonus) 218
Aveta 220

Basilianus 272
Blastus (M. Ulpus) 200

Cara (Flavia) 267
Calvena (Flavia) 267
Celerinus (M. Ulp.) 178 s köv.

Cinnamus (T. Canius) 127
Caeserius (Petronius) 122
Caesianus (Petronius) 122
Censorinus (M. Petronius) 122
Chresimus (L. Publius) 200
Constantia (Flavia) 123

Daphnus (L. Pullius) 200
Dexter 169 s köv.
Dexter (Calpurnius) 169
Dexter (Caesonius) 169
Dexter (C. Domitius) 169
Dexter (Cn. Ennius) 169
Dexter (L. Albulius) 169
Dexter (Lucius Turpilius) 169
Dexter (Severus Vesnius) 168
Dexter (Sextilius) 169
Dexter (Tarronius Claudius) 169

Fabricia Velocis liberta 123
Facundus (Tib. Iul.) 128 s köv.
Felix Q. Ulpus 183
Fusca Barcatia liberta 124
Fuscus Luci f. 199

Geta (M. Servilius) 200
Grata 123

Heraclitus (M. Aurelius) 268
Honoratus (M. Ael.) 183

Ingenia (C.) 128
Inotus (T. Aelius) 179 s köv.
Iustus (Aelius) 181

Lucianus (P. Senecionius) 184
Lucius (Fusci pater) 199

Macrinus 202
Maxsimila Ulpia 132
Maximina (Aurelia) 122

Nigellio (L. Blassius) 218 s köv.
Nonnosa (Petronia) 122
Nundianus (C.) 174
Primilla (Iulia) 130
Prisca (Iulia) 169 s köv.
Priscus (P. Ocilius) 200
Propineus (Aurelius) 266 s köv.
Pusintulus 267

Reidomarus 199 s köv.
Romanus (M. Ulp.) 179 s köv.

Sabinianus 182
Secundus (Cominius) 199
Silvanus (C. Iulius) 200

Taurina (Vettia) 124
Tergitio (T. Domatius) 127

Uttedia, Sexti liberta,
Carnuntina 129

Valeriana (Petronia) 122
Valerius (C.) 131
Victor (M. Licinius) 199
Victorinus (P. Ael.) 181
Vigior (Artorius) 132

Zeno (M. Antonius) 199

c) Modern szerzők — Moderne Fachleute:

Alföldi 126, 180 s köv., 224 s köv.
300

Altheim 52 s köv.

Banner 62
Barb 230
Brelch 218
Buday 145 s köv.
Buschan 293

Csallány 24, 301
Cumont 128 s köv.

Daicoviciu 132, 137 s köv.
Daremborg 124
Desjardins 229
Dessau 169
Dezsényi 120
Dobó 229
Domaszewski 217 s köv.
Dölger 271

Ebert 223
Erdélyi 184

Fabricius 138
Faller 229
Fehér G. 300
Ferenczi 145 s köv.
Ferri 132 s köv., 182
Fettich 23 s köv., 81 s köv.
Florescu 131 s köv.
Fröhlich 266 s köv.

Gallus 1 s köv., 24
Gerecze 215 s köv.
Gráf 201
Greguss 292 s köv.
Groller 229
Günther 52

Hampel 33, 81 s köv.
Hekler 184, 227 s köv., 301
Hillebrand 10
Horváth T. 56, 95, 297

XII

Hunyadi 94

Jónás 120

Karaman 300

Kenner 229

Kerényi A. 229

Kubitschek 128, 229 s köv.

Kuzsinszky 128, 217 s köv.,
251 s köv., 266

Laczkó 169

Láng M. 228 s köv.

László 297

Leszih 92

Lindgren 55

Lipp 217 s köv.

Lovas 230

Ložar 184

Mahler 228

Mateescu 180

Merhart 52 s köv.

Mommsen 127, 178

Mozsolics 45

Nagy L. 71, 184, 215 s köv., 251

Nagy T. 226 s köv., 251

Niederle 300

Oroszlán 231

Panaiteacu 122 s köv.

Paret 70

Patay 45 s köv.

Paulovics 126

Paur 266

Radnóti 173, 180

Ritterling 181

Rómer 120, 226 s köv.

Roska 93

Rostovzeff 218 s köv.

Saglio 124

Schober 126 s köv., 184, 218 s
köv.

Schoenvisner 118

Sebestyén 284 s köv.

Sprockhoff 30

Stein E. 179

Stocky 46

Tomaschek 180

Tompa 1 s köv., 45 s köv.

Torma 142 s köv.

Weynand 220

Wilpert 131

Wosinszky 196

Zambra 201

RÉZKORI TEMETŐ LELETEI JÁSZLADÁNYBÓL.

A Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tára 1935 nyarán Gallus Sándor vezetésével Jászladányban ásatást folytatott, amelynek során egy negyven sírt tartalmazó rézkori temető került feltárássra. A sírokból előkerült leletanyag, különösen az arany- és réztárgyak révén a bodrogkereszturi kultúráról alkotott ismereteinket igen nagy mértékben vitte előbbre, így ez az ásatás az újabb magyarországi őskori kutatás egy jelentős pillére lett.

Éppen ezért szükségessé vált, hogy a leletanyag minél előbb ismertté tétessék. Gallus Sándor szíves előzékenysége tette ezt lehetővé, aki az általa kiásott anyag közzétételét átengedte nekem, egyben rendelkezésemre bocsátotta az ásatási jegyzeteit és fényképeit. Fogadja ezért ezúton is hálás köszönetemet.

A jászladányi rézkori temető leletanyagának fontosabb darabjaira, Tompa Ferenc munkái során már többször is hivatkozott.¹ Részemről pillanatnyilag a sírokat és ezek anyagát áll szándékomban ismertetni és csak szűkebben szándékozom méltatni a jelentőségüket. Bővebb méltatást a bodrogkereszturi kultúráról írandó összefoglaló munkámban szándékozom adni a leletről.

A temető Jászladány község (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye) határában, egy enyhe dombvonulaton fekszik. A sírok a humuszos alluviális és az alatta lévő diluviális réteg határán fekszenek, egyrészük bele van vájva az utóbbiba. Valószínűleg a dombvonulat eredetileg magasabb volt, az idők folyamán azonban lekopott. Több sír ugyanis olyan magasan feküdt, hogy a szántás a mellékletek egy részét tönkretette. Több sírt jelenkori földmunkával is megbolygattak, végül a temető területén La-Tène és népvándorláskori gödrök is találhatók, amelyek szintén megzavartak néhány sírt.

A temetőt földmunka során fedezték fel. Az ekkor előkerült tárgyak — így például a két aranygyűrű — képezik a szórványos leletek egy részét.

A sírok leírása a következő:

1. sír. H.²: 90 cm. Nő.³ — Baloldalon fekvő, K-Ny tájolású, közepesen zsugorított csontváz. A csontok rossz állapotban maradtak meg, pl. a csigolyák nagyrészt elporladtak. A kezek az arc előtt vannak. A bal láb ujjperecei és lábközépcsontjai hiányoznak (Szándékosan levágva?). Mellékletek:

1. Tejesköcsög töredékei. Az edényt összeállítani nem lehetett.

¹ Tompa Ferenc, A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből, XXV. kötet 7. szám. 16 old. — Tompa Ferenc, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 24/25 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 58 old.

² Rövidítések: H. = hossza; m. = magassága; p. á. = peremének átmérője; f. á. = fenekének átmérője; v. = vastagsága; sz. = szélessége.

³ A nemek megállapítását a fektetésből és a mellékletek alapján valószínűsítettem, nem pedig anthropologiailag állapítottam meg.

2. Ugyanott egy másik edény néhány töredéke. Valószínűleg csésze, vagy csöves-talpas tál oldalából származnak. Az edényt összeállítani nem lehetett.

3. Az öv tájékán 223 darab kerek márványgyöngy.

4. A sírban kisebb állati csontok is voltak.

2. sír. (I. t. 1.) H.: 100 cm. — Nő. — Felsőtestével a hátán fekvő csontváz, amelynek azonban koponyája és végtagjai baloldalra vannak fordítva. Tájolása K-Ny. Mérsékeltén zsugorított. A kezek az arc előtt fekszenek. A gerincoszlop és felsőlábszár tompa szöget zár be. A jobb lábfej bokából hiányzik (Csonkítás?). Mellékletei:

1. A csontváz hasi része előtt virágcserepalakú edény, amelynek pereme kissé összehúzó. Pereme alatt szimmetrikus elrendezésben 4 vízszintesen átfúrt fül. Durván kidolgozott. M.: 15 cm; p. á.: 13 cm (V. t. 1.).

2. Az előbbi edény mellett: csövestalpas tál felső részének töredéke. Az alsó csövestalp teljesen hiányzik. A megmaradt rész 9 cm magas.

3. sír. (I. t. 2.) H.: 60 cm. — Nő. — Felsőtestével a mellére fordult, a bal oldalán fekvő erősen zsugorított csontváz. Tájolása DK-ÉNy. Karok a törzs mellett, kezek az arc előtt. Lábak igen erősen felhúzva, úgyannyira, hogy a térdek a kezek közelében találhatók. A csontváz néhány csontja (így a medence is) nem volt megtalálható, elporladt. Az alsó lábszárak ugyancsak hiányoznak. (Talán bolygatás következtében.) Mellékletek:

1. A kezek előtt egy edény (talán csövestalpas tál) peremének néhány töredéke.

2. A térdek mellett tejesköcsög töredékei. Az edény nem volt összeállítható.

4. sír. (I. t. 3.) H.: 80 cm. — Nő. — Baloldalán, ÉNy-DK tájolásban fekvő igen erősen zsugorított csontváz. Kezek az arc előtt találhatók. A lábak igen erősen fel vannak húzva, annyira, hogy az alkar és a felső comb párhuzamosan egymás mellett találhatók; a térdek és kezek majdnem érintkeznek. Mellékletei:

1. Az arc előtt a kezekre ráhelyezve csövestalpas edény. Talpcsöve igen alacsony, mindössze 3.5 cm. Felső tálszerű része, amelynek csak az egyik oldala maradt meg, meredeken emelkedik. Peremének megmaradt részén egy bütök látható. Az egész edény magassága: 15 cm.

2. Közvetlenül a lábfejek előtt edény (valószínűleg tejesköcsög) néhány töredéke.

5. sír. (I. t. 4.) H.: 100 cm. — Férfi. — Jobboldalán fekvő, K-Ny irányba tájolt, közepesen zsugorított csontváz. A kezek a homlok előtt vannak. A gerincoszlop és a felső lábszárak derékszöget zárnak be. A sarkok az ülőcsontot majdnem érintik. Mellékletei:

1. A könyök és térd között, előbbihez közelebb tálszerű csésze. Alja lapos. Durván megmunkált. M.: 4.5 cm; p. á.: 9 cm.

2. Az előbbi és a térd között tejesköcsög, aránylag kiugróbb vállal. Fülei kb. 0.5 cm-rel a perem alatt vannak elhelyezve. M.: 18 cm; p. á.: 8 cm (V. t. 2.).

3. A jobb kézben kovakés. H.: 11 cm.

6. sír. H.: 90 cm. — Férfi. — Valószínűleg földművelés által a sír erősen megbolygatott. Így a koponya hiányzik (magasan feküdt). Jobb oldalon fekvő, DK-ÉNy tájolású erősen zsugorított csontváz. A lábfejek saroktól lefelé ugyancsak hiányoznak, de ez nem a bolygatástól származik. A sírnak ez a része ugyanis mélyebb volt. Kezek az arc helye előtt. Lábszárak eléggé zsugorítva, a sarok majdnem érinti az ülőcsontot. Melléklete:

1. Az alkar és térd között egy edény töredékei. Nincs begyűjtve.

7. sír. (II. t. 1.) H.: 80 cm. — Férfi. — A sír földművelés, valamint rágesálók által megbolygatva. Az ujjperecek szétszórtan voltak találhatóak, valamint a medence egy darabja körülbelül 1 m-rel odébb feküdt. A csontváz egyébként a jobb oldalán nyugodott, ÉNy-DK-i tájolásban, erősen zsugorítva. A koponya rendellenesen nem a jobb oldalán, hanem az alapi részén feküdt az állkapoccsal együtt. Kezek az arc előtt. Bal láb mérsékeltén, jobb erősen fel-

húzza. Utóbbi térde majdnem érinti a jobb könyököt. Sarkok az ülőcsont mellett találhatók. Egyébként a lábfejek bokából hiányoznak. A sír földjéből kitégett kunyhótápasz darabok kerültek elő. Egyéb mellékletek:

1. A lapocka mögött tálszerű csésze. Fenekén homorú kör (omphalos) látható. Oldala majdnem függőleges, pereme kissé kifelé ível. Oldalán 4 lapos lencsealakú bütyök ül szimmetrikus elrendezésben. M.: 5 cm; p. á.: 12 cm (V. t. 5.).

8. sír. (II. t. 2.) H.: 100 cm. — Valószínűleg férfi. — Hasára fektetett, de a jobb oldalára elfordult csontváz, amelynek a tájolása DK-ÉNy. Az egész temetkezés rendszertelenséget árul el; a csontváz úgy néz ki, mintha csak belékték volna a sírba. Így az arc nem a gerincre merőleges irányba néz, hanem annak folytatásába. A jobb kar egészen szokatlan helyzetben volt, az alkar a koponya alatt. A bal kéz szabályosan a koponya mellett. A lábak a medencénél alig vannak begörbítve, csak az alsó lábszárat húzták fel. Bal lábfej a sarokcsont után hiányzik. A jobb igen erősen visszahajlítva a lábszár mellé. Mellékletek:

1. A medence bal oldalán, azaz a test előtt tejesköcsög. A nyaka kissé megnyúlt. M.: 24 cm; p. á.: 8 cm (V. t. 3.).

2. A balkar mellett egy majdnem félgömbalakú csésze. A pereme kissé behúzott. Hasának alján négy bütyök látható szimmetrikus elrendezésben. M.: 6 cm; p. á.: kb. 11 cm (V. t. 6.).

3. A sír mellett húzott kutatóárokából, amely érintette a sírt, egy kovapenge töredéke került elő. H.: 5 cm (V. t. 7.).

9. sír. (II. t. 3.) H.: 100 cm. — Férfi. — Jobb oldalán fekvő erősen zsugorított csontváz. Tájolása DK-ÉNy. A szűz földbe ástott sír alakját jól meg lehetett figyelni; a sír pajzsalakú volt. A sírgödört éppen csak akkorára ásták, amennyi a zsugorított csontváz befogadásához szükséges volt. Így azután a lábfejek, térd, far, a koponyatető a sír falát érinti. A mellékletek ott találhatók, ahol a halott mellett maradt szabadon hely. Az erős zsugorítással és a pajzsalakú sírgödörrel elérhető, hogy a sír kiásásához aránylag kevés munka kellett. A csontváz a szokásos módon volt elhelyezve, de a bal kéz a jobb csuklón nyugodott. A térdeket a könyökhöz húzták fel. A lábfejek azonban nem érintik az ülőcsontot. Mellékletei:

1. A jobb alkarra ráhelyezve egy edény, amely valószínűleg tejesköcsög lehetett. Csak töredékei maradtak meg.

2. A hát mögött, a sír szögletében tál. M.: 8,5 cm; p. á.: 16 cm (V. t. 9.).

3—4. A sír földjéből előkerült még 2 obszidián penge.

10. sír. (II. t. 4.) H.: 70 cm. — Gyermek. — Baloldalán fekvő, DK-ÉNy irányba tájolt alig zsugorított csontváz. A bal kart és a bal lábfejet nem lehetett megtalálni. A fogakon és az arc előtt lévő ujjpereceken erős réz patina mutatkozott, azonban réztárgyat a leggondosabb keresés mellett sem lehetett találni. Talán kis gyűrű volt, amely elmállott. Egyéb mellékletek:

1. A koponya mögött tejesköcsög. Töredékes állapotban maradt meg.

2. Előbbi mellett, a tarkó mögött egy másik edény. Ugyancsak töredékes.

3. Az ágyéknál és a nyaknál összesen 38 darab márványgyöngy.

11. sír. H.: 60 cm. — Gyermek. — Baloldalán fekszik. Tájolása DK-ÉNy. A zsugorítás mértéke nem igen állapítható meg, ugyanis az egyik alsó kar, valamint a lábszárok térdén alul hiányoznak. Ennek oka bolygatásban keresendő, mivel a sír igen közel feküdt a népvándorláskorabeli gödrökhöz. Melléklete nem volt.

12. sír. (II. t. 5.) H.: 65 cm. — Gyermek. — Jobboldalán feküdt a csontváz, DK-ÉNy irányba tájoltan. Zsugorítása közepes. A bal alsó kar nem az arc előtt volt, hanem a combcsontokhoz közel. A jobb kar pedig kinyújtottan, úgy, hogy a kézfej a bal combcsonton feküdt. A koponyából csak az alsó állkapocs maradt meg. Mivel az edényeknek is csak az alja maradt meg, feltehető, hogy szántásnál sérült meg.

1—3. Három edény melléklete volt, mégpedig egy az öl előtt, egy a medence és a lábak között és egy az ágyék mögött. Ezek közül az egyik, bár annak is csak töredékei vannak meg, tejesköcsög volt, míg a másik kettő meghatározhatatlan.

13. sír. H.: 90 cm. — Férfi. — Jobboldalán fekvő DK-ÉNy irányba tájolt, erősen zsugorított csontváz. A könyök majdnem érintkezik a térdel. A bal kézfej a jobb felkaron nyugodott. A csontváz a humuszréteg alsó határán kemény színterrétegbe ágyazva feküdt. Mellékletei:

1. Az alsó lábszárak előtt tejesköcsög. Az aljának lábazatszerű kiképzése van. Nyaka aránylag igen szűk. M.: 23 cm (V. t. 4.).

2. A koponya fejtetői része alatt kékés. H.: 11 cm (V. t. 8.).

3. A sírban, részben magán a csontvázon állati csontok feküdtek (lapocka, bordák, stb.). Hogy milyen állattól valók, azt Gallus Sándor nem állapította meg. Ezen csontok a halott mellé helyezett ételek maradványai, amit az bizonyít, hogy például az állati bordák anatomiai sorrendben egymás mellett voltak (oldalas).

14. sír. H.: 50 cm. — Gyermekek. — Baloldalon, K-Ny-i tájolásban feküdt a csontváz, amelyet azonban rágcsálók, valamint a temető területén lévő népvándorláskori település erősen megbolygatott. Bár a lábfejek erősen fel vannak húzva, úgyannya, hogy a felső és alsó lábszárcsontok majdnem érintik egymást, a lábak a medencénél csak mérsékelten vannak behajlítva. Mellékletei:

1. Az alkar és a térd között tejesköcsög, erősen rongált állapotban. M.: 21 cm; p. á.: 9 cm.

2. Has előtt szilke. Az edény nyaka hengeres, hasa kiöblösödő, a vállán 2 kis fül van. M.: 9 cm (V. t. 10.).

3. A medencénél és a bokánál márványgyöngyök voltak.

15. sír. (II. t. 6.) H.: 110 cm. Az alja a koponya felé lejt. — Nő. — Baloldali fekvésű, DK-ÉNy-i tájolású, mérsékelten zsugorított csontváz. Rendellenesség nem volt megfigyelhető. Mellékletei:

1. Az arc előtt igen kis tejesköcsög. Rosszul kiégetett, nem volt megmenthető.

2. Mellette, a jobb kézfej alatt csészeszerű ferdeoldalú tál. M.: 7 cm; p. á.: 14 cm (V. t. 13.).

3. Ülőcsontnál egy nagy edény. Csak töredékei voltak megmenthetők.

4. Előbbi és a lábfejek között egy kisebb edény. Ennek is csak a töredékei maradtak meg.

5. A begyűjtött töredékekből egy ötödik edény jelenléte is megállapítható.

6. A fejnél (Gallus ásatási jegyzetei szerint) a szájpádlásba szorulva gömbösféjű arany pálcika, — valószínűleg a koponya jobb oldaláról csúszott be a szájüregbe (V. t. 11.).

7. A koponya alatt, vagyis a bal halánték mellett az előbbi aranypálcika párja (V. t. 12.).

E két aranypálcika nagyjából azonos, így, bár nem találtattak szimmetrikusan a koponya mellett, semmi kétség sem merül fel az iránt, hogy páros ékszer volt, a koponya két oldalán elhelyezve — az egyik alapján a halántéktájon. A pálcikák testét kerek keresztmetszetű rudacska alkotja. Az egyik végüknél e rudacska befűződnék, aminek következtében a végük kissé elkülönül. A másik végüket nagyjából gömbalakú fej zárja be, utóbbin kis árok fut körbe. A jobboldali példány feje kissé lapított. Az ásatási jegyzet szerint a tűfejek az arc felé fordulva feküdtek. Hosszuk: 45 mm, testük átmérője: 3 mm, a fejüké: 6 mm.

8. A csontváz dereka körül 6 sorba felfűzött márványgyöngyökből alkotott öv volt megfigyelhető, bár azt rágcsálók megbolygatták. Ez az öv 5·5 cm széles volt. Gyöngyök voltak ugyancsak mindkét bokánál, a lábfejnél és a talpnál. Ezenkívül gyöngyök akadtak még szétosztan a medence alatt, valamint a bordáknál. Összesen 385 darab volt begyűjthető. Átmérőjük átlagosan: 7 mm, vastagságuk: 2 mm (V. t. 14.).

9. Az ágyék alatt kagylóhéj.

16. sír. H.: 80 cm. — Nő. — Tájolása K-Ny. A csontváz egészen szokatlan helyzetben feküdt. Mindenek előtt is a medence egyenes helyzetben állt, mintha a halottat nem fekve, hanem ülve helyezték volna el és a test csak később dőlt volna el a bal oldalára. Alátámasztja ezt a feltevést az is, hogy a koponya a két lapocka, illetve karok között feküdt. A bal lapocka a fejtől keletre volt, a felkar a fej mellett, az alkar visszafordulva az arc elé. A jobb lapocka majdnem a medence mellett volt, a felkar a combcsontokon, az alkar az alsó lábszárazakon, az ujak majdnem a térden. A lábak teljesen fel voltak húzva. A sírban a következő mellékletek voltak:

1. A térd előtt zömök tejesköcsög. M.: 19 cm; p. á.: 9 cm (V. t. 19.).
2. A koponya jobb oldalán tűszerű aranyékszer (V. t. 16.).
3. Előbbinek párja a bal oldalon (V. t. 17.).

Ez a két aranyékszer, akárcsak a 15. sírbeliek, szintén páros. A koponya mindkét oldalán hasonlóan elhelyezve feküdtek, az állkapocs szögleténél. Irányuk előre és lefelé volt. A testük vékony aranyhuzal. Hosszuk egyharmadában a tűre merőlegesen keresztalakba elhelyezve 4—4 tűske van. Hosszuk: 67 mm; vastagságuk változóan: 1—2 mm; a tűskék hossza 3 mm.

4. A koponya bal oldalán, szorosan az aranytű mellett, arany csüngő, amely trapéz-alakú lemezkéből, valamint az ehhez csatlakozó karikából áll. Az ékszer lemez részén, valószínűleg felfüggesztés céljára négy helyen, a lemez sarkainak megfelelően át van fúrva. Két kidudorodás látható még a lemez és a karikarész érintkező pontján. Bár az ásatási jegyzetekből nem tűnik ki pontosan, milyen módon helyezkedett el a fej mellett, semmi sem mond ellent a magyartési 4. sírban talált hasonló példányok helyzetének, ahol is a halántéktájon, a karikával lefelé voltak elhelyezve. A jászladányi példány méretei a következő: Magassága: 29 mm; a lemezke legnagyobb szélessége: 11 mm; legkisebb szélessége: 5 mm; a karika külső átmérője: 15 mm; a karika szélessége: 1 mm; a kivágott kör átmérője: 13 mm; a lemezke magassága: 15 mm (V. t. 18.).

5. A sírból származik még egy arany lemezből készült 19 mm hosszú, 3 mm átmérőjű csövecske (V. t. 15.).

6. Az ágyéknál, az övtájékon összesen 144 darab márványgyöngy. (V. t. 20.).

7—8. Szintén a sír anyagában van 2 dentaliumból (?) készült csövecske.

Meg kell említenem, hogy a fent leírt aranycsüngőhöz teljesen hasonló darab került vétel útján a Nemzeti Múzeumba, nem is fél évvel a jászladányi ásatás után. Feltehető, hogy ez is a jászladányi 16. sírből származik, párja a fent leírt darabnak. A vétel útján szerzett példány méretei az alábbiak: Magassága 27 mm; a lemezke legkisebb szélessége: 5 mm; a karika külső átmérője: 15 mm; a karika szélessége: 1 mm; a kivágott kör átmérője: 13 mm; a lemezke magassága: 13 mm (VIII. t. 15.).

17. sír. H.: 105 cm. — Férfi. — Jobb oldalon fekvő, DK-ÉNy-i irányba tájolt, átlagosan zsugorított csontváz. A bal könyök a törzsön feküdt; a bal kézfej az arc előtt. A jobb könyök a medence előtt; a jobb kézfej a bal térd alatt. A bal kézfej nem volt megtalálható. A következő mellékletek voltak a sírban:

1. Közvetlenül az arc előtt csésze. Csak a töredékei voltak megmenthetők.
2. Előbbi előtt tejesköcsög. Ennek is csak a töredékei maradtak meg. F. á.: 9 cm.
3. A nyak alatt kőkés. A temető egyik legszebb példánya. A markolati részén finom peremretusolás látható. H.: 21 cm (VI. t. 1.).
4. A sírban elszórtan állati csontok.

18. sír. (III. t. 1.) H.: 130 cm. Mélysége: 50 cm-rel több az átlagnál. Szélei jól megfigyelhetők voltak. Aránylag igen nagyra ásták ki. — Férfi. — A sír egyik széle agyagkitermelés következtében megbolygatott. A csontváz a jobb oldalán feküdt, K-Ny-i tájolásban, mérsékelten zsugorítva. A koponya valószínűleg a bolygatás következtében a helyéről elmoz-

dult, a nyakcsigolyáktól távol, a fejtetőre fordulva feküdt. Az állkapocs az eredeti helyén maradt. A kezek nem az arc, hanem a has előtt voltak. A lábakat nem hajlították be nagyon. Mellékletekben igen gazdag, mégpedig:

1. A kezek előtt tejesköcsög. Hasa gömbszerű, nyaka megnyúlt, kúpos. M.: 29 cm; p. á.: 9·5 cm (VI. t. 3.).

2. A térdek előtt tálszerű csésze. Az alja kihasasodik. M.: 5 cm (VI. t. 6.).

3—4. A gerincoszlop tájékán, a sírnak bolygatott része mellett 2 edényhez tartozó töredékek. Valószínűleg a bolygatás tette tönkre azokat.

5. A fent leírt tejesköcsög mellett, ennek a térdek felé néző oldalánál ellentett élű rézcsákány. Akként volt elhelyezve, hogy a nyele az említett csésze mellett feküdhett. H.: 28 cm (VI. t. 5.).

6. A 2. számmal jelölt csésze és a sír széle között állati csontból faragott nyélszerű eszköz. H.: 22·5 cm (VI. t. 4.).

7. A nyak helyén az állkapocs mellett hatalmas kőkés. A temető leghosszabb példánya. H.: 23 cm (VI. t. 2.).

8. A bordáknál rézdarab (penge töredéke?). H.: 4 cm; v.: 2 mm.

9. Ugyancsak a bordák között 2 darab kagylóhéj.

10. Az alsó lábszárak mellett még egy harmadik láb teljes anatómiai sorrendben. Akként volt elhelyezve, hogy utóbbinak a térdé majdnem érintkezett a csontváz jobb lábának térdével. Majdnem párhuzamosan feküdt a csontváz lábaival, csak nem a jobb, hanem a bal oldalán. Térdben be volt hajlítva. Méretei lényegesen kisebbek az ép csontvázénál. Egy megbolygatott sírhoz tartozott-e, vagy részleges temetkezés volt-e, nem lehetett megállapítani.

19. sír. H.: 75 cm. — Nő. — A lábaknál a sírt bolygatás érte. Egyébként baloldalán fekvő, DK-ÉNy irányba tájolt, zsugorított csontváz. Mindkét kézfej a koponya alatt. A térdek előre álltak. Mellékletei:

1. A felső lábszár mellett tejesköcsög.

2. Az övtájon, az ágyék körül márványgyöngyök. Összesen 72 darab.

20. sír. H.: 80 cm. — Férfi. — Tulajdonképpen a mellén fekvő (a lábak azonban a jobb oldalon), K-Ny irányba tájolt erősen zsugorított csontváz. A karok a megfelelő oldalakon szorosan a törzs mellett. Kezek a koponya két oldalán. Egyedüli melléklete:

1. A jobb kar mellett hengeres csonttárgy. Alul-felül levágott végekkel.

21. sír. (III. t. 2.) — Férfi. — Jobb oldalon fekvő, K-Ny-i irányba tájolt, közepesen zsugorított csontváz. A jobb alsó kar nincs az arc előtt, hanem a bal combcsont közepén fekszik. A bal kéz a jobb könyököt átfogja. A bal lábfejből csak a sarokcsont volt megtalálható, a jobból is hiányoztak az utolsó ujjperecek. Mellékletek:

1. A bal kézfejnél tejesköcsög töredéke. Válla erősen kiugró. Nyaka megnyúlt. M.: 24 cm; p. á.: 14 cm (VI. t. 12.).

2. A tejesköcsög és a térdek között csésze. Az alján szimmetrikus elrendezésben 4 bütök, azonban ezek a talajt nem érintik. M.: 6·5 cm; p. á.: 11 cm (VI. t. 10.).

3. Egy harmadik edény töredékei.

4. A bal combcsontra és alsó lábszárra ráhelyezve egy réz tű. Feje lapátszerűen kiszélesedik, a teste négyszögletes átmetszetű és csavart. H.: 15·5 cm (VI. t. 7.).

5. Bal fültájon kőkés. H.: 8·5 cm.

6. A háti bordák között egy szépen retusált háromszögalakú obszidián nyílhegy.

7. A térd tájékán állati csontok.

22. sír. H.: 40 cm. A csontvázból, ámbár bolygatás nyoma nem volt megállapítható, csak a koponyát és néhány kézcsontot lehetett megtalálni. Az állkapocs és fogak is hiányoztak. Mellékletek:

1. A koponya Ny-i oldalán valószínűleg tejesköcsög aljának és oldalának töredéke.
2. Előbbi mellett lapos tálszerű csésze, kifelé hajló szájperemmel. M.: 4·5 cm; p. á.: 14 cm.
3. A koponya alatt 53 darab márványgyöngy.

23. sír. (III. t. 3.) H.: 110 cm. — Nő. — Baloldalon fekvő, K-Ny irányba tájolt csontváz. Valószínűleg bolygatott. A csontvázból csak a koponya, bordák, mindkét alsó lábszár és mindkét lábfej maradt meg. Mellékletek:

1. A koponya jobb oldalán, fenékkal fölfelé fordítva, félgömbalakú vastagfalú, kissé durván kidolgozott csésze; alján 4 szimmetrikusan elhelyezett kis bütyök. M.: 6 cm; p. á.: 12 cm (VI. t. 8.).

2. A koponya bal oldalán díszes tejesköcsög. A hasának az alja ment a díszítéstől. A két fül alatt egy-egy függőleges sávban hálómintával díszített és díszítetlen négyszögek váltakoznak. Az edény felületének egész egyéb részét a bodrogkeresztúri kultúrában ismeretes hálódísz és kihagyásos meandrikus szalag minta borítja. A díszítést a has alján körbefutó fogazás zárja le. M.: 23 cm; p. á.: 9 cm (VI. t. 9.).

24. sír. (III. t. 4.) H.: 90 cm. — Férfi. — Jobboldalra fektetett. K-Ny-i tájolású, igen erősen zsugorított csontváz. A kezek közvetlenül az arc előtt vannak. A könyök és térd érintkezik; a sarok is igen közel van az ülőcsontozathoz. Mellékletek:

1. Szorosan a koponya bal oldalán sagittalis irányban elhelyezve kovakökés. H.: 13 cm (VI. t. 11.).

2. A hát mögött és az alsó lábszáraknál állati csontok.

3. A mell körül néhány cseréptöredék.

25. sír. (III. t. 5.) H.: 75 cm. — Férfi. — Jobboldalon fekvő K-Ny-i tájolású, erősen zsugorított csontváz. A sír bolygatott volta megállapítható. Egyedüli melléklete:

1. A mellkas helyén 1 darab kovatöredék.

26. sír. (III. t. 6.) H.: 70 cm. — Gyermeke (fiú). — Jobboldalon fekvő K-Ny-i irányba tájolt, igen erősen zsugorított csontváz. A térdek a könyökök előtt vannak. Bal alkar hiányzik. Mellékletek:

1. A térd mellett, az archoz közelebb, félgömbalakú csészeszerű tál. Az alján szimmetrikus elrendezésben 4 bütyök, amelyek a talajt nem érintik. M.: 6 cm; p. á.: 11·5 cm (VI. t. 13.).

2. Mellette egy edény töredékei.

3. Az előbbieket mellett a lábak felé tejesköcsög töredékei.

4. Az előbbi kettővel egy sorban, a lábak előtt tojásdadalakú edény. Peremének belső oldalán, egymással szemben 1—1 függőleges nyílású fül. A fülek mellett a perem felcsúcsosodik. M.: 14 cm; p. á.: 12 cm (VI. t. 14.).

27. sír. H.: 70 cm. — Gyermeke. — Baloldalon fekvő, ÉNy-DK irányba tájolt, igen erősen zsugorított csontváz. Kezek részben az arc alatt feküdtek. A felső lábszárak igen erősen vannak behajlítva, annyira, hogy a könyök a combcsont közepét érinti. Az alsó lábszárak kevésbé felhúzóttak. A sírt előzetes földmunkák során már megbolygatták. Mellékletei:

1. A kezek, illetve az arc előtt csésze. Szájpereme kissé kifelé hajlik. Oldalán szimmetrikus elrendezésben 4 lapos bütyök. M.: 8 cm; p. á.: 10 cm (VI. t. 15.).

2. Előbbi csésze és a térdek között egy sötétszürke színű, durva kidolgozású edény lapos aljának töredéke.

3. Kis kovadarab. H.: 3 cm.

28. sír. (IV. t. 1.) H.: 90 cm. — Férfi. — Jobboldalon fekvő, Ny-K-i tájolású, igen erősen zsugorított csontváz. Kezek közvetlenül az arc előtt találhatók; a térdek és a könyök érintkezik. A sarkok az ülőcsontig felhúzva. E sír is bolygatott volt. Mellékletek:

1. Az alsó kar előtt tejesköcsög. M.: 24 cm; p. á.: 7·5 cm (VII. t. 1.).

2. Előbbi és a térdek között egy csésze talpának és oldalának töredéke.
3. A koponya bal oldalán, részben az arc előtt kovakőkés. H.: 16 cm (VII. t. 2.).

29. sír. (IV. t. 2.) A jászladányi temető, egyben a bodrogkeresztúri kultúra eddig ismert egyetlen égetéses sírja. A hamvak egy halomban heverték (tehát szórt hamvas és nem urna-temetkezés) és mellettük voltak a mellékletek. Néhány csont tökéletlenül elége került a sírba. Mellékletek:

1. A hamvak ÉNy-i oldalán egy főt összeszűkülő virágcserepalakú edény. Közvetlenül a perem alatt egymással átellenben két vízszintes nyílású fül található (egyik letört). Ezekre merőlegesen az edény oldalának közepén két nagyobb bütyök foglal helyet. Az edény durván megmunkált. M.: 14 cm; p. á.: 11 cm (VII. t. 3.).

2. A hamvak tulsó oldalán egy kovakőkés feküdt.

3. A sírban állati csontok is voltak.

30. sír. H.: 60 cm. — Nő. — Baloldalra fektetett, K-Ny-i irányítású, erősen zsugorított csontváz. A térdek egészen felhúzva. A sír kibontásakor az egyik kézfej hiányzott, ezzel szemben még egy harmadik alsó lábszár került elő ismeretlen helyzetben. Lehet, hogy a sír bolygatott volt. Egyetlen melléklete:

1. A hát mögött, fent összeszűkülő virágcserepalakú edény. Csak töredékes állapotban maradt meg. Kigömbölyödő hasán 4 vízszintes nyílású fül található szimmetrikus elrendezésben. A perem alatt, a fülek közötti térközök felező pontjában egy-egy, összesen 4 bütyök foglal helyet. Durván kidolgozott. M.: 16·5 cm; p. á.: 11·5 cm.

31. sír. Igen erősen bolygatott. Tájolását, fekvését megállapítani nem lehetett. Talán a jobb oldalán feküdt. A csontvázból éppen csak a medence és a lábak maradtak meg. Melléklete nem volt.

32. sír. (IV. t. 3.) H.: 110 cm. — Nő. — Bal oldalán, K-Ny-i tájolásban fekszik. A csontváz enyhén zsugorított. A bal felkar nem a törzs mellett, hanem előre felé fekszik. Az alkar visszahajlítva a mellre. A jobb alkar a derékon keresztbe fekszik. A sír egyik szélét bolygatás érte, azonban ez a csontvázat nem bántotta. Csak 2 darab edény rongálódott meg ez alkalommal. A sírgödör alakját jól meg lehetett figyelni; ovális volt. Mellékletek:

1. A törzs előtt a váll magasságában tejesköcsög. Nyaka csonkakúpalakú, megnyúlt, hasa erősen kiöblösödik. A két vízszintes nyílású szalagfül valamivel a perem alatt van elhelyezve (egyik letört). Az edény vékonyfalú, finoman kidolgozott. M.: 21 cm; p. á.: 8·5 cm; hasának átmérője: 17 cm (VII. t. 5.).

2. Mellette a mellkas előtt lapos tál. Az edény falának és aljának érintkezésénél 3 aszimmetrikusan elhelyezett, függőlegesen átfúrt bütyök van. A tál finom kidolgozású, vékony falú. M.: 7 cm; p. á.: 19 cm (VII. t. 7.).

3. Előbbiekkel egy sorban, újabb lapos tál. Oldalán szimmetrikus elrendezésben 4 függőlegesen átfúrt bütyök. Ugyancsak vékony falú, finoman kidolgozott. M.: 8·5 cm; p. á.: 19 cm (VII. t. 6.).

4. Az első tál mellett díszes lapos tál. Kívül az edény alján apró bütykök láthatók. A tál belseje díszített. A minta egy hatszögű csillagból áll, amely váltakozó irányba saffirozott négyszögekből van összetéve. Igen finom kidolgozású. M.: körülbelül 4 cm; p. á.: 20 cm (VII. t. 4.).

5. A második tál mellett durva edény. Nem volt megmenthető.

6. Az övtájékon márványgyöngyök voltak. Meg lehetett figyelni, hogy ezek egymás alatt lévő 5 sorban, felfüggesztve alkottak valami övet. A boka mellett ugyancsak voltak márványgyöngyök. Összesen 248 darab került elő.

7. Az alsó lábszár és a combcsont között 3 darab vörösszínű korallgomb volt található. Mindenik gombon 2 átfúrás látható. Átmérőjük körülbelül 16 mm (VII. t. 8., 9.).

33. sír. H.: 60 cm. — Nő. — Baloldalla fordított, de tulajdonképpen a hátán fekvő csontváz. Tájolása DK-ÉNy. A csontváz medencén alul hiányzik, ugyanis az ásatás előtt erősen megbolygatták. Melléklete nincs.

34. sír. H.: 80 cm. — Nő. — Baloldalon fekvő, DK-ÉNy-i tájolású csontváz, ugyancsak teljesen megbolygatva. Melléklete nincs.

35. sír. A sírgödör mérete 80×80 cm. Hiányos csontváz. Koponya, állkapocs, 2 karcsont és néhány borda kivételével más csont nem volt található. Vagy részleges temetkezés, vagy bolygatás történt itt. Mellékletek:

1. Tejesköcsög. Nyaka aránylag rövid. A fülei közvetlenül a perem alatt helyezkednek el. Az edény vastag falú, de felülete csiszolt. M.: 18·5 cm; p. á.: 8 cm (VII. t. 10.).

2. Csésze töredéke. P. á.: körülbelül 13·5 cm lehetett.

3. Egy edény aljának töredékei.

4. A sír földjéből kagylóhéjtöredékek is kerültek elő.

36. sír. (IV. t. 4.) H.: 80 cm. Alakja akárcsak a 9. sz. síré. — Férfi. — Jobboldalára fektetett, DK-ÉNy-i irányba tájolt, erősen zsugorított csontváz. A koponya a pajzsalakú sírgödör jobb sarkában, a hát szorosan a sírgödör jobb oldalának nekifeküdve, a térd és az alsó lábszárak a baloldali fal szűkülő oldala mellett voltak. A lábfejek a gödör hegyes sarkában. Mellékletek:

1. Kezek mellett, a sírgödör bal sarkában egy csészealakú edény. Hasának legszélesebb részén 4 bűtyök szimmetrikusan elhelyezve. Nyaka kissé befelé hajlik. M.: 10 cm; p. á.: 10·5 cm (VII. t. 14.).

2. Az előbbi edényben egy kis csészeszerű tál. Alja gömbölyded. M.: 4 cm; p. á.: 9 cm (VII. t. 13.).

37. sír. H.: 105 cm. — Férfi. — Jobboldali fekvésű, DK-ÉNy-i tájolású, igen erősen zsugorított csontváz. A könyök majdnem érintkezik a térddel; a lábfej — amelyet ugyan nem lehetett megtalálni — egészen az ülőcsontig volt felhúzva. Gallus megfigyelése szerint a koponya esetleg brachicephal volt. Mellékletei:

1. A koponyatetőnél egy tejesköcsög. Alakja igen zömök, a nyaka nem különül el a testtől. A fülek kissé a perem alatt találhatók. M.: 23 cm; p. á.: 10 cm (VII. t. 12.).

2. Mellette az arc felé egy edény.

3. Előbbiekkel egy sorban elhelyezve még előbbre, kétfülű mély tál. A pereme kissé befelé ível. M.: 8 cm; p. á.: 13 cm (VII. t. 11.).

38. sír. (IV. t. 5.) H.: 90 cm. — Nő. — Baloldalán fekvő, DK-ÉNy-i irányba tájolt, eléggé zsugorított csontváz. Az alsó lábakat eléggé felhúzták. Az alkarok nem a test előtt találhatók, hanem az előre álló combcsontok mellett, azokkal párhuzamosan. Mellékletei:

1. Az arc előtt gömbszelvényalakú csésze. M.: 5 cm; p. á.: 12 cm (VIII. t. 2.).

2. A medence mögött tejesköcsög. A fülek kissé a perem alatt vannak. Mind a nyakon, mind a hason, a fülek alatt, valamint azokra merőlegesen, tehát 4 helyen, 3—3 függőleges plasztikus lécz fut alá. A nyak megnyult, felfelé szűkülő. A has kihangsúlyozott. M.: 23 cm; p. á.: 8 cm (VIII. t. 1.).

3. A lábfejek előtt újabb edény töredékei.

39. sír. Teljesen feldúlt. Valószínűleg jobboldalra fektetett, DK-ÉNy-i irányba tájolt csontváz.

40. sír. H.: 70 cm. Teljesen feldúlt. Valószínűleg jobboldali fekvésű, DK-ÉNy-i tájolású csontváz.

Az ásatás területéről, részben azt megelőzően az alábbi tárgyak kerültek még elő:

1. Az ásatás előtt állítólag letek egy, az ellentett élű rézcsákányokhoz hasonló (?) kőcsákányt. A találók kezén eltűnt.

2—3. Ugyancsak az ásatást megelőzően egy feltárt sírból került elő 2 aranygyűrű. Vastagabb lapos huzalból készültek, a végeik szabadon állanak. Átmérőjük körülbelül 20 mm, illetőleg 16 mm (VIII. t. 3., 4.).

4. Tejesköcsög, aránylag rövid hengeres nyakkal. A fülek valamivel a perem alatt ülnek. M.: 17 cm; p. á.: 8 cm (VIII. t. 10.).

5. Zömök tejesköcsög. Nyaka alig van. Fülén 3, illetve 4 függőleges facetálás. Az edény oldalát köröskörül gondatlanul elkészített és elnagyolt hálómintás, bekarcolt díszítés borítja. M.: 20 cm; p. á.: 9 cm (VIII. t. 7.).

6. Négylábú edény. Has gömbalakú. Ezen foglal helyet a csonkakúp alakú, felfelé szűkülő nyak. A vállán 2 fül van. M.: 17 cm; p. á.: 9·5 cm (VIII. t. 9.).

7. Kétfülű mély tál. A fülek magasságában befűződő nyaka van, fölötté a perem kihajlik. M.: 9·5 cm; p. á.: 18 cm (VIII. t. 6.).

8. Fordított csonkakúp alakú tál. M.: 6·5 cm; p. á.: 16·5 cm (VIII. t. 5.).

9. Virágcserepalakú edény. Oldalán 2, szintben összesen 4 bűtyök szimmetrikus elrendezésben. Pereme kissé befelé ível. M.: 15 cm; p. á.: 11 cm (VIII. t. 8.).

10. Csésze. Az alján 3 átfúrt bűtyök, amelyek a talajt nem érintik. M.: 6 cm; p. á.: 12 cm (VIII. t. 11.).

11. Kovapenge töredéke. H.: 7 cm (VIII. t. 12.).

12. Márványgyöngyök. (VIII. t. 13.)

13. Az ásatást megelőzőleg feldúlt sírból származik egy emberi koponyadarab, amelyen fegyver okozta sérülés (valószínűleg halálos) nyoma látható (VIII. t. 14.).

A jászladányi temető legjelentősebb lelete a 18. számú sírban lelt ellentett élű rézcsákány. Ezzel a hazánkban talált rézeszközök kora megállapítható lett. Ez utóbbi, Hillebrand Jenő eddigi véleményével szemben, összeesik a bodrogkereszturi kultúrával.

Az arany gyakori előfordulása és fejlett feldolgozási módja szintén meglepő. E leletek révén ugyancsak meghatározható több, eddig ismeretlen korú aranyékszer.

A sírok kerámiai és egyéb mellékletei az általánosan ismert képet alkotják. Feltűnő mindamellett a csövestalpas edények és tálak ritka előfordulása. Élénk kereskedelmi összeköttetésre vallanak a 32. számú sírban lelt koralldarabok. Az aranyékszerek, valamint egyes kerámiai típusok révén közeli kapcsolat található a jászladányi és a hasonló magyartési temető között. A 29. számú égetéssel temetkezés pedig idegen kultúrák hatását tükrözi vissza.

PATAY PÁL.

⁴ Hillebrand Jenő, A pusztaiistvánházi korarézkori temető. Archeologia Hungarica. IV. Budapest, 1929. 49 old.

LES TROUVAILLES ARCHÉOLOGIQUES DU CIMETIÈRE DE L'ÂGE DU CUIVRE À JÁSZLADÁNY.

Pendant l'été de 1935 la section archéologique du Musée d'Histoire Hongrois a organisé, sous la direction d'Alexandre Gallus, des fouilles à Jászladány au cours desquelles un cimetière de l'âge du cuivre, comprenant quarante sépulcres, fut mis à jour. Le matériel trouvé dans ces sépulcres, spécialement les objets d'or et de cuivre, nous ont permis d'approfondir notablement nos connaissances sur la civilisation de Bodrogkeresztur et ainsi ces fouilles sont devenues une des sources les plus importantes des recherches archéologiques hongroises les plus modernes.

C'est pourquoi nous avons trouvé nécessaire de publier au plutôt possible le matériel de ces fouilles. Ceci est devenu possible grâce à l'aimable obligeance de M. Alexandre Gallus qui m'a cédé la publication du matériel découvert par lui, et en même temps il a mis à ma disposition ses notes et ses photographies faites sur les fouilles. Qu'il veuille me permettre de le remercier de son désintéressement à cette occasion aussi.

M. François Tompa, au cours de ses travaux, s'était déjà plusieurs fois référé au matériel des fouilles du cimetière de Jászladány.¹

Pour ma part je n'ai d'autre but en ce moment que de faire connaître les sépulcres et leur matériel et je ne parlerai de leur importance que très brièvement. Je me propose de donner une appréciation plus détaillée des trouvailles dans mon ouvrage d'ensemble (en préparation) sur la civilisation de Bodrogkeresztur.

Le cimetière est situé dans le voisinage du village de Jászladány (comitat de Jász-Nagykun-Szolnok), sur une chaîne de collines peu élevées. Les sépulcres sont enfouis dans une couche d'humus alluvien et descendant en général jusqu'à la couche diluvienne; un certain nombre est creusé en cette dernière. Probablement ces monticules étaient originairement plus hautes, mais le temps et l'érosion les ont usées. Plusieurs sépulcres étaient si haut placés que le labourage abîma une partie du mobilier funéraire. Plusieurs tombes ont été dérangées par des travaux de terrassement et enfin nous avons pu reconstruire sur tout le territoire du cimetière des fosses du temps La-Tène et de l'époque des Migrations des Peuples, qui ont encore dérangé quelques sépulcres.

On découvrit le cimetière par suite d'un travail de terrassement. Les objets qui vinrent à jour alors — par exemple les deux bagues d'or, — font une partie des trouvailles isolées.

La description des sépulcres.

Sépulcre I. L.²: 90 cm. — Une femme.³ — Couchée sur le côté gauche, dans une orientation Est-Ouest, le squelette est moyennement replié. Les os se sont conservés dans un mauvais état, p. e. les vertèbres sont complètement réduites en poussière. Les mains se placent devant la figure. Les phalanges des doigts et les os métatarsiens du pied gauche manquent (coupés avec intention?).

Mobilier:

1. Les fragments d'un pot au lait. Ceux-ci ne pouvaient être rassemblés.
2. A la même place gisaient quelques fragments d'une autre poterie. Probablement une tasse, ou c'était les restes d'un plat à tube-pattu. On ne pouvait pas ramasser les débris.

¹ *François Tompa*, Les commencements de la civilisation pendant l'Age de Bronze en Hongrie. Études sur les sciences historiques. Vol. XXV. No. 7, p. 16. — *François Tompa*, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 24/25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission p. 58.

² Abréviations: L. = Longueur; H. = Hauteur; d. b. = diamètre du bord; d. f. = diamètre du fond; É. = épaisseur; La. = largeur.

³ J'ai déterminé les sexes d'après le placement des corps et d'après le mobilier, et non d'après des constatations anthropologiques.

3. On a trouvé encore 223 pièces de billes de marbre rondes vers la région de la ceinture.

4. Il y avait dans le tombeau des os de petits animaux.

Sépulcre 2. (**Planche I. fig. 1.**) L.: 100 cm. — Une femme. — Un squelette dont la partie supérieure était couchée sur le dos, mais dont le crâne et les membres sont tournés sur le côté gauche. Orientation Est-Ouest. Il était modérément replié. Les mains se plaçaient devant la figure. La colonne vertébrale et les tibias supérieurs faisaient un angle obtus. Le pied droit manquait à partir de la cheville (mutilation?).

Mobilier:

1. Devant la partie sous-abdominale de la squelette on a trouvé une poterie d'une forme de pot de fleur, l'orifice se rétrécissait un peu. Sous le rebord il y avait quatre anses arrangées symétriquement et trouées horizontalement. D'une exécution grossière. H.: 15 cm.; d. b.: 13 cm. (**Planche V. fig. 1.**)

2. Près du vase mentionné: les fragments de la partie supérieure d'un plat à pied tubulaire. La patte manque complètement. La partie restant mesure 9 cm en hauteur.

Sépulcre 3. (**Planche I. fig. 2.**) L.: 80 cm. — Une femme. — La partie supérieure du corps tournée sur la poitrine, le squelette couché sur le côté gauche est fortement replié. Orientation Sudest-Nordouest. Les bras étaient placés près du tronc et les mains devant le visage. Les pieds étaient fortement hissés, à tel point que les genoux se trouvaient près des mains. On n'a pas pu trouver quelques os de la squelette (ainsi l'os iliaque); il est tombé en poussière. Les tibias manquaient également (peut-être en conséquence d'un bouleversement du tombeau.

Mobilier:

1. Devant les mains quelques fragments du rebord d'un pot (probablement d'une coupe à pied tubulaire).

2. Près des genoux, les fragments d'un pot-au-lait. On ne l'a pas pu reconstruire.

Sépulcre 4. (**Planche I. 3.**) L.: 80 cm. -- Une femme. — Sur le côté gauche, dans une orientation Nordouest-Sudest: le squelette assez fortement replié. Les mains se trouvaient devant le visage. Les pieds sont assez fortement hissés, à tel point que l'avant-bras et le haut de la cuisse se trouvent parallèlement côte à côte. Les genoux et les mains se touchent presque.

Mobilier:

1. Devant le visage, placé sur les mains, il y avait un pot à pied tubulaire, la patte assez courte, en tout 3,5 cm. La partie supérieure en forme d'un plat, dont il ne reste qu'un côté qui s'élève abruptement. On remarque sur la partie du bord conservé un mamelon. La hauteur totale du vase est de 15 cm.

2. Tout près devant les cous-de-pied quelques fragments d'une poterie (probablement un pot au lait).

Sépulcre 5. (**Planche I. 4.**) L.: 100 cm. — Un homme. — Le squelette est moyennement replié, couché sur le côté droit, dans une orientation Est-Ouest. Les mains se placent sur le front. La colonne vertébrale et les fémurs forment un angle droit. Les talons touchent presque l'ischion.

Mobilier:

1. Entre le coude et le genou, plus près du coude il y a une tasse en forme de plat. Le fond est plat. Un travail grossier. H.: 4,5 cm; d. b.: 9 cm.

2. Entre le pot mentionné et le genou un pot au lait avec une bosse assez saillante. Ses anses sont placées à environ 0,5 cm en dessous du bord. H.: 18 cm; d. b.: 8 cm. (**Planche V. 2.**)

3. A la main droite il y avait un couteau de silex. L.: 11 cm.

Sépulcre 6. L.: 90 cm. — Un homme. — Probablement le tombeau a été fortement bouleversé par le labourage. Ainsi le crâne manque (il était placé trop haut). Le squelette est

fortement replié et couché sur le côté droit dans une orientation Sudest-Nordouest. A nouveau, les pieds manquent à partir des talons, mais ceci n'est pas par suite du dérangement de la tombe. Cette partie du tombeau était plus profonde. Les mains se trouvent devant le visage. Les jambes sont assez repliées, et les talons touchent presque l'ischion.

Mobilier:

1. Entre les genoux et l'avant-bras les fragments d'un pot. Ils n'ont pas été rassemblés.

Sépulcre 7. (**Planche II. 1.**) L.: 80 cm. — Un homme. — Le tombeau a été dérangé et par le labourage et par des animaux rongeurs. On a trouvé les phalanges des doigts dispersées, et une pièce de l'os iliaque à un mètre de sa place normale. Le squelette, fortement replié, était couché dans une orientation Nordouest-Sudest sur le côté droit. Le crâne n'était pas couché sur le côté droit, mais, irrégulièrement, sur la base, avec les mâchoires. Les mains étaient placées devant le visage. Le pied gauche était moyennement relevé, tandis que le pied droit l'était fortement. Le genou droit touche presque le coude droit. On a trouvé les talons près de l'ischion. D'autre part les pieds manquent à partir de la cheville. Des fragments de torchis cuits d'une cabane furent découverts dans la terre du tombeau.

Le mobilier:

1. Derrière l'omoplate on a découvert une tasse en forme de plat, au fond un cercle concave (l'omphalos). Les côtés sont presque perpendiculaires et le bord se replie un peu vers le dehors. Au côté, 4 mamelons plats en forme de lentille sont arrangés symétriquement. H.: 5 cm; d. b.: 12 cm. (**Planche V. 5.**)

Sépulcre 8. (**Planche II. 2.**) L.: 100 cm. — Probablement un homme. — Couché sur le ventre, le squelette est tourné sur le côté droit et son orientation est Sudest-Nordouest. Toute la sépulture trahit une inhumation hâtive; le squelette semble avoir été jeté dans le tombeau. Ainsi le visage n'est pas tourné dans une direction perpendiculaire sur les vertèbres, mais dans la direction de la continuation de la colonne vertébrale. Le bras droit était dans une position complètement anormale; l'avant-bras était sous le crâne. La main gauche était régulièrement près du crâne. A l'iliaque, les pieds sont à peine courbés; on n'a que les tibias, Le pied gauche manque à partir de l'os du talon. Le dessus du pied droit est assez fortement replié près du tibia.

Mobilier:

1. Au côté gauche de l'iliaque, c-à-d. devant le corps il y a un pot au lait. Le col un peu allongé. H.: 24 cm; d. b.: 8 cm. (**Planche V. 6.**)

2. Près du bras gauche il y avait une tasse d'une forme presque hémisphérique. Le rebord en est un peu recourbé. On a discerné dans un arrangement symétrique quatre mamelons sous la panse. H.: 6 cm; d. b.: presque 11 cm. (**Planche V. 6.**)

3. Dans le fossé qu'on avait creusé près du tombeau qui touchait à la tombe, on a découvert le fragment d'un couteau de silex. L.: 5 cm. (**Planche V. 7.**)

Sépulcre 9. (**Planche II. 3.**) L.: 100 cm. — Un homme. — Un squelette fortement replié, couché sur sa droite. Orientation Sudest-Nordouest. On a pu très bien observer dans la terre vierge la forme du tombeau; il avait une forme de bouclier. On a creusé la fosse juste assez grande pour contenir le squelette replié. Ainsi les pieds, le genou, l'os coxal et le haut du crâne touchent aux murs du tombeau. On a retrouvé les pièces du mobilier funéraire là, où le mort laissait de la place libre. En faisant accroupir le squelette dans un tombeau en forme de bouclier on pouvait creuser une fosse pareille en peu de temps. Le squelette était placé selon la manière déjà connue, mais la main gauche reposait sur le poignet droit. Les genoux étaient hissés jusqu'aux coudes. Les pieds ne touchent pas l'ischion.

Mobilier:

1. Sur l'avant-bras droit un pot était placé qui était probablement un pot au lait. On n'en a retrouvé que les fragments.

2. Dans un coin du tombeau, derrière le dos il y avait un plat. H.: 8.5 cm; d. b.: 16 cm. (Planche V. 9.)

3, 4. On a trouvé dans la terre du tombeau 2 lames d'obsidienne.

Sépulcre 10. (Planche II. 4.) L.: 70 cm. Un enfant. Le squelette est à peine accroupi et il est couché sur le côté gauche dans une orientation Sudest-Nordouest. On n'a pas pu retrouver le bras gauche et le pied gauche. Sur les dents et sur les phalanges du doigt nous avons remarqué une forte patine de cuivre, mais nous n'avons pu trouver aucun objet de cuivre même après les recherches les plus minutieuses. Peut-être ce fut un petit anneau qui s'est pulvérisé.

Mobilier:

1. Derrière le crâne un pot au lait qui s'est conservé dans un état fragmentaire.
2. Tout près, derrière la nuque un autre vase. Celui-ci aussi dans un état fragmentaire.
3. A la région lombaire et au cou 38 perles de marbre.

Sépulcre 11. L.: 60 cm. — Un enfant. — Couché sur le côté gauche. Orientation Sudest-Nordouest. Nous n'avons pas pu constater jusqu' à quelle mesure le squelette était replié parce qu'un des avant-bras et les deux jambes, à partir des genoux, manquaient. L'absence de ces membres est due plutôt à un bouleversement, car le tombeau était très proche aux fosses de l'époque des Invasions. Il n'y avait pas de mobilier funéraire.

Sépulcre 12. L.: 65 cm. (Planche II. 5.) — Un enfant. — Le squelette était couché sur le côté droit dans une orientation Sudest-Nordouest. Moyennement accroupi. L'avant-bras gauche n'était pas devant le visage, mais près des fémurs. La main droite restait étendue de telle sorte que la main se reposait sur le fémur gauche. Il ne subsistait du crâne que la mâchoire inférieure. Nous supposons que ce tombeau a été dérangé par le labourage, car ce n'est que la partie inférieure des pots qui est restée.

Mobilier:

1—3. Il y avait trois pots: un devant le giron, un autre entre les pieds et l'iliaque, un autre derrière les lombes: nous pouvons supposer que ce dernier fut un pot au lait quoique nous n'en ayons que des fragments. La destination des deux autres est inidentifiable.

Sépulcre 13. L.: 90 cm. — Un homme. — Un squelette fortement accroupi couché dans une orientation Sudest-Nordouest sur le côté droit. Les coudes touchent presque les genoux. La main gauche reposait sur le bras droit. Le squelette reposait dans une couche de terre dure à la frontière inférieure de la couche d'humus.

Mobilier:

1. Il y avait devant les tibias inférieurs un pot au lait. Il est muni d'une espèce de socle. Son col est assez étroit. H.: 23 cm. (Planche V. 4.)

2. Sous le sommet de la boîte crânienne un couteau de pierre. L.: 11 cm. (Planche V. 8.)

3. Dans le tombeau et en partie sur le squelette même il y avait des ossements d'animaux (des omoplates, des côtes.) De quel animal ces ossements proviennent, Mr. Alexandre Gallus ne l'a pas pu constater. Ces os sont les restes des mets qu'on a placés près du mort, ce qui se prouve par le fait que les côtes étaient placées dans l'ordre anatomique les unes au près des autres.

Sépulcre 14. L.: 50 cm. — Un enfant. — Un squelette couché sur le côté gauche dans une orientation Est-Ouest. Il fut dérangé et par des animaux rongeurs et par une colonie des temps des Invasions. Quoique les pieds sont fortement hissés, à tel point que les tibias et les fémurs se touchent presque, les jambes ne sont que très peu pliées à l'iliaque.

Mobilier:

1. Entre les genoux et l'avant-bras un pot au lait mal conservé. H.: 21 cm.; d. b.: 9 cm.
2. Devant le ventre, une écuelle. Le col du pot est cylindrique, très fortement ventru, et aux épaules 2 petites anses. H.: 9 cm. (Planche V. 10.)

3. A l'iliaque et aux chevilles des perles de marbre.

Sépulcre 15. (**Planche II. 6.**) L.: 110 cm. Le fond incline vers la tête. — Une femme. — Le squelette est moyennement replié penché sur le côté gauche dans une orientation Sudest-Nordouest. Nous n'avons pu observer aucune irrégularité.

Mobilier:

1. Devant le visage il y avait un petit pot au lait. Mal cuit, on n'a pas pu le sauver.
2. A côté, sous la main droite, un plat, sorte de tasse, avec des rebords obliques. H.: 7 cm; b. d.: 14 cm. (**Planche V. 13.**)
3. A l'ischion un grand pot; on n'en a pu sauver que les fragments.
4. Entre les pieds et l'ischion un pot plus petit.
5. Nous avons pu constater des fragments ramassés un cinquième pot.
6. D'après les notes de M. Gallus, on a trouvé une baguette d'or terminé en boule et poussée dans le palais, — probablement il a glissé dans la cavité buccale du côté droit du crâne. (**Planche V. 11.**)

7. Sous le crâne, c-à-d. près de la tempe gauche l'autre baguette d'or (**Planche V. 12.**).

Ces deux baguettes — que ne montrent que des différences insignifiantes — quoique nous ne les ayons pas retrouvées symétriquement près du crâne, sont sans aucun doute des bijoux géminés. Elles étaient placées sur les deux côtés du crâne, d'après la position de l'une, près des tempes. Le corps des baguettes est formé d'une bâtonnette cylindrique. A l'un des bouts ces baguettes s'entrelacent et ainsi les extrémités se séparent un peu. A l'autre bout elles se terminent en une boule qui est ornée d'une entaille circulaire. L'exemplaire du côté droit a la tête un peu aplatie. D'après le journal des fouilles la tête des aiguilles étaient tournées vers le visage. L. 45. mm, le diamètre du corps 3 mm, et de la tête 6 mm.

8. A la taille du squelette on a pu remarquer une ceinture faite de 6 rangées de perles de marbre quoiqu'elle ait été dérangée par des rongeurs. Cette ceinture fut large de 5.5 cm. De même il y avait des perles aux chevilles, aux couds-de-pied, et à la plante des pieds. Ensuite il y avait des perles disséminées sous l'os iliaque et près des côtes. On en a pu ramasser en tout 385 pièces. Le diamètre moyen est de 7 mm, é.: 2 mm. (**Planche V. 14.**)

9. Sous les lombes un coquillage.

Sépulcre 16. L.: 80 cm. — Une femme. — Orientation: Est-Ouest. Le squelette était couché dans une position absolument insolite. Tout d'abord la position droite de l'iliaque laisse supposer qu'on avait enterré le corps dans une position assise et non couchée et ainsi le corps ne se serait tourné sur le côté gauche que plus tard. Cette hypothèse est corroborée par les faits suivants: le crâne se trouvait entre les deux omoplates, c-à-d. entre les bras. L'omoplate gauche était à l'est de la tête, le bras près de la tête, l'avant-bras retourné vers le visage. L'omoplate droite était presque à côté de l'iliaque, le bras sur les os de la cuisse, l'avant-bras sur les tibias les doigts presque sur le genou. Les pieds étaient complètement hissés.

Mobilier:

1. Devant le genou un pot au lait de forme trapue. H.: 19 cm; d. b.: 9 cm. (**Planche V. 19.**)
2. Sur le côté droit du crâne un bijou d'or en forme d'aiguille. (**Planche V. 16.**)
3. La paire de ce bijou sur le côté gauche. (**Planche V. 17.**)

Ces deux bijoux comme ceux du sépulcre 15., forment également une paire. Ils étaient placés semblablement aux deux côtés du crâne, près de la mâchoire. Ils se dirigeaient vers l'avant et en bas. Leur corps est fait d'un mince fil d'or. 4 épines se placent perpendiculairement, en forme de croix, sur le tiers de la longueur de l'aiguille. L. de chacune.: 67 mm; é. varie entre 1 et 2 mm; L. des épines: 3 mm.

4. Au côté gauche du crâne, tout près de l'aiguille, on a trouvé un pendant d'or, composé d'une lamelle en forme de trapèze avec un anneau. Les quatre coins de la lamelle sont troués afin d'être pendu. Là où l'anneau et la lamelle se touchent, nous avons pu observer deux enfléments. Le journal des fouilles ne nous donne aucune suggestion sur la place où elles se plaçaient, à côté de la tête, mais il ne contredit pas non plus à la position des lamelles trouvées dans le 4e tombeau de Magyartés, où ces pendants se plaçaient dans la région des tempes avec l'anneau en bas.

Les dimensions du spécimen de Jászladány sont les suivantes: H.: 29 mm; la plus grande largeur de la lamelle: 11 mm; la plus petite largeur: 5 mm; le diamètre extérieur de l'anneau: 15 mm; largeur de l'anneau: 1 mm; le diamètre du cercle enfermé par l'anneau: 13 mm; H.: 15 mm. (Planche V. 18.)

5. On a trouvé encore dans ce tombeau un tube de lamelle d'or: L.: 19 mm; diamètre: 3 mm.

6. Aux lombes près de la ceinture 144 perles de marbre. (Planche V. 20.)

7—8. Deux tubes de dentalium (?) ont été également trouvés dans cette tombe.

Je dois mentionner ici que le Musée National, à peine six mois après les fouilles de Jászladány, a acheté un pendant analogue à celui que nous avons décrit plus haut. Nous supposons que celui-ci aussi provient du sépulcre 16 de Jászladány. Il est le pair du spécimen mentionné plus haut. Les dimensions de celui qu'on a acheté sont les suivantes: H.: 27 mm; la largeur minimum de la lamelle: 5 mm; diamètre extérieur de l'anneau: 15 mm; largeur de l'anneau: 1 mm; le diamètre du cercle enfermé par l'anneau: 13 mm; hauteur de la lamelle: 13 mm. (Planche VIII. 15.)

Sépulcre 17. L. 105. cm. — Un homme. — Le squelette était couché sur le côté droit dans une orientation Sudest-Nordouest. Le coude gauche était sur le tronc, la main gauche devant le visage. Le coude droit devant l'iliaque, la main droite sous le genou gauche. On n'a pas pu retrouver la main gauche.

Mobilier:

1. Immédiatement devant le visage une tasse. On n'en a pu sauver que des fragments.

2. Devant la tasse un pot au lait dont on n'a retrouvé également que des fragments. d. f.: 9 cm.

3. Sous le cou un couteau de silex. Le plus beau spécimen du cimetière. Les ciselures du bord de la poignée sont très fines. L.: 21 cm. (Planche VI. 1.)

4. Il y avait dans le tombeau des ossements épars d'animaux.

Sépulcre 18. L.: 130 cm. La profondeur de cette tombe était de 50 cm plus grande que la profondeur moyenne des autres. On pouvait examiner les bords très bien. On l'a creusée assez grande. (Planche III. 1.) — Un homme. — Un des bords du tombeau a été dérangé par une exploitation de l'argile. Le squelette était couché sur le côté droit dans une orientation Est-Ouest, moyennement accroupi. Par suite du dérangement le crâne a été déplacé et fut éloigné des vertèbres du cou et retourné sur le sommet de la tête. La mâchoire restait à sa place originale. Les mains ne reposaient pas devant le visage, mais devant le ventre. Les pieds n'étaient pas courbés.

Le mobilier:

1. Devant les mains un pot au lait. Sa panse est sphérique; son col est allongé, conique. H.: 29 cm; d. b.: 9.5 cm. (Planche VI. 3.)

2. Devant les genoux une sorte de tasse (plat). Sa base est bombée. H.: 5 cm. (Planche VI. 6.)

3—4. Vers la région de la colonne vertébrale, dans la partie dérangée du tombeau, on a trouvé les fragments de 2 pots. Probablement ils s'étaient brisés au cours du dérangement.

5. Près du pot au lait, du côté des genoux, un pic de cuivre aux tranchants opposés. De sa position on peut supposer que le manche était tourné du côté du pot. L.: 28 cm. (Planche VI. 5.)

6. Entre la tasse mentionnée du no 2. et le bord de la tombe: une espèce de manche, en os d'animal. L.: 22·5 cm. (**Planche VI. 4.**)

7. A la place du cou près de la mâchoire un énorme couteau de silex. Le plus long spécimen du cimetière. L.: 23 cm. (**Planche VI. 2.**)

8. Près des côtes un morceau de cuivre (fragment de lame?). L.: 4 cm; é. : 2 mm.

9. Entre les côtes deux coquillages.

10. On a trouvé une troisième jambe près des tibias du squelette. Le genou de cette jambe touchait presque le genou droit du squelette. Elle était posée presque parallèlement aux jambes du squelette. Elle n'était pas sur le côté droit, mais sur le gauche. Ses dimensions étaient bien plus petites que celles du squelette. Provient-elle d'un autre tombeau dérangé, ou est-elle le reste d'un enterrement partiel? On n'a pas pu le décider.

Sépulcre 19. L.: 75 cm. — Une femme. — On a bouleversé le tombeau auprès des pieds. Le squelette était couché sur le côté gauche dans une orientation Sudest-Nordouest, accroupi. Les deux mains étaient sous le crâne. Les genoux un peu relevés.

Le mobilier:

7. Près du tibia supérieur un pot au lait.

2. A la ceinture, vers la région des lombes, des perles de marbre. En tout 72 pièces.

Sépulcre 20. L.: 80 cm. — Un homme. — Couché sur la poitrine, mais les pieds sur le côté droit. Squelette fortement replié dans une orientation Est-Ouest. Les bras sur leur côtés naturels serrés au tronc. Les mains sur les deux côtés du crâne.

1. Près du bras droit, un objet cylindrique en os, aux deux bouts coupés.

Sépulcre 21. (**Planche III. 2.**) — Un homme. — Le squelette était moyennement replié, couché sur le côté droit dans une orientation Est-Ouest. L'avant-bras droit n'est pas devant le visage mais il se repose sur la jambe gauche. La main gauche serre le coude droit. On n'a pu retrouver du pied gauche que l'os du talon, les phalanges des orteils du pied droit manquaient aussi.

Le mobilier:

1. Près de la main gauche les fragments d'un pot au lait. Les épaules ressortent fortement. Le col est allongé. H.: 24 cm; d. b.: 14 cm. (**Planche VI. 12.**)

2. Entre le pot et les genoux une tasse. Au fond quatre mamelons arrangés symétriquement, mais qui ne touchent pas le sol. H.: 6·5 cm; d. b.: 11 cm. (**Planche VI. 10.**)

3. Les fragments d'un troisième pot.

4. Une aiguille de cuivre placée sur le fémur et le tibia gauches. La tête s'élargit en forme de pelle, le corps est tortillé et de section carrée. L.: 15·5 cm. (**Planche VI. 7.**)

5. Près de l'oreille gauche un couteau de pierre. L.: 8·5 cm.

6. Parmi les côtes dorsales une flèche ciselée triangulaire en obsidienne.

7. Vers les genoux des os d'animaux.

Sépulcre 22. L.: 40 cm. On n'a pas pu identifier le squelette quoiqu'il n'y ait eu aucune trace de dérangement; on n'a trouvé que le crâne et les os des mains. La mâchoire et les dents manquaient.

Le mobilier:

1. A l'ouest du crâne probablement les fragments des côtés et du fond d'un pot au lait.

2. A côté du précédent une tasse plate (plat) avec des bords pliés en dehors. H.: 4·5 cm; d. b.: 14 cm.

3. Sous le crâne 53 pièces de perles de marbre.

Sépulcre 23. (**Planche III. 3.**) L.: 110 cm. — Une femme. — Un squelette couché sur le côté gauche; orientation Est-Ouest. Probablement dérangé. Il ne nous reste du squelette que le crâne, les côtes, les deux tibias et les deux pieds.

Le mobilier:

1. A droite du crâne, une tasse renversée, aux parois épais travaillée grossièrement; au fond 4 petits mamelons arrangés symétriquement. H.: 6 cm; d. b. : 12 cm. (**Planche VI. 8.**)

2. A gauche du crâne, un pot au lait décoré. Le bas de la panse est sans décoration. Sous les deux anses, dans une bande verticale, des carrés décorés et non-décorés s'alternent. Une bande à méandre couvre le reste de la surface du pot d'une décoration en forme de filet spécial à la civilisation de Bodrogkeresztur. Cette décoration est coupée sous la panse par une dentelure circulaire. H.: 23 cm; d. b.: 9 cm. (**Planche VI. 9.**)

Sépulcre 24. (**Planche III. 4.**) L.: 90 cm. — Un homme. — Un squelette couché sur le côté droit, fortement replié, dans une orientation Est-Ouest. Les mains sont devant le visage. Les coudes et les genoux se touchent; les talons sont très près de l'ischion.

Mobilier:

1. Tout près du côté gauche du crâne, placé dans une direction sagittale, il y avait un couteau de silex. L.: 13 cm. (**Planche VI. 11.**)

2. Derrière le dos et près des tibias, des os d'animaux.

3. Autour de la poitrine quelques fragments d'un pot.

Sépulcre 25. (**Planche III. 8.**) L.: 75 cm. — Un homme. — Un squelette couché sur le côté droit, fortement accroupi dans une orientation Est-Ouest. Nous avons pu constater que le tombeau a été dérangé.

Mobilier:

1. A l'emplacement de la poitrine un morceau de silex.

Sépulcre 26. (**Planche III. 6.**) L.: 70 cm. — Un enfant (garçon). Squelette couché sur le côté droit, fortement replié, dans une orientation Est Ouest. Les genoux sont devant les coudes. L'avant bras gauche manque.

Mobilier:

1. A côté du genou, mais plus près du visage, il y avait une tasse hémisphérique. Au fond 4 mamelons, arrangés symétriquement, qui ne touchaient pas le sol. H.: 6 cm; d. b.: 11.5 cm. (**Planche VI. 13.**)

2. Les fragments d'un pot près de la tasse.

3. A côté des précédents vers les pieds, les fragments d'un pot au lait.

4. Sur la même ligne que les deux précédents, devant les pieds un petit pot de forme ovale. A l'intérieur du bord deux anses opposées l'une à l'autre avec des ouvertures verticales. A côté des oreillons le bord remonte. H.: 14 cm; d. b.: 12 cm. (**Planche VI. 14.**)

Sépulcre 27. L.: 70 cm. — Un enfant. — Squelette assez fortement accroupi, couché sur le côté gauche dans une orientation Nordouest-Sudest. Les mains, en partie, étaient couchées sous le visage. Les fémurs sont très fortement hissés, à tel point que les coudes touchent le milieu du fémur. Le tombeau a été dérangé par des travaux de terrassement.

Mobilier:

1. Devant les mains, c-à-d. devant le visage une tasse. Le bord se tourne un peu vers le dehors. Aux côtés 4 mamelons plats arrangés symétriquement. H.: 8 cm; d. b.: 10 cm. (**Planche VI. 15.**)

2. Entre les genoux et la tasse, les fragments d'un vase plat, grossièrement travaillé, d'un teint gris-foncé.

3. Un petit morceau de silex. L.: 3 cm.

Sépulcre 28. (**Pl. IV. 2.**) L'unique tombeau à incinération connu jusqu'ici du cimetière de Jászladány et aussi de la civilisation de Bodrogkeresztur. Les cendres reposaient en un tas (ainsi ce n'est pas un enterrement à urne mais à incinération) et on a placé les compléments à côté. Quelques os, brûlés incomplètement ont été déposés dans le tombeau.

Mobilier:

1. Un vase en forme de pot de fleurs se resserrant par le haut, à Nordouest des cendres. Tout de suite sous le bord, deux orillons opposés l'un à l'autre avec des ouvertures horizontales (l'une est cassée). Perpendiculairement sur celles-ci deux grands mamelons se trouvent vers le milieu du pot. Il est travaillé grossièrement. H.: 14 cm; d. b.: 11 cm. (Planche VII. 3.)

2. A l'autre côté des cendres reposait un couteau de silex.

3. Il y avait des ossements d'animaux dans le tombeau.

Sépulcre 29. (Planche IV. 1.) L.: 90 cm. — Un homme. — Le squelette était dans l'attitude fortement repliée, couché sur le côté droit dans une orientation Ouest-Est. Les talons sont hissés jusqu'à l'ischion. On a dérangé ce tombeau.

Le mobilier:

1. Un pot au lait devant l'avant-bras. H.: 24 cm; d. b.: 7.5 cm. (Planche VII. 1.)

2. Entre ce dernier et les genoux les fragments des côtés et du fond d'une tasse.

3. Au côté gauche du crâne, en partie devant le visage un couteau de silex. L.: 16 cm. (Planche VII. 2.)

Sépulcre 30. L.: 60 cm. — Une femme. — Squelette fortement replié, couché sur le côté gauche dans une orientation Est-Ouest. Les genoux sont complètement hissés. Quand on a ouvert le tombeau, une des mains manquait. Mais un troisième tibia fut trouvé dans une position inconnue. Peut-être le tombeau fut-elle dérangé.

1. Derrière le dos, un vase se reserrant par le haut. En un état fragmentaire. On voit vers son milieu globulaire 4 orillons avec des ouvertures horizontales, arrangés symétriquement. Sous les bords, à égale distance entre les oreilles, prenaient place, une à une, quatre mamelons. Travail grossier. H.: 16.5 cm; d. b.: 11.5 cm.

Sépulcre 31. Le tombeau a été fortement bouleversé. Nous n'avons pu déterminer ni la position, ni l'orientation du squelette. Peut-être était-il couché sur le côté droit. Il n'est resté du squelette que l'iliaque et les pieds.

On n'a trouvé aucun objet dans le tombeau.

Sépulcre 32. (Planche IV. 3.) L.: 110 cm. — Une femme. — Couchée sur le côté gauche, dans une orientation Est-Ouest. Le squelette était peu replié. Le haut du bras gauche n'était pas à côté du tronc, mais il était tendu en avant. L'avant-bras était recourbé sur la poitrine. Un côté de la tombe fut dérangé, mais le squelette ne fut pas remué. Ce n'est que deux pots qui furent cassés. On a pu très bien observer la forme de la fosse. Elle était ovale.

Mobilier funéraire.

1. Devant le tronc et à la hauteur des épaules un pot au lait. Son cou élongé à la forme d'un cône tronqué, et la pause est sphérique. Deux orillons en bande se placent un peu en dessous du bord avec des ouvertures horizontales; l'un s'est cassé. Les côtés du pot sont minces. Travail fin.: H. 21 cm; d. b.: 8.5 cm; diamètre du ventre: 17 cm. (Planche VII. 5.)

2. A côté du pot, devant la poitrine un plat. A la rencontre du fond et des côtés du pot il y a trois mamelons arrangés asymétriquement et troués verticalement. Le plat est un travail fin et avec des côtés minces. H.: 7 cm; d. b.: 19 cm. (Planche VII. 7.)

3. Sur la même ligne que les précédents un autre plat. Au côtés mamelons troués verticalement, dans un arrangement symétrique. Parois minces, travail fin. H.: 8.5 cm; d. b.: 9.9 cm. (Planche VII. 6.)

4. Près du premier plat un autre plat décoré. Le bas du plat est orné de petits mamelons. L'intérieur du plat était décoré. Le dessin est une étoile à six pointes qui est composée de petits carrés remplis de rayures à direction alternante. Travail très fin. H.: à peu près 4 cm; d. b.: 20 cm. (Planche VII. 4.)

5. Près du second plat un pot grossier. On n'a pas pu le sauver.

6. Vers la région de la ceinture il y avait des perles de marbre. On a pu observer que celles-ci formaient une ceinture de 5 rangées placées l'une en-dessous de l'autre. A côté de la cheville il y en avait d'autres. On a ramassé en tout 248 pièces.

7. Entre le tibia et le fémur on a trouvé encore trois boutons de corail rouge. Sur chaque bouton deux trous. Diamètre à peu près 16 mm. (Planche VII. 8., 9.)

Sépulcre 33. L.: 60 cm. — Une femme. — Squelette, tourné sur le côté gauche, mais originairement couché sur le dos. Orientation Sudest-Nordouest. Les os inférieurs à l'iliaque manquent. La tombe a été fortement dérangée avant les fouilles.

Il n'y a pas de mobilier.

Sépulcre 34. L. 80 cm. — Une femme. — Squelette couché sur le côté gauche dans une orientation Sudest-Nordouest. Absolument dérangé. Pas de mobilier.

Sépulcre 35. Dimensions de la fosse 80 × 80 cm. Le squelette était incomplet. Avec l'exception du crâne, les mâchoires, les deux bras, on n'a pas pu retrouver d'autres os. Ou bien il s'agit d'une inhumation partielle, ou bien il y était bouleversé.

Le mobilier funéraire:

1. Un pot au lait. Le cou en est assez court. Les orillons se placent tout proches au bord, en dessous de celui-ci. Le pot a des côtés épais, mais sa surface est poli. H.: 18.5 cm; d. b.: 8 cm. (Planche VII. 10.)

2. Les fragments d'une tasse: d. b.: à peu être 13.5 cm.

3. Les fragments du fond d'un pot.

4. On a trouvé encore des fragments de coquillage dans la terre du tombeau.

Sépulcre 36. (Planche IV. 4.) L.: 80 cm. La forme en est semblable à celui du sépulcre No 9. — Un homme. — Le squelette est fortement accroupi. Couché sur le côté droit dans une orientation Sudest-Nordouest. Le crâne se trouvait dans le coin droit de cette fosse en forme de bouclier, le dos serrant contre le mur de la fosse vers la droite. Les genoux et les tibias étaient à côté de la partie rétrécie du mur gauche. Les pieds dans le coin en pointe de la fosse.

Le mobilier:

1. Près des mains dans le coin gauche de la fosse une tasse. A la plus large partie de la panse 4 bosses arrangées symétriquement. Le cou se recourbe vers le dedans. L.: 10 cm; d. b.: 10.5 cm. (Planche VII. 14.)

2. Dans le pot mentionné une autre petite tasse, le fond est rond. L.: 4 cm; d. b.: 9 cm. (Planche VII. 13.)

Sépulcre 37. L.: 105 cm. — Un homme. — Le squelette est fortement replié et couché sur le côté droit dans une orientation Sudest-Nordouest. Les coudes touchent presque les genoux: le pied, qu'on n'a pas pu trouver, fut tiré jusqu'à l'ischion. D'après les constatations de M. Gallus, le crâne était brachycéphal.

Les compléments:

1. Au sommet du crâne un pot au lait. Sa forme est assez trapue; son col ne se sépare pas du corps. Les orillons sont un peu au-dessous du bord. H.: 23 cm; d. b.: 10 cm. (Planche VII. 12.)

2. A côté, près du visage un pot.

3. Placé sur la même ligne que les précédents, un plat profond avec deux anses. Le rebord est courbé vers le dedans. H.: 8 cm; d. b.: 13 cm. (Planche VII. 11.)

Sépulcre 38. (Planche IV. 5.) L.: 90 cm. — Une femme dans l'attitude assez accroupie, couchée sur le côté gauche dans une orientation Sudest-Nordouest. Les pieds sont assez hissés.

Les avant-bras ne se trouvent pas à côté du corps, mais à côté des jambes soulevées, parallèlement à celles-ci.

Le mobilier:

1. Devant le visage une tasse en forme d'une section sphérique. H.: 5 cm; d. b.: 12 cm. (Planche VIII. 2.)

2. Derrière l'iliaque un pot au lait. Les anses sont un peu en-dessous des bords. Sur le col et sur la panse du pot en dessous des anses et perpendiculairement à celles-ci, à quatre endroits, se placent 3—3 bandes plastiques verticales. Le col est élongé se rétrécissant par le haut. La panse est rebondie. H.: 23 cm; d. b.: 8 cm. (Planche VIII. 1.)

3. Devant les pieds les fragments d'un autre pot.

Sépulcre 39. Complètement dérangé. Le squelette était couché probablement sur le côté droit dans une orientation Sudest-Nordouest.

Sépulcre 40. L.: 70 cm. Complètement dérangé. Le squelette était couché probablement sur le côté droit dans une orientation Sudest-Nordouest.

*

Les objets suivants ont été trouvés encore sur le territoire des fouilles en partie avant les fouilles, en partie pendant les fouilles.

1. On dit qu'avant les fouilles on a trouvé un pic en pierre semblable (?) à celui en cuivre avec des tranchants opposés. Il a disparu.

2—3. Avant les fouilles encore on a trouvé deux bagues en or. Elles sont faites d'un fil plat et un peu épais. Diamètre à peu près 20 mm — 16 mm. (Planche VIII. 3., 4.)

4. Un pot au lait au col cylindrique relativement court. Les anses sont un peu en dessous des bords. H.: 17 cm; d. b.: 8 cm. (Planche VIII. 10.)

5. Un pot au lait trapu. Il n'a presque pas de col; aux anses 3 à 4 facettes horizontales. Les côtés du pot sont couverts d'une décoration de filet gravée sans beaucoup de soin. H.: 20 cm; d. b.: 9 cm. (Planche VIII. 7.)

6. Un pot avec quatre pieds. Sa panse est sphérique. Le col, se resserrant vers le haut, a la forme d'un cône tronqué. Aux épaules deux anses. H.: 17 cm; d. b.: 9.5 cm. (Planche VIII. 9.)

7. Un plat profond avec deux anses. Il a un col s'insérant à la hauteur des anses; en dessus le bord tourne vers le dehors. H.: 9.5 cm; d. b.: 18 cm. (Planche VIII. 6.)

8. Un plat en forme de cône tronqué inverse. H.: 6.5 cm; d. b.: 16.5 cm. (Planche VIII. 5.)

9. Un pot en forme de pot de fleurs. Aux côtés à deux niveaux différents mamelons arrangés symétriquement. Les bords se courbent un peu vers l'intérieur. H.: 15 cm; d. b.: 11 cm. (Planche VIII. 8.)

10. Une Tasse. Au fond 4 mamelons qui ne touchent pas le sol. H.: 6 cm; d. b.: 12 cm. (Planche VIII. 11.)

11. Un fragment de lame en silex. L.: 7 cm. (Planche VIII. 12.)

12. Des perles de marbre. (Planche VIII. 13.)

13. De l'une des tombes provient aussi un crâne avec les signes d'une blessure probablement mortelle, causée par une arme. (Planche VIII. 1.)

*

L'objet le plus important trouvé dans le cimetière de Jászladány est le pic de cuivre trouvé dans le sépulcre No 18. Avec celui-ci on a pu déterminer l'âge des objets de cuivre. Celui-ci, contre l'opinion de Jenő Hildebrand,¹ semble coïncider avec la civilisation de Bodrogeresztur.

La présence fréquente de l'or et les formes développées de son utilisation sont étonnantes. Avec l'aide de ces trouvailles nous avons pu déterminer l'âge d'autres bijoux en or dont l'âge était inconnu jusqu'ici.

La poterie et les autres objets des mobiliers funéraires des tombeaux forment un ensemble assez connu. Nous trouvons très intéressant cependant qu'il y ait eu si peu de pots et de coups à pied tubulaire. Les pièces de corail trouvées dans le sépulcre 32 témoignent de relations commerciales très développées. Les bijoux et les poteries, nous font supposer une relation très proche entre le cimetière de Jászladány et celui de Magyartés. La tombe à incinération (No 29) donne l'idée de l'influence d'une civilisation étrangère.

PATAY PÁL.

¹ *Jenő Hildebrand*: Le cimetière des débuts de l'âge du cuivre à Pusztaistvánháza. *Archaeologia Hungarica*, IV. Budapest. 1929, p. 49.

NEHÁNY ŐSKORI TÁRGY KORMEGHATÁROZÁSA.

Fettich Nándor a „Kis Akadémián“ „A népi és kulturális kontinuitás a Kárpát-medencében“ címen előadást tartott, amely a nevezett szerv kiadásában nyomtatásban is megjelent. Ezen cikkben fejtegetései az őskori kutatás területére nyúlnak vissza. Arra való tekintettel, hogy az általa előadottakban több olyan dolog is szerepel, amely őskori kérdésekben téves képzetek alkotására adhat alkalmat, kénytelen vagyok, és egyben kötelességemnek tartom, hogy az őskori kutatás szemszögéből nézve elbíráljam a fent hivatkozott cikknek ebbe a tárgykörbe tartozó megállapításait.

Nem óhajtok magára a szűkebben vett dák kérdésre kiterjeszkedni, az részben kívül esik az őskori régészet hivatásán és inkább azoknak a szakmájába tartozik, akik a római uralom erdélyi jelentőségét kutatják. Részemről megmaradok a szakmámnál, az őskornál.

Vizsgálat tárgyává veszem tehát sorra azokat a részleteket, amelyek az őskorral kapcsolatban vannak.

Mindenekelőtt is Fettich megemlíti, hogy „a lélek halhatatlanságának és a másvilági boldogságnak a hite . . . a Kárpátmedence neolithikus, illetőleg rézkori kultúrájából megszakítás nélkül folyt át a bronzkor és vaskor helyi földművelő népelemeinek kultúrájába“ (7. old.). Kétségtelen, hogy hazánkban különösen keleten tapasztalható kulturális kontinuitás az őskor egyes szakaszaiban, mind az anyagi, mind pedig a szellemi javak (temetkezési rítus) terén. Az is kétségtelen, hogy a lélek halhatatlanságának és a másvilági boldogságnak a hite ősi időkre nyúlik vissza. Kérdés azonban, minek az alapján állítható, hogy ez a hit nálunk honi talajon nőtt, mentes külföldi behatásoktól, továbbá, hogy a zsugorított csontvázas temetkezéshez kötött? (7. old. lejjebb). Azért, mert Tápiószelén a szkita temetőben neolithikus, badeni edények is voltak? (7., 10—11. old.)

A rítusos temetkezések indító oka minden bizonnyal a lélek halhatatlanságának hitében rejlik. Ez azonban vonatkozik mind a halotthamvasztásos, mind a csontvázas temetkezésekre egyaránt. Abból tehát, hogy a szkita temetőkben zsugorított csontvázas és halotthamvasztásos sírok is vannak, éppen arra következtethetünk, hogy a szkitaság ittlétének az idején a lakosság mind kulturális, mind vallási, mind pedig népi szempontból igen kevert volt. Azt azonban nem tudjuk megállapítani, hogy a „lélek halhatatlanságának hite“ melyik rítusnak volt a függvénye. Sőt, mivel a zsugorított csontvázas temetkezés a szkita idők után többé csak elvétve állapítható meg, éppen arra következtethetünk, hogy az a hit, amelynek ez a temetkezési rítus felelt meg, kiveszett a lakosság lelkéből, esetleg a hívőkkel egyetemben.

Tehát a tápiószelei szkita temetőt ősrégési szemmel nézve meg kell állapítanunk azt, hogy a Magyarországra beköltözött szkitaság még itt találhatta a füzesabonyi kultúra népének maradványait (akik lehet, hogy thrákok voltak) és akikkel mint az a pusztai nomád népeknél szokásos jelenség, összekeveredett. Lehet, hogy ennek a révén jelenik

meg a szkita temetőben a zsugorítás ritusa, azonban az is lehetséges, hogy ezen temetkezési szokást a szkitaság keletről hozta magával, ahol az szintén divatos volt.

A tápiószelei kerámiát illetően, mivel a temető még publikálatlan, csak azt az anyagot áll módomban ismerni, amely a Nemzeti Múzeum nyilvános kiállító helységében volt látható. Az itt kiállított edények között tényleg volt két neolithikus, mégpedig a badeni kultúrába tartozó darab. Hangsúlyozom, hogy ez a két edény nemcsak őskori jellegű, de kifejezetten őskori eredetű is. Azaz közel 2000 évvel idősebb, mint a tápiószelei szkita temető maga. Mivel több lelőhelyen előfordult már, hogy egy idősebb réteget fiatalabb temetkezéssel megbolygattak, így valószínűnek látszik, hogy a szkita sír ásása közben neolith réteget vágtak át, ahonnan is a kérdéses két edény a sír anyagába került. Több neolithkori, vagy ahhoz hasonló példány ugyanis tudomásom szerint nem fordult elő a temető anyagában. Sajnos a tápiószelei anyagról közelebbi felvilágosítást Fettich cikkéből sem kapunk.

Igen nehéz elképzelni a települési archeologia jelenlegi állása és eredményei mellett, amidőn a badeni kultúra helyzetét elég jól ismerjük, hogy közel 2000 éves lappangás után változatlan formában jelenjen meg egy edénytípus, mintegy a nép lelkéből feléledve. A kérdéses típusoknak ugyanis a badeni kultúra letűnése után teljesen nyoma vész, sem a bronzkor folyamán, sem a korai vaskorban fel sem bukkannak. Ilyen atavizmus pedig az alkotó szellem megnyilvánulásának a terén alig tételezhető fel. A mai gölöncsér csakis olyan fazekat készít, amilyen ma használatban van, nem pedig árpádkorit, bár lehet, hogy vérségileg ő ősmagyar.

Hogy a korai vaskor kerámiája hatott a szkitára és viszont, az természetes, hiszen azok részben egykorúak. Hogy azonban a bronzkor edényformái is előfordultak volna Tápiószelelén, nem merném állítani. Legalább is az általam ismert anyagban ez nem volt tapasztalható.

Más helyen (13. old.) Fettich a Kr. u. IV. században „megújuló“ dák művészet legfőbb bizonyítékaként a „mojgrádi leletegyüttest“ említi. Ezzel kapcsolatban legyen szabad a következőket megemlítenem. A kérdéses „leletegyüttes“, amelynek a lelőhelye Fettich szerint is csak állítólag Mojgrád, a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum tulajdonába Mauthner régiségkereskedőtől történt vétel útján jutott. Még hozzá nem is egyszerre, hanem két különböző alkalommal. Erről a Mauthnerről tudjuk, hogy bár sok értékes leletet juttatott a gyűjteményekbe, adatai nem voltak mindég megbízhatók. Sőt az is megtörtént vele, hogy olyan aranytárgyakat adott el hitelesekként, amelyekről később kiderült, hogy hamisak. Így a szombathelyi múzeum vett tőle hamisított torquált, tömör arany karpereceket, amelyekhez hasonló példányokat a „mojgrádi leletben“ is találunk (IX. t. 2. kép).

Említést tesz Fettich arról, hogy a „lelet“ egyik tárgya „közel háromnegyed kg súlyú arany amulett“ (IX. t. 1. kép), amely a „rézkori, kisméretű hasonló aranykészítmények késői felújítása“. Hivatkozik ugyan arra, hogy ilyen tárgyak rézkori sírokban is előfordulnak, így „Gallus Sándor ásatása több ilyen aranyat hozott napvilágra zsugorított csontvázas sírokból“. A hűség kedvéért kénytelen vagyok megjegyezni, hogy Gallus Sándor jászladányi ásatásából hitelesen csak egy ilyen „amulettet“ ismerünk, még pedig a 16. sz. sírból (V. t. 18. kép), míg egy másik darabról feltételezzük, hogy ugyanezen temető anyagából származik (VIII. t. 15. kép). De a „mojgrádi“, Fettich által bemutatott példányhoz teljesen hasonló, csak lényegesen kisebb két arany ékszer a Csallány Gábor által felásott magyartési rézkori temető 4. sz. sírjából került napvilágra (IX. t. 7–8. kép). Egyébként megemlítem, hogy a magyartési példányt az Értesítő előző kötetében volt módomban ismertetni, míg a jászladányit a jelenben.

A Fettich által publikált nagy arany amuletten kívül egy kisebb, a méreteiben a jászladányival egyező példány is található a „mojgrádi leletben“ (IX. t. 6. kép).

De a „leletegyüttesben“ még sok minden van, így mindenek előtt a Fettich által „repülő libának, vagy helyesebben kacsának“ meghatározott aranylemezek (IX. t. 4. kép). Ezek azonban semmiképen sem alkotják a megújuló dák művészetnek egyik legjellemzőbb bronzkori motívumát. Azt Fettich maga is elismeri, hogy a kacsá korai vaskori motívum; de téved amidőn az aranylemezeken látható spirálisokat a bronzkori kultúrára vezeti vissza. A fémművességben fellépő spirális motívum ugyancsak korai vaskori, így ilyen korúnak lennének mondhatók a kérdéses repülő kacsák, amennyiben tényleg őskoriak. Ebben az esetben is 1000–1500 évvel fiatalabbak a fent említett rézkori aranycsüngőknél.

Vannak a „mojgrádi leletegyüttesben“ népvándorláskori ékszerek és egyéb aranytárgyak is (IX. t. 3. kép). Van több meghatározhatatlan arany, végül van egy egészen recens, talán multszázadi, figurális díszű aranyérem (IX. t. 5. kép). Tehát legalább is négy egymástól 1000–1500 éves időközökkel elválasztott kor emlékei fordulnak elő az állítólagos együttesben. Ezeknek az alapján a „mojgrádi lelet“ nem hiteles voltához részemről kétség nem fér. Fenntartom ugyanis a fentebb elmondottakat, hogy atavisztikus jelenségek a szellemi alkotások terén nem fordulnak elő. Ujat alkothat az ember, a réginek a hasonmását ellenben csak akkor, ha a régi tárgyat ismeri. Az ezer évvel előbb használt tárgy ismerete nem él az alkotó képzetében. Még ha konvergencia esetében esetleg hasonlót alkot, az is csak új alkotás és nem a régi felújítása. De a „mojgrádi leletnél“ még konvergenciáról sincs szó. A lelet tárgyai teljesen különböző származásúak, a két arany „amulett“ a jászladányi és magyartési példányok alapján rézkori és független a többitől, így többek között a lelet népvándorláskori darabjaitól.

A kontinuitás igazolására Fettich felhossa azt is, hogy a „mojgrádi lelet“ nagy arany csüngője megegyezik a győri avarkori temető 449. sz. sírjában lelt áttört bronz-tárggyal (17. old.). Ez azonban nem fedi a valóságot, mert a két tárgy alakra is teljesen elüt egymástól, alkalmazásukat illetőleg pedig tudjuk, hogy a hiteles körülmények között lelt hasonló rézkori aranytárgyak mind a jászladányi, mind a magyartési sírban a halánték-tájon voltak találhatóak, addig a győri bronztárgy (l. AE. XIV. 1904. 37. l. 3. sz.) a csontváz mellén feküdt, tehát nem voltak egyező rendeltetésűek.

Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy Fettich a kontinuitás igazolására a kulturális leszármazást egyszer a badeni kultúrára (tápiószelei kerámia), egyszer pedig a bodrogkeresztúri („mojgrádi“ aranycsüngő) vezeti vissza. Tudjuk, hogy mindkét őskori kultúra hazánkban körülbelül ugyanabban az időben és részben ugyanazon a területen volt jelen. Bár mindkét kultúra erőteljesen jelentkezett, egymásra a lehető legkisebb hatást gyakorolták, nem is keveredtek össze. Még hozzá a két kultúra egymástól teljesen elütő jellegű is volt. Hogyan lehetséges tehát akkor, hogy az állítólagos népvándorláskori leszármazottak kultúrájában hol az egyik, hol a másik őskori elem tűnik fel?

Megállapítható az elmondottakból, hogy Fettichnek azon bizonyítékai, amelyekkel egyes őskori kultúraelemeknek a népvándorlások korában virágzó továbbélését kívánja igazolni, nem helytállóak. Mivel helyes következtetések levonásához helytálló adatok szükségsek, fontosnak tartottam, hogy olyan lényeges kérdésben, mint az őskori kultúráknak a történeti korokban való továbbélése, az őskori vonatkozású adatokat az ősrégészet szemszögéből nézve is bírálat tárgyává tegyem.

PATAY PÁL.

ZEITBESTIMMUNG EINIGER GEGENSTÄNDE AUS DER URZEIT.

Nándor Fettich hat in der „Kleinen Akademie“ einen Vortrag über „Die völkische und kulturelle Kontinuität im Karpathenbecken“ gehalten, der auch in der Ausgabe des genannten Institutes in Druck erschienen ist. In diesem Artikel reichen seine Darlegungen in das Gebiet der Urzeitforschung zurück. In Anbetracht dessen, dass in seinem Vortrag mehreres vorkommt, das in Fragen der Urzeit zu Irrtümern Anlass geben könnte, sehe ich mich gezwungen und betrachte es gleichzeitig als meine Pflicht, die in dieses Gebiet gehörigen Feststellungen des oben genannten Vortrages vom Gesichtswinkel der Urzeitforschung zu beurteilen.

Ich will mich nicht auf die dakische Frage im engeren Sinne selbst einlassen, sie gehört z. T. nicht in den Beruf des Urzeitforschers und fällt eher in die Sphäre derer, die die Bedeutung der römischen Herrschaft für Siebenbürgen erforschen. Ich bleibe meinerseits bei meinem Fach, bei der Urzeit.

Zum Gegenstand meiner Untersuchung mache ich also jene Teile, die mit der Urzeit in Zusammenhang stehen.

Vor allem erwähnt Fettich, dass „der Glaube an die Unsterblichkeit der Seele und des Glückes im Jenseits . . . ohne Unterbrechung aus der neolithischen, bzw. kupferzeitlichen Kultur des Karpathenbeckens in die Kultur der feldbebauenden Volksschicht der Bronze- und Eisenzeit übergang“ (S. 7). Zweifellos kann in unserer Heimat besonders im Osten in einzelnen Abschnitten der Urzeit eine Kontinuität sowohl in materieller, als auch in geistiger Hinsicht (*Begräbnisritus*) festgestellt werden. Ohne Zweifel reicht auch der Glaube an die Unsterblichkeit der Seele und das Glück im Jenseits in die Urzeit zurück. Es ist aber fraglich auf Grund welcher Umstände festgestellt werden kann, dass dieser Glaube auf unserem heimatlichen Boden, frei von fremden Einflüssen, grossgeworden, weiters, ob er an die Hockerbestattung gebunden ist. Deshalb, weil es im skythischen Gräberfeld von Tápiószele neolithische, Badener Gefässe gegeben hat? (S. 7, 10—11).

Die Ursache zu den ritenhaften Bestattungen ist sicherlich im Glauben an die Unsterblichkeit der Seele zu suchen. Das bezieht sich indessen gleicherweise auf die Brandgräber, wie die Skelettgräber. Aus der Tatsache, dass es in dem *skythischen Gräberfeld* sowohl Hocker- als auch Brandgräber gibt, lässt sich also gerade folgern, dass die Bevölkerung zur Zeit der Anwesenheit der Skythen in kultureller, religiöser als auch volklicher Hinsicht sehr gemischt war. Dagegen können wir nicht feststellen, welcher Riten Bestandteil „der Glaube an die Unsterblichkeit der Seele“ gewesen ist. Da die Hockerbestattung nach der Skythenzeit nur selten auftritt, kann vielmehr eben darauf gefolgert werden, dass der Glaube, dem dieser Bestattungsritus entspricht, aus dem Bewußtsein der Bevölkerung, vielleicht zusammen mit seinen Adepten, schwand.

Mit den Augen des Urzeitforschers betrachtet, Könnten wir also beim Gräberfeld von Tápiószele annehmen, dass das in Ungarn angesiedelte Skythenvolk noch die Überreste des Volkes der Kultur von Füzesabony hier vorfinden musste (die möglicherweise Thraker waren) und mit denen es sich vermischte, was bei Nomadenvölkern eine gewöhnliche Erscheinung ist. Es ist möglich, dass der Hockerritus in den skythischen Gräberfeldern infolgedessen vorkommt, indessen ist es auch möglich, dass die Skythen diese Bestattungsart aus dem Osten mitbrachten, wo sie gleichfalls Sitte war.

In Beziehung auf die Keramik von Tápiószele, kann ich, da das Gräberfeld noch nicht publiziert ist, nur das Material beurteilen, das in der öffentlichen Ausstellung des Nationalmuseums zu sehen war. Unter den hier ausgestellten Gefässen befanden sich tatsächlich zwei neolithische, u. zw. in die Badener Kultur gehörige Stücke. Ich betone, dass diese zwei Gefässe nicht nur dem Charakter nach urzeitlich, sondern auch ausgesprochen urzeitlichen Ursprunges sind. D. h. sie sind nahezu um 2000 Jahre älter, als das Gräberfeld von Tápió-

szele selbst. Da es schon an mehreren Orten vorgekommen ist, dass ältere Schichten durch jüngere Bestattungen gestört wurden, ist es wahrscheinlich, dass beim Ausgraben des skythischen Grabes neolithische Schichten durchgeschnitten wurden, woher auch die fraglichen zwei Gefässe in das Grabmaterial gerieten. Mehr neolithische oder dem ähnliche Exemplare sind nämlich meines Wissens im Material des Gräberfeldes nicht vorgekommen. Leider erhalten wir aus Fettich's Artikel keine weitere Aufklärung über das Material von Tápiószele.

Beim gegenwärtigen Stand und den Ergebnissen der Besiedlungs-Archäologie, wobei wir die Lage der Badener Kultur gut genug kennen, ist es sehr schwer vorstellbar, dass ein Gefässtyp nach einer Frist von nahezu 2000 Jahren in unveränderter Form wieder erscheint, gleichsam aus der Volksseele wieder auferstehend. Nach Vergehen der Badener Kultur verschwindet nämlich jede Spur der fraglichen Typen und sie treten weder in der Bronzezeit, noch in der frühen Eisenzeit auf. Ein solcher Atavismus lässt sich auf dem Gebiete des Schöpfens kaum voraussetzen. Der Töpfer der Gegenwart wird nur einen solchen Topf bereiten, der heute in Gebrauch steht, nicht aber einen aus der Arpadenzeit, auch wenn er bodenständiger Ungar ist.

An anderem Ort (S. 13.) erwähnt Fettich als hauptsächlichen Beweis der im IV. Jhdt n. Chr. „sich erneuernden“ dakischen Kunst, den „Mojgrader Fund“. Der in Frage stehende „Fund“, dessen Fundort auch nach Fettich nur angeblich Mojgrad ist, ist nach erfolgtem Kauf vom Antiquitätenhändler Mauthner, in das Eigentum des Siebenbürgischen Nationalmuseums in Kolozsvár gekommen. Dabei ist das nicht auf einmal, sondern zu zwei verschiedenen Gelegenheiten geschehen. Von diesem Antiquitätenhändler Mauthner wissen wir, dass, obzwar er viele wertvolle Fundgegenstände den Sammlungen zukommen liess, seine Angaben nicht immer verlässlich waren. Es ist sogar vorgekommen, dass er Goldgegenstände als echt verkauft hat, von denen es sich später herausstellte, dass sie falsch sind. So hat das Museum von Szombathely gefälschte torquierte Armreifen aus massivem Gold gekauft, welchen ähnliche Exemplare wir auch im „Mojgrader Fund“ antreffen (Taf. IX. 2).

Fettich erwähnt, dass ein Gegenstand des „Fundes“ ein „nahezu dreiviertel kg schweres Goldamulett“ ist (Taf. IX. 1), welches „die späte Erneuerung der kleinen ähnlichen Gold-erzeugnisse der Kupferzeit ist“. Er beruft sich zwar darauf, dass solche Gegenstände auch in kupferzeitlichen Gräbern vorkommen, so hat „Sándor Gallus's Ausgrabung mehr solche Goldgegenstände aus Hockergräbern zum Vorschein gebracht“. Um der Genauigkeit willen bin ich gezwungen zu bemerken, dass wir von Gallus's Jászladányer Ausgrabung nur ein solches authentisches „Amulett“ kennen, u. zw. aus dem Grab No. 16 (Taf. V. 18), während wir von einem anderen Stück annehmen, dass es aus demselben Gräberfeld stammt (Taf. VIII. 15). Es sind jedoch zwei Goldschmuckstücke bei G. Csallány's Ausgrabung des Magyartéser kupferzeitlichen Gräberfeldes aus dem Grab No. 4. zum Vorschein gekommen (Taf. IX. 7, 8), die dem von Fettich gezeigten „Mojgrader“ Exemplar vollkommen ähnlich, nur wesentlich kleiner sind. Übrigens bemerke ich, dass ich imstande war, die Magyartéser Exemplare im vorigen Band des *Értesítő* bekanntzugeben, während ich das Jászladányer in dem gegenwärtigen publizieren konnte.

Ausser dem von Fettich veröffentlichten grossen Goldamulett ist auch ein kleineres, in den Massen mit dem Jászladányer übereinstimmendes Exemplar im „Mojgrader Fund“ auffindbar (Taf. IX. 6).

Aber im „einheitlichen Fund“ gibt es noch viel Disparates, so die von Fettich als „fliegende Gans oder richtiger Ente“ festgestellten Goldplatten (Taf. IX. 4). Diese können auf keine Weise eins der allercharakteristischsten bronzezeitlichen Motive der sich erneuernden dakischen Kunst bilden. Fettich selbst gibt zu, dass die Ente ein Motiv der frühen Eisenzeit ist; aber er irrt, wenn er die auf den Goldplatten sichtbaren Spiralen auf die bronzezeitliche Kultur zurückführt. Das in der Metallurgie auftretende Spiralmotiv stammt ebenso aus der frühen Eisenzeit, so könnte man die fraglichen fliegenden Enten als aus dieser Zeit stammend

betrachten, insoweit sie wirklich urzeitlich sind. Auch in diesem Fall sind sie um 1000—1500 Jahre jünger, als die oben erwähnten Anhängsel aus der Kupferzeit.

Es gibt auch im „Mojgrader Fund“ Schmuckstücke aus der Völkerwanderung und auch sonstige Goldgegenstände (Taf. IX. 3). Es gibt mehrere nicht festgesetzte Goldgegenstände, schliesslich gibt es ein ganz rezentes, vielleicht aus dem vorigen Jahrhundert stammendes Goldmedaillon mit Figuralverzierung (Taf. IX. 5). Es kommen also Denkmäler von mindestens vier, durch Zwischenräume von 1000—1500 Jahren getrennten Epochen im angeblich einheitlichen Fund vor. Auf Grund dieser Tatsachen kann ich meinerseits nicht daran zweifeln, dass der „Mojgrader Fund“ nicht authentisch ist. Ich halte aufrecht was ich oben gesagt habe, dass nämlich atavistische Erscheinungen im Gebiet der geistigen Schöpfungen nicht vorkommen. Neues kann der Mensch schaffen, das dem Alten ähnliche Stück aber nur, wenn er den alten Gegenstand kennt. Die Kenntnis des vor tausend Jahren benützten Gegenstandes lebt nicht in dem schöpferischen Geist des Erfinders. Auch wenn er im Falle einer Konvergenz eventuell ähnliches schafft, ist das auch eine neue Schöpfung und nicht die Erneuerung des Alten. Aber beim „Mojgrader Fund“ ist nicht einmal von einer Konvergenz die Rede. Die Fundgegenstände sind ganz verschiedener Herkunft; die zwei goldenen „Amulette“ stammen auf Grund der Jászládányer und Magyartéser Exemplare aus der Kupferzeit u. zw. unabhängig von den anderen Mojgrader Fundstücken aus der Völkerwanderungszeit, usw.

Zum Beweis der Kontinuität bringt Fettich auch vor, dass das grosse Goldanhängsel des „Mojgrader Fundes“ mit dem im Grab No. 449 des Győrer avarischen Gräberfeldes vorgefundenen durchbrochenen Bronzegegenstand übereinstimmt (S. 17). Das entspricht indessen nicht der Wahrheit, weil die zwei Gegenstände selbst in der Form voneinander ganz abweichen; was ihre Verwendung betrifft, wissen wir, dass, während ähnliche, unter beglaubigten Umständen gefundene Goldgegenstände aus der Kupferzeit sowohl im Jászládányer als auch im Magyartéser Gräberfeld um die Schläfengegend zu finden waren, während der Győrer Bronzegegenstand (s. AE. XIV. 1904, S. 37, No. 3.) auf der Brust des Skelettes lag, dass sie daher nicht die selbe Verwendung hatten.

Ich muss die Aufmerksamkeit darauf lenken, dass Fettich zum Beweis der Kontinuität die kulturelle Abstammung einmal auf die Badener Kultur (Keramik von Tápíószele), ein andermal wieder auf die von Bodrogkeresztur („Mojgrader“ Goldanhängsel) zurückführt. Wir wissen, dass beide urzeitliche Kulturen in unserer Heimat ungefähr zur selben Zeit und z. T. im gleichen Gebiet existiert haben. Zwar sind beide Kulturen in voller Stärke aufgetreten, doch haben sie aufeinander die kleinstmögliche Auswirkung gehabt, sie haben sich nicht einmal vermischt. Die zwei Kulturen waren sogar ganz verschieden voneinander. Wie ist es dann also möglich, dass in der angeblich aus der Völkerwanderungszeit stammenden Kultur bald das eine, bald das andere urzeitliche Element auftritt?

Aus dem Gesagten lässt sich feststellen, dass jene Beweise Fettich's mit denen er das Weiterblühen einzelner urzeitlicher Kulturelemente in der Völkerwanderung zu beweisen wünscht, nicht stichhältig sind. Da zu einer richtigen Folgerung stichhältige Daten nötig sind, in so wichtigen Fragen wie das Weiterleben der urzeitlichen Kulturen in historischen Zeiten, habe ich es als wichtig erachtet, die sich auf die Urzeit beziehenden Angaben vom Standpunkt der urzeitlichen Archäologie einer Beurteilung zu unterwerfen.

PÁL v. PATAY.

BRONZLELETEK HÓDMEZŐVÁSÁRHELY HATÁRÁBAN.

A szegedi egyetem Régiségtudományi Intézete 1929 óta évről-évre ásat a hódmezővásárhelyi határban. Ezalatt az idő alatt már több ízben tárt fel bronzkori emlékeket a határ egymástól igen távolfekvő, legkülönbözőbb részében. Így Batidán,¹ Gorzsán,² Solt-Paléban,³ Szakálháton,⁴ a Hunyadi-halomban,⁵ Kotacparton,⁶ a Kőkénydombon⁷ és a kopáncsi Leliktanyában.⁸ Kisebb-nagyobb kiterjedésű, több koron át is lakott telepek és néhány sír került elő ezeken a helyeken. Ha nem nagy is az előkerült leletanyag, arra mégis elég, hogy a határ lakottságát a bronzkor mind a négy periodusában bizonyítani lehessen.

Sajátságos, hogy a felsorolt lelőhelyeken bronzokra se bukkantunk. Csupán a Bodzásparton került felszínre egy jófenntartású bronzkés. Ezenkívül a legutóbbi időkig csak egy-két szórványos leletet és összesen két leletegyüttest ismerünk a város határából. Ezek nagyobb részben a gimnázium régi gyűjtésének anyagában maradtak meg, vagy a múzeum rendszertelen gyűjtéséből valók.

A gimnázium gyűjteményében vannak a következő darabok.

Korongos bronztűfej (X. t. 24.). Felületén farkasfog-minta van. Éppen ott van eltörve, ahol a szár át volt fúrva. Formája egyezik a röszei⁹ lelet tűjével s így a röszei leletegyüttes alapján a bronzkor II. periodusának végére és a III-ba sorolható. Lelethelye a gorzsai Kettőshalom, amelynek környékén nagy kiterjedésű, eddig feltáratlan bronzkori telep is van.¹⁰

Nyélesöves, korongos csákány (XI. t. 7.), a határ Kistóalja nevű részéből. Bár tökéletes analógiája nincs, formakörét, hogy egyebet ne említsünk, a legközelebb fekvő mezőberényi lelet¹¹ határozza meg, amely szintén az említett periodusba tartozik.

A batidai kard (XI. t. 1.) 735 mm hosszú. Formaköre egy hajduböszörményi¹² példánnyal közös. Ez a lelet a kard korát a hallstatti idők elejére datálja.

Két füles-tokosbalta is ebbe a korba tartozik. Az egyik a város határából való (XI. t. 9), a másik is bizonyosan innen került elő (XI. t. 3.). Az utóbbi rendkívül gondosan van kidolgozva.

Ugyancsak korai hallstatti a mártélyi kard- (XI. t. 6.) és lándzsatöredék (X. t. 23.). A hasonló példányok közül csak egy csabrendeki¹³ lándzsát említünk.

Egy Ráarosról származó, kisméretű nyílhegy (X. t. 25.) a szkíta-kor jellegzetes darabja. Hasonlít a koroncói, kissé hegyesebb példányra.¹⁴

¹ Dolg. 1933—34. 252. l.

² U. o. 253. l.

³ U. o. 1937. 51—62. l.

⁴ U. o. 1937. 62—66. l. és 1938. IV. tábla.

⁵ Arch. Ért. 1941. 20—22. l.

⁶ Publikálatlan.

⁷ Dolg. 1940. 182—185. l.

⁸ U. o. 1942. 113—120. l.

⁹ Hampel, A bronzkor emlékei Magyarhonban. I—III. kt. (Továbbiakban *Hampel.*) CLXXXV. t. 16—b.

¹⁰ Dolg. 1933—34. 252. l.

¹¹ *Hampel*, LXXXIV. t.

¹² *Hampel*, CLXXVII. t. 1.

¹³ *Hampel*, CXXXII. t. 2.

¹⁴ *Hampel*, XXVIII. t. 10.

Egy töröttnyelű, ívelt pengéjű kés (X. t. 21.) egyik velemi¹⁵ darabra hasonlít, ha nem is szkíta eredetű, java-hallstatti datálása kétségtelennek látszik. Lelőhelye a Fűrge-halom.

A gyűjteménynek egyetlen zárt lelete van. A Kút völgy-melléki tanyákról (Imre Károly tanyájáról) került a gyűjteménybe ezelőtt 35 évvel. A rossz feljegyzés és a változott birtokviszonyok miatt lelőhelyét nem tudtuk megtalálni. Így azt sem lehet tudni, hogy ez a tetszetős raktárlelet teljes egészében került-e a gyűjteménybe?

A lelet négy darabból áll. Egy kard, két tokos-fülesbalta és egy téglalapalakú öntörög tartozik hozzá. Az egész lelet, de különösen a kard igen szép fenntartású.

Zártlelet lévén, megérdemli, hogy vele tüzetesebben foglalkozzunk.

A kard igen szép fenntartású, nyélnyúlványos példány (XI. t. 5.). A nyél nyujtvány vége egyenesre van vágva, de a két széle erősen kihajlik. Pereme kiálló. A nyujtvány közepe erősen kidomborodik. Legnagyobb kidomborodása 32 mm. A fogantyú fából, vagy csontból készült része hét szeggel volt megerősítve. Valamennyi megmaradt. Két végük erős lekalapálása akadályozta meg a kiesést. A szegek nagyságából rekonstruálni lehet a nyél formáját. Ezek szerint a legvégén 20, közepén 23, a penge felé 25 mm vastag volt a fogantyú, egész hossza pedig 75 mm. A penge irányában 55 mm-re kiszélesedő rész 30 mm-rel hosszabbította meg a nyelet és mindkét oldalon 3—3 szeggel volt felerősítve. Ezek a szegek hiányoznak. A penge felé eső utolsó szeg előtt, a nyél nyujtvány 19 mm-re keskenyedett össze, az első szegnél viszont 14 mm volt. A penge teljes hossza 625 mm. Kezdeténél 40 mm hosszúságban, 29 mm széles bevágás van, recézett széllel. Utána 31 mm-re szélesedik ki s innen kezdve arányosan keskenyedve, erős hegyben végződik. A penge közepén 11·5 mm széles, erős domborodás fut végig, amely a penge vége felé teljesen ellaposodik. A legnagyobb szélességtől a penge végéig az éllel párhuzamosan, két vastagabb és 11 vékony párhuzamos vonal díszíti. Egyéb díszítés azonban nincs rajta.

A kard formakörét a hajdúböszörményi,¹⁶ zsujtai,¹⁷ komjáthnai,¹⁸ egereskei,¹⁹ tuzséri és vajai²⁰ leletek határozzák meg, melyek közül, főleg a hajdúböszörményi leletegyüttes bronzedényei a hallstatti kor A. periodusára utalnak. A forma messze elterjedéséről Sprockhoff tanulmányai tájékoztatnak bennünket.²¹

A két tokosbalta használatlan példány. Még az öntési varratok is megvannak rajtuk. Az egyik (XI. t. 11.) füles példány. Hibás öntés. Az ú. n. magyar típusok közé tartozik. Hossza 11, élszélessége 4·8 cm. Két oldala kissé facettált. Súlya 295 gr. A másik (XI. t. 2.) fületlen. Nagyon hibás öntés. Hossza 13, élszélessége 3·5 cm. Súlya 425 gr.

Az öntőlepeny (XI. t. 10.) szegletes formájú, ami eléggé szokatlan jelenség. Hossza 15, szélessége 4·1 × 4·5, vastagsága 0·8 cm. Súlya 475 gr. Súlyából ítélve nem lehetetlen, hogy egy nagyobb balta számára volt az öntőlepeny kimérve s így kapta ezt a szokatlan alakot is.

A város területén előkerült régi anyagban ez az egyetlen összetartozó raktárlelet, de sajnos, erről sem tudjuk, hogy tulajdonképpen hány darabból állott.

A városi múzeum rendszeres ásatások előtt gyűjtött anyagából egy zártleletnek mondható sír mellékletei érdemelnek figyelmet. A lelet Mártélyon került elő és néhai Zolnay Béla társulati főmérnök állítása szerint egy sír melléklete volt.

Bronztűk és töredékek (X. t. 2., 5., 6.), karperecek (X. t. 3., 8., 18.), bronzpitykék (X. t. 10., 11., 12., 14., 16., 17.), bronztőr (X. t. 1.), gyűrűk (X. t. 4., 7., 13., 15.), poncolóvéső (X. t. 9.) kagylóból és csigából készült gyöngysorok vannak a leletben.

Ebből az anyagból korhatározók a pitykék és a tőr.

¹⁵ Hampel, CCXXXV. t.

¹⁶ Hampel, XX. t. 2.

¹⁷ Hampel, CII. t.

¹⁸ CLXVIII. t.

¹⁹ CLXXI. t.

²⁰ CXCVII. t.

²¹ Die germanischen Griffzungenschwerter. Berlin und Leipzig, 1931. 40—42. l.

A tör korai forma, amely Deszken korai bronzbaltával együtt fordult elő.²² A pitykék úgy Ószentivánon,²³ mint Szőregen,²⁴ vagy csak egyéb bronz-, paszta- és csontanyaggal, vagy a II. periodus edényeivel együtt fordultak elő. Ide utal az ercsii kincs²⁵ és a rákospalotai²⁶ lelet.

Ennek a datálásnak sem a tűk, sem a karperecek nem mondanak ellent.

A leletben lévő darabok száma megengedi azt a feltevést, hogy valóban egy sír anyagával van dolgunk. Sajnos, pontos lelőhelyét nem ismerjük, pedig bizonyára egy nagyobb kiterjedésű korabronzkori temető egyik sírjából származik.

Ismeretlen eredetű négy tokosbalta (X. t. 19., 20., 27., XI. t. 4.), egy roszsfenntartású lándzsavég (X. t. 22.) és egy igen szépfenntartású nyélsöves, korongos csákány (XI. t. 8.), amelyek bizonyára a város területéről kerültek a gyűjteménybe.

A csákány finomvonalú bekarcolt díszítései nagyjából az alsónémedi²⁷ kincsre emlékeztetnek, bár irányuk más. A korong kidudorodó pontjai a hajdúböszörményi²⁸ kincs formáit mutatják. Valószínűleg a bronzkor végéről való.

Egy bronzkés (X. t. 26.) a bodzásparti ásatások alkalmával került felszínre. Kísérő jelenségei nem voltak. Hallstatti eredetéhez kétség nem fér.

Három évvel ezelőtt a kishomoki Misán tanyán találtuk meg annak a még 1914-ben szétdőlt bronzkori temetőnek megmaradt sírmellékleteit, amelyek látszólag is összetartoznak. Két bronztű, öt karperec, egy széles bronzgyűrű, egy kettétört spirális gyűrű, egy pápaszemes sodronytekercs egyik korongja, egy bronzcsíptető, 20, részben ép, részben töredékes bronzcsüngő és egy fél tömör bronzcsüngő volt a leletben.

Ószentivánról²⁹ ismerünk ugyan olyan sírt, amelyben a csontváz karján hat egymásmellé helyezett kagylókarperec volt s így nem volna lehetetlen, hogy itt is egy sír anyagával lenne dolgunk, de a bronzkarperecek száma, mégis inkább több — veszendőbe ment — sírra enged következtetni. Valószínűsíti ezt egyrészt az, hogy a találók is több sírról beszéltek, másrészt az, hogy a lelet darabjait a kocsiszín különböző helyein, használhatatlan anyagot tartalmazó ládikákban találtuk meg s így feltehető, hogy a leletnek csak egy kis része maradt meg. Bárhogy is áll a dolog, nem kétséges, hogy korban együvé tartozó leletekkel von dolgunk, még akkor is, ha különböző sírokból került is elő az anyag.

A lelet darabjai a következők:

Brontű (XII. t. 1.). Hossza 600 mm. Kis kúpos feje van. A fej alatt elvékonyodik, majd enyhén ívelve megvastagodik. Legvastagabb részén át van fúrva. A megvastagodott részt bemélyedő párhuzamos körök díszítik. Az átlukasztástól a hegyéig arányosan vékonyodik. Legjobban hasonlít a Szeged—röszkei lelet egyik töredékére,³⁰ de rokon vele egyik marosvásárhelyi töredék is.³¹

A másik tű (XII. t. 2.) rövidebb. Hossza 550 mm. Feje kisméretű lapos korong. A fej alatt bemélyedő párhuzamos körvonalak tagolják. Ez a tagolás aránylag rövid síma rész után megismétlődik, majd a hegyéig arányosan vékonyodik. Ez is hasonlít a Szeged—röszkei lelet egyik kisebb korongú tűjére.³² A szomolányi lelet egyik tűjében is rokon példányt ismerhetünk fel.³³ Még két szomolányi tű tartozik ebbe a formakörbe.³⁴

A bronzcsíptető (XII. t. 18.) ívesen hajlított bronzszalagból készült, erősen megvastagodó végekkel. Bár a csíptető bronzkori leleteinkben nem gyakori, ezt a darabot technikai alapon

²² Dolgozatok, 1931. 34. l.

²³ U. o. 28., 33. l.

²⁴ U. o. 26. l.

²⁵ Hampel, XCIII. t.

²⁶ U. o. LXXXVII. t.

²⁷ U. o. XXIX. t. 1-a.

²⁸ U. o. XXX. t. 4.

²⁹ Dolg. 1928. 219. l. 70. kép.

³⁰ Hampel, CLXXXV. t. 17.

³¹ U. o. CCXXIV. t. 9.

³² U. o. CLXXXV. t. 15.

³³ U. o. CCXLII. t. 18.

³⁴ U. o. CCXLIII. t. 3. és CCXLIV. t. 4.

feltétlenül ebbe a leletbe tartozónak kell tartanunk. Bronzkori eredetét az egyetlen ismert aszódi³⁵ példány még akkor is támogatja, ha annak rúgója egészen más szerkezetű is.

Spirális díszítésű gyűrű egyik spirálisa (XII. t. 25.). Korára a rákospalotai kincs rossz-fenntartású darabjai,³⁶ a bozsóki öntőműhely maradványai,³⁷ a mezőberényi spirális karperec végződése,³⁸ a marosvásárhelyi sírlelet darabjai,³⁹ a szomolányi temető ép gyűrűi,⁴⁰ az alsócikolai⁴¹ és szőregi⁴² spirálisok, de főleg a deszki temető ép gyűrűje⁴³ vetnek fényt. Ha későbbi gyűjteléses leletekben is előfordulnak, mégis a leletek nagyobb része a második periodus végére és a harmadik periodusra datálja ezeket.

Három bronzkarperec. Az egyik (XII. t. 38.) szegletes átmetszetű, hegyesdővégű. A forma, mint azt az ismeretlen lelőhelyről származó aranypéldány is mutatja⁴⁴ sokáig él, bár már a szomolányi leletben is előfordul.⁴⁵ Ugyanebből a leletből ismerjük a másik két példány (XII. t. 34., 36.) analógiáját is.⁴⁶ Mindkettőt rovátkák díszítik.

Két bronzkarperec (XII. t. 37a., 39a–b.). Végeik kissé megvastagodtak. Ez a vastagodás lemezes középső részhez kapcsolódik, amely öt, többé-kevésbé párhuzamos bordával van tagolva. A bordákat bevágások díszítik. Hasonlóan bordázott a jóval szélesebb rákospalotai⁴⁷ példány. Tökéletesebb analógia a lelettel egyébként is egykorú Szeged—röszkei lelet karperece.⁴⁸ A végzódések egy Esztergom megyei példánnyal⁴⁹ is egyeznek.

A három darabra tört kihegyesített példány (XII. t. 30.), a fennebb említett három karperec csoportjába tartozik.

A zárt bronzkarikát (XII. t. 35.) helyenként rovátkák díszítik.

Egy csüngődísz töredéke (XII. t. 33.) kiválik a később ismertetendő példányok közül. Hasonlókat ismerünk a szomolányi⁵⁰ temető anyagából, ahol egyébként is több darab emlékeztet a mi leletünkre.

A behajlított szélű övdísz (XII. t. 29.) két helyen van átlukasztva. Felületét párhuzamosan haladó bevágásokból alkotott nyalábok díszítik. Hasonló, de átlukasztás nélküli példányt ismerünk a Szeged—röszkei⁵¹ leletből. Szőregen⁵² három sírban is előfordult, ha szélesebb példányokban is. Az alsócikolai⁵³ példány is ebbe a csoportba tartozik.

Bronzspirálisból készült csövecske (XII. t. 9., 13.). Bár ez a dísztárgy igen gyakori, analógiáink nagyobb méretűek. Ilyeneket ismerünk Rákospalotáról,⁵⁴ Szolnok—jesszehofi pusztáról⁵⁵, Ószentivánról,⁵⁶ Szőregről,⁵⁷ Pusztasárányról⁵⁸ és Kecskemétre.⁵⁹

Hasonló, de lényegesen nagyobb lehetett egy magánosan megmaradt gyűrűtag (XII. t. 31.) is.

Spirálisból összeállított többes gyűrű (XII. t. 10–12.) három töredéke maradt a leletben. Analógiáit a marosvásárhelyi,⁶⁰ szomolányi⁶¹ és alsócikolai⁶² leletből ismerjük.

A húsz darab csüngődísz és töredék nem ugyanazzal az öntőmintával készült. Három típus van belőlük. A legegyszerűbb az, amelyiknél az alsórészt tagolás nélküli osztóvonal vágja ketté (XII. t. 4., 6., 8., 26.). A másiknál az osztóvonal alsórésze tagolt (XII. t. 3., 5., 7.,

³⁵ U. o. XVII. t. 9.

³⁶ U. o. LXXVII. t. 13–15.

³⁷ U. o. C. 16–17.

³⁸ U. o. CXXXIII. t. 10.

³⁹ U. o. CCXXIV. t. 5–6.

⁴⁰ U. o. CCXLII. t. 3–6.

⁴¹ U. o. CCXLVII. t.

⁴² Dolg. XVII. kt. XXII. t. 25–26.

⁴³ U. o. VII. kt. X. t. 42.

⁴⁴ Hampel, XLVIII. t. 2.

⁴⁵ U. o. CCXLII. t. 2.

⁴⁶ U. o. CCXLII. t. 1.

⁴⁷ U. o. LXXXVII. t. 6.

⁴⁸ U. o. CLXXXV. t. 4.

⁴⁹ U. o. CXCI. t. 2.

⁵⁰ U. o. CCXLII. t. 13–15.

⁵¹ U. o. CLXXXV. t. 20.

⁵² Dolg. XVII. kt. XXI. t. 39., 53., 54.

⁵³ Hampel, CCXLVII. t.

⁵⁴ U. o. LXXXVII. t. 12.

⁵⁵ U. o. CLXXXVIII. t. 11–20.

⁵⁶ Dolg. VII. t. 30.

⁵⁷ U. o. XVII. kt. XXI. t. 55.

⁵⁸ Hampel, CCXXII. t. 29–42.

⁵⁹ U. o. CCXXXIV. 9.

⁶⁰ U. o. CCXXIV. t. 8.

⁶¹ U. o. CCXLII. t. 7–9., CCXLV. t. 7–8.

⁶² CCXLVII. t.

14—17., 19—24., 28., 32.). A harmadiknál a vonal egészen eltűnik s a tagoló rész erősen hajló disszé alakul át (XII. t. 27.). A második csoporthoz hasonló a mezőberényi⁶³ és Szeged—röszkei⁶⁴ leletekből ismerünk. Ez, utóbbiban az elsőhöz hasonló, de másalakú példányok is vannak.⁶⁵

A mezőberényi, de főleg a röszkei lelet korhatározó ennek a leletnek az elbírálásánál. A mezőberényi edények⁶⁶ éppen úgy javakori formák, mint a röszkei lelet egyetlen, eddig publikálatlan edénye.⁶⁷ Ezeknek az alapján a kishomoki lelet a bronzkor II. periodusának a végére és a III. periodusra datálható.

Az eddigi leletek közt legtöbb figyelmet az 1942 nyarán előkerült bronzlelet érdemi. Nemcsak azért, mert eddig a legnagyobb a város területén, hanem azért is, mert összetétele is nagyon érdekes és újabb adalékkal szolgál a bronzművesség öntőműhelyeinek elterjedéséhez s még hozzá éppen az Alföld közepén, amely a szükséges nyersanyagok lelőhelyeihez jelentős távolságra fekszik.

A lelet az ú. n. Ficsérlénia mellett fekvő Csáki-járáson, a Fehértó medrének szélén került elő. Rácz Sándor gulyás találta.⁶⁸

A Fehértó csupán esővízzel gyarapszik, amely nagyobb területen összegyűlve folyik a tóba. A nagyon csapadékos tél és tavasz ellenére ebben az esztendőben, nyár végére teljesen kiapadt. Hirtelen leszakadó északi partja mintegy 80 cm magasan állott ki a tófenékhez mérten. Az elhúzódnó víz helyén kisebb-nagyobb megszakításokkal az egész part mentét cseréptöredékek borították. Főleg három kor cserepei voltak túlnyomó számban: a szkíta-, szarmata—jazig és Árpádkor cserepei.

A part tövében, egymástól alig pár méter távolságra, két csomóban találták a bronzokat, amelyek kétségtelenül egy öntőműhely maradványaként kerültek a föld alá.

A lelet darabjai a következők:

Szabályos, nagyjából köralakú öntörög (XIII. t. 4.). Súlya 1100 gr.

Szabályos öntörög egyötöd része (XIII. t. 13.). Súlya 1650 gr.

Öntörög töredék (XIII. t. 8.). Súlya 750 gr.

Lapos öntörög három összeillő darabja (XIII. t. 3.). Súlya 265 gr.

Öt darab öntörög töredék. Súlya 15 (XIII. t. 12.), 65 (XIII. t. 16.), 20 (XIII. t. 17.), 10 (XIII. t. 18.), illetőleg 105 (XIII. t. 19.) gr.

Síma, rúdalakú öntörög két összeillő töredéke (XIII. t. 11.). Súlya 85 gr.

Két baltaöntésből visszamaradt öntörög hulladéka. Egyik (XIII. t. 14.) 65, másik (XIII. t. 15.) 65 gr. Keletkezésükre és alakjukra igen jó magyarázattal szolgálnak a Hampel által közölt öntőminták.⁶⁹ Félreismert példányait a kisapáti bronzkincsből ismerjük.⁷⁰

A félkészítmények közül egy egyenes (XIII. t. 1.) egy félköríves lapos (XIII. t. 5.) és egy féloldalas kúpalakú (XIII. t. 2.) öntőrúd töredéke érdemel említést. Súlyuk: 35, 25, ill. 105 gr. Az előbbiekre jó példa a füzesabonyi öntőműhely maradványaiból származó két hármas példány.⁷¹

Ezek a darabok a találó szerint egy helyen kerültek elő.

Az alig pár méterrel távolabb fekvő helyen találta a következő darabokat:

Egy nagyobb (XIII. t. 7.) és két kisebb (XIII. t. 6. és 10.) akasztós lószerszámdísz töredék. Bár töredékesen maradtak meg, annyi megállapítható, hogy valamennyi kerek volt, mint ahogy a veleimi⁷² leletből ismerjük.

⁶³ U. o. CXXXIII. t. 4.

⁶⁴ U. o. CLXXXV. t. 23—24.

⁶⁵ U. o. CLXXXV. t. 25., 26., 28.

⁶⁶ U. o. CXXXIII. t. 15—17.

⁶⁷ Szégedi Múzeum Ltsz. 129/835.

⁶⁸ Megtalálásának körülményeiről már szó-lottam. Dolg. 1942. 147—149. l.

⁶⁹ Hampel, III. t. 4—5., IV. t. 4—6., 9—10.

⁷⁰ Arch. Ért. 1897. 121. l. 27. és 30. ábra.

⁷¹ Hampel, II. t. 1., 3.

⁷² U. o. CCXXXVI. t. 6. Egy másik lelet: Arch. Ért. 1897. 300. l. 9a—b. kép.

Hasonlók, de jobbkitelűek és fenntartásúak az ugrai⁷³ lelet darabjai, a kömlődi lelet gombja,⁷⁴ a füzesabonyi gomb⁷⁵ és a maroscsapói darab.⁷⁶

A mi példányaink közül az egyik feltűnően nagy. Már maga a dísz tárgy nagysága is mutatja, hogy feltétlenül lovasnép hagyatékával van dolgunk s a hivatkozott velemi lelet egyes darabjaival igen jól lehet datálni.

Ugyanígy lovasnépre mutat az aránylag nagyméretű csüngődísz (XIV. t. 5.) és töredék (XIV. t. 6.) is. Súlyuk 25—25 gr. A töredékről csupán az akasztó hiányzik. Hasonló, de akasztó nélküli díszeket ismerünk a gyermeli leletből.⁷⁷ Ez a lelet, nagyméretű spirális fibulájával és jellemző baltájával korhatározó is. Hasonló, de csüngőkkel is díszített darab került elő a puhói⁷⁸ bronzleletben, amelynek igen jó korhatározó darabjai is vannak.

A köpűsbalták közül kettő (XIV. t. 16—17.) soha sem lehetett használatban. Erre mutat, hogy a nyílásukat határoló perem nincs megszabadítva az öntési varrányoktól. Öntésük sem egyenletes s így valószínűleg e miatt nem kerültek forgalomba. Hasonló használatlan példányokat ismerünk a Szentés—nagyhegyi⁷⁹, nagydémi,⁸⁰ pusztá-bodolyói,⁸¹ herceghalmi,⁸² rinyaszentkirályi⁸³ leletekből, ahol mindig öntörögökkel fordultak elő. A balták súlya: 300, ill. 210 gr.

A harmadik balta (XIV. t. 18.) pereme egyenes. Oldalán domborúvonalú szimmetrikus minta foglal helyet. Súlya 450 gr.

A negyedik balta (XIV. t. 15.) az erdélyi balták módjára kivágott. Súlya 370 gr. Sok hasonló példány közül csak a hozzá legközelebbálló oroszmezői⁸⁴ darabot említjük.

A törött példánynak csak az éle van meg (XIV. t. 10.). Súlya 130 gr. Nem egy hasonlókorú gyűjtélés leletben előfordul. Legyen elég csupán a páncélcsehi⁸⁵ hasonlókorú leletet említeni.

A nyílhegy mutatja legjobban (XIV. t. 13.), hogy műhelymaradvánnyal van dolgunk. Egészen hibás öntvény, amely az öntőmintából egyenesen a beolvasztásra szánt töredékek közé került. Súlya 45 gr. Az öntvény annyira rossz, hogy a formát sem lehet pontosan meghatározni.

A kés a legegyszerűbb példányok közül való (XIV. t. 12.). Ívelő éle nem fut párhuzamosan a széles fokkal. Nyélnyujtványának csak egy része maradt meg. Nyele valószínűleg fából volt. Súlya 50 gr.

A finomkidolgozású poncoló véső (XIV. t. 11.) is műhelymaradványt bizonyít. Csak az egyik vége van kidolgozva, a másik, úgy látszik, fanyélbe volt erősítve. A velemi lelet⁸⁶ darabja és a vele együtt előkerült finoman poncolt díszítésű tárgyak bizonyítanak rendeltetése mellett. Súlya 10 gr.

Egy sarló (XIV. t. 4.) és egy töredék (XIV. t. 3.), úgy látszik, ugyanazzal az öntőmintával készült. Ezt mutatja a nagyon megkopott és törött harmadik példány is (XIV. t. 2.). Súlyuk: 80, 55, illetve 40 gr. Ez a típus egyebek közt a szendrőládi⁸⁷ hasonlókorú leletben is előfordul.

A másik sarló más típusú (XIV. t. 1.). Súlya 85 gr. Reánkénézve legfontosabb analógiája az uzsavölgyi leletben van.⁸⁸ A lelet spirális díszítésű fibulája kétségtelenül a hallstatti időkre datál.

⁷³ Diss. Pann. Ser. II. 9. XVI. t. 3., XVII. t. 1—4., XVIII. t. alsó kép 2.

⁷⁴ U. o. XXI. t. bal alsó kép 8.

⁷⁵ U. o. XLIX. alsó kép 10.

⁷⁶ U. o. IX. t. B. 2.

⁷⁷ Hampel, CLIX. t. 31., 35.

⁷⁸ Arch. Ért. 904. 207. l. 19.

⁷⁹ Hampel, CXCI. t.

⁸⁰ U. o. CXC. t.

⁸¹ U. o. CCIV. t.

⁸² U. o. CCIX. t.

⁸³ U. o. CCXIV. t.

⁸⁴ U. o. X. t. 13.

⁸⁵ U. o. CXLIII. t. 2., 4.

⁸⁶ Arch. Ért. 1897. 302. l. II. t.

⁸⁷ Hampel, CVII. t. 23—27.

⁸⁸ Arch. Ért. 1910. 428. l.

A zárt (XIV. t. 9.) és nyitott (XIV. t. 7.), valamint a töredékben maradt karperec (XIV. t. 8.) egészíti ki a leletet, amelyeknek azonban nincs korhatározó jellege. A két darabba tört lapos karperec (XIV. t. 14) és a kettétört csüngődísz (XIII. t. 9), korai leleteinkben is előfordul. De az előbbi előfordul spirális fibulával együtt a későre datálható regölyi⁸⁹ leletben is. A karperecek súlya: 30, 10, 15, ill. 20 gr.

A hivatkozott analógiákon kívül van még egy korhatározó jelenség, amely bizonyára összefügg ezzel a lelettel.

Alig 50 m-re a lelettől egy zsugorított csontvázat sikerült hitelesíteni, melynek egy részét a találó pásztor bontotta ki. A zsugorított lábakat és a mellettük lévő füles edényt azonban már a lelet hitelesítése során tártuk fel. Az edény arra vall, hogy itt vagy a szkíta-korban, vagy közvetlenül előtte olyan lovasnép lakott, amelynek egyik hagyatéka a bemutatott lelet. A szkíta-korra utal az a nagyméretű, díszített gyöngy-töredék is, amely a tó partján, vakondtúrásból került elő.

Hogy az itt lappangó temető vagy telep és az itt ismertetett leletek közt milyen összefüggéseket lehet megállapítani, azt a jövő nyáron elkövetkező ásatás fogja megmutatni.

BANNER JÁNOS

TROUVAILLES DE BRONZE DES ENVIRONS DE HÓDMEZŐVÁSÁRHELY.

Depuis 1929, l'Institut Archéologique de l'Université de Szeged fait organiser des fouilles chaque année, dans les environs de Hódmezővásárhely. Au cours de ces fouilles on a découvert des objets provenant de l'âge du bronze à des endroits situés souvent très loin les uns des autres du territoire en question; ainsi à Batida¹, à Gorzsa², à Solt-Palé³, à Szakálhát⁴, dans la colline Hunyadi⁵, à Kotacpart⁶, à Kókénydomb⁷ et dans la ferme „Lelik“ de Kopáncs⁸. On a trouvé à ces endroits quelques sépultures et les vestiges de bourgades préhistoriques plus ou moins étendus et habités à travers plusieurs époques. Le nombre des trouvailles n'est pas grand, mais il suffit à prouver que les environs de Hódmezővásárhely étaient peuplés pendant toutes les quatre périodes de l'âge du bronze.

Il est intéressant que, dans les endroits énumérés ci-dessus, nous n'avons pas trouvé des objets de bronze. Ce n'est qu'à Bodzáspart qu'un couteau en bronze bien conservé fut découvert. Outre ce couteau nous ne connaissons que de rares trouvailles isolées et deux dépôts provenant des environs de la ville. La plupart de ces objets sont conservés dans l'ancienne collection du lycée de cette ville et le reste fut collectionné, assez peu systématiquement, par le musée.

Les objets suivants sont conservés dans la collection du lycée.

Tête d'épingle à disque (pl. X, 24) avec un ornement en forme de dent de loup à sa surface. Elle est cassée à l'endroit où la tige fut perforée. Sa forme correspond à celle de l'épingle de la trouvaille de Röske⁹ et ainsi, d'après le dépôt de Röske, on peut la situer chronologiquement, dans la période IIe et à la IIIe de l'âge du bronze. Elle fut trouvée dans le Kettős-halom („Colline-

⁸⁹ U. o. 1902. 427. 1.

¹ Dolg. 1933—1934, p. 252.

² Ibid. p. 253.

³ Ibid. 1937, pp. 62—66 et 1938, planche IV.

⁴ Arch. Ért. 1941, pp. 20—22.

⁵ Inédit.

⁶ Dolg. 1940, pp. 182—185.

⁷ Ibid. 1943, pp. 113—120.

⁹ Hampel, Les monuments de l'âge du bronze en Hongrie, t. I—III. (Abrégé dans la suite en „Hampel.“) Pl. CLXXXV, 16—b.

Double¹⁰) de Gorzsa qui peut être considéré comme le centre d'un village de l'âge du bronze encore inexploré.¹⁰

Hache à tuyau de manche transversal et à disque (pl. XI, 7), du territoire appelé Kistó-alja des environs de la ville. Quoique nous ne soyons pas dans la situation de mentionner un objet parfaitement analogue, la sphère typologique de la trouvaille en question peut être déterminée par exemple par le spécimen de Mezőberény¹¹ qui appartient à la même période.

L'épée de Batida (pl. XI, 1) est d'une longueur de 735 mm. Elle est du même type qu'un spécimen de Hajduböszörmény.¹² Cette dernière trouvaille nous permet de fixer la date de notre épée au début des temps hallstattiens.

Deux haches à douilles à anneau lateral sont de la même époque. La première (pl. XI, 9) provient sûrement et l'autre (pl. XI, 3) très probablement des environs de la ville. Cette deuxième est travaillée avec un soin remarquable.

Le fragment d'épée (pl. XI, 6) et de lance (pl. XI, 23) de Mártély sont également de l'époque ancienne de la culture d'Hallstatt. Des spécimens analogues nous ne mentionnons qu'une lance de Csabrendek.¹³

Une petite pointe de flèche (pl. X, 25), provenant de Ráros, est une pièce caractéristique de l'époque scythique. Elle ressemble au spécimen, un peu plus pointu, de Koroncó.¹⁴

Un couteau à lame arqué et à manche cassé (pl. X, 21) ressemble à une des pièces de Velem;¹⁵ s'il n'est pas de l'époque scythique, il peut être sûrement rattaché à l'époque hallstattienne. Il fut trouvé à Fürge-halom.

La collection ne contient qu'un seul ensemble clos de trouvailles. Il fut découvert, il y a 35 ans, dans les fermes des environs de Kútvolgy (dans la ferme de Charles Imre). Nous n'avons pas pu identifier exactement l'emplacement de la trouvaille à cause de l'inexactitude des notes contemporaines et à cause des changements survenus dans la possession des terrains en question. Ainsi, nous ne pouvons pas savoir si cette trouvaille fut incorporée dans la collection dans sa forme et dans son ensemble actuels.

La trouvaille se compose de 4 pièces: d'une épée, de deux haches à douille et à anneau latéral et d'un lingot de forme rectangulaire. Toute la trouvaille, mais surtout l'épée est conservée dans un parfait état.

Comme il s'agit d'un ensemble clos de trouvailles elle mérite notre attention particulière.

L'épée est très bien conservée, c'est un spécimen à soie (pl. XI, 5). Le bout de la soie est coupé droit, mais ses deux extrémités sont fortement prolongées des deux côtés. Son rebord fait saillie. La partie médiane de la soie s'arrondit considérablement (maximum 32 mm). La partie en bois ou en os de la poignée y fut fixée à l'aide de sept rivets. Tous les sept furent conservés. Leurs deux bouts étant élargis à coups de marteux, ils furent empêchés de tomber. De la grandeur des rivets on peut reconstituer la forme de la poignée. Son épaisseur fut de 20 mm au bout, 23 au milieu et 25 du côté de la lame. Sa longueur était de 75 mm. La partie qui, dans la direction de la lame, s'élargit à 55 mm, a allongé la poignée de 30 mm et fut fixée par trois rivets de chaque côté. Ces rivets-ci manquent. Un peu au-dessus du dernier rivet (du côté de la lame), la soie se rétrécit à 19 mm, à la hauteur du premier rivet elle a 14 mm de large. La longueur de la lame est de 625 mm. Du côté de la poignée elle montre, dans une longueur de 40 mm, une entaille de 29 mm de large à bords guillochés. A partir de cette entaille, la lame s'élargit jusqu'à 31 mm, puis, se resserrant graduellement, elle finit en une forte pointe. Au milieu de la lame on observe une forte nervure large de 11.5 mm qui s'aplatit complètement vers la pointe. La lame est ornée, à partir de la partie la plus large jusqu'à sa pointe, par deux

¹⁰ Dolg. 1933—34, p. 252.

¹¹ Hampel, pl. LXXXIV.

¹² Hampel, CLVII.

¹³ Hampel, pl. CXXXII, 2.

¹⁴ Hampel, XXVIII, 10.

¹⁵ Hampel, pl. CCXXXV.

grosses lignes et par onze lignes minces qui sont parallèles au fil. C'est tout l'ornement de l'épée.

La sphère typologique de l'épée peut être déterminée par les trouvailles de Hajduböszörmény,¹⁶ de Zsujta,¹⁷ de Komjáthna,¹⁸ d'Egereske¹⁹, de Tuzsér et de Vaja;²⁰ ce sont surtout les vases de bronze du dépôt de Hajduböszörmény qui rattachent notre trouvaille aussi à la période A. de l'époque hallstattienne. Nous trouvons d'intéressants renseignements sur la grande expansion de cette forme dans les études de Sprockhoff.²¹

Les deux haches à douille n'ont jamais servi: on peut voir sur elles des bavures de fonderie. L'une d'elles (pl. XI, 11) est un spécimen à anneau latéral. C'est une fonte paillée. Elle appartient aux types de haches dits hongrois. Sa longueur est de 11 cm, la largeur du tranchant: 4.8 cm. Ses deux côtés sont un peu facettés. Elle pèse 295 gr. L'autre (pl. XI, 2), sans anneau, est également une fonte paillée. Longueur: 13 cm, largeur du tranchant: 3.5 cm, poids: 425 gr.

Le lingot (pl. XI, 10) est angulaire, ce qui est fort rare. Il a 15 cm de long, 4.1 x 4.5 cm de large et 0.8 d'épaisseur. Il pèse 475 gr. A en juger de son poids, il n'est pas impossible que ce lingot fut destiné au moulage d'une hache de grande dimension: cette destination pourrait aussi expliquer sa forme inusitée.

Les objets énumérés ci-dessus forment l'unique dépôt homogène dans tout le matériel ancien trouvé sur le territoire de la ville, mais nous ne savons pas malheureusement, si cet ensemble est complet ou si certaines pièces ont disparu.

Parmi les trouvailles du musée, collectionnées avant les fouilles systématiques, c'est le mobilier funéraire d'une sépulture qui mérite notre attention particulière. Ces objets furent découverts à Mártély, et selon le témoignage de feu Béla Zolnay, ingénieur, ils constituèrent le mobilier d'une même sépulture.

Cette trouvaille contient des épingles en bronze et des fragments (pl. X, 2, 5, 6), des bracelets (pl. X, 3, 8, 18), des boutons en bronze (pl. X, 10, 11, 12, 14, 16, 17), un poignard en bronze (pl. X, 1), des anneaux (pl. X, 4, 7, 13, 15), un poinçon (pl. X, 9), des colliers de coquillages.

De tous ces objets ce sont les boutons et le poignard qui sont importants du point de vue de la chronologie.

Le poignard est de forme ancienne; un spécimen analogue fut trouvé à Deszk, associé à une hache en bronze de forme également ancienne. Quant aux boutons, ils ressemblent à ceux qui furent découverts à Ószentiván²³ et à Szőreg²⁴ associés ou bien à des objets en bronze, en pâte et en os, ou bien à vases de la Ire période. Le trésor d'Ercsi²⁵ et la trouvaille de Rákospalota²⁶ se rattachent également à cette période.

Cette datation n'est infirmée ni par les épingles ni par les bracelets.

Le nombre des objets qui composent cette trouvaille, nous permettent de supposer qu'ils proviennent tous de la même tombe. Malheureusement nous ne connaissons pas l'emplacement exact de la sépulture qui, selon toute probabilité, était située dans un cimetière de grande étendue de l'époque ancienne de l'âge du bronze.

Quatre haches à douille d'origine inconnue (pl. X, 19, 20, 27; pl. XI, 4) une pointe de lance mal conservée (pl. X, 22) et un hache à tuyau de manche transversal et à disque très bien conservé (pl. XI, 8) qui furent trouvés probablement sur le territoire de la ville.

¹⁶ Hampel, pl. XX, 2.

¹⁷ Hampel, p. CII.

¹⁸ Pl. CLXVIII.

¹⁹ Pl. CLXXI.

²⁰ Pl. CXC VII.

²¹ Die germanischen Griffzungenschwerter.

Berlin und Leipzig, 1931. pp. 40—42.

²³ Dolgozatok (Études), 1931, p. 34.

²⁴ Ibid. pp. 28, 33.

²⁵ Ibid. p. 26.

²⁶ Hampel, pl. XCIII.

²⁷ Ibid. pl. LXXXVII.

Les ornements très fins à lignes gravées de la hache nous font penser au trésor d' Alsó-némedi²⁷, quoique leur direction soit différente. Les pointes en saillie du disque reproduisent les formes du trésor de Hajduböszörmény.²⁸ Il provient probablement de la fin de l'âge du bronze.

Un couteau en bronze (pl. X, 26) fut découvert au cours des fouilles de Bodzáspart. Il ne fut accompagné d'aucun autre objet. Son origine hallstattienne est indubitable. C'est sur les terres de la ferme „Misán“ de Kishomok que nous avons retrouvé il y a trois ans ce qui restait du mobilier funéraire de ce cimetière de l'époque du bronze, qui fut dérangé en 1914. Il est facile de constater que les objets découverts forment un ensemble. Deux épingles en bronze, 5 bracelets, un gros anneau de bronze, un anneau cassé en deux morceaux en spirale, un des disques d'un ornement à deux spirales en forme de lunettes, une pincette en bronze, 20 pendeloques en bronze, en partie entières en partie fragmentaires, et la moitié d'une pendeloque massive en bronze.

Il est vrai que dans une sépulture de Ószentiván²⁹ on a trouvé six bracelets de coquillages sur le même bras d'un squelette, et ainsi on pourrait supposer à la rigueur qu'il s'agit là du mobilier d'une seule tombe; cependant le nombre trop grand des bracelets en bronze nous fait penser plutôt qu'ils proviennent de plusieurs tombeaux détruits. Cette hypothèse est corroborée par le témoignage des inventeurs qui ont parlé de plusieurs tombes, et d'autre part par le fait que nous avons retrouvé les différentes pièces de la trouvaille dans de différents endroits de la remise de la ferme, dans des cassettes contenant des matériaux inutilisables, ce qui permet de supposer que ce n'est qu'une petite partie de la trouvaille qui fut conservée. Quoiqu'il en soit, il n'est pas douteux qu'il s'agit de trouvailles provenant de la même époque, même si elles furent découvertes dans de différentes sépultures.

Cette trouvaille se compose des pièces suivantes:

Épingle en bronze (pl. XII, 1) longue de 600 mm, avec tête conique. Au-dessous de la tête elle s'amincit, puis, formant un arc, elle s'épaissit. Sa partie la plus grosse est perforée. La partie grosse est ornée de cercles parallèles. A partir de la partie perforée jusqu'à la pointe, l'épingle s'amincit graduellement. Elle ressemble le mieux à un des objets fragmentaires de la trouvaille de Szeged-Röszke.³⁰ Un autre objet analogue est un des fragments de Marosvásárhely.³¹

L'autre épingle (pl. XII, 2) est plus courte. Sa longueur est de 550 mm. Sa tête est un disque plat de petite dimension. Au-dessous de la tête, la tige est divisée par des cercles parallèles et enfoncés. Cette division par des cercles se retrouve un peu plus bas, après une partie lisse; puis l'épingle s'amincit graduellement. Cet objet ressemble également à une épingle à petit disque de la trouvaille de Szeged-Röszke.³² Nous pouvons considérer une épingle de la trouvaille de Szomolány aussi comme un spécimen analogue.³³ Deux autres exemplaires de Szomolány appartiennent également à ce type d'épingles.³⁴

La pincette en bronze (pl. XII, 18) est formée de bandes de bronze courbées en forme d'arc, avec de gros bouts. Quoique les pincettes ne soient pas fréquents parmi nos trouvailles de l'âge du bronze, nous devons ranger cette pièce — pour des raisons techniques — parmi les objets qui constituent la trouvaille en question. Sa provenance de l'époque du bronze est prouvée par l'unique exemplaire connu d'Aszód,³⁵ même si le ressort de celui-ci est d'une construction tout à fait différente.

²⁷ Ibid. pl. XXIX, la.

²⁸ Ibid. pl. XXX, 4.

²⁹ Dolg. 1928, p. 219, fig. 70.

³⁰ Hampel, pl. CLXXXV, 17.

³¹ Ibid. CCXXIV, 9.

³² Ibid. CLXXXV, 15.

³³ Ibid., pl. CCXLII, 18.

³⁴ Ibid., pl. CCXLIII, 3 et pl. CCXLIV, 4.

³⁵ Ibid., pl. XVII, 9.

Une des spirales d'un anneau à ornement de spirale (pl. XII, 25). Son époque est déterminée par les exemplaires mal conservés du trésor de Rákospalota,³⁶ par les trouvailles de la fonderie de Bozsók,³⁷ par les bouts du bracelet en spirale de Mezőberény,³⁸ par les pièces provenant d'une tombe de Marosvásárhely,³⁹ par les anneaux d'une conservation parfaite du cimetière de Szomolány,⁴⁰ par les spirales de Alsócsikola⁴¹ et de Szőreg,⁴² mais surtout par l'anneau bien conservé du cimetière de Deszk.⁴³ Quoique des objets analogues se retrouvent dans des trouvailles d'une époque plus récente, la plupart peuvent être datés à la fin de la période IIe et à la IIIe.

Trois bracelets en bronze. L'un d'eux (pl. XII, 38) est à section angulaire et se termine en pointes. Un exemplaire en or de provenance inconnue⁴⁴ prouve que cette forme vivait longtemps après, quoiqu'elle se rencontre déjà dans la trouvaille de Szomolány.⁴⁵ Dans cette même trouvaille de Szomolány nous connaissons des spécimens analogues des deux autres exemplaires aussi (pl. XII, 34, 36).⁴⁶ Tous les deux sont ornés de rainures.

Deux bracelets en bronze (pl. XII, 37a, 39a—b). Ils grossissent vers leurs extrémités. Ces parties grosses se joignent à une partie médiane lamellée qui est divisée par cinq nervures plus ou moins parallèles. Les nervures sont ornées d'encoches. L'exemplaire beaucoup plus large de Rákospalota⁴⁷ est également muni de nervures. Le bracelet de la trouvaille de Szeged-Röszke⁴⁸ provenant de la même époque est un objet analogue. Les bouts de notre bracelet ressemblent encore à ceux du spécimen du comitat d'Esztergom.⁴⁹

L'exemplaire aplani — qui est cassé en trois morceaux — (pl. XII, 30) appartient au groupe des trois bracelets mentionnés plus haut.

Le grand anneaux à bouts joints (pl. XII, 35) est orné par places de rainures.

Le fragment d'une pendeloque (pl. XII, 33) se fait remarquer parmi les spécimens dont il sera question un peu plus loin. Nous connaissons des objets analogues provenant des dépôts funéraires du cimetière de Szomolány,⁵⁰ dont plusieurs pièces ressemblent à notre trouvaille.

L'ornement de ceinture à bords repliés (pl. XII, 29) est perforé en deux endroits. Sa surface est ornée de faisceaux composés d'entailles parallèles. Nous connaissons un spécimen analogue non-perforé dans la trouvaille de Szeged-Röszke.⁵¹ A Szőreg⁵² on a trouvé des objets similaires, mais plus larges, dans trois tombes. Le spécimen de Alsócsikola⁵³ appartient également à ce groupe.

Un petit tuyau formé de spirale de bronze (pl. XII, 9, 13). Quoique cet objet d'ornement soit très fréquent, les exemplaires analogues qui sont à notre disposition, sont de plus grandes dimensions. Nous connaissons plusieurs qui proviennent de Rákospalota,⁵⁴ de la métairie de Szolnok-Jesszehof,⁵⁵ de Ószentiván,⁵⁶ de Szőreg,⁵⁷ de Pusztasárákánytő⁵⁸ et de Kemecse.⁵⁹

Le fragment d'un anneau devait être analogue, quoique de beaucoup plus grand (pl. III, 31).

³⁶ Ibid., pl. LXXVII, 13—15.

³⁷ Ibid., C. 16—17.

³⁸ Ibid., pl. CXXXIII, 10.

³⁹ Ibid., pl. CCXXIV, 5—6.

⁴⁰ Ibid., pl. CCXLII, 3—6.

⁴¹ Ibid., pl. CCXLVII.

⁴² Dolg., t. XVII, pl. XXII, 25—26.

⁴³ Ibid., t. VII, pl. V, 42.

⁴⁴ Hampel, pl. XLVIII, 2.

⁴⁵ Ibid., pl. CCXLII, 2.

⁴⁶ Ibid., pl. CCXLII, 1.

⁴⁷ Ibid., pl. LXXXVIII, 6.

⁴⁸ Ibid., pl. CLXXXV, 4.

⁴⁹ Ibid., pl. CXCI, 2.

⁵⁰ Ibid., pl. CCLXII, 13—15.

⁵¹ Ibid., pl. CLXXXV, 20.

⁵² Dolg. t. XVII, pl. XXI, 39, 53, 54.

⁵³ Hampel, pl. CCXLVII.

⁵⁴ Ibid., pl. LXXXVII, 12.

⁵⁵ Ibid., pl. CLXXXVIII, 11—20.

⁵⁶ Dolg. pl. VII, 30.

⁵⁷ Ibid., t. XVII, pl. XXI, 55.

⁵⁸ Hampel, pl. CCXXII, 29—42.

⁵⁹ Ibid., CCXXXIV, 9.

On conserve dans ce dépôt trois fragments d'un anneau composé de spirales (pl. XII, 10—12). Nous connaissons ses analogies dans les trouvailles de Marosvásárhely,⁶⁰ de Szomolány⁶¹ et de Alsóciokola.⁶²

Les vingt pendeloques et fragments de pendeloques n'ont pas été coulées dans le même moule. Elles se répartissent selon 3 types. Le plus simple est celui dont la partie inférieure est partagée en deux par une ligne continue (pl. XII, 4, 6, 8, 26); sur le deuxième type la partie inférieure de la ligne est divisée (pl. XII, 3, 5, 7, 14—17, 19—24, 28—32). Sur le troisième type la ligne disparaît complètement, et est substituée par un ornement fortement courbé (pl. XII, 27). Le 2e type est connu des trouvailles de Mezőberény⁶³ et de Szeged-Röszke.⁶⁴ Dans cette dernière nous trouvons des spécimens analogues au 1er type, mais d'une forme différente.⁶⁵

La date de la trouvaille en question peut être fixée à l'aide de la trouvaille de Mezőberény mais surtout à l'aide de celle de Szőreg. Les vases de Mezőberény⁶⁶ ont une forme de l'âge moyen du bronze tout comme l'unique vase (jusqu'ici inédit) de Röszke.⁶⁷ En se basant sur le témoignage de ces objets, on peut dater les trouvailles de Kishomok à la fin de la IIe période ou à la IIIe période de l'âge du bronze.

C'est la trouvaille découverte pendant l'été de l'année 1942 qui mérite le plus d'attention. Non seulement parce qu'elle est la plus grande de toutes celles qu'on a trouvées sur le territoire de la ville, mais aussi parce qu'elle se compose d'objets très intéressants et enfin parce qu'elle fournit de nouveaux renseignements sur l'expansion des fonderies de la métallurgie du bronze justement au milieu de la Grande Plaine Hongroise qui se trouve à une distance considérable du lieu de production des matériaux nécessaires.

La trouvaille fut découverte au bord d'un lac (Fehértó) dans le „Csáli-járás“ situé près du lieu-dit „Ficsérlénia“. L'inventeur fut un bouvier appelé Sándor Rác.⁶⁸

Le lac n'est nourri que par les eaux des pluies, qui, s'accumulant sur un territoire assez grand, sont amenées dans le lac. Malgré l'hiver et le printemps très pluvieux, le lac s'est desséché complètement vers la fin de l'été de cette année. Ses bords abrupts du nord s'élevaient à une hauteur d'environ 80 cm au-dessus du fond du lac. A la place de l'eau qui se retirait, tout le rivage fut couvert — à l'exception de quelques endroits — par des débris de poterie. C'étaient surtout les poteries de trois époques qui furent trouvées: celle des époques scythique, sarmato-iazigue et arpádienne. Au pied du mur formé par la berge on a découvert les bronzes dans deux tas éloignés à peine à quelques mètres l'un de l'autre — probablement les restes d'une fonderie.

La trouvaille est composée des pièces suivantes:

Un lingot de forme régulière, à peu près circulaire (pl. XIII, 4). Son poids est de 1100 gr.

La cinquième partie d'un lingot régulier (pl. XIII, 13). Son poids est de 1650 gr.

Fragment d'un lingot (pl. XIII, 8). Poids: 750 gr.

Trois fragments d'un lingot plat qui forment un tout (pl. XIII, 3). Poids: 265 gr.

Cinq fragments de lingot. Poids: 15 (pl. XIII, 12), 65 (pl. XIII, 16), 20 (pl. XIII, 17), 10 (pl. XIII, 18) et 105 (pl. XIII, 19) gr.

Deux fragments d'un lingot en forme de barre (pl. XIII, 11). Poids: 85 gr.

Deux déchets provenant du moulage de deux haches. Le poids de chacun (pl. XIII, 14—15) est de 65 gr. Leur provenance et leur forme sont expliquées par les moules publiés par Hampel.⁶⁹ Nous connaissons des spécimens similaires, mais mal identifiés dans la trouvaille de Kisapáti.⁷⁰

⁶⁰ Ibid., pl. CCXXIV, 8.

⁶¹ Ibid., pl. CCXLII, 7—9; pl. CCXLV, 7—8.

⁶² Pl. CCXLVII.

⁶³ Ibid., pl. CXXXIII, 4.

⁶⁴ Ibid., pl. CLXXXV, 23—24.

⁶⁵ Ibid., pl. CLXXXV, 25, 26, 28.

⁶⁶ Ibid., pl. CXXXIII, 15—17.

⁶⁷ Musée de Szeged, no du dépôt: 129/885.

⁶⁸ Quant aux circonstances de la découverte, j'en ai déjà parlé. *Dolg.* 1942. pp. 147—149.

⁶⁹ *Hampel*, pl. III, 4—5; pl. IV, 4—6, 9—10.

⁷⁰ *Arch. Ért.* 1897, p. 121, fig. 27 et 30.

Parmi les objets inachevés il faut mentionner les fragments d'un lingot droit (pl. XIII, 1) et celui d'un autre plat en demi-cercle (pl. XIII, 5) et enfin celui d'un troisième en forme conique (pl. XIII, 2). Leur poids est de 35, 25 et de 105 gr. Les deux premiers s'apparentent aux deux exemplaires triples provenant des vestiges de la fonderie de Füzesabony.⁷¹

Ces objets furent découverts, selon l'inventeur, au même endroit.

A quelques mètres de là il a découverts les trouvailles suivantes:

Un grand (pl. XIII, 7) et deux petits fragments (pl. XIII, 6 et 10) d'ornements d'harnachement. Quoiqu'ils soient fragmentaires, on peut constater qu'ils étaient tous ronds, comme ceux de la trouvaille de Velem.⁷²

Les exemplaires de la trouvaille d'Ugra,⁷³ le bouton de la trouvaille de Kömlőd,⁷⁴ le bouton de Füzesabony⁷⁵ et les spécimens de Maroscsapó⁷⁶ sont analogues à nos ornements, avec, cependant, une exécution plus parfaite et d'une meilleure conservation.

L'un de nos spécimens est remarquablement plus grand que les autres. Rien que la grandeur de cet ornement montre qu'il devait appartenir à un peuple cavalier. Il peut être daté d'une manière exacte à l'aide de certains objets de la trouvaille de Velem citée plus haut. Le poids respectif des trois ornements est de 35, 15 et de 15 gr.

De même, la grandeur relative de la pendeloque (pl. XIV, 5) et le fragment (pl. XIV, 6) portent également à croire que ces objets appartenaient à un peuple de cavaliers. Leur poids est de 25 gr. de chacun. Ce n'est que la boucle de suspension qui manque du fragment. Nous connaissons des ornements analogues sans crochet de suspension dans la trouvaille de Gyermel.⁷⁷ Cette trouvaille, avec sa grande fibule à spirales et avec sa hache caractéristique, est aussi important du point de vue chronologique. Une pièce analogue, celle-ci ornée de pendeloques fut associée à la trouvaille en bronze de Puhó à laquelle appartiennent quelques pièces très utilisables dans la recherche chronologique.

Deux des haches à douille (pl. XIV, 16—17) ne devaient jamais être employées. Ceci est prouvé par le fait que les bords de leur douille ne sont pas nettoyés des bavures de fonte. Leur moulage non plus n'est pas homogène, et c'est probablement à cause de ses défauts que ces exemplaires n'ont pas été employés. Nous connaissons des spécimens analogues qui n'ont pas servi, dans les trouvailles de Szentcs-Nagyhegy,⁷⁹ de Nagydém,⁸⁰ de Puszta-bodolyó,⁸¹ de Herceghalom,⁸² de Rinyaszentkirály,⁸³ où ils furent toujours associés à des lingots. Le poids des haches est de 300 et de 210 gr.

Les bords de la troisième hache (pl. XIV, 18) sont droits. Son côté est orné de lignes symétriquement relevées. Poids: 450 gr.

La 4e hache (pl. XIV, 15) a la forme „découpée“ des haches de Transylvanie. Poids: 370 gr. Des spécimens similaires, qui sont nombreux, nous ne mentionnons que celui de Oroszmező⁸⁴ qui montre la plus grande analogie avec notre exemplaire.

Nous ne possédons que le tranchant de l'exemplaire cassé (pl. XIV, 10). Son poids est de 130 gr. On trouve des spécimens similaires dans plusieurs trouvailles de la même époque. Qu'il nous soit permis de ne mentionner que la trouvaille synchronique de Páncélcseh.⁸⁵

C'est la pointe de flèche (pl. XIV, 13) qui montre le mieux qu'il s'agit ici des vestiges d'un atelier. C'est une fonte inutilisable qu'on a mis, tout de suite après l'avoir sortie du moule,

⁷¹ Hampel, pl. II, 3.

⁷² Hampel, pl. II, 1, 3.

⁷³ Diss. Pann. Ser. II, 9., pl. XVI, 3; pl. XVII, 1—4; pl. XVIII, fig. 2 en bas de la planche.

⁷⁴ Ibid., pl. XXI, fig. 8 en bas à gauche.

⁷⁵ Ibid., XLIX, fig. 10 en bas.

⁷⁶ Ibid., pl. LIX, B. 2.

⁷⁷ Hampel, pl. CLIX, 31, 35.

⁷⁸ Arch. Ért. 904, p. 207, 19.

⁷⁹ Hampel, pl. CXCIH.

⁸⁰ Ibid., pl. CXCV.

⁸¹ Ibid., pl. CCIV.

⁸² Ibid., pl. CCIX.

⁸³ Ibid., pl. CCIVIX.

⁸⁴ Ibid., pl. X, 13.

⁸⁵ Ibid., pl. CXLIII, 2, 4.

parmi les déchets destinés à refondre. Poids 45 gr. La fonte n'a pas réussi à ce point qu'on ne peut même pas en reconstruire exactement la forme.

Le couteau appartient au nombre des spécimens les plus simples (pl. XIV, 12). Son tranchant arqué n'est pas parallèle au dos qui est large. De sa soie il n'est resté qu'une partie. Son manche était probablement en bois. Poids: 50 gr.

Le poinçon très soigneusement ouvré (pl. XIV, 11) témoigne aussi que tous ces objets sont les vestiges d'un atelier. Ce n'est que l'un des bouts de l'outil qui est ouvré, l'autre bout était probablement enfoncé dans un manche de bois. Sa destination est expliquée par le spécimen analogue de la trouvaille de Velem⁸⁶ et les objets ornés au poinçon qui l'accompagnaient. Il pèse 10 gr.

Une faucille (pl. XIV, 4) et un fragment (pl. XIV, 3) semblent avoir été coulé dans le même moule. Un troisième exemplaire, très usé et cassé semble sortir du même moule (pl. XIV, 2). Ils pèsent 80,55 et 40 gr. Ce type se retrouve d'ailleurs dans la trouvaille de Szendrőlád,⁸⁷ qui est de la même époque.

L'autre faucille est d'un autre type (pl. XIV, 1). Son poids est de 85 gr. Le spécimen analogue le plus important pour nous se trouve dans la trouvaille de Rózsavölgy.⁸⁸ La fibule à ornement en spirale de la trouvaille remonte sans doute aux temps hallstattiens.

Un bracelet aux bouts joints (pl. XIV, 9), un autre aux bouts ouverts (pl. XIV, 7) et un 3e qui nous est parvenu à l'état fragmentaire complètent cette trouvaille. Ces bracelets ne sont pas utilisables dans notre recherche chronologique. Le bracelet plat cassé en deux morceaux (pl. XIV, 14) et la pendeloque également en deux fragments (pl. XIII, 9) se retrouvent aussi dans des trouvailles d'une époque plus ancienne. Mais le premier se rencontre associé à une fibule en spirale dans la trouvaille de Regöly⁸⁹ qui peut être datée à une époque plus avancée. Les bracelets pèsent 30, 10, 15 et 20 gr.

En outre des objets analogues mentionnés il y a encore un fait important du point de vue de la chronologie, qui, certainement, a des rapports avec notre trouvaille.

A peine à 50 m de la trouvaille on a découvert un squelette replié sur lui-même qui fut dégagé en partie par le pâtre qui l'a découvert. Mais les pieds et le vase à anses, qui gisait à côté, furent mis à découvert par nous-mêmes au cours de l'authentification de la trouvaille. Le vase témoigne de ce qu'à l'époque scythique, ou immédiatement avant, ce territoire fut habité par un peuple de cavaliers dont un des vestiges est la trouvaille que nous venons de publier. Un grand fragment de perle ornée, qui fut trouvée dans une taupinière près du lac, se rapporte également à l'époque scythique.

Quant aux rapports qui peuvent exister entre les trouvailles qu'on vient de décrire et le cimetière ou le village préhistorique encore inexplorés qui sont enfouis dans ce territoire, ils ne peuvent être élucidés qu'avec la connaissance des résultats des fouilles qu'on devra organiser l'été prochain.

JÁNOS BANNER

⁸⁶ Arch. Ért. 1897, p. 302, pl. II.

⁸⁷ *Hampel*, pl. CVII, 23—27.

⁸⁸ Arch. Ért. 1910, p. 428.

⁸⁹ *Ibid.*, 1902, p. 427.

BRONZKORI LELETEK FELSŐPUSZTASZERRŐL ÉS CSENGELÉRŐL.

A Szeged vidékéről eddig ismertetett bronzkori leletek¹ csaknem kivétel nélkül a Tiszától keletre eső és a Maros közelében fekvő lelőhelyekről származnak s nagyjából egységes képet mutatnak. Egészen más a helyzet a Tiszától nyugatra eső bronzkori lelőhelyek tekintetében, amelyek anyaga sok szempontból eltérést mutat az előbbiekhöz képest. Az alábbiakban Felsőpusztaszer és Csengele e korba tartozó leleteinek ismertetése kapcsán két — a Tiszától nyugatra eső — lelőhely anyagát mutatom be.

E két lelőhelyre vonatkozó ásatási feljegyzéseink nagyon hiányosak. Felsőpusztaszeren 1930-ban Móra Ferenc végzett ásatást a Szegedi Városi Múzeum részére. Ekkor került elő a most használatban levő temető területén az alább ismertetendő egyik bronzkori lelet, amely jelenleg a múzeum gyűjteményében van. A lelőhely pontosabb megjelölése nem szerepel az ásatási naplóban. Az sem tűnik ki belőle, hogy csontvázas vagy hamvasztásos sírokból kerültek-e a lelettárgyak a felszínre, vagy telepen fordultak elő. Űgyszintén ismeretlen a mélység is, amelyben feküdtek. Mindössze egy elmosódott rajzból lehet arra következtetni, hogy a leletek egy része raktárlelethez tartozhatott. Ez a vázlatos rajz tizenhárom edényt ábrázol, amelyek egy csoportban, részben egymásfeletti elhelyezésben, feküdtek. Sajnos, az edényeknek ezzel a rajzzal való azonosítása nem lehetséges s így nem tudjuk eldönteni, hogy melyek azok a példányok, amelyek e raktárlelethez tartoztak. Két tál és több díszítetlen egyfülű edény jól megkülönböztethető a rajzon.

A felsőpusztaszeri leletek leírása² a következő:

1. Enyhén kihajló peremű, egyfülű edény (XV. t. 1.). Alsó része félgömbhöz hasonlít, nyaka hengeres. Az ansalunataszerűen kiképzett fül tövének magasságában négy — egymástól egyenlő távolságra fekvő — bütyökszerű kiemelkedés helyezkedik el. Jól iszapolt, finoman égetett. Vörös. M 7, Sz 8, F 3·5 cm.

2. Gömbölyödő fenekű, ívelt nyakú, kihajló peremű, egyfülű edény (XV. t. 2.). A fül ansalunatás. Iszapolása finom, égetése közepes. Vörössesszürke. M 6·5, Sz 9 cm.

3. Kihajló peremű, egyfülű edény (XV. t. 3.). Alsórésze fordított csonkakúpos, nyaka ívelt. A két rész érintkezésénél — a legnagyobb öblösödésen — rovátkolás van. A fül a perem alól indul ki. Iszapolása és égetése elég jó, szürke. M 6·5, Sz 7, F 3 cm.

4. Fordított csonkakúpos alsó részű, hengeres oldalú, egyfülű edény (XV. t. 4.). Iszapolása elég jó, égetése kissé durva. Szürke. M 6·5, Sz 8, F 3·5 cm.

5. Kihajló peremű, egyfülű edény (XV. t. 5.). Alsó része fordított csonkakúpos, a fül tövé-nél erősen öblösödik. Iszapolása és égetése közepes. Fekete. M 7·5, Sz 7, F 3 cm.

¹ A Szeged környékén előkerült bronzkori leletek irodalmát lásd: Dr. Banner János, A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei. Dolgozatok, 1931. 45—46. 1. és Foltiny István, A „Deszk-F” bronzkori temető. A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai. II. 3. 1942. E tanulmány jegyzetei majdnem a teljes újabb idevonatkozó irodalmat felsorolják.

² Rövidítések: M = magasság, Sz = szájátmérő, F = fenékmérő, T = talpátmérő.

6. Fordított csonkakúpos alsó részű, kihajló peremű, egyfülű edény (XV. t. 6.). Iszapolása és égetése jó. Sárga. M 6, Sz 7, F 4 cm.

7. Egyfülű, alul öblösödő edény (XV. t. 7.). Iszapolása és égetése jó. Vörössesszürke M 6·5, Sz 8 cm.

8. Fordított csonkakúpos alsó részű, megközelítőleg hengeres nyakú, egyfülű edény (XV. t. 8.). A fül töve alatt levő legnagyobb öblösödésen egymástól egyenlő távolságban bütykök helyezkednek el. Iszapolása jó, égetése közepes. Szürke. M 7, Sz 8, F 4 cm.

9. Fordított csonkakúpos alsó részű, hengeres nyakú, egyfülű edény (XV. t. 9.). A fül töredékes. Iszapolása és égetése elég jó. Szürke. M 6·5, Sz 7, F 2 cm.

10. Erősen öblösödő alsó részű, nagyjából hengeres nyakú, kihajló peremű, egyfülű edény (XV. t. 10.). Iszapolása és égetése jó. Sárga. M 7, Sz 7 cm.

11. Kihajló peremű, fordított csonkakúpos alsó részű, enyhén tölcésesedő nyakú, egyfülű edény (XV. t. 13.). Az alsó harmadban levő legnagyobb öblösödésen egymástól egyenlő távolságban bütykök helyezkednek el. Iszapolása és égetése elég jó. Szürkésfekete. M 6·5, Sz 10, F 2·5 cm.

12. Kihajló peremű, ívelt oldalú, fordított csonkakúpos alsórészű, egyfülű edényke (XV. t. 14.). A fül tövének magasságában levő öblösödésen rovátkák futnak körbe. Iszapolása és égetése elég jó. Sárga. M 6, Sz 5, F 2·5 cm.

13. Félgömbformájú alsó részű, hengeres nyakú, egyfülű edény (XV. t. 15.). Legnagyobb öblösödésen arányosan elhelyezett bütyökszerű kiemelkedések vannak. Iszapolása és égetése jó. Sárga. M 7, Sz 6, F 3 cm.

14. Fordított csonkakúpos alsó részű, hengeres nyakú, egyfülű edény (XV. t. 17.). Legnagyobb öblösödésen egymástól egyenlő távolságban négy bütyök van. Szürkésfekete. M 7, Sz 7, F 3 cm.

15. Enyhén kihajló peremű, erősen öblösödő, egyfülű edény (XV. t. 19.). Iszapolása és égetése közepes. Szürkésfekete. M 7·5, Sz 8, F 3 cm.

16. Magastalpú, gömbölyödő alsó részű, kissé ívelt nyakú, egyfülű edény (XV. t. 20.). A legnagyobb öblösödésen négy arányos távolságban elhelyezett bütyökkel. Az alsó- és felső-részt bemélyedő vonal választja el. Iszapolása és égetése jó. Sárga. M 12, Sz 11, F 6 cm.

17. Gömbölyödő fenekű, magasán kiemelkedő ansalunatás fülű, kissé kihajló peremű szűrőedény (XV. t. 21.). Iszapolása közepes, égetése jó. Szürke. M 9 (a fülnél), Sz 12 cm.

18. Fordított csonkakúpos alsó részű, a fül tövének magasságában erősen öblösödő, egyfülű edény (XV. t. 22.). A legnagyobb öblösödésen egymástól egyenlő távolságban bütyökszerű kiemelkedések vannak. Iszapolása jó, égetése közepes. Sárgásszürke. M 7, Sz 7, F 3·5 cm.

19. Félgömbhöz hasonló alsó részű, kissé kihajló peremű, egyfülű edény (XV. t. 27.), a legnagyobb öblösödésen egymástól egyenlő távolságban elhelyezkedő négy bütyökkel. Iszapolása és égetése jó. Sárga. M 6, Sz 7, F 2 cm.

20. Enyhén kihajló peremű, gömbölyű alsó részű, hengeres nyakú, ansa-lunata fülű edény (XV. t. 23.). Iszapolása jó, égetése közepes. Sárga. M 11, Sz 11, F 5 cm.

21. Megrongált peremű, csonkakúpos alsó részű, ívelt nyakú, egyfülű edény (XV. t. 24.). A fül töve felett oldalperem húzódik. Legnagyobb öblösödésen négy hosszúkás bütyök helyezkedik el egymástól egyenlő távolságban. Iszapolása jó, égetése elég finom. Sárga. M 12, Sz 11, F 4 cm.

22. Fordított csonkakúpformájú, fületlen tál (XV. t. 25.). A peremet belül négy függőleges rövid borda díszíti. Iszapolása és égetése jó. Sárga. M 8·5, Sz 20, F 7 cm.

23. Hengeres nyakú, erősen öblösödő urna töredéke (XV. t. 26.). Nagyon hiányos. Iszapolása és égetése közepes. Szürke. M 28 cm.

24. Fordított csonkakúpos formájú tál (XV. t. 28.), a perem alatt elhelyezkedő átfúrt bütyökkel. A peremet öt bütyökszerű kiugrás díszíti. Iszapolása és égetése jó. Sárga. M 7·5, Sz 18, F 7 cm.

25. Fordított csonkakúpformájú tál (XV. t. 31.). Pereme alatt átfúrt bütyök helyezkedik el a peremtől négy — egymástól egyenlő távolságra eső — bütyök emelkedik ki. Iszapolása és égetése jó. Sárga. M 6·5, Sz 18, F 7 cm.

26. A közepetáján erősen öblösödő, hosszúkás, egyfülű urna (XV. t. 29.). Iszapolása jó, égetése közepes. Pereme hiányos. Szürke. M 28, F 10 cm.

27. Csonkakúpos alsó részű, kúpos nyakú urna, töredékes állapotban (XV. t. 30.). A legnagyobb öblösödésen elhelyezkedő fülek tövéből két barázdaszerű bemélyedés fut körbe, amelyek felett — távolságuk közepén — három-három háromszögformájú kiugrás van. A fülek-nél ezen kiemelkedéseknél három-három függőleges irányú bemélyedő vonal indul ki a fenék felé, amelyek egy vízszintes irányú kiugrásban végződnek. A szájrész hiányos. Iszapolása és égetése jó. Szürkésfekete. M 32, F 10 cm.

28. Fordított csonkakúpos alsó részű, tölcésesedő nyakú, erősen öblösödő, egyfülű, nagyméretű urna (XV. t. 33.). Iszapolása és égetése közepes. Szürke. M 62, Sz 22, F 10 cm.

29. Fordított csonkakúpos alsó részű, hengeres oldalú, kétfülű, fazékformájú edény (1. kép 2.). A peremből kiinduló fülek tövét bemélyedő körökből álló vonal köti össze. Iszapolása és égetése közepes. Szürke. M 32, Sz 33, F 12 cm.

30. Erősen öblösödő, tölcéses szájú, egyfülű urna (XV. t. 35.). Az 1. kép 1. edényétől csak méreteiben különbözik. Iszapolása jó. Égetése közepes. Szürke. M 53, Sz 22, F 10 cm.

A másik lelet Csengeléről, a mételyesi dűlőről került a szegedi múzeumba. Seiler Lajos találta és szállította Szegedre 1932. május 7-én. A lelet az alábbi öt darabból áll:

31. Kissé a perem felé emelkedő egyfülű, gömbölyű alsó részű, ívelt nyakú kisedény (XV. t. 11.). Az alsó részen a füllel szemben három, a fül s a vele szemközt levő pont távolságának közepén pedig két-két függőleges bemélyedés van. Iszapolása és égetése jó. Szürke. M 6 (a fülnél 7), Sz 6 cm.

32. A fenék közelében öblösödő, magas nyakú, egyfülű, kissé kihajló peremű edény (XV. t. 12.). Finom iszapolású, közepesen égetett. Szürke. M 6, Sz 6, F 2 cm.

33. Gömbölyű alsó részű, kissé tölcésesedő nyakú, egyfülű edény (XV. t. 16.). Iszapolása és égetése jó. Szürke. M 6·5, Sz 5 cm.

34. Nagyjából hengeres oldalú, egyfülű kisedény (XV. t. 18.). Iszapolása elég jó, égetése közepes. Szürke. M 6·5, Sz 6, F 3·5 cm.

35. Fordított csonkakúpos alsó részű, csonkakúpos nyakú, kétfülű, erősen öblösödő urna (XV. t. 32.). Az alsó és felső rész érintkezésénél az edényoldal szögesen kiugrik. Az egyik fül hiányzik. Iszapolása jó, égetése közepes. M 33·5, Sz 16, F 9 cm.

Hogy a fenti két lelőhely anyagának időbeli elhelyezkedését megállapíthassuk, induljunk ki az anyagnak abból a részéből, amely kétségbevonhatatlanul erős összefüggést mutat a harangalakú edények kultúrájával. Tompa,³ Patay⁴ és a legújabban Mozsolics⁵ már rámutatott arra a döntő szerepre, amelyet a magyarországi bronzkorkialakításában a kultúra játszott. E szerzők utalnak arra, hogy a harangalakú edények kultúráját és ennek a kultúrának a bronzkor elején való továbbélését elsősorban a Dunántúlon és a Duna közvetlen közelében figyelhetjük

³ Ferenc v. Tompa: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1934—35. S. 60, 64, 77.

⁴ Patay Pál: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. — Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. Dissertationes Pannonicae. Ser. II. No. 13. 22, 34—40. l. — S. 24., 38—45. (A németnyelvű kiadásnál más a lapszámozás.)

⁵ Mozsolics Amália: A kisapostagi korabronzkori urnatemető. Archaeologia Hungarica XXVI. 1942. 37. l.

meg. A jelen cikk szerzője más helyen⁶ már kimutatta, hogy a harangalakú edények kultúrájának a hatása a bronzkor elején olyan erős, hogy nem áll meg a Duna vonalánál, hanem a Tiszát és a Marost is átlépve, a szőregi bronzkori temetőben is jelentkezik. Hogy itt nem szórványos jelenséggel állunk szemben, azt a Pataytól említett tiszauzi szórványos leleten⁷ kívül több felsőpusztaszeri edény bizonyítja. Felsőpusztaszer ugyan a Duna—Tisza közén fekszik, de sokkal közelebb van a Tiszához, mint hogy a Duna vonalához tartozónak tekinthetnénk.

A XV. t. 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 13., 14., 19. és 22. ábráinak egyfülű, szélesszájú, zömök edényeire gondolunk itt elsősorban, amelyeknek megfelelőit vagy prototípusait a harangalakú edények kultúrájának mind a magyarországi, mind a külföldi lelőhelyeiről ismerjük. A tököli leletek egy része⁸ határozottan párhuzamba állítható az előbbi felsőpusztaszeri edényekkel, mert mind a díszítetlen, mind a bütyökdiszes példányok képviselve vannak benne. Megemlíthetünk egy pestszenterzsébeti⁹ és egy Budapest-tabáni¹⁰ edényt is, amelyek ugyan nem teljesen azonosak a mi lelőhelyünk fentebbi anyagával, de a fülek, szájak és az egész edénytest kiképzése miatt mégis ezzel a csoporttal mutatnak szoros kapcsolatot. A vatyai urnatemető anyagából sem hiányoznak a pusztaszeriekhez hasonló típusú edények,¹¹ itt azonban bronzkori edények társaságában lépnek fel.

Nagyjából egyező formát közölt Stocky a Bilina melletti Rudáról¹² és M. Roudniceről.¹³

Ugyancsak a harangalakú edények kultúrájával hozhatjuk kapcsolatba az XV. t. 25., 28., 31. ábráinak tárait, amelyeknek analógiáit a szőregi temető fentebb már említett 176., 179., 184. és 193. hamvasztásos sírjaiból származó mellékletei társaságában is megtaláljuk.¹⁴ Ez a tény egyre jobban megerősíti azt az elgondolásunkat, hogy a Marosvidéken a bronzkorban szórványosan fellépő hamvasztásos temetkezési mód a harangalakú edények kultúrája befolyásának tulajdonítható.

Nem azonosak ugyan, de forma és kivitel tekintetében párhuzamba állíthatók tálainkkal a tabáni leletek egyes darabjai.¹⁵

Szintén a harangalakú edények kultúrájával kell vonatkozásba hoznunk a XV. t. 29. urnáját. Csaknem azonos példányokat ismerünk Budapest-Tabánból,¹⁶ Szőregről¹⁷ és Gencs-ről.¹⁸

A leletanyagnak eddig említett darabjait éppen a fentebb felsorolt összefüggések miatt a bronzkor első periódusának elején helyezzük el.

Ugyancsak a bronzkor első periódusába — de annak a végére — tesszük a XV. t. 15. ábrájának felsőpusztaszeri, s a XV. t. 11—12., 16., 18. ábrájának csengelei edényeit. Ezek azonban a harangedények kultúrája mellett a marosvidéki bronzkori leletekkel mutatnak szorosabb összefüggést. Főleg a száj szűkebb voltában s az edénytest erősebb tagoltságában

⁶ Dolgozatok 1941. 52. l.

⁷ Patay i. m. 36. l. — S. 41.

⁸ U. o. I. t. 6—8.

⁹ Tompa i. m. Taf. 19. Abb. 8. — Az edényt a pusztaszeri példányoktól eltérően, bemélyedő vonalak díszítik.

¹⁰ U. o. Taf. 19. Abb. 10.

¹¹ Archaeologiai Értesítő 1909. 127: l. 1—2., 5., 9., stb.

¹² Albin Stocky: La Bohême préhistorique. I. Prague 1929. Pl. CXVI. 1.

¹³ U. o. CXVIII. 6., 11., 13., 16.

¹⁴ Dolgozatok, 1941. XV. t. 21., XVI. t. 9., 18. — Ezek a tálak részben díszítettek, részben több-fülűek, de alak, kidolgozás és fülképzés tekintetében nagyfokú egyezést mutatnak a felsőpusztaszeri példányokkal.

¹⁵ Tompa i. m. Taf. 19. Abb. 11—12.

¹⁶ U. o. Taf. 19. Abb. 9.

¹⁷ Dolgozatok, 1941. XVI. t. 19. — A 193. sírból került elő, amelyben hamvasztásos temetkezést figyelt meg Móra.

¹⁸ Wosinsky Mór: Tolnavármegye története. I. rész. Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. Budapest, 1896. LI. t. 2.

és karcsúságában nyilvánul meg ez a hatás. Érdemes ezeket a formákat a szőregi temető néhány edényével¹⁹ összehasonlítani. Részben hasonlókat említ Áporkáról Tompa²⁰ a bronzkor második periódusának tárgyalása során.

Az első periódusban helyezzük el a XV. t. 32. Csengeléről származó, egészen kezdetleges formájú, díszítetlen urnáját. A többi urnával szemben az a sajátsága, hogy még hiányzik nála a tölcsérszerűen kiképzett nyaki rész, amely a későbbi fejlődés folyamán — főleg a második periódusban — annyira jellemző.

Az első periódus tárgyalásánál említett egyfülű bögrék továbbfejlődésének kell tekintennünk a XV. t. 10., 17. és 27. ábrájának edényeit, amelyeknél a nyak már magasabb, a fül hosszabb, az alsó rész rövidebb, s az egész test tagoltabb, mint az eddigiekénél. A marosvidéki bronzkor hatásait mutató egyfülű edényektől a szájnylás szélessége s a test zömöksége különbözteti meg őket. Ezeket a bronzkor második periódusába osztjuk be. Ugyanide, de e korszaknak már fejlettebb szakaszába tesszük a XV. t. 1—2. ansa-lunata fülű edényeit. Az ansa-lunata fülek ugyan csak a harmadik periódusban terjednek el általánosságban, de, főleg az ú. n. nyugati kultúrprovincia területén, már a második periódusban is gyakori az előfordulásuk.²¹ A mi edényeink annyira korai formát mutatnak s fülük ansa-lunataszerű kiképzése is olyan kezdetleges, hogy a harmadik periódusra aligha gondolhatunk velük kapcsolatban.

Egészen tipikusan a dunántúli bronzkor második periódusába tartozó formájúak az 1. kép 1., 3. ábrájának egymással nagyjából egyező urnái. Ezeknek pontos vagy nagyon megközelítő hasonmásai előfordulnak Vatyán,²² Áporkán,²³ Lovasberényen²⁴ és Soroksáron.²⁵

Ugyancsak gyakran fellép a Dunántúlon és a Duna közelébe eső területen a második periódusban egy kétfülű, fordított csonkakúpos alsó részű, hengeresnyakú edény, amely Felsőpusztaszeren is megtalálható (XV. 34.). Hasonmását ismerjük Vatyáról.²⁶ Megközelítőleg egyező formájú edények kerültek elő Lovasberényből,²⁷ Dunakesziről²⁸ és Áporkáról.²⁹

Szintén a második periódusba utalja formája és díszítése a XV. t. 30. urnáját. Olyan edényt ugyan nem ismerünk, amely teljesen azonos lenne vele, de a vatyai³⁰ és áporkai³¹ temető néhány urnája párhuzamba állítható — legalább alak és fülképzés tekintetében — a mi példányunkkal, bár ennek barázdaszerűen bemélyedő vonalakkal álló díszítése elsősorban a Tiszától keletre eső területek bronzkorára jellemző.³²

¹⁹ Dolgozatok, 1941. II. t. 21., XIV. t. 12., XV. t. 20., XVII. t. 12. — Ez az edényalak nem tipikus első periódusba tartozó forma, hanem átmeneti típus, amely a második periódusban is otthonos (Dolgozatok, 1941. 54. l.).

²⁰ Tompa i. m. Taf. 26. Abb. 10., 13.

²¹ U. o. Taf. 24. Abb. 1, 10, 12; Taf. 25. Abb. 10.

²² Kada Elek: Bronzkori urnatemető Vatyán. Arch. Ért. 1909. 124—130. l. 126. l. 1. Ezt az urnát az öblösödésen bemélyedő vonalak díszítik. — Patay is közöl egy erősebben öblösödő, díszített példányt. Vatyáról (i. m. XI. t. 17.).

²³ Tompa, i. m. Taf. 26. Abb. 3., 8.

²⁴ Dr. Pósta Béla: Lovasberényi urnatemető. Arch. Ért. 1897. 304—317. l. 307 l. 6., 309. l. 12., 311. l. 15., 18., 313. l. 22., 315. l. 27. ábra. Valamennyi díszített.

²⁵ Wosinsky Mór: Az őskor mészbetétes agyagművessége. Budapest, 1904. LXVII. t. 7. Az edény zömök és díszített.

²⁶ Kada i. m. 126. l. 2.

²⁷ Pósta i. m. 309. l. 11. Az edény alsó része gömbölyű és barázdaszerű bemélyedések díszítik. — U. o. 313. l. 21.

²⁸ Budapest Régiségei VIII. k. 131. l. — Az urna befedésére használt edényre gondolunk.

²⁹ Tompa i. m. Taf. 26. Abb. 1. — Ez az edény négyfülű s a fülek a perem alól indulnak ki.

³⁰ Kada i. m. 129. l. 9., 11. — A felsőpusztaszeri edény szájrésze töredékes, de valószínűleg csonka kúpos lehetett.

³¹ Tompa i. m. Taf. 26. Abb. 2, 11, 16, 18. — Ezek az urnák erősebben tagoltak, jobban öblösödnek s füleik a szájhöz közelebb helyezkednek el.

³² A szőregi temető edényeinek díszítési módjával a Dolgozatok, 1941. 65—66. lapjain foglalkoztunk. Az itt elmondottak az egész Marosvidék bronzkorára érvényesek.

A leletanyag legfiatalabb csoportját kétségtelenül a XV. t. 20—21., 23—24. ábráinak részben magas, ansa-lunatafülű, részben a legnagyobb öblösödésen elnyúlt bütyökkel díszített egyfülű edényei alkotják. Az erősen kihangsúlyozott ansa-lunata fülek, az edénytest nagyfokú tagoltsága és e leletnek a verseci és vattinai urnatemetők³³ anyagával való összefüggései, mind olyan jelek, amelyek a harmadik periódusra utalnak.

A verseci és vattinai temetők leletei között igen gyakori egy kihajló peremű, hengeres nyakú, erősen öblösödő és a legnagyobb hasasodáson hosszú, elnyúlt bütyökkel díszített talpas edény.³⁴ Ennek a prototípusát három példányban is megtaláljuk Felsőpusztaszeren (XV. t. 20., 23—24., az utóbbi kettő nem talpas!).

A XV. t. 26. edénye annyira töredékes, hogy kormeghatározás szempontjából teljesen jellegtelen.

A fentiek eredményképpen megállapíthatjuk, hogy a felsőpusztaszeri leletek a bronzkor elejétől a harmadik periódus végéig terjedő időre helyezhetők, a csengelei anyagot viszont a bronzkor első periódusába kell soroznunk. E területen — bár egészen közel esik a Tiszához — erősen érezteti hatását a dunántúli bronzkor. Természetesen a marosvidéki kultúráramlatok befolyása is érvényre jut, főleg Csengelén. De az ország déli részének anyagával is szoros kapcsolatokat lehet kimutatni.

FOLTINY ISTVÁN

FINDS OF THE BRONZE AGE FROM FELSŐPUSZTASZER AND CSENGELE.

Ferenc Móra discovered in 1930 at Felsőpusztaszer thirty vessels from the Bronze Age (Plate XV, 1—10, 13—15, 17, 19—31. XV. 33—35.). These vessels have been found in the grounds of the cemetery which is still in use. But the diary of excavation does not inform us of the exact details of the site, nor can we get information whether these finds have come to light from skeleton or cremation graves or from a settlement. In the same way we are unable to tell the depth in which they were lying. In all we can deduce only from an obscure drawing, that a part of these finds must have belonged to a depot. This drawing shows thirteen vessels, which were lying in a group — in part placed one above the other. Unfortunately an identification of these vessels with the drawing is impossible and so we cannot decide which objects belonged to the depot; most probably the group that shows a relation with the bell-shaped vessels.

In March 1932 Lajos Seiler has brought to the Museum of Szeged, five vessels of the Bronze Age, from the windrow of Métélyes near Csengele which he has found himself (Plate XV, 11—12, 18, 32).

In determining the age of the material of the above mentioned two sites the vessels pl. XV, 3—9, 13—14, 19, 22 are a great help to us, because they show us one-handed, broad-mouthed, compact vessels the prototypes of which we find in the sites of the bell-shaped vessels in Hungary as well as abroad. Part of the finds at Tököl¹ can most decidedly be compared with the vessels of Felsőpusztaszer, because both the specimens undecorated and those decorated with warts are represented among them.

³³ Milleker Bódog: Verseczi és vattinai őskori régiségek. Archaeológiai Közlemények XX. kötet 40—62. l.

³⁴ U. o. 43. l. I. t. 30., 32.; 49. l. IV. t. 53.; 51. l. V. t. 55—61., 64., 66.; 57. l. 25—28. — E korszak sokkal díszesebbek s fülük gyakran emelkedik a perem felé, de a felsőpusztaszeri anyaggal való kapcsolatuk nem vitatható el.

¹ Pál Patay, Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. Diss. Pan. Ser. II. 13, pl. I, figs. 6—8.

We are also able to mention a vessel from Pestszenterzsébet² and another from Budapest-Tabán³ which, although they are not absolutely similar to the material brought to light at the above mentioned sites, yet their handles and mouths, and the whole shape of the body of these pots give to us an idea of strong relationship with our group. Vessels of similar type are also not missing from the urn-cemetery of Vátya,⁴ although here we find vessels of a later style too.

Stocky⁵ gives account of roughly similar finds from Ruda near Bilina and M. Roudnice.⁶

In the same way we can connect the dishes on **pl. XV, figs. 25, 28, 31** with the culture of the bell-shaped vessels. To these show a very strong analogy the finds of cremation graves 176, 179, 184 and 193 from the cemetery of Szőreg.⁷ This fact strengthens all the more that view of ours that in the early Bronze Age the sporadic cremation burials in the Maros countryside are due to the influence of the culture of the bell-shaped vessels.

Some pieces of the Tabán finds⁸ are not identical but may be compared with our dishes as to their form and design.

Here we have to connect the urn on **pl. XV, fig. 29** with the culture of the bell-shaped vessels. We possess already closely connected specimens from Budapest-Tabán,⁹ Szőreg,¹⁰ and Gencs.¹¹

The already mentioned finds can be placed at the beginning of the Bronze Age because of their aforementioned connections.

In the same way we put in the first period of the Bronze Age, but towards its end, the vessels represented on **pl. XV, fig. 25** from Felsőpusztaszer and the vessels on **pl. XV, figs. 11—12, 16, 18** from Csengele. Besides the culture of bell-shaped vessels they show a close connection with the finds of the Bronze Age from the Maros-region. This becomes all the more evident in the narrower mouth, the strong articulation of the body of the vessel and its slenderness. It might be interesting to compare these forms with some vessels of the cemetery at Szőreg.¹² In discussing the second period of the Bronze Age Tompa mentions from Áporka in many ways similar ones.¹³

We have to place also in the first period of the Bronze Age the undecorated urn of absolutely primitive shape from Csengele (**pl. XV, fig. 32**). Its peculiarity lies in the missing funnel-shape of the neck, which in later developments, especially in the second period, has become one of the strong characteristics of these urns.

The one handled mugs on **pl. XV, figs. 10, 17** and **27** are to be considered as further development of the above mentioned one-handed mugs of the first period; there the neck is higher,

² *Ferenc von Tompa*: „25. Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn.“ 1912—1936. (Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1934—35.) plate 19. fig. 8.; the vessel is decorated with deep lines.

³ Pl. 19. fig. 10.

⁴ Arch. Ért. 1909. p. 127, 1—2, 5, 9, etc.

⁵ *Albin Stocky*: La Bohême préhistorique. I. Prague. 1929. pl. CXVI. 1.

⁶ Ibid. pl. CXVIII. 6, 11, 13, 16.

⁷ Dolgozatok 1941. Pl. XV. 21, XVI. 9, 18. These dishes have several handles and are partly decorated, but as to their shape, elaboration and form of the handles, show great similarities to those of Felsőpusztaszer.

⁸ *Tompa*, op. cit. plate 19. fig. 11—12.

⁹ *Tompa*, pl. op. cit. 19. fig. 9.

¹⁰ Dolgozatok 1941. XVI. pl. 19. — This came from the grave 193, which after Móra was a cremation grave.

¹¹ *Mór Wosinsky*: History of the County of Tolna (in Hungarian) I. The county of Tolna from the primitive times to the Hungarian conquest. Budapest, 1896. pl. LI. fig. 2.

¹² Dolgozatok 1941. pl. II. 21, pl. XIV. 12, pl. XV. 20, pl. XVII. 12. — This shape of vessel is not typical of the first period but it is a transitory type just as familiar to the second period. (Dolgozatok 1941, p. 54.)

¹³ *Tompa*, op. cit. plate. 26. figs. 10, 13.

the handle is longer, the lower part shorter, and the whole body is more articulate. They are also distinguished by the width of the mouth and the podgyness of the body from those one-handled vessels of the Bronze Age from the Maros-region. These must belong to the second period of that age. We have to place the vessels with ansa-lunata handles on **pl. XV, 1—2**. To the same period but to a later section of it. The ansa-lunata handles become a general type only in the third period, but we meet them quite often in the second period especially in the so called western province of to culture.¹⁴ Our vessels have such an early form and the shape of the ansalunata handles is so primitive, that we could hardly think of them as to belonging the third period.

The urns on **pl. XV, figs. 1, 3**, in many ways resembling one-another are very characteristic of the Pannonian Bronze Age in its second period. Exactly identical or very approximative analogies of these occur at Vátya,¹⁵ Áporka,¹⁶ Lovasberény¹⁷ and Soroksár.¹⁸

In the same way we encounter in the Pannonian region and near the Danube in the same period often double-handled vessels having rather the shape of a pot, whose bottom part has the shape of a truncated-cone and the neck is cylindrical. A similar one may be found at Felsőpusztaszer (**pl. XV, 2**). We possess from Vátya¹⁹ a similar specimen. Approximately the same form of vessels have come to light at Lovasberény,²⁰ Dunakeszi²¹ and Áporka.²²

The urn on **pl. XV, 30** belongs also to the second period because of its shape and decoration. We do not know of any similar vessel which might be compared with this one, but some urns of the cemetery of Vátya²³ and Áporka²⁴ might be put as parallels for their shape and the formation of the handles. However our specimen is decorated with furrowed lines: this is characteristic of the Bronze Age of the region east of the Tisza.

Undoubtedly the **figures 20—21, 23—24**, on **pl. XV** constitute the youngest group; partly they are one-handled vessels with high ansa-lunata handles, partly they are at their belly decorated with greatly elongated warts. The strongly accentuated ansa-lunata handles, the articulate shape of the vessel's body and the connections with the material of the cemeteries of Versec and Vattina are all signs which force us to attribute them to the third period.

Among the finds of the cemeteries of Versec and Vattina very frequently occurs a pedestalled bowl with everted rim and cylindrical neck; it is rather bulgy and the belly is

¹⁴ *Tompa*, pl. 24, figs. 1., 10, 22, pl. 25 fig. 10.

¹⁵ *Elek Kada*, Urn-cemetery of the Bronze Age at Vátya. (in Hung.) Arch. Ért. 109. pp. 124—130, p. 126, fig. This urn is decorated all along its bulgy body with incised lines. — *Patay* publishes a big-bellied and decorated specimen of Vátya (op. cit. pl. XI, 17).

¹⁶ *Tompa*, op. cit. pl. 26, figs. 3, 8.

¹⁷ *Béla Pósta*, Urn-cemetery of Lovasberény. (in Hung.) Arch. Ért. 1897, p. 307, fig. 6, p. 309, 12, p. 311, 15, 18, p. 313. 22, p. 315, 27. All of them decorated.

¹⁸ *Mór Wosinsky*, Clay-workmanship with lime-inserted decorations in the Prehistoric Age. Budapest. 1904. pl. LXVII. 7. The vessel is podgy and decorated.

¹⁹ *Kada*, op. cit. p. 126. 2.

²⁰ *Pósta*, op. cit. p. 313. 11. The bottom part of the vessel is round and decorated with incised lines. Ibid. p. 313. 21.

²¹ Budapest régiségei. VIII. p. 131. We mean here the vessel covering the urn.

²² *Tompa*, op. cit. pl. 26. fig. 1. The above mentioned vessel has four handles which start from the rim.

²³ *Kada*, op. cit. p. 129. 9, 11. the neck of the Felsőpusztaszer vessel is fragmentary, but probably it was truncated-cone shaped.

²⁴ *Tompa*, op. cit. pl. 26. figs. 2, 11. 16, 18. These urns are more jointed; they are more bulgy and their handles are placed nearer to the mouth.

²⁵ We have discussed on the pp. 65—66 in *Dolgozatok 1941* the method of decoration of the vessels from the cemetery at Szőreg.

²⁶ *Bódog Milleker*, Prehistoric finds of Versec and Vattina. (in Hung.) Archeológiai Közlemények. Vol. XX, pp. 40—62.

decorated with great and elongated warts.²⁷ The prototype of this we encounter in three specimens at Felsőpusztaszer (pl. XV, 20, 23—24, the last two are without a foot).

The vessel represented on pl. XV, fig. 26 is so fragmentary, that it becomes quite impossible to decide its age.

We can conclude that the finds of Felsőpusztaszer may be placed from the beginning of the Bronze Age to its third and last period; on the other hand the material of Csengele must be placed in the first period of the Bronze Age. In this region — though it happens to be very near to the Tisza — the influence of the Pannonian Bronze Age is strongly felt. Naturally the influence of the Maros region also asserts itself, especially at Csengele. But there is also a strong relationship with the material of southern Hungary.

ISTVÁN FOLTINY

²⁷ Ibid. p. 43, pl. I, 30, 32; p. 49, pl. IV, 53.; p. 51, pl. V, 55—61, 64, 66; p. 57, 25—28. These jugs are much more elaborated and their handles often rise above the edge, but their relationship with those of Felsőpusztaszer is undeniable.

OLASZORSZÁG „INDOGERMANIZÁLÓDÁSA“ ÉS A KÁRPÁTMEDENCE ŐSTÖRTÉNETE.

Olaszország indogermanizálódásáról az idők folyamán egy klasszikusnak nevezhető kép alakult ki. E képet Günther,¹ majd legutoljára Altheim² fogalmazta meg élesen. A közelmúltban azonban az őstörténelem módszertani kriticismusa növekedett és a leletekről levonható következtetések sok esetben már elavultaknak és könnyelműeknek nevezhetők. Az Olaszországba irányuló indogermán vándorlás tárgyi bizonyítékai sem kerülhették el tehát az új analízist. Erre most Merhart vállalkozott.³

A klasszikus teória szerint a schweizi cölöpépítkezésekből kiinduló indogermánok tömegesen érkeznek Észak-Olaszországba (terramare-kultúra), innen újabb vándorló hullámok által ösztönözve Közép- és Dél-Olaszországba (égető- és szkelettemetkezéses italikusok: korai Villanova-kultúra, Villanova-kultúra, fossa- vagy Appenin-kultúra stb.). Ezen első, italikus hullámot számos más hullám követné: illyrek, venetusok stb.⁴

Merhart a leletanyagot részletes és gondos mérlegelésnek veti alá. Segítségül hívja az összetartozó leletkomplexumok (kultúrák) analízisét, az abszolút és relatív kronológia tanulságait, kis mértékben az antropológiát és névkutatást (személy- és helynevek). A módszertani lehetőségek közül többet nem aknáz ki, épp azért következtetéseiben roppant óvatos és tartózkodó.⁵ Köteles óvatossága ellenére oly képet vázol fel, melynek valóságértéke a „klasszikus,” teóriánál jóval magasabb és az eddigi történelmi képet lényegesen megjavítja.

¹ Festschrift für Hermann Hirt, 1936, 1, 328. o.

² Italien und Rom, 1941.

³ Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens. Bonner Jahrbücher. Heft 147. 1942. S. 1—90.

⁴ A klasszikus teória rövid összefoglalása Merhartnál, i. m. 64—70. o. Altheim, idézett munkájában, nézetét a Val-Camonicában talált sziklarajzok tanulságával támasztja alá. E sziklarajzok véleményem szerint kronológiai okokból nem alkalmasak arra, hogy belőlük a bevándorlás idejére következtetéseket vonhassunk le. A val-camonicai sziklafeliratokat Altheim a Kr. e. IV—I. századba helyezi. Ennek megfelelően megkülönböztet egy római kori és egy keltakori réteget. Ezen korok elé (régebbre nem) egy egyszerű, vonalas, a skandináv sziklarajzokkal összeegyeztethető sziklarajzstílus helyezhető. E stílus Közép-európában a Kr. e. VIII. század második felén él. Ugyanis a VII. század közepén jelennek meg hasonló stílusú képek a soproni Burgstall urnarajzai közt (Gallus: A soproni Burgstall alakos urnái, Archaeologia Hungarica, XIII, 1934). A val-camonicai rajzok a skandináv forma és fogalomkincsét sokkal nagyobb teljességben őrizték meg, mint a soproni urnarajzok, ahol a gazdag rajzkincsnek csupán egyes motívumai származnak ebből a rétegből. A val-camonicai emlékek a soproni Burgstallnál okvetlenül öregebbek, de sokkal régebbek nem lehetnek, nagy időbeli különbséget az erős stilisztikai egyezések nem engednek meg. Altheim a val-camonicai sziklarajzok skandináv-típusú rétegét a IX. századnál öregebbre datálja és ennél fogva a legrégebbi bevándorlók nyomait keresi bennük. A mi datálásunk szerint erre a sziklarajzok nem adnak lehetőséget, tehát az italikusvándorlás útvonálának megállapítására nem alkalmasak.

⁵ A „történelmi tér” fogalmának, a tipológiai sornak és a „kollektív mutációnak” módszertani lehetőségeiről külön tanulmányban fogok beszámolni. (Századok, előkészítés alatt.)

A magyar kutatás különösen nagy örömmel üdvözli Merhart eredményeit, mert a „klasszikus“ teória a magyarországi anyag történelmi értékelésével eddig nem volt összeegyeztethető, viszont Merhart történelemképe már sokkal inkább párhuzamosítható a magyar anyagból merített tanulságokkal. Összefoglalva Merhartnak a legújabb szakirodalmat is részletesen kiértékelő eredményeit, a következő képet kapjuk:

1. A svájci cölöpépítmények kultúrája és az olaszországi terramarekultúra nem állanak levezethető kapcsolatban egymással.

2. A terramarekultúrát nem nevezhetjük a cölöpépítmények egyszerű „továbbfejlődésének“ ennek következtében a terramarekultúra bevándorlójellege sem bizonyítható. A terramarekultúra végén fellépő „Riefenkeramik“ a Dunamedencékre utal (Donauraum), ugyanakkor a bronzok (Peschierafibula, markolatnyujtványos kardok, hallstattkések, — „Urnenfeldermesser mit geränderter Griffzunge“ —, peschieraberetva, sujtásos fibula stb.) szintén hasonló terület felé irányítják figyelmünket. Ezek az első nyomok, amelyekből idegen elemek jelenlétére következtethetünk. Bár Merhart itten látja az indogermán bevándorlás első nyomait, mégis megjegyzi, hogy „meg kell állapítanunk, hogy annak megítélése, vajjon a terramarék végén fellépő dunamedencei „Riefenkeramik“ vándorló mesterembereknek tulajdonítható-e, avagy a terramarék „indogermanizálódásával“ magyarázható, bizonyos fokig a szabad mérlegeléstől függ. Pedig utóbbi már világtörténelmi jelentőségű probléma. A bevándorlás, beszivárgás, kereskedelem és a kultúra hasonulásainak jelenségeit ma még objektívan az *antropológia segítségével nélkül* alig tudjuk megállapítani és csupán a legegyszerűbb esetekben látunk tisztán. *Az összetett, komplikált események metodikája még hiányzik, márpedig nyilvánvaló, hogy az őskorban a bonyolult események nagyobb szerepet játszottak, mint az egyszerűek.*“

3. Az északolaszországi terramare-kultúra vége, továbbá a középolaszországi extraterramaricoli (Appenin) kultúra vége, a délnémet urnatemetkezési kultúrák régebbi fázisa (die ältere Urnenfelderkultur) — Hallstatt A Reinecke —, a magyar raktárleletek régebbi fázisa — Hallstatt A Reinecke —, a késő mykénei kor és az északi bronzkor Montélius III–IV. periódusa kronológiailag egyidejűségbe hozhatók. A fibulatípusok és más lehetőségek részletezésével abszolút dátumként a Kr. e. XIII. századtól egészen az ívelt fibulák felléptéig (Bogenfibel), a XII. sz. második feléig terjedő időtartamot jelöli meg.

4. A középolaszországi extraterramaricoli (Appenin) kultúra az olasz kutatók egybehangzó véleménye szerint autochthónnak nevezhető. E kultúra fiatalabb fázisában karcolt díszítés lép fel, amely Adriántúli, balkáni kapcsolatokra utal (Makedónia). Az itt fellépő és a Dunamedencékhez (Donau-Nordbalkanraum) kapcsolható bronztípusok azonosak a terramare kultúrában megismert formacsoporttal.

5. Az első, kétségkívül bevándorlással magyarázandó kultúrjelenség, a korai Villanova-kultúra (Frühvillanovakultur). E kultúra nincs leszármazási kapcsolatban a terramare-kultúrával. Igen jellemző, hogy az egyes urnatemetők, bár sok azonosság köti őket egybe, egyedi vonásaikban mégis eltérnek egymástól. Merhart ezt a jelenséget a következőképpen magyarázza: „A leletanyagot úgy foghatjuk fel, mint egyes bevándorló csoportok telepeit, *amelyek egymástól függetlenül érkeznek az új földre.* Közös vonásaikat annak köszönhetik, hogy azonos, Itálián kívüli területről származnak. Ezen az „Itálián kívüli területen egy nem túlságosan zárt, de alapvonásokban mégis egyező kultúra uralkodhatott.“ Az egyes telepek tehát nem hozhatók genetikai kapcsolatba, egymásmellettséget, mindmegannyi kis, független egyediséget képviselnek. „A világosan kirajzolódó különbségek valószínűen azért élesek, mert ezek az izolált csoportok beltenyésztésszerűen fejlődtek tovább. *Ezáltal jellemző vonássá fejlesztettek oly tulajdonságokat, amelyek kezdetben csupán a hazai kultúrákincs véletlen választékaképpen és variációjaként szerepeltek.* Nem valószínű, hogy a korai villanovakultúra csoportjai egy szűk területről egységesen és egyidőben indultak volna el. Sokkal inkább elképzelhető, hogy e

csoportok egy, nagy területű, nem teljesen homogén anyakultúrának, vagy (kultúr) körnek, más és más lokális variánsait képviselik. Az elvándorlás nem egyidőben, hanem fél vagy egész generációs időközökben megismétlődő kis hullámokban történhetett.⁶

Sajnos, Merhart megállapítja, hogy ezen „nem teljesen homogén, nagyterületű” anyakultúrát, amely esetleg nem is „kultúra” a szó szoros értelmében, hanem „kultúrkör”,⁶ egyenlőre lokalizálni nem tudja. Annyi biztosra vehető, hogy a bevándorlók csak a Quarnero és az Alpok közti területen léphettek az olasz félszigetre. A kérdéses kultúrterület tehát ezen kapu hátterében (Hinterland) keresendő. Azáltal, hogy a korai villanovakultúra halottait égette e terület lokalizálására újabb támpontot nyerhetünk: a kérdéses terület csupán Hercegovinától, Boszniától és Dalmáciától északra kereshető.

Igen érdekes, hogy Merhart fejtegetései egy *bevándorlás-típusra* mutatnak reá igen életszerűen. E bevándorlás-típussal Merhart jelen tanulmányától függetlenül magam is foglalkoztam.⁷ A Zók—Vučedol-kultúra magyarországi elterjedésével kapcsolatban szintén megállapíthattam, hogy a bevándorlás egyes, kis csoportokban, sőt észak felé már csak legfeljebb egyes családokban történhetett. Az anyaterület más és más vidékéből kiszakadó egyes csoportok a teljes formaanyagnak csak egy részét képviselik, amit a család autarchiájával magyaráztam. Ezt az egyéni válogatást (Merhart: „zufällige Auswahl und Variante des heimatischen Besitzes”) azután továbbfejlesztik és idegen anyaggal gazdagítják. Így más és más jellegzetességekkel bíró csoporttípusok keletkeztek, amelyek azonban mind a Zók—Vučedol-kultúrára voltak visszavezethetők. (Háromféle stílust különböztethettem meg). E bevándorlástípus megismétlődését és tőlem független felismerését más anyagon, módszertani szempontból jelentősnek kell tartanom. Hiszen végre előttünk áll egy objektív jelenségekben tükröződő történelmi folyamat, amelynek megítélése már nem a szabad mérlegeléstől függ. *Előttünk áll egy jelenség-állapot, amelyet egy bevándorlástípus formái megfelelőjének tarthatunk. E formái megfelelő, objektívnek nevezhető, mert ha a formái sajátosságok fennforgását megállapítottuk, úgy egyértelműen a vándorlástípus történelmi valóságára és jelenlétére kell következtetnünk.* E vándorlástípus az egymástól függetlenül elinduló kisebb csoportok mozgásával definiálható. Az őstörténészeket sokszor félrevezeti a népvándorláskor germán népeinek homogén mozgása. *Az őskorban igen sokszor még az egyes népeket alkotó törzsek és családok sokkal kisebb kohéziós állapotával kell számolnunk.*

A Zók—Vučedol-kultúra magyarországi mozgását az egykorúan felfedezett arany- és rézelőfordulások vonzásával magyaráztam. A zárt tömbökben lakó helyi őslakosság miatt kevésbé szétszórtnan haladó népmozgás Magyarország területére be se juthatott volna. Természetes, hogy a korai Villanova-kultúra mozgása mögött is valami okozó jelenség áll. E kérdésre még visszatérünk.

A „korai Villanova-kultúrát” számos jelenség kapcsolja Itálián kívüli területekhez. A keramika egyes formái („Frühvillanovadoppelkonus”, „Frühvillanovaurne”), különböző bronzok (tűk, fibulák, beretva, keresztalakú csüngő, nyitott nyakperek, csipesz) általában Közép-Európára (Dunamedencék) utalnak. Merhart ugyan nem hangsúlyozza, de feltűnő, hogy az így összeállítható formaegyüttes legtisztábban Magyarország területén fordul újra elő, más területen e formaes csoport egyik vagy másik tagja hiányzik. Természetesen ez az állítás bizonyítást igényelne, sajnos azonban a bizonyítóanyag jórésze publikálatlan és a jelenlegi viszonyok közt elérhetetlen. Az itt számításba jövő archaeológiai anyag feldolgozása azonban, mihelyst azt a viszonyok megengedik, nem fog elmaradni. Addig is csupán e tájékoztató jellegű megjegyzésre szorítkozhatunk.

⁶ E két fogalom egymástól való elhatárolódására nézve lásd *Gallus—Mihay*, Győr története a vas-korszakig, Győr, 1942, Győr története a kőkortól a bronzkorig, 10. o. és 32—34. o., továbbá az 5. jegyzetben említett tanulmányt.

⁷ A Budapest—Tabán-i aeneolitikus leletek. Budapest Régiségei, 1944 (sajtó alatt).

6. A „korai Villanova-kultúra“, a „fiatalabb délnémet urnatemetkezési kultúra“ (jüngere Urnenfelderkultur) — Hallstatt B Reinecke —, a magyar raktárleletek fiatalabb fázisa — Hallstatt B Reinecke —, a svájci cölöpépítmények kultúrájának virágkora és az északi bronzkor Montélius V. periódusa, kronológiailag párhuzamosíthatók. Ugyancsak párhuzamosítható Benacci I–II (Benacci II végét már a Hallstatt C-be teszi), a Villanova-kultúra déli szakaszának (Südwillanovakultur) első része, a római és albánhegységi urnatemetők, a piceni kultúra régebbi része és a fossa-kultúra régebbi része. Abszolút évszámban Kr. e. 1125–755. Meg kell jegyezni, hogy a soproni Burgstall figurális urnáinak datálásánál az egyik síregyüttes a VII. század közepére volt datálható. E sír nem tartozott a temető legrégebbi anyagához.⁸ E temető legrégebbi sírjait, amelyek a magyarországi Hallstatt C kezdetét jelölik, tehát valamivel korábbra kell helyezni. A Hallstatt C kezdetének 700 körüli időre való helyezése ezek szerint valószínűbbnek látszik és Merhart datálása (755) túl magas.

7. A piceni kultúra, amely egyébként Merhart tanulmányának kiindulási pontja, félreérthetetlenül bevándorlók nyoma. A sírmezők szkelett-temetkezések. Fegyverei majdnem mind Itáliában idegen és újból a Dunamedencékre (Magyarország) utaló típusok. (Antennakard, magyar típusú lándzsa, „hallstattkés“, tekercselt spirálkarperecek, madárdíszes csüngők, fibulák, borostyánkődísz). E bronzainak nagyrésze a fossa-kultúrában is megtalálható. Keramikája igen gyér és eléggé ismeretlen. Merhart szerint a piceni kultúra „tárgyanyaga annyira idegen Itáliában, hogy a colla cordetói (Ancona) sírmezőt egy érkező, idegen törzs első telepének kell tekintenünk első kikötőjének közelében“. Az idegenek tehát a tengeren át érkeztek. Merhart szerint bizonyos névanyag arra mutat, hogy e partraszállókban illyreket gyaníthatunk.

8. A fossa-kultúra az extraterramaricoli kultúra utódja. Merhart nem meri eldönteni, hogy erős dunamedencei és balkáni hatások által továbbfejlődött helyi kultúrának, vagy pedig helyi elemeket felvett bevándorlóknak tekintjük őket? A már említett bronzokon kívül különösen keramikájában őriz sajátos dunamedencei és balkáni elemeket. Ezek a keramikai formák eddig a piceni kultúrában még nem kerültek elő (A „Wasserkrug“ és különösen magyarországi anyagra emlékeztető bütykös és bordás edényművesség — Buckel- und Riefenkeramik). A temetők antropológiai anyaga inkább helyi lakosságra utal, amennyiben túlnyomó az e helyen őslakoságnak tekinthető mediterrán faji típus. Egyes olasz szakemberek azonban utalnak arra, hogy e mediterrán típus nem kell, hogy őslakosságot jelentsen, mert hiszen tartozhatott a Balkán felől érkező új bevándorlókhoz is.

9. A Villanova-kultúra. E kultúra közismert, úgyhogy részletesen nem kell róla szólnunk. Itt csak Merhart három fontos megfigyelését kell kiemelni. Az egyik, hogy a Villanova-kultúra nem fejlődik a „korai Villanova-kultúrából“, hanem a régi anyaterületről kiindult újabb bevándorlás eredménye. A másik, hogy a villanovaurna magyarországi formamegfelelői Magyarországon régebbiek, mint Itáliában. A harmadik, hogy a Villanova-kultúrában szereplő gazdag bronzművesség magyarországi eredetű. E kérdéssel behatóan foglalkozott Gunnar Lindgren is, aki ugyanerre az eredményre jutott. Munkája sajnos még nem jelent meg.

Merhart új eredményei néhány alapvető vonással változtatták meg az indogermánok olaszországi bevándorlásáról alkotható történelmi képet. A Kárpátmedence szempontjából a legfontosabbak: A) A vándorlás nem északról, Svájc területéről, hanem egyrészt északkeletről, másrészt az Adrián keresztül közelítette meg a félszigetet. B) A vándorlás kisebb egységek állandóan ismétlődő behatolásából áll. Ez a meg-megújuló népmozgás a szemlélőben önkéntelenül is a *menekülés* képzetét kelti. C) A beáramlás roppant erős formataniszálakkal kapcsolódik a Kárpátmedencéhez. D) A metodikailag megfogható első bevándorláshullám a Hallstatt B kor elejére, Kr. e. 1225-re tehető (középtértek).

⁸ Gallus, A soproni Burgstall alakos urnái, *Archaeologia Hungarica*, XIII. 1934.

Merhart bármennyire is ismeri a magyar anyagot, egy körülmény mégis elkerülte a figyelmét. Még pedig az, hogy a „Stillfried—Kiskőszeg—Dálya” csoport nem „jüngere Urnenfelderkultur”, hanem Európában idegen ethnikum által okozott jelenség. E sírmezők tipológiailag és kultúrhistóriailag, de antropogeográfiailag és ethnikailag is elválaszthatatlanok a füzesabonyi preszkita temetőtől és a jellegzetes, lófelszereléses raktárleletekkel jellemzett preszkita leletanyagtól. E kultúra állagához tartoznak.⁹ E kultúrát annakidején „lovasnomádként” határoztuk meg Horváth Tiborral és munkahipotézisünket Altheim és Potratz¹⁰ elfogadhatónak találták. A Merhart által feltárt történelmi anyagot elemezve, meghatározásunk valóban termékenynek bizonyul és a kérdés boncolásának mellőzése Merhart részéről¹¹ a történelmi események egy lényeges pontját homályban hagyja.

Mindenki, aki a népvándorlás korának nomád lökéseivel foglalkozott, élményszerűen tapasztalhatta azt az óriási erőt és energiát, amely a lökések nyomán a betörési terület és környékének egész lakosságát mozgásba hozta. A történelmi energia a lovasnomádok megállásával nem pihen el, hanem, mint ahogy a meglökött golyó megállása után mozgási energiáját átadja a meglököttnek, ugyanúgy a lassan lefékeződő és megálló lovasnomád mozgás is a régi terület és környező lakosság megzavart mozgásában folytatódik. Amellett a lovasnomádság határterületei sohasem állandóak, az érintkezési területeken életbizonytalanság alakulhat ki, amely újra és újra továbbvándorlásra bírhatja a régi lakosságot. Az nyilvánvaló, hogy a magyar területen *tömegesen földberezített és a régi tulajdonosok által újra elő nem keresett bronzkincsek* történelmi katasztrófát sejtetnek. A lovasnomád lökés bekövetkezését a Hallstatt B korra rögzíthettem, vagyis a fiatalabb magyar raktárleletek idejére. Ugyanevvel az időponttal párhuzamosítja Merhart az első kétségtelen bevándorlók hagyatékát és feltűnő a tipológiai szálaknak legsűrűbben a magyar területről való kiindulása is.

A lovasnomádság hihetetlen mozgásenergiáival par excellence történelmi tényező. Ahol megjelenik történelmi krízisek csomósulnak és sorsfordulatok állanak be. *E mozgásenergiák távoli területeket kapcsolnak egybe, tehát az emberiség története szempontjából is elsőrendű és döntő jelentőségűek.*

Evvel kapcsolatban még egy mozzanatra kell felhívnom a figyelmet. Merhart több oly tárgyformára hivatkozik (és velük együtt szellemi tartalomra), amelyek számára eléggé nehezen magyarázható módon, északon és délen ugyanazon alakban fordulnak elő, viszont Közép-Európában hiányoznak (klasszikus példa: az olasz- és németországi házurnák). Ugyanakkor ismertet számos északra és délre eljutott azonos tárgyi formát is. Az ethnográfia metodikája szerint az ilyen periferikus eltolódásba jutott kultúrtárgyak egy közbeékelődő idegen test jelenlétére utalnak. Valószínű, hogy Közép-Európa tárgyi formáinak északra és délre való periferikus széttolódása szintén a közbeékelődő lovasnomád kultúra lökőerejének köszönhető.

Több mint valószínű tehát, hogy *a kisebb egységekben történő és bizonyos időközökben megismétlődő indogermán bevándorlás az olasz félszigetre nem más, mint a Kárpátmedencébe betört lovasnomádok által okozott történelmi katasztrófa elől menekülő magyarországi és Magyarország szomszédságában élő törzsek és törzsrészek mozgása.* E mozgás kezdete Merhart kronológiai számításai szerint Kr. e. 1225-re (közéérték) tehető.

GALLUS SÁNDOR.

⁹ Gallus—Horváth, A legrégebb lovasnép Magyarországon. Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 9. 1939. — Gallus, A magyar vaskor diadémái, Hekler Emlékkönyv. (Sajtó alatt.)

¹⁰ Gallus, Die Kulturgeschichtliche und ethnische Stellung von Fundes von Vulcy—Tryn, Kazaroff emlékkönyv. (Sajtó alatt.) Altheim, Italien und Rom, Potratz, Wiener Prähistorische Zeitschrift, 1939—40, Heft 3—4, 463—466. o. (Könyvismertetés.)

¹¹ Merhart még cáfolni sem igyekszik a felvetett munkahipotézist.

DIE URGESCHICHTE DES KARPATENBECKENS UND DIE „INDO-GERMANISIERUNG“ ITALIENS

Die Methodik der Prähistorie wurde in jüngstverflossener Zeit einer schärferen Prüfung unterzogen.¹ Im Lichte der neueren Erkenntnisse muten viele Rückschlüsse auf historische Geschehnisse übereilt und methodisch unrichtig an. So war es schon Zeit daran, dass auch die „klassisch“ gewordene Theorie über die Wanderung der „Indogermanen“ nach Italien, einer erneuten Überprüfung unterworfen wurde.²

Die „klassische“ Theorie wurde unlängst durch G. v. Merhart kurz skizziert und an mehreren Punkten bemängelt. Er unterzieht das schon bekannte Material einer sorgfältigen methodischen Analyse. Den grössten Raum nimmt bei ihm die typologische Untersuchung der Einzelformen ein. Dann kommen die zusammen auftretenden Fundkomplexe (Kulturen) an die Reihe und die absolute und relative Chronologie, endlich die Zeugenschaft der Anthropologie und der Namensforschung. Doch bleiben noch immer methodische Möglichkeiten offen, die nicht ausgenützt wurden.³ Gerade deshalb ist Merhart in seinen Rückschlüssen sehr zurückhaltend. Nichtsdestoweniger bietet Merhart ein historisches Bild dessen Realitätswert an der klassischen Theorie gemessen, viel höher steht als alles bisherige.⁴ Hauptsächlich von Seiten der ungarischen Urgeschichtsforschung sind die Ergebnisse von Merhart zu begrüßen, da die „klassische Theorie“ mit den historischen Erkenntnissen der ungarischen Urgeschichte nicht recht zu vereinbaren war. Das durch Merhart aufgerollte historische Bild ist mit den aus Ungarn bekannten Fundtatsachen viel leichter zu vereinigen. Wenn wir Merharts neue Erkenntnisse kurz überschauen, so ergibt sich das folgende Bild:

1. Die Kultur der Schweitzer Pfahlbauten und die Terramarekultur stehen in keinem genetischen Verhältniss zueinander.

2. In diesem Sinne ist also die Terramarekultur, als eine Kultur von Einwanderern nicht bewiesen, und die daraus gezogenen historischen Schlüsse sind unhaltbar. Die, am Ende der Terramarekultur auftretende „Riefenkeramik“ weist nach dem Donauraum. In denselben Raum führt uns die Untersuchung einzelner in Italien fremder Bronzen (Peschierafibel, Griffzungenschwert, Urnenfeldermesser mit gerandeter Griffzunge, Peschierarasierklinge, Fibel mit Achterschleifen etc.). Dies sind die ersten Anzeichen einer beginnenden Überfremdung, es

¹ Siehe A. 3. B. E. Wahle, Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen (1941) und S. Gallus, Prolegomènes à la typologie (Les lois et le rôle de la série typologique), Archaeologiai Értesítő, 1942., Heft 1—2, S. 1—46.

² Gero von Merhart, Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens, Bonner Jahrbücher, Heft 147, 1942, S. 1—90.

³ Über die Idee des „historischen Raumes“, über die typologische Reihe und die „kollektive Mutation“ als methodisch verwertbare Begriffe werde ich demnächst in der Zeitschrift „Századok“ eine Untersuchung folgen lassen.

⁴ Fr. Altheim, in seiner Arbeit Italien und Rom, sieht eine Bekräftigung der klassischen Theorie in seinen Val-Camonica Funden. Hier wurden Felszeichnungen entdeckt, deren älteste Schichte grosse Übereinstimmungen mit den bekannten skandinavischen Felszeichnungen aufzeigt. Altheim meint die ältesten Zeichnungen vor das IX. Jahrhundert v. Chr. datieren zu können und sieht deswegen in den Zeichnungen eine Spur der ersten Italiker-Einwanderung. Demgegenüber kann man diesen Zeichenstil in Mitteleuropa nicht älter als die Mitte des VII. Jahrhundert v. Chr. datieren. Dieser Stil erscheint nämlich in der angegebenen Zeit auf Urnenritzungen des Soproner Burgstalls. (S. Gallus, Die figuralverzierten Urnen des Soproner Burgstalls, Archaeologia Hungarica, XIII, 1934). Die Felszeichnungen in der Val-Camonica enthalten diesen Zeichenstil viel reichhaltiger und urwüchsiger als die Burgstall-Leute von Sopron, wo dieser Stil nur einen Teil der Ikonographie ausmacht. In Italien ist der Stil also wohl etwas älter. Einen sehr weiten Abstand vom Burgstall anzunehmen verbieten aber die guten stilistischen Entsprechungen. Wir können also die Zeichnungen von Val-Camonica, als die Hinterlassenschaft der Italiker auf ihrem Wege der ersten Einwanderung, nicht anerkennen.

bleibt jedoch fraglich, ob wir in diesen Anzeichen schon die ersten Spuren der Italikereinwanderung sehen können. Merhart scheint einer Bejahung dieser Frage den Vorzug zu geben. Er muss jedoch einräumen, dass „Einwanderung, Einsickern, Handel und alle Formen der Akkulturation objektiv zu erkennen, ist uns, wenn die Anthropologie nicht zu Hilfe kommen kann, nur für die schlichtesten Fälle möglich. Mit einer wirklichen Methode zur Aufhellung verwickelter Vorgänge haben wir uns noch nicht so recht befasst, obwohl zweifellos die verwickelten Abläufe in der Urgeschichte eine grössere Rolle spielen, als die einfachen“.

3. Vom Standpunkt der Chronologie aus ist die Endphase der Terramarekultur, die Endphase der Extraterramaricolikultur, die ältere Urnenfelderkultur — Hallstatt A, Reinecke —, die spätmykenische Zeit und Periode III—IV, Montelius, nordische Bronzezeit, als gleichzeitig anzusehen. In absoluten Zahlen: XIII. Jhrh. v. Chr. — zweite Hälfte des XII. Jhrh. v. Chr. (Auftreten der Bogenfibel).

4. Die Extraterramaricolikultur (Appeninkultur) ist nach Aussage der meisten italienischen Fachleute, als autochton anzusehen. In der jüngeren Phase dieser Kultur tritt ein Ritzstil auf, den man mit dem Balkan (Makedonien) in Verbindung bringen kann. Die in dieser Phase auftretenden Bronzen weisen nach dem Donau—Nordbalkanraume und sind identisch mit den nichtitalienischen Bronzen der Terramarekultur.

5. Die erste Kultur auf italienischem Boden, die als das Produkt einer Einwanderung angesehen werden kann, ist die Frühvillanovakultur. Sie steht in keinem genetischen Zusammenhang mit der Terramarekultur. Es ist sehr bezeichnend, dass die einzelnen Urnenfriedhöfe, obgleich durch zahlreiche gemeinsame Züge charakterisiert, dennoch viele individuelle Eigenheiten aufweisen. Merhart deutet diese Tatsache folgendermassen: „Sie bezeugen *Niederlassungen einzelner Wandergruppen, die unabhängig voneinander ins Land kamen*, unter sich verbunden nur durch die gemeinsame Herkunft aus einem ausseritalischen Bereich nicht allzu geschlossener, doch aber durch einige Grundzüge zusammengehaltener Kultur.“ „Die ebenso deutlichen Verschiedenheiten treten einesteils sicherlich deshalb hervor, weil *diese isolierten Gruppen sich in einer Art Inzucht fortentwickelten und dadurch zum ständigen Merkmal formten, was ursprünglich nur eine mehr zufällige Auswahl und Variante des heimatlichen Besitzes darstellte*. Anderenteils wird es nicht so sein, dass die Frühvillanovagruppen aus einem engen Bezirk hervorgingen und gleichzeitig auswanderten. Sie mögen den Zustand der Ausgangskultur an verschiedenen Stellen eines grösseren, nicht durchaus homogenen Kreises und in verschiedenen, wenn auch nur durch halbe oder ganze Generationen getrennten Stadien vertreten.“

Merhart ist nicht in der Lage diese Ausgangskultur näher lokalisieren zu können. Er stellt nur fest — da die Frühvillanovaleute ihre Toten verbrannten —, dass dieser Raum nördlich Herzegovina, Bosnien und Dalmatien liegen muss und einen Hinterland des Einfallstores zwischen den Alpen und den Quarnero bildete.

Es ist von grösster Wichtigkeit, dass die Deutungen Merharts auf einen „Einwanderungstypus“ helles Licht werfen. Mit diesem Typus hatte ich mich anderswo soeben befasst.⁵ Bei der Behandlung der Verbreitung der Zók-Vučedolkultur in Ungarn konnte ich feststellen, dass eine Einwanderung vorliegt, die aber nur in einzelnen isolierten, kleinen und kleinsten Einheiten — in ihrer Nordgrenze nur mehr in einzelnen Familien — erfolgte. Die von entfernten Teilgegenden der Mutterkultur sich ablösenden Einheiten besaßen formenkundlich nur einen gewissen Teil des Gesamtbesitzes dieser Kultur. Diese individuelle Auswahl (Merhart: „zufällige Auswahl und Variante des heimatlichen Besitzes“) brachte ich mit der Autarchie der primitiven Familie in Zusammenhang. Der Formen- und Stilbesitz einer Familie deckte sich nicht mit dem Gesamtbesitz, des aus vielen Familien und vielleicht mehreren Horden sich zusammensetzenden

⁵ Die äneolitischen Funde im Stadtviertel Tabán von Budapest. Budapest Régiségei, 1944 (im Druck).

Volkes, die ja eine Summierung dieser Einzelkomplexe ist. Diese individuelle Auswahl wird dann auf fremdem Boden weitergebildet und durch fremdes Gut bereichert. So entstanden dann im Karpatenbecken mehrere durch individuelle Unterschiede auffallende Stilgruppen, welche aber alle im Grunde genommen aus dem Gesamtbesitz der Zók-Vučedolkultur ableitbar waren. Vom Standpunkt der Methodologie aus halte ich es für äusserst wichtig, dass eine Eruiierung dieses Typus vollkommen unabhängig und mit einem ganz anderen Materiale auch Merhart gelang. Somit haben wir ja endlich objektive Tatsachen erkannt, die durch Bewegungsvorgänge bestimmt wurden, und die nicht mehr einem individuellen Ermessen der Forscher anheimgestellt werden können. *Wir haben einen gesetzmässigen Niederschlag von Bewegungsvorgängen im archäologischen Material vor uns.* Die Sachlage kann objektiv ausgewertet werden, denn wenn man ihr Dasein erkannte, so muss zwangsweise auf den hier beschriebenen Vorgang, auf das historische Ereignis geschlossen werden. Dieser „Einwanderungstypus“ kann mit der Bewegung kleiner, voneinander unabhängig sich bewegendes Gruppen ein und desselben Volkes definiert werden. Wir müssen in prähistorischen Zeiten immer noch mit einer ziemlich schlechten Kohesion von Familien und Stämmen ein und desselben Volkes rechnen.

Die „Frühvillanovakultur“ ist durch keramische Formen (Frühvillanovadoppelkonus, Frühvillanovaurne) und Bronzen (Nadeln, Fibeln, Rasiernmesser, Radanhänger mit Öse, offene Ösenhalsringe, Pinzetten) an ausseritalische Bereiche geknüpft. Alle diese Formen weisen nach dem Donauraum. Wir müssen hinzufügen: der so zustandekommende Formenkomplex ist am reichsten im Karpatenbecken vertreten. In anderen Gebieten fehlt dies und jenes aus der Zusammenstellung. Leider bin ich momentan nicht in der Lage, dieses Thema weiter auszubauen, da es sich um viel, noch unpubliziertes Material handelt, und das Material in den Museen augenblicklich meistens verpackt ist.

5. Die Frühvillanovakultur, die jüngere Urnenfelderkultur — Hallstatt B, Reinecke —, die jüngere Gruppe der ungarischen Althallstatt-Depotfunde — Hallstatt B, Reinecke —, die Blütezeit der Kultur der Schweizer Pfahlbauten, Periode V, Montelius, der nordischen Bronzezeit, Benacci I—II (das Ende von Benacci II fällt nach Merhart schon in Hallstatt C), die erste Hälfte der Südwillanovakultur, die Brandgräber von Rom und dem Albanergebirge, die ältere Phase der Picener Kultur und die ältere Phase der Fossakultur, sind gleichzeitig. In absoluter Zahl: 1125 v. Chr. — 755 v. Chr. (Mittelwerte).⁶

7. Die Picener-Kultur, die übrigens einen Ausgangspunkt der Betrachtungen Merharts bildet, ist als die Hinterlassenschaft von Einwanderern anzusehen. Die Waffen sind beinahe alle ausseritalisch und zeigen Beziehungen zum Donauraum (Ungarn), (Antennenschwert, Lanze von ungarischem Typus, Hallstattmesser, Spiralarmringe mit Ösenende, Anhängsel mit Vogelprotomen, Fibeln, Bernsteinschmuck). Diese Bronzen sind meistens auch in der Fossakultur vorzufinden. Die Ankömmlinge kamen über die Adria. Man könnte vielleicht Illyrer vermuten.

8. Die Fossakultur entstand auf dem Boden der Extraterramaricolikultur. Merhart kann nicht entscheiden, ob es sich um starke Balkan- und Donauländische Kultureinflüsse handelt oder aber um eine Einwanderung, die sich stark mit einheimischem Materiale mischte. Die Bronzen wurden schon erwähnt. Ausserdem finden wir starke fremde Formenelemente in der Keramik (Wasserkrug, Buckel und Riefenkeramik, die letztere erinnert sehr an entsprechende ungarische Formen). Das anthropologische Material der Gräber ist überwiegend mediterraner Rasse. Italienische Forscher wiesen aber darauf hin, dass eine Einwanderung aus dem

⁶ Die Datierung auf 755 halte ich etwas zu hoch. Das Gräberfeld vom Soproner Burgstall, dessen Anfang auch den Anfang der ungarischen Hallstatt C-Zeitperiode bedeutet, kann nicht über 700 datiert werden (S. Gallus, Die figuralverzierten Urnen des soproner Burgstalls, *Archaeologia Hungarica*, XIII, 1934).

Balkanraume auch überwiegend mediterranrassigen Menschenmaterial nach Italien bringen konnte, dass man also nicht gezwungenermassen an autochtone Bevölkerung denken muss.

9. Die Villanovakultur entwickelte sich nicht aus der Frühvillanovakultur, es ist eine Einwanderung, die neu erfolgte und zwar aus demselben Mutterlande wie die Einheiten der Frühvillanovakultur. Die Villanovaformen und ihre Vorformen sind in Ungarn älter, als in Italien. Die reiche Toreutik der Villanovakultur stammt aus Ungarn. Zu diesem Schluss gelang auch der schwedische Forscher Gunnar Lindgren; seine grundlegende Arbeit ist aber leider noch nicht erschienen.

Um die Ergebnisse Merharts am ungarischen Materiale verwerten zu können, müssen wir vier seiner Feststellungen hervorheben. 1. Die Einwanderung der Italiker vollzog sich nicht von Norden her und nahm seinen Ursprung nicht aus dem Pfahlbaubereiche. Die Einwanderer kamen einesteils aus einer nordöstlichen Richtung auf dem Landwege und andererseits über die Adria auf dem Wasserwege. 2. Die Einwanderung bestand aus der isolierten Bewegung von kleinen Einheiten, die sich in kurzen Abständen einander folgten. (Man gewinnt den Eindruck einer Flucht!) 3. Die Einwanderer zeigen sehr starke Beziehungen zum Karpatenbecken. 4. Die ersten methodisch einwandfrei nachweisbaren Einwanderer erreichen Italien um 1125 v. Chr. (Mittelwert).

Merharts Arbeit zeichnet sich durch eine gründliche Kenntniss der ungarischen Literatur aus. Es ist ihm aber doch eine These der ungarischen Forschung entgangen. Diejenige nämlich, dass die Urnenfelder vom Typus „Stillfried, Kőszeg, Dálya“ nicht der jüngeren Urnenfelderkultur angehören, sondern etwas ganz anderes darstellen. Diese Urnenfelder reihen sich typologisch, kulturhistorisch, anthropogeographisch, und meiner Ansicht nach auch ethnisch, dem Materiale der Füzesabonyer Gräber und dem Materiale einer Sondergruppe ungarischer Depotfunde an, die sich durch reichen Pferdegeschirr auszeichnen. Sie gehören also in die sogenannte „preskythische Kultur“.⁷ Diese Kultur wurde als eine „Reiternomadenkultur“ angesprochen und diese Arbeitshypothese wurde auch durch Altheim und Potratz bestätigt.⁸ Wenn wir die Ergebnisse Merharts analysieren, so erweist sich diese Anschauung auch weiterhin als sehr aufschlussreich, und die Vernachlässigung dieses Problems lässt einen wichtigen Teil der historischen Geschehnisse im Schatten.

Die Vorstösse der Nomadenvölker die immer mit grosser historischer Kraft und Energie geladen sind, übertragen ihre Bewegungsenergie an die Nachbarvölker. Die oft inzwischen schon stillgelaufene Nomadenbewegung findet ihre Fortsetzung in der Bewegung der autochthonen Bevölkerung und der Nachbargebiete. Es entstehen Grenzgebiete, die sich schwer konsolidieren, die Grenze ist so zu sagen flüssig, so dass man immer wieder mit Abwanderung von Bevölkerungsteilen rechnen muss. Es ist mehr als wahrscheinlich, dass die in grosser Masse in die ungarische Erde gegrabenen Bronzeschätze, die von ihren alten Besitzern nicht wiedergesucht wurden, eine historische Katastrophe ahnen lassen. Den Nomadenstoss der preskythischen Kultur konnte ich in die Zeitperiode Hallstatt B (Reinecke) datieren. Dies ist auch die Zeit der jüngeren ungarischen Althallstattdepots. In dieselbe Zeit setzt Merhart die ersten Einwanderer nach Italien. Es ist auch, wie wir schon bemerkten, von Wichtigkeit, dass die typologischen Fäden aus dem Material der Einwanderer am dichtesten nach dem Karpatenbecken laufen.

⁷ Gallus—Horváth, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 9. 1939. — Gallus, Die Diademe der ungarischen Eisenzeit, Hekler Festschrift (im Druck), Gallus, Die kulturgeschichtliche und ethnische Stellung des Fundes von Vulcy-Tryn. Kazaroff-Festschrift (im Druck).

⁸ Altheim, Italien und Rom, 1941, Potratz, Prähistorische Zeitschrift, Berlin, 1939—40, Bd. XXX—XXI, Heft 3—4, S. 463—466. (Bücherbesprechung.)

Die Reiternomaden sind mit ihren Bewegungsenergien par excellence historische Völker. Wo sie erscheinen, stellen sich historische Krisen ein und das Schicksal der Völker wendet sich. Diese Bewegungsenergien knüpfen weite Gebiete aneinander, sind also von grosser weltgeschichtlicher und menscheitsgeschichtlicher Bedeutung.

In diesem Zusammenhange müssen wir noch eine Tatsache erwähnen. Merhart befasst sich mit einigen Geräteformen (und dem damit verbundenen seelischen Inhalt) die sich in Italien und auf deutschem Boden wiederholen, ohne aber aus Zwischengebieten bekannt zu sein. (Klassisches Beispiel: die italienischen und deutschen Hausurnen.) Er nennt auch viele Formen, die eine Streuung nicht nur nach Italien, sondern auch nach dem germanischen Norden erfuhren. Nach der Methodik der Ethnographie lassen, auf peripherische Gebiete gedrängte sich entsprechende Formen, den Schluss auf ein dazwischengetretenes fremdes Volk zu. Es ist also wahrscheinlich, dass auch diese periferische Streuung von Gegenständen dem Reiter-nomadenvorstoss in das Karpatenbecken zu verdanken ist.

Zusammenfassend stellen wir also fest, dass die in gewissen Abständen in Italien isoliert eintretenden kleinen Völkergruppen eigentlich nichts anderes bedeuten als eine Endphase einer Völkerbewegung, welches die historische Katastrophe des Karpatenbeckens verursachte. Teile der Bevölkerung Ungarns und der Nachbargebiete lösten sich unter dem Druck der in das Karpatenbecken einbrechenden Reiternomaden und kamen in Bewegung. Als absolutes Datum können wir nach Merhart etwas vor 1125 (Mittelwert) v. Chr. annehmen.

SÁNDOR GALLUS.

SZKÍTAKORI TELEP A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI FEHÉRTÓ PARTJÁN

A Dolgozatok 1943. évi kötetében Banner János foglalkozott a Régiségtudományi Intézetnek a Hódmezővásárhely határában lévő Fehértó partján, 1943. augusztusában végzett ásatásainak településtörténeti eredményeivel.¹ Az idézett cikkben a terület általános jellemzését is megtaláljuk. A következőkben az e helyen végzett ásatások néhány, szkítakori anyagot tartalmazó lelőhelyét kívánjuk ismertetni.²

6. **Lelelőhely.** Az itt feltárt méhkasformájú gödör körvonalai félkör formájúak. Első nyomait 50 cm mélyen már megtaláltuk, itt az átmérője 160 cm. A gödör mélysége 175, aljának átmérője 185 cm. Említésre méltó leletei a következők: 1. Virágcserepformájú edények bütykös töredékei (XVI. t. 1., 2.). Durva anyagúak, téglapiros a színük. — 2. Szürke, jól iszapolt tálak behajló perem részei (XVI. t. 3., 5.). — 3. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tálak fenékrészei (XVI. t. 4., 11.). — 4. Durva anyagú, téglapiros színű, virágcserepformájú edény kettősen tagolt bütyökkel díszített töredéke (XVI. t. 6.). — 5. Virágcserepformájú edény fenékrésze (XVI. t. 7.). Durva anyagú, téglapiros színű. — 6. Durva anyagú, sárgásbarna, behajló peremű tál töredéke (XVI. t. 8a, b). Fényesen csillogó, mázszerű anyaggal van bevonva. — 7. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagyobb edény oldalrésze. Két bemélyített párhuzamos vonal díszíti (XVI. t. 10.). — 8. Szürke, jól iszapolt korongon készült, nagyobb edény váll- és nyakrésze. Borda díszíti (XVI. t. 12.). — 9. Korongon készült, szürke, jól iszapolt, behajló peremű tál (XXV. t. 18.).

8. **Lelelőhely.** Zsugorított csontváz. 1942-ben találta Rácz Sándor gulyás. Egy gyöngyöt és néhány edénytöredéket talált mellette. 1942. július 29-én végzett hitelesítő ásatáskor a csontváz bennhagyott lábszárait sikerült kibontani. Ez alkalommal kerültek elő a XXV. t. 2. ábrán látható, szürke, magasfülű, korongon készült bögre töredékei.³

11. **Lelelőhely.** A valószínűleg szarmatakorai ház, második rétege alatt ellipszis formájú, szabálytalan gödör volt. Hosszabb átmérője 5·5, a rövidebb 4·5 méter. Mélysége 160 cm. Említésre méltó leletei a következők: 1. Halványpiros, jól iszapolt edény peremrésze (XVI. t. 9.). — 2. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál behúzott peremrésze (XVI. t. 13.). — 3. Durva, kívül feketés színű „villanova” típusú urna hasirésze, jól kiugró bütyökkel (XVI. t. 14.). 4. Feltehetően ennek az urnának volt az alsó része a XXV. t. 17. ábra töredéke. — 5. Jól iszapolt, korongon készült, sárgásbarna edény kissé bemélyedő alja (XVI. t. 15.). — 6. Szürke, jól iszapolt, korongon készült bögre alsó része (XVII. t. 2.). Valószínűleg magasfülű bögre töredéke.

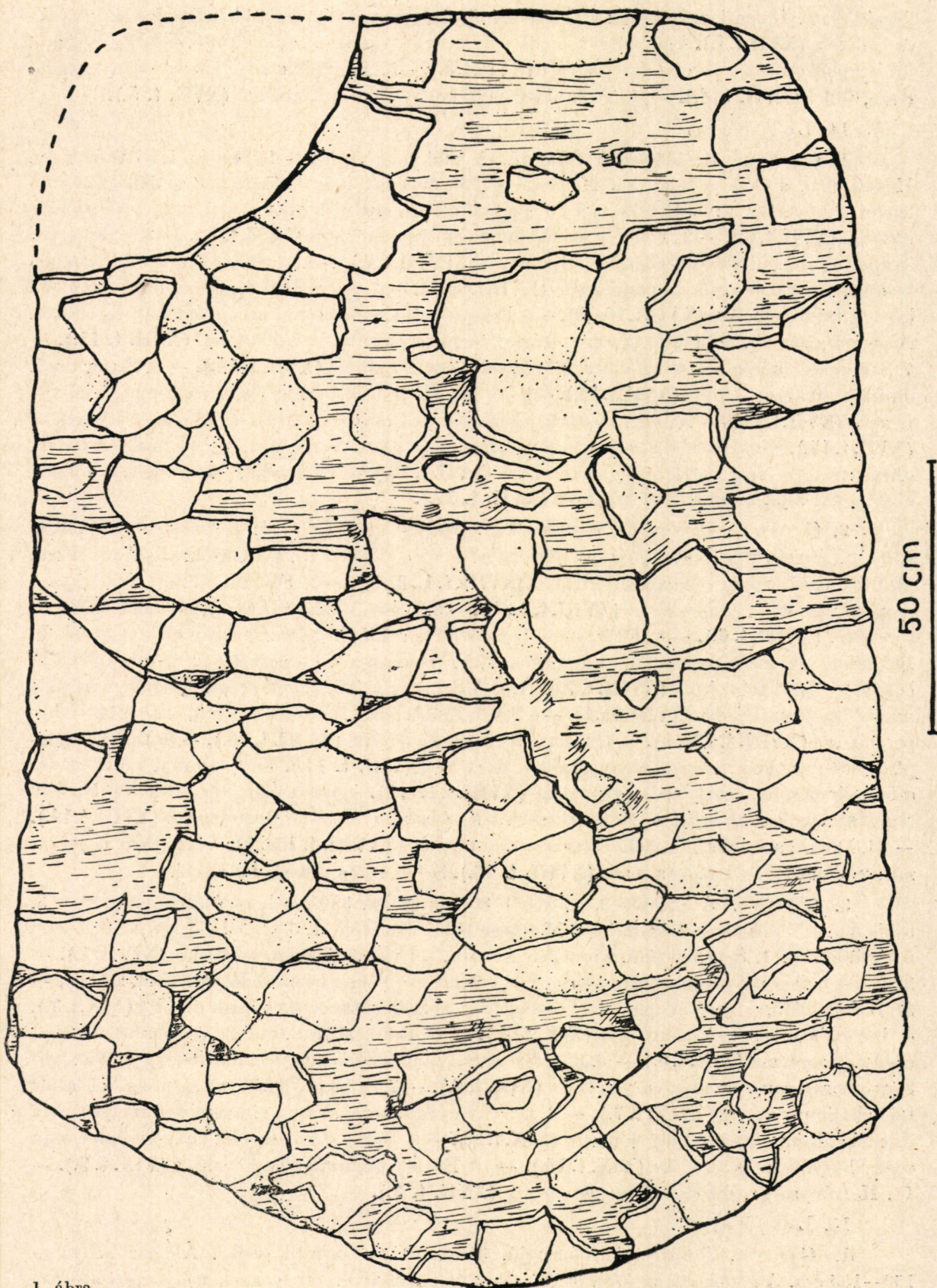
12. **Lelelőhely.** Sártapasszal és cseréppel kirakott, nagyjából négyszögformájú terület (1. kép). Legnagyobb hossza 270, legnagyobb szélessége 180 cm. 50 cm-el volt a mai

¹ Banner János, Településtörténeti kutatások a hódmezővásárhelyi Fehértó partján. Dolgozatok, 1943. 195—201. l.

² Banner János, i. m. LXVII. tábláján a 6., 8., 11., 12., 14., 15., lelőhelyek.

³ Dolgozatok, 1942. 148. l.

1. ábra.

felszín alatt. Innen kerültek elő: 1. Piros színű, durva anyagú, nagyobb méretű edény nyak- és vállrésze (XVII. t. 1.). A síma nyak mellett recésen képezett vállrész feltűnő. — 2. Piros színű, jól iszapolt edényke pereme és oldalrésze (XVII. t. 3.). — 3. Téglapiros színű durva edény peremrésze, fülel (XVII. t. 4.). — 4. Téglapiros színű edény fülének töredéke (XVII. t. 5.).

14. Lelőhely.

1. Gödör. Szabálytalan formájú. A mai felszíntől 70–80 cm-re lévő tőfenéken. Hossza 650, szélessége 350 cm. Mélysége a 35–50 cm-t nem haladta meg. Jellegzetesebb leletei a következők: 1. Szürke, jól iszapolt korsóféle edény bordás díszű füle, a perem kis részével (XVII. t. 6.). — 2. Feketés színű, durva edény peremrésze (XVII. t. 7.). — 3. Szürke, jól iszapolt, korongon készült edény (tál?) peremrésze (XVII. t. 8.). — 4. Szürke, jól iszapolt korongon készült, behajló peremű tál peremrésze (XVII. t. 9a, b). — 5. Sárgásbarna, jól iszapolt, korongon készült tál peremrésze (XVII. t. 10a, b). — 6. Feketésbarna, virágcserepformájú edény peremrésze. A perem alatt kb. 3–5 cm-re ujjbenyomással tagolt szalagdísz haladt körbe. (XVII. t. 11.). — 7. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagyobb edény pereme (XVII. t. 12.). — 8. Fésűs díszű, grafitos agyagsőbör alja (XVII. t. 13.). — 9. Jól iszapolt, korongon készült, piros színű tál behajló pereme (XVII. t. 14.). — 10. Barnás színű, jól iszapolt, korongon készült nagyobb edény töredéke (XVII. t. 15.). Kívül és belül bemélyített párhuzamos vonalak díszítik. — 11. Feketésbarna, durva virágcserepformájú edény peremrésze (XVII. t. 16.). — 12. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál alja, az oldal egy részével (XVII. t. 17.).

2. Gödör. Ugyancsak a tőfenéken. Szabálytalan formájú; hossza 510, szélessége 410 cm. A mélysége a 40–50 cm-t nem haladta meg. Leletei a következők: 1. Fésűs díszű, grafitos agyagsupor oldalának töredékei (XVIII. t. 1., 3., 5.). — 2. Fésűs díszű, grafitos agyagsuprok tagolt peremtöredékei (XVIII. t. 2., 4.). — 3. Fésűs díszű, grafitos agyagsőbör aljának töredéke. (XVIII. t. 6.). — 4. Jól iszapolt, barnás-piros színű, korongon készült edénytöredékek. Bekarcolt egymást keresztező egyenesvonalak, benyomott köröcskék és rozettaformájú bélyeges dísz van rajtuk (XVIII. t. 7–8.). — 5. Szürkés színű, jól iszapolt, korongon készült nagyobb edény pereme (XVIII. t. 9a, b). — 6. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagyobb edény peremrésze (XVIII. t. 13a, b). — 7. Durva, téglapiros edényfűl (XVIII. t. 10.). — 8. Durva, téglapiros edénytöredék, körömbenyomásokkal díszítve (XVIII. t. 11.). — 9. Durva, kívül fekete színű, virágcserepformájú edény töredéke (XVIII. t. 12a, b). A perem alatt körülbelül 8–9 cm-re tagolt szalagdísz van rajta. — 10. Szürkés, kissé szemcsés anyagú edény peremrésze (XVIII. t. 14.). — 11. Durva, szürkés színű, behajló peremű tál töredéke (XVIII. t. 15a, b). — 12. Durva, „villanova” típusú urna bütykös része (XVIII. t. 16.). Színe vörös, fekete foltokkal.

3. Gödör. A lelőhely 2. gödréből 80 cm széles, 330 cm hosszú árok vezetett a 3. többé-kevésbé hengeres gödörhöz. Mélysége 130, átmérője 135 cm. Jellegzetesebb leletei a következők: 1. Szürkés színű, korongon készült, jól iszapolt bögre töredéke (XIX. t. 1.). — 2. Valószínűleg ugyanezen bögre perem fölé emelkedő fülének két töredéke (XIX. t. 2., 11.). — 3. Barnásszínű, durva anyagú edény peremtöredéke. Ékbe összeérő vonalak díszítik (XIX. t. 3.). — 4. Durva, szürkés piros edény alja (XIX. t. 4.). — 5. Feketésbarna, durva, virágcserepformájú edény peremrésze (XIX. t. 5.). — 6. Feketésbarna, virágcserepformájú durva edény oldala, ujjbenyomással tagolt szalagdísz van rajta (XIX. t. 6.). — 7. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál behajló peremrésze (XIX. t. 7.). — 8. Durva anyagú, barnásszínű, virágcserepformájú edény töredéke. Kétszer tagolt bütyök díszíti (XIX. t. 8.). — 9. Durva, barnásszínű, virágcserepformájú edény bütyökdiszes töredéke (XIX. t. 10.). — 10. Éle felé homorúan hajló vaskés (XIX. t. 9.). — 11. Halványsárga, durva edény peremrésze (XXII. t. 3.).

15. Lelőhely.

1. Gödör. Szabálytalan formájú, 306×810 cm méretű gödör. Átlagos mélysége 150–155 cm. A gödör aljába hét kisebb gödör volt mélyítve, amelyeknek mélysége 160–185

em között váltakozott. A gödör nyugati sarkából kemence került elő. Az alja ledöngölt égett föld volt, 140 cm mélyen. Méretei 118 × 120 cm. Boltozatának 27 cm magas része maradt meg. A kemence nyílása délkelet felé nézett. Jellegzetesebb leletei a következők: 1. Grafitos agyagsöbör tagolt peremrésze (XIX. t. 12.). — 2. Pirosszínű, durva edény ujjbenyomással díszített töredéke (XIX. t. 13.). — 3. Világosszürke, durva, öblös edény töredékei (XIX. t. 14a, b). — 4. Szürke, jól iszapolt, korongon készült magasfülű bögre töredéke (XIX. t. 17.). — 5. Fésűs díszítésű, grafitos agyagsöbör alja (XX. t. 1.). — 6. Fésűs díszítésű, grafitos agyagsöbör (XX. t. 3.). Magassága 15·7, szájának belső átmérője 13·5 cm. — 7. Szürkeshínű, szemcsésanyagú, fazékformájú edény (XX. t. 7.). — 8. Szürkeshínű, kettőscsonkakúpformájú, korongon készült edény (XX. t. 8.). Alsó részét bemélyített körbefutó vonal díszíti.

A gödörből, de a kemence körül kerültek elő: 9. Szürke, jól iszapolt, korongon készült edény peremrésze (XXI. t. 5.). Besímitott hálóminta díszíti. — 10. Sárgásszürke, jól iszapolt, korongon készült edény töredéke (XXI. t. 7.). Bemélyített egyenes vonalak, benyomott köröcskék és rozettaszerű benyomott bélyegek díszítik. — 11. Szürke, jól iszapolt, korongon készült edény pereme (XXI. t. 8.). — 12. Vörösszürke, jól iszapolt, korongon készült tál pereme (XXI. t. 9.). — 13. Sárgásszínű, jól iszapolt, korongon készült kisebb edény töredéke (XXI. t. 10.). — 14. Durva, sárgáspirosszínű edény bütyökdíszes töredéke (XXI. t. 12.). — 15. Feketésbarna, durva anyagú, kannelurás díszű nagyobb edény oldalrésze (XXI. t. 13.). — 16. Téglaszínű „villanova” típusú urna, bütyökdíszes töredéke (XXI. t. 14.). — 17. Feketésszürke, „villanova” típusú urna bütyökdíszes töredéke (XXI. t. 15.). — 18. Vörösszínű, kettőscsonkakúp formájú, bordás díszű edénytöredék (XXI. t. 16.). Korongon készült, jól iszapolt. — 19. Barnássárga, durva anyagú, virágcserepformájú edény töredéke (XXI. t. 17a, b). — 20. A gödörből, de a kemence alól került elő egy szürkeshínű, jól iszapolt, korongon készült nagyobb edény pereme (XXI. t. 11.).

A gödörből, de a gödör alján talált 6. számú mélyedésből valók: 21. Feketeshínű, durva, kannelurás edénytöredék (XX. t. 9.). — 22. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tálak behajló peremtöredékei (XX. t. 10., XIX. t. 20.). — 23. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tálak fenékrészei (XX. t. 11., XXII. t. 4.). — 24. Halványpiros, jól iszapolt, korongon készült füleskorsó (?) töredéke (XX. t. 12.). — 25. Téglapirosszínű, durva, „villanova” típusú urna bütyökdíszes töredéke (XX. t. 13.).

A gödörből, de a gödör alján talált 7. számú mélyedésből valók: 26. Sötétszürke, durva, virágcserepformájú edény peremrésze (XXII. t. 2.). — 27. Durva, téglapiros edény peremrésze (XXII. t. 7.). — 28. Sötétszürke, jól iszapolt korongon készült tál behúzott peremrésze (XIX. t. 15.). Bekarcolt hálóminták díszítik. — 29. Szürke, jól iszapolt bögre tagolt díszű füle (XIX. t. 16.). — 30. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál alja (XIX. t. 18.). — 31. Durva, szürkeshínű nagyobb edény oldala (XIX. t. 19.). Csillogó felületű: a felületen egymást keresztező matt (grafitbevonásos?) vonaldíszek láthatók. — 32. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagyobb edény, bordás díszű töredéke (XIX. t. 21.).

2. G ö d ö r. Szabálytalan formájú, 388 × 160 cm méretű. Mélysége 228 cm. Jellegzetes leletei a következők: 1. Sárgásszürke, jól iszapolt, korongon készült kisebb edény peremrésze (XXIII. t. 1.). — 2. Sárgásszürke, jól iszapolt, korongon készült fülesbögre töredéke (XXIII. t. 2.). A vállon besímitott ferde vonalkázás látható. — 3. Vörösbarna, jól iszapolt, korongon készült tál töredéke (XXIII. t. 3.). — 4. Szürke, jól iszapolt, korongon készült magasfülű bögre töredéke (XXIII. t. 4.). — 5. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tálak, behajló peremrészei (XXIII. t. 5., 7., 8.). — 6. Durva, téglapiros színű edényke töredéke (XXIII. t. 6.). Bütyök és körömbenyomásos dísz van rajta. — 7. Téglapiros, virágcserepformájú durva edény, tagolt szalaggal díszített töredéke (XXIII. t. 9.). — 8. Szürke, csillogó felületű, bordás díszű edény töredéke (XXIII. t. 10.). — 9. Szürkeshínű, jól iszapolt, korongon készült füleskorsó (?) töredéke (XXIII. t. 11.). — 10.

Sárgásszürke, durva edény bütyökdíszes töredéke (XXIII. t. 12.). — 11. Sárgásszürke, durva virágcserepformájú, tagolt szalagdíszes edénytöredék (XXIII. t. 13.). — 12. Szürkésbarna, durva, virágcserepformájú edény, bütyökkel és ujjbenyomással díszített töredéke (XXIII. t. 14.). — 13. Kékesszürke, durva anyagú, benyomott párhuzamos vonalkázással díszített edénytöredék (XXIII. t. 15.). — 14. Téglapirosszínű, „villanova“ típusú urna bütyökös töredéke (XXIII. t. 16.). — 15. Barnásfekete, nagyobb durva edény, kissé behajló pereme (XXIII. t. 17.). — 16. Durva, téglapirosszínű, behúzott peremű tál töredéke (XXIII. t. 18.). — 17. Téglapircs, durva, virágcserepformájú edény bütyökdíszes töredéke (XXIII. t. 19.). — 18. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagyobb edény felső része (XVI. t. 16.).

A 2. gödör északi sarka mellett, 60 cm mélyen egy több rétegű tűzhelyet találtak. Az ovális formájú tűzhely hosszabb átmérője 114, a rövidebb 85 cm volt. Ami a rétegződést illeti, a fekete háborítatlan földre 3 cm vastag sárga agyag került. A következő réteget ennek vörösré égett, 2 cm vastag része adta. Legfelül volt a mintegy 3 cm vastagságú égett sárga tapasz rész. A tűzhely fölül az alábbi csereptöredékek kerültek elő: 1. Téglapirosszínű, durva, két bütyökkel díszített edénytöredék (XXIV. t. 1.). — 2. Szürke, jól iszapolt, korongon készült fülesedény töredéke (XXIV. t. 2.). — 3. Szürkésárga, jól iszapolt, korongon készült edény peremrésze (XXIV. t. 3a, b). — 4. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál behúzott peremrésze (XXIV. t. 4.). — 5. Durva, téglapircs színű, virágcserepformájú edény töredéke (XXIV. t. 5.). Ferdén elhelyezett tagolt szalagdísz van rajta. — 6. Téglapirosszínű, durva anyagú, virágcserepformájú edény töredéke (XXIV. t. 6.). Kétszer tagolt bütyök díszíti. — 7. Szürke, jól iszapolt, korongon készült bordás díszű edénytöredék (XXIV. t. 7.). — 8. Durva anyagú, téglapiros, virágcserepformájú edény, bütyökkel és ujjbenyomással díszített töredéke (XXIV. t. 8.).

2a. G ö d ö r. A 2. gödör közelében, szabálytalan négyszögű, 86 cm mély gödör. Oldalainak hossza 240, 143, 218, 230 cm. Egyik sarkában egy 93 cm átmérőjű, 118 cm mély gödör volt. Jellegzetesebb leletei a következők: 1. Sötétszürke, korongon készült, jól iszapolt magasfülű bögre felső része. A nyakhajlásban bordás dísz van (XXIV. t. 9.). — 2. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tálak, befelé hajló peremrészei (XXIV. t. 10., 12.). — 3. Grafitos agyagcsőbőr tagolt peremrésze (XXIV. t. 11.). — 4. Téglapirosszínű, elég jól iszapolt, korongon készült, nagyobb edény alja (XXIV. t. 13.). — 5. Szürke, jól iszapolt, korongon készült edény pereme és nyaka (XXII. t. 1.). — 6. Szürkésárga, jól iszapolt, korongon készült edény nyaka és peremrésze (XXII. t. 5.). — 7. Durva anyagú, kívül feketeszínű, csillogó felületű edény töredéke (XXII. t. 6.). — 8. Téglapircs színű, durva anyagú, virágcserepformájú edény, tagolt szalaggal díszített töredéke (XXII. t. 8.). — 9. Feketeszínű, durva anyagú, „villanova“ típusú urna bütyökdíszes része (XXII. t. 9.). — 10. Szürkésvörös, ujjbenyomásos díszű, durva edény töredéke (XXII. t. 10.). — 11. Téglapirosszínű, durva anyagú edénytöredék, tagolt szalagdísszel (XXII. t. 11.). — 12. Feketeszínű, tagolt szalagdíszes, durva edénytöredék (XXII. t. 12.). — 13. Barnászvörös, durva anyagú, virágcserepformájú edény, bütyökdíszes töredéke (XXII. t. 13.). — 14. Durva anyagú, feketeszínű, bordás díszű edénytöredék (XXII. t. 14.). Csillogó a felülete. — 15. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál, behúzott, kissé tagolt peremrésze (XXII. t. 15a, b).

2b. G ö d ö r. A 2a. gödör közvetlen szomszédságában méhkasformájú gödröt találtak. Körvonalai csak 140 cm mélyen bontakoztak ki, itt az átmérője 170 cm volt. Mélysége 235, fenékátmérője 200 cm. Jellegzetesebb leletei a következők: 1. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál alja (XXI. t. 1.). — 2. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál behúzott peremrésze (XXI. t. 2.). — 3. Szürke, jól iszapolt, korongon készült bögre perem fölé emelkedő fülének töredéke (XXI. t. 3.). — 4. Feketésszürke, durva, tagolt szalagdíszű edénytöredék (XXI. t. 4.). — 5. Durva anyagú, téglapiros, bütyökös díszű edénytöredék (XXI. t. 6.).

3. G ö d ö r. Szabálytalan formájú. Mélysége 150–190 cm között ingadozott, legnagyobb felső átmérője 435 cm. Jellegzetesebb leletei a következők: 1. Jól iszapolt, szürke, korongon készült, gömbölyű edény (XX. t. 4.). — 2. Szürke színű, jól iszapolt, korongon készült,

gömbölyű edény (XX. t. 5.). — 3. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál (XX. t. 6.). — 4. Sárgás, jól iszapolt, korongon készült edény peremrésze, besimított vonalkázás díszíti (XXV. t. 1a, b). — 5. Szürke, jól iszapolt, korongon készült edényke oldalrésze (XXV. t. 2a, b). — 6. Fésűs díszű, grafitcs edény töredéke (XXV. t. 3.). — 7. Durva, feketésbarna, virágcserepformájú edény bütyökdíszes töredéke (XXV. t. 4.). — 8. Szürkés, jól iszapolt, talán korongon készült tál (?) töredéke; pereme egy helyen kiöntőszerrűen van képezve (XXV. t. 5.). — 9. Szürkésárga, jól iszapolt, korongon készült tál behúzott peremtöredéke (XXV. t. 6.). — 10. Szürke, kissé szemcsés anyagú, korongon készült edény pereme (XXV. t. 7.). — 11. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tál behúzott peremtöredéke (XXV. t. 8–9.). — Használat folytán kopott folyami kagyló fele (XXV. t. 10.). — 13. Durva anyagú, téglapirosszínű, két bütyökkel díszített edénytöredék (XXV. t. 11.). — 14. Durva anyagú, barnás-szürke, virágcserepformájú edény peremrésze, ujjbenyomásokkal tagolt szalagdísz van rajta (XXV. t. 12.). — 15. Szürke, jól iszapolt, korongon készült magasfülű bögre töredéke (XXV. t. 13.). — 16. Durva, szürkés színű, virágcserepformájú edény töredéke. A perem alatt 3 cm-re, bütyökdísz. A nyakrész síma, az alatta lévő edényrész durván kezelt (XXV. t. 14.). — 17. Durva anyagú, feketén csillogó felületű, vállmagasságban élestörésű edény töredéke (XXV. t. 15a, b). — 18. Sárgásbarna, kissé durva anyagú, csillogó felületű tál peremrésze (XXV. t. 16a, b). Talán korongon készült. — 19. Szürke, jól iszapolt, korongon készült tálformájú edény (XXVI. t. 1a, b). — 20. Vörösszürke, jól iszapolt, behajló peremű tál (XXVI. t. 2.). — 21. Durva, téglapiros, virágcserepformájú edény peremrésze; ujjbenyomással tagolt szalag díszíti (XXV. t. 3.). — 22. Durva anyagú, téglapirosszínű, bütyökdíszes edénytöredék (XXVI. t. 4.). — 23. Elég jól iszapolt, barnás színű, fénylő felületű edényke töredéke (XXVI. t. 5.). — 24. Szürke, jól iszapolt, korongon készült edény töredéke (XXVI. t. 6a, b). — 25. Szürke, jól iszapolt, korongon készült, magasfülű bögre töredéke (XXVI. t. 7.). — 26. Durva, téglapiros, kétszer tagolt bütyökkel díszített edénytöredék (XXVI. t. 8.). — 27. Szürke színű, durva anyagú, csillogó felületű füles edénytöredék (XXVI. t. 10.). Vonalkázással kitöltött háromszög díszíti.

*

A bemutatott gödrök anyaga egységes képet nyújt. Egységes pedig abban, hogy jellegzetes szkítakori kerámia együtt van, jellegzetes keltakori kerámiával. Egyetlen gödörben sem sikerült e két kor emlékeit egymástól stratigráfiailag elválasztva megjelölni. A két kultúra emlékei a legkülönbözőbb mélységekben is egymásmellett voltak találhatók. Ez a megfigyelés azt igazolja, hogy a bemutatott gödrök esetében a két kultúra emlékei egyidősek. A Hódmezővásárhely-kishomoki temető szkítakori részének tárgyalásakor alkalmam volt a környék valamennyi szkítakori lelőhelyének anyagát felhasználva, a kor kerámiai formakészletének jellegzetes csoportjait meghatározni.⁴ E csoportok a következők:

1. Behajlított peremű, szürke, jól iszapolt, korongon készült tál és ennek durva, szabadkézzel készített korábbi formája. Ez utóbbiakon a perem alatt néha szimmetrikusan elhelyezett bütyökdíszek vannak. — 2. Magasfülű, szürke, jól iszapolt, korongon készült bögrék és ezeknek szabadkézzel készült korábbi változatai. — 3. Durvaanyagú, virágcserepformájú, a perem alatt legtöbbször szimmetrikusan elhelyezett bütyökdíszekkel ellátott edények. Néha ferde rovátkolással, vagy ujj- illetve körömbenyomásokkal tagolt szalag díszíti őket. — 4. Az ú. n. „villanova” típusú urnák. A kihasasodáson, illetve a kihasasodás alatt bütyökdíszük van. Kettőscsonkakúp formájúak, s kihajló a peremük. — A Békéscsaba—fényesi temetőből került még elő néhány palackformájú edény (egyik-másik füllel van ellátva), amelyek a szkítakori kerámia formakészletét kiegészítik.⁵ Meg kell még jegyezni, hogy a fiatalabb, korongolt típusok

⁴ Párducz Mihály, Bronz-, szkíta-, La Tène- és germánkori temető Hódmezővásárhely—Kishomokon. Dolgozatok, 1940. 79—94. l. (a továbbiakban Kishomok), 91. lap.

⁵ Párducz Mihály, Szkítakori temető Békéscsaba—Fényesen. Arch. Ért. 1943. (a továbbiakban Fényes). XIII. tábla, 27. ábra.

a kishomoki,⁶ az idősebb korong nélkül készültek, pedig a fényesi temető sírjaiból⁷ kerültek elő nagyobb számban.

Ha az imént bemutatott leletanyagunkat a szkítakori kerámia főtípusainak szempontjából vizsgáljuk, akkor a következő kép tárul elénk: 1. Bahajló peremű, korongon készült tál, illetve töredékei kerültek elő a 6. (XVI. t. 3., 5., 11.; XXV. t. 18.), a 11. (XVI. t. 13.), a 14. 1. (XVII. t. 9., 14., 17.), a 14. 3. (XIX. t. 7.), a 15. 1. (XIX. t. 15., 18., 20.; XX. t. 10., 11.), a 15., 2. (XXIII. t. 7., 8.; XXIV. t. 4.), a 15. 2a (XXII. t. 15.; XXIV. t. 10., 12.), a 15. 2b (XXI. t. 1., 2.), a 15. 3. (XXV. t. 6., 8.) lelőhelyekről, illetve gödrökből. Behajló peremű, korong nélkül készült tál, illetve töredékei kerültek elő a 6. (XVI. t. 8a, b), a 14. 2. (XVIII. t. 15.), a 15. 2. (XXIII. t. 18.) lelőhelyekről. Magasfülű, korongon készült bögrék, illetve töredékeik kerültek elő a 8. lelőhely sírjából (XX. t. 2.), a 11. (XVII. t. 2.), a 14. 3. (XIX. t. 1–2., 11.), a 15. 1. (XIX. t. 16., 17.), a 15. 2a (XXIV. t. 9.), a 15. 2b (XXI. t. 3.), a 15. 3. (XXV. t. 13.; XXVI. t. 7.) lelőhelyek gödreiből. Virágcserepformájú edények, illetve töredékeik kerültek elő a 6. (XVI. t. 1., 2., 6.), a 14. 1. (XVII. t. 11., 16.), a 14. 2. (XVIII. t. 11–12.), a 14. 3. (XIX. t. 3., 5., 6., 10.), a 15. 1. (XXI. t. 17a, b), a 15. 2. (XXI. t. 6.; XXIII. t. 6., 9., 13., 14.; XXIV. t. 5–6., 8.), a 15. 2a (XXII. t. 8., 10., 11., 13.), a 15. 3. (XXV. t. 4., 12., 14.; XXVI. t. 3., 8.) lelőhelyek gödreiből. „Villanova” típusú urnák töredékeit mutattuk be a 11. (XVI. t. 14.; XXV. t. 17.), a 14. 2. (XVIII. t. 16.), a 15. 1. (XX. t. 13.; XXI. t. 14.), a 15. 2. (XXIII. t. 16.) lelőhelyekről.

A lelőhelyek anyagának második rétege kétségkívül keltakori. Az ide sorozható jellegzetes leletek a következők: A 6. lelőhelyről valók egy nagyobb méretű, pontosabban nem ismert típusú, szürke, korongolt edény töredékei (XVI. t. 10., 12.), a 11. lelőhelyről egy nagyobb, keltakori urna alja (XVI. t. 15.). A 14. 1. gödörből jellegzetesen kelta tál pereme (XVII. t. 10a, b) és egy nagyobb edény töredékei (XVII. t. 12., 15.), kerültek elő. A 14. 2. gödörből bélyeges díszű edénytöredékek (XVIII. t. 7–8.), továbbá nagyobb edények peremrészei (XVIII. t. 9., 13.). A 15. 1. gödörből valók bélyeges díszű edénytöredék (XXI. t. 7.), kelta tál peremrésze (XXI. t. 9.), különböző nagyságú keltakori edények töredékei (XIX. t. 21.; XX. t. 7–9.; XXI. t. 8., 10., 16.). A 15. 2. lelőhelyről besímtott rácsmintás töredék (XXI. t. 5.), s egy nagyobb urna felső része (XVI. t. 16.), egy másik nagyobb urna töredéke (XXIV. t. 7.) és kisebb edényperem (XXIV. t. 3.) kerültek elő. A 15. 2a gödör kisebb méretű edények peremrészeit (XXII. t. 1., 5.), a 15. 3. gödör pedig ugyancsak kisebb edényekhez tartozó peremeket (XXV. t. 1., 2., 15., 16.; XXVI. t. 1., 6.) tartalmazott. A kisebb kelta edénytöredékek legnagyobb része az ugyanebből a gödörből előkerült és rekonstruált XX. t. 4–5. típusú edényformákhoz tartoznak. Érdekes ebből a gödörből még a XX. t. 6. tál, amelynek formája szokatlan mindkét kor leletei között.

Ha a kelta formakörhöz tartozó kerámiai anyag korát pontosabban kívánjuk meghatározni, akkor a XVI. t. 16.; XVII. t. 10a, b; XVIII. t. 7., 8.; XX. t. 4., 5.; XXI. t. 7., 16.; XXVI. t. 1. formákat kell figyelemre méltatni. Valamennyi feltalálható analógiát nem említünk itt, csupán a legjellegzetesebb egyező darabokra igyekszünk a figyelmet felhívni, s elsősorban a környék La-Tène temetőiben keressük a megfelelő darabokat. Ez nem is ütközik különösebb nehézségekbe.

A XVI. t. 16. urna pontos analógiái a kishomoki temetőben megvannak,⁸ a XVII. t. 10a, b táltípus a kishomoki⁹ és szőregi,¹⁰ a XX. t. 4., 5. edények a Hódmezővásárhely-soltpaléi,¹¹

⁶ Kishomok, V—XI. táblák.

⁷ Fényes, VII—XIII. táblák.

⁸ Kishomok, V. 3, VIII. 4.

⁹ Kishomok, VIII. 2, 3.

¹⁰ Banner János, A szőregi La-Tène temető. Dolgozatok, 1929. 90—110. l. (a továbbiakban Szőreg), 13: 2. ábra.

¹¹ Dolgozatok: 1935. XXX. 14, 18.

a XX. t. 8. urna a szőregi¹² és szobi¹³ temetőkből ismerősök. A bélyeges díszű edénytöredékek (XVIII. t. 7—8.; XXI. t. 7.) analógiáit Szobróól¹⁴ és a békásmegyeri telepnek La-Tène II-be sorozható anyagából ismerjük. A XXI. t. 16. ábra edényének analógiái többek között Borsod megyében¹⁶ és Jutason¹⁷ is megvannak. Végül a XXVI. t. 1. ábra tálformájú edénye is gyakran szerepel a keltakori emlékek között, Hunyady Kéméndről¹⁸ is mutat be megfelelő példányokat. Fel kell itt még hívni a figyelmet a XXI. t. 5. szürke, jól iszapolt, besímított rácsmintás töredékre. Ilyen korai megjelenése a díszítésnek szokatlan. A felsorolt analógiákból nyilvánvaló, hogy ahol hitelesen feltárt anyagból valók a megfelelő leletek, ott a java idejükkal La-Tène II-be tartozó temetők anyagáról van szó.

További érdekes kérdés, vajjon a szkítakor jellegzetes kerámiai készlete La-Tène temetők anyagában jelentkezik-e? Alapul véve Hunyady Ilona összefoglaló leletközlését,¹⁹ az alábbiakat lehetett megállapítani. Behúzott peremű korongon készült tálakat ismerünk a Kisdorogtabodi leletből (Tolna m.).²⁰ A közelebbi leletkörülményeket nem ismerjük. A másik lelőhely Érmihályfalva—Gorové-tanya (Bihar m.). Valószínűleg urnás temetkezésekből valók az itt előkerült leletek. A szóbanforgó tálakon kívül,²¹ La-Tène II. típusú bronzfibula, kihajló peremű, jól iszapolt, korongon készült urna,²² négyhólyagos lábperec és bronzlánc-töredékek kerültek még elő. Ismerünk ilyen tálat a szobi temetőből is. Itt a leírások szerint egy csontvázas és 10 hamvasztásos sírt sikerült feltárni. Sajnos a szóbanforgó tál a szórványanyagból való.²³ A sírok fibulatípusai a La-Tène II. periódusáig lejönnek. A szőregi temetőnek is van behajló peremű tálja, ez nem jellegzetes annyira, de talán ebbe a csoportba lehetne osztani.²⁴ Különben ez a temető is java idejével a La-Tène II-be tartozik. Szép számmal ismerjük a magasfülű bögréket a La-Tène leletekből. Így említhetünk egyet Pálfáról²⁵ (Tolna m.), ahol csontvázas sír mellékleteként, jellegzetes kelta tállal került együtt elő.²⁶ Pécs-téglagyárból szórványként került elő kelta jellegű edényekkel együtt,²⁷ egy talán ide tartozó bögre.²⁸ Kiszombor—Nagyhalomból²⁹ feltehetően hamvasztásos temetkezésből származik. Ez a lelőhely lehet szkítakori is. Szórványként kerültek elő és az előfordulás körülményeit sem ismerjük azoknak a példányoknak, amelyek Debrecen—Haláppusztáról,³⁰ Szentandrásról³¹ (Bihar m.), Vattináról,³²

¹² Szőreg, 99. l. 9 : 2. ábra.

¹³ Hunyady Ilona, Kelták a Kárpátmedencében. Diss. Pann. Ser. II. No. 18. Táblakötet (a továbbiakban Hunyady), LXX. l.

¹⁴ Hunyady, LXX. l.

¹⁵ Budapest Története, I. l. 238. l., XXIV. tábla felső ábrák között és Hunyady, XCIV. 9.

¹⁶ Hunyady, LXVII. 6.

¹⁷ Hunyady, LXVII. 7.

¹⁸ Hunyady, VII. l. 6.

¹⁹ Ahol a lelőköri körülmények adatait illetően pontosabb hivatkozás nincs, ott az adatokat Hunyady Ilona munkájának felhasználásra átengedett, ki nem adott kéziratából vettük.

²⁰ Hunyady, LVIII. 14.

²¹ Hunyady, LXXI. 20.

²² Hunyady, LXXI. 21.

²³ Hunyady, LVIII. 21.

²⁴ Szőreg, 95. l. 5 : 1. ábra.

²⁵ Hunyady, LXXII. 14.

²⁶ Hunyady, LVII. 14.

²⁷ Hunyady, XCIII. 7. típus.

²⁸ Hunyady, LXXIII. 2.

²⁹ Hunyady, LXXII. 10.

³⁰ Hunyady, LXXII. 15.

³¹ Hunyady, LXXIII. 7.

³² Hunyady, LXXIII. 8.

Szirmabessenyőrcél³³ (Borsod m.) valók. Valamennyi származhat szkítakori temetőből is. A szobi temető szórványos anyagában is találkozunk ezzel a típussal.³⁴ S ugyancsak szórványos anyagból ismerjük Radostyánról is.³⁵ Az itt feltárt hamvasztásos temetkezések jellegzetes fibulakészlete La-Tène II. típusú. A virágcserepformájú edénytípus egyetlen példányát ismernénk a kosdi (Nógrád m.) temető 2., bolygatott sírjából, ahol állítólag kelta típusú edényekkel került együtt elő.³⁶ E miatt lehet arról is szó, hogy e temetőben szkíta és kelta-sírok ugyanúgy felváltva kerültek elő, mint Kishomokon, s két különböző korú sír összekevert anyagából való ez a jellegzetes szkítakori edénytípus. „Villanova“ típusú urna kelta környezetben hiteles körülmények között egyedül a rozvágyi (Abaúj-Torna m.) temető 1., 2., 3. sírjaiból ismerősök.³⁷ Megállapítható tehát, hogy a rendelkezésre álló adatok a La-Tène II. idejére helyezik a szkítakori kerámiai anyag jelentkezésének utolsó idejét.

Ezt a megállapítást támasztják alá a lelőhelyek anyagában előforduló grafito sedények és edénytöredékek is. Ilyeneket ismerünk a 14. 1. (XVII. t. 13.), a 14. 2. (XVIII. t. 1–6.), a 15. 1. (XIX. t. 12.; XX. t. 1., 3.), a 15. 2a (XXIV. t. 11.) és 15. 3. (XXV. t. 3.) lelőhelyekről, illetve gödrökből. Itt kell továbbá említeni a 15. 1. gödör 7. mélyedéséből előkerült, grafittal (?) mázolt felületű nagyobb edénytöredéket is (XIX. t. 19.). Az ép edény, éppen úgy, mint a bemutatott töredékek, a duzzadt peremű agyagseber típusához tartoznak, amelyen függőlegesen haladó, fésűs díszítés van. E grafitos edények hazai előfordulásával (elterjedési területükkel és korukkal) összefoglalóan senki sem foglalkozott. Oscar Paretnek erre a tárgyra vonatkozó dolgozatában találunk néhány utalást magyarországi anyagra.³⁸ Közül egy téves adatot is, amennyiben a szőregi temetőt is grafitos edény lelőhelyeül említi, jóllehet e helyről ilyen edényt nem ismerünk. Számunkra fontos megállapítása, hogy a fenti, a mi telepünkön is jelentkező típusú agyagseberrel először a középső La-Tènebe tartozó bajorországi Manding és Aishingen lelőhelyeken találkozott.³⁹ Hazai elterjedését illetően, a rendelkezésre álló irodalmi adatok alapján a következőket lehet megállapítani.

Lovasberény—Szűzvár (Fejér m.), prehistorikus földsáncáról ismerjük a grafitos edényeknek szóbanforgó típusát.⁴⁰ Itt állítólag kelta típusú edényekkel került együtt elő,⁴¹ azonban a pontosabb leletkörülményeket nem ismerjük. Rácalmás—Kulcstelepről (Fejér m.) valók a következő példányok,⁴² amelyek dombocskák lehordásakor előkerült csontvázas temetkezések mellékletei. La-Tène II. típusú fibulákon kívül, Hunyady i. m.-nak LXVIII. 3., LXVII. 18., LXXXII. 8. típusú kelta edényeivel együtt kerültek volna elő. Megtalálták ezt az edénytípust a kéméendi temető 1. sírjában, fejfelé fordított csontváz lábainál.⁴³ Ugyaninnen kelta típusú edény is került elő. A szórványos leleteken kívül itt összesen 20 korhasztásos sír mellékletei vannak számontartva, amelyeknek korhatározó anyagából a La-Tène I. típusú fibulák (pl. a 8. sírból) és a La-Tène I. típusú rövid kard (17. sír) érdemelnek említést. A Bököny-Ürgés-dűlői (Szabolcs m.) telep leletei között grafitos edénytöredékek mellett, „szürke pecsételt motívumú“ töredékek is előfordultak.⁴⁴ Közelebbi leletkörülményeit nem ismerjük a Békés-

³³ Hunyady, LXXII. 6.

³⁴ Hunyady, LXXII. 12.

³⁵ Hunyady, LXXII. 5.

³⁶ Dolgozatok, 1933—34. 114—115. l., Arch. Ért. 1923—26. XL. 234—240. l.

³⁷ Hunyady, IV. 9, 10; V. 2, 13.

³⁸ Oscar Paret, Der Graphit im vorgeschichtlichen Europa. Sudeta, V, 1929. 30—35. l.

³⁹ Oscar Paret, i. m. 38. l.

⁴⁰ Hunyady, LXXV. 6.

⁴¹ Hunyady, LXIX. 16. és egy LXVII. 17. típusú edénnyel együtt.

⁴² Hunyady, LXXV. 3. ábráján az egyiknek képét be is mutatja.

⁴³ Hunyady, LXXV. 1.

⁴⁴ Hunyady, LXXVI. 6—8.

homokgödörből származó példánynak,⁴⁵ s ugyanez az eset a verebélyi⁴⁶ (Bars m.) előfordulásukkal is. A szobi 7. sírból,⁴⁷ a kódsi 30. sírból, La-Tène II. fibulával⁴⁸ együtt, azonkívül több szórványos leletből, mint Bercelről⁴⁹ (Nógrád m.), Gallishegy—Lovácskáról⁵⁰ (Ung m.), Jászapátiból,⁵¹ Iklódról⁵² (Pest m.) és Lúdvárról (XXVI. t. 9.). Végül Jászberény—Hajtáról, fejjel nyugatnak fekvő csontváz mellől, La-Tène II. típusú fibula társaságában⁵³ találtak grafitos, de ez esetben nem fésűs díszű agyagesőbröt. Valamennyi itt említett lelőhelyünk anyaga legfeljebb a La-Tène II-ig hozható le.

További kérdés, hogy éppen a grafitos edények késő La-Tène csoportja (Tabán, Békásmegyer)⁵⁴ nem teszi e valószínűvé telepünk életének e késői időbe nyúlását? Erre nézve meg kell állapítani, hogy a grafitos edények La-Tène II. és La-Tène III. (gellérthegyi kultúra)⁵⁵ csoportjai között a formát illetően alig van különbség, talán csak az, hogy a tabáni edények kissé karcsúbbak.⁵⁶ A kódsi 30. sírból imént bemutatott agyagesőbrön találkozunk a fésűs díszítésnek egymást keresztező fajtájával először. A La-Tène II. példányok közül, több ilyen díszítésű csőbr ezidőszertint nincs, a többin ez a fésűs díszítés mindig függőleges irányú. A Gellérthegyi kultúra grafitos csőbrein ez az egymást keresztező díszítés jóval gyakrabban jelentkezik, s egyik jellegzetes díszítésmódja e kultúrának.⁵⁷ Ezzel a mi telepünkön nem találkozunk. Hogy a tabáni és békásmegyeri festett kerámia is hiányzik, nem vennénk döntő érvenek, hiszen Bodrogmonostorszeg—Sauerborn téglagyárban eddig feltárt késő La-Tène-telep anyagából is hiányzik⁵⁸ ez a kerámiai típus, annak ellenére, hogy a többi formában, még a grafitos edények díszítésében is tökéletes az egyezés. De azt már figyelembe kell vennünk, hogy hiányzanak a mi telepünkről azok a jellegzetes, a perem közelében élesen tagolt tálak, amiről például a tabáni 35. putri anyagából mutat be Nagy Lajos.⁵⁹ De hiányzik az agyagvedreknek nagyméretű, szürke, jól iszapolt típusa is, amelyek a gellérthegyi kultúrának vezető formái közé tartoznak. Ilyeneket ismertet Nagy Lajos Békásmegyerről⁶⁰ és hiányzanak azok a nagyméretű, talán eleségtartó edények is, amelyeknek egy példányát gellérthegyi veremből ismerjük.⁶¹ A tabáni 40. verem, félgömbformájú behúzott peremű táljait⁶² sem hozzuk kapcsolatba a szkítakor behajló peremű, korongolt példányaival, mert amint a württembergi kelta kerámia típusai elárulják, ez a forma több változatban a nyugati kelta forma-

⁴⁵ Hunyady, LXXV. 9.

⁴⁶ Hunyady, LXXV. 7, LXXVI. 5.

⁴⁷ Hunyady, LXXV. 1.

⁴⁸ Hunyady, LXXVI. 1., a fibula a LXXVI. 3, 3a. ábrákon.

⁴⁹ Hunyady, LXXV. 2., itt állítólag hólyagos karpereccel együtt.

⁵⁰ Hunyady, LXXVI. 9—11.

⁵¹ Dolgozatok, 1939. XIV. 7.

⁵² Arch. Közl. 1861. II. k., XI. tábla 51. ábra.

⁵³ Dolgozatok, 1939. 169—170. l., XIV. 2.

⁵⁴ Budapest Története, I. 1. 253—254. l.

⁵⁵ Budapest Története, I. 1. 241. l.

⁵⁶ Budapest Története, I. 1. XLI. tábla.

⁵⁷ Budapest Története, I. 1. XLI. tábla.

⁵⁸ E rendkívül érdekes lelőhely leleteit a Dolgozatok, XXI. kötetében, a Bácskai Múzeum anyagának ismertetésekor közöljük először.

⁵⁹ Tanulmányok Budapest multjából IV. Budapest, 1936. VIII. t. 1., Budapest Története I. 1. XXIII. 6. ábrán, a táltípus metszetei, Hunyady, CIV. 4, CV. 2.

⁶⁰ Budapest Története I. 1. XXXV. tábla felső soraiban a festett edények között.

⁶¹ Budapest Története, I. 1. XXXVII. 2. ábra középső edénye. Megjegyezzük, hogy ehhez a típushoz igen közel áll az a földéaki, ugyancsak nagyméretű urna, amelynek kísérő leletei, legkésőbb a La-Tène II-be tartoznak. Lásd Dolgozatok, 1941. XV. 2. ábrát.

⁶² Budapest Története I. 1. XXXVI. tábla.

kincsben is otthonos⁶³. De ilyen messze sem kell mennünk, mert a dunántúli preszkíta kultúra egyik lelőhelyén, Daljon ezek a tálformák már jelentkeztek.⁶⁴ Ugyanennek a veremnek az anyagában egy magasfülű durva bögre is látható. Nagy Lajos dák közvetítéssel történt hallstatti örökségre gondol vele kapcsolatban.⁶⁵ Mi ezt a felfogást azzal a módosítással fogadjuk el, hogy mint a tálak, úgy a bögrék esetében sem volt szükség, s Dunántúlon talán lehetőség sem a dák közvetítésre.⁶⁶

Az elmondottak után telepünk korának megállapítása, legalább is ami a telepen folyt élet végét jelenti, nem ütközik különösebb nehézségekbe. Valamennyi adatunk a mellett szól, hogy a La-Tène II. periódusnál későbbi időre nem tehető. Ami a telep kezdetét jelenti, arra nézve nehezebb választ adni. A 15. lelőhely halványpiros, elég jól iszapolt töredékei (XVII. t. 1., 3–5.), a Békéscsaba–fényesi temető 49. feldúlt sírjának leleteivel teljes egyezést mutatnak.⁶⁷ Ezt a sírt pedig a temető korai sírjai közé sorozhatjuk, ami legalább a Kr. e. V. századot jelenti. Azt persze nem állíthatjuk, hogy a lakosság egyforma sűrűségű ezen a területen a telep keletkezése óta, bizonyos számú lakosság azonban mindig lehetett itt. Ezt azok a további, korai vaskorra mutató edénytöredékek is elárulják, amelyeket a XVI. t. 9.; XVII. t. 7.; XVIII. t. 4.; XIX. t. 14.; XX. t. 9.; XXI. t. 4., 13.; XXII. t. 6., 8., 12., 14.; XXIII. t. 10., 15., 17.; XXVI. t. 5., 10. ábrák mutatnak be. E leletek azt is valószínűvé teszik, hogy a telepnek korábbi része még feltárássra vár. E mellett szól a közvetlen közelben feltalált bronzkincs is (Dolgozatok, 1942. 147–149. l.).

További kérdés, amely telepünk anyagával kapcsolatban felmerül az, hogy vajon a két kultúra, a szkíta és a kelta keveredése mikor történt? Magára a lelőhelyre vonatkozólag a leletek egyöntetűen a La-Tène II. periódust (annak is inkább a végét) teszik valószínűvé. Ezt a megállapítást, legalább is a közvetlen környékre vonatkozólag további adatok is támogatják. A Hódmezővásárhely–Katona István halmában feltárt La-Tène temető, amely java idejével a II. periódusra tehető, semmiféle szkíta befolyást nem árul el⁶⁸, de ugyanezt nem mondhatjuk a szőregi, egyes leleteivel a La-Tène I-ig feljövő temető anyagára. A már hivatkozott behúzott peremű tálon kívül, talán egy magasfülű bögre is mutatja a szkíta befolyás jelentkezését.⁶⁹ Hódmezővásárhely–Kishomokon⁷⁰ ugyanazon a területen szkíta és kelta sírok egymást váltogatva, egymásmellett kerültek elő, a nélkül, hogy a kelta sírokban a szkíta temető kerámiájából csak egyet is találtunk volna. Csupán a 24–25. sírok anyagában mutatkozott némi keveredés, sajnos e két sírt már az előző, földhordási munkálatokkor feldúlták. Végül legfontosabb adatokat a keveredésre a rozvágyi temető feltárt három sírja adja, ahol, mint láttuk, La-Tène I–II. anyag jelentkezik „villanova” típusú urnákkal. E tényeket akként értékelhetjük, mint ahogy erre már korábban rámutattam,⁷¹ hogy a szkítakori emlékcsoport az Alföldön a legtöbb helyen a La-Tène első periódusát helyettesíti. A kelta szomszédság már érezhető (korong használata, jól iszapolt szürkeshű kerámia, bizonyos fémtárgyak, például bronzkarperecek a fényesi temetőben), de a kelta hódítás még nem történt meg. A kelta etnikum benyomulása, legalább is az Alföld középső területén, a temetők tanúsága szerint, a La-Tène II-ben történt, az északabbra fekvő területeken, mint azt Rozvágy tanúsítja,

⁶³ Kurt Bittel, Die Kelten in Württemberg. Römisch-germanische Forschungen, Bd. 8. Berlin, 1934. 86. l. VIII–X. típusok, 24. tábla 5–27, 20. tábla 7–11.

⁶⁴ Victor Hoffiller, Corpus Vasorum Antiquorum, Belgrade, Fasc. 2. 29. tábla 7–8. ábra.

⁶⁵ Budapest Története, I. 1. 242. l.

⁶⁶ Victor, Hoffiller i. m. 23. tábla 12. ábra, Budapest Története I. 1. XIX. 7.

⁶⁷ Arch. Ért. 1943. 53. l., 54. l., 1., 5., 6., 8. ábrák.

⁶⁸ Dolgozatok, 1935. 159–169. l.

⁶⁹ Szőreg, 103. l., 13 : 3. ábra.

⁷⁰ Kishomok, 79–94. l.

⁷¹ Kishomok, 94. l.

valamivel korábban. Hogy a két népelem együttélése a II. periódus idején tartott, azt éppen telepünk anyaga igazolja a legjobban.

Érdekes problémát vet fel az a tény, hogy a gellérthegyi kultúrának a nyomai miért nem mutathatók ki a telepen? Eddigi adataink szerint e kultúra átjut ugyan a Duna észak-déli irányú medrén, kelet felé, de azért megmarad a balpart közvetlen szomszédságában (Békásmegyer, Bodrogonostorszeg, Bátmonostor). Talán az a pénztörténeti kutatásokból levont megállapítás adja ennek magyarázatát, amely szerint Kr. e. 100 körül a dákok hatalmi állása az egész Kárpát-medencében megnőtt, s ezidőtájt kerítették hatalmukba Magyarország északnyugati határterületeit is.⁷² Ez esetben pedig területünk is beleesik a dák politikai hatalom körébe, s ez a tény úgy látszik, az itteni élet színezetét erősen megváltoztatta. A Békáscsaba-fényesi⁷³ és Hódmezővásárhely-szőlőhalmi⁷⁴ dák telepek anyaga azt a kultúrát is szemünk elé állítja, amely itt részben a szkíta-kelta, részben pedig a gellérthegyi kultúrával képviselt illyr-kelta keverék kultúrák helyébe lép. Sajnos, az alföldi dák kultúráról máig sincsen teljesen tisztázott képünk, aminek az a magyarázata, hogy hitelesen feltárt dák lelőhelyünk még nincs és ez a helyzet Erdélyben sem sokkal jobb. Azonban ezek ellenére is figyelembe kell vennünk azt a lehetőséget, hogy a mi alföldi dák kultúránk az őt közvetlenül megelőző szkíta-kelta és a vele egyidőben, szomszédos területen virágzó illyr-kelta kultúrák elemeiből valamennyit átvett. Ma ennek még jóformán semmi bizonyítékát nem tudjuk adni, de további sikeres kutatások ebben a vonatkozásban is hozhatnak kielégítő eredményeket.

Érdekes megfigyelésre nyújtott alkalmat a 12. lelőhely, nagyjából négyszögletes sártapas és cseréptöredékek kirakott területe (1. kép). Valószínűleg kunyhó maradványait, illetve nyomait találtuk meg. Abból a megfigyelésből, hogy cölöplyukaknak semmi nyoma nem volt, csak faváznélküli építményre gondolhatunk. Ez pedig nem lehet más, mint nádból készült gúlaformájú, négyszög alapú kunyhó.

Nagy kár, hogy a 8. lelőhelyen és közvetlen környékén nem találtuk meg a telep temetőjét. Az egyetlen csontvázas sír edénymellékletei határozottan a mellett tanúskodnak, hogy a telep végső idejére tartozó temetkezéssel állunk szemben (korongon készült magasfülű bögre, XX. t. 2.). E temető felkutatása és lehető teljes feltárása már csak azért is kívánatos lenne, mert anyaga talán beigazolná a telep kezdeteire vonatkozó feltevésünket.

PÁRDU CZ MIHÁLY

A SETTLEMENT OF THE SCYTHIAN PERIOD ON THE SHORES OF THE FEHÉRTÓ AT HÓDMEZŐVÁSÁRHELY.

In Volume 1943 of the „Dolgozatok“ János Banner reported on the results of the excavations of the Archaeological Institute of Szeged, which took place in August 1943 on the shores of the Fehértó in the precincts of Hódmezővásárhely. In this article, which considers the excavations chiefly from the point of view of settlements, we also find a general characterization of the territory. In the following, those excavated parts will be described, which contain material belonging to the Scythian Period.²

⁷² Budapest Története I. 1. 138—141. l.

⁷³ Párducz Mihály, A szarmatakor emlékei Magyarországon I. Arch. Hung. XXV. Budapest, 1941. VIII. 1—19. 21. ábrák.

⁷⁴ Párducz i. m. IX. 10—13. ábrák.

¹ J. Banner, Településtörténeti kutatások a hódmezővásárhelyi Fehértó partján. Dolgozatok. 1943. p. 195—201.

² J. Banner, op. cit. Plate LXVII, Sites 6, 8, 11, 12, 14, 15.

The material of the pits as shown in the plates is uniform inasmuch that the characteristic pottery of the Scythian period occurs together with the characteristic pottery of the Celtic period. We did not find a single pit, where the relics of the two periods were stratigraphically separated. At whatever depth, the remains of the two cultures were always found side by side. This proves, that in the case of the pits described above (see Hungarian text) the relics of the two cultures are synchronous. When describing that part of the cemetery at Hódmezővásárhely—Kishomok, which belonged to the Scythian period, I had an opportunity to determine the characteristic groups of pottery forms of this period, making use of all the Scythian cemeteries of the neighbourhood.

These groups are the following:

1. Well refined grey bowls made on a potter's wheel with inverted rim and their earlier coarse hand-made forms; on the latter, there are sometimes symmetrically arranged wart-ornaments under the rim. = 2. Grey, well-refined high-handled mugs made on a potter's wheel and their hand-made earlier variations. — 3. Flowerpot-shaped vessels of coarse material, under the rim mostly symmetrically arranged wart-ornaments. Their decoration consists sometimes of a ribbon which is jointed by slanting grooves, or finger-, and nail-impressions respectively. — 4. The so-called „Villanova“ urns. On the bulging part, or under it, there are wart-ornaments. They have the form of a double truncated cone, their rim is turned outwards. In the cemetery of Békéscsaba—Fényes some bottle-shaped vessels were found (some of them supplied with handles) which complete the pottery forms of the Scythian period.⁴ It must be noted, that the later types made on a potter's wheel were found in larger numbers in the cemetery of Kishomok,⁵ while the earlier hand-made ones occurred often in the graves of the cemetery at Fényes.

When we examine our find-material from the point of view of the chief pottery-types of the Scythian period, we get the following picture: 1. Bowls with inverted rims made on potter's wheel and their fragments were found in the pits and places of discovery respectively No. 6. (Pl. XVI, 3, 5, 11, Pl. XXV, 18). No. 11. (Pl. XVI, 13). No. 14. 1. (Pl. XVII, 9, 14, 17). No. 14. 3. (Pl. XIX, 7). No. 15. 1. (Pl. XIX, 15, 18, 20, Pl. XX, 10, 11). No. 15. 2. (Pl. XXIII, 7, 8, Pl. XXIV, 4). No. 15. 2a (Pl. XXII, 15, Pl. XXIV, 10, 12). No. 15. 2b (Pl. XX, 1, 2). No. 15. 3. (Pl. XXV, 6, 8). Handmade bowls with inverted rims and their fragments were found in places of discovery 6. (Pl. XVI, 8a, b). 14. 2. (Pl. XVIII, 15). 15. 2. (Pl. XXIII, 18). High-handled mugs made on potter's wheel and their fragments were found in the grave of the place of discovery 8. (Pl. XX, 2) and in the pits of the places of discovery 11. (Pl. XVII, 2). 14. 3. (Pl. XIX, 1—2, 11). 15. 1. (Pl. XIX, 16, 17). 15. 2a (Pl. XXIV, 9). 15. 2b (Pl. XXI, 3). 15. 3. (Pl. XXV, 13, Pl. XXVI, 7). Flower-pot shaped vessels and their fragments were found in the pits of the places of discovery 6. (Pl. XVI, 2, 6). 14. 1. (Pl. XVII, 11, 16). 14. 2. (Pl. XVIII, 11—12). 14. 3. (Pl. XIX, 3, 5, 6, 10). 15. 1. (Pl. XXI, 17a, b). 15. 2. (Pl. XXI, 6, Pl. XXIII, 6, 9, 13, 14, Pl. XXIV, 5—6, 8). 15. 2a (Pl. XXII, 8, 10, 11, 13). 15. 3. (Pl. XXV, 4, 12, 14, Pl. XXVI, 3, 8). We have shown the fragments of urns of „Villanova“ type from the places of discovery 11. (Pl. XVI, 14, Pl. XXV, 17). 14. 2. (Pl. XVIII, 16). 15. 1. (Pl. XX, 13, Pl. XXI, 14). 15. 2. (Pl. XXIII, 16).

The second layer of the material belongs doubtlessly to the Celtic period. The characteristic finds of this group are: from the place of discovery No. 6. the fragments of a biggish

³ M. Párducz, Ein Gräberfeld in Hódmezővásárhely—Kishomok aus der Bronze-, Skythen-, La-tène- und Germanenzeit. Dolgozatok. 1940, p. p. 79—94. (in the following quoted as Kishomok.) p. 91.

⁴ M. Párducz, A Cemetery of the Scythian Period at Békéscsaba—Fényes. Arch. Ért. 1943. Pl. XIII, fig. 27. (quoted as „Fényes“.)

⁵ Kishomok, Plates V—XI.

⁶ Fényes, Plates VII—XIII.

grey vessel made on a potter's wheel; we do not know exactly, to which type it belonged (Pl. XVI, 10, 12). From No. 11. the bottom of a biggish urn of the Celtic Period (Pl. XVI, 15). From pit 14. 1. the rim of a characteristic Celtic bowl (Pl. XVII, 10a, b) and the fragments of a bigger vessel (Pl. XVII, 12, 15). From pit 14. 2. vessel fragments with stamped decoration (Pl. XVIII, 7—8), part of a rim of a Celtic bowl (Pl. XXI, 9) and fragments of Celtic vessels of different sizes (Pl. XIX, 21, Pl. XX, 7—9, Pl. XXI, 8, 10, 16). In 15. 2. a fragment with trellise decoration (Pl. XXI, 5), the upper part of a biggish urn (Pl. XXIV, 16), the fragment of another biggish urn (Pl. XXIV, 7) and a smaller vessel-rim (Pl. XXIV, 3) were brought to light. Pit 15, 3 contained the rim parts of smaller vessels (Pl. XXII, 1, 5), pit 15, 3 also contains rims belonging to smaller vessels (Pl. XXV, 1, 2, 15, 16, Pl. XXVI, 1, 6). The smaller Celtic vessel-fragments belong mostly to the type of vessel-forms on Pl. XX, 4—5 which were also found in this pit and reconstructed. The bowl on Pl. XX, 6, found in this pit is of great interest, as its form is unusual among the finds of both periods.

When we want to determine more exactly the age of the material belonging to the Celtic period, we must examine the forms on Pl. XVI, 16, Pl. XVII, 10a, b, Pl. XVIII, 7, 8, Pl. XX, 4, 5, Pl. XXI, 7, 16, Pl. XXVI, 1. We do not mention all the analogies, only point out the most characteristic congruences. The corresponding pieces must chiefly be sought for in the La-Tène cemeteries of the neighbourhood, which presents no great difficulties to us.

The analogies of the urn on Pl. XVI, 16 are to be found in the cemetery of Kishomok,⁷ the type of the bowl on Pl. XVII, 10a, b occurs in the cemeteries of Kishomok,⁸ and Szőreg⁹ the vessels on Pl. XX, 4, 5 in the cemetery of Hódmezővásárhely—Solt palé,¹⁰ the urn on Pl. XX, 8 in the cemeteries of Szőreg¹¹ and S. ob.¹² We find analogies of the vessel-fragments with stamped decoration (Pl. XVIII, 7—8, Pl. XXI, 7) in Szol¹³ and in that part of the material of the settlement at Békásmegyer which belongs to La-Tène II.¹⁴ The analogies of the vessel on Pl. XXI, 16 occur for instance in County Borsod¹⁵ and in Jutas.¹⁶ The bowl-shaped vessel Pl. XXVI, 1 also figures often among the relics of the Celtic period. Hunyady shows analogous pieces from Kéménd.¹⁷ We have to draw the attention to the well-refined grey fragment with trellise ornament Pl. XXVI, 5. The early appearance of this decoration is quite unusual. From the analogies mentioned above it becomes evident, that where the finds come from authentically excavated material, they belong mostly to cemeteries, whose greatest period occurred at the same time as that of La-Tène II.

Another interesting question is, whether the characteristic pottery of the Scythian period occurs in the material of the La-Tène cemeteries or not. When we start from the summarized account of I. Hunyady,¹⁸ the following facts may be stated: we find bowls with inverted rim made on a potter's wheel in the find of Kisdorog—Tabod (County Tolna).¹⁹ The

⁷ Kishomok, V. 3, VIII. 4.

⁸ Kishomok, VIII. 2, 3.

⁹ J. Banner, Das La-Tène Gräberfeld bei Szőreg. Dolgozatok, 1929, p. p. 90—110 (quoted as Szőreg) (fig. 13: 2.)

¹⁰ Dolgozatok, 1935, XXX, 14, 18.

¹¹ Szőreg P. 99, fig. 9: 2.

¹² I. Hunyady, Die Kelten im Karpathenbecken. Diss. Pann. Ser. II. No. 18. Volume of Illustrations (quoted in the following as Hunyady) LXX. 1.

¹³ Hunyady, Pl. LXX.

¹⁴ Budapest Története (The History of Budapest) I, 1. p. 238. in Plate XXIV. among the upper figures and Hunyady, XCIV. 9.

¹⁵ Hunyady, LXVII, 6.

¹⁶ Hunyady, LXVII, 7.

¹⁷ Hunyady, VII, 1, 6.

¹⁸ When there is no other allusion to the circumstances of discovery, we took dates from the manuscript of I. Hunyady's yet unpublished work, which she has had the friendliness to place at my disposal.

¹⁹ Hunyady, LVIII. 14.

circumstances of the discovery are not known to us. The other place of discovery is Érmihályfalva—Gorové farm (County Bihar). The finds here belong probably to urn-burials. Besides the bowls in question,²⁰ a bronze fibula of La-Tène II. type, a well refined urn made on potter's wheel with everted rim,²¹ an arklet with four bosses and fragments of a bronze chain were found. We know of a similar bowl from the cemetery of Szob. As the descriptions inform us, here one skeleton grave and 16 cremation interments were brought to light. Unfortunately our bowl was one of the stray finds.²² The fibula-types of the graves existed up to the La-Tène II. period. The cemetery of Szőreg also has a bowl with inverted rim, it is not so characteristic but perhaps could be considered as belonging to this group.²³ This cemetery also belongs mostly to La-Tène II. We know of a great number of high-handled mugs belonging to La-Tène finds. We can mention one of Pálfa (County Tolna)²⁴ where it came to light as the grave-furniture of a skeleton-grave together with a characteristic Celtic bowl.²⁵ A mug from Pécsbrickworks,²⁶ which perhaps belongs here, was discovered as a stray find together with vessels of a Celtic character.²⁷ In Kiszombor—Nagyhalom²⁸ it comes probably from a cremation burial. This place of discovery can also belong to the Scythian period. There are further some stray finds, where the circumstances of discovery are unknown, as with the pieces coming from Debrecen—Haláppusztá,²⁹ Szentandrás (County Bihar),³⁰ Vattina,³¹ Szirmabessenyc³² (County Borsod). All of them can also come from cemeteries of the Scythian Age. We find the same type in the stray material of the cemetery of Szob, and in Radostyán.³⁴ The typical fibulae of the cremation burials disclosed here are of the type La-Tène II. We know of a single specimen of the flower pot-shaped vessels in the cemetery of Kósd (County Nógrád) found in the ravaged grave No. 2., and it is said to have been discovered together with vessels of the Celtic type. But perhaps in this cemetery Scythian and Celtic graves were alternately discovered, the same as in Kishomok, and in this case the characteristic Scythian vessel-type came from the mixed material of two graves belonging to different periods. Urns of the „Villanova“ type were found in Celtic surroundings under authentic circumstances only in graves 1, 2, 3, of the cemetery of Rozvány (County Abaúj-Torna).³⁶ According it may be ascertained from all the known dates, that the last appearance of Scythian pottery must have been in La-Tène II.

This conclusion is supported by the disclosed graphited vessels and vessel fragments. We find these in the places of discovery and pits 14. 1. (Pl. XVII, 13). 14. 2. (Pl. XVIII, 1—6), 15. 1. (Pl. XX, 12, Pl. XX, 1, 3). 15. 2a (Pl. XXIV, 11) and 15. 3. (Pl. XXV, 3). Here we must also mention a biggish vessel-fragment painted with graphite (?), which was discovered in the hollow of pit 15. 1. (Pl. XIX, 19). The intact vessel as well as the fragments belong

²⁰ *Hunyady*, LXXI, 20.

²¹ *Hunyady*, LXXI, 21.

²² *Hunyady*, LVIII, 21.

²³ Szőreg, p. 95, fig. 5 : 1.

²⁴ *Hunyady*, LXXII, 14.

²⁵ *Hunyady*, LVII, 14.

²⁶ *Hunyady*, LXXIII, 2.

²⁷ *Hunyady*, XCIII, type 7.

²⁸ *Hunyady*, LXXII, 10.

²⁹ *Hunyady*, LXXII, 15.

³⁰ *Hunyady*, LXXIII, 7.

³¹ *Hunyady*, LXXIII, 8.

³² *Hunyady*, LXXII, 6.

³³ *Hunyady*, LXXII, 12.

³⁴ *Hunyady*, LXXII, 5.

³⁵ *Dolgozatok*, 1933—34, P. 114—115, *Arch. Ért.* 1923—26 XL, p. p. 234—240.

³⁶ *Hunyady*, IV. 9. 10, V, 2. 13.

to the type of the clay jar with thickened rim and vertically running combed decoration. Till now, nobody wrote a summary of the occurrence of the graphited vessels, about their extent and period in this country. In Oscar Paret's work we find a few references to the Hungarian material.³⁷ There is also a false date, for he mentions among the places of discovery the cemetery of Szőreg, although no graphited vessels are known to have come from here. It is important for us, that he first met the above mentioned clay jar, which is also to be found in our settlement, in Manding and Aishingen in Bavaria,³⁸ belonging to middle La-Tène. As for their spread in our country, we can state from the data at our disposal the following facts:

We find the graphited vessel-type in question in the prehistorical intrenchment of Lovasberény—Szűzvár (County Fejér).³⁹ It is said to have been discovered together with vessels of the Celtic type,⁴⁰ but we possess no details about the circumstances of discovery. The next pieces come from Rácalmás—Kulcstelep⁴¹ (County Fejér) and were the grave furniture of skeleton graves found after the removal of hillocks. They are said to have been discovered together with fibulae of the type La-Tène II and with vessels of the Celtic type Hunyady op. cit. LXVIII. 3, LXVII. 18, LXX. 8. The same vessel-type was found in grave 1 of the cemetery of Kéménd at the foot of a skeleton, whose head was pointing towards the South.⁴² At the same place a vessel of the Celtic type was also discovered. Besides the stray finds we know here of the grave goods of 20 decaying graves, from their material we must mention fibulae of type La-Tène I (e. g. from grave 8) and a short La-Tène I. sword (grave 17). Among the finds of the settlement in Bököny—Ürgés-dűlő (County Szabolcs) graphited vessel-fragments occurred as well as fragments with „grey stamped motive“.⁴³ As for the specimen coming from Békés-sandpit, we do not know the circumstances of discovery⁴⁴ and the same can be said of the Verebély one⁴⁵ (County Bars). In Szob the same was discovered in grave 7,⁴⁶ in grave 30 of Kósd⁴⁷ together with a La-Tène II fibula, then there are several sporadic finds such as those from Bercel⁴⁸ (County Nógrád), Gallishegy—Lovácska⁴⁹ (County Ung), Jász-apáti,⁵⁰ Iklód⁵¹ (County Pest), and Ludvár (Pl. XXVI, 9). At last in Jászberény—Hajta a graphited clay jar but without the combed decoration, was found next to a skeleton, which was lying with its head to the West.⁵² The material of all the above mentioned sites can be only traced down as far as La-Tène II.

Another question is, whether the late La-Tène group of the graphited vessels (Tabán, Békásmegyer)⁵³ does not point to a survival of our settlement in later times? Here we must state that there is hardly any difference as to the form between the graphited vessels

³⁷ Oscar Paret, *Der Graphit im vorgeschichtlichen Europa*, Sudeta, V, 1929, P. 30—35.

³⁸ Oscar Paret op. cit. p. 38.

³⁹ Hunyady, LXXV. 6.

⁴⁰ Together with Hunyady, LXIX. 16. and a vessel of type LXVII. 17.

⁴¹ Hunyady, LXXV, 3 presents us one of these.

⁴² Hunyady, VI. 2, 1.

⁴³ Hunyady, LXXVI. 6—8.

⁴⁴ Hunyady, LXXV. 9.

⁴⁵ Hunyady, LXXV. 7, LXXVI. 5.

⁴⁶ Hunyady, LXXV, 1.

⁴⁷ Hunyady, LXXVI, 1. the fibule in fig. LXXVI. 3, 3a.

⁴⁸ Hunyady, LXXV. 2, here allegedly together with a bossed bracelet.

⁴⁹ Hunyady, LXXVI. 9—11.

⁵⁰ Dolgozatok 1939, XIV, 7.

⁵¹ Arch. Közl. 1861. V. II, Pl. XI. fig. 51.

⁵² Dolgozatok, 1939, p. p. 169—170, XIV, 2.

⁵³ Budapest Története, I, 1, p. p. 253—254.

La-Tène II and La-Tène III (Gellérthegey [Mount Gerard] culture),⁵⁴ but perhaps the vessels from Tabán are slimmer.⁵⁵ We meet the combed decorations crossing each other for the first time on the clay jar from grave 30 of Kósd shown above. Among the La-Tène II vessels there are no other jars with a similar decoration, the combed ornament always runs vertically. On the graphited jars of the Gellérthegey culture this decoration occurs more often, it belongs to the characteristic ornaments of this culture.⁵⁶ In our settlement we did not come across with this. It cannot be considered as a final argument, that the painted pottery of Tabán and Békásmegyer cannot be found either, for this type of pottery is also missing from the material of the late La-Tène settlements brought to light in the Bodrogmonostorszeg-Sauerborn brick-works,⁵⁷ although with the other forms, even the decoration of the graphited vessels is identical. We must consider, however, that from our settlement those characteristic bowls are also missing, which are sharply jointed near the rim, similar for instance to those shown by L. Nagy⁵⁸ from the material of the Tabán hovel No. 35. But the type of the well refined, biggish grey clay jars is again absent, although they belong to the leading forms of the Gellérthegey culture. Similar bowls from Békásmegyer are described by L. Nagy. The big vessels perhaps containing food are missing too, which we know from the Gellérthegey cave.⁶⁰ Neither do we connect the hemispherical bowls with indrawn rims⁶¹ from the Tabán cave No. 40 with those of the Scythian Age made on potter's wheel with inverted rim, for, as the types of the Celtic pottery of Württemberg show, this form exists in several variants among those of the Western Celtic pottery.⁶² But we need not look so far, for in a place of discovery of the trans-Danubian pre-Scythian culture, in Dalj, these bowl-forms already occur.⁶³ In the material of the same cave, a high-handled mug is also to be seen. L. Nagy considers the possibility of a Hallstatt inheritance brought here by the mediation of the Dacians.⁶⁴ We accept this with the modification that neither the bowls, nor the mugs needed the mediation of the Daci and that perhaps in the trans-Danubian district, there was no possibility for this.⁶⁵

So it is not very difficult to determine the age of our settlement, especially the end of it. Our dates show that it cannot be put later than the La-Tène period II. As for its beginning, it is more difficult to give an answer. The light-red, well refined fragments of the place of discovery 12 (Pl. XVII, 1, 3—5) show a similarity with the finds from ravaged grave 49 of the cemetery at Békéscsaba—Fényes.⁶⁶ This grave can be reckoned as one of the early graves of the cemetery, which means at least the Vth century B. C. Of course we cannot assert, that the population was equally dense since the beginning of the settlement, but without doubt

⁵⁴ Budapest Története I, 1, p. 241.

⁵⁵ Budapest Története, I, 1. Pl. XVI.

⁵⁶ Budapest Története I, 1. Pl. XLI.

⁵⁷ The finds of this very interesting place of discovery are published for the first time in the description of the material of the Museum of Bácska in the XXIst Volume of the „Dolgozatok“.

⁵⁸ Tanulmányok Budapest múltjából, IV, Budapest, 1936, Pl. VIII. 1, Budapest Története I, 1. Pl. XXIII, fig. 6, the profiles of the type *Hunyady* CIX, 4, CV. 2.

⁵⁹ Budapest Története I, in the upper rows of Pl. XXXV among the painted vessels.

⁶⁰ Budapest Története I, 1, The centre vessel of Pl. XXXVII, fig. 2. We note here, that the similarly biggish urn of Földeák, whose accompanying finds belong the latest to La-Tène II, stand very near to this type. See *Dolgozatok*, 1941, fig. XXV. 3.

⁶¹ Budapest Története I, 1. Pl. XXXVI.

⁶² *Kurt Bittel*, Die Kelten in Württemberg. Römisch-germanische Forschungen. Volume 8. Berlin 1934, p. 86, types VIII—X. Pl. 24, 5—27, Pl. 20, 7—11.

⁶³ *Victor Hoffiller*, Corpus Vasorum Antiquorum, Belgrade, Fasc. 2. Pl. 29, figs. 7—8.

⁶⁴ Budapest Története I, 1. p. 242.

⁶⁵ *Victor Hoffiller*, op. cit. Pl. 23, fig. 12; Budapest Története I, 1, XIX, 7.

⁶⁶ *Arch. Ért.* 1943, p. 53. p. 54. figs. 1, 5, 6, 8.

there was always a certain number of inhabitants here. We are informed of this fact by those vessel-fragments pointing to the Early Iron Age, which are shown in figures Pl. XVI, 9, Pl. XVII, 7, Pl. XVIII, 4, Pl. XIX, 14, Pl. XX, 9, Pl. XXI, 4, 13, Pl. XXII, 6, 8, 12, 14, Pl. XXIII, 10, 15, 17, Pl. XXVI, 5, 10. They also make it seem probable, that the earlier part of the settlement has not yet been brought to light. The bronze hoard found in the immediate neighbourhood also seems to prove this. (Dolgozatok 1942, p. p. 147—149.)

Another question concerning the material of our settlement is, when the two cultures, the Scythian and the Celtic ones became mixed? All the finds show, that in this place of discovery this happened probably in the La-Tène II period and rather towards its end. Further particulars also confirm this, at least in what concerns the immediate neighbourhood. The La-Tène cemetery disclosed in Hódmezővásárhely-Katona István-halma, which belongs mainly to La-Tène II, displays no Scythian influence,⁶⁷ but the same cannot be said about the material of the cemetery at Szőreg, of which the finds sometimes extend to La-Tène I. Besides the already mentioned bowl with indrawn rim perhaps a high handled mug shows the Scythian influence.⁶⁸ At Hódmezővásárhely-Kishomok⁶⁹ on the same territory, Scythian and Celtic graves lay alternately next to one another, but in the Celtic graves, we found nothing of the pottery belonging to the Scythian cemeteries. Only in the material of graves 24—25 could we detect some confusion, but unfortunately these two graves were ravaged by a previous earthwork. The most important dates for this mixing are given by the three graves disclosed in the Rozvány cemetery, where, as we have seen, there is La-Tène I—II material with urns of the „Villanova“ type. As I have already pointed out,⁷⁰ the material of the Scythian period is present in the Hungarian Plain in most places instead of the first La-Tène period. The neighbourhood of the Celts can already be noticed (the use of the potter's wheel, well refined greyish pottery, certain metal objects e. g. bronze bracelets in the Fényes cemetery) but the Celtic conquest had not yet come to pass. The penetration of the Celts took place — at least in the central territory of the Hungarian Plain — in La-Tène II; in the territories, which lay more to the North — as is shown at Rozvány — somewhat earlier. The fact, that the two folk elements lived together during the period II is proved by the material of our settlement.

Another interesting fact is, that no traces of the Gellérthegy culture can be found in this settlement. According to our dates, this culture crosses the north-southern river bed of the Danube towards the East, but does not leave the immediate neighbourhood of the left bank (Békásmegyer, Bodrogmonostorszeg, Bátmonostor). A possible explanation is that, which may be drawn from coins. According to this, in about 100 B. C. the power of the Dacians increased in the whole Carpathian Basin and they conquered at this time the north-western borderlands of Hungary too.⁷¹ In this case our territory comes within the influence of the political power of the Dacians and it seems, that this fact very much altered the way of life in this district. The material of the Dacian settlements of Békéscsaba—Fényes⁷² and Hódmezővásárhely—Szőlőhalom⁷³ presents us this culture, which supplanted on this territory the Scythian-Celtic culture as well as the Illyro-Celtic ones which were represented here by that of the Gellérthegy. Unfortunately till now we have no clear picture of the Dacian culture on the Great Hungarian Plain, because up to the present there is no authentically excavated

⁶⁷ Dolgozatok, 1935. p. p. 159—169.

⁶⁸ Szőreg, p. 103, fig. 13 : 3.

⁶⁹ Kishomok p. p. 79—94.

⁷⁰ Kishomok p. 94.

⁷¹ Budapest Története I. 1. p. p. 138—141.

⁷² M. Párducz, Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I. Arch. Ung. XXV, Budapest 1941, VIII, figs. 1—19, 21.

⁷³ M. Párducz, op. cit. IX. figs. 10—13.

Dacian site, and in Transylvania, the situation is similar. But still there is a possibility that the Dacian culture of the Hungarian Plain took over some of the elements of the preceding Scythian-Celtic culture and of the synchronous Illyro-Celtic cultures, which flourished in the vicinity. Today we cannot prove this statement, but further successful excavations may perhaps supply us with satisfactory results.

It was very interesting to observe the place of discovery No. 12 laid out with roughly quadrangular fragments of mud-plaster and sherds (Fig. 1). Here we probably found the remains and traces respectively of a hut. As there were no traces of pile-holes, we can only imagine a building without a wooden frame. This could be nothing else than a pyramidal hut of reed with a quadrangular foundation.

It is a great pity, that in the place of discovery No. 8 and in its immediate neighbourhood, the cemetery of the settlement has not been discovered. The vessels belonging to the only skeleton grave prove that this is a burial belonging to the last period of the settlement (high handled mug made on a potter's wheel (Pl. XX, 2). It would be very desirable to expose and disclose this cemetery, for its material would perhaps support our presumptions concerning the beginning of the settlement.

MIHÁLY PÁRDU CZ.

SZKÍTAKORI LELETEK A SZENTESI MŰZEUMBAN.

I. CSANYTELEKI TEMETŐ.

Csanytelek nagyközség Csongrád vármegye csongrádi járásában, a Tisza jobbpartjától mintegy 4 km távolságra van. Az első leletek 1894-ben kerültek innen a Magyar Nemzeti Múzeumba. Hampel József rajzaikkal együtt ismertette az első csongrádmegyei szkítakori leleteket, de téves utakon járt az anyag korbeli meghatározásával, amikor La-Téne ízlésűeknek mondta azokat.¹ Fettich Nándor helyesbítette egyrészt a kormeghatározást, másrészt az ábrák alatt lévő „Rákosi sírleletek“ téves megjelölést.² Röviden foglalkozott Fettich a lelettel egy másik alkalommal, amikor megállapította, hogy a leletkörülmények ismeretlenek.³

1910-ben homokbányászás közben újabb leletekre bukkantak. A szentesi múzeumot Horváth András, akkori csanyteleki segédjegyző értesítette az előkerült leletekről. A hitelesítő ásatások során két sírt sikerült feltárni. A szórványként előkerült leletek állítólag ez alkalommal is a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek. A leleteket a község északi szélő során lévő Tömörkényi-utca 71/e számú, Faragó Farkas tulajdonát képező telken találták.

1931 augusztusában Pocsai Mátyás, csanyteleki lakos arról értesítette a szentesi múzeumot, hogy a fenti terület mellett, Trombitás Mihály (Tömörkényi-utca 71/d számú és Tápai János (Tömörkényi-utca 71/b számú háztelkén, szőlőaláforgatáskor sírokra, illetőleg leletekre bukkantak. A szórványként előkerült anyag a szentesi múzeum tulajdonába került, s ezeknek hitelesítésére a múzeum igazgatósága augusztusban négy, októberben tizenkét napig tartó ásatást végzett. Az első alkalommal 12, a másodikkal 15 sírt tártak fel. Amennyire ez ma még megállapítható, az 1894-ben előkerült leletek is erről a helyről, közelebbről, a Tömörkényi-utca 71/d és e számú lelkeiről valók. A szakirodalomban az újabban előkerült leletekkel is találkozunk, azonban teljesen itt ismertetjük először.⁴

Az 1894-ben napvilágra került lelet a következők: 1. Kerek metszetű, kettétört, nyitott bronzkarperec, a végek felé bekarcolt vonalas dísszel (III. t. 1.).⁵ 2. Egymás fölé futó végű

¹ Hampel József, A N. Múzeumi Régiségtár gyarapodása. Archaeologiai Értesítő (a továbbiakban A. É.), 1894, 265—266. l., 265. lapon a Rákosi sírleletek. III. feliratú tábla anyaga.

² Fettich Nándor, A zöldhalompusztai szkíta lelet. Archaeologia Hungarica III. Budapest, 1928. 19. l., 24. l. 34. jegyzet.

³ Nándor Fettich, Bestand der skythischen Altertümer Ungarns. — M. Rostowzew, Skythien und der Bosphorus. I. 514. l., 38. pont.

⁴ Fettich Nándor, A garcsinovói szkíta lelet. Archaeologia Hungarica, XV. Budapest, 1934 (a továbbiakban Garcsinovo), 37. l., 39. l. 20. jegyzet, 42. l., XI. t. 1—3.

Párducz Mihály, Bronz-, szkíta, La-Téne és germánkori temető Hódmezővásárhely—Kishomokon. Dolgozatok, 1940 (a továbbiakban Kishomok), 90. l., 6. pont.

⁵ Az 1894-ben előkerült leletek ábraszámait Hampel Józsefnek az 1. jegyzetben hivatkozott dolgozatára vonatkoznak.

nyitott bronzkarperec, amelynek végein Hampel szerint kígyófejeket utánzó bekarcolt díszítések vannak (III. t. 2.). 3. Gömbös díszítésű, zárt bronzkarika (III. t. 6.). A gombok közötti részeket, háromszoros bekarcolt vonaldíszek élénkítik. 4. Forrasztás maradványának látszó ólomtárgy (III. t. 3.). 5. Hat szem apró, kerek borostyángyöngy (III. t. 7–12.). 6. Két spirális függő bronzból. Egyik végükön rövidebb, a másikon hosszabb elektronkúpok vannak, de elektronlemez borítja magukat a függőket is (III. t. 4., 5.).

Az 1910-ben, Faragó Farkas főmolnár telkén (71/e szám) feltárt sírok leírása a következő:

1. s í r. 80 cm. mélyen, fejjel délnyugatra, lábbal északkeletre fordított zsugorított női (?) csontváz. Mellékletei: 1. A koponya mindkét oldalán egy-egy kúpos végű spirális függő bronzból (XXVII. t. 1., 2.). A függőeknek kúppal nem díszített vége vastagodik. 2. Kettőscsonkakúpformájú agyagorsógombok (XXVIII. t. 1., 3.). 3. A jobb kulcsont felett háromélű bronznyílhegy (XXVII. t. 3.). Alsó harmadában hosszalakban át van törve. 4. Vashuzal (XXVII. t. 5.). Mostani állapotában 2–4 mm vastag és 72 cm hosszú. Eredetileg hosszabb volt, de rozsdás állapota miatt a felvételkor több darabja szétmállott. A jobb karral párhuzamosan feküdt, a nyílhegy mellett. Talán tegezvasalás volt. 5. A bal kéznél két, kettőscsonkakúpformájú agyagorsógomb (XXVII. t. 7., 9.). A nagyobb példányon (XXVII. t. 9.) hármassal összeérő, bemélyített spirális dísz van. 6. Bronzlemezke (XXVII. t. 4.). Domború tárgyon alkalmazhatták. 7. Magasfülű hasas bögre (XLVIII. t. 4.). Jól iszapolt vörössesszürke színű. A perem alatt bemélyített vonal halad körbe. A fül hosszirányban tagolt. Valószínűleg korongon készült. 8. Durva iszapolású, magasfülű, a hasasodásnál éles törésű bögre (XLVIII. t. 10.). Pereme erősen kihajlik. 9. Feketeszínű, vastagfalú, magasfülű bögre (XLVIII. t. 17.). Az éles törésű hasasodás alatti rész csonkakúpos, a hasasodás feletti, hengeres formájú. A fül hosszirányban tagolt. Mind a három edény a bal kézfej alatt volt.

2. s í r. 75 cm mélyen, fejjel délnyugatnak, lábbal északkeletnek fordított, hanyattfekvő, kinyújtóztatott női csontváz. Mellékletei: 1. A nyak táján átlukasztott farkasfog (XXVII. t. 6.). 2. Három, vashuzalból készült karperec (XXVII. t. 10–12.). Mind a három a bal karon volt. Nem állapítható meg, hogy nyíltak, vagy zártak voltak-e? 3. Bronzcsat (?); állítólag vasból készült pecke is volt, de szétomlott a kivételnél (XXVII. t. 8.). A csatkarikának a tüskét tartó része nyílt, s a két vég egymásra kapcsolódva ráhajlik (XXVII. t. 8a.). A medencében találták. 4. A jobb kéznél kettőscsonkakúpformájú agyagorsógomb (XXVIII. t. 4.). Három bemélyített spirális díszíti. 5. Domborúan hajló hátú vaskés (XXVIII. t. 2.). 6. Füles bögre; a múzeum raktárában lévő bögrék egyikével sem sikerült azonosítani.

Az 1931. évi első (augusztusi) ásatás, Tápai János földjén:

3. s í r (1.).⁶ 65 cm mélyen, Dny—Ék irányítású csontváz, fejjel délnyugatnak. „Égetett csontváz.”⁷ Mellékletek: 1. A jobb felkar mellett vaslándzsa (XXIX. t. 7., 16.). A penge hossza 15, a köpűé 9 cm. A penge szélei le vannak töredezve. 2. A balkéz táján vaskés töredékei (XXIX. t. 1–6., 8–12.). 3. A csontváz fejénél edény. Nem volt azonosítható a raktárban talált edények egyikével sem. 4. A csontváz égett darabjai (XXIX. t. 13–15.).

⁶ A zárójelben adott sírszámok, a síroknak az ásatási feljegyzésekben lévő számát adják. Az új számozást azért találtuk szükségesnek, hogy az egy temetőből előkerült sírok folytatólagos számozást nyerjenek, s ne kezdődjék minden egyes ásatás sírjainak száma 1-gyel, mint az az ásatási naplók adatai szerint történt. Az újabb ásatásból származó sírokra az irodalomban az ásatási naplókban megadott számokkal történik hivatkozás, e miatt adjuk zárójelben a régi sírszámot is. A jelen feldolgozásban csak az új számozást használjuk.

⁷ Az „égetett csontvázak”-ról Csallány Gábornak 1943. I. 28-án kelt szíves levélbeli közlése a következőket mondja: „... az égetett csontvázak hamvasztásos sírok voltak, melyekben a megégetett csontmaradványok nem urnában voltak, sőt egyik-másiknál még edény sem volt a sírban. A sírcédulákon az égetetteknek jelzett „fej mellett”, vagy „kar mellett” csak a tárgy fekvésének a helyét jelzi, mert a sírok ott is keletelve voltak és a csontok elhelyezése is látszólag a fejrész délnyugaton, a lábak északkeletnek voltak, mint a legtöbb csontvázsírban.

4. sír (2.). Dny-Ék irányítású sírban, 75 cm mélyen, égett csontváz maradványai. A fej délnyugaton. Mellékletek: 1. Égéstől deformálódott bronzspirálisok; gömbös végeik felé tagoltak (XXX. t. 14., 15.). Úgy látszik, ezüst lemezzel voltak bevonva. 2. Egymásfölé futó végű bronzkarperec. Külső domború felületét rovátkolás díszíti (XXX. t. 13.). 3. Az égés következtében összeforrott, tipikus szkítakori szemes gyöngyök (XXX. t. 1., 9.). 4. Égett emberi csontmaradványok (XXX. t. 3., 11., 12.).

5. sír (3.). 75 cm mélyen, égett embercsontváz maradványai, illetve csak nyomai. Mellékletek: 1. Durva iszapolású, szürkés színű, behúzott peremű tál (XXXIII. t. 8.). 2. Agyagorsógomb.

6. sír (4.). 90 cm mélyen, D—É irányítású, jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz. Fejjel délnek volt fordítva, zsugorított hossza 1 m. Mellékletei: 1. A nyak és térd körül szemes és hullámvonalas díszű tipikus szkítakori gyöngyök, lapos kerek borostyángyöngyök és két kis Cypraea kagyló (XXXIV. t. 13.). 2. Bordás orsógomb fele. 3. Fénylő felületű, feketés színű, palackformájú edény (XXXIII. t. 6.); korongon készült, jól iszapolt. 4. Magasfülű feketés színű, korongon készült (?) bögre; élesen hasasodik s a füle hosszában tagolt (XXXIII. t. 5.). 5. Agyagedény. A múzeum raktárában nem volt fellelhető.

7. sír (5.). 65 cm mélyen, égetett csontváz. Mellékletei: 1. Gömbösvégű spirális függők, bronzból (?) (XXX. t. 7., 8.). 2. Szétnyitott bronzkarperec (XXX. t. 10.). 3. Agyagorsógomb, egymásból folyó bemélyített spirális díszítéssel (XXX. t. 2., 2a.). 4. Három pecsétnyomó agyagból (XXX. t. 4., 4a, 5., 5a, 6., 6a). 5. A fej mellett jobbról jól iszapolt feketeszinű, fénylő felületű, 8 cm magas edény; a nyaka hiányzott. A múzeum raktárában nem leltük.

8. sír (6.). 80 cm mélyen, Ény—Dk irányítású, jobb oldalán fekvő zsugorított női (?) csontváz. A fej északnyugaton. Zsugorított hossza 160 cm. Mellékletek: 1. A jobb kulcs-csont alatt két bronznyílhegy (XXXIV. t. 6., 7.). Mind a kettő köpűs és áttört falú. 2. A jobb könyöknél, körbefutó mélyített, párhuzamos vonalakkal díszített agyagorsógomb (XXXIV. t. 9.). 3. A bal kéz ujjcsontjai között, díszítetlen agyagorsógomb (XXXIV. t. 5.). 4. A bal térd magasságában, a térden kívül magasfülű, jól iszapolt agyagból készült szürke bögre (XXXIII. t. 2.). A fül le van törve, még a csontjai is le vannak csiszolva. 5. Egy másik edény csak apró töredékekben maradt meg. A koponya és a csontváz épebb csontjait felvették.

9. sír (7.). 55 cm mélyen, bolygatott sír. Csak a koponya és a jobb felső kar volt meg. A koponya felvéve. Melléklete nem volt.

10. sír (8.). 70 cm mélyen, égetett csontmaradványok. Egyetlen melléklet egy bronzkarperec negyed része (XXXI. t. 8.).

11. sír (9.). 100 cm mélyen, D—É irányítású, jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz. Fejjel délnek, lábbal északnak volt fordítva. Zsugorított hossza 118 cm. Mellékletek: 1. A bal comb közepe táján vaskés darabja (XXXI. t. 6.). 2. U. o. hengeres vastöredékek; talán az előző vaskés nyélnyújtványának darabjai (XXXI. t. 7.). 3. A váll táján egy mélyen hasasodó, durva anyagú bögre (XXXIII. t. 3.).

12. sír (10.). 40 cm mélyen, egy csomóban égett embercsontok. Mellékletek: 1. 36 szem gyöngyből álló füzér (XXXI. t. 4.). Van közöttük lapos kerek, gömbölyű és hengeres formájú. A kerek gyöngyök kék, a gömbölyűek és hengeres formájúak barna színűek. A gömbölyű gyöngyökön fehér színű hullámvonalas berakások vannak, a hengeres gyöngyöket két keresztbe haladó borda tagolja. A két borda közötti részen sárgás agyaggal kitöltött „szemek” vannak. 2. Cypraea kagyló két darabja (XXXI. t. 1., 2.). 3. Agyagorsógomb (XXXI. t. 3.).

13. sír (11.). 85 cm mélyen, Dny-Ék irányítású, jobb oldalán fekvő zsugorított csontváz. Hossza 137 cm. A feljegyzések szerint a következő mellékletei voltak: 1. A medence körül szétszórt gyöngyök. 2. A kézfejnél agyagorsógomb. 3. A nyakon hengeres nyakfűzér. 4. A koponya alatt fekete, kerek gyöngyök.

14. sír (12.). 87 cm mélyen, Ék-Dny irányban, jobb oldalán fekvő zsugorított férfi (?) csontváza. Hossza 167 cm. Melléklete nem volt.

1931. szeptember 12—15 között feltárt sírok:

15. sír (13.). 115 cm mélyen, Ék-Dny irányítású égetett csontváz. Mellékletek: 1. A csontváz jobb oldalán behúzott peremű, négy bütyökkel ellátott tál (XXXIII. t. 9.); elég jó iszapolású. 2. A csontváz bal oldalán palackformájú, jól iszapolt, szürkés színű edényke (XXXII. t. 6.). 3. A csontváz közepe táján palackformájú edényke töredékei (XXXII. t. 1.); jól iszapolt, szürkés színű. További mellékletek a feljegyzések szerint: 4. A fej mellett, bal oldalon vaskés és két darab nyílhegyszerű vasdarab. 5. A medence táján vaskés, keresztbe téve, hegygel jobb felé fordulva. 6. A medence baloldali részén lándzsahegy töredéke. 7. U. o. vaskarperec. 8. U. o. agyagorsógomb.

16. sír. (14.). 95 cm mélyen, égetett csontváz. Mellékletei: 1. Spirális függő bronzból, egyik vége tagolt (XXXI. t. 9.). 2. Kis edény. A múzeum raktárában nem leltük. 3. Edénytöredékek.

17. sír (15.). 90 cm mélyen, Nyény-Kdk irányítású, jobb oldalon fekvő, zsugorított csontváz, fejfel Nyény-nak, arccal keletnek. A koponyát felvették. A hátgerinc egyik csigolyájába bronznyílhegy fúródott.

18. sír (16.). 90 cm mélyen, Nydny-Kék irányítású, jobb oldalon fekvő, zsugorított csontváz. Fejfel Nydny-nak volt fordítva. Melléklete nem volt.

19. sír (17.). 50 cm mélyen, égett emberi csontok. Mellékletek: 1. Fordított keresztformájú tegezdisz bronzból (XXXII. t. 3a—c). 2. Domborúan hajló hátú vaskés (XXXII. t. 5.). 3. Tipikusan szkítakori vasfokos (XXXII. t. 7.).

20. sír (18.). Fejfel Éény, lábbal Ddk-nek fordított, jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz. A koponya és a test csontjainak egy része fel lett véve. Melléklete nem volt.

21. sír. (19.). 95 cm mélyen, fejfel Éény-nak, lábbal Ddk-nek fordított, jobb oldalán fekvő zsugorított csontváz. A koponya és a test csontjainak egy része felvéve. Csak néhány edénytöredék volt a melléklete.

22. sír (20.). 95 cm mélyen, égett embercsontok. Egy bronzkarperec volt a sír melléklete, a kiemeléskor szétomlott.

23. sír (21.). 90 cm mélyen, jobb oldalán fekvő Nydny-Kék irányítású, rossz fenntartású csontváz, fejfel Nydny-nak. Néhány edénytöredék volt csak a melléklete.

24. sír (22.). 75 cm mélyen, égett embercsontok. Mellékletek: 1. Bronzkarperec töredékei. 2. Összeégett, szétomlott szemesgyöngy.

25. sír (23.). 110 cm mélyen, Nydny-Kék irányítású, jobb oldalon fekvő, zsugorított csontváz, fejfel Nydny-nak. Koponya felvéve. Melléklete nem volt.

26. sír (24.). 70 cm mélyen égetett embercsontok. Mellékletek: 1. Vasnyílhegy (XXXI. t. 5.). 2. Edénytöredékek.

27. sír (25.). 70 cm mélyen, égett embercsontok. Mellékletek: 1. Vaskés, amely a kiemeléskor szétomlott. 2. Edénytöredékek.

28. sír (26.). 75 cm mélyen, zsugorított, de részben égetett (?) csontváz. Mellékletek: 1. Edénytöredékek. 2. Bronzkarika töredéke a jobb felső kar táján. 3. Orsótöredék. 4. Árszerű vasdarab, szétomlott. 5. Gyöngytöredék.

29. sír (27.). Égett embercsontok, 100 cm mélyen. Kisebb edénytöredékek voltak a mellékletek.

A temető területéről, a 27. sír közeléből került elő a XXXIII. t. 1. ábrán látható, egyfülű bögre. A füle letörött és a pereme is hiányos. Durva anyagú. Érdekes a kihasasodás fölötti edényrésznek bemélyített vonalakkal kitöltött háromszögekkel való díszítése.

1a. sír jelzéssel a temető területéről tartja számon a szentesi múzeum a **XXXIV. t. 12.** számú, tagolt díszű bronzkarperecet. A sírről közelebbi adatok nem állnak rendelkezésre.

A temető területéről több ízben került szórványos anyag a szentesi múzeumba. Így Horváth András jegyző ajándékaként: 1. Háromélű bronznyílhegy (**XXVIII. t. 7.**). 2. Spirális bronzfüggő (**XXVIII. t. 5.**). 3. Háromszögmetszetű, zárt bronzgyűrű (**XXVIII. t. 6.**). 4. Bronz karperec töredéke (**XXVIII. t. 10.**). 5. Égéstől deformált kerek metszetű, bronz karperec töredéke; csak a fele van meg; a vége tagolt díszítésű (**XXVIII. t. 8a, b.**). 6. Bronzedény füle (**XXVIII. t. 11.**). Tápay János ajándékaként 1937-ben kerültek a múzeumba: 7. Spirális bronzfüggő (**XXIX. t. 17.**). 8. Ezüst lemezzel borított spirális bronzfüggő (**XXIX. t. 18.**). Pócsai Mátyás ajándéka: 9. Töredékes állapotú vaslándzsa (**XXXIII. t. 12.**). 10. Bronzlemezek (**XXXIII. t. 10—11.**). Trombitás Mihály földjéről égett embercsontokat tartalmazó urna került elő (**XXVIII. t. 9.**). Csanytelekről, de közelebből meg nem határozott helyről valók: 11. Négy, szimmetrikusan elhelyezett bütyökkel díszített durva anyagú edény (**XXXII. t. 2.**). 12. Magasfülű, durva anyagú bögre (**XXXII. t. 4.**). 13. Szürkeshínű, magasfülű bögre (**XXXIII. t. 4.**). A fül letörött.

II. KÜNSZENTMÁRTON—JAKSOR.

A nagyszámú szórványos leleten kívül 1930 és 1931-ben végzett ásatásokból származó anyag is került be e helyről a szentesi múzeumba. A szentesi határ Jaksornak nevezett részében van a Kettős halom. Ennek közvetlen szomszédságában, Habranyi Márton és Kovács S. Lukács, egymás mellett fekvő földjein kerültek elő a sírok. A feltárt 54 sír nagyobb része (41) avarkori, 13 sorozható csak a szkítakorba. E sírok közül Habranyi Márton földjén találták a 10., 17., 24., 32., 36., 38., 39. Kovács S. Lukács földjén a 43., 44., 51., 52., 53., 54. sírokat. Ezeken kívül a kiállított anyagban találtunk öt sírnak elkülönített mellékleteit, „Kovács S. Lukács 1—5. sír” jelzéssel. A feljegyzésekből e sírokról közelebbi adatokat megállapítani nem lehetett, de kétségkívül állíthatjuk, hogy e sírok ugyanerről a területről valók, s ezért sorrendben a Kovács S. Lukács földjén előkerült 54. sír után 55. (volt 1.), 56. (2.), 57. (3.), 58. (4.), 59. (5.) sírok anyagául ismertetjük őket.

10. sír. 65 cm mélyen, bal oldalán fekvő, zsugorított csontváz. Irányítása Dny-Ék, fejjel délnyugatnak.⁸ Egyetlen melléklete a fejnél talált, töredékes állapotú, magasfülű bögre (**XXXVII. t. 8.**). Pereme és füle hiányzik. Szürkeshínű, talán korongon készült.

17. sír. 100 cm mélyen, 65 cm hosszú gyermek csontváz. Irányítása Ény-Dk, fejjel északnyugatnak. A sír egy része, kerek alaprajzú hamusgödörben volt. A gyermek fejnél egy kis edény került elő, az edény fölött egy kis bárány (?) teljes csontvázát találták. A nyakában egy szem tipikus szkítakori szemesgyöngy (**XXXVIII. t. 6.**).

24. sír. 90 cm mélyen, jobb oldalon fekvő, kissé zsugorított csontváz. A medence táján bolygatva volt. Irányítása Nydny-Kék, fejjel nyugatdélnyugatnak. Mellékletek: 1. A fejnél két, spirális függő bronzból; egymásba voltak téve (**XXXV. t. 15., 16.**). 2. A medence felett vasár, vagy tű, töredékes állapotban (**XXXV. t. 17.**). 3. A bal kéznél, hosszában bordázott orsógomb (**XXXV. t. 18.**). 4. A medence tájon és a jobb alkar alatt két kis Cypraea (**XXXV. t. 7., 8.**). Nyolc gömbölyű szemes (**XXXV. t. 4., 5., 9—14.**) és egy hengeres szemes gyöngy (**XXXV. t. 6.**). 5. Vaskarperec töredékei (**XXXV. t. 3.**).

32. sír. Állítólag ebből a sírból való a **XL. t. 9. ábra** behúzott peremű tálja.

36. sír. 135 cm mélyen, bal oldalon fekvő, zsugorított csontváz. Zsugorított hossza 100 cm. Irányítása Éék-Ddny, fejjel Éék-nek. A fejnél nagy, egyfülű edény (**XXXIX. t. 18. (?)**).

⁸ Az irányítás adatait az ásatási térkép alapján adjuk.

38. sír. 60 cm mélyen, jobb oldalán fekvő zsugorított csontváz. Irányítása Dny-Éék, fejfel Dny-nak. Zsugorított hossza 118 cm. Egyetlen melléklete a jobb könyök mellett talált kis orsógomb.

39. sír. 75 cm mélyen, 180 cm hosszú, hanyattfekvő csontváz. Irányítása K-Ny, fejfel keletnek. Kezei és lábai szét voltak terpesztve. Mellékletei: 1. Mindkét alkaron egy-egy vastag vaskarperec. 2. A jobb alkar közepe táján, a karperec mellett egy vaseszköz (kés?) darabjai.

43. sír. 60 cm mélyen, jobb oldalán fekvő, fejfel nyugatnak, lábbal északnak (?) fordított csontváz. Zsugorított hossza 122 cm. Mellékletei: 1. A nyaka körül és a mellén kisebb gömbölyű és hengeres szemes gyöngyökből füzér (XXXIV. t. 4.). 2. A jobb kéznél kettőscsonkakúpformájú orsógomb (XXXIV. t. 2.). 3. A jobb lábnál durva anyagú csészeformájú edény (XXXVII. t. 7.). 4. Talán a sírból való a XXXIV. t. 1. ábráján bemutatott spirális függő, továbbá a XXXIV. t. 3. ábra kovaköve.

43a. sír. A 43. sír csontvázának a bal lábánál egy kis gyermek csontvázát találták. A nyakánál kis gyöngy volt.

44. sír. Jobb oldalra dőlt, fejfel keletnek, lábbal nyugatnak fordított, zsugorított, vagy inkább ülő helyzetben eltemetett csontváz. Melléklete nem volt.

51. sír. 75 cm mélyen, jobb oldalon fekvő zsugorított csontváz, fejfel délnyugatnak, lábbal északkeletnek fordítva. Mellékletei: 1. A nyakában kisebb, gömbölyű szemes gyöngyök (XXXV. t. 1.). 2. A mellen kettőscsonkakúp formájú agyagorsógomb (XXXV. t. 2.).

52. sír. 85 cm mélyen, Dny-Éék irányú, jobb oldalon fekvő, zsugorított csontváz, fejfel délnyugatnak. Egyetlen melléklete a kéznél talált behúzott peremű tál (XL. t. 10.).

53. sír. 60 cm mélyen, jobb oldalon fekvő, fejfel nyugatnak, lábbal keletnek fordított fiatal egyén, zsugorított csontváza. Zsugorított hossza 70 cm. A jobb kezénél kettőscsonkakúpformájú agyagorsógomb volt (XXXVIII. t. 7.).

54. sír. 70 cm. mélyen, jobb oldalon fekvő, lábbal keletnek, fejfel nyugatnak fordított, zsugorított gyermekcsontváz. Melléklete nem volt.

55. sír. Mellékletei: 1. Kettőscsonkakúpformájú agyagorsógomb (XXXV. t. 27.). 2. Vaskarperec töredékei (XXXV. t. 28.).

56. sír. Mellékletei: 1. Vaskés (XXXV. t. 29.). 2. Gömbölyű orsógomb, bordaszerűen kiemelkedő spirális dísszel (XXXV. t. 26.).

57. sír. Mellékletek: 1. Terra-sigillata edényfenékből készült orsókarika (XXXV. t. 19.). 2. Gömbölyű kék pasztagyöngyök (XXXV. t. 21.). 3. Két kova (XXXV. t. 20., 22.). E sír anyagából az orsókarika és valószínűleg a kovák szarmatakoriak, a gyöngyök lehetnek szkítakoriak. Talán bolygatott sírok anyagáról van szó.

58. sír. Mellékletek: 1. Bronzgyűrű (XXXV. t. 23.). 2. Gömbölyű, fehér anyagú gyöngy (XXXV. t. 24.). 3. Kettőscsonkakúpformájú, hosszában barázdált orsógomb (XXXV. t. 25.).

59. sír. Gömbölyű pasztagyöngyökből álló füzér (XXXVI. t. 18.).

A temető területéről előkerült szórványos leletek leírását alább azzal a megjegyzéssel adjuk, hogy a kiállítási termék tábláin külön tartott leletek tárgyait egy-egy leletegyüttes (sír?) tagjainak vesszük. A leírásban egy-egy ilyen leletegyüttest a másiktól gondolatjel választ el.

1. Különböző méretű gömbölyű és hengeres szemes gyöngyökből való füzér (XXXVI. t. 6.). 2. Bordázott gömbölyű agyaggyöngy (XXXVI. t. 3.). 3. Kovák (XXXVI. t. 1.). 4. Füles bronzgomb (XXXVI. t. 2.). 5. Bronzspirális két töredéke (XXXVI. t. 4., 5.). 6. Kisméretű Cypraea-

kagylók (XXXVI. t. 7—12.). 7. Háromélű bronznyílhegyek (XXXVI. t. 13—15.). — 8. Vaskés (XXXVI. t. 19.). 9. Vaslándzsahégy (XXXVI. t. 20.). — 10. Bekarcolt díszű karperecpár; bronzból (XXXVII. t. 2a, 6.). Mindkét karperecen az azonos bekarcolások kígyókat utánoznak (XXXVII. t. 2b.). 11. Egymásra futó végű bronzkarperec (XXXVII. t. 4a, b.). — 12. Gyöngysor kék üveg- és pasztagyöngyökből (XXXVIII. t. 3.). 13. Aranylemezzel bevont bronzspirális függők, végeiken egy-egy aranykúp (XXXVIII. t. 1—2.). — 14. Aranylemezzel bevont spirális bronzfüggő (XXXVIII. t. 4.). 15. Gyöngysor, kisebb gömbölyű kék üveggyöngyökből (XXXVIII. t. 5.). — 16. Vaskarperec töredékei (XXXVIII. t. 13.). — 17. Fenőkő (XXXVIII. t. 9.). — 18. Kettőscsonkakúpos, bordaformájú kiemelkedésekkel díszített orsógombok (XXXVIII. t. 14—16.). — 19. Kettőscsonkakúpformájú agyagorsógomb (XXXVIII. t. 17.). — 20. Spirális bronzfüggő (XXXVI. t. 16.). — 21. Kettőscsonkakúpformájú, bekarcolt zeg-zug-vonallal díszített orsógomb (XXXVI. t. 17.). — 22. Hat kis karikával díszített nagyobb zárt bronzgyűrű (XXXIX. t. 13.). 23. Két bronzspirális (XXXIX. t. 2., 3.). 24. Kisebb bronzkarikák (XXXIX. t. 1., 4—12.), a 23. szám alatt bemutatott spirálisrészei. — 25. Gyöngysorkék üveg és fehér pasztagyöngyökből (XXXIX. t. 21.). 26. Négy kis Cypraea-kagyló (XXXIX. t. 14—17.). — 27. Fehér hullámvonaldísszel berakott, gömbölyű barna gyöngyökből való füzér (XXXIX. t. 20.). — 28. Bekarcolt vonalakkal díszített bronzkarperec (XL. t. 2a, b.). — 29. Kerek metszetű bronzhúzalból nyitott karperec (XL. t. 5.). — 30. Kovács S. Lukács földjéről való végül a XXXVIII. t. 11. ábrán bemutatott durva orsógomb.

A temető területéről a szentesi múzeumba szórványként került a következő keramikus anyag: 1. Durva anyagú behúzott peremű tál (XL. t. 7.). 2. Öblös edény, függőlegesen képezett peremmel (XL. t. 8.). Kiss László földjén került elő. 3. Durva iszapolású, enyhén hasasodó edény (XL. t. 3.). 4. Jól iszapolt, mélyen hasasodó edény (XL. t. 1.). 5. Kihajló peremű fülesbögre; a fül letörött (XL. t. 4.). 6. Szürke, jól iszapolt magasfülű bögre (XL. t. 6.); valószínűleg korongon készült. 7. Tagolt peremű, szürke, jól iszapolt, korongon készült tál (XLVIII. t. 1.). La-Tène-kori. 8. Magasfülű, ívelt falú, durva munkálású edény (XLVIII. t. 2.). 9. Durva anyagú, a kihasasodáson kannelurás, palackformájú edény (XLVIII. t. 6.). 10. Szürke (?), jól iszapolt, korongon készült kelta, vagy inkább szarmatakori edény (XLVIII. t. 7.). Élesen hasasodik. 11. Palackformájú, korongon készült szürke edény, nyaka letörött (XLVIII. t. 8.). 12. Valószínűleg korongon készült, jó iszapolású edény; pereme és nyakának egy része hiányzik (XLVIII. t. 9.). 13. Szürke, jól iszapolt, behúzott peremű tál (XLVIII. t. 11.). 14. Palackformájú, korongon készült edény; nyaka és pereme hiányzik (XLVIII. t. 13.). 15. Hallstatti jellegű urna; a kihasasodáson függőlegesen haladó rovátkolások vannak (XLVIII. t. 14.). 16. Keltakori, szürkeszínű, jól iszapolt urna (XLVIII. t. 15.). 17. Keltakori, szürke, jól iszapolt, korongon készült, urna (XLVIII. t. 16.). 18. Durva anyagú, egyfülű bögre (XLVIII. t. 18.). 19. Korongon készült szürke (?), jól iszapolt egyfülű bögre (XXXIX. t. 19.), füle a perem egy részével letörött. 20. Korongon készült, szürke, jól iszapolt magasfülű bögre (XXXVIII. t. 8.). 21. Durva anyagú, hordóformájú, négybütykös edényke (XXXVIII. t. 10.). 22. Durva anyagú, öblös edény (XXXVIII. t. 12.), hiányos. 23. Erősen tagolt magasfülű bögre; a fül hiányzik (XXXVII. t. 1.). 24. Grafitosan fénylő felületű, palackformájú edény (XXXVII. t. 3.). 25. Hallstatti jellegű, élesen hasasodó, grafitosan fénylő felületű egyfülű bögre (XXXVII. t. 5.). A kihasasodáson kannelurás díszítés van. 26. Durva, magasfülű edény (XXXVII. t. 9.). 27. Jól iszapolt, korongon készült magasfülű bögre (XXXVII. t. 10.). 28. Jól iszapolt magasfülű bögre (XXXVII. t. 11.). Valószínűleg korongon készült. 29. Hallstatti jellegű, ansa lunatás fülű, a kihasasodáson kannelurás díszítésű csésze (XXXVII. t. 13.). 30. Szürke, jól iszapolt magasfülű bögre; talán korongon készült (XXXVII. t. 14.). 31. Öblösödő aljú, kihajló peremű edényke (XXXIV. t. 8.). 32. Kissé kihajló peremű, egyfülű bögre (XXXIV. t. 11.). 33. Élesen hasasodó, egyfülű, nagyobb bögre. A fül letörött, a kihasasodáson rovátkolás van (XXXIV. t. 10.). 34. Durva anyagú, behúzott peremű tál (XXXIII. t. 7.).

III. SZENTES—KISTÓKE.

Tóth Gergely földjén, nagyobb számú avar és jazig sír között három szkítakori sír is akadt. A szkítakori sírok feltárása 1933 májusában történt.

97. sír. 76 cm mélyen, 162 cm hosszú, hanyatt fekvő, kinyújtóztatott női csontváz. Irányítása fejjel nyugatnak, lábbal keletnek történt. Koponyája hiányzott. Mellékletei: 1. A bal könyök külső és belső oldalán egy-egy gömbölyű orsógomb (XLI. t. 1., 3.). Az egyiket (XLI. t. 1.) három oldalán ellipszisalakú bemélyített vonalak díszítik. 2. A bal alsó kar közepe táján egymásrafutó végű bronzkarperec (XLI. t. 2.).

98. sír. 110 cm mélyen fekvő, zsugorított férfi (?) csontváza. Hossza 140 cm. Mellékletei: 1. A jobb felső karnál égéstől deformálódott szemes gyöngy (XLI. t. 7.). 2. A bal felső karnál kisméretű *Cypraea* kagyló (XLI. t. 5.). 3. A lábvégeknél négybütykös, kettőscsonkakúpformájú urna (XLI. t. 11.). Pereme hiányzik. 4. A csontváz alatt behúzott peremű négybütykös tál töredékei (XLI. t. 4.).

99. sír. 50 cm mélyen zsugorított gyermekcsontváz. Hossza 60 cm. Mellékletei: 1. A nyakon 26 nagyobb szemes és 8 kisebb kék üveggyöngyből füzér (XLI. t. 8.). 2. A jobb karon egymásrafutó végű bronzkarperec (XLI. t. 10.). 3. Kis vékony bronzhuzal töredékei (XLI. t. 6.).

IV. SZENTES—VEKERZÜG.

1937-ben Bleyer József földjén ásatott a szentesi múzeum, s ez alkalommal egymás szomszédságában négy csontvázas sír és valamivel távolabb két lótemetkezés került elő. Időközben a föld gazdát cserélt, s a jelenlegi tulajdonos Urbán Károly engedélyével 1941-ben további öt sírt tártak fel. A sírok leírása a következő:

1. sír. 70 cm mélyen, lábbal nyugatnak fekvő 150 cm hosszú női csontváz. Karok, lábak kinyújtva. Mellékletek: 1. A medence közepe tájáról kerek, illetve szívidomú vaslemez került elő (XLIII. t. 5.). 2. A bal kéznél kissé töredékes vaskés (XLIII. t. 7.). 3. Jobb karon, a csuklónál, kétharmad részben sodrott bronzkarperec (XLIII. t. 6.). Egyik vége le van törve.

2. sír. 75 cm mélyen, lábbal nyugatnak, fejjel keletnek fekvő, 175 cm hosszú férfi-csontváz. Mellékletei: 1. A jobb felső karcsont felső végénél a karcsonton keresztbe vasfokos. (XLII. t. 17.). Élével kifelé volt fordítva. 2. Valamivel a jobb csukló fölött, kívül, két végén karikára hajlított vastárgy (XLII. t. 4.). 3. Közvetlenül mellette a karcsonton bronzkarika (XLII. t. 13.). 4. U. o. hengeres csontgyöngy (XLII. t. 15.). 5. U. o., de a karcsonton belül, hengeres csontgyöngy. Egyik végét négy, szimmetrikusan elhelyezkedő bevágás díszíti. (XLII. t. 16.). 6. A medencében a gerincoszlop tövének átlukasztott farkasfog (XLII. t. 10.). 7. A bal csukló előtt három helyen átlukasztott csontlemez (XLII. t. 9.). 8. A bal kézfej előtt öt, részben díszített csonttárgy. Nagyobb részben szétomlottak (XLII. t. 1., 2., 5–8., 11., 12.). Az 5a, b. ábrán látható csontlemezen lófejet faragtak ki. 9. A bal kézben vaskés (XLII. t. 3.). 10. Vastöredék, talán a vasfokos része (XLII. t. 14.).

3. sír. 40 cm mélyen, lábbal északkeletnek, fejjel délnyugatnak fordított, 165 cm hosszú csontváz. Melléklete nem volt.

4. sír. A csontváz felső részét a medencéig eke szántotta el. Mellékletek: 1. Kerek metszetű bronzkarperec (XLIII. t. 3.) egymás fölé futó végekkel. 2. A fej tájékán spirális függő, bronzból (XLIII. t. 4.). 3. U. o. Két kisméretű *Cypraea*-kagyló (XLIII. t. 1., 2.). 4. Ennek a sírnek volt a melléklete a feljegyzések szerint egy edény, de a múzeum raktárában nem leltük.

5. sír. 45 cm mélyen, jobb oldalán fekvő lócsontváz. Fejjel nyugatnak, lábbal keletnek. Bolygatott. Szájában vaszabla darabja (XLIII. t. 8., 10.).

6. sír. 50 cm mélyen, jobb oldalán fekvő lócsontvázának a mellső része. A feje nyugatnak, lába keletnek volt fordítva. Szájában vaszabla, a zablapálca vége erősen sematizált állat-alakot ábrázol. (XLIII. t. 9.).

7. sír. 70 cm mélyen, lábbal északnyugatnak, fejjel délkeletnek fordított, 145 cm hosszú csontváz. A nyakban két szemes gyöngyöt találtak (XLIV. t. 27–28.).

8. sír. 95 cm mélyen, K–Ny irányítású, hanyatt fekvő, 150 cm hosszú férfi csontváza. Fejjel keletre volt fordítva. Mellékletei: 1. Két lándzsahegy vasból. A köpük a jobboldali halántékesont mellett, hegyfelé fekvő (XLVI. t. 5., 6.). 2. A jobb kulcsont fölött vas-kés (XLV. t. 3.). 3. A bal kulcsont fölött kívül hengeres csontgyöngy (XLVI. t. 1.). 4. A csontgyöngy mellett kívül vasbalta (XLVI. t. 3a, b.). 5. A bal csuklón belül kés, vagy tegezartó pántja vasból (XLV. t. 1., 2.). 20 cm hosszú. 6. A bal csukló fölött bronzkarperec (XLVI. t. 2.). 7. A bal kézfej előtt 13 bronz (XLIV. t. 14–26.) és 4 vasnyílhegy (XLV. t. 4–7.).

9. sír. 60 cm mélyen, 160 cm hosszú női csontváz, lábbal nyugatnak, fejjel keletnek fordítva. Egyetlen melléklete a jobb alsó karján talált, bekarcolt vonalakkal díszített bronzkarperec (XLIV. t. 29., XLVI. t. 4.).

10. sír. 60 cm mélyen, 35 cm magas urna. Töredékes állapotú, pereme is rongált. Feketeszínű. Az urna kitisztításakor a hamvasztott csontok közül kerültek elő: 1. Égéstől deformálódott, 35 szemes gyöngy (XLIV. t. 11., 12.). 2. Hét kisméretű Cypraea-kagyló (XLIV. t. 1–8.). 3. Bronzlemezről készült nyitott gyűrű (XLIV. t. 9–10.). 4. Kettős csontakúpformájú agyagorsógomb XLIV. t. 13.).

11. sír. 70 cm mélyen, jobb oldalon fekvő egész lócsontváz. A lábak futó helyzetben. Mellékletek: 1. A homlokán, átlukasztott trapézformájú bronzlemez (XLV. t. 9.). 2. A szájában töredékes állapotú vaszabla (XLV. t. 10–12.).

A temető területéről szórványként kerültek elő: 1. Égéstől deformálódott bronzkarperec töredéke (XLI. t. 9.). 2. Nyitott bronzkarperec (XLI. t. 12.).

V. CSONGRÁD–VENDEL HALOM.

Nyilas Jánosnak a Patika dűlőben lévő földjén 1938-ban végzett ásatáskor került elő 35 cm mélyen, egy fejjel északkeletnek, lábbal délnyugatnak fordított csontváz. Hossza 100 cm (3. sír.). A csontváz bal vállánál kerültek elő: 1. Két bronzgyűrű (XLVII. t. 5., 6.). 2. Nyolc kúpformájú bronztárgy (XLVII. t. 3–4., 7–10., 13–14.). 3. Áttört kúpalakú bronztárgy (XLVII. t. 11.). 4. Füles bronzcsengő (XLVII. t. 12.).

VI. FÁBIÁNSEBESTYÉN–KÓRÓGYPART.

Sebők Antal ajándékeként, 1908-ban kerültek a szentesi múzeumba: 1. Gyöngyfüzér, bütykös díszítésű szemes gyöngyökből (XLVII. t. 2.). 2. Csavart bronzkarika (XLVII. t. 1.).

VII. SZENTES–ZALOTA.

Közelebbről meg nem határozott helyről való egy korongon készült magasfülű, szürke bögre (XLVIII. t. 3.).

VIII. SZENTES KÖRNYÉKE.

A város határából, közelebbről meg nem határozott helyről valók: 1. Magasfülű, szürke bögre (XXXVII. t. 12.). 2. Durva anyagú magasfülű bögre (XLVIII. t. 5.). 3. Csonkakúp formájú, durva anyagú magasfülű bögre (XLVIII. t. 12.).

* * *

Az eddigiekben bemutatott leletanyag tekintélyes része nem tekinthető hitelesnek, mégis a temetőknek hitelesen feltárt részével együtt jelentős következtetések levonását teszi lehetővé. A leírás sorrendjében igyekszünk az egyes temetők sajátos vonásait összegezni, s végül ezek alapján kronológiai helyzetük meghatározását is megkísérlni.

Mint a környékünkéről eddig ismert valamennyi szkítakori temetőben, úgy az itt bemutatottakban is, a temetkezési szokásoknak nagy változatosságával találkozunk. Ebben a tekintetben legfigyelemreméltóbb a csanytelki temető, amelyben a temetkezésnek öt fajtájával ismerkedtünk meg. Legnagyobb számmal a zsugorított temetkezések mutatkoznak, s feltűnő, hogy a feljegyzések szerint valamennyi holttest a jobb oldalra volt fektetve. Ilyen szabályszerűséggel az eddig ismert temetőkben még eddig nem találkoztunk. Ami az irányítást illeti, az egyes sírok között elég nagy az eltérés: DNy—ÉK volt az 1. (fejjel az első helyen megadott irányba fordítva), ÉK—DNy a 13., 14., D—É a 6., 11., ÉNy—DK a 8., NyÉNy—KDK a 7., NyDNy—KÉK a 18., 23., 25., ÉÉNy—DDK a 20., 21. sírok. A csontvázas sírok másik fajtáját, a hanyattfekvő, nyújtott temetkezést egyetlen sírban, a 2.-ban találták. Irányítása DNy—ÉK volt.

A legérdekesebb azonban a csanyteleki temetőben az a temetkezési szokás, amelyet az ásatási feljegyzések „égett csontvázas”-nak mondanak. A magyarázó feljegyzések szerint, amint ezt már láttuk, ezek hamvasztásos sírok voltak, amelyekben a megégetett csontmaradványok nem urnában voltak, sőt egyiknél másiknál még edény sem volt a sírban. A leírásokban megadott adatok, mint pl. „a fej mellett”, vagy a „kar mellett” csak a tárgy fekvésének a helyét jelzi, mert a sírgödör is keletelve volt, s a csontok elhelyezése is úgy történt, hogy a fejrész délnyugaton, a lábak északkeleten voltak. Valószínűtlen, hogy a holttesteket a sírokban égették volna el, mert égett földet egyetlen sírban sem találtak az ásatók. Érdekes az égett csontoknak ez az elhelyezése a kárpátaljai analógiák miatt. A kustánfalvi szkíta temetőben ugyanis azt észlelték, hogy az égett embercsontokat bizonyos szabályszerűséggel helyezték az urnákba. Legalúlra, az urna aljába kerültek a lábcsontok, az urna öblösödő részébe a borda, stb. csontok, legfelül helyezték a koponya megmaradt csontjait.⁹ Lényegében ezt találjuk Csanyteleken, ahol az urna nélkül történt hamvasztásos temetkezéseknek itt szóbanforgó fajtájánál igyekeztek a megmaradt csontokat a maguk helyére tenni. Ilyen sírok a 3., 4., 7., 15., 16. számúak, irányítása valamennyinek DNy—ÉK.

Egy esetben fordult elő (5. sír), hogy a hamvasztásos temetkezésnél urnába helyezték a hamvakat, legalább is erre mutat egy tálnak a sírban való jelenléte.

A zsugorított csontvázas temetkezések mellett leggyakrabban (nyolc ízben) fordult elő a hamvasztásos temetkezésnek az a fajtája, amikor az elhamvasztott csontokat, hamuval keverten egyszerűen halomba rakták a földön. Ezzel a jelenséggel a Békéscsaba-fényesi temetőben is találkoztunk.¹⁰ A podolai szkíta temetők ismertetésekor említi Sulimirski, hogy bár kő, vagy földhalom alá, de történt ilyen temetkezés.¹¹

A csanyteleki temető sírjaiból összesen 10 spirális gyűrűt ismerünk. Több változatra különülnek. Van olyan típus, amelynek egyik vége hegyesedő, a másik gombos végű (XXX. t. 7., 8., 14., 15., XXXI. t. 9.). A XXX. t. 14—15-nél a gombok alatti rész is tagolt. A gombos tagolású vég azt a célt szolgálja, hogy a kúpos zárótagot rá lehessen húzni. Néha a másik, hegyesedő végre is kisebb kúpos tagot húznak, illetve forrasztanak. Ilyennel találkoztunk az 1894-ben előkerült leletben.¹² Ugyanehhez a változathoz tartoznak a XXIX. t. 17—18. ábra példányai. Annyiban térnek el az előzőktől, hogy keresztbe bordázott elektronlemez borításuk van. Ennek a változatnak az analógiáit többek között a pilini leletből is ismerjük.¹³ További változatnál a

⁹ Jaroslav Böhm a J. M. Jankovich, *Skythové na Podkarpatské Rusi*. V Praze 1936. 76. l.

¹⁰ *Párducz Mihály*, *Szkitakori temető Békéscsaba—Fényesen*. Archaeologiai Értesítő, 1943. (A továbbiakban Fényes.)

¹¹ *Tadeusz Sulimirski*, *Scytowie na zachodniem Podolu*. Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego Nr. 2. Lwow 1936, 105. l.

¹² A. É. 1894. 265. l., III. 4. 5.

¹³ A. É. 1897. 23. l. 14. ábra.

kúpos zárótagok nem gombos, hanem síma végre vannak forrasztva (XXVII. t. 1., 2.). Ide tartozik a XXVIII. t. 5. ábra példánya is, de erről a kúpos tag leesett. Érdemes megemlíteni, hogy ilyen spirális függők már a hazai preszkíta kultúrában is jelentkeztek. Így ismerjük Kiskőszegről¹⁴ és Velem Szt. Vidről.¹⁵

A csanyteleki 7. sírból három agyagból készült pecsétnyomó került elő (XXX. t. 4–6.). Ugyanilyen pecsétnyomók ismerősök a pilini leletből.¹⁶ Tizennyolcnak a formáját és a beléjük mélyített mintákat is láthatjuk az idézett ábrákon. Egy teljesen egyező példányunk is van.¹⁷ Velem Szt. Vidről is ismerünk egy pecsétnyomót.¹⁸ A szkítáknak eddig ismert régészeti hagyatékából (legalább is a számunkra hozzáférhető irodalomból) egyetlen olyan tárgyat sem ismerünk, amelyen a pecsétnyomók motívumai feltalálhatók lennének.

A csanyteleki temető területéről való szórványos anyagunk között van a XXVIII. t. 11. ábrán bemutatott, bronzból készült edényfül. Jellemző a felerősítés módja, amely — mint az a képen is látható — olymódon történt, hogy a fülnek használt bronzlemez két szélesedő végét szegelték oda a bronzedényhez. A fül alkalmazásának ezt a módját találjuk a közelmúltban publikált Szentcsanak—nagyhegyi koravaskori egyik-másik edénytöredékén is.¹⁹ De kimutatható a fülnek ez a típusa az ország más területéről való koravaskori leletekből is. Így ilyenekkel találkozunk a blatniczai és a hajdúböszörményi²⁰ leletekben.

Több példányban ismerős a bronzkarpereceknek az a típusa, amelynek egy példányát a csanyteleki szórványos anyagból (XXVIII. t. 8a, b.), egy másik, kevésbé díszes kivitelű darabját pedig ugyanezen temető 1a. sírjából mutattam be (XXXIV. t. 12.). Jellemző e típusra a karperec végeinek tagolása, amely közel áll a kelta, ú. n. hólyagos díszítésű karperecek típusához. E karperecforma majdnem teljesen egyező két példányát mutattam be a Békéscsaba—fényesi temető 39. sírjából. Az imént említett karperecek mellett találkozunk olyanokkal is, amelyek egyszerű rovátkolással vannak díszítve. Ismerjük őket a 4. (XXX. t. 13.) és a 7. (XXX. t. 10.) sírokból. Valószínűleg egymás fölé futó végű volt a XXVIII. t. 10. ábra síma bronzkarperec töredéke. Érdekes a 2. sír három vaskarperece (XXVII. t. 10–12.), amelyek, ha a megfigyelések hitelt érdemlőek, valamennyien a bal karon kerültek elő. Jellegzetesnek látszanak a szkítakori sírokra a leginkább kisméretű Cypraea-kagylók (XXXI. t. 1., 2., XXXIV. t. 13.). Tipikusan szkítakori, ú. n. szemes gyöngyök a 6. (XXXIV. t. 13.) és 4. (XXX. t. 1., 9.) sírokból kerültek elő. Szemes gyöngyök hengeres formában a 12. (XXXI. t. 4.) sírból és ugyanebből a sírból ismerjük a lapos, kerek, kék üveggyöngyöket is (XXXI. t. 4.). A XXVII. t. 6. ábra farkasfoga ugyanide tartozik.

Jellegzetesen szkítakoriak azok az orsógombok, amelyeknek felületét bemélyített spirálisok díszítik. Ilyenekkel találkoztunk az 1. (XXVII. t. 9.), a 2. (XXVIII. t. 4.) és a 7. (XXX. t. 2.) sírokban. Párhuzamos bordákkal díszített példányt ismerünk a 8. sírból (XXXIV. t. 9.). De kerültek elő a sírokból egészen síma, díszítés nélküli példányok is (XXVII. t. 7., XXVIII. t. 1., 3., XXXI. t. 3., XXXIV. t. 5.).

A szkítakori nyílhegyek megszokott típusai fordulnak elő a temető sírjaiban, a három-élű, köpűs bronzpéldányok (XXVII. t. 3., XXVIII. t. 7., XXXIV. t. 6–7.). Egyetlen kivétel a

¹⁴ Gallus Sándor és Horváth Tibor, A legrégebbi lovasnép Magyarországon. Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 9. Budapest, 1939 (a továbbiakban Gallus—Horváth), XXXIV. t. 6, 7.

¹⁵ báró Miske Kálmán, A Velem Szt. Vidi őstelep I. Wien, 1907 (a továbbiakban Velem Szt. Vid), XLIII. 71–73. ábrák.

¹⁶ Hampel József, Bronzkor emlékei Magyarhonban I. 1886. LXX. 11–28.

¹⁷ Hampel i. m. LXX. 24. ábra példánya egyezik a mi XXX. t. 4. darabunkkal.

¹⁸ Velem Szt. Vid, LV. t. 18.

¹⁹ Csallány Gábor, A Szentcsanak—nagyhegyi koravaskori bronzlelet. Folia Archaeologica, I–II. Budapest, 1939. 60. I. II. t. 7–8. ábrák.

²⁰ Gallus—Horváth, V. t. 4, XVII. t. 5.

26. sír kétszárnyú vasnyílhegye (XXXI. t. 5.), amelynek analógiáját hazai leletekből nem ismerjük. Az irodalomban többször történt említés azokról a fordított keresztformájú bronz tegezdíszekről, amelyeknek egyik legprimitívebb formáját a csanyteleki 19. sírból mutattuk be (XXXII. t. 3a—c.). Fettich Nándor felfogása szerint helyi gyártmány. A XXVII. t. 5. ábrán bemutatott vasveret szolgálhatott tegez szélének a beszegéséhez. Analógiáját a hazai leletanyagból ezidőszert nem ismerjük.

A tárgyalt tegezdísszel együtt került elő a 19. sírból a XXXII. t. 7. ábrán látható, vasból készült harcicsákány. Nálunk megszokott forma. Legtöbb ehhez a típushoz tartozó változatot a Leszih Andor által publikált kocsmadombi temetőből ismerjük.

További a fegyverzethez tartozó tárgyunk a 3. sír vaslándzsája (XXIX. t. 7., 16.), formája azonban a nagyfokú rozsdásodás miatt már nem állapítható meg pontosan. A XXXIII. t. 12. ábra lándzsája már jobb fentartású, viszont szórványos lelet, s nem bizonyos, hogy a lelőhely szkítakori anyagához tartozik.

Egy típushoz tartoznak a csanyteleki temető sírjaiból előkerült kések. Valamennyi ívben görbülő pengéjű, s a kés éle az ív belső oldalán van. Ilyen kések kerültek elő a 2. (XXVIII. t. 2.), a 11. (XXXI. t. 6.) és a 19. (XXXII. t. 5.) sírokból.

A szkítakori kerámiának összefoglaló jellemzését adtam a Hódmezővásárhely—kishomoki temető anyagával kapcsolatban.²³ Az ott elmondottakat figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a csanyteleki temető keramikus anyagában — kivéve a villanova típusú urnákat — megtaláljuk mindazokat a formákat, amelyek Kishomokon előkerültek. A hordóformájú bütyökkel (XXXII. t. 2.) és bütyök nélkül készült (XXVIII. t. 9.) durva edények mellett, a korong nélkül készített, behúzott peremű tálak is megvannak. Az egyiknek a perem alatti részét négy, szimmetrikusan elhelyezett bütyök díszíti (XXXIII. t. 9.), a másik díszítés nélküli (XXXIII. t. 8.). Fellépnek a magasfülű bögréknek különböző típusai, a korongon és korong nélkül készültek egyaránt. Az előbbieik közül valók a XXXIII. t. 2., 5. és a szórványként kezelt XXXIII. t. 4. és XLVIII. t. 4. ábra példányai. A korong nélkül készített példányok, mind szórványok. Ilyenek a XXXII. t. 4., XLVIII. t. 10., 17. Talán ehhez a csoporthoz tartozik a XXXIII. t. 1. ábrán látható, bekarcolt háromszögekkel díszített töredékes példány. A díszítés őskori (kő-réz-kori) jellegű. Kishomokon hiányoztak, de Fényesen több példányban is előkerültek azok a palackformájú, legtöbbször korongon készült kisebb edények,²⁴ amelyeknek változatai közé a 6. (XXXIII. t. 6.), 19. (XXXII. t. 1.) sírok példányai mellett a XXXII. t. 6. ábra szórványként kezelt edénye is bele tartozik. Szokatlan a 11. sír durva, enyhén kihajló peremű, hasasodó edénye (XXXIII. t. 3.), amelyhez hasonlókat inkább szarmata- és népvándorláskori sírjainkból ismerünk.

A jaksori temetőben csak csontvázas temetkezés fordult elő. A megfigyelt 13 sírból, 12-nek az adatait vehetjük csak számba, a 32. sírről hiányzanak a közelebbi adatok. A 12 sírből 9-ben zsugorított csontvázat találtak. Jobb és bal oldalra fektetett csontvázak egyaránt előfordultak és az irányításban is elég nagy a változatosság. Dny-ÉK irányítású és baloldalon fekvő a 10., jobboldalon fekvő az 51., 52.; NyDny-KÉK irányítású és jobboldalon fekvő a 24., ÉÉK-DDny irányítású és baloldalon fekvő a 36.; DDny-ÉÉK irányítású és jobboldalon fekvő a 38.; Ny-K irányítású és jobboldalon fekvő a 43., 53.; K-Ny irányítású, jobboldalon fekvő az 54. sír csontváza. Két sírban hanyattfekvő nyújtott csontvázat találtak: Ény-Dk a 17. és K-Ny irányítású a 39. sír csontváza.

²¹ Fettich Nándor, Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez. A. É. 1929. 85—101. l. és Garcinovo, 42. l. XI. t. 1, 1a., Kishomok, 93. l.

²² Leszih Andor, Borsodmegyei szkíta leletek. Folia Archaeologica, I—II. 71. l., II. t. 1, 10, 75. l., IV. t. 14, 18, 20, 27, 29.

²³ Kishomok, 86—87, 91. l.

²⁴ A fényesi temető 25., 31., 34. sírjaiból.

A jaksori temetőből bemutatott leletek legnagyobb része nem hiteles ásatásból való. Éppen ezért nehéz véleményt formálni néhány olyan tényről, amelyek a leletek közelebbi vizsgálata során felmerültek. Bizonyosra vehető, hogy a XXXV. t. 19. ábrán bemutatott, korongolt edény aljából készült orsókarika szarmatakori, viszont a vele együtt tartott kisebb gömbölyű kék üveggyöngyökből álló füzér (XXXV. t. 21.) már a szkíta kor leleteire jellemző. A korhatározás szempontjából semmit sem mondanak a XXXV. t. 20., 22. ábra kovadarabjai, amelyek ugyan csak együtt vannak kiállítva az előbb említett tárgyakkal.

Ami a temető ékszerként használt tárgyait illeti, a spirális bronz függőknek a legáltalánosabb, gombos végű típusa a leggyakoribb. A 43. sírban egy darabot találtak (XXXIV. t. 1.), de szórványként is ismerjük a területről (XXXVI. t. 16., XXXVIII. t. 4.). Kettőnek a végén az elektronkúpokat is megtaláljuk (XXXVIII. t. 1., 2.).

Több változatával találkozunk a karpereceknek. Vasból való példány kettő van, a XXXV. t. 28. és XXXVIII. t. 13. ábrákon mutattam be őket. A bronzból készültek közül nyitott, díszítés nélküli a XXXV. t. 23., XL. t. 5. ábra példányai. Kissé hólyagos díszű a XL. t. 2. ábra példánya és bekarcolt kígyófejes végződésűek a XXXVII. t. 2., 6. ábrán bemutatott karperecek. Egymás fölé futó végű síma karperecet látunk a XXXVII. t. 4. ábrán. A kis karikákkal díszített nagyobb zárt bronzkarika (XXXIX. t. 13.) analógiáját Roska Márton ismerteti a piski temetőből.²⁵ A XXXIX. t. 1–12. számú spirális töredékek rendeltetése felől semmi adatunk nincsen.

Meglehetősen változatos a temető gyöngykészlete. A hengeres és gömbölyű szemes gyöngyökön kívül (XXXIV. t. 4., XXXV. t. 1., 4–6., 9–14., XXXVI. t. 6., XXXVIII. t. 6., XXXIX. t. 20.), a gömbölyű hullámvonalberakásos díszű példányokkal is találkozunk (XXXV. t. 1.). Ezek megvoltak a csanyteleki temetőben is, éppen úgy, mint a kisméretű Cypraea-kagylók (XXXV. t. 7., 8., XXXVI. t. 7–12., XXXIX. t. 14–17.). Már csak a jaksori temetőben találkozunk a bordázott agyaggyönggyel (XXXVI. t. 3.), amely talán nem is szkítakori, továbbá a kisméretű, legtöbbször kék üveg, gömbölyű gyöngyökkel, amelyekből több füzért is bemutatam (XXXVI. t. 6., 18., XXXVIII. t. 3., 5., XXXIX. t. 21.). Sajnos, egyik sem való zárt, hitelesen megfigyelt letebből.

Szép számmal találkozunk a jaksori leletek között az orsógommbal. A csanyteleki temető anyagából már ismertetett spirális díszű orsógomb itt is jelentkezik (XXXV. t. 26., XXXVIII. t. 15.), de vannak függőlegesen haladó bordákkal díszített példányok is (XXXV. t. 18., 25.). Vízszintesen haladó bordákkal van díszítve a XXXVIII. t. 14. számú orsógomb. Síma, gömbölyű orsógombot ismerünk a 43. (XXXIV. t. 2.), 51. (XXXV. t. 2.), 53. (XXXVIII. t. 7.) sírokból, a többi szórványos letebből való (XXXV. t. 27., XXXVIII. t. 11., 16., 17.).

A szenteskörnyéki leletek között eddig még nem fordult elő olyan füles bronzgomb, mint aminőt a XXXVI. t. 2. ábrán láthatunk. A hazai preszkíta kultúrában találhatók ilyen gombok nagyobb számban.²⁶

Feltűnő, hogy fegyver igen kevés van. Három tipikus szkítakori bronznyílhegyen kívül (XXXVI. t. 13–15.), egyetlen töredékes állapotú vaslándzsát említhetünk csak (XXXVI. t. 20.). A csanyteleki temető vaskés-típusaival találkozunk Jaksoron is (XXXV. t. 29., XXXVI. t. 19.). A szkítakori temetőknél igen gyakori melléklete nálunk a fenékkő.²⁷ Egy példányt ennek a temetőnek a területéről is ismerünk (XXXVIII. t. 9.).

Igen érdekes a temető területéről előkerült keramikus anyag. A hallstatti, illetve preszkíta jellegű edényeken kívül a La-Tène végére mutató edények is előkerülnek. Sorrendet tartva tipikusan szkítakorinak kell tartani a magasfülű korongon készült bögréket (XXXVII. t. 1., 8., 10., 11., 14., XXXVIII. t. 8., XXXIX. t. 19., XL. t. 6.) és ezeknek korong nélkül készült válto-

²⁵ Dolgozatok, 1913. 235. l., 2:1 ábra.

²⁶ Gallus—Horváth, XVI. t. 5, 6.

²⁷ Kishomok, VII. t. 16, Leszih Andor i. m. 71, l., II. t. 7–9, 72. l., III. t. 26.

zatait (XXXVII. t. 9., XL. t. 4., XLVIII. t. 2.). Ugyancsak tipikusan szkítakoriak a korong nélkül készített behúzott peremű tálak (XL. t. 7., 9., 10.) és a XLVIII. t. 11. ábráján bemutatott korongon készült példány. Hordóformájú bütykös edény egyetlen egy került elő (XXXVIII. t. 10.). Hordóformájú füles edényt látunk a XLVIII. t. 18. ábránkon. Végül tipikusan szkítakoriak azok a palackformájú edények, amelyeket a XLVIII. t. 8., 9., 13. ábráinkon mutattam be. Semmi közelebbit nem tudok mondani a XXXIV. t. 8., 10., 11., a XXXVII. t. 3., 7., XXXVIII. t. 12., XL. t. 1., 3., 8. számú ábrák edénytípusairól. A szkíta kort megelőző időkből valók azonban a XXXVII. t. 5., 13., XXXIX. t. 18., XLVIII. t. 6., XLVIII. t. 14. ábra edényei. A két első, ansa lunatás fülű edényünk a La-Tène korai periódusaiban is jelentkezik, mint arra többek között Hunyady Ilona is rámutat.²⁸ Természetesen itt már szürke, jól iszapolt anyagból készül, s az illír éslakosság hagyatékának tartja a típust. Legkésőbbi darabjai a területen talált kerámiának a XLVIII. t. 1. ábra késő La-Tène típusú tálja, továbbá a La-Tène II. és III. periódusában egyaránt szereplő XLVIII. t. 15., 16. és a késő La-Tène-be sorozható XLVIII. t. 7. ábra edénye.

A kistókei temető három sírja közül hanyattfekvő, nyújtott csontvázas temetkezés került elő a 97. sírből (K-Ny irányítással), zsugorított csontvázas a 98. és 99. sírokból.

Ami a három sír mellékleteit illeti, nem ismeretlenek az eddigiek után az egymásföle futó végű bronzkarperecek, amelyeknek két példányát ebből a temetőből is bemutattuk (XLI. t. 2. 10.). A gömbölyű szemes gyöngyök (XLI. t. 7., 8.) mellett az apróbb, kékes gyöngyök is szerepelnek (XLI. t. 8.). A 98. sírből egy kis Cypraea-kagyló is került elő (XLI. t. 5.). A bemélyített körös díszítésű gömbölyű orsógomb (XLI. t. 1.) éppen úgy előfordul, mint az ugyanilyen formájú díszítés nélküli típus (XLI. t. 3.). A kerámiában a szkítakori formák két fő típusa jelentkezett a 98. sírban. Mégpedig a behúzott peremű, s a pereme alatt négy szimmetrikusan elhelyezett bütyökkel díszített tál (XLI. t. 4.) és az ú. n. Villanova-típusú, a kihasasodáson szintén négy bütyökkel díszített urna (XLI. t. 11.).

A szenteskörnyéki temetők között, a benne előforduló lótemetkezések miatt a vekerzugai a legérdekesebb. Az 5., 6., 11. sírokban vaszablával eltemetett lócsontvázakat találtak. Az 5. és 6. irányítása Ny-K. Az embersírok közül egy volt hamvasztásos urnasír (10. sír), a többi hanyattfekvő, nyújtott helyzetű csontvázas. K-Ny irányítású az 1., 2., 8., 9., Dny-Ék a 3., Dk-Ény a 7. sír.

E temető sírjai közül elsősorban figyelmet érdemelnek a 2. és 8. sírok, amelyekbe a mellékletek tanúsága szerint harcosokat temettek. A 2. sír esetében a szokatlanul hosszú vaskés mellett (XLII. t. 3.), a vasból készült harcicsákány árulja el (XLII. t. 17.), hogy kinek a sírjáról van szó. Ez a csákány hasonló a csanyteleki temető 19. sírjából már ismertetett példányhoz (XXXII. t. 7.). További érdekessége ennek a sírnek a bal kéz táján előkerült különböző formájú (többek között lófejet ábrázoló) és díszítésű csontlemezek (XLII. t. 1–2., 5–8., 11–12.). Egyes darabokon vasrozsdanyomok is láthatók voltak. Csontfaragványokat ezidő szerint csupán a mátraszelei leletből ismerünk, amelyekről Fettich Nándor úgy vélekedik, hogy két zsinór vagy szíj kereszteződésénél nyerhettek alkalmazást.²⁹

A jobb kéznél előkerült, két végén körformájúra hajlított vastárgy (XLII. t. 4.), analógiáit preszkíta anyagból ismerjük. Bronzból készült az ugrai példány³⁰ és ugyancsak bronzból valók a pécsi,³¹ Szeged-óthalmi³² stb. példányok. Ismerünk azonban ilyen zablarészeket vasból

²⁸ *Hunyady Ilona*, Kelták a Kárpátmedencében. Diss. Pann. Ser. II. 18. Tábla-kötet, LVI. tábla. A szöveg sajtó alatt.

²⁹ A É. 1929. 100. l., XVII. t. 38–40.

³⁰ *Gallus—Horváth*, XVIII. t. 5.

³¹ *Gallus—Horváth*, XLVI. t. 3.

³² *Gallus—Horváth*, XLVIII. t. 2.

is olyan leletekből, amelyeknél a zablapálcaforma maga is megegyezik a vekerzugiakkal. Legjobb analógiát a mezőnyéki leletben találjuk, ahol zablakarikáról lóg a szóbanforgó zablarész.³³

A 8. sír legjellegzetesebb leletei közül valók elsősorban a nálunk eddig analógia nélkül álló harcicsákány, illetve balta (XLVI. t. 3a, b), a két lándzsahegy (XLVI. t. 5–6.), amelyeknek hosszúkás formája, amennyire megállapítható, a már ismertetett csanyteleki (XXIX. t. 7., 16., XXXIII. t. 12.) és a jaksori (XXXVI. t. 20.) példányokkal rokon. Jellegzetes formájúak (három-élűek), de eléggé szokatlanok a sír közelebről meg nem határozott helyéről előkerült vasnyílhegyek (XLV. t. 4–7.). Valószínű, hogy a bal kéz előtt talált 13 megszokott típusú bronznyílhegy (XLIV. t. 14–26.) közeléből kerültek elő ezek is. A hengeres gyöngyöknek már többször bemutatott típusa (XXXI. t. 4., XXXIV. t. 4.) ebből a sírból is ismerős (XLVI. t. 1.), s nem szokatlan a XLVI. t. 2. ábra nyitott bronzkarperece sem. Ami a temető többi sírjának anyagát illeti (az 5., 6., 11. síroktól eltekintve), semmiben sem különböznek az eddig bemutatott szkítakori síroktól. Az egymásra futó végű bronzkarpereceknek díszített (XLIII. t. 6., XLIV. t. 29., XLVI. t. 4.) és síma példányai (XLI. t. 9., 12., XLIII. t. 3.) előkerültek az 1., 9. és 4. sírokból. A díszített példányok közül a XLIII. t. 6. ábra erősen sodrott díszű darabja preszkíta, vagy még korábbi tradíciókat hordoz éppen a díszítése révén. Ilyen díszítésű karperecek elég gyakoriak a koravaskori leletekben. Hogy egy példát említsünk, a tamásfalvi bronzkincs egyik karperece szintén ilyen díszítésű.³⁴

Az 1. sírból mutattuk be a megszokott görbe szkítakori kést is (XLIII. t. 7.) és ugyaninnen egy szívalakú, ismeretlen rendeltetésű vastárgyat (XLIII. t. 5.). A gömbölyű síma orsógombot a 10. sírból ismerjük (XLIV. t. 13.), a kúpos végű spirális ezüst függőt a 4. sírből (XLIII. t. 4.). Végül a szemes gyöngyök a 7. (XLIV. t. 27–28.) és 10. (XLIV. t. 11–12.) sírokból, a kis Cypraea-kagylók pedig a 4. (XLIII. t. 1–2.) és 10. (XLIV. t. 1–8.) sírokból kerültek elő.

A vendelhalmi sír csontváza hanyattfekvő nyújtott helyzetű, irányítása Ék-Dny. A sír két bronzkarikája (XLVII. t. 5–6.) a szkíta és preszkíta leleteknek egyaránt gyakori melléklete. Már a XLVII. t. 3–4., 7–10., 13–14. ábrák kúpos formára hajtogatott bronzlemezei a koravaskor legelejéről való leletekből ismerősök. Említhetjük a herceghalmi³⁵ és kurdi³⁶ kincseket, továbbá a veleimi leleteket,³⁷ amelyeknek darabjai között ilyen kúpok előfordultak. A füzesabonyi temető 2. sírjában szintén találtak ilyen bronzlemezről hajlított kúpokot.³⁸ A bronzsengő (XLVII. t. 12.) analógiáját hazai, megfelelő korú leletből nem ismerjük. A Kuban vidékén találkozunk hasonló tárggyal.³⁹ Az áttört falú bronzkúp hazai analógiáját ezidő szerint nem ismerem (XLVII. t. 11.).

Valószínűleg egy sírnak a mellékletei voltak a Fábiansebestyénről bemutatott tipikus szkítakori szemes gyöngyök (XLVII. t. 2.). A csavarthuzalú gyűrű (XLVII. t. 1.) szokatlan a szkítakori leletek között.

A szenteskörnyéki temetők időrendi helyzetének vizsgálatánál induljunk ki a vekerzugi temető anyagából. Az 5., 6., 11. sírok csupán lócsontvázakat tartalmaztak. E csontvázak mellékleteiként szerepelnek azok a vaszablatípusok (XLIII. t. 8., 10., XLIII. t. 9., XLV. t. 10–12.), amelyeket Horváth Tibor a preszkíta idők legvégére helyez.⁴⁰ Ilyen vaszablatípusok

³³ Gallus—Horváth, LXVII. t. 6.

³⁴ Hampel J., i. m. I. CXXVI. t. 24.

³⁵ Hampel J., i. m. III. CCIX. 29–30.

³⁶ Hampel J., i. m. III. CCXIII. 18–25.

³⁷ Hampel J., i. m. III. CCXXXVIII. 6, 7, 28.

³⁸ Gallus—Horváth, I. t. 9–12.

³⁹ Gallus—Horváth, LXXIX. tábla.

⁴⁰ Gallus—Horváth, 149–151. l.

fordultak elő a diósgyőri,⁴¹ mezőnyéki,⁴² mátészalkai,⁴³ felsőpulyai,⁴⁴ nagybaráti⁴⁵ és gyöngyösi⁴⁶ leletekben. A nagybaráti,⁴⁷ diósgyőri⁴⁸ és gyöngyösi⁴⁹ leletek karos baltácskái miatt állítja Horváth, hogy e leletcsoport a szkíta hódítást közvetlenül megelőző időkben virágzik. Nagybaráti és Felsőpulyán halom alá történt hamvasztásos temetkezésből kerültek elő a szóbanforgó zablatípusok. Gyöngyösön is hamvasztásos a temetkezés, de nem állíthatjuk határozottan, hogy halom alá történt volna. A többi ide sorozott lelet előfordulási körülményeit nem ismerjük. A vekerzugi lelet ebben a vonatkozásban egyedül álló, mert embersíroktól független három lótemetkezésből kerültek elő a kérdéses zablák. Amennyiben az embersírokkal vonatkozásba hozhatók ezek a lótemetkezések, ez csak a 2. sír vas zablaláncának (XLII. t. 4.) segítségével történhetik. Ennek a tárgynak az embersírokban való jelenléte azt bizonyítja, hogy a nyújtott csontvázas sírok Vekerzugban egykorúak az állatfejvégződésű vaszablakkal ellátott lótemetkezésekkel. Annak megítélésére, hogy e nyújtott csontvázas temetkezések szkíta, vagy preszkíta koriak, a mellékletek már inkább a szkíta kor mellett szólnak. A 2. és 8. sírok baltái, illetve csákányai (XLII. t. 17., XLVI. t. 3a, b), már nem a preszkíta idők karos baltácskáinak a típusait mutatják. Sőt a 2. sír már a szkíta korban általánosan használt formát mutatja (XLII. t. 17.). A 2. sír csonttárgyai (XLII. t. 1., 2., 5–8., 11., 12., 15., 16.), a 8. sír vas- (XLV. t. 4–7.) és bronznyílhegyei (XLIV. t. 14–26.) mind a szkítakorai síroknak jellegzetes mellékletei közé tartoznak elsősorban. Más kérdés természetesen, hogy valóban szkíták-e az itt eltemetettek, vagy a szkítákat megelőző, általuk leigázott népesség néhány tagja van itt eltemetve. Ebben a vonatkozásban figyelemre kell méltatnunk a következő tényeket:

Ha a vekerzugi zablakkal kapcsolatban elmondottakat figyelembe vesszük, azt állapíthatjuk meg, hogy itt a szkíta hódítást túlélő preszkíta lakosságnak egyik rétegéről van, illetve lehet szó. A valamivel korábbi, ú. n. III. típusú, elsősorban vaszablakkal jellemzett leletek jórésze szórványleletből való (Gallus—Horváth, 126–129. l.). Amennyiben megfigyelések rendelkezésre állanak, úgy többségükben csontvázas sírokról van szó, sőt lovassírokról. Így a Somlyó-hegyi leleteknek Gallus—Horváth LVII. t. 1–3., 5–8. ábráin bemutatott tárgyai olyan kőhalom alá temetett csontváz mellől valók, amely mellett lócsontvázat is találtak. A Sédvíz melléki leletek közül bemutatott harcicsákány⁵⁰ a munkások bevallása szerint szintén csontvázsírnak a melléklete.⁵¹ Ez azért figyelemreméltó, mert a szkítakorban igen gyakori harcicsákányok (amilyeneket a csanyteleki 19. és a vekerzugi 2. sírban találtunk) prototípusa lehet. Ez esetben pedig az őslakosság hagyatékának is tekinthető. A dobai lelet megfigyelt része szintén csontvázas temetkezések mellől való.⁵² Kőhalom alá temették azt a holttestet, amelynek három lándzsa és egy grafitos edény voltak a mellékletei. Ugyanitt szintén kőhalom alá temették azt a holttestet is, amely mellett a lónak is megtalálták a csontvázat. Irányítása K-Ny, mellékleteit Gallus a LXI. t. 2–4. ábrákon mutatja be. Végül Maroscsapón villanova-típusú urna és a III. típusú vaszabla⁵³ társaságában lóval eltemetett harcost találtak.

⁴¹ Gallus—Horváth, LXVII. t. 11–13, 15, LXVIII.

⁴² Gallus—Horváth, LXVII. t. 1–10, 14.

⁴³ Publikálatlan lelet a Nemzeti Múzeumban.

⁴⁴ Wiener Prähistorische Zeitschrift 1937. XXIV. 121–128. l., 122. l., 2. ábra, 123. l. 3. és 4. ábrák.

⁴⁵ Gallus—Horváth, LXIV. t., LXV. t., A. É. 1909. 249–253. l.

⁴⁶ Gallus—Horváth, LXX. t. 1, 4, 5–7., Márton Lajos, Szkíta sírleletek Gyöngyösön. A. É. 1908. 37–54. l.

⁴⁷ Gallus—Horváth, LXV. t. 5.

⁴⁸ Gallus—Horváth, LXVII. t. 15.

⁴⁹ Gallus—Horváth, LXX. t. 4.

⁵⁰ Gallus—Horváth, LX. t. 3.

⁵¹ A. É. 1904. 72. l.

⁵² A. É. 1895. 317–318. l.

⁵³ Gallus—Horváth, XXXVIII. t. 1–3, LIX. B. 1–5.

Szegényesek ezek az adatok, azonban így is alapul szolgálhatnak olyan feltevésre, amely szerint a szkítakori lakosság egy része, mégpedig az, amely kinyújtóztatva és hanyattfektetve, valószínűleg Ny-K irányban tájolva temette halottait, ennek a preszkíta lakosságnak a leszármazottja. Hogy a temetkezés halom nélkül is történhetett, azt éppen a környékünkön újabban talált preszkíta sírok is bizonyítják.⁵⁶ Ennek a leletcsoportnak jellegzetesen jelentkező tagja a vekerzúgi temető. Hogy a temető ilyen korai, azt a zablatípuson (XLIII. t. 8–10., XLV. t. 10–12.) kívül a II. sír kis trapézformájú csörtetője is elárulja, amelynek analógiáit többek között a Sédvíz mellékén⁵⁵ és Dobán⁵⁶ is megtaláljuk.

Szkítakori, talán ide sorozható leletek ismerősök Erdélyből. Így Nagyenyed–Sétatérrel hét Ény-Dk,⁵⁷ Piskiről két Ny-K,⁵⁸ Marosvásárhelyről legalább négy⁵⁹ Ny-K irányítású, hanyattfekvő, kinyújtóztatott csontváz tartozik ide. Az Alföldről, a régibb irodalom Gyomáról ismer Ény-Dk irányítású feldúlt halomsírt.⁶⁰ Az újabb irodalomból idézzük a kishomoki temetőt, ahol kilenc ebbe a csoportba sorozható sírunk volt, amelyeknek irányítása kisebb-nagyobb ingadozásokkal szintén a Ny-K vonal irányában történt.⁶¹ Békéscsaba-Fényesen az eddig feltárt 72 sír közül 18 tartozik⁶² ebbe a csoportba. Az elmondottak után Csanytelekről ebbe a csoportba tartozik a 2., Jaksorpartról a 17. és 39., Kistókérről a 97. Vekerzugon, mint láttuk, K-Ny irányítású az 1–2, 8–9, Dny-Ék a 3., Dk-Ény a 7. sírok csontvázai. Az itt elmondottak teljes igazolását csupán az antropológiai vizsgálatok eredményei adhatnák meg.

Alig lehet kétséges ezek után, hogy Szentes környékén legkorábbi a vekerzúgi temető. Vele esetleg egykorú, de preszkíta is lehet a vendelhalmi sír. A csanyteleki temető keramikus anyagában korongolt áru nem igen van. Jaksorparton ellenben, mint láttuk, szép számmal akad, elsősorban a magasfülű bögrék, de behúzott peremű tál is. A késő La-Tène-re mutató darabok (XLVIII. t. 1., 7., 15–16.) valószínűleg nem a szkítakori temető anyagából valók. Ugyanaz a helyzet lehetett, mint Kishomokon, ahol egyazon területen szkíta és kelta sírok fordultak elő. Semmi adatunk nincsen ezidőszerint arra, hogy szkítakori temető ilyen késői időig használatban lett volna. Ezek alapján a vendelhalmi és vekerzúgi sírokat korban a csanyteleki, fábiánsebestyéni és kistókei sírok követik. Legfiatalabb korongolt edényei miatt a jaksorparti temető, amelyet a szkítakori lakosság a kelta kor elején még használt. A koravaskor elejére mutató keramikus anyag valószínűleg egy-két preszkíta, vagy még korábbi sír mellékletéből való. A jaksori temető korával egyezik végül a zalotai (XLVIII. t. 3.) lelet.

CSALLÁNY GÁBOR és PÁRDU CZ MIHÁLY.

FUNDE AUS DER SKYTHENZEIT IM MUSEUM ZU SZENTES.

I. GRÄBERFELD VON CSANYTELEK.

Die Grossgemeinde Csanytelek liegt im Komitat Csongrád, Bezirk Csongrad, in ungefähr 4 km Entfernung vom rechten Ufer der Theiss. Die ersten Funde kamen 1894 von hier in das Ungarische Nationalmuseum. Joseph Hampel gab die ersten Funde des Kom. Csongrád

⁵⁴ Dolgozatok, 1942. 150–151. 153. l.

⁵⁵ Gallus—Horváth, LXI. t. I.

⁵⁶ Gallus—Horváth, LXII. t. II.

⁵⁷ A. É. 1898. 267–269. l.

⁵⁸ Dolgozatok, 1913. 233–243. l.

⁵⁹ Dolgozatok, 1915. 257–278. l.

⁶⁰ A. É. 1905. 234–240. l.

⁶¹ Dolgozatok, 1940. 86. l.

⁶² A. É. 1943. évi kötetében. 58 skk.

aus der Skythenzeit zusammen mit den dazugehörigen Abbildungen bekannt, aber bei der Feststellung des Alters des Materials irrte er, als er diese dem La-Tène zuschrieb.¹ Nándor Fettich stellte einerseits das Alter richtig, andererseits die irrige Ortsbezeichnung: „Rákoser Grabfunde“, unter den Abbildungen.² Fettich befasst sich kurz mit dem Fund bei anderer Gelegenheit, als er feststellt, dass die Fundunterstände unbekannt sind.³

1910 stiess man beim Sandgraben auf neuerliche Funde. A. Horváth, der damalige Hilfsnotar in Csanytelek benachrichtigte das Museum von Szentes von den Funden. Im Laufe der Kontrollgrabungen gelang es, zwei Gräber aufzudecken. Die streuweise ans Tageslicht gelangten Funde kamen angeblich auch jetzt in das Ungarische Nationalmuseum. Die Gegenstände wurden auf dem, dem F. Faragó gehörenden Grundstück Tömörkénygasse 71/e im nördlichen Teil der Gemeinde gefunden.

Im August 1931 benachrichtigte M. Pocsai, Einwohner von Csanytelek das Museum von Szentes, dass sie beim Weinbau neben obengenanntem Grundstück auf dem Hausgrundstücke des M. Trombitás (Tömörkény-Gasse 71/d) und des J. Tápai (Tömörkény-Gasse 71/b) auf Gräber, bzw. Funde gestossen waren. Das streuweise ans Tageslicht kommende Material gelangte in das Eigentum des Museums von Szentes und zu ihrer Authentifikation liess der Direktor des Museums eine im August vier, im Oktober zwölf Tage dauernde Grabung vornehmen. Beim erstenmal wurden 12, beim zweitenmal 15 Gräber aufgedeckt. Soweit das jetzt noch feststellbar ist, stammen auch die 1894 ans Tageslicht gekommenen Gegenstände von diesem Ort, genauer von den Grundstücken Tömörkényi-Gasse 71/d und e. In der Fachliteratur treffen wir auch diese neueren Funde an, indessen publizieren wir sie erst hier vollständig.

Die 1894 zum Vorschein gekommenen Funde sind die folgenden: 1. Entzweigebrochenes offenes Bronzearmband mit rundem Querschnitt, gegen die Enden mit eingeritzter Linienverzierung (Abb. III. 1).⁵ 2. Offenes Bronzearmband mit übereinanderlaufenden Enden, an deren Enden nach Hampel Schlangeköpfe nachahmende eingeritzte Verzierungen sind (III. 2). 3. Geschlossener Bronzereif mit Kugelverzierung. Die Teile zwischen den Knöpfen sind von eingeritzten dreifachen Linien verziert (III. 6). 4. Bleigegenstand, scheinbar von einer Lötung übriggebliebener Rest. (III. 3). 5. Sechs kleine runde Bernsteinperlen (III. 7–12). 6. Zwei Spiralgehänge aus Bronze, am einen Ende mit kürzerem, am anderen mit längerem Elektronkegel, aber auch die Gehänge selbst sind von Elektronplatten bedeckt (III. 4, 5).

Die Beschreibung der 1910 auf dem Grundstück des Obermüllers F. Faragó (No. 71/e) aufgedeckten Gräber ist die folgende:

G r a b. 1. In einer Tiefe von 80 cm ein mit dem Kopf nach Südwesten, mit den Füßen nach Nordosten gewandtes, weibliches (?) Hockerskelett. Beigaben: 1. Zu beiden Seiten des Schädels je ein Spiralgehänge aus Bronze mit Kegelenden (Taf. XXVII. 1, 2). Die nicht mit Kegel verzierten Enden der Gehänge sind verdickt. 2. Spinnwirtel aus Ton in Form von Doppelkegelstümpfen (Taf. XXVIII. 1, 3). Über dem rechten Schlüsselbein dreischneidige Bronzepfeil-

¹ J. Hampel, A N. Múzeumi Régisígtár gyarapodása. Archaeologiai Értesítő (im folgenden A. É.) 1894, S. 265–266. Auf Seite 265 die Rákoser Grundfunde. Material der Taf. III.

² Nándor Fettich, La trouvaille Scythe de Zöldhalompusztá. Archaeologia Hungarica III, Budapest, 1928, S. 19, S. 21, Anm. 34.

³ N. Fettich, Bestand der skythischen Altertümer Ungarns, M. Rostowzew, Skythien und der Bosphorus, I. S. 514, Punkt 38.

⁴ N. Fettich, Der skythische Fund von Gartschinowo, Archaeologia Hungarica XV. Budapest, 1934 (im folgenden Gertschinowo). S. 37, S. 39. Anm. 20. S. 42. Taf. XI. 1–3. — M. Párducz, Ein Gr.berfeld in Hódmezővásárhely—Kishomok, aus der Bronze-, Skythen-, La Tène- und Germanenzeit. Dolgozatok-Arbeiten 1940 (im folgenden Kishomok), S. 90. Punkt 6.

⁵ Die Abbildungsnummern der Funde von 1894 beziehen sich auf die in der 1. Anmerkung genannten Arbeit Joseph Hampels.

spitze (Taf. XXVII. 3). Im unteren Drittel ist sie der Länge nach durchbrochen. 4. Eisendraht (Taf. XXVII. 5). Im jetzigen Zustand 2–4 mm dick und 72 cm lang. Ursprünglich war er länger, aber wegen seines rostigen Zustandes zerfiel er bei der Aufnahme in mehrere Stücke. Er lag parallel mit dem rechten Arm, neben der Pfeilspitze. Vielleicht war er Köcherbeschlag. 5. Bei der linken Hand zwei Spinnwirtel aus Ton in Form von Doppelkegelstümpfen (Taf. XXVII. 7, 9). Auf dem grösseren Exemplar (Taf. XXVII. 9) ist eine dreifache, sich miteinander berührende, eingetiefte Spiralenverzierung. 6. Bronzeplättchen (Taf. XXVII. 4). Wahrscheinlich für erhabenen Gegenstand benützt. 7. Bauchiges Töpfchen mit hohem Henkel (Taf. XLVIII. 4). Gut geschlämmt von rötlichgrauer Farbe. Unter dem Band läuft eine eingetiefte Linie herum. Der Henkel ist in Längsrichtung gegliedert. Wahrscheinlich auf der Scheibe hergestellt. 8. Roh geschlammtes, hochhenkeliges Töpfchen, mit scharfem Bruch an der Bauchung (Taf. XLVIII. 10). Der Rand ist stark auswärts gebogen. 9. Schwarzes, dickwandiges hochhenkeliges Töpfchen (Taf. XLVIII. 17.). Der Teil unter der scharfgebrochenen Bauchung ist kegeltumpfförmig, der über der Bauchung walzenförmig. Der Henkel ist der Länge nach gegliedert. Alle drei Gefässe waren unter der linken Mittelhand.

Grab 2. In einer Tiefe von 75 cm auf dem Rücken liegendes, ausgestrecktes weibliches Skelett, den Kopf nach Südwesten, die Füße nach Nordosten gewandt. Beigaben: 1. In der Halsgegend durchlochter Wolfszahn (Taf. XXVII. 6). 2. Drei Armbänder aus Eisendraht (Taf. XXVII. 10–12). Alle drei waren auf dem linken Arm. Es ist nicht feststellbar, ob sie offen oder geschlossen waren. 3. Bronzespange (?); angeblich gab es auch einen Stift aus Eisen, der aber bei der Herausnahme zerfiel (Taf. XXVII. 8). Der den Dorn enthaltende Teil des Eisenreifens ist offen und die beiden Enden biegen sich klammerartig darauf (Taf. XXVII. 8a). Im Becken vorgefunden. 4. Bei der rechten Hand Spinnwirtel aus Ton in Doppelkegelstumpfform (Taf. XXVIII. 4). Verziert von drei eingetieften Spiralen. 5. Eisenmesser mit erhaben gerundetem Rücken (Taf. XXVIII. 2). 6. Henkeltöpfchen; es gelang es mit keinen der im Museumsdepot befindlichen Töpfchen zu identifizieren.

Die erste (August-) Ausgrabung 1931 auf dem Grundstück des Johann Tápai:

Grab 3. (1).⁶ In einer Tiefe von 65 cm nach SW–NO gerichtetes Skelett, mit dem Kopf nach Südwesten. „Brand-Skelett“.⁷ Beigaben: 1. Neben dem rechten Oberarm Eisenslanze (Taf. XXIX. 7, 16). Die Länge der Klinge beträgt 15, die der Tülle 9 cm. Die Ränder der Klinge sind abgebröckelt. 2. Bei der rechten Hand Bruchstücke eines Eisenmessers (Taf. XXIX. 1–6, 8–12). 3. Beim Kopf des Skelettes ein Gefäss. Es war mit keinem der im Lager vorgefundenen Gefässe identifizierbar. 4. Die verbrannten Stücke des Skelettes (Taf. XXIX. 13–15).

Grab 4. (2.). In einem nach SW–NO orientierten, in 75 cm Tiefe liegenden Grab, die Brandüberreste eines Skelettes. Der Kopf südwestlich. Beigaben: 1. Bronzespiralen vom Brand deformiert; gegen ihre kugeligen Enden sind sie gegliedert (Taf. XXX. 14, 15). Wahr-

⁶ Die in Klammer angegebenen Grabnummern, geben die Nummern in den Ausgrabungsaufzeichnungen an. Die neue Numerierung haben wir für nötig befunden, damit die aus einem Friedhof zum Vorschein gekommenen Gräber fortlaufende Numerierung erhalten und nicht die Gräber jeder einzelnen Ausgrabung mit 1 beginnen, wie das in den Ausgrabungs-Protokollen geschehen ist. Die Berufung auf die aus den neueren Ausgrabungen stammenden Gräbern in der Literatur geschieht unter den Nummern der Ausgrabungsprotokollen, deshalb geben wir in Klammern auch die alte Grabnummer an. In dieser Arbeit benutzen wir nur die neue Numerierung.

⁷ Über die „Brandskelette“ sagt G. Csallány in seiner freundlichen brieflichen Mitteilung vom 28. I. 1943 folgendes: „... die gebrennten Skelette waren Brandgräber, in denen die verbrannten Knochenüberreste nicht in Urnen waren, bei dem einen oder anderen befanden sich nicht einmal Gefässe im Grab. Auf den Grabzetteln bezeichneten „neben dem Kopf“ oder „neben dem Arm“ nur die Lage des Gegenstandes, weil die Gräber auch dort orientiert waren und auch die Lagerung der Knochen so angelegt: der Kopfteil nach Südwesten, die Füße nach Nordosten, wie in den meisten Skelettengräbern.“

scheinlich waren sie mit Silberplatten überzogen. 2. Bronzearmband mit übereinanderlaufenden Enden. Die äussere erhabene Oberfläche ist mit Riefelung verziert (Taf. XXX. 13). 3. Infolge der Verbrennung verschmolzene typisch skythische Augenperlen (Taf. XXX. 1, 9). 4. Verbrannte menschliche Knochenüberreste (Taf. XXX. 3, 11, 12).

Grab 5. (3.). In 75 cm Tiefe, Überreste verbrannter Menschenknochen, bzw. nur deren Spuren. Beigaben: 1. Roh geschlammte Schüssel von grauer Farbe, mit eingezogenem Rand (Taf. XXXIII. 8). 2. Spinnwirtel aus Ton.

Grab 6. (4.). 90 cm tief, mit S—N Orientation, auf der linken Seite liegendes Hockerskelett. Es war mit dem Kopf nach Süden gewandt, Länge in Hockerstellung 1 m. Beigaben: 1. Um Hals und Knie typisch skythische Augenperlen und Perlen mit Wellenlinienverzierung, flache, runde Bernsteinperlen und zwei kleine Cypraea-Muscheln (Taf. XXXIV. 13). 2. Hälfte eines gerippten Spinnwirtels. 3. Schwarzes, flaschenförmiges Gefäss mit glänzender Oberfläche (Taf. XXXIII. 6); auf Scheibe hergestellt, gut geschlammmt. 4. Hochhenkeliges, schwärzliches, auf Scheibe hergestelltes (?) Töpfchen; mit scharfer Bauchung; der Henkel der Länge nach gegliedert (Taf. XXXIII. 5). 5. Tongefäss. Im Museum nicht auffindbar.

Grab 7. (5.). In 65 cm Tiefe; gebranntes Skelett. Beigaben: 1. Spiralgehänge aus Bronze (?) mit Kugelen (Taf. XXX. 7, 8). 2. Offenes Bronzearmband (Taf. XXX. 10). 3. Spinnwirtel aus Ton, mit ineinanderlaufender, eingetiefter Spiralverzierung (Taf. XXX. 2, 2a). 4. Drei Petschaften aus Ton (Taf. XXX. 4, 4a, 5, 5a, 6, 6a). 5. Rechts neben dem Kopf gut geschlammtes, schwarzes, 8 cm hohes Gefäss mit glänzender Oberfläche; der Hals fehlte. Im Musealbestand haben wir es nicht gefunden.

Grab 8. (6.). In 80 cm Tiefe, in NW—SO. Richtung, rechtsseitig liegend, weibliches (?) Skelett in Hockerstellung. Der Kopf nordwestlich. Länge in Hockerstellung 160 cm. Beigaben: 1. Unter dem rechten Schlüsselbein zwei Bronzefeilspitzen (Taf. XXXIV. 6, 7). Beide haben Tüllen und durchbrochene Wand. 2. Beim rechten Ellbogen Spinnwirtel aus Ton mit rundlaufenden, eingetieften, parallelen Linien verziert (Taf. XXXIV. 9). 3. Zwischen den Fingerknochen der rechten Hand unverzierter Spinnwirtel (Taf. XXXIV. 5). 4. In der Höhe des linken Knies an dessen äusserer Seite hochhenkeliges gut geschlammtes graues Tontöpfchen (Taf. XXXIII. 2). Der Henkel ist abgebrochen, sogar seine Reste sind abgeschliffen. 5. Ein anderes Gefäss ist nur in kleinen Bruchstücken übriggeblieben. Die heilen Knochen des Schädels und Skelettes wurden aufgenommen.

Grab 9. (7.). Gestörtes Grab in 55 cm Tiefe. Nur der Schädel und der rechte Oberarm sind übriggeblieben. Der Schädel aufgenommen. Keine Beigabe.

Grab 10. (8.) Gebrannte Knochenüberreste in 70 cm Tiefe. Einzige Beigabe, der Viertelteil eines Bronzearmreifens (Taf. XXXI. 8).

Grab 11. (9.). In 100 cm Tiefe Hockerskelett, rechtsseitig liegend in S—N-Richtung. Kopf nach Süden, Füsse nach Norden. Länge in Hockerstellung 118 cm. Beigaben: 1. In der Gegend der linken Schenkelmitte Stück eines Eisenmessers (Taf. XXXI. 6). 2. Ebendort walzenförmige Eisenbruchstücke; vielleicht die Stücke des Griffes des vorhergehenden Messers (Taf. XXXI. 7). 3. In der Schultergegend ein tiefbauchiges Töpfchen aus grobem Material (Taf. XXXIII. 3).

Grab 12. (10.). Gebrannte Menschenknochen in einem Haufen, in 40 cm Tiefe. Beigaben: Halsband aus 36 Perlen (Taf. XXXI. 4). Es gibt unter ihnen flache, runde, kugel- und walzenförmige. Die runden Perlen sind blau, die kugel- und walzenförmigen braun. Auf den kugelförmigen Perlen sind weisse, wellenlinienförmige Intarsierungen, die walzenförmigen sind von zwei kreuzweise laufenden Rippen geteilt. Zwischen den zwei Rippen sind mit gelblichem Ton ausgefüllte „Augen“. 2. Zwei Stücke einer Cypraea-Muschel (Taf. XXXI. 1, 2). 3. Spinnwirtel aus Ton (Taf. XXXI. 3).

Grab 13. (11.). Rechtsseitig liegendes Hockerskelett, SW—NO-Richtung, in 85 cm Tiefe. Länge 137 cm. Nach den Aufzeichnungen waren die folgenden Beigaben vorhanden: 1. Um das Becken verstreute Perlen. 2. Bei der Hand Spinnwirtel aus Ton. 3. Auf dem Hals walzenförmiges Halsband. 4. Unter dem Schädel schwarze, runde Perlen.

Grab 14. (12.). In 87 cm Tiefe, in NO—SW-Richtung, rechtsseitig liegendes männliches (?) Hockerskelett. Länge 167 cm. Keine Beigaben.

Zwischen dem 12—15. September 1931 aufgedeckte Gräber:

Grab 15. (13.). In 115 cm Tiefe Brandskelett in NO—SW-Richtung. Beigaben: 1. An der rechten Seite des Skelettes Schüssel mit eingezogenem Rand und vier Warzen (**Taf. XXXIII. 9**); ganz gut geschlämmt. 2. An der linken Seite des Skelettes flaschenförmiges, gut geschlammtes, kleines Gefäß von grauer Farbe (**Taf. XXXII. 6**). 3. In der Gegend der Skelettmittle Bruchstücke eines flaschenförmigen, kleinen Gefäßes (**Taf. XXXII. 1**); gutgeschlämmt, von grauer Farbe. Weitere Beigaben nach den Aufzeichnungen: 4. Links neben dem Kopf Eisenmesser und zwei pfeilspitzenförmige Eisenstücke. 5. In der Beckengegend Eisenmesser, quergelegt, mit der Spitze nach rechts gekehrt. 6. An der linken Beckenseite Bruchstücke einer Lanzenspitze. 7. Ebendort Eisenarmreif. 8. Ebendort Spinnwirtel aus Ton.

Grab 16. (14.). In 95 cm Tiefe gebranntes Skelett. Beigaben: 1. Spiralingehänge aus Bronze, das eine Ende gegliedert (**Taf. XXXI. 9**). 2. Kleines Gefäß. War im Lager des Museums nicht zu finden. 3. Gefäßbruchstücke.

Grab 17. (15.). In 90 cm Tiefe, in WNW—OSO-Richtung, rechtsseitig liegendes, Hockerskelett, mit dem Kopf nach WNW, mit dem Gesicht nach Osten. Der Schädel wurde aufgenommen. In einen Wirbel des Rückgrates war eine Bronzepfeilspitze gebohrt.

Grab 18. (16.). In 90 cm Tiefe, in WSW—ONO-Richtung, auf der rechten Seiten liegendes, Hockerskelett. Den Kopf nach WSW. Keine Beigaben.

Grab 19. (17.). In 50 cm Tiefe gebrannte Menschenknochen. Beigaben: 1. Köcherornament aus Bronze in Form eines verkehrten Kreuzes (**Taf. XXXII. 3a—c**). 2. Eisenmesser mit erhaben gewölbtem Rücken (**Taf. XXXII. 5**). 3. Typisch skythischer Streithammer aus Eisen (**Taf. XXXII. 7**).

Grab 20. (18.). Mit dem Kopf nach NNW, die Beine nach SSO gewandtes, rechtsseitig liegendes, Hockerskelett. Der Schädel und ein Teil der Körperknochen wurden aufgenommen. Keine Beigaben.

Grab 21. (19.). In 95 cm Tiefe den Kopf nach NNW, die Füße nach SSO gewandtes, rechtsseitig liegendes, Hockerskelett. Der Schädel und ein Teil der Körperknochen aufgenommen. Beigaben waren nur einige Gefäßbruchstücke.

Grab 22. (20.). In 95 cm Tiefe gebrannte Menschenknochen. Beigabe war ein Bronzearmreif, der bei der Herausnahme zerfiel.

Grab 23. (21.). In 90 cm Tiefe, rechtsseitig liegendes, in WSW—ONO-richtung liegendes, schlecht erhaltenes Skelett den Kopf nach WSW. Beigabe waren nur einige Gefäßbruchstücke.

Grab 24. (22.). Gebrannte Menschenknochen in 75 cm Tiefe. Beigaben: 1. Bruchstücke eines Bronzearmreifens. 2. Verbrannte, zerfallene Augenperle.

Grab 25. (23.). In 110 cm Tiefe nach WSW—ONO gerichtetes, rechtsseitig liegendes, Hockerskelett, den Kopf nach WSW. Schädel aufgenommen. Keine Beigabe.

Grab 26. (24.). Gebrannte Menschenknochen in 70 cm Tiefe. Beigaben: 1. Eisenpfeilspitze (**Taf. XXXI. 5**). 2. Gefäßbruchstücke.

Grab 27. (25.). Verbrannte Menschenknochen in 70 cm Tiefe. Beigaben: 1. Eisenmesser, das bei der Herausnahme zerfiel. 2. Gefäßbruchstücke.

Grab 28. (26.). In 75 cm Tiefe, hockendes, aber teilweise verbranntes (?) Skelett. Beigaben: 1. Gefässbruchstücke. 2. Bruchstück eines Bronzearmreifs in der Gegend des rechten Oberarmes. 3. Bruchstück einer Spindel. 4. Ahlenartiges Eisenstück, zerfallen. 5. Perlenbruchstück.

Grab 29. (27.). Verbrannte Menschenknochen, in 100 cm Tiefe. Beigaben waren kleinere Gefässbruchstücke.

Aus dem Gebiet des Friedhofes, aus der Nähe des Grabes 27, kam ein, auf **Taf. XXXIII. 1.** abgebildetes, einhenkeliges Töpfchen zum Vorschein. Der Henkel ist abgebrochen und der Rand ist fehlerhaft. Grobes Material. Interessant ist die Verzierung oberhalb der Bauchung, bestehend aus Dreiecken, die mit eingetieften Linien ausgefüllt sind.

Mit der Bezeichnung **Grab 1a** hält das Museum von Szentés das Bronzearmband **Taf. XXXIV. 12.** mit gegliederter Verzierung in Evidenz. Nähere Angaben über das Grab fehlen.

Vom Gebiet des Friedhofes ist verstreutes Material mehrfach in das Museum von Szentés gekommen. So als Geschenk des Notars Andreas Horváth: 1. Eine dreischneidige Bronze-
pfeilspitze (**Taf. XXVIII. 7.**). 2. Spiralgehänge aus Bronze (**Taf. XXVIII. 5.**). 3. Geschlossener
Bronzering mit dreieckigem Querschnitt (**Taf. XXVIII. 6.**). 4. Bruchstück eines Bronzearmreifs
(**Taf. XXVIII. 10.**). 5. Bruchstück eines von der Verbrennung deformierten Bronzearmbands mit
rundem Querschnitt; nur die Hälfte erhalten; das Ende ist mit gegliederter Verzierung versehen.
(**Taf. XXVIII. 8a, b.**). 6. Henkel eines Bronzegefässes (**Taf. XXVIII. 11.**). Als Geschenk J. Tápay
sind 1937 ins Museum gekommen: 7. Spiralegehänge aus Bronze (**Taf. XXIX. 17.**). 8. Spiral-
gehänge aus Bronze mit Silberplatten überzogen (**Taf. XXIX. 18.**). Geschenk des M. Pócsai:
9. Eisenlanze in brüchigem Zustand (**Taf. XXXIII. 12.**). 10. Bronzeplatten (**Taf. XXXIII. 10–11.**).
Vom Grundstück des M. Trombitás ist eine, verbrannte Menschenknochen enthaltende, Urne
zum Vorschein gekommen (**Taf. XXVIII. 9.**). Aus Csanytelek, aber von noch nicht näher be-
stimmten Orten stammen: 11. Gefäss aus grobem Ton mit vier, symmetrisch placierten Warzen
geschmückt (**Taf. XXXII. 2.**). 12. Hochhenkeliges Töpfchen aus grobem Ton (**Taf. XXXII. 4.**). 13.
Graues, hochhenkeliges Töpfchen (**Taf. XXXIII. 4.**). Der Henkel ist abgebrochen.

II. KUNSZENTMÁRTON—JAKSOR.

Ausser den vielen Streufunden ist auch Material von den Ausgrabungen 1930 und 1931 aus diesem Ort in das Museum von Szentés gekommen. Im Jaksor genannten Teil des Szentés-
Gebietes liegt der sog. Kettőshalom (Doppelhügel). In seiner unmittelbaren Nähe, auf den
nebeneinander liegenden Grundstücken des M. Habrányi und S. L. Kovács sind die Gräber
zum Vorschein gekommen. Der grössere Teil (41) der aufgedeckten 54 Gräber stammt aus der
Avarenzeit, nur 13 können der Skythenzeit zugeschrieben werden. Unter diesen Gräbern wurden
auf dem Grundstück des M. Habrányi die Gräber 10, 17, 24, 32, 36, 38, 39, auf dem des S. L.
Kovács die Gräber 43, 44, 51, 52, 53 und 54 gefunden. Ausser diesen fanden wir im ausgestellten
Material die separierten Beigaben von fünf Gräbern, mit der Bezeichnung „Kovács S. Lukács
Gräber 1–5“. Nähere Angaben über dieser Gräber können aus den Aufzeichnungen nicht fest-
gestellt werden, aber wir können zweifellos annehmen, dass diese Gräber von demselben Grund-
stück stammen und deshalb geben wir sie der Reihe nach, nach dem vom Grundstück des S.
Lukács Kovács zum vorschein gekommenen Grab 54, als das Material der Gräber 55 (früher 1),
56. (2), 57. (3), 58. (4), 59. (5), an.

Grab 10. In 65 cm Tiefe; linksseitig liegender Hocker. Richtung SW—NO, mit dem
Kopf nach SW.⁸ Einzige Beigabe, beim Kopf gefundenes, hochhenkeliges Töpfchen in brüchigem

⁸ Die Richtungsangaben geben wir auf Grund der Ausgrabungslandkarte an.

Zustand (Taf. XXXVII. 8). Rand und Henkel fehlen. Grau gefärbt, vielleicht auf Scheibe hergestellt.

Grab 17. In 100 cm Tiefe; 65 cm langes Kinderskelett. Richtung nach NW—SO, den Kopf nach Nordwesten. Ein Teil des Grabes befand sich in einer Aschengrube mit rundem Grundriss. Beim Kopf des Kindes kam ein kleines Gefäß zum Vorschein, über dem Gefäß das vollständige Skelett eines kleinen Lammes (?). Beim Hals eine typisch skythische Augenperle (Taf. XXXVIII. 6).

Grab 24. In 90 cm Tiefe, rechtsseitig liegender Hocker. In der Beckengegend gestört. Richtung WSW—ONO, mit dem Kopf nach WSW. Beigaben: 1. Beim Kopf zwei Spiralgehängen aus Bronze; sie waren ineinandergelegt (Taf. XXXV. 15, 16). 2. Über dem Becken Eisenahle oder Nadel in brüchigem Zustand (Taf. XXXV. 17). 3. Bei der linken Hand der Länge nach gerippter Spinnwirtel (Taf. XXXV. 18). 4. In der Beckengegend und unter dem rechten Unterarm zwei kleine Cypraeen (Taf. XXXV. 7, 8), acht runde (Taf. XXXV. 4, 5, 9—14) und eine walzenförmige (Taf. XXXV. 6) Augenperlen. 5. Bruchstücke eines Eisenarmbands (Taf. XXXV. 3).

Grab 32. Angeblich stammt aus diesem Grab die Schüssel der Taf. XL. 9.

Grab 36. In 135 cm Tiefe, linksseitig liegender Hocker. Länge 100 cm. Richtung NNO—SSW, mit dem Kopf nach NNO. Beim Kopf grosses einhenkeliges Gefäß (Taf. XXXIX. 18. ?).

Grab 38. In 60 cm Tiefe, rechtsseitig liegender, Hocker. Richtung SSW—NNO, mit dem Kopf nach SSW. Länge in Hockerlage 118 cm. Einzige Beigabe kleiner Spinnwirtel beim rechten Ellbogen.

Grab 39. In 75 cm Tiefe, 180 cm langes, auf dem Rücken liegendes Skelett. Richtung O—W, mit dem Kopf nach O. Hände und Füße waren gespreizt. Beigaben: 1. An beiden Unterarmen je ein dickes Armband. 2. In der mittleren Gegend des rechten Unterarmes, neben dem Armband, die Stücke eines Eisengegenstandes (Messers?)

Grab 43. In 60 cm Tiefe, rechtsseitig liegendes, mit dem Kopf nach Westen, mit den Füßen nach Norden (?) gewandtes Skelett. Länge in Hockerlage 122 cm. Beigaben: 1. Um den Hals und auf der Brust Kette aus kleineren kugel- und walzenförmigen Perlen (Taf. XXXIV. 4). 2. Bei der rechten Hand Spinnwirtel in Form eines Doppelkegelstumpfes (Taf. XXXIV. 2). 3. Beim rechten Fuss schalenförmiges Gefäß aus grobem Material (Taf. XXXVII. 7). 4. Das auf Taf. XXXIV. 1. abgebildete Spiralgehänge, weiters der auf Taf. XXXIV. 3. abgebildeten Kiesel stammen vielleicht aus diesem Grab.

Grab 43a. Beim linken Fuss des Skelettes aus Grab 43. wurde das Skelett eines kleinen Kindes gefunden. Eine kleine Perle lag bei seinem Hals.

Grab 44. Zur rechten Seite geneigt, mit dem Kopf nach Osten, mit den Füßen nach Westen gekehrt, in Hocker- oder eher sitzender Stellung bestattetes Skelett. Keine Beigaben.

Grab 51. In 75 cm Tiefe, rechtsseitig liegendes Skelett in Hockerlage, den Kopf nach Südwesten, die Füße nach Nordosten gewandt. Beigaben: 1. Um den Hals kleinere kugelförmige Augenperlen (Taf. XXXV. 1). 2. Auf der Brust Spinnwirtel aus Ton in Form eines Doppelkegelstumpfes (Taf. XXXV. 2).

Grab 52. In 85 cm Tiefe, in SW—NÖ-licher Richtung, rechtsseitig liegendes Skelett in Hockerstellung, den Kopf nach Südwesten. Einzige Beigabe, eine bei der Hand liegende Schüssel mit eingezogenem Rand (Taf. XL. 10).

Grab 53. In 60 cm Tiefe, rechtsseitig liegendes, mit dem Kopf nach Westen, mit den Füßen nach Osten gewandtes, Hockerskelett einer jungen Person. Länge in Hockerstellung 70 cm. Bei der rechten Hand Spinnwirtel aus Ton in Form eines Doppelkegelstumpfes (Taf. XXXVIII. 7).

Grab 54. In 70 cm Tiefe, rechtsseitig liegendes mit den Füßen östlich, mit dem Kopf westlich gewandtes Kinderskelett in Hockerlage. Keine Beigaben.

Grab 55. Beigaben: 1. Spinnwirtel aus Ton in Form eines Doppelkegelstumpfes (Taf. XXXV. 27). 2. Bruchstücke eines Armbands aus Eisen (Taf. XXXV. 28).

Grab 56. Beigaben: 1. Eisenmesser (Taf. XXXV. 29). 2. Kugelförmiger Spinnwirtel, mit rippenartig sich heraushebender, Spiralverzierung (Taf. XXXV. 26).

Grab 57. Beigaben: 1. Spindelring aus einem Terra-Sigillata-Gefässboden verfertigt (Taf. XXXV. 19). 2. Kugelförmige, blaue Perlen aus Paste (Taf. XXXV. 21). 3. Zwei Kiesel (Taf. XXXV. 20, 22). Vom Material dieses Grabes stammen der Spindelring und wahrscheinlich die Kiesel aus der Sarmatenzeit, die Perlen wahrscheinlich aus der Skythenzeit. Vielleicht handelt es sich um das Material eines gestörten Grabes.

Grab 58. Beigaben: 1. Bronzering (Taf. XXXV. 23). 2. Kugelförmige Perle aus weisslichem Material (Taf. XXXV. 24). 3. Spinnwirtel in Form eines Doppelkegelstumpfes der Länge nach gefurcht (Taf. XXXV. 25).

Grab 59. Kette aus kugelförmigen Pasteperlen (Taf. XXXVI. 18).

Wir geben unten die Beschreibung der vom Gräberfeld zum Vorschein gekommenen Streufunde mit der Bemerkung, dass wir bei verschiedenen Gruppen der auf den Tafeln der Ausstellungsräumen aufgenommenen Fundgegenstände als aus einem Fund (Grab ?) stammend betrachten. In der Beschreibung sind solche Sammelfunde voneinander durch Gedankenstriche getrennt.

1. Kette aus kugel- und walzenförmigen Augenperlen verschiedener Grösse (Taf. XXXVI. 6). 2. Gerippte, kugelförmige Tonperle (Taf. XXXVI. 3). 3. Kiesel (Taf. XXXVI. 1). 4. Bronze-knopf mit Öse (Taf. XXXVI. 2). 5. Zwei Bruchstücke einer Bronzespirale (Taf. XXXVI. 4, 5). 6. Kleine Cypraea-Muscheln (Taf. XXXVI. 7–12). 7. Dreischneidige Bronzespfeilspitzen (Taf. XXXVI. 13–15). — 8. Eisenmesser (Taf. XXXVI. 19). 9. Lanzenspitze aus Eisen (Taf. XXXVI. 20). — 10. Ein Paar Bronzearmreifen mit eingeritzter Verzierung (Taf. XXXVII. 2a, 6). Auf beiden Armbändern ahmen die gleichartig eingeritzten Motive Schlangen nach (Taf. XXXVII. 2b). 11. Bronzearmband mit übereinanderlaufenden Enden (Taf. XXXVII. 4a, b). — 12. Perlenreihe aus blauen Glas- und Pasteperlen. (Taf. XXXVIII. 3). 13. Spiralgehänge aus Bronze mit Goldplatten überzogen, an den Enden je ein Goldkegel (Taf. XXXVIII. 1–2). — 14. Spiralgehänge aus Bronze mit Goldblech überzogen (Taf. XXXVIII. 4). 15. Perlenreihe aus kleineren, kugelförmigen, blauen Glasperlen (Taf. XXXVIII. 5). — 16. Bruchstücke eines Armbands aus Eisen (Taf. XXXVIII. 13). 17. Wetzstein (Taf. XXXVIII. 9). — 18. Spinnwirtel in Form von Doppelkegelstümpfen, mit rippenförmigen Erhöhungen verziert (Taf. XXXVIII. 14–16). — 19. Spinnwirtel in Form eines Doppelkegelstumpfes (Taf. XXXVIII. 17). — 20. Spiralgehänge aus Bronze (Taf. XXXVI. 16). — 21. Spinnwirtel in Form eines Doppelkegelstumpfes mit eingeritzter Zickzacklinie verziert (Taf. XXXVI. 17). — 22. Grösserer, geschlossener Bronzering mit sechs kleinen Reifen verziert (Taf. XXXIX. 13). 23. Zwei Bronzenspiralen (Taf. XXXIX. 2, 3). 24. Kleinere Bronzereifen (Taf. XXXIX. 1, 4–12), die Teile der unter No 23 angegebenen Spirale. — 25. Perlenreihe aus blauen Glas- und weissen Pasteperlen (Taf. XXXIX. 21). 26. Vier kleine Cypraea-Muscheln (Taf. XXXIX. 14–17). — 27. Kette aus kugelförmigen, braunen Perlen mit eingelegter Wellenlinienverzierung (Taf. XXXIX. 20). — 28. Bronzearmband, verziert mit eingeritzten Linien (Taf. XL. 2a, b). — 29. Offenes Armband aus Bronzedraht mit rundem Querschnitt (Taf. XL. 5). — 30. Endlich stammt vom Grundstück des S. Lukács Kovács der auf Taf. XXXVIII. 11. abgebildete grobgearbeitete Spinnwirtel.

Vom Gebiet des Gräberfeldes ist streuweise das folgende keramische Material in das Museum von Szentes, gekommen: 1. Schlüssel aus grobem Material mit eingezogenem Rand (Taf. XL. 7). 2. Bauchiges Gefäss mit vertikal gebildetem Rand (Taf. XL. 8). Vom Grund-

stück des L. Kiss zum Vorschein gekommen. 3. Roh geschlammtes Gefäss, mit leichter Bauchung (Taf. XIV. 3). 4. Gut geschlammtes, tiefbauchiges Gefäss (Taf. XL. 1). 5. Henkeltöpfchen mit ausgebogenem Rand; der Henkel ist abgebrochen (Taf. XL. 4). 6. Graues, gut geschlammtes, hochhenkeliges Töpfchen (Taf. XL. 6), wahrscheinlich auf Scheibe hergestellt. 7. Graue, gut geschlammte, auf Scheibe hergestellte Schüssel mit gegliedertem Rand (Taf. XLVIII. 1); aus der La-Tène-Zeit. 8. Hochhenkeliges, grobgearbeitetes Gefäss mit gebogener Wand (Taf. XLVIII. 2). 9. Flaschenförmiges Gefäss aus grobem Material, an der Bauchung mit Kannelüren (Taf. XLVIII. 6). 10. Graues (?), gut geschlammtes, auf der Scheibe hergestelltes, Gefäss aus der Kelten- oder eher Sarmatenzeit (Taf. XLVIII. 7). Scharfe Bauchung. 11. Flaschenförmiges, auf der Scheibe hergestelltes, graues Gefäss, Hals abgebrochen (Taf. XLVIII. 8). 12. Wahrscheinlich auf der Scheibe hergestelltes, gut geschlammtes Gefäss; der Rand und ein Teil des Halses fehlen (Taf. XLVIII. 9). 13. Graues, gut geschlammtes Gefäss mit eingezogenem Rand (Taf. XLVIII. 11). 14. Flaschenförmiges, auf der Scheibe hergestelltes Gefäss; Hals und Rand fehlen (Taf. XLVIII. 13). 15. Urne Hallstätter Art; an der Ausbauchung vertikale Riefelung (Taf. XLVIII. 14). 16. Graue, gut geschlammte Urne aus der Keltenzeit (Taf. XLVIII. 15). 17. Graue, gut geschlammte, auf der Scheibe hergestellte Urne aus der Keltenzeit (Taf. XLVIII. 16). 18. Einhenkeliges Töpfchen aus grobem Material (Taf. XLVIII. 18). 19. Auf der Scheibe hergestelltes graues (?), gut geschlammtes einhenkeliges Töpfchen (Taf. XXXIX. 19); der Henkel ist mit einem Teil des Randes abgebrochen. 20. Auf der Scheibe hergestelltes, graues, gut geschlammtes, hochhenkeliges Töpfchen (Taf. XXXVIII. 8). 21. Fassartiges, kleines Gefäss aus grobem Material mit vier Warzen (Taf. XXXVIII. 10). 22. Bauchiges Gefäss aus rohem Material (Taf. XXXVIII. 12); fehlerhaft. 23. Stark gegliedertes hochhenkeliges Töpfchen; Henkel fehlt (Taf. XXXVII. 1). 24. Flaschenförmiges Gefäss mit graphitartig glänzender Oberfläche (Taf. XXXVII. 3). 25. Einhenkeliges Töpfchen Hallstätter Art, mit scharfer Bauchung und graphitartig glänzender Oberfläche (Taf. XXXVII. 5). An der Bauchung kannelierte Verzierung. 26. Grobes, hochhenkeliges Gefäss (Taf. XXXVII. 9). 27. Gut geschlammtes auf der Scheibe hergestelltes hochhenkeliges Töpfchen (Taf. XXXVII. 10). 28. Gut geschlammtes hochhenkeliges Töpfchen (Taf. XXXVII. 11); wahrscheinlich auf der Scheibe hergestellt. 29. Schale Hallstätter Art, mit ansa-lunata-Henkel und kannelierter Verzierung an der Bauchung (Taf. XXXVII. 13). 30. Graues, gut geschlammtes, hochhenkeliges Töpfchen; vielleicht auf der Scheibe hergestellt (Taf. XXXVII. 14). 31. Kleines Gefäss unten bauchig werdend mit auswärts gebogenem Rand (Taf. XXXIV. 8). 32. Einhenkeliges Töpfchen mit leicht auswärts gebogenem Rand (Taf. XXXIV. 11). 33. Scharfbauchiges einhenkeliges grösseres Töpfchen. Der Henkel ist abgebrochen, an der Bauchung geriefelt (Taf. XXXIV. 10). 34. Schüssel mit eingezogenem Rand aus grobem Material (Taf. XXXIII. 7).

III. SZENTES—KISTÓKE.

Auf dem Grundstück des G. Tóth stiess man unter mehreren Avaren- und Jazygengräbern auch auf drei Gräber aus der Skythenzeit. Die Aufdeckung der Gräber geschah im Mai 1933.

Grab 97. In 76 cm Tiefe ein 162 cm langes, auf dem Rücken liegendes, ausgestrecktes, weibliches Skelett. Richtung mit dem Kopf nach Westen, mit den Füßen nach Osten. Schädel fehlte. Beigaben: 1. An der Aussen- und Innenseite des linken Ellbogens je ein runder Spinnwirtel (Taf. XLI. 1, 3). Der eine (Taf. XLI. 1) ist an drei Seiten von elliptischen, eingetieften Linien verziert. 2. In der Gegend der Mitte des rechten Unterarmes ein Bronzearmband mit übereinanderlaufenden Enden (Taf. XLI. 2).

Grab 98. In 110 cm Tiefe, männlicher (?) Hocker. Länge 140 cm. Beigaben: 1. Beim rechten Oberarm eine, von der Verbrennung deformierte Augenperle (Taf. XLI. 7).

2. Beim linken Oberarm Cypraea-Muschel (Taf. XLI. 5). 3. Bei den Fussenden Urne in Form eines Doppelkegelstumpfes mit vier Warzen (Taf. XLI. 11). Rand fehlt. 4. Unter dem Skelett Bruchstücke einer Schüssel mit eingezogenem Rand und vier Warzen (Taf. XLI. 4).

Grab 99. In 50 cm Tiefe Kinderhocker. Länge 60 cm. Beigaben: 1. Um den Hals Kette aus 26 grösseren Augen- und 8 kleineren blauen, Glasperlen (Taf. XLI. 8). 2. Auf dem rechten Arm Bronzearmband mit übereinanderlaufenden Enden (Taf. XLI. 10). 3. Bruchstücke eines kleinen, dünnen Bronzedrahtes (Taf. XLI. 6).

IV. SZENTES—VEKERZUG.

1937 liess das Museum von Szentes auf dem Grundstück des Josef Bleyer nachgraben und bei dieser Gelegenheit kamen vier einander benachbarte Skelettgräber und etwas weiter entfernt zwei Pferdegräber zum Vorschein. In der Zwischenzeit wechselte das Grundstück den Eigentümer und mit Erlaubnis des gegenwärtigen Eigentümers, Karl Urban, wurden 1941 weitere fünf Gräber aufgedeckt. Die Beschreibung der Gräber ist folgende:

Grab 1. In 70 cm Tiefe, mit den Füßen nach Westen liegendes, 150 cm langes, weibliches Skelett. Arme und Beine ausgestreckt. Beigaben: 1. Von der Mitte der Beckengegend kam eine runde, bzw. eher herzförmige Eisenplatte zum Vorschein (Taf. XLIII. 5). 2. Bei der linken Hand ein etwas brüchiges Eisenmesser (Taf. XLIII. 7.). 3. Auf dem rechten Arm bei Gelenk ein, bis zu Zweidritteln gedrehtes Bronzearmband (Taf. XLIII. 6). Ein Ende ist abgebrochen.

Grab 2. In 75 cm Tiefe, mit den Füßen nach Westen, mit dem Kopf nach Osten, ein 175 cm langes Männerskelett. Beigaben: 1. Quer über dem oberen Ende des rechten Oberarmes ein Streithammer aus Eisen (Taf. XLII. 17). Die Schneide lag nach auswärts. 2. Etwas über dem rechten Handgelenk, aussen, ein an den Enden zu Reifen gebogener Eisengegenstand (Taf. XLII. 4). 3. Unmittelbar daneben, auf dem Armknochen, Bronzereif (Taf. XLII. 13). 4. Ebendort walzenförmige Knochenperle (Taf. XLII. 15). 5. Ebendort, aber an der Innenseite des Armknochens, walzenförmige Knochenperle. Ein Ende ist von vier, symmetrisch liegenden Einschnitten verziert (Taf. XLII. 16). 6. Im Becken, an der Wurzel des Rückgrates, durchlochter Wolfszahn (Taf. XLII. 10). 7. Vor dem linken Handgelenk an drei Plätzen durchlochte Knochenplatte (Taf. XLII. 9). 8. Vor der linken Mittelhand, fünf, teilweise verzierte Knochengegenstände. Grösstenteils zerfallen (Taf. XLII. 1, 2, 5–8, 11, 12). Auf der auf Abb. 5a, b sichtbaren Knochenplatte ist ein Pferdekopf geschnitzt. 9. In der linken Hand Eisenmesser (Taf. XLII. 3). 10. Eisenbruchstück, vielleicht Teil des Eisenstreithammers (Taf. XLII. 14).

Grab 3. In 40 cm Tiefe, mit den Füßen nach Nordosten, mit dem Kopf nach Südwesten, ein 165 cm langes Skelett. Keine Beigaben.

Grab 4. Der Oberteil des Skelettes ist bis zum Becken von einem Pflug überfahren. Beigaben: 1. Bronzearmband mit rundem Querschnitt (Taf. XLIII. 3), mit übereinanderlaufenden Enden. 2. In der Kopfgegend Spiralgehänge aus Bronze (Taf. XLIII. 4). 3. Ebendort zwei kleine Cypraea-Muscheln (Taf. XLIII. 1, 2). 4. Den Aufzeichnungen nach war ein Gefäss die Beigabe zu diesem Grab, das wir aber im Museum nicht fanden.

Grab 5. In 45 cm Tiefe, rechtsseitig liegendes Pferdeskelett. Mit dem Kopf nach Westen, mit den Füßen nach Osten. Gestört. Im Maul das Stück einer Eisentrense (Taf. XLIII. 8, 10).

Grab 6. In 50 cm Tiefe, Vorderteil eines rechtsseitig liegenden Pferdeskelettes. Kopf nach Westen, Beine nach Osten gewandt. Im Maul Eisentrense, das Ende der Trensenstange stellt eine stark schematisierte Tierfigur dar (Taf. XLIII. 9).

Grab 7. In 70 cm Tiefe, mit den Füßen nach Nordwesten, mit dem Kopf nach Südosten gewandtes, 145 cm langes Skelett. Am Hals wurden zwei Augenperlen gefunden (Taf. XVIII. 27–28.).

Grab 8. In 95 cm Tiefe in O-W-licher Richtung, am Rücken liegendes, 150 cm langes Männerskelett. Der Kopf war nach Osten gewandt. Beigaben: 1. Zwei Lanzen spitzen aus Eisen. Die Tüllen lagen neben dem rechten Schläfenbein, mit der Spitze aufwärts. (Taf. XLVI. 5, 6). 2. Über dem rechten Schlüsselbein Eisenmesser (Taf. XLV. 3). 3. Über dem linken Schlüsselbein, aussen, walzenförmige Knochenperle (Taf. XLVI. 1). 4. Neben der Knochenperle, aussen, Eisenbeil (Taf. XLVI. 3a, b). 5. An der Innerseite des linken Handgelenks, Messer oder Band eines Köcherbehälters aus Eisen (Taf. XLV. 1, 2), 20 cm lang. 6. Über dem linken Handgelenk Bronzearmband (Taf. XLVI. 2). 7. Vor der linken Hand 13 Pfeilspitzen aus Bronze (Taf. XLIV. 14–26). und 4 aus Eisen (Taf. XLV. 4–7).

Grab 9. In 60 cm Tiefe, 160 cm langes, weibliches Skelett, mit den Füßen nach Westen, mit dem Kopf nach Osten gewandt. Einzige Beigabe war der auf dem rechten Unterarm gefundene, mit eingeritzten Linien verzierte Bronzearmband (Taf. XLIV. 29, Taf. XLVI. 4).

Grab 10. In 60 cm Tiefe, eine 35 cm hohe Urne. In brüchigem Zustand, auch der Rand ist mangelhaft. Schwarz. Beim Reinigen der Urne sind unter den verbrannten Knochen zum Vorschein gekommen: 1. 35 vom Brand deformierte, Augenperlen (Taf. XLIV. 11, 12). 2. Sieben kleine Cypraea-Muscheln (Taf. XLIV. 1–8). 3. Offener Ring aus einer Bronzeplatte hergestellt (Taf. XLIV. 9, 10). 4. Doppelkegelstumpfförmiger Spinnwirtel aus Ton (Taf. XLIV. 13).

Grab 11. In 70 cm Tiefe, rechtsseitig liegendes, ganzes Pferdeskelett. Die Beine in Laufstellung. Beigaben: 1. An der Stirn, durchlöchernte, trapezförmige Bronzeplatte (Taf. XLV. 9). 2. Im Maul Eisentrense in brüchigem Zustand (Taf. XLV. 10–12).

Vom Gebiet des Gräberfeldes sind streuweise zum Vorschein gekommen: 1. Vom Brand deformiertes Bruchstück eines Bronzearmbands (Taf. XLI. 9). 2. Offenes Bronzearmband (Taf. XLI. 12).

V. CSONGRÁD—VENDEL-HÜGEL.

Bei den 1938 vorgenommenen Ausgrabungen auf dem Grundstück des J. Nyilas, das auf dem Patika-Rain liegt, kam in einer Tiefe von 35 cm ein mit dem Kopf nach Nordosten, mit den Füßen nach Südwesten gewandtes Skelett zum Vorschein. Länge 100 cm (Grab 3). Bei der linken Schulter des Skelettes sind zum Vorschein gekommen: 1. Zwei Bronzeringe (Taf. XLVII. 5, 6). 2. Acht, kegelförmige Bronzegegenstände (Taf. XLVII. 3–4, 7–10, 13–14). 3. Durchbrochener, kegelförmiger Bronzegegenstand (Taf. XLVII. 11). 4. Bronzeglocke mit Öse (Taf. XLVII. 12).

VI. FÁBIÁNSEBESTYÉN—KÓRÓGYPART.

Als Geschenk des Antal Sebők sind 1908 in das Museum von Szentes gekommen: 1. Perlenkette, aus warzenverzierten Augenperlen (Taf. XLVII. 2). 2. Gedrehtes Bronzearmband (Taf. XLVII. 1).

VII. SZENTES—ZALOTA.

Von einem nicht näher angegebenen Ort stammt eine auf der Scheibe hergestellte, hohenkelige, graue Schale (Taf. XLVIII. 3).

VIII. UMGEBUNG VON SZENTES.

Von der Umgebung der Stadt, von einem nicht näher angegebenen Ort stammen:
 1. Hochhenkeliges, graues Töpfchen (Taf. XXXVII. 12). 2. Hochhenkeliges Töpfchen aus rohem Material (Taf. XLVIII. 5). 3. Hochhenkeliges Töpfchen aus rohem Material in Form eines Kegelstumpfes (Taf. XLVIII. 12).

* * *

Ein grosser Teil des bis jetzt bekanntgegebenen Fundmaterials kann nicht als authentisch betrachtet werden, trotzdem lässt es zusammen mit dem authentisch aufgedeckten Teil der Gräberfelder bedeutende Folgerungen zu. In der Reihenfolge der Beschreibung bemühen wir uns die charakteristischen Züge der einzelnen Gräberfelder zusammenzufassen und endlich auf Grund dessen die Festsetzung ihrer chronologischen Lage zu versuchen.

Wie in allen bis jetzt bekannten Gräberfeldern aus der Skythenzeit unserer Gegend, so treffen wir auch hier sehr abwechslungsreiche Bestattungssitten an. In dieser Hinsicht ist das Gräberfeld von Csanytelek das bemerkenswerteste, wo wir 5 Arten der Bestattung kennengelernt haben. Die Hockerbestattungen waren am zahlreichsten vorhanden und es ist auffallend, dass, nach den Aufzeichnungen, alle Leichen auf die rechte Seite gelegt waren. Sonst sind wir einer solchen Regelmässigkeit in den bis jetzt bekannten Gräberfeldern nicht begegnet. Was die Orientierung anbelangt, ist die Abweichung zwischen den einzelnen Gräbern gross genug: SW-NO war das 1. (mit dem Kopf in die an erster Stelle angegebenen Richtung gewandt), NO-SW das 13., 14., S-N das 6., 11., NW-SO das 8., WNW—OSO das 7., WSW—ONO das 18., 23., 25., NNW-SSO das 20., 21. Grab. Die andere Art der Skelettgräber, die auf den Rücken liegende, gestreckte Bestattung, haben wir in einem einzigen Grab, dem 2.-ten, vorgefunden. Die Richtung war SW-NO.

Indessen ist das Interessanteste im Csanyteleker Gräberfeld diejenige Bestattungssitte, die in den Ausgrabungsprotokollen als mit „gebranntes Skelett“ bezeichnet ist. Den erklärenden Aufzeichnungen zufolge waren sie, wie wir das schon gesehen haben, Brandgräber, wo die verbrannten Knochenreste in keiner Urne lagen, sondern vielmehr bei einem oder dem anderen nicht einmal ein Gefäss im Grab vorhanden war. Die Angaben in den Beschreibungen, wie z. B. „beim Kopf“ oder „beim Arm“ bezeichnen nur den Platz wo der Gegenstand lag, weil auch das Grab orientiert war und auch die Lagerung der Knochen so geschah, dass der Kopfteil südwestlich, die Beine nordöstlich lagen. Es ist unwahrscheinlich, dass die Leichen im Grab selbst verbrannt wurden, da die Ausgräber in keinem Grab gebrannte Erde fanden. Diese Lagerung der verbrannten Knochen ist wegen der Analogie mit Kárpátalja beachtenswert. Im Gräberfeld von Kustánfalva nämlich wurde beobachtet, dass die gebrannten Menschenknochen nach gewissen Regeln in Urnen gelegt waren. Zu unterst, auf den Boden der Urne kamen die Fussknochen, in den bauchigen Teil der Urne die Rippen etc., zu oberst wurden die übriggebliebenen Schädelknochen gelegt.⁹ Wesentlich finden wir das in Csanytelek, wo man sich bei der hier in Rede stehenden Art der Brandbestattung bemüht hatte die übriggebliebenen Knochen an die ihnen zukommenden Stellen zu legen. Solche Gräber sind die No 3, 4, 7, 15, 16, bei allen ist die Richtung SW-NO.

In einem Fall ist es vorgekommen (Grab 5.), dass bei der Brandbestattung die Asche in einer Urne war, wenigstens weist das Vorhandensein einer Schüssel im Grab darauf hin.

Neben der Hockerbestattung ist am häufigsten (in acht Fällen) jene Art der Brandbestattung vorgekommen, wo die verbrannten Knochen mit Asche vermisch einfach in einem Haufen auf die Erde gelegt wurden. Dieser Erscheinung sind wir auch im Gräberfeld von

⁹ Jaroslav Böhm a J. M. Jankovich, Skythové na Podkarpatské Rusi. V Praze 1936. S. 76.

Békéscsaba—Fényes begegnet.¹⁰ Sulimirski erwähnt bei Bekanntgabe der podolischen skythischen Gräberfelder, dass zwar unter Steinen oder Erdhügeln, doch solche Bestattungen vorkamen.¹¹

Aus dem Gräberfeld von Csanytelek kennen wir zusammen 10 Spiralringe. Sie scheiden sich in mehrere Varianten. Es gibt einen Typ, bei dem ein Ende spitz zuläuft, das andere Ende von einem Knopf abgeschlossen wird (Taf. XXX. 7, 8, 14, 15, Taf. XXXI. 9). Bei denen auf Taf. XXX. 14—15, ist auch der Teil unter dem Knopf gegliedert. Das Knopfende dient zum Darüberziehen des kegelförmigen Endgliedes. Manchmal wurde auch auf das andere, spitze Ende ein kleineres, kegelförmiges Glied gezogen, bzw. gelötet. Einem solchen begegneten wir in dem 1894 zum Vorschein gekommenen Fund.¹² Zu der gleichen Typ gehören die Exemplare der Taf. XXIX. 17—18. Sie weichen von den vorhergehenden insoweit ab, als sie mit einer kreuzweise gerippten Elektronplatte überzogen sind. Die Analogie dieser Variante kennen wir auch u. a. aus dem Piliner Fund.¹³ Bei einer weiteren Variante sind die kegelförmigen Endglieder nicht auf kugelförmige, sondern auf glatt abgeschlossene Enden angelötet (Taf. XXVII. 1, 2). Hierher gehört auch das Exemplar der Taf. XXVIII. Abb. 5, aber hier ist das kegelförmige Glied abgefallen. Es ist erwähnenswert, dass solche Spiralanhänger auch in der heimischen präskythischen Kultur vorkommen. So kennen wir sie aus Kiskőszeg¹⁴ und aus Velem Szt. Vid.¹⁵

Aus dem 7. Grab in Csanytelek sind drei Tonpetschaften zum Vorschein gekommen (Taf. XXX. 4—6). Ebensolche Petschaften sind aus dem Piliner Fund bekannt.¹⁶ Auf den erwähnten Abbildungen kann man auch die Formen und eingravierte Muster von achtzehn von ihnen sehen. Wir besitzen auch ein vollständig übereinstimmendes Muster.¹⁷ Aus Velem Szt. Vid kennen wir auch eine Petschaft.¹⁸ Von den archäologischen Relikten der Skythen (zumindest aus der uns zugänglichen Literatur) kennen wir nicht einen einzigen Gegenstand, auf dem diese Petschaftmuster auffindbar wären.

Unter dem Streumaterial vom Gebiet des Csanyteleker Gräberfeldes befindet sich der auf Taf. XXVIII. 11. gezeigte bronzene Gefäßhenkel. Bezeichnend ist die Art der Befestigung, die — wie auch auf der Abbildung sichtbar — so geschah, dass die zwei breiten Enden der für den Henkel verwendeten Bronzeplatte an das Bronzegefäß genagelt wurde. Diese Art der Anwendung des Henkels finden wir auch in ein und dem anderen Gefäßbruchstück des vor kurzer Zeit publizierten früheisenzeitlichen Fundes von Szentes—Nagyhegy.¹⁹ Es kann jedoch auch diese Art Henkel in früheisenzeitlichen Funden anderer Gebiete vorgewiesen werden. So finden wir diese in den Funden von Blatnica und Hajduböszörmény.²⁰

¹⁰ Michael Párducz, Szkitakori temető Békéscsaba—Fényesen. Archaeologiai Értesítő, 1943. 64 ff. (Im folgenden Fényes.)

¹¹ Tadeusz Sulimirski, Scytowie na zachodnim Podolu. Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego Nr. 2. Lwow 1936, S. 105.

¹² A. É. 1894. S. 265, III. 4, 5.

¹³ A. É. 1897. S. 23., Abb. 14.

¹⁴ Alexander Gallus und Tibor Horváth, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. A legrégibb lovasnép Magyarországon. Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 9. Budapest, 1939 (im folgenden Gallus—Horváth), Taf. XXXIV. 6, 7.

¹⁵ Baron Kálmán Miske, A Velem Szt. vidi őstelep I. Wien 1907 (im folgenden Velem Szt. Vid), XLIII. Abb. 71—73.

¹⁶ Joseph Hampel, Bronzkor emlékei Magyarhonban I. 1886. LXX. 11—28.

¹⁷ Hampel op. cit. Das Exemplar LXX. Abb. 24 stimmt mit unserem Stück Taf. XXX. 4. überein.

¹⁸ Velem Szt. Vid. Taf. LV. 18.

¹⁹ G. Csallány, A Szentes—nagyhegyi kora-vaskori bronzlelet (Frühhalstattzeitlicher Hortfund von Szentes—Nagyhegy). Folia Archaeologica, I—II. Budapest, 1939. S. 60. Taf. II. Abb. 7—8.

²⁰ Gallus—Horváth, Taf. V. 4, Taf. XVII. 5.

In mehreren Exemplaren ist jener Typ der Bronzearmbänder bekannt, von denen wir ein Exemplar aus dem Csanyteleker Streufund (Taf. XXVIII. 8a, b), ein anderes, weniger verziertes Exemplar aus dem Grab 1a. desselben Gräberfeldes bekanntgegeben haben (Taf. XXXIV. 12). Für diesen Typ ist die Gliederung der Armbandenden bezeichnend, der dem keltischen, sog. Armbandtyp mit Fischblasenmuster nahesteht. Zwei fast vollständig übereinstimmende Exemplare dieser Armbandform habe ich aus dem Grab 39. des Gräberfeldes von Békéscsaba—Fényes bekanntgegeben. Neben den vorhin genannten Armbändern begegnen wir auch solchen, die mit einfacher Riefelung verziert sind. Wir kennen sie aus den Gräbern No 4 (Taf. XXX. 13) und No 7 (Taf. XXX. 10). Wahrscheinlich hatte das glatte Armband des Bruchstückes Taf. XXVIII. 10 übereinanderlaufende Enden. Interessant sind die drei Eisenarmbänder des Grabes No 2 (Taf. XXVII. 10–12), die, wenn die Beobachtungen glaubwürdig sind, alle auf dem linken Arm zum Vorschein gekommen sind. Bezeichnend für die skythischen Gräber scheinen die meist kleinen Cypraea-Muscheln (Taf. XXXI. 1, 2, Taf. XXXIV. 13). Typisch skythisch sind die sog. Augenperlen, die aus den Gräbern No 6 (Taf. XXXIV. 13) und No 4 (Taf. XXX. 1, 9) zum Vorschein gekommen sind. Wir kennen walzenförmige Augenperlen aus dem Grab No 12 (Taf. XXXI. 4) und aus dem selben Grab kennen wir auch die flachen, runden, blauen Glasperlen (Taf. XXXI. 4). Der Wolfszahn der Taf. XXVII. Abb. 6 gehört auch hierher.

Charakteristisch für die Skythenzeit sind die Spinnwirtel, deren Oberfläche von eingetieften Spiralen verziert sind. Solchen begegnen wir in den Gräbern No 1 (Taf. XXVII. 9), 2 (Taf. XXVIII. 4) und 7 (Taf. XXX. 2). Ein mit parallelen Rippen verziertes Exemplar kennen wir aus dem Grab No. 8 (Taf. XXXIV. 9). Aber es sind auch aus den Gräbern ganz glatte, unverzierte Exemplare zum Vorschein gekommen (Taf. XXVII. 7, Taf. XXVIII. 1, 3, Taf. XXXI. 3, Taf. XXXIV. 5).

Gewohnte Abarten von Pfeilspitzen aus der Skythenzeit kommen in den Gräbern des Gräberfeldes vor, die dreischneidigen Bronzeexemplare mit Tülle (Taf. XXVII. 3, Taf. XXVIII. 7, Taf. XXXIV. 6–7). Die einzige Ausnahme bildet die doppelgeflügelte Eisenpfeilspitze des Grabes No 26 (Taf. XXXI. 5), deren Analogie wir aus heimischen Funden nicht kennen. In der Literatur wurden mehrfach jene verkehrt kreuzförmige Bronzeköcherverzierungen erwähnt, von denen wir eine der primitivsten Formen aus dem 19. Grab von Csanytelek bekanntgegeben haben (Taf. XXXII. 3a–c). Der Auffassung Nándor Fettichs zufolge sind sie lokale Fabrikate.²¹ Der auf Taf. XXVII. 5, abgebildete Eisenbeschlag diente wahrscheinlich zum Einsäumen des Köcherrandes. Zur Zeit kennen wir keine Analogie aus dem heimischen Fundmaterial.

Zusammen mit der genannten Köcherverzierung ist aus dem 19. Grab der auf Taf. XXXII. 7 sichtbare Streitaxt aus Eisen zum Vorschein gekommen. Eine bei uns gewohnte Form. Die meisten diesem Typ angehörenden Varianten kennen wir von dem von Andor Leszih publizierten Gräberfeld von Kocsmadomb.²²

Ein weiterer zur Rüstung gehöriger Gegenstand ist die Eisenlanze des 3. Grabes (Taf. XXIX. 7, 16), ihre Form kann aber wegen der hochgradigen Verrostung nicht mehr genau festgestellt werden. Die Lanze der Taf. XXXIII. 12 ist schon besser erhalten, ist aber Streufund und es ist ungewiss, ob sie zum skythischen Material des Fundes gehört.

Demselben Typ gehörten die Messer aus den Gräbern des Csanyteleker Gräberfeldes. Bei allen hat die Klinge Bogenform und die Schneide ist an der Innenseite des Bogens. Solche Messer sind aus den Gräbern No 2 (Taf. XXVIII. 2), No 11 (Taf. XXXI. 6) und No 19 (Taf. XXXII. 5) bekannt.

²¹ Nándor Fettich, Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez. A. É. 1929. S. 85–101 und Gárcsinovo, S. 42, Taf. XI. 1, 1a., Kishomok, S. 93.

²² Andor Leszih, Borsodmegyei szkita leletek (Scythian Finds from the County of Borsod). Folia Archaeologica, I–II. S. 71, Taf. II. 1, 10, S. 75, Taf. IV. 14, 18, 20, 27, 29.

Eine zusammenfassende Charakterisierung der skythischen Keramiken habe ich im Zusammenhang mit dem Material des Gräberfeldes von Hódmezővásárhely—Kishomok²³ gegeben. Mit Beachtung des dort Gesagten können wir feststellen, dass wir im keramischen Material des Csanyteleker Gräberfeldes (ausgenommen die Urnen vom Villanova-Typ) alle Formen finden, die in Kishomok zum Vorschein gekommen sind. Neben den fassförmigen groben Gefässen mit (Taf. XXXII. 2) und ohne Warzen (Taf. XXVIII. 9) kommen auch die nicht auf der Scheibe hergestellten Gefässe mit eingezogenem Rand vor. Beim einen ist der Teil unter dem Rand von vier symmetrisch angeordneten Warzen verziert (Taf. XXXIII. 9), das andere ist unverziert (Taf. XXXIII. 8). Es kommen die verschiedenen Typen der hochhenkeligen Töpfchen vor, gleicherweise die auf der Scheibe und die nicht auf der Scheibe hergestellten. Zu den ersteren gehören die Exemplare der Taf. XXXIII. 2, 5 und die als Streufund behandelten der Taf. XXXIII. 4 und Taf. XLVIII. 4. Die nicht auf der Scheibe hergestellten Exemplare sind alle Streufunde. Solche sind auch die von Taf. XXXII. 4, Taf. XLVIII. 10, 17. Vielleicht gehört zu dieser Gruppe das auf Taf. XXXIII. 1 sichtbare, mit eingeritzten Dreiecken verzierte, brüchige Exemplar. Die Verzierung hat urzeitlichen (stein-kupferzeitlichen) Charakter. In Kishomok fehlten sie, aber in Fényes sind sogar in mehreren Exemplaren diejenigen flaschenförmigen, meist auf der Scheibe hergestellten, kleineren Gefässe²⁴ zum Vorschein gekommen, zu deren Varianten, ausser den Exemplaren der Gräber No 6 (Taf. XXXIII. 6), 19 (Taf. XXXII. 1), auch das als Streufund behandelte Gefäss Taf. XXXII. 6 gehört. Ungewöhnlich ist das grobe, bauchige Gefäss, mit leicht auswärts gebogenem Rand des Grabes No 11 (Taf. XXXIII. 3), dem ähnliche wir eher aus unseren Gräbern der Sarmaten- und Völkerwanderungszeit kennen.

Im Gräberfeld von Jaksor sind nur Skelettgräber vorgekommen. Von den 13 beobachteten Gräbern können wir nur die Daten von 12 in Betracht ziehen, von Grab No 32 fehlen nähere Angaben. In 9 von den 12 Gräbern wurden Skelette in Hockerstellung gefunden. Rechts- und linksseitig liegende Skelette kamen gleicherweise vor und auch in der Richtung ist die Abwechslung gross genug. SW-NÖ-lich gerichtet und links liegend ist das Skelett aus dem Grab No 10, rechts liegend das aus 51 und 52; WSW-ONÖ-lich orientiert und rechts liegend das Skelett aus 38; W-Ö-lich gerichtet und rechts liegend das aus 43, 53; O-W-lich gerichtet, rechts liegend das Skelett aus dem Grab No 54. In zwei Gräbern fand man auf den Rücken liegende, gestreckte Skelette: NW-SÖ-licher Richtung das aus No 17 und O-W-licher Richtung das Skelett des Grabes 39.

Der überwiegende Teil der aus dem Gräberfeld von Jaksor bekanntgegebenen Skelette stammt nicht von authentischen Ausgrabungen. Eben deshalb ist es schwer sich über einige Tatsachen eine Meinung zu bilden, die bei näherer Untersuchung der Funde aufgetaucht sind. Es ist sicher anzunehmen, dass der aus dem Boden eines auf der Scheibe hergestellten Gefässes fabrizierte Spindelring von Taf. XXXV. Abb. 19, aus der Sarmatenzeit stammt, hingegen die aus kleineren, runden, blauen Perlen bestehende Kette (Taf. XXXV. 21) schon für die Funde der Skythenzeit charakteristisch ist. Was die Altersbestimmung anbetrifft, gibt es keine Bemerkung auf die Kieselsteine Taf. XXXV. 20, 22, die mit den schon erwähnten Gegenständen zusammen ausgestellt sind.

Was die als Schmuckstücke benützten Gegenstände des Gräberfeldes anbetrifft, so ist der allgemeine mit Knöpfen endende Typ der Spiralgehänge aus Bronze der häufigste. Im Grab No 43 wurde ein Stück gefunden (Taf. XXXIV. 1), aber vereinzelt kennen wir sie auch von diesem Gebiet (Taf. XXXVI. 16, Taf. XXXVIII. 4). An den Enden von zwei Exemplaren finden wir auch die Elektronkegel (Taf. XXXVIII. 1, 2).

²³ Kishomok, S. 86—87, 91.

²⁴ Aus den Gräbern No 25, 31, 34 des Gräberfeldes von Fényes.

Wir begegnen mehreren Varianten der Armbänder. Es gibt zwei Exemplare aus Eisen, ich habe sie auf **Taf. XXXV. 28** und **Taf. XXXVIII. 13** abgebildet. Unter denen aus Bronze sind offen und unverziert die Exemplare von **Taf. XXXV. 23** und **Taf. XL. 5**. Ein wenig mit Fischblasen verziert ist das Exemplar von **Taf. XL. 2** und an den Enden mit eingeritzten Schlangenköpfen versehen sind die auf **Taf. XXXVII. 2, 6** abgebildeten Armreifen. Glatte Armbänder mit übereinanderlaufenden Enden sehen wir auf **Taf. XXXVII. 4**. Eine Analogie des mit kleinen Ringen verzierten, grösseren, Bronzereifens (**Taf. XXXIX. 13**) gibt Márton Roska vom Gräberfeld zu Piski bekannt.²⁵ Über die Bestimmung der Spiralenbruchstücke **Taf. XXXIX. 1—12** wissen wir nichts.

Ziemlich abwechslungsreich ist der Perlenvorrat des Gräberfeldes. Ausser den walzen- und kugelförmigen Augenperlen (**Taf. XXXIV. 4, Taf. XXXV. 1, 4—6, 9—14, Taf. XXXVI. 6, Taf. XXXVIII. 6, Taf. XXXIX. 20**), begegnen wir auch den mit runden, eingelegten Wellenlinien verzierten Exemplaren (**Taf. XXXV. 1**). Diese sind auch im Csanyteleker Gräberfeld vorgekommen, ebenso wie die kleinen Cypraea-Muscheln (**Taf. XXXV. 7, 8, Taf. XXXVI. 7—12, Taf. XXXIX. 14—17**). Wir begegnen nur noch im Gräberfeld von Jaksor den gerippten Tonperlen (**Taf. XXXVI. 3**), die vielleicht nicht einmal aus der Skythenzeit stammen, weitere den kleinen, meist aus blauen Glas gemachten, runden Perlen, aus denen ich mehrere Ketten bekanntgegeben habe (**Taf. XXXVI. 6, 18, Taf. XXXVIII. 3, 5, Taf. XXXIX. 21**). Leider gehört keine einzige aus einem geschlossen beobachteten Fund.

Unter den Funden von Jaksor treffen wir ziemlich viele Spinnwirtel. Hier erscheint ebenfalls der im Material des Gräberfeldes von Csanytelek bekanntgegebene Spinnwirtel mit Spiralverzierung (**Taf. XXXV. 26, Taf. XXXVIII. 15**), aber es gibt auch vertikal gerippte Exemplare (**Taf. XXXV. 18, 15**). Mit horizontaler Rippung ist der Spinnwirtel **Taf. XXXVIII. 14** verziert. Glatte runde Spinnwirtel kennen wir aus den Gräbern No 43 (**Taf. XXXIV. 2**), 51 (**Taf. XXXV. 2**), 53 (**Taf. XXXVIII. 7**), die anderen stammen von Streufunden (**Taf. XXXV. 27, Taf. XXXVIII. 11, 16, 17**).

Unter den Funden aus der Umgebung von Szentes sind bis jetzt noch keine Bronzeknöpfe mit Ösen vorgekommen, wie die, die wir auf **Taf. XXXVI. 2** sehen können. In der heimischen, vorskythischen Kultur sind solche in grösserer Anzahl zu finden.²⁶

Auffallenderweise gibt es sehr wenig Waffen. Ausser drei Bronzefeielspitzen, die für die Skythenzeit typisch sind (**Taf. XXXVI. 13—15**), können wir nur eine einzige Eisenlanze in brüchigem Zustand erwähnen (**Taf. XXXVI. 20**). Den Eisenmessertypen des Gräberfeldes von Csanytelek begegnen wir auch in Jaksor (**Taf. XXXV. 29, Taf. XXXVI. 19**). Eine häufige Beigabe der skythischen Gräberfelder ist bei uns der Wetzstein.²⁷ Ein Exemplar kennen wir auch vom Gebiet dieses Gräberfeldes (**Taf. XXXVIII. 9**).

Auch das vom Gräberfeld zum Vorschein gekommene keramische Material ist interessant. Ausser den Gefässen Hallstätter, bzw. vorskythischen Charakters, kommen auch Gefässe zum Vorschein, die auf das Ende der La-Tène-Zeit weisen. In der zeitlichen Reihenfolge müssen die hochhenkeligen, auf der Scheibe hergestellten Töpfchen (**Taf. XXXVII. 1, 8, 10, 11, 14, Taf. XXXVIII. 8, Taf. XXXIX. 19, Taf. XL. 6**) und ebenso ihre nicht auf der Scheibe hergestellten Varianten (**Taf. XXXVII. 9, Taf. XL. 4, Taf. XLVIII. 2**) für typisch skythenzeitlich gehalten werden. Gleichfalls typisch skythisch sind die nicht auf der Scheibe hergestellten Schüsseln mit eingezogenem Rand (**Taf. XL. 7, 9, 10**) und das auf **Taf. XLVIII. 11** abgebildete, auf der Scheibe hergestellte Exemplar. Ein einziges fassförmiges, mit Warzen verziertes Gefäss ist zum Vorschein gekommen (**Taf. XXXVIII. 10**). Ein fassförmiges, henkeliges Gefäss sehen wir auf

²⁵ Dolgozatok (Arbeiten), 1913. S. 235, Abb. 2 : 1.

²⁶ Gallus—Horváth, Taf. XVI. 5, 6.

²⁷ Kishomok, Taf. VII. 16, Andor Leszih op. cit. S. 71, Taf. II. 7—9, S. 72, Taf. III. 26.

unserer Abbildung **Taf. XLVIII. 18**. Endlich sind auch typisch skythisch jene flaschenförmigen Gefässe, die ich auf **Taf. XLVIII. 8, 9, 13** gezeigt habe. Wir können nichts näheres über die Gefässtypen **Taf. XXXIV. 8, 10, 11, Taf. XXXVII. 3, 7, Taf. XXXVIII. 12** und **Taf. XL. 1, 3, 8** sagen. Indessen stammen aus den Zeiten vor der Skythenzeit die Gefässe **Taf. XXXVII. 5, 13, Taf. XXXIX. 18, Taf. XLVIII. 6, und Taf. XLVIII. 14**. Die zwei ersten ansalunata-henkeligen Gefässe kommen auch in den frühen Perioden der La-Tène-Zeit vor, wie u. a. auch Ilona Hunyady darauf hinweist.²⁸ Selbstverständlich bestehen diese schon aus grauen, gut geschlämmtem Material und sie hält diesen Typ für ein Relikt der illyrischen Urbevölkerung. Die spätesten Stücke der auf diesem Gebiet gefundenen Keramik sind die Schüssel der späten La-Tène Periode **Taf. XLVIII. 1**, weiters das gleicherweise in der II. und III. Periode der La-Tène-Zeit vorkommende Gefäss **Taf. XLVIII. 15, 16** und **Taf. XLVIII. 7**, das in die späte La-Tène-Zeit eingereiht werden kann.

Aus den drei Gräbern des Gräberfeldes von Kistóke sind Bestattungen mit auf dem Rücken liegenden, gestreckten Skeletten (aus dem Grab 97) zum Vorschein gekommen (mit W-O-Richtung), Hocker aus den Gräbern 98 und 99.

Was die Beigaben der drei Gräber anbetrifft, sind nach dem Bisherigen die Bronze-armbänder mit übereinanderlaufenden Enden, von denen wir zwei Exemplare auch vom Gräberfeld gezeigt haben, nicht unbekannt (**Taf. XLI. 2, 10**). Neben den runden Augenperlen (**Taf. XLI. 7, 8**) kommen auch die kleineren bläulichen Perlen vor (**Taf. XLI. 8**). Aus dem Grab 98 ist auch eine kleine Cypraea-Muschel zum Vorschein gekommen (**Taf. XLI. 5**). Die kugelförmige, mit eingetieften Kreisen verzierte Spinnwirtel (**Taf. XLI. 1**) kommt ebenso vor, wie der Typ von ebensolcher Form, ohne Verzierung (**Taf. XLI. 3**). Was die Keramik betrifft, sind wir auf zwei Haupttypen der Formen aus der Skythenzeit im Grab 98 gestossen. Und zwar die Schüssel mit eingezogenem Rand, unter dem vier Warzen symmetrisch angeordnet sind (**Taf. XLI. 4**) und die an der Ausbauchung gleichfalls mit vier Warzen verzierte Urne des sog. Villanova-Typs (**Taf. XLI. 11**).

Unter den Gräberfeldern der Umgebung von Szentés ist das von Vekerzug wegen der dort vorkommenden Pferdebestattung das interessanteste. In den Gräbern 5, 6 und 11 wurden Pferdeskelette mit Eisentrensen gefunden. Die Orientierung der Gräber 5 und 6 ist W-O. Unter den Menschengräbern war eins ein Brandgrab mit Urne (Grab 10), die übrigen waren Gräber mit am Rücken liegenden, gestreckten Skeletten. W-ö-lich gerichtet sind die Gräber 1, 2, 8, 9, sw-nö-lich das 3., sö-nw-lich das 7. Grab.

Unter den Gräbern dieses Feldes verdienen in erster Linie die Gräber 2 und 8 Beachtung, die, wie uns die Beigaben lehren, Kriegerbestattungen waren. Im Fall des 2. Grabes verrät neben dem ungewohnt langen Eisenmesser (**Taf. XLII. 3**), der eiserne Streithammer (**Taf. XLII. 17**), um was für ein Grab es sich handelt. Dieser Hammer ähnelt dem, aus dem Grab 19 des Csanyteleker Gräberfeldes bekanntgegebenen Exemplar (**Taf. XXXII. 7**). Ein weiteres interessantes Merkmal dieses Grabes sind die von der Gegend der linken Hand zum Vorschein gekommenen Knochenplatten verschiedener Form (u. a. einen Pferdekopf darstellend) und Verzierung (**Taf. XLII. 1—2, 5—8, 11—12**). Auf einzelnen Stücken waren auch Spuren von Eisenrost bemerkbar. Knochenschnitzereien kennen wir zur Zeit nur aus dem Fund von Mátraszele, von denen Nándor Fettich der Meinung ist, dass sie bei der Kreuzung zweier Schnüre oder Riemen zur Verwendung kamen.²⁹

Analogien zu dem, bei der rechten Hand zum Vorschein gekommenen, an beiden Enden kreisförmig abgebohenen Gegenstand (**Taf. XLII. 4**), kennen wir aus dem vorskythischen Material.

²⁸ Ilona Hunyady, *Kelták a Kárpátmedencében* (Die Kelten im Karpathenbecken). Diss. Pann. Ser. II. 18. Tafelband, Taf. LVI. Text in Druck.

²⁹ A. É. 1929. S. 100, Taf. XVII. 38—40.

Aus Bronze ist das Exemplar aus Űgra³⁰ und ebenso sind aus Bronze die Exemplare aus Fünfkirchen,³¹ Szeged—Öthalom³² u. s. w. Solche Trensenteile kennen wir indessen auch aus Funden, bei denen die Form der Trensenslange selbst mit denen von Vekerzug übereinstimmt. Die beste Analogie finden wir im Fund von Mezőnyék, wo der in Rede stehende Trensenteil von einem Trenserring herabhängt.³³

Zu den bezeichnendsten Funden des 8. Grabes gehört in erster Reihe die bei uns bisher ohne Analogie dastehende Streithammer, bzw. Beil (Taf. XLVI. 3a, b), die beiden Lanzen spitzen (Taf. XLVI. 5—6), deren längliche Form soweit feststellbar, mit den schon bekanntgemachten Exemplar von Csanytelek (Taf. XXIX. 7, 16, Taf. XXXIII. 12) und von Jaksor (Taf. XXXVI. 20) verwandt ist. Von charakteristischer Form (dreischneidig), aber ziemlich ungewohnt sind die, von einem nicht näher festgestellten Platz des Grabes zum Vorschein gekommenen eisernen Pfeilspitzen (Taf. XLV. 4—7). Wahrscheinlich sind auch diese aus der Nähe der 13 Bronzepfeilspitzen (Taf. XLIV. 14—26) gewohnten Typs, die bei der linken Hand gefunden wurden, zum Vorschein gekommen. Der schon öfters bekanntgegebene Typ der walzenförmigen Perlen (Taf. XXXI. 4, Taf. XXXIV. 4) sind auch aus diesem Grab bekannt (Taf. XLVI. 1) und auch nicht ungewohnt ist das offene Bronzearmband der Taf. XLVI. Abb. 2. Was das Material der übrigen Gräber des Feldes betrifft (abgesehen von den Gräbern 5, 6, 11), so weichen sie in nichts von den bisher bekanntgemachten Gräbern aus der Skythenzeit ab. Die verzierten (Taf. XLIII. 6, Taf. XLIV. 29, Taf. XLVI. 4) und glatten Exemplare (Taf. XLI. 9, 12, Taf. XLIII. 3) das Bronzearmband mit übereinanderlaufenden Enden sind aus den Gräbern 1, 9 und 4 zum Vorschein gekommen. Unter den verzierten Exemplaren ist das mit stark gedrehter Verzierung versehene Stück Taf. XLIII. 6. vorskythisch oder eben auf Grund der Verzierung noch früherer Tradition. So verzierte Armreifen finden sich ziemlich häufig in den früheisenzeitlichen Funden. Um ein Exemplar zu erwähnen, ist ein Armreif des Bronzeschatzes von Tamásfalva ebenso verziert.³⁴

Aus dem 1. Grab wurde auch das gewöhnliche krumme skythische Messer (Taf. XLIII. 7) angeführt, wie ferner auch ein herzförmiger Eisengegenstand unbekannter Bestimmung (Taf. XXXIII. 5). Den kugelförmigen glatten Spinnwirtel kennen wir aus dem Grab 10 (Taf. XLIV. 13), das silberne Spiralanhänger mit kegelförmigen Enden aus dem Grab 4 (Taf. XLIII. 4). Endlich sind die Augenperlen aus dem Grab 7 (Taf. XLIV. 27—28) und 10 (Taf. XLIV. 11—12), die kleinen Cypraea-Muscheln dagegen aus den Gräbern 4 (Taf. XLIII. 1—2) und 10 (Taf. XLIV. 1—8) zum Vorschein gekommen.

Das Skelett vom Vendelhalmer Grab liegt auf dem Rücken und ist gestreckt. Seine Richtung ist NO-SW. Die beiden Bronzereifen des Grabes (Taf. XLVII. 5—6) sind eine häufige Beigabe sowohl in der skythischen als auch in der vorskythischen Zeit. Schon die kegelförmig zurechtgebogenen Bronzeplatten Taf. XLVII. 3—4, 7—10, 13—14 sind von Funden aus dem ersten Anfang der Früheisenzeit bekannt. Wir können die Schätze von Herceghalom³⁵ und von Kurd³⁶ erwähnen, weiters die Funde von Velem³⁷ unter deren Gegenstände solche Kegeln vorkommen. Im Grab 2 des Füzesabonyer Gräberfeldes wurden ebenfalls solche, aus Bronzeplatten gebogene Kegeln gefunden.³⁸ Eine Analogie zur Bronzeglocke (Taf. XLVII. 12) kennen

³⁰ Gallus—Horváth, Taf. XVIII. 5.

³¹ Gallus—Horváth, Taf. XLVI. 3.

³² Gallus—Horváth, Taf. XLVIII. 2.

³³ Gallus—Horváth, Taf. LXVII. 6.

³⁴ J. Hampel, op. cit. Taf. CXXVI. 24.

³⁵ J. Hampel, op. cit. III. CCIX. 29—30.

³⁶ J. Hampel, op. cit. III. CCXIII. 18—25.

³⁷ J. Hampel, op. cit. III. CCXXXVIII. 6, 7, 28.

³⁸ Gallus—Horváth, Taf. I. 9—12.

wir nicht aus heimischen Funden entsprechenden Alters. Im Kuban-Gebiet begegnet man ähnlichen Gegenständen.³⁹ Eine einheimische Analogie zum Bronzekegel mit durchbrochener Wand kenne ich zur Zeit nicht (Taf. XLVII. 11).

Wahrscheinlich waren die aus Fábiánsebestyén bekanntgegebenen typisch skythischen Augenperlen Beigaben zu einem Grab (Taf. XLVII. 2). Der Ring aus gewundenem Draht (Taf. XLVII. 1) ist unter den skythischen Funden ungewöhnlich.

Bei Untersuchung der zeitlichen Reihenfolge der Gräberfelder aus der Umgebung von Szentes nehmen wir vom Material des Vekerzuger Gräberfeldes unseren Ausgang. Die Gräber No 5, 6, 11 enthalten nur Pferdeskelette. Beigaben zu diesen Skeletten sind jene Typen von Eisentrensen (Taf. XLIII. 8, 10, Taf. XLIII. 9, Taf. XLV. 10—12), die Tibor Horváth in das Ende der präskythischen Zeit verlegt.⁴⁰ Solche Typen von Eisentrensen kamen in den Funden von Diósgyőr,⁴¹ Mezőbény,⁴² Mátészalka,⁴³ Felsőpulya,⁴⁴ Nagybarát,⁴⁵ und Gyöngyös⁴⁶ vor. Wegen der Ärmchenbeile im Funde von Nagybarát⁴⁷ Diósgyőr,⁴⁸ und Gyöngyös⁴⁹ gibt Horváth an, dass diese Fundgruppe in den Zeiten unmittelbar vor der skythischen Eroberung blüht. In Nagybaráti und Felsőpulya sind aus Brandgräbern unter Hügeln die erwähnten Trensentyphen zum Vorschein gekommen. Auch in Gyöngyös ist die Bestattung Brandbestattung, aber wir können nicht mit Sicherheit feststellen, dass die Gräber unter einem Hügel lagen. Die Fundumstände der übrigen hier aufgezählten Funde kennen wir nicht. Der Fund von Vekerzug ist in dieser Hinsicht einzig dastehend, weil hier die fraglichen Trensen aus drei Pferdegräbern zum Vorschein kamen, die von Menschengräbern unabhängig waren. Insoweit diese Pferdegräber mit den Menschengräbern in Zusammenhang gebracht werden können, kann das nur mit Hilfe der eisernen Trensensketten (Taf. XLII. 4.) des 2. Grabes geschehen. Das Vorhandensein dieses Stückes in Menschengräbern beweist, dass die Gräber mit gestreckten Skeletten in Vekerzug aus derselben Zeit stammen, wie die Gräber, denen die mit Tierkopfen versehenen Eisentrensen beigegeben wurden. Bei Beurteilung der Frage, ob die Gräber mit gestreckten Skeletten skythisch oder vorskythisch sind, entscheiden die Beigaben eher zugunsten der skythischen Zeit. Die Beile bzw. Streithammer der Gräber 2 und 8 (Taf. XLII. 17; Taf. XLVI. 3a, b) zeigen schon nicht mehr die Typen der Ärmchenbeile der vorskythischen Zeiten. Im Gegenteil zeigt das Exemplar aus Grab 2. schon die, in der Skythenzeit allgemein benützte Form (Taf. XLII. 17). Die Knochengegenstände des Grabes 2 (Taf. XLII. 1, 2, 5—8, 11, 12, 15, 16) und die eisernen (Taf. XLV. 4—7) und bronzenen (Taf. XLIV. 14—16) Pfeilspitzen des Grabes 8. gehören vor allem zu den charakteristischen Beigaben der Gräber aus der Skythenzeit. Eine andere Frage ist es natürlich, ob die hier Begrabenen wirklich Skythen sind oder einige Angehörige der vorskythischen, von ihnen besiegten Bevölkerung. In diesem Zusammenhang müssen wir folgende Tatsachen beachten:

Wenn wir das, bezüglich der Vekerzuger Trensen Gesagte in Betracht ziehen, können wir feststellen, dass es sich hier um eine Schicht der vorskythischen, die skythische Eroberung

³⁹ Gallus—Horváth, Taf. LXXIX.

⁴⁰ Gallus—Horváth, S. 149—151.

⁴¹ Gallus—Horváth, Taf. LXVII. 11—13, 15, LXVIII.

⁴² Gallus—Horváth, Taf. LXVII. 1—10, 14.

⁴³ Unveröffentlicher Fund im Nationalmuseum.

⁴⁴ Wiener Prähistorische Zeitschrift 1937. XXIV. S. 121—123, S. 122, Abb. 2, S. 123, Abb. 3 und 4.

⁴⁵ Gallus—Horváth, Taf. LXIV., Taf. LXV., A. É. 1909. S. 249—253.

⁴⁶ Gallus—Horváth, Taf. LXX. 1, 4, 5—7, Lajos Márton, Székita sírleletek Gyöngyösön. A. É. 1908.

S. 37—54.

⁴⁷ Gallus—Horváth, Taf. LXV. 5.

⁴⁸ Gallus—Horváth, Taf. LXVII. 15.

⁴⁹ Gallus—Horváth, Taf. LXX. 4.

überlebenden Einwohnerschaft handelt, bzw. handeln kann. Ein bedeutender Teil der etwas früheren Funde sog. III. Typs, die hauptsächlich durch Eisentrensen gekennzeichnet sind, stammt aus Streufunden (Gallus-Horváth, S. 126—129). Insofern uns Beobachtungen zur Verfügung stehen, handelt es sich in ihrer Mehrheit um Skelettgräber, ja um Pferdegräber. So stammen die auf den Gallus-Horváth'schen Abbildungen Taf. LVII. 1—3, 5—8 gezeigten Gegenstände der Funde von Somlyóhegy von der Seite eines unter einem Steinhäufen bestatteten Skelettes, bei dem auch ein Pferdeskelett vorgefunden wurde. Der unter den bei Sédviz gefundenen Beigaben bekanntgegebene Streitaxt⁵⁰ ist nach Angaben der Arbeiter gleichfalls die Beigabe eines Skelettgrabes.⁵¹ Das ist deshalb beachtenswert, weil er der Prototyp der in der Skythenzeit sehr häufig vorkommenden Streitäxte sein kann (wie wir ihn im Csanyteleker Grab 19 und im Verkerzuger Grab 2 vorfanden). In diesem Fall ist er auch als Relikt der Ureinwohner zu betrachten. Der beobachtete Teil des Fundes von Doba stammt ebenfalls aus Skelettgräbern.⁵² Diese Leiche wurde unter einen Steinhäufen begraben, dessen Beigaben drei Lanzen und ein Gefäß mit Graphitverzierung waren. Unter einem Steinhäufen war auch der Leichnam begraben, an dessen Seite auch das Pferdeskelett gefunden wurde. Richtung: O—W, die Beigaben zeigt Gallus auf den Abbildungen Taf. LXI. 2—4. Endlich wurde in Maroscsapó zusammen mit einer Urne vom Villanova-Typ und einer Eisentrense des Typ III⁵³ ein Krieger mit einem Pferd gefunden.

Diese Angaben sind dürftig, doch können sie auch so als Basis von Annahmen dienen, denen zufolge ein Teil der skythischen Einwohner, u. zw. jener Teil, der seine Toten gestreckt, auf dem Rücken liegend, wahrscheinlich w-ö-lich orientiert bestattete, von dieser präskythischen Einwohnerschaft stammt. Dass die Bestattung auch ohne Hügel geschehen konnte, beweisen auch eben in unserer Gegend neuerlich entdeckte präskythische Gräber.⁵⁴ Ein bezeichnendes Glied dieser Fundgruppe ist das Gräberfeld von Vekerzug. Ausser dem Trensentyp (Taf. XLIII. 8—10; Taf. XLV. 10—12) beweist noch der kleine trapezförmige Klapper aus dem Grab 11, dessen Analogie wir u. a. in der Gegend von Sédviz⁵⁵ und in Doba⁵⁶ fanden, dass das Gräberfeld aus so früher Zeit stammt.

Funde aus der Skythenzeit, die vielleicht hier eingereiht werden können, sind aus Siebenbürgen bekannt. So gehören hierher aus Nagyenyed-Sétatér sieben nw-sö-lich gerichtete,⁵⁷ aus Piski zwei w-ö-lich⁵⁸ und aus Marosvásárhely zumindest vier⁵⁹ w-ö-lich gerichtete, auf dem Rücken liegende, gestreckte Skelette. Von der Tiefebene kennt die ältere Literatur aus Gyoma drei nw-sö-lich orientierte gestörte Hügelgräber.⁶⁰ Aus der neueren Literatur nennen wir das Gräberfeld von Kishomok, wo wir neun, in diese Gruppe gehörigen Gräber fanden, deren Orientierung mit einigen Schwankungen in der Linie W—O geschah⁶¹. Unter den 72 bisher aufgedeckten Gräbern von Békéscsaba—Fényes gehören 18⁶² in diese Gruppe. Nach all dem gehörten in diese Gruppe die Skelette der Gräber No. 2. von Csanytelek, No. 17 und 93 von Jaksorpart, No. 97 von Kistóke. In Vekerzug sind, wie wir gesehen haben, die

⁵⁰ Gallus—Horváth, Taf. LX. 3.

⁵¹ A. É. 1904. S. 72.

⁵² A. É. 1895. S. 317—318.

⁵³ Gallus—Horváth, Taf. XXXVIII. 1—3, LIX. B. 1—5.

⁵⁴ Dolgozatok (Arbeiten), 1942. S. 150—151, S. 153.

⁵⁵ Gallus—Horváth, Taf. LXI. 1.

⁵⁶ Gallus—Horváth, Taf. LXII. 11.

⁵⁷ A. É. 1898. S. 267—269.

⁵⁸ Dolgozatok, 1913. S. 233—234.

⁵⁹ Dolgozatok, 1915. S. 257—278.

⁶⁰ A. É. 1905. S. 234—240.

⁶¹ Dolgozatok, 1940. S. 86.

⁶² In Druck im Jahrgang 1943 d. A. É.

Skelette der Gräber No. 1—2, 8—9 w-ö-lich, die des 3. Grabes sw-nö-lich und das Skelett des Grabes No. 7 so-nw-lich orientiert. Den vollständigen Beweis des hier Gesagten könnten nur die Ergebnisse der anthropologischen Untersuchungen liefern.

Nach all dem ist kaum zu bezweifeln, dass in der Umgebung von Szentés das Vekerzuger Gräberfeld das älteste ist. Eventuell gleichaltrig, aber eher präskythisch, ist das Grab von Vendelhalom. Im keramischen Material des Csanyteleker Gräberfeldes gibt es nicht viel auf der Scheibe hergestellte Ware. Dagegen kommen in Jaksorpart, wie wir gesehen haben, in ziemlicher Anzahl, vor allem die hochhenkeligen Töpfchen, aber auch die Schüsseln mit eingezogenem Rand vor. Die auf die späte La-Tène-Zeit weisenden Stücke (**Taf. XLVIII. 1, 7, 15—16**) stammen wahrscheinlich nicht aus dem Material des Gräberfeldes aus der Skythenzeit. Die gleiche Lage wie in Kishomok musste auch dort existieren, wo in ein und demselben Gebiet skythische und keltische Gräber vorgekommen sind. Zur Zeit besitzen wir keinerlei Angaben darüber, ob ein Gräberfeld aus der Skythenzeit bis in so später Zeit in Gebrauch stand. Auf Grund dessen folgen dem Alter nach die Csanyteleker, Fábiánsebestyéner und Kistóker Gräberfelder denen von Vendelhalom und Vekerzug. Wegen seiner auf der Scheibe hergestellten Gefässe ist das Gräberfeld von Jaksorpart das jüngste, das die Einwohner aus der Skythenzeit noch zu Anfang der keltischen Zeit benützten. Das auf den Anfang der frühen Eisenzeit weisende keramische Material stammt wahrscheinlich aus den Beigaben von ein bis zwei präskythischen oder noch älteren Gräbern. Schliesslich deckt sich mit dem Alter des Gräberfeldes von Jaksor der Fund von Zalota (**Taf. XLVIII. 3**).

MIHÁLY PÁRDU CZ und GÁBOR CSALLÁNY

AZ ÓBUDA LAKTANYA-UTCAI FELHAGYOTT ZSIDÓ TEMETŐ RÓMAI SÍRKÖVEI.

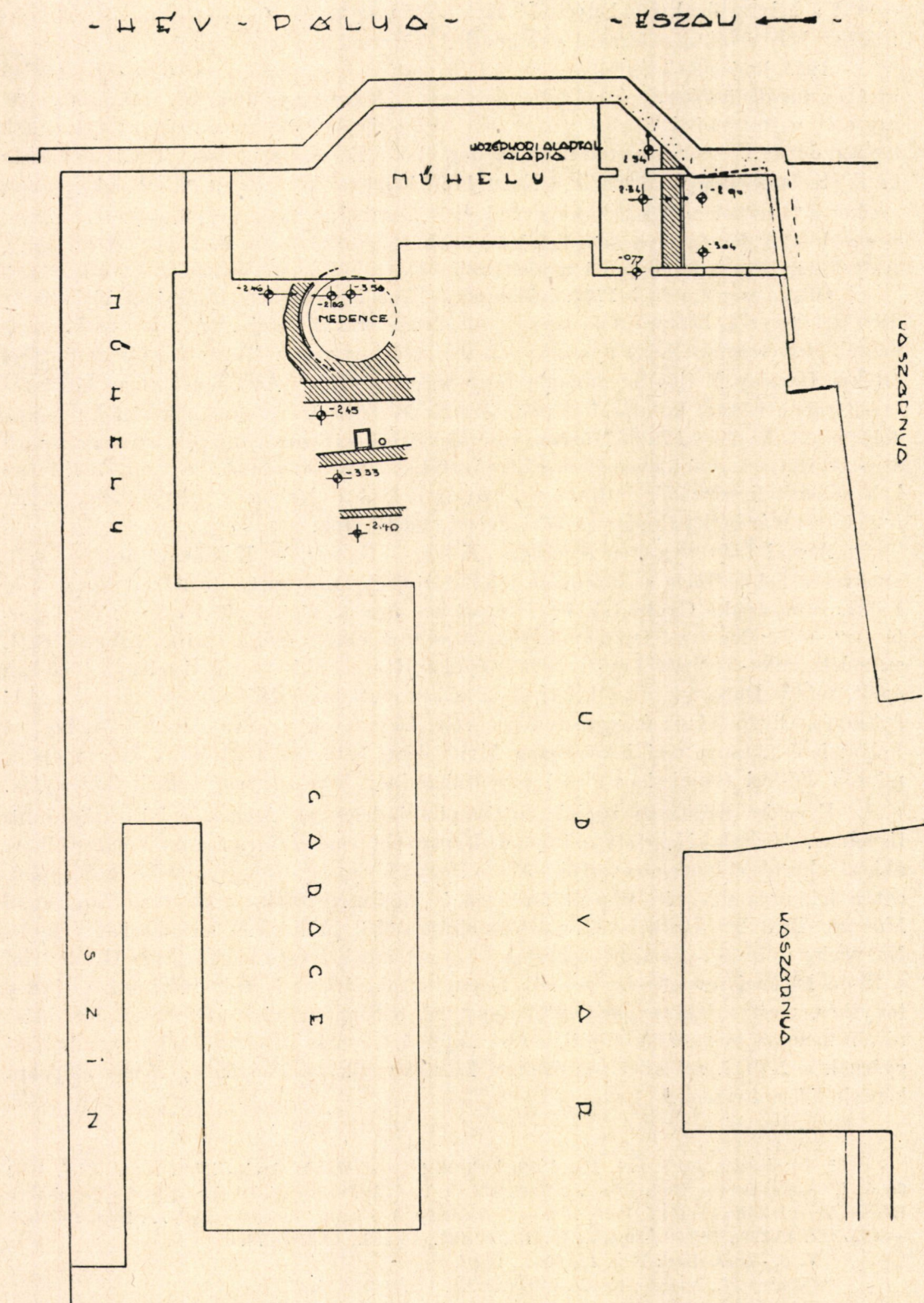
Az 1933. év tavaszán Aquincumba való kimenetelem alkalmával, a Laktanya-utcai felhagyott zsidótemetőben a helyiérdekű vasútról feltűnt két sírkő, amelyek már messziről elárulták, hogy egykor, a zsidótemető használati korában, római köemlékekből faragták át azokat. Ez a két sírkő azért is volt feltűnő, mert míg a temető összes sírköveit vörösszínű piszkei félmárványból faragták, az általunk megtalált kövek már színükkel is elütöttek a többiektől. Rossz felületű budakalászi vagy békásmegyeri anyagukat, az édesvízi mészkőt a rómaiak használták előszeretettel. Hogy mindeztideig a kutatók számára elrejtve maradhattak, ennek oka részben az, hogy ezen elhagyott temető sírköveit késő tavasztól késő őszig magasra nőtt bodzabokrok takarják el. A fiatal kutatóink pedig nem is gondoltak arra, hogy ezen zsidótemetőben római köemlékekre is találhatnának újkori felhasználásban. Legelőször Schönvisnernek kellett volna észrevennie ezeket, amikor a Flórián-téri római fürdő feltárására kapott királynői megbízatást és az 1778-ban előkerült fürdőromok ismertetése alkalmával feldolgozta Óbudának már ismert, részben pedig a házakba befalazott római feliratos emlékeit.¹ Schönvisner azonban, bár a zsidótemető távolsága a Flórián-téri római katonai fürdőtől légvonalban nem több, mint 250—300 méter, idáig nem jött el.

Jóval később 1872-ben az Archaeológiai Értesítő VI. kötetének 88. lapján egy kis cikket olvashatunk: „Az óbudai izraelita temetőnek megszüntetése alkalmával említjük, hogy e temető a hajdani római városnak területén fekszik és hogy a sírásók eddig is folytonosan ólomcsöveket, bélyeges téglákat találtak. Ezek egy nagyszerű fürdőnek, mely talán túl a gőzhajógyári szigetre is átnyúlt, maradványai, mert a Duna későbbi ágában, valamint a szigeten e fürdőknek mindenütt vannak nyomai. Meglehet, hogyha idővel e temető lakhelyekre fog felosztatni és a sírok mélységénél mélyebbre ásnak, az alapokra és egyéb részletekre fognak akadni“. Sírköveinket ekkor sem vették észre, nem tettek rövid sétát a zsidótemetőben.

Tizenhét év múlva megint a zsidótemető felé fordult a helyi kutatók figyelme, amikor a csatornázás alkalmával a temető déli fala mellett egy későrómai falból 11 oltárkövet szabadítottak ki, amelyeket még a római korban ott másodlagosan használtak fel. Az oltárkövek helytartóktól származtak és ebből joggal lehetett következtetni, hogy e helyen vagy ennek közelében kell keresni a római tábor katonai parancsnokságának s ezzel

¹ Schönvisner, De rudibus laconici caldariique romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi. Partim hoc primum anno MDCCLXXVIII. repertis . . . . . liber unicus.

1. ábra.

együtt a helytartónak székhelyét is.² Különben már korábban is találtak a Laktanya-utcában helytartóktól származó oltárköveket, akárcsak a Dohányraktár telkén.

1935. június 29-én, amikor a nagy budapesti vízcsatornát fektették le, a Laktanya-utcában mindenütt kerültek elő falmaradványok. A Laktanya-utcai 26. számú ház előtt egy szétbontott római falból egy zárt pénzleletet mentettünk meg, melyet folyóiratunk lapjain Jónás Elemér ismertetett. A 29 darabból álló pénzek utolsója Traianus császár uralkodásának végéről származik, a Kr. u. 115–117. évek között és jelöli azt az időpontot, amikor a tábornak már kőben kiépítve kellett állania.³ A csatornaépítkezés alkalmával nemcsak falak, hanem olyan emlékek is kerültek elő (mozaikpadló, ólomcsővezetékek stb.), melyek egy díszesebb katonai rendeltetésű épület jelenlétére engedtek következtetni.

Óbuda ezen részének 1766. évi állapotát Kneidinger térképe tünteti fel. Kneidinger ezen térképén a Laktanya-utcat csak egyetlen házsorral ábrázolja, míg a 12 évvel később készült felvételen a Laktanya-utca két házsorral szerepel. Topográfiai szempontból értékes Dezsény Miklós folyamőrkapitány megállapítása.⁴ Az óbudai zsidó hitközség levéltárában végzett kutatásai alapján sikerült leszögeznie ezen környék kialakulásának folyamatát. Az óbudai Zsidó Múzeum vezetőjével, Gálosi Soma nyug. pénzügyi tanácsossal átnézett irattári adatok nyomán megállapították, hogy a temető telkét egy, az 1737. évben kelt adásvételi szerződés juttatta a Zichy gróftól a hitközség tulajdonába, amely temetőben már bérlet alapján az 1724. évben temetkeztek.

A mai Laktanya-utca régebben „Kasernen-Gasse“, — Kaszárnya-utca — volt, amelyet a Schmall-féle székesfővárosi levéltári jegyzék nyomán 1875-ben neveztek el Laktanya-utcának. Ugyancsak itt szerepel az utca legrégibb elnevezése: „Temlitzer-Gasse“ — Tömlöc-utca. Dezsény szerint itt az utca elnevezését a mai Laktanya-utca 1. számú, Schäffer-féle háztól nyerte, amely épületnek az északi és nyugati szárnya 1860-ban épült, míg a Duna felé néző keleti és az ehhez csatlakozó déli szárnya, mely korábbi építkezés, Óbuda város úriszéki tömlőce volt. Ugyancsak megállapítható volt, hogy a Folyamierő-laktanya mai kétemeletes kivitelében 1818. és 1821. évek között épült, mint a Fő-téri (Comissions-Platz) egyenruharaktár kezelőszemélyzetének laktanyája.

Egyelőre még nem tudjuk megállapítani, hogy az Archaeologiai Értesítő kis figyelmeztetésének ki lehetett az írója, de legnagyobb valószínűség szerint Rómer volt az, aki ezt a kisényt leszögezte folyóiratában. Hogy tényleg állt itt egy nagyobb fürdőépület, azt a laktanya udvarán végzett ásatások is bebizonyították, amikor az Aquincumi Múzeum Belitzky János levéltáros fölkérésére 1938. júniusában kutatásokat végzett. Nagyméretű fürdő nyomai bontakoztak ki és a talált bélyeges téglák (legio II adiutrix) a fürdő katonai rendeltetése mellett bizonyítottak. Itt csak azért utaltunk ezekre a tényekre, mert a laktanya-épülettől nyugatra, a Szentendrei-út 66. számú ház belső részén még ma is fennálló elliptikus alakú épületet, amely az óbudai selyemgombolyító gyárnak a XVIII. század 80-as éveiben készült egyik melléképülete, római alapokra képelték felépítettnek.⁵

² Kuzsinszky, Arch. Ért. IX, 1889, 396 sk. 1. — Fröhlich, Arch.-Epigr. Mitt. XIV, 1891 60 sk. 1. — Kuzsinszky, Bud. Rég. V., 1897, 128 sk. 1. — Domasevski, Die Religion des Römischen Heeres, Westd. Zeitschr. XIV, 1895, 73 l. — Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen ... 1934, 195 sk. 1. — CIL III. 10.396., 10.399., 10.407., 10.415., 10.436., 10.438., 10.470—74.

³ V. ö. Jónás, Bud. Rég. 12, 1937., 287 l.

⁴ Dezsény M., Magyar Katonai Szemle XI. évf. 730 sk. 1.

⁵ E kérdést már tisztázta és a római előzményeket elejti Garády Sándor egy még kéziratban levő munkájában, amely az óbudai kincstári selyemfonógyárral foglalkozik. A folyamőr-laktanya udvarán végzett ásatásról itt is meg kell emlékeznünk egy pár szóval, mert másutt még nem történt róla említés. Belitzky János levéltárosnak feltűnt, hogy a laktanya Duna felé néző kerítésének fala

A zsidótemetőben talált két római sírkő újabbi felhasználását a zsidó sírfeliratok alapján állapította meg Gálosi Soma.⁶

1. Az egyik sírkő (XLIX. tábla 1. képen a kisfiú mutat rá) héber felirata magyar fordításban a következő:

VIGASZTALÁS 6: ÉV: HÓNAPJÁNAK 12. NAPJÁN

A HÉT 3. NAPJÁN AZ 5525 ÉVBEN

EZ

TISZTELETÉNEK ÉS NYUGALMÁNAK HELYE,
BECSÜLETES EMBER SÍRJA: KOPL DEUTSCH
MOZES LÉV FIA, AKI BÉKÉBEN ALSZIK, DE
FELTÁMAD ÉLETRE AZ IDŐK VÉGÉN

Így megállapítható, hogy a sírkövet 1766-ban emelték. Hátoldalán átfaragva kapjuk római síremlékünket (L. t. 1.). A külső keret egyszerű kacsos indából áll, ezen belül a felsőrészen két oszlop által határolt kis képmezőben az elhunytakat kapjuk. A sírkő szélessége mai állapotában 116 cm. A képmezőben négy alak foglal helyet s szélessége 22 cm. A hatsoros felirat betűi elég jól olvashatók és a feliratos mezőn felül kétoldalt a képmezőn kívül *D M* bevezető formula szerepel. Az alakok eléggé megviseltek, de így is adhatjuk leírásukat jobbról balra haladva. Az első alaknak női hajviseletét és fülönfüggőjét pontosan kivehetjük. Jobbkezén karperecet látunk. A második alak ruháját a jobb vállon kerek fibula tartja össze, kezében galambot tart. A harmadik alak kezében is madár (galamb) szerepel. A negyedik alak két kezével egy kerek, koncentrikus körökkel díszített tárgyat tart, talán tükröt, hajviselete nőies. A kő rongált volta miatt a ruházatról többet megállapítanunk nem sikerült.

A sírkő felirata a következő:

D

M

MEMORIAE · PETRONIAE · VALERIAE · QD · IN · FLORE · AETATIS CO
NSTITVTAE · QVAE · VIXIT · ANN · XIII · M · XI · D · XV · E · PETRONIO · CASIAI · O
QVI · VIXIT ANN · IIII · M · V · D · VIIII · E · PET · CAESERIO QVI · VIXIT · ANN ·
V · M · V · D · V · ET · PETRONIAE · NONNOSAE · QVAE · VIXT · ANN · II ·
M · III · D · VIII · PETRONIVS · CENSRI NVS · ET · AVRELIA · MAXIM ...
PARENTES · FILIS · CARISSIMIS · FACIENDVM · CVRAVER ...

egy helyen feltűnő szögben kihajlik s egy középkori egyházi rendeltetésű épület szentélyzáródására emlékeztet. Valóban elárulták a nyomok, hogy ezen kihajlás alapja középkori. A kihajlás déli sarkában terrazzopadlós két helyiség nyoma jött elő falfestményekkel. Az új műhely előtt az udvaron egy kerek medence erős terrazzós falazású padozata is vízálló, ezek elárulták, hogy egykor egy római fürdő részei voltak. Még egy-két kisebb fal került elő. Ezekről jóval távolabb, nyugatra is jelentkezett egy vastag falazású sarok. Természetes, hogy a laktanya udvarán csak kutatóárkot húzhattunk. A kutatóárkon kívül kell még mindenütt falakra bukkanni és így lehet majd a nagyobb összefüggéseket megállapítani. A laktanya udvarán talált nyomok folytatásai 1935-ben a csatornázáskor kerültek elő. A laktanya kapuja előtt a római falak között két középkori homokkőfal került napfényre. A csatorna mentében előkerült falak elsőrangú fontosságúak Óbuda középkori topográfiája szempontjából. A falak felméréseit ifj. Csemegi József végezte. A rajzok a Szfv. Régészeti Intézet irattárában találhatók meg.

⁶ Gálosi S., Budai Napló, 1938. V. 5. A Zsidó Múzeumban őrzik.

Feloldása a következő:

D(is)

M(anibus).

Memoriae Petroniae Valeriae, q(uon)d(am) in flore aetatis constitutae, quae vixit ann(os) XIII, m(enses) XI. d(ies) XV, et Petronio Caesiano qui vixit ann(os) III, m(enses) V, d(ies) VIII, et Pet(ronio) Caeserio, qui vixit ann(os) V, m(enses) V, d(ies) V, et Petroniae Nonnosae, quae vixit ann(os) II. m(enses) III, dies VIII. Petronius Censrinus et Aurelia Maximi[na] parentes filis carissimis faciendum curaver[unt].

Feliratunk szövegezésében a *Dis Manibus* formula már jelzi sírkövünk későbbi korát. Egy megszokott, Aquincumban gyakori többalakos családi sírkövel állunk szemben. Az oszlopok által körülvett képmezőben négy alak foglal helyet. Az elhunytak is négyen voltak, akik számára szülők ezen síremléket emelték. Az elhunyt gyerekek közül a legidősebb kisleány 13 éves, a legkisebbik 2 éves volt. Két fiúról és két lányról van szó, feltűnő, hogy a négyalakos ábrázolás semmiképpen sem fedi, vagy legalább is nincs összhangban a gyermekek korával. A sírkőfelirat feloldása egyszerű; Petronius Censorinus és Aurelia Maximina mint szülők emelték igen kedves gyermekeiknek, az élete virágjában elhunyt Petronia Valeriana-nak, Petronius Caesianusnak, Petronius Caeseriusnak és Petronia Nonnosának. Szövegezése a III. századi sírkövek szövegezésével teljesen egyező s így csak annyit jegyzünk meg, hogy Pannóniában Dunabogdányból (*Cirpi*) már ismerős volt egy sírláda, amelyet a szülő gyermekének állított s azon is szerepel „*in flore aetatis constituto hominibus erecto*.”⁷ A nevekre vonatkozólag csak annyit jegyezhetünk meg, hogy egy M. Petronius Censorinus szerepel Cilliben (Celeia).⁸ Az anya neve, Aurelia Maximina többször fordul elő,⁹ a gyermekek nevei Petronius nomen alatt nem szerepelnek. Sírkövünk baloldali folyondárdíszje hasonló kivitelben előfordul egy zágrábi sírkövön, melyet Rumában találtak.¹⁰

Síremlékünkön feltűnő, hogy az elhunyt gyerekek közül kettő galambot tart a kezében. A galamb éppúgy, mint a páva szimbolizálja a túlvilági életet. A pannóniai sírköveken mint díszítő elem gyakran szerepel és ilyenkor nem választható el a szepulkrális túlvilági életre való utalástól. A kereszténység is átvette ezen nemes értelemben megfogamzott elgondolást. Egy napocai síremléket idézhetek, mint jellegzetes példáját annak, hogy az elhunyt házaspár közül a nő galambot tart az ölében.^{10a} Panaitescu ezen síremlék ismertetésénél utal Trimalchio végrendeletének¹¹ azon helyére, ahol síremlékéről intézkedik: *ad dexteram meam pones statuam Fortunatae meae columbam tenentem et catellam cingulo alligatam ducat*. A galambábrázolás szimbolikus jelentősége sok tanulmány nyomán tisztán áll előttünk. Ezek sorát gyarapítja a jelen alkalommal ismertetett sírkőtöredék is.¹²

A pannóniai sírköveken szereplő galambábrázolások legtöbbször csak dekoratív, térkitöltő díszként szerepelnek, így pl. a jellegzetes tympanonszerű lezárásban a Meduza-fő két oldalán, akroterionokban stb. ritkán oltárkövön is.¹³

⁷ CIL. III. 10.591.

⁸ CIL. III. 5260.

⁹ CIL. III. 1534. (Sarmizegethusa), 2234. (Salona), 10.965. (Környe), 11.019. (Ószöny).

¹⁰ V. ö. Schober, Die römische Grabsteine von Noricum und Pannoniens 143 l., 163. kép; *Vjesnik*, 1908, 467 l.

^{10a} E. Panaitescu, Monumente inedite din Largiana. Anuarul Comisiunii monumentelor istorice 1932. 104 sk. l., III. tábla.

¹¹ *Petronius*, Satiricon LXXI.

¹² V. ö. Karl Künsle, Ikonographie der christlichen Kunst 1928, 122 l., a korábbi használható irodalom teljes felsorolását is kézhez kapjuk. V. ö. még Panaitescu id. helyét.

¹³ CIL 14341³ — Bud. Rég. V, 1897. 110 l. — Öst. Jahreshfte 2, 1899 Beibl. 54. Nyulak és Kuzsinszky szerint fürjek szerepelnek rajta. Itt említjük meg, hogy egy belgrádi sírkő felirat feletti

A Laktanya-utcai sírkövünkhöz hasonlóan Szentendrétől északra a Hunka-domb déli oldalán előkerült csonka sírkövön is egy kisleány ölében találunk galambot.¹⁴ Ezzel a sírkövel került elő egy feliratos síremlék is, amelyen a két évet élt Flavia Constantina is galambot tart az ölében.¹⁵

Dunapentelén egy 14 évet élt kisleány sírkövén az elhunyt egyik kezében almát, a másikban galambot tart.¹⁶

A tükör ábrázolásáról ezen későkori sírkövünkkel kapcsolatban kevés mondanivalónk van. Ha a pannóniai és noricum-i sírköveket vesszük csak számba, világosan láthatjuk, hogy az ékszerládikák mellett gyakran szerepel az elhunyt nők ábrázolásával kapcsolatban. *Aicca Cansalli* (filia) *Asalia* sárisápi sírkövén (L. t. 2.) az elhunyt nő karosszéken ül, jobbájában egy nyitott ékszeres ládikát, baljában tükröt tart.¹⁷ Ez egyik jellemző példája, hogy a bennszülött hölgyek is hamar átvették a római divatot. Egy kismartoni sírkőtörödéken egy bennszülött kisleány is hivatkozik a tükrével (LI. t. 1.). *Fabricia Velocis liberta* dunapentelei sírkövén is balkezüben tükröt, jobbájában orvosi kanalat(?) láthatunk¹⁸ (L. t. 3.).

A síremlékeken azonban a pannóniai nők nem kérkednek annyira pipereszerekkel, mint noricum-i társnőik. A dunaföldvári eraviszkus asszony jellegzetes pannóniai viseletében nagy fibulákkal a vállain, nem ékszerládikát tart a kezében, hanem tálcán sült malacfejet. A limes közelsége realizálta az életet az asszonyoknál is.¹⁹ Noricumból klagenfurti lelhellyel idézem egy fiatal leány síremlékét. Provinciális bennszülött női viseletben ábrázolták, jobbájában ékszeres ládikát tart, baljában pedig tükröt fog (LI. t. 2.).²⁰ Táncosnők kezében is gyakori a tükör.²¹

Az aquincumi ásatásaimmal kapcsolatban az Aranyhegyi árokmenti temető égetett sírjaiban sok kerek bronztükröt találtam a női sírokban, több közülük fogóval is el volt látva. Legnevezetesebb a Balcik-i sírlelet, melyben orvosi műszerek, ékszerek bronzedények mellett a tükör sem marad el.²² A síremlékeken mint díszítés, mélyebb sepulchrális jelentőséget nyer. Itt rámutathatunk a birodalom keleti tartományainak síremlékein való gyakori előfordulásukra. A durazzoi síroltárak oldaldíszjei között is szerepel a tükör s érdekes, hogy mellette kancsó, záros ékszerládika, szerszámok, sámfa a leggyakoribb ábrázolások²³. Pannóniához legközelebb Turnu-Severinből származó *Grata* sírkövére utalok. A sírkő háromszögű lezárásában fogóval, illetve nyéllel ellátott tükör látható. A felső két sarokban ábrázolt kerek tárgyak is azok lehetnek (LI. t. 3.).

mezőjében a kráterből elágazó szőlőfürt és levelek mellett az alsórészen egy galamb és nyúl szerepelnek. Ez a sírkő egyik legszebb példája, hogy hogyan megy át a kráter, szőlő, galamb, nyúl az ókeresztény szimbolikába. Pogány sírkövünk kora a Kr. u. II. század.

¹⁴ Kuzsinszky, Bud. Rég. V. 1897. 150 l.

¹⁵ Öst. Jahresh. 2, 1899, Beibl. 62. — CIL. III. 14354². — Kuzsinszky, Aquincum Ausgrabungen und Funde 168—169 l.

¹⁶ CIL. III. 3407; Hampel, A. Magy. Nemz. Múzeum legrégibb sírtáblái, 24 szám, 17 tábla; Hirschfeld, Sitzungsberichte der Berliner Akademie 1901, 596 l.; Schober, id. m. 99 l. 111. kép.

¹⁷ Hampel, A. Magy. Nemz. Múzeum legrégibb sírtáblái 23 tábla; Schober, id. h. 71 l., 73 kép. Láng M., Öst. Jahresh. 19—20, 1919. Beibl. 246. Abb. 110.

¹⁸ CIL III 10546. Arch. Ért. XXX., 1910, 331 l., 27 kép.

¹⁹ V. ö. fejtegetéseimet, Budapest Története I. 1942. az eraviszkus kultúráról.

²⁰ Egger, Führer durch die Antiken-Sammlung des Landesmuseums in Klagenfurt 1921, 40 l., 22 kép; Schober, Zur Entstehung und Bedeutung der provincialrömischen Kunst. Öst. Jhefte. 26, 1930, 24 l., 15 kép.

²¹ Egger, id. m. 48 l., 28 kép.

²² V. ö. K. Skorpil, Grabfund in Balcik. Öst. Jahresh. 15, 1913, Beibl. 109, Abb. 81.

²³ C. Patsch, Aus dem Albanischen Nationalmuseum. Öst. Jahresh. 23, 1926. A keleti tükörábrázolásra v. ö. még Arif Müfit, Arch. Anz. 1931. 183 l.; Ariston és Gykeia reliefje.

Egy mesembriai sírkövön egy kisleány tart kezében tükröt, míg az anya Hekate-nak van öltözve.²⁴

Pannóniában a legjellemzőbb *Fusca Barcatis liberta* síremléke.²⁵ Ezen az emléken a nagy képmezőt tölti ki a tükrő, a síremlék háromszögi lezárásában pedig villámcsóván a szárnyait kiterítő sast láthatjuk csőrében a koszorúval (LII. t. 2.). Vissza kell még térnünk egy noricum-i síremlékre, amelyet a gráci Joanneum gyűjteménye őriz St. Johann ob Hohenburgból (Bezirk Voitsberg, westliche Mittelsteiermark)²⁶. Cippusunkon az elhunyt nő jobbában tartja a tükröt, baljában ékszeres ládikát fog (LI. t. 4.).

Egy poetovioi szarkofág keskeny oldalán egy áldozati asztal (*tripus*) két oldalán női alakokat látunk, a baloldali hölgy magasra emelt kezében tükröt tart (LI. t. 5.)²⁷ Pannóniában erre több példát nem találunk.

Itt utalok a pannóniai síremlékek azon gyakori jelenetére, amikor az elhunyt nő, vagy az áldozati jelenetnél szereplő szolgálóleányok kezeikben kendőt tartanak. Ez a különbség Noricum és Pannónia ábrázolásaira jellemző. A pannóniai leletek között feltűnnek díszes ólomkeretek, melyeknek rendeltetését Nowotny tisztázta. Ezek tükrőkeretek voltak, ilyenek több példányban kerültek elő Aquincumból és Intercisából is. A tükrőkre vonatkozólag idéznem kell a *Daremberg-Saglio Dictionnaire*-ben megjelent cikket *Speculum* címszó alatt A. de Riddrtől. 1422—1430 l. A tükrők művészi kivitelére igen nagy gondot fordítottak.²⁸

A pannóniai emlékek között szerepel egy aediculafal is, amelyen Venus balkezeiben tükröt tart, jobbával haját szárítja (LI. t. 6.). A tükrőábrázolásnak a szepulkrális elgondolásban aló szereplésére jellemző egy bulgáriai római síremlék Arčar-ból, melyre Alföldi András hívta fel a figyelmemet, a fényképet is neki köszönhetm. Ezen korai má odik századi sírkövön az elhunyt nő neve *Vettia Taurina*. A sírkő felső lezárásában koszorú közepén az üres tért egy tükrő tölti ki (LII. t. 3.). Világos bizonyítéka a tükrő halotti kultuszban való szereplésének (*D. P. Dimitrov*, Arch. Anz. 52, 1937, 513. l. 2. kép).

A halott nők ábrázolásainál a tükrő mellett gyakran szerepel a legyező. Ez utóbbiak azonban nem kerek, hanem inkább levélalakúak. Így láthatjuk pannóniai aedícula falakon is. Ezt azért említem, mert egy székesfehérvári sírkő felső részén a sarkokban lebegő génuszok szerepelnek s a baloldalinak a kezében tartott fogóval ellátott kerek tárgyat legyezőnek és tükrőnek is nézhetnénk (LII. t. 1.).

2. Második sírkövünket eredeti állóhelyzetében is bemutatjuk (XLIX. t. 2.). Azonnal látjuk, hogy ezt a sírkövet jobban tönkretették, erősebben faragták át. Zsidó feliratának szövege Gálosi Soma olvasása szerint a következő:

I(tt) N(yugszik)

A HAJADON CIRL, BARUCH ABLIZ LEÁNYA
ELUL 15(-én) 5531 ÉVBEN. LELKE FOGAD-
TASSÉK BE AZ ÖRÖ ÉLET ÖTELEKÉBE

Megállapítható, hogy a sírkövet 1772-ben emelték. Az átfaragott római sírkőből még olyan részek maradtak meg, amelyek nyomán következtethetünk egykori külsejére

²⁴ V. ö. G. I. Kazarow, Grabstelle von Mesembria. Öst. Jhefte, 26, 1930. 111 l. 63 kép.

²⁵ CIL III. 3658=10597. A Corpus új felirata is javításra szorul.

²⁶ Geramb, Norisch-pannonische Frauentracht. 90 kép. Idézttem, mert a nők tükrőviselésének gyakori előfordulása Noricum általános sajátága.

²⁷ Hoffiller—Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien 197 old., 446. szám.

²⁸ V. ö. C. Praschniker, Bronzene Spiegelstütze im Wiener Hofmuseum. Öst. Jahresh. 15, 1913.

(LIII. t. 1.). Megmaradt szélessége 115 cm, magassága 45 cm. Már ezekből a méretekből megállapíthatjuk a sírkő egykori magasságát. Szélessége a két métert, magassága a három métert is meghaladhatta. Épebben megmaradt egy keskeny képmező részlete, melynek átlagos magassága 20 cm volt. Itt baloldalon egy jobbranéző páva alakját látjuk, amely felé egy kisgyermek fordul támadó állásban, kezében valami kerek tárgyat (gyümölcsöt, almát) tart, amellyel a pávát ingerli. Válláról köpenye jobbra lebeg. Ettől jobbra egy kis futó gyermek alakját vehetjük ki, folytatását a képmező hiányos volta miatt nem tudjuk megállapítani, de valószínű, hogy ez is egy pávát heccel vagy kerget. Ezen megmaradt keskeny képmezőből kell kiindulnunk, hogy sírkövünket felépíthessük.

A keskeny képmező feletti rész legalább négyszer magasabb lehetett. Az ábrázolás nehezen vehető ki, helyes értelmezésére csak a Lakos János által készített új felvétel után jutottam el. A mező középrészét egy háromlábú asztal, tripus foglalta el. Jelenleg világosan kivehetők a lábaknak alsó részei. A tripus két oldalán egy-egy szembefordult magas talapzatra állított támlásszékek, cathedra maradványait kapjuk. Ilyen töredékesen nehéz is elképzelni az ábrázolt jelenetet, ha egy közeli analógiát nem idéznék Dunapenteléről (LIV. t. 1.).²⁹ Ezen a meglehetősen durva kivitelű provinciális síremlék felső részén a szokásos pannóniai áldozati jelenet sajátos ábrázolását kapjuk. Közepén magas talapzaton a tripus lábainak csekély maradványa, balra tőle hosszú, bennszülött ruhába öltözött szolgálólány töredéke, jobboldalon a fiúszolgáló félig megmaradt részlete. A középjelenet két oldalán síma talapzatra helyezett széken trónolnak az elhúnytak. Jobboldalon a jellegzetes bennszülött többszoknyás nőalak felső lábszártól maradt meg. A baloldal erősen sérült, de itt a ruhanyomok nem engednek olyan díszes női szoknyára következtetni mint a túloldalon. Feltehetjük, hogy itt férfialak szerepelt.

Ezen jelenet alatt a dunapentelei kövünkön keretnélküli durva mezőben egy jobbra haladó kocsifogatot láthatunk. A kocsi lapos, fedél nélküli, szembe fordulva két ülő alakot látunk rajta, hajviseletük elárulja, hogy férfival és nővel van dolgunk. A két lovat alacsony ülésen ülő kocsis hajtja.

Ha most visszatérünk a Laktanya-utcai kövünkhöz, a tripus két oldalán szereplő talapzatokra is támlás székeket kell helyeznünk az elhúnytakkal. A baloldali talapzat melletti nyomok arra engednek következtetni, hogy ide szolgát vagy szolgálóleányát kell elképzelnünk akárcsak a már hiányzó másik oldalra is.

Az áldozati jelenetnek ezen szokatlan formáját képviseli még egy dunapentelei csonka sírkő (LIII. t. 2.).³⁰ Egymás alatt két különálló képmezőben kapunk áldozati jeleneteket. A felső mezőben a megrakott tripus jobboldalán támlás széken a tripus felé fordulva nőalak ölében áldozati tárgy, háta mögött kis szolgálóleány. Az ellentétes oldalon négy-lábú széken az elhunyt férfi, mögötte a camillus. Ugyanez a jelenet megismétlődik az alsó mezőben is, csak az a különbség, hogy a baloldalon az ülő férfi mellett a kiszolgáló fiún kívül még két kis alakot is kivehetünk. Az alsó áldozati jelenet alatt egy keskeny képmezőben futó vadállatok sorát kapjuk. Ezután jött a keretelt feliratos mező. A felső áldozati jelenet felett kevés nyom elárulja, hogy ott az elhúnytak mellképei foglaltak helyet. Mindenesetre több személy, mert a két áldozati jelenetet egymás mellett egyelőre csak úgy tudjuk megérteni, ha feltesszük, hogy két családról van szó. Esetleg fent a nagyszülőkről, és lent az ifjabb házaspárról gyermekeikkel a szolgákon kívül. Mindez egyelőre feltevés. Ezt az utóbbi dunapentelei követ még egy kétségtelen tény is szorosabban összeköti óbudai sírkövünkkel, nevezetesen az, hogy mindkettő egy aquincumi kőfaragó-

²⁹ Hampel, Arch. Ért. XXX., 1910, 340 l., 37 kép; Láng M., Die pannonische Frauentracht. Öst. Jahreshfte, 19—20., 1919, Beibl. 217 sk. Abb. 100.

³⁰ Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannoniens 172. l., 183 kép.

műhely terméke. Aquincumból szállították le a Duna víziútján Intercisába. Ennek a műhelynek vagy mesternek legjellegzetesebb darabjai közé tartozik az Aquincumi Múzeum 341. számú sírköve is.³¹

Ezek a sírköveken látható áldozati jelenet a szolgák mellett székeken ülő elhunytakkal képezi az átmenetet a klinén fekvő és lakmározó elhunytak családi körben vagy egyedül való ábrázolásától a leegyszerűsített tripusos jelenetig, két szolgálval.³² A pannóniai halotti lakomát ábrázoló sírkövek száma egy pár új aquincumi kőemlékkel szaporodott, ezekről külön fogok nagyobb összefüggésben beszámolót tartani.

A dunapentelei sírkövek is rámutatnak arra, hogy a Laktanya-utcai kő tripusa és kathedrás jelenete feletti nagyobb képmezőben az elhunytak mellképeit faragták ki. E fölé síma sávot s erre háromszögű lezárást (*tympanon*) képzelünk el sarok-akroterionokkal. A megmaradt keskeny képmező, a pávás jelenet alatt, egy 10 cm-es üres hely következett ezután jött keretben — mely lehetett síma, architektonikus vagy növényindás is — a tulajdonképeni felirat, mely azonban elveszett.

Sírkövünk pávás jelenetét csak akkor érthetjük meg valójában, ha magával a pávaábrázolással is foglalkozunk. Elsősorban felsoroljuk az előttünk eddig ismert ábrázolásokat Pannóniából, majd kitérünk egy pár idegen emlékre. Így kapunk egy nagyobb keretet nemcsak művészi szempontból, hanem a szimbolikus értelmezésre is.

A páva Juno madara volt, akár mint a sas Jupiteré. Legtöbbször Juno lába mellett szerepel. A tatai grófi kastély Brigetio-ból származó oszlopán a Junot ábrázoló fülke alatti keskeny sávban találjuk meg madarunkat, amint egy virággal telt edény felé fordul (XLIX. t. 3.).³³ Ez a díszített oszlop, mely egykor császárszobrot tartott, a Kr. u. III. sz. elejéről származik. Schober és Paulovics Caracalla korából származtatják, véleményükhöz kapcsolódik Alföldi is. Itt mitológikus jelentősége van, mint az oszlop többi istenségei mellett szereplő állatoknak is.

Pannóniában ritka a pávának Junoval együtt, vagy őt helyettesítve, szimbolizáló ábrázolása. Ez tartományunkon kívül a legváltozatosabb feldolgozásban szerepel. Nem érdektelen épp az összehasonlítás kedvéért a legjellemzőbbeket egy összefüggőbb kép kedvéért a nagy sokaságból kiragadnunk. Így egy Tongres-i emléken az egyik oldalon Junot látjuk Jupiter kerekével, a hátoldalon egymás mellett visszafelé nézve a sas mellett a pávát kapjuk.³⁴

Egy oltár alapzatán, melyet Orbigny-au-Mont körül Longres közelében találtak a négy oldalon ámor, gyümölcsöt csipegető páva, sas és babérkoszorú szerepel mint Venus, Junó, Jupiter és Apollo jelvényei.³⁵ Egy germániai oltáron cipruson szerepel két páva, míg a fa lábánál egyfülű váza és patera szerepel.³⁶ Jellemző egy herculaneumi falfestmény, melyen páva, scetrum és calathos szerepelnek, itt nemcsak a páva, de a calathos is Juno attribútuma.³⁷

Pannóniában az egyik legszebb ábrázolást *Julia Primilla liberta* eszéki (*Mursa*) sírkövén találjuk meg.³⁸ A feliratos mezőt liliomos virágfüzér keretezi, az e feletti frízben

³¹ Említi Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen . . . . . 1941. Rövidesen bővebben szeretnék ezekre kitérni.

³² V. ö. Oroszlán, Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannóniai síremlékeken. 8. köv. l.; Schober, id. m. 203. l.

³³ Schober, Der Götterpfeiler von Totis, *Belvedere* kül. ny. 180. l., 10. kép.

³⁴ *Espérendieu*, 9, 1925, 7217. szám, 359 l.

³⁵ *Espérendieu*, 4, 1911, 3343. szám, 320 l.

³⁶ *Espérendieu*, Germ. 675. szám, 427 l.

³⁷ *Helbig*, Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens, 1868, 165; Le pitture antiche d'Ercolano III, 85.

³⁸ CIL. III. 15146; *Brunsmid*. Vjesnik, V, 128 l.; Schober, id. m. 38 l.

kantharos két ülő griff között látható. A háromszögalakú felső lezárásban egy sas karmai között kígyót tart. A felirat alatti rész érdekel bennünket különösen. Egy amphorából szőlővenyige ágazik két oldalra levelekkel és fürtökkel s köztük két pávát kapunk, a baloldali hím az amphora fülén áll, a jobboldali egyik lábával fogja az edény fülét és kémleli annak tartalmát. Kora a Kr. u. I. század, Schober is így datálja (LV. t. 1., LIV. t. 2.) Összevetek kémlékünkkel egy egykorú Polesana-i mozaikot, melyen egy díszes edény száján két páva áll.³⁹

Mozgalmasság tekintetében egy pompeji falfestményt idézhetünk, amelyen amphora mellett szerepel két páva.⁴⁰ Edényen állnak a pávák egy thabracai ókeresztény sírfedélmozaikon is, bár mint a kutatóknak feltűnt, különös egymás felé forduló helyzetben, de ezt talán minden jelentőség nélkül csak a térkitöltés szüksége hozta így magával.⁴¹

Szorosan kapcsolódik egymáshoz három síremlék, nemcsak stílusuk, külső félkörű lezáráruk egyező, hanem a díszítés szelleme is azonos. Az egyik sírkövet a győri bencés gimnázium őrzi,⁴² amelynek gyűjteménye számára Börzsönyi Arnold mentette meg a kelta vicusra telepedő római Arrabona területéről (LVI. t. 1.). A sírkő félkör alakú lezárásában balra lépő pávát látunk. Ez alatt keskeny képmezőben egy lovas magasra emelt hosszú dárdával megtámad egy ágaskodó szarvast, melyet egy kutya terel feléje. A feliratos mező hiányzik. A második *T. Canius Cinnamus* kereskedő (*negotiator*) sírköve s a Sopron melletti Hegykőről származik. A kő rossz állapotban maradt meg. A felső félkörű lezárásban félhold, alatta páva, előtte gyümölcessel telt kosár.⁴³ A keskeny képmező elmosódott s itt Mommsen leírására vagyunk utalva.⁴⁴ (LV. 3.).

A harmadik sírkő Alsó-Péterfaluból, Sopron mellett került elő.^{44a} Ez is egy kereskedő és feleségének sírköve. (LV. t. 2.) Az elhunyt neve *T. Domatius Tergitio*. A sírkő félkörű keretelt lezárásában balra lépő pávát kapunk. A felső lezárás és a keretelt feliratos mező közt üresen maradt sávban balra haladva kutya, őz, kutya, medve, kutya üzik egymást. A feliratos mező felső részének két oldalán 1—1 akanthus levelet vésett be a kőfaragó.

Ez a három sírkő Pannónia-tartomány nyugati részén került elő az *Azali* kelta törzs területén. Legkorábbi emlékek, amelyeken a páva ábrázolásával találkozunk. Koruk a Kr. u. I. század második fele. Már Hampelnek feltűnt, hogy a legkorábbi pannóniai síremlékek jellemzője, hogy félkörben végződnek. A tartomány ezen nyugati részét legkorábban szállták meg a római segédc csapatok (*alae*). A bennszülött telepkekre támaszkodó római telepeselek legkorábban itt emelkedtek városi rangra. Két sírkövünk elhunytjainak

³⁹ *A. Gnirs*, Grabungen und Untersuchungen in der Polesana, Öst. Jhefte. 14, 1911. Beibl. 13, 8 kép.

⁴⁰ *Helbig*, id. m. 1630; *Pitt. d'Erc* I. 101; *S. Reinach*, Répertoire de Peintures Grecques et Romaines 1922, 363. l. 7. szám.

⁴¹ *Cabrol—Leclercq*, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Paon címszó 108 l., 9612 kép.

⁴² *Hampel*, Arch. Ért. 27, 1907, 295 l., 5 kép; *Oroszlán* is említi, Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannóniai síremlékeken. 51 l.

⁴³ Pávák előtt gyakran szerepel gyümölcessel telt kosár. V. ö. CIL VI. 26571: *Reinach*, Rép. de rel. II, 512 l., 4. sz., *Espérendieu*, 3, 1910, 37 l., 1789. Jellemző a Bonni Múzeum Wettweiss-i oltárköve, melynek egyik oldalán a gyümölcessel telt kosár a páva alatt van. *Espérendieu*, 9, 1925, 41., 6562. sz.

⁴⁴ ... luna dimidia — pavo — cervus quem canis tenet — apri duo. Schober szerint a képsáv ábrázolása: egy lovas jobbra vadkant üldöz, ettől jobbra fa és egy menekülő szarvas, balra kutya nyulat üldöz, a balsarokban egy második fa.

^{44a} CIL III 4251. A *Corpus*ban nem találunk említést az ábrázolásról. A *Corpus* 1754. lapon említi, hogy bekerült a múzeumba, de itt sem hoz pótlást. *Schober* id. m. 33. lapon ismerteti és mint kiadatlant mutatja be. Leírása és szövege hiányos.

nevei már is mutatják, hogy római polgárok voltak. Belsőszülött sorból emelkedtek római civisekké. A *Cinnamus* és *Tergitio* nevek elárulják belsőszülött származásukat.⁴⁵ T. Canius Cinnamus sírkövén a felső lezárában a páva mellett szereplő félhold a belsőszülöttek asztrális szimbóluma. Ez és hasonló jelek (félhold, napkorong, csillagok, mennykulcs, capricornus stb.) sok sírkövön szerepeltek, melyek az *Eravisci* területén kerültek elő.⁴⁶ Nyugatabbra sem hiányoztak, főleg a korábbi sírkövek félhold ábrázolásaiban.⁴⁷ A romanizált belsőszülöttek sírkövein most találkozunk először az ősi asztrális szimbólummal és a római fogalmazásban pávával jelképezett földöntúli élet közös szereplésével. Így nyer mélyebb értelmet a páva ábrázolása a legkorábbi pannóniai síremlékeken: nem egyszerű díszítőelem, hanem mélyebb, a túlvilágra utaló vallásos szimbólum. S ha még hozzávesszük, hogy ezeken a korai sírköveken a felső lezárá és a feliratos mező közötti keskeny sávban vadászjeleneteket kapunk, akkor ezektől sem szabad megtagadnunk a túlvilági életre — elysiumi gyönyörökre — való utalást. A pávaábrázolásnál már Cumont észrevette ezt a kapcsolatot is.

Két nyugatpannóniai pávaábrázolás közül, az egyik jobbra néző díszmadarat ábrázol. Lelhelye Reisenberg, s a Niederösterreichisches Museumban őrzik (LVI. t. 5.). Keskeny kőhasábon a páva szőlőfürtöt csipeget. A fürt alatt szabadon maradt mezőrészt szőlőlevél tölti ki. Egy jelentéktelen carnuntumi darabon, jobb oldalon egy díszes hím-páva fordul szembe párjával (LVI. t. 2.). Ha az előbbi nem, de az utóbbi zsánerjelenetre emlékeztet. Hivatkozhatunk több emlékre, amelyeken vagy tojáson ülve, vagy csibéivel láthatjuk a pávát.

Ide kell sorolnunk még egy töredéket, amelyről a *Corpus*ból szereztünk tudomást (CIL III. 11286), Deutsch-Altenburgban őrzik és Kubitschek leírása szerint „*in altera parte: pavones duo in arcu*“. Ezen kívül hoz a *Corpus* 4081 szám alatt egy kisméretű fehér márványból faragott sírládát is Poetovióból, amelyen a bal, keskeny oldalon „*genius pavonem pascens*“ ábrázolás szerepel.⁴⁸ (LX. t. 5.)

A pannóniai síremlékek egy másik csoportján, melynek korát Schober a Kr. u. I. század első felébe helyezte, ismételten találkozunk pávák ábrázolásával. Ismeretlen lelőhelyűnek tünteti fel a *Corpus Tib. Iul. Facundus* sírkövét⁴⁹ a Nemzeti Múzeumból, amelyen az elhunytak ábrázolása felett háromszögű lezárában két egymásfelé néző páva egy szőlőfürtöt csipeget (LVII. t. 1.). Ez a sírkő együtt került be egy kivitelben, szövegezésben és stílusban azonos sírkövel, *C. Ingenua* sírkövével, amelyet Schober is közöl képen és korát Kr. u. 100-ra teszi,⁵⁰ s mint ismeretlen lelőhelyű emléket kezeli Mommsen után. Erről a sírkőről 1920-ban már Kuzsinszky állapította meg, hogy Kékkútról került

⁴⁵ V. ö. Holder, *Altceitlicher Schprachschatz* megfelelő címszói. — Gronovszky, *Nomina hominum Pannonica*. Diss. Pann. Ser I. No. 2. neveiket nem említi.

⁴⁶ Nagy L., *Asztrális szimbólumok a pannóniai belsőszülött lakosság síremlékein*. Pannónia Könyvtár 6, 1935. — U. az. *Les symboles astraux sur les monuments funéraires de la population indigène de la Pannonie*. *Laureae Aquincenses* II. 1942. Ezt a dolgotomat már idézi Cumont s kiterjeszkedik az összes nem belsőszülött sírkövekre is. *Cumont, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, 1942. 231 l.

⁴⁷ V. ö. Schober, id. m. 164, 170, 217 l.

⁴⁸ A síremlék képét, úgy a homloknézetet a felirattal, valamint a két keskeny oldallal új fényképfelvételben láthatjuk Hoffiller—Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb, 1938, 196. lapon. Megkapjuk ezen a helyen az irodalmat is. Itt csak R. Knabl egy korábbi rajzos ismertetését említjük meg, *Mitt. des hist. Vereines für Steiermark*, 1851. 65. l. III. tábla.

⁴⁹ CIL III. 3691; Hampel, *A Magyar Nemz. Múzeum legrégibb sírtáblái*, 22. szám, 18. tábla; Schober, id. m. 103. l., 116. kép. Schober új olvasása helyett Mommsen régi olvasása a helytálló. Képét hozza Ferri, *L'arte romana sul Danubio*. 225. l., 262. kép. Említi Oroszlán, id. m., 51. l.

⁵⁰ CIL III. 3689=10901; Schober id. m. 104. l., 117. kép.

a Nemzeti Múzeumba,⁵¹ s így Schobernek is tudomást kellett volna róla szereznie. Mindenesetre megnyugtató, hogy már Schober is látta a két kő szoros összetartozandóságát, mert művében nem hozta volna a két emléket egymás mellett. Nem szenved kétséget, hogy *Tib. Iul. Facundus* sírkövét is ezek után Kékkútról származtassuk és ezzel kapcsolatban a Balaton mellékén is megállapíthassuk a pávaábrázolás felhasználását a Kr. u. I. és II. század fordulóján.

Acsádról is ismerünk egy sírkövet, melynek fényképét a Pázmány Péter Tudományegyetem régészeti szemináriuma fényképgyűjteményéből ismerem. *G. Claudius ...* mio rossz fenntartású kiadatlan sírkövén a feliratos mező feletti frízben egy amphora két oldalán szerepelnek pávák, míg a tympanon-lezárásban Meduza-fő két oldalán kis madarak, galambok(?) láthatók, az orom tetején palmetta, két oldalon egy-egy fekvő oroszlán. A sírkő kora a Kr. u. I. és II. század fordulója⁵² (LVII. 2.).

A Szombathelyi Múzeum ondódi sírkövei közül *Utteria Sex(ti) lib(erta) Carnuntina* kövén az elhunytak mellképét ábrázoló füle felett keskeny frízben amphora két oldalán, inkább pávák, mint galambok szerepelnek (v. ö. *Paulovics*, *Lapidarium Savariense*, 1943, 39. l.).

A Komáromi Múzeum őriz egy csonka síremléket Brigetióból. Csak a feliratos mező alatti része maradt meg. Egyszerű keretben egy kétfülű edény két oldalán pávákat kapunk⁵³ (LVI. t. 4.).

Szintén Brigetióból kell említést tennem azon stukkókról, amelyek egy részét a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi, egy példány pedig Esztergomban a Primási-Gyűjteményben látható (LVI. t. 6., LVIII. t. 1.),⁵⁴ de van töredék a Komáromi Múzeumban is. Ezek a stukkók az egyik aquincumi stukkógyárban készültek. Erre utal a nagyobbik darabon megmaradt felő makkos díszítés is. Az sincs azonban kizárva, hogy az aquincumi *Pacatus*-gyár esetében csak az öntőmintákat szállították az aquincumi műhelyek.⁵⁵ A stukkópárkányon egy szélesebb sávban kétfülű edény két oldalán ragadozócsőrű madarakat (örvös galambok) kapunk. Ugyanezen gyárral hozhatók kapcsolatba Nagy Tibor új szentendrei ásatásainak stukkói is, amelyeken az edény két oldalán pávák szerepelnek. A pannóniai stukkókon különben gyakori díszítés az edények két oldalán szereplő állatalakok, pl. oroszlán (*Carnuntum*), delfinek (*Aquincum*), bőségszaru és fenyőtoboz kétoldalán kacsák szereplése. A brigetiói darabok korát az aquincumi gyárak működési idejének ismerete mellett a III. század első évtizedeire kell helyezni. Mint érdekes analógiát idézhetek egy trieri stukkótöredéket is, amelyen amphorát bőségszaruk és visszanező pávák vesznek körül⁵⁶ (LVIII. t. 2.).

A pannóniai pávák sorozatát egy aquincumi síremléssel zárjuk. A Magyar Nemzeti Múzeum őrzi Óbudáról egy kisméretű síremlék alsó részét (LVI. t. 3.). A sírkövön eredetileg egy koszorú állott, melynek két oldaláról levélfüzér lógott le, mint szalag. Ezek között

⁵¹ *Kuzsinszky*, A Balaton környékének archaeológiája. 1920. 136. sk. l., 176. kép.

⁵² Sírkövünk együtt van befalazva egy nagyon fontos és különös jelentőségre számított síremléssel *M. Sempronius M. f. Vel. Severus* és családja sírkövével, amely a Kr. u. I. század végére datálható. Ezeket a sírköveket Alföldi András találta meg, s rövidesen ismertetni is fogja. Szívességéből hivatkozhatom rájuk.

⁵³ Említve már az *Alapi Gyula* által kiadott *Komárom c. folyóiratban*.

⁵⁴ V. ö. *Nagy L.*, Die römisch-pannonische dekorative Malerei, *Römische Mitt.* 41, 1926. XIX. tábla. U. az, A pannóniai-római díszítő rendeltetésű stukkó-párkányok. *Arch. Ért.* 41, 1927., 117. old., 40. kép.

⁵⁵ V. ö. *Alföldi*, *Pacatus* aquincumi agyagműves gyárának kivitele Moesiába. *Folia Archaeologica* I—II, 1939, 97. sk. l., képpel.; *Nagy L.*, Budapest Története I. 1942. Stukkóművészet fejezet.

⁵⁶ *P. Steiner*, *Römische Wandmalerei in Trier*. *Trierer Zeitschrift* II., 1927, 54 s. köv. l., 2. kép.

láthatjuk a pannóniai pávák egyik jellegzetes, naturalisztikusan elképzelt ábrázolását. Emlékünkön is úgy szerepelt ez a figurális ábrázolás, akárcsak az eszéki Julia Primilla sírkövén, a feliratos mező alatti képsávban, vagy a csonka brigetói sírkövön.

A stukkódíszek felsorolása után meg kell említenem, hogy a balácai villa falfestményeinek II. csoportjánál is találtak pávatöredékeket⁵⁷ (LVIII. t. 3.). Ugyanennél a csoportnál fordultak elő szüretjelenethez tartozó alakos töredékek és szőlő stb. festések. Egy cikkemben már utaltam a festmények ókeresztény kapcsolataira. Balácán a páva- és szüretjelenet-ábrázolások a ró mavárosi katakombafestészethez állnak legközelebb. Mintakönyvek, festővándorlások könnyen magyarázzák a kapcsolatokat. Ugyanerre a forrásra megy vissza az óbudai vihar-utcai aratójelenetes töredék.⁵⁸ A balácai festményen oldalnézetben kapjuk a pávát, akárcsak a legtöbb pannóniai kőemléken. Nálunk nem szerepel a pávának előnézetben való ábrázolása legyezőalakban tartott farokhelyzetben, mint az az antik falfestményeken nagyon gyakori. A ró mavárosi, pompeji és más tartományok falfestményein kívül⁵⁹ egy trieri falfestménytöredékre utalok, melyet a Constantin-téren találtak.⁶⁰ Ez a motívum, mint már Cumont megállapította, a csillagos eget szimbolizálja.

A Laktanya-utcai kövünkkel kapcsolatban idézett pávaábrázolások megmutatták, hogy szimbolikus jelentőségét korán felismerve alkalmazták síremlékeinken. Így a páva ábrázolása végigkísér bennünket a római uralom összeomlásáig. Erre példa, mint a pannóniai talajon legutolsó ábrázolások egyike, a pécsi ókeresztény cubiculum boltozatának festménye (LIX. tábla).⁶¹ Nem közönséges díszítőmotívum tehát, hanem legtöbbször mélyebb értelemmel bírt. Jelentősége olyan, mint más emlékeken az erossal játszó elhunyt kisgyermek ábrázolása, ez is a túlvilági életre utal.⁶² Sírkövünk ismertetésével kapcsolatban nem is akartunk többet elérni csak azt, hogy egy vázlatos pannóniai adalékot szolgáltassunk azokhoz az összefüggő tanulmányokhoz, amelyek pávával foglalkoztak.⁶³

A pávaábrázolásunkkal kapcsolatban most, amikor az előttünk ismeretes emlékeket felsoroltuk, szeretnénk kitérni egy összefüggőbb áttekintésre. Ha a pannóniai anyagot áttekintjük, sokkal értékesebb, nemesebb emlékek is kíváncsoltak volna egy összefüggőbb tárgyalásra. Most egy motívumnál maradtunk, s kerestük ennek a kiindulását. Hogy pávák szerepeltek emlékeinken már a legkorábbi időktől kezdve, ennek szimbolikus értelmét csak akkor tudjuk meg, ha a késő-keresztény kor emlékanyagába is bepillantunk. Ezt azért tartottuk fontosnak, hogy a pécsi ókeresztény cubiculum mennyezetfestésének helyes értelmezését is megadhassuk, ahol galambok mellett pávák is szerepelnek. Az idős Plinius jegyzi fel, hogy ez a szép szárnyas állat a tél közeledtével *annuis vicibus* elveszti tollazatát, de felölti a tavasz érkezésével.⁶⁴

⁵⁷ Rhé—Laczkó, Balácsa 1912., VII. tábla, 1. szám.; Nagy L., Róm. Mitt. XLI., 1926., XIII. tábla.

⁵⁸ V. ö. Nagy L., Budapest Története I., 1942. LXXXV. tábla.

⁵⁹ V. ö. Reinach, Répertoire de Peintures Grecques et Romaines, 363. l., LXV. sk. táblák.

⁶⁰ Röm.-germ. Korr.-Bl. VII., 1914., 42. l., 22. kép; Steiner, Trierer Zeitschrift II. 1927; 56. l., 9. kép.

⁶¹ Szőnyi Ottó, A pécsi ókeresztény cubiculum 1907. Gosztönyi Gyula, A pécsi Szent Péter székes-egyház eredete. Pécs 1939; u. az, A pécsi ókeresztény temető. 19. l., 7. rajz. Össze kell vele vetnem egy noricumisíremléket (St. Pavel pri Preboldu), melyet Gaudentius püspök számára emeltek. Ezen felirat felett egy ma már elpusztult keresztény embléma két oldalán egy-egy páva szerepel. (V. ö. Hoffiller—Saria, id. m. 9. l., 16. szám a teljes irodalommal.)

⁶² V. ö. Cumont, Recherches 345. l.

⁶³ Cumont, Recherches 231. l. — U. az. Doura—Europos 229. sk. l. — F. De Ruyt, Bulletin de l'Institut historique belge de Rome XVI. 1936., 164. sk. l. A nem keresztény korra vonatkozólag idézhetem Cabrol—Leclercq, Dictionnaire XIII (1936) 1075. sk. l. Paon címszó. H. Lothar, Der Pfau in der altchristlichen Kunst, Leipzig 1929. G. Rodenwaldt, Der Klinensarkofag von S. Lorenzo, J. d. I. 45, 1930, 148 sk. l. VII. t.

⁶⁴ Plinius, Hist. nat. X, 22.

Idők folyamán a feltámadás szimbolumának tekintették a pávát, bár az egyházatyák irataiból erre nem lehet következtetést levonni. Idézhadjuk Szent Ágoston azon sorait, amely megemlékezik a pávának egy olyan tulajdonságáról, hogy húsa elpusztulása után sem romlik meg (*De civ. Dei XXI. c. IV.*). Itt kell hivatkoznunk egy jóval későbbi, Páduai Szent Antal egyik beszédére, amelyben már kifejezetten hivatkozik a páva keresztény szimbolikus értelmezésére.⁶⁵

Bár az iratokból csak késői korból értesülünk a páva szimbolikus értelmezéséről, az emlékek bennünket jóval korábbi időkre visznek vissza. Ha a Wilpert által közölt római catacomba-festményeken áttekintünk (Callixtus, Pretextatus catacombákat és Priscilla síremlékét), akkor látjuk ezen motívumnak kezdő kiindulási pontjait.

A pannóniai pávaábrázolásoknak kiindulási pontjai több helyre vezetnek vissza. Korai emlékeink egyszerű pávaábrázolásai az antik szepulkrális gondolatkörbe visznek vissza. Emlékeinken ez a gondolat, mint a túlvilágnak egyik érzékeltetése, végig nyomon követhető. És talán kevés tartomány van olyan a birodalomban, ahol mintegy zökkenő nélkül az antik hit ezen nemes fogalmazása átmegy a késői ókeresztény szimbolikába is.

Pannónia mellett tekintélyes számban fordulnak elő pávaábrázolások a közeli Dáciában is. A dáciai síremlékek minden típusán megtaláljuk madarunkat egymástól eltérő felfogásban. A két tartomány közelsége teszi indokolttá, hogy az előttünk ismeretes emlékeket mintegy függelékként felsoroljuk.

1. *Sírkőtöredék* a Kolozsvári Nemzeti Múzeumban (LX. t. 1.). Azon kevés sírkövek közé tartozik, melyek felépítés tekintetében a dáciai sírkövek stílusától eltérve, rajtuk minden keleti jelleg hiányával, a nyugati, így a pannóniai sírkövekkel mutatnak fel legszorosabb kapcsolatot, mint azt a román kutató, Florescu is észrevette. Az oszlopokkal keretelt feliratos mező felett háromszögalakú díszített mező foglal helyet a sarkokat kitöltő tengeri állatokkal, ezt egy símaarchitrav sáv határolja. A legjellegzetesebb elgondolás, közbül kétfülű edény, s oldalain egy-egy páva.¹

2. *Sírkőtöredék* (LX. t. 2.). A Kolozsvári Nemzeti Múzeum őriz egy másik sírkőtöredéket is, mely az előbbinél jóval csonkább. Csak a felsőrésze maradt meg. A háromszögű lezárást, tympanont, teljesen kitölti a kígyós Meduza-fő. A képmezőben koszorú töredéke, itt a síma koszorúkeret és a párkányzat közti üres teret páva foglalja el, teljesen beleilleszkedve az adott helybe, s így tisztán dekoratív elemnek is beillene.² A sírkő stílusa több példányban van képviselve Dáciában, legközelebb áll hozzá egy gyulafehérvári töredék.³ Kora a Kr. utáni II. század vége.

3. *Sírkő* Apulum polgárvárosának területéről (LX. t. 3.). A sírkő egyenes keskenysávú lezárásában két szárnyas génusz vállain girlandot tart, amelynek középrészében egy balra lépő pávát kapunk. A génuszok szabad kezükben szőlőfürtöt tartanak. A középmezőben medaillonkeretben az elhunytinak és fiának mellképe látható. A feliratot szőlőinda keretezi. A sírkövet C. Valerius, a legio XIII. gemina katonája állíttatta apjának, aki ugyanezen legio veteranusa volt és Virunumból (Klagenfurt) származott.⁴ Ezen sírkő

⁶⁵ *Serm. fer. V. post Trinitatem. In generali resurrectione, qua omnes arbores, id est omnes sancti, incipiunt virescere, pavo ille (corpus nostrum), qui mortalitatis pennas abiecit, immortalitatis recipiet.*

¹ Gr. Florescu, I monument funerari della „Dacia superior“, *Ephemeris Dacoromana* IV, 146. l., 77. kép (részlet).

² Gr. Florescu id. m. 102—103. l., 38. kép.

³ Florescu, id. h. 102. l., 37. kép.

⁴ V. Christescu, *Nouveau monuments d'Apulum. Dacia, III—IV, 1927—1932, 624. sk. l.*, 6. kép. Foglalkozott emlékünkel C. Daicoviciu is. *Monumente inedite din Dacia. Anuarul pe anii*

legszerosabb egyezést mutat fel egy másik apulumi sírkővel, melyet *Artorius Vigior* állíttatott feleségének *Ulp(ia) Maximilának*. Ez utóbbin a geniuszok által tartott girland közepén sást kapunk (LX. t. 4.).⁵ Az egyezésre már rámutatott Daicoviciu. Utána behatóan tárgyalta Ferri,⁶ s a legszebb és legjellegzetesebb sírköveknek nevezi ezeket Dáciából. A foglalás utáni fellendülés termékei magukon viselik még a Kr. u. II. sz. közepén is Trajanus korának hideg katonai stílusát.

Szorosan kapcsolódik ezekhez az Alsó-Kosályon előkerült sírkő.

4. *Sírkő* az Alsó-kosályi táborból, jelenleg a Dési Múzeumban (LXI. t. 1–2.). A középmezőben Julius Crescens veteranus halotti lakomáját kapjuk. Klinén feltámaszkodva fekszik szőrmetakaróval fedve, s támlásszéken mellette ül felesége. Mögöttük három szolga függőnyt tart.⁷ A felső képmezőben két génusz girlandot tart, melynek közepén két páva egymásfelé fordul.⁸ Művészettörténeti szempontból behatóan foglalkozik vele Ferri, s az előbb tárgyalt apulumi kövekkel együtt ezt az emléket is egy nagyobb csoportba veszi be, melynek „*stile di Casei*” nevet adott.⁹ Természetesen nem jelenti ez azt, hogy minden kő Alsó-Kosályon készült, hanem csak azt, hogy egykorúak és egy közös műhelyre mennek vissza, mely két forrásból merítette díszítő elemeit: Itáliából Pannónián keresztül (génuszok, girland, páva, sas stb.) és Keletről (halotti lakoma stb.). Ezzel a műhellyel mutat szoros kapcsolatot egy napocai kő a Kolozsvári Nemzeti Múzeumban. Felsőrészén két szőlőfürtöt tartó génusz közt medaillonban az elhunyt mellképe, alatta két egymás fölé forduló lándzsás alak, kik lovaikat tartják Dioscur-szerűen (LXII. t. 1.).¹⁰

Itt jegyezzük meg, hogy Dáciából feliratos emlékek is beszámolnak a kőfaragók, sírkőkészítők tevékenységéről. Ez is bizonyíthat a sok stílus egyezés mellett és megkönnyíti a műhelyek szétválasztását.¹¹

5. *Síroltár* aedícula formában. Az egyik oldalon az elhunytak felett félkörű lezárásban kantharus két oldalán inni akaró két madár. Nehéz pontosan megnevezni őket különösen nekünk, mert csak homályos fénykép állott rendelkezésünkre. Florescu szerint „*probabilmente colombe*”. De ilyen alapon pávák is lehetnének.¹² A síroltár baloldalán Attist, felette Solt (?) látunk. A jobb oldal teljesen elpusztult. Lelhelye Nagyenyed, kora a Kr. u. II. század (Florescu).

6. *Síremléktalapzat*, lelték Petrozsényben Zalatna (*Ampelum*) mellett (LXII. t. 2.). Három oldala díszes, a negyedik üres oldalával állíthatták fal mellé (kápolna, sírkertkerítés stb.). Az előoldalon két egymásfelé forduló páva. Az ilyen nagyobb méretű díszített

1928—1932 (Universitatea „Regele Ferdinand I” dn Cluj, Publicatiile Institutului de Studi Clasice 3), Cluj, 1932. 123—124. l., 14. kép. A sírkő stílusára egész közeli analógiát is idéz (lásd 5. jegyzet).

⁵ Gr. Florescu, id. m. 103. l., 39. kép.

⁶ Ferri, *Arte romana sul Danubio* 1933. 308. sk. l., 410. kép.

⁷ Ez a motívum több dáciai emléken is visszatér, legszebben egy kolozsvári aedícula fal töredéken (LXI. t. 3.).

⁸ Buday A., Újabb adatok római kori lovasisten ábrázolásaink problémáihoz. Dolgozatok VI, 1930. 8. l. kép. — E. Panaitescu, *Castrul roman de la Căsei din cercetările nouă*. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice 1929. Cluj, 1930. 332. sk. l., 8. kép; Christescu, *Rivista istorica romana*, 1932. 267. sk. l.

⁹ Ferri, id. m. 311. sk. l., 412. kép.

¹⁰ Öst. Jahreshefte 1902, Beiblatt 94; Buday, Dolgozatok IV, 1928, 9. l., 5. kép; u. az, Dolgozatok VI, 1930, 8. l., 9. kép; Florescu, *I monumenti funerari della „Dacia superior”*. Ephemeris Dacoromana IV, 100 l., 34. kép. Felismerte az összefüggést Ferri is, id. m. 317. l.

¹¹ V. ö. Daicoviciu, *Anuarul* 1932, 118. l., 1. jegyzet; Panaitescu, *Castrul roman de la Căsei*, 20. sk. l.

¹² Gr. Florescu, id. h. Eph. Dacoromana IV. 113. l., 66. szám, 56. kép.

kőtömbök felhasználását még nem világították meg teljesen. Kora a Kr. u. II. sz., a Kolozsvári Nemzeti Múzeumban őrzik.¹³

7. Egy másik hasonló *síremlék* alapzatot Apulumban találtak 1817-ben, jelenleg a Bruckenthal-Múzeumban őrzik. Az egyik oldalon amforából két páva iszik. Lakos János hívta fel rá a figyelmemet (LXI. t. 4.).

8. Egy *sírkápolnához* tartozó keskeny oldallapon, melyet a Bruckenthal-Múzeum őriz Nagyszebenben, a díszítés három szakaszra oszlik (LXI. t. 5.). A legfelsőben pávát, a középsőben lovat, az alsóban Attist láthatunk. Az ábrázolások szimbolikus értelmezésére itt nem térünk ki.¹⁴ A dáciai sírkápolnák összefüggő ismertetése már nagyon kíváncsú. Florescu, Panaitescu már kísérleteztek vele, s Ferri is meglátta rajtuk a jellegzetes dáciai vonást.

9. *Szarkofág*, találták Marosportusban 1767-ben. A Corpus III. kötete 1236. szám alatt hozza. Januaria Titia, mint anya állította két elhunyt gyermeke számára. A felirat kétoldalán azonos ábrázolások a Corpus szerint *persona — delphinus — pavo* (LXII. t. 3.).¹⁵

A felsorolt pávaábrázolásaink mind síremlékeken fordultak elő. Már ez is megmagyarázza, hogy még akkor is, amikor csak mint térkitöltő díszek szerepelnek, szimbolikus jelentőségük van. Hasonlóan a pannóniai emlékekhez, ezeken is utalást kapunk a túlvilági életre, a halhatatlanságra. Koruk a Kr. u. II. század közepétől a III. század közepéig terjed. Itt ugyanis könnyebb időhatárt adni, mint a pannóniai emlékeknél. Traianus foglalásától Aurelianus feladásáig kb. csak 150 évet vehetünk fel, mikor a tehetősebbek megengedhették maguknak díszes síremlékek állítását.

A dáciai síremlékek stílusa különböző forrásokra vezethető vissza, láttuk minő jelentős szerepe volt a pannóniai közvetítésnek is a moesia és a keleti mellett, ezért a pávaábrázolásokat sem szabad egy forrásból származtatni.

Ezen a figurális ábrázolásokon van azonban jellegzetes dáciai vonás is. Hiányzik a legyezőfarkú előnézetben való ábrázolás, mely Pannóniában sem fordul elő. De míg a pannóniai pávaábrázolásokon a madár kecsesebb, könnyedebb, s van benne némi stilizálás, addig a dáciai többsége nehézkes, természetes s ezért gyakran többet adnak vissza az életből, mint pl. Valerius apulumi síremlékének pávájánál is láthatjuk. A pannóniaiakkal legerősebb egyezést a kolozsvári síremlék tympanonjának pávapárja mutat. De, mint már megjegyeztük, az egész sírkő nyugati típusú, pannóniai közvetítéssel, nyugati típusú a marosportusi szarkofág pávája is, mely felépítésében, díszítésében is elüt a határozottan keleti, Kis-Ázsiára visszavezethető típusoktól.¹⁶ Másrészt itt is kapunk olyan vonalas rajzú stilizálást, melynek eredetét csak Kelettel magyarázhatjuk meg,

¹³ Buday, Dolgozatok, VII., 1916. 44. l., 9. kép; u. az, Dolgozatok, VI., 1930., 9. l.; Gr. Florescu, id. m. 119. l., 60. kép, mind a három oldalról hozza.

¹⁴ Először közölte képét Florescu, I monumenti funerari nella „Dacia superior“ Ephemeris dacoromana IV, 82—83. l., 6. kép. Művészettörténeti szempontból említi Ferri, Arte romana sul Danubio, 319. l., 417. kép.

¹⁵ A Corpus szükségű leírását helyesbíteni kell. A szarkofág előoldalán keretezett mezőben van a felirat, amely kétoldalán egy keskeny sávban fogóval van ellátva (tabula ansata). A háromszögű fogóban Meduza-fő, a fentmaradt sarkokban fent delfin, lent páva látható. Ez a pávaábrázolás teljesen nyugati típusú. Legelső ismertetője Hohenhausen, Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen, Vindobonae 1775. 133. l.; Megemlékezik róla a „Magyar társaság“ munkáinak 1 (1796) 146. l. c. mű. Említi Neugebauer is. Daikovia, Monumente inedite din Dacia. Anuarul, Cluj, 3, 1932, 125. l. 15. kép. — Itt kell megemlíteni egy kostolaci (Viminacium) sírkövet, amelyen a felirat két oldalán azonos ábrázolások szerepelnek: *pavogenius — delphinus*. CIL III 8127.

¹⁶ A szarkofágművészet irányváltásaira v. ö. Nagy L., Kelta díszítés a pannóniai emlékeken, Arch. Ért. XLII. 1928. 68. sk. l.; u. az, Budapest Története I. 608. sk. l.

mint az a petrozsényi síremlék talapzatánál azonnal szembeszökő. Ezen a többi oldalak faragása is keleti szepulcrális ábrázolást mutat. A petrozsényi pávaábrázolás már a bizánci pávák előfutárja.¹⁷

NAGY LAJOS

LE LAPIDI SEPOLCRALI DEL VECCHIO CIMITERO ISRAELITICO DI LAKTANYA-UTCA IN BUDAPEST.

1.

Nell'area del vecchio cimitero israelitico di Óbuda (Buda vecchia) più di una volta, sono stati rinvenuti diversi monumenti dell'antica vita romana. Nel 1889 per esempio vi si ritrovarono 11 are romane. Da tale ritrovamento si poteva dedurre che in quel luogo o in prossimità di esso, dovesse trovarsi il comando militare del campo romano ed insieme con esso anche la residenza del governatore della Provincia. Da un ritrovamento numismatico risalente alla fine del regno di Traiano, ritornato alla luce nel 1935, si desume che fra gli anni 115—117 d. C. l'accampamento dovette essere costruito tutto in pietra. Nel 1938, nel cortile della caserma della Guardia Fluviale in Via Laktanya, vicina al cimitero israelitico, sono stati dissotterrati i ruderi di antiche terme appartenenti ugualmente al castrum.

Fra le pietre tombali ebraiche del cimitero l'autore delle presenti righe ha scoperto nel 1933 due lapidi romane in precedenza sconosciute le quali conformemente agli scopi funerari del culto israelitico, intorno al 1770, vennero nuovamente scolpire sul dorso con un nuovo testo.

1. Una delle lapidi sopra menzionate (Tav. L. 1.) è un monumento di famiglia con più figure, molto diffuso in Aquincum. La formulazione dell'iscrizione è perfettamente identica a quella della lapidi del III secolo d. Cr. Nello spazio riservato per i rilievi circondato da colonnine si vedono i quattro figli di *Petronius Censorinus* e di *Aurelia Maximina*, due dei quali, in modo singolare, tengono in mano dei colombi. Sui monumenti sepolcrali della Pannonia il colombo figura di frequente quale elemento decorativo simbolo della vita d'oltretomba. Una delle figliuole tiene in mano uno specchio. Lo specchio in mano a donne si osserva numerose volte sui cenotafi della Pannonia e del Norico (Tav. LII. 2., Tav. LI. 5.). Vedansi per esempio la lapide di *Aicca* (Tav. L. 2.) a Sárísáp, un frammento di pietra tombale a Kismarton (Tav. LI. 1.) e quella di *Fabricia Velocis liberta* Dunapentele (Tav. L. 3.). In una delle necropoli del quartiere civile di Aquincum sono tornati alla luce numerosi specchi di bronzo rotondi, il che dimostra il frequente uso dello specchio sugli antichi monumenti sepolcrali. Oltre alle lapidi con rappresentazione dello specchio rinvenute nelle province orientali dell'Impero è da rilevarsi il monumento sepolcrale di *Grata* proveniente da Turnu Severin (Tav. LI. 3.). Anche sulla parete di un'edicola si vede la rappresentazione dello specchio, questa volta in mano a Venere. La lapide di *Vettia Taurina* (Tav. LII. 3.) mette in particolare rilievo il significato simbolico dello specchio.

2. Nel sottile campo per l'effigie dell'altra lapide, si vede la figura di un ragazzo che si volge in atteggiamento aggressivo verso un pavone (Tav. LIII. 1.). Sappiamo, in base ad analogie

¹⁷ V. ö. Paon címszó a *Cabrol—Leclercq-féle* Dictionnaire-ben XIII. 1936. 1075. sk. l., különösen 1089. sk. és a pannóniai fejezetben hozott irodalmat. Értékes *Cumont*, Doura-Europos művének már idézett helyen hozott megállapítása. — Itt említem meg, hogy a kassai Múzeumban is van egy dáciai lelhelyű sírkő halotti lakoma ábrázolásával és az alsó képsávban amphora maradványa a jobboldali pávával.

con le lapidi commemorative di Dunapentele (Tav. LIII. 1., Tav. LIII. 2.), che il tripode che si vede sotto la figura del pavone è il particolare di una scena di sacrificio dove i defunti, circondati dalle loro ancille, stanno seduti su sedie a spalliera alta. Sopra la figurazione di tale scena si trovano i busti dei defunti, sormontati da un timpano con acroteri. Sotto la scena col pavone, in una cornice, si legge l'iscrizione. Una delle lapidi di Dunapentele (Tav. LIII. 2.) proviene dall'officina dello stesso lapicida del monumento in esame.

Il pavone era l'uccello consacrato a Giunone, come appare anche da una colonna proveniente da Brigetio, dell'incipiente III secolo, attualmente collocata a Tata (Tav. XLIX. 3., 4.), in cui il pavone figura sotto la nicchia che contiene la raffigurazione di Giunone. Nella Pannonia il pavone figura non già in relazione a Giunone, bensì in altra formulazione, così pure sulla lapide di *Iulia Primilla liberta* ad Eszék (Mursa), risalente al I secolo (Tav. LV. 2., Tav. LIV. 2.), vediamo due pavoni accanto ad un'anfora. Sulla lapide chiusa a tre archi di cerchio, rinvenuta nel territorio della tribù celtica di Azali, nella Pannonia occidentale, il pavone si vede in diverse raffigurazioni (Tav. LVI. 22. Győr; Tav. LVI. 3. Hegykő; Tav. LV. 2. Alsó Péterfalu).

I nomi *Cinnamus* e *Tergitio*, ben visibili sulla lapide, indicano che qui si tratta di indigeni elevati al grado di cittadini romani. Sulla pietra tombale di *C. Canius Cinnamus* (Hegykő) il segno astrale che figura accanto al pavone richiama l'attenzione al fatto che su questo monumento di età precoce anche il pavone simboleggia l'al di là. Il pavone talvolta era raffigurato sulle lapidi anche a mo' di „genere“, come si vede su di un monumento di Reisenberg (Tav. LVI. 5.) e su di un altro di Carnuntum (Tav. LVI. 2.). Il monumento a *Tiberius Tullius Facundus*, con rappresentazione di pavone, rimonta agli anni a cavallo tra il I ed il II secolo. In base all'analogo monumento a *C. Ingenua* esso può essere attribuito alla località di Kékkut. I pavoni si osservano anche ai due lati di un'anfora su di una pietra tombale proveniente da Acsád, dello stesso periodo (Tav. LVII. 2.), nonché su un frammento di Brigetio (Tav. LVI. 4.).

I pavoni erano rappresentati anche su stucchi (Tav. LVI. 6., Tav. LVIII. 1.) prodotti in una fabbrica di Aquincum. Anche nel secondo gruppo degli affreschi della villa di Balácsa, sono stati ritrovati frammenti rappresentanti pavoni (Tav. LVIII. 3.). Quest'uccello simbolico si rincontra anche sul soffitto dell'ipogeo paleocristiano nro. 1. di Pécs (Tav. LIX.). Il pavone poi si affermava anche fra i simboli del cristianesimo, come si osserva negli scritti dei padri della Chiesa. Forse poche sono le province dell'Impero romano dove quest'elevato simbolo della religione antica fosse passato, per così dire senza scosse, nel simbolismo della tarda età paleocristiana.

Oltre alla Pannonia, il numero delle raffigurazioni di pavoni è alto anche nella vicina Dacia. Una lapide conservata nel Museo Nazionale di Kolozsvár (Tav. LX. 1.) rivela influssi occidentali, provenienti dalla Pannonia. Vi si vede un pavone a ciascun lato di un vaso con due manichi.

Una rappresentazione di pavone, di carattere decorativo, si vede anche su di un'altra lapide conservata nello stesso Museo (Tav. LX. 2.). Due altri monumenti con rappresentazione di pavoni, di simile esecuzione a quelle sopra ricordate, risalenti alla metà del secolo II d. Cr. sono conosciuti da Apulum. (Tav. LX. 3., Tav. LX. 4.). Esse sono caratterizzate dal sobrio stile militare dell'epoca di Traiano. Dev'essere considerato alla stessa stregua un monumento sepolcrale proveniente dal *castellum* di Alsókosály, in cui si vede il banchetto funebre di *Iulius Crescens veteranus*.

Queste tre pietre ultimamente menzionate provengono dalla stessa officina di una lapide di Napoca (Tav. LXII. 1.,) che attingeva gli elementi decorativi da due fonti: dall'Italia, con la mediazione della Pannonia (geni, ghirlande, pavone, aquila ecc. e dall'Oriente) banchetto funebre ecc. Un pavone figura anche sulla base di un monumento sepolcrale di Petrozsény (Tav. LXII. 2.) e su di un altro in Apulum (Tav. LXI. 4.) e su di una lastra laterale appar-

tenuta ad una cappella funeraria, conservata nel Museo Bruckenthal di Nagyszeben. Una rappresentazione di pavone di tipo occidentale si osserva sul sarcofago di Maros Portus, eretto da *Ianuarina Titia* in memoria dei suoi due figli deceduti.

Le rappresentazioni di pavoni enumerate figurano tutte su monumenti sepolcrali. Questo fatto spiega che — anche se hanno carattere decorativo o servono per riempire uno spazio — esse non mancano mai di un valore simbolico. Come i monumenti della Pannonia, anche quelli della Dacia si richiamano alla vita di oltretomba, all'immortalità. La loro età è da collocarsi dalla metà del secolo II sino alla metà del secolo III d. Cr.

LUIGI NAGY.

A DÁCIAI LIMES A MESZESÉN.

A magyar archaeológiai kutatás egyik régi problémája a dáciai limes kérdése. A kérdés irodalma már nyolevan esztendő óta tekint vissza, mégis még igen távolinak látszik az az idő, amikor majd a dáciai római határvédelemről összefoglaló képet alkothatunk.

A limes-kutatás máshol is hosszú, fáradságos munkát követelt; a dáciai limes-kutatás azonban hosszú meddő viták után is, szinte a mai napig kezdeti állapotában maradt. Így történt meg, hogy ilyen hosszú idő után is még vita tárgyát képezi; beszélhetünk-e egyáltalán római limesről Dácia határain. A helyzet okát kutatva, több sajnálatosan közrejátszó körülményben jelölhetjük meg az okokat, amelyek megakadályozták a kutatás egészséges fejlődését.

Megállapíthatjuk, hogy az erdélyi limes-kutatás helyes utakon indult el. A limes kérdése egy római felirat helytelen olvasásánál (CIL III 827) merült fel ugyan, de mindjárt helyszíni bejárásokkal bizonyították a limes létezését, ez pedig az egyedüli helyes kezdete az ilyen fajta kutatásoknak. A limes-kérdés mégis útvesszőkbe keveredett. Ennek több oka volt. Már az első helyszíni kutatások is aránylag kis területre korlátozódtak és a megfigyeléseket, tereptárgyakat nem rögzítették megfelelő pontossággal. Ahol pedig a bejárások megtörténtek (így a Meszes-hegységben), nem követték ezeket ásatások, pedig csak így dönthetők el végérvényesen a felvetett kérdések. Az itt-ott megejtett ásatások éppen tervszerűtlenségüknél fogva lényegtelen részleteredményeket hoztak, eltekintve attól, hogy a limes körül felmerült vita bizonyos feltevésekkel zavarta az ásató tevékenységet. Szerencsétlenül játszott közre a kapjoni feliratos kő új feloldása (CIL III 7633 = 827). A. von Domaszewski, a kiváló epigrafus, a kapjoni felirat új feloldója, nagy auktoritásával beleszólt a vitába és elvetve a korábbi erdélyi limes-kutatás eredményeit, más módon magyarázta Dácia védelmét. Ezáltal nagy táborot teremtett azok között a kutatók között, akik azt tartották, hogy a limes-kérdést is helyszíni bejárások nélkül, az íróasztal mellől is el lehet dönteni. Ez a felfogás a korábbi bejárások hitelét lerontotta. Viszont a másik tábor, amelynek feladata lett volna a korábbi bejárásokat ásatásokkal hitelesíteni, ezek elmulasztásával bizonytalanságban hagyta a kutatóvilágot. Lassan oda szűkült a vita, hogy van-e sánc a Meszes gerincén és annak melyik a belső oldala. Így egy dolgot teljesen figyelmen kívül hagyott mindkét vitatkozó tábor. A határvédelem bizonyos tagozott hadrend és ezt a hadrendet csak akkor ismerhetjük meg, ha nemcsak védelmi műveit nézzük, hanem teljes tagozódásában úthálózatával együtt kutatásunk tárgyát képezi. Rendszerét pedig csak beható kutatás után vehetjük tárgyalás alá, minden korábbi állásfoglalás csak árt a kutatásnak. Így maradt meg a dáciai limes kérdése kezdeti állapotában.¹

A dáciai határvédelem kérdése nyolevan esztendő után is nyitott kérdés maradt. Ha most tehát újra foglalkozni kívánunk a dáciai határvédelemmel, akkor az erdélyi limesről elhangzott legutolsó véleményekhez kell fűznünk mondanivalónkat. C. Daicoviciu megtekintette

¹ Szükségtelen itt felsorolni a dáciai limes teljes irodalmát, megtette ezt legutóbb a meszesi szakaszra vonatkozóan Ferenczi István (Erdélyi Múzeum 46, 1941, 189).

a meszesi limes néhány pontját és összefoglalólag véleményét mondott a dáciai limesről.² Szerinte összefüggő sáncrendszer Dácia határán, így a Meszesen nincsen, ezért összehasonlítva a felsőgermániai limesszel, „limes Dacicus”-ról nem beszélhetünk. Azok a sáncok, őrtornyok, táborok, amelyeket a Meszes-hegységben talált, csak olyan helyek megerősítésére szolgáltak, ahol a természet nem nyújtott elég védelmet a provincia lakóinak a határ őrzésében. Ezeket az objektumokat Daicovicium úgy tekinti, mint szétszórt erődítéseket és szerinte kicsiben megfelelnek A. von Domaszewski korábbi felfogásának, aki a dáciai táborokat, mint völgyelzáró erődítményeket tekintette a tartomány kizárólagos védelmének.³ Tehát Dácia határán Daicovicium szerint csak egy laza és rendszertelen határvédelemről beszélhetünk.

Eltekintve attól, hogy ilyen összegező véleményt két-három megvizsgált helyből, nagyobb ásatások nélkül kissé elhamarkodottnak látszik kimondani, még akkor is, ha egy külföldi szakember is kint járt a helyszínen, ez a laza és szervezetlen határvédelem ellentétben állna a többi római megerősített fronttal. Másrészt bizonyos fogalmi leszűkítés is szerepet játszik Daicovicium véleményénél. Úgy tetszik, hogy ő a limes fogalmát leszűkíti már értekezésének címében is olyan római határvédelemre, amely összefüggő sánccal, árokkal vagy palisádkerítéssel védi a birodalmat. Fabricius összefoglaló limes-cikkében, a „limes” szó eredeti értelmezése mellett, kitér mindazokra a római határvédő rendszerekre, amelyek nem összefüggő sáncokkal oltalmazták a határokat.⁴ Ha a „limes” szó az antik íróknál és feliratokon mindig a határvédelemnél összefüggő sáncokra vonatkozik is, a modern régészeti irodalom a „limes” szó alatt, általában a szervezett római határvédelmet érti, függetlenül annak eszközeitől. Így érti ezt Fabricius, de így értik ezt mások is.⁵ A római határvédelmet természetesen mindig a helyi adottságok határozták meg. Limesnek nevezhető a dunai védelmi vonal is, bár eddig még nem találták meg sehol a palisádkerítések nyomait,⁶ de ennek vehető Fabricius szerint a szíriai római határvédelem is, ahol az oázisok megerősítése egyenlő volt a sivatagi utak lezárásával.⁷ A „limes” szóhasználatát kikapcsolhatjuk, ha dáciai római határvédelemről beszélünk, bár Dácia más részén bevett szóhasználat a „limes Alutanus”, vagy a „limes Transalutanus”.⁸

C. Daicovicium cikkének hatása alatt a dáciai római hadtörténetről szóló összefoglalás elvetette a korábbi limes-kutatások eredményeit a Meszesben.⁹ Bár ő is említi, hogy a hegységben sáncok, őrtornyok és kisebb erődök vannak, de a kutatás utána ezeket nemigen vette tekintetbe és így természetesen ezeknek rendszere a Meszes-hegységben nem vált világossá.¹⁰ Másutt csak a sáncokat tagadja a dáciai határvédelemben.¹¹ Végeredményben pedig hivatkozik A. v. Domaszewski korábbi teóriájára, amely szerint Dáciát a

² AIdStCl. 2, 1933—35, 254 skk.

³ A. v. Domaszewski, Rhein. Museum 48, 1893, 240 skk.

⁴ PWRE XIII 1, 572 skk.

⁵ Elég itt a „Studi romani nel mondo” egy kiadványsorozatára hivatkoznunk: Il limes romano del mondo, ahol sorra veszik az egyes országok római határvédelmét felölelő kutatásokat.

⁶ Palisádkerítést mutat a dunai limes mellett Marcus Aurelius oszlop domborművei (E. Petersen—A. v. Domaszewski—A. Calderini, Die Marcus-Säule 1896, 5—7. táblák, 51 sk. és 109). E. Fabricius (PWRE XIII. 1, 634) ugyan megjegyzi a dunai limes antik említéséről beszélve: „Von einem Donau-Limes kann also streng genommen keine Rede sein”, mégis foglalkozik vele.

⁷ Id. h. 654 skk, v. ö. A. Poidebard, La trace de Rome dans le désert de Syrie (Bibl. arch. et hist. Tome XVIII) 1934, 3 skk.

⁸ V. Christescu, Istoria militara a Daciei Romane 1937, 126; D. Tudor, Oltenia Romana 1942, 55 skk. A limes Transalutanusnál még nincs felderítve a sánc teljes rendszere, az Olt melletti erődornál pedig nincs egyelőre tudomásunk összefüggő sáncokról.

⁹ V. Christescu, id. h. 117 sk; v. ö. W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Donauprovinzen 1938, 174, 688 jegyz.

¹⁰ Egyetlen kivétel M. Macrea egyik megjegyzése (ACMI 4, 1932—38, 453).

¹¹ Dacia 7—8, 1941, 319 és 321. A Komolló melletti sáncokat nem tartja rómaiaknak. Az adat, amely szerint római vízvezeték metszi a sáncot, csak a mellett bizonyít, hogy korábbi, mint a római hódítás, ld. Székely Z., A komollói erődített római tábor 1943, 10. v. ö. 26 jegyzet. — A bánáti sáncokra legújabbban: C. Daicovicium, Apulum 1, 1942, 107 skk.

völgyzáró auxilia-táborok védték.¹² Kivétel szerinte az Olt-limes és az evvel párhuzamos „limes Valachicus“, keletre az Olt alsó folyásától. Hivatkozása Domaszewski feltevésére arra késztet bennünket, hogy evvel a teóriával is foglalkozzunk, mielőtt új anyagot szolgáltatnánk a limes Dacicus kérdéséhez.

Az epigráfus Domaszewski, aki a dáciai limest egy feliratos emlék új feloldása alapján tagadta,¹³ Dácia megszállására és határvédelmére igen tetszetős teóriát állított fel.¹⁴ Szerinte az újonnan megszállott provincia közepén volt a légió tábora (Apulum = Gyulafehérvár), körülötte pedig a folyóvölgyek bejáratánál az erdélyi medencében a kisebb táborok zárták el a tartomány természetes kapuit. Eltekintve attól, hogy a táborok ilyen köre még ma is nyitott éppen a dáciai aranyvidék felé,¹⁵ ez a védelmi rendszer igen lazának bizonyult volna, ha a táborok előtt összefüggő sáncrendszer, vagy legalább is őrtornyok és kisebb erődök sora nem tartotta volna az összeköttetést a táborok között. A helyszínen tanulmányozva a táborok fekvését, könnyen bebizonyosodik a teória tarthatatlansága. Csak két tábor fekvésére akarok itt hivatkozni, amelyeknél meggyőződhettem, hogy rendkívül óvatosan kell kezelnünk azokat a topográfiai feltevéseket, amelyeknél hiányzik a terepismeret.

Az alsókosályi tábor a Szamos alluviumán fekszik.¹⁶ A tábortól délnyugatra, tehát a tartomány belseje felé folyik és folyt mindig a Szamos. A széles, könnyen járható folyóvölgyet északra az Ilosvai-hegység gerince határolja. A táborralszemben egy kisebb mellékvölgy, a Kosály-patak völgye nyit utat a hegységbe. Nem kétséges, hogy a védelmi vonal, amelyet jelen esetben a tábor képvisel, északra, illetőleg északkeletre nézett, innen jövő támadásoktól védte a tartomány belsejét.¹⁷ Eddig még nem kaptunk megbízható hírt, hogy az Ilosvai-hegységben római sáncrendszer, vagy őrtornyok védték volna a határt, pedig csakis ez a hegy-lánc képezhette a birodalom határát.¹⁸

A Szamos mint folyóhatár nem képvisel komoly természeti akadályt és így téves dolog a dáciai határvédelem ezen szakaszát mint folyó-limest felfogni.¹⁹ Ez ellen szól a kosályi tábor fekvése, de az a megbízható híradás is, amely szerint a dés—zsibói állami út hídépítkezésénél, közvetlenül Déstől nyugatra megtalálták a római híd pilléreit.²⁰ Tehát a római út Alsókosály

¹² Legutóbb: Siebenbürgen im Altertum 1943, 96 skk.

¹³ CIL III 7633.

¹⁴ Rhein. Museum 48, 1893, 240 skk. — A theoria ellen l. C. Patsch, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2) 1937, 144.

¹⁵ A. v. Domaszewski, id. h. 242, 4 jegyz.; C. Daicoviciu, ACMI 1930—31, 3 sk; AIdStCl. 2, 1933—35, 256. — Verespatakon feltételeznek egy tábort; v. ö. CIL III 7821; V. Christescu, id. h. 117; C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité 1938, 46.

¹⁶ E. Panaitescu, Académie Roumaine. Bull. de la sec. hist. 15, 1929, 7 skk; ACMI 1929, 323 skk.

¹⁷ Bizonyosnak látszik, hogy a táboron átfutó út a *via principalis*-szal esett egybe. A kavicsnyom a *porta principalis sinistra*-tól tovább vezet és a szomszédos földeken jól látható. A *porta principalis sinistra* kapunyílásában látható falrész nem későbbi elfalazása a kapunak (kapcsolatai hiányoznak a jobb kapubástyával), hanem vagy egy korábbi periódus beugró bástyatornya, vagy a kettős nyílású kapu felelő kapupillére. Sajnos, mai állapotában ez már nem állapítható meg. Ezen keresztül fut ki a római út nyugat felé. Az ásatásról részletes publikáció eddig nem jelent meg (ugyanazt kifogásolja V. Cristescu, Cine conduce Scoala România din Roma? 1931; Istoria militara 137). Feltétlenül szükséges az alsókosályi tábornál a *porta principalis dextra* feltárása, amely hitelesítené a korábbi feltárásokat. — A táboron áthaladó úton kívül jöhetett egy másik út is a tábor előterepe felől és a *porta praetoria*-ba torkollott. V. ö. ACMI 1929, 323 skk, mellékelt térkép.

¹⁸ Egyetlen adatunk: egy specula Négerfalva határában, Alsóilosva mellett, amelyet C. Daicoviciu említ (Dacia 7—8, 1941, 322).

¹⁹ E. Panaitescu, Arch. Inst. d. deutschen Reiches Bericht über die Hundertjahrfeier 1930, 302. Ezt a nézetet átveszi C. Daicoviciu is és legújában is hangoztatja (Siebenbürgen im Altertum 1943, 98). Ellenében áll ez a nézet a négerfalvai speculával, ld. 18 jegyzet.

²⁰ Marțian J. kiadatlan értekezése került birtokomba kendi Finály Gábor szíves közvetítésével. Remélem, hogy a fontos megfigyeléseket tartalmazó kis értekezés rövidesen kiadható lesz a Közlemények hasábjain. — A jó megfigyelőképeségű nem régen elhunyt kutató az állami útépítkezéseknél 1902-ben megfigyelte a római híd pilléreit a Szamos medrében. Térképen is pontosan rögzítette a római híd helyét.

felé átkelt a Szamoson és a folyó jobbpartján haladt nyugat felé. Amennyire a folyó nem képviselt volna komoly akadályt az ellenség betörésének a római táborok hátában, csak nehezítette az összeköttetést a tartomány belsejével. Ha nem lett volna szervezett határvédelem a völgyet északról határoló hegységben, akkor az alsókosályi tábor stratégiailag hátrányosabb helyre nem is épülhetett volna, mint oda, ahol most fekszik. A többi táborral összekötő út az ellenség felé fekszik, hátában a folyó és a szembenyíló völgy zárt kaput jelentett az ellenségnek. A betörő ellenség tehát könnyen, a tábor megkerülésével és körülzárásával utat talált a Szamos széles völgyén a tartomány belseje felé. Más a helyzet, ha szervezett határvédelem, limes védi a völgyet a hegyek gerincén, akkor sáncok rekesztik el a völgyeket a legfontosabb oldalvölgyek bejáratánál táborok állanak (mint Alsókosály)²¹ és a Szamos völgye a rómaiak felvonuló terepe, ahol könnyen mozogva erősítést tudtak küldeni a pillanatnyilag veszélyeztetett helyekre.²²

A másik példa a berecki tábor (Háromszék megye).²³ Az Ojtozi-szoros bejáratánál, lenn a síkságon fekszik a tábor, előtte a Kárpátok hegylánca. A szoroson átvezető fontos kereskedelmi út²⁴, egyben a barbár betörések kapuja. A betörések ellenébe épült a tábor.^{24a} Lehetetlen volt azonban a tábor védelme, ha a környező csúcsokról nem figyelték a keletre futó Ojtoz-patak völgyét és völgyelzáró gátakkal, sáncokkal nem akadályozták meg az ellenség átkelését az aránylag könnyen járható hegynyergeken. Ebben az esetben a betörő barbárok körülfogták volna az elszigetelt fekvésű tábor. Mivel pedig a síkságon más akadály nem volt, a támadók a tábor maguk mögött hagyva, a tartomány belsejében pusztíthattak.²⁵ Tehát a háromszéki medence peremhegyein is meg kell találnunk a római véderendszernek emlékeit, ez a rendszer tette lehetővé a minden oldalról ellenséggel körülvelt provincia védelmét.²⁶

²¹ Talán ilyen tábor volt Alsókosálytól nyugatra Semesnyén, ahol sok római emlék jött elő, de kutatás még egyáltalán nem volt.

²² Az Ilosvai-hegységben még kikutatásra váró határvédelemnek lehetett egyik láncszeme a négerfalvi specula, ld. Dacia 7—8, 1941, 322.

²³ E. Panaitescu, Académie Roumaine. Bull. de la sec. hist. 15, 1929, 76 sk.

²⁴ Az út fontosságára ld. V. Párvan, Inceputurile vietii romane la gurile Dunarii 1923, 38; Getica 1926, 109 sk. — Ide helyezik az antik Angustiát (Ptolemaios III 8, 4); v. ö. K. Gooss, Studien zur Geographie und Geschichte des traianischen Daciens (Progr. des evang. Gymnasiums in Schässburg) 1874, 50; H. Kiepert, Formae orbis antiqui XVII térkép; R. Vulpe, Rev. Arch. 34, 1931, 260, 1 jegyz.; v. ö. W. Wagner id. h. 150.

^{24a} Más szempontból veszi vizsgálat alá C. Patsch (id. h. 145 sk) a hegyszoros védelmét, de a megállapításainkhoz hasonló eredményre jut.

²⁵ Figyelmeztetni kell arra a tényre, hogy a berecki tábor, szemben a komollói megerősített útállomással a római határvédelemhez tartozó tábor, amely a háromszéki medencét védte. — A háromszéki római lelőhelyek közül a legutóbb felásott komollói megerősített útállomáson (statio) kívül (Székely Z., A komollói erődített római tábor 1943, 3 skk), a Nagyborosnyón feltételezett római tábor érdemel nagyobb figyelmet, ahonnan a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum őriz egy téglabélyeget: AL PAI... A téglabélyeg erősen kopott és így feloldása bizonytalan. Lehetséges feloldások: al(a) I A(ugusta) I(turaeorum sagittariorum), vagy al(a) Pa(nnoniorum). Az ala I Augusta Ituraeorum Kr. u. 110-ben Daciában van (W. Wagner, id. h. 52 skk; C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 335), de már Kr. u. 150-ben Pannonia inferiorban állomásozik (CIL XVI 99). Egy Vecelen talált felirat (CIL III 1382), nem bizonyít a mellett, hogy tábora Dacia nyugati határán volt. — Az ala Pannoniorumnak eddig egyetlen emlékét sem ismerjük Daciából. Igen távoli utalás lenne Sex. Pulfennius Salutaris cursus honoruma (CIL X 4873), aki a Daciában állomásozó cohors I Vindelicorum parancsnoksága után (W. Wagner, id. h. 196 skk) lesz egy ala I Pannoniorum praefectusa. Ezt az alát egy Alsómosiában állomásozó csapattal azonosítják (u. o. 58). — A nagyborosnyói táborról általában: Orbán B., A Székelyföld leírása 3, 1869, 163; Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910—11. évi állapotáról 64. Csak mint lelőhelyet említi C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 320, v. ö. Arch. Ért. U. f. 8, 1888, 183. — A háromszéki medence római táboraival szemben áll a Kárpátokon túli terület, ahol nem volt római tábor. Így Poianan sem (Piroboridava): V. Párvan (An. Ac. Roum. 36, 1913, 94 sk) korábbi nézetével szemben R. Vulpe, Viața Romanească 23, 1931, 166; R. et E. Vulpe, Dacia 3—4, 1927—32, 349 sk.

²⁶ A limes természetesen nem ott futott, ahol azt korábban feltételezték Komolló és Réty közelében („Honárka“, v. ö. Orbán B., id. h. 3, 170), ezt újabban C. Daicoviciu is kétségbevonta (ld. 11 jegyzet), hanem a peremhegyek belsejében. Tudomásunk van arról, hogy Kovásznától délre a Tündérváron körülbelül 1000 m magasságban római épületet tárt fel egy évvel ezelőtt Ferenczi Sándor. Tehát a római határvédelmet legközelebb ezen a vonalon kell keresnünk.

A bővebben tárgyalt két példa remélem közelebbről megvilágította A. v. Domaszewski teóriájának tarthatatlanságát a völgyeket elzáró táborokról. Lehetetlen, hogy ezek az elszórt táborok alkották volna a tartomány egyedüli védelmét. A táborokon kívül, amelyek természet-szerűleg az erdélyi peremhegységek legfontosabb átjáróinál épültek, egy hathatósabb határ-védelmet is fel kell tételeznünk a táborok közti szakaszok kitöltésére.

A Domaszewski-féle teóriával szemben a légifelvételek tanúságához fordulunk a dáciai limes vitájában. A légifelvételek segítségét a régészeti kutatásban már néhány évtizede felismerték.²⁷ A limes-kutatásban eddig elszigetelten áll a francia kezdeményezés Szíriában. A homokba süllyedt szíriai limes-erődítéseket légifelvételeken sikerült felismerni. Az egész erődítési rendszer számtalan alaprajzzal ismertté vált a római birodalom eme fontos frontján.²⁸ Reméljük, hogy a dáciai limes-kutatásban is a légifelvételek gyarapítani fogják ismereteinket azokon a területeken is, ahol még helyszíni kutatás nem volt.²⁹

A dáciai határvédelem meszesi szakaszáról a Magyar Légierő többszáz légifelvételt készített és ezek egy-egy levonata a Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézetében hosszabb tanulmányozásra rendelkezésemre állt.³⁰ Különösen fontosak számunkra éppen a meszesi szakasz felvételei, mivel mint említettem, a limes-kérdést vitatók úgy pozitív, mint negatív érveiket mindig innen vették. Előnyösnek látszik, hogy a jelen cikkben bemutatott felvételeket is erről a limes-szakaszból vegyük vizsgálat alá. A nagy anyagból itt csak néhány jellemző felvételt mutathatok be, mert a többszáz tereptárgy (sánc, őrtorony, tábor, út, épületek stb.) bejárása még hosszú időt követel és ezekről csak a tüzetes helyszíni kutatás után lehet beszámolni. Sok helyen próbaásatás is feltétlenül szükséges, hogy a védelmi rendszer csak nagyjában is kibontakozzék előttünk.³¹

A Meszes-limes, vagyis a dáciai római határvédelem meszesi szakasza a Meszes-hegység harmadkori üledékes kőzetekből felépített hegyláncán fut végig. Ez az északkelet-délnyugati irányú hegylánc az erdélyi medence természetes határa északon. A legnagyobbbrészt erdővel borított középhegység határaként délen a Sebes-Körös, északon pedig a Szamos völgye vehető fel. Az erdélyi medence peremhegysége a Meszestől délre, a Sebes-Körös balpartján, a Vlegyásza masszívum. E dolgozat vizsgálódásait kis részben kiterjeszti a Sebes-Köröstől délre fekvő területre is, Sebesvár környékére. Ez a rész ugyan geográfiailag már nem tartozik a Meszeshez, de a meszesi szakasz egyik fontos castrumának, a sebesvári castrumnak környéke és védelm

²⁷ Leginkább a német (Germania és Mannus folyóiratok számos cikke) és angol kutatás (Antiquity folyóirat ilyen irányú cikkei) alkalmazta nagy sikerrel a légifelvételeket a régészeti kutatásban. Legújabbán pedig olasz részről hangoztatták a légifelvételek jelentőségét a topográfiai problémáknál (G. Lugli, Bericht über den VI. Intern. Kongress für Arch. Berlin 1940, 156). Magyarországon eddig csak elvétve használták légifelvételeket a római tereptárgyak kutatásánál és csak újabban történt kezdeményezés ilyen irányba (Radnai L., Arch. Ért. III. f. 1, 1940, 62 skk).

²⁸ A. Poidebard, La trace de Rome dans le désert de Syrie (Bibl. arch. et hist., Tome XVIII) 1934.

²⁹ A légifelvételekkel kapcsolatban hangsúlyoznom kell a következőket. A felvételek természetesen nem pótolják a helyszíni bejárást és kutatást. A légifelvétel csak elsőrangú segédeszköz a kutatásban, amely néha a terepen is nehezen észrevehető tereptárgyakra figyelmeztetik a kutatót. A felismert tereptárgyak pontos helyét kijelölve a felvételeken és a térképen, a helyszínen megismerve azokat, kell eldönteni, hogy ezek valóban a római korból valók-e és hogy valóban azok a tereptárgyak-e (épület, sánc stb.), amelyeket keresünk. Csak ezek után fogadhatjuk el teljes bizonyító erejűnek a légifelvételek tanúságát. A célravezető módszer tehát a tereptárgyak kiértékelése a légifelvételeken és utána azok bejárása. Ezután következhet az ásás, a felvetett kérdések végleges megoldása. Legtöbbször azonban már a légifelvételek magukban is olyan új megfigyelésekre vezetnek, hogy ezek közreadása a terep bejárása után ásások nélkül is feltétlenül kívánatos, hiszen ezek nem egyszer döntően irányt szabnak a topográfiai kutatásnak.

³⁰ Ezúton mondok hálás köszönetet a magyar régészeti kutatás nevében a Magyar Légierőnek, amely a tudományról sem feledkezett meg. Egyben hálás köszönetemet fejezem ki az egyetemi intézet igazgatójának: dr. Alföldi András professzor úrnak, aki a felvételeket rendelkezésemre bocsátotta.

³¹ A terepbejárások és próbaásatások eredményeit az Erdélyi Nemzeti Múzeum kiadásában meginduló limes-füzetek keretében szeretném ismertetni.

szakasza annyira közel áll a meszesi limeshez, hogy erről a területről is beszélnünk kell. Vizsgálódásainkat tehát Sebesvár környékén kezdjük meg.

Az első légifelvétel a sebesvári római castellum és környékéről készült (LXIII. t. 1, LXIV. t. 1.).³² A castellum már régen ismert a régészek előtt.³³ A mult század rendszertelen kutatásai után³⁴, újabban nagyobbbszabású ásatások folytak benne.³⁵ Mint valamennyi leírója megállapította, a tábor a Körösbe ömlő Sebes-patak jobbpartján, a két patak közé ékelődő terraszon épült (LXIV. t. 1., 1). A legutolsó felmérés alapján a tábor keletnyugati fala 205, illetve 203 méter, a két keskenyebb oldala pedig 121 méter hosszú, az egész terület 24.684 m².³⁶ A tábor megadott méreteiről fogalmat alkotunk a lefénképezett terület nagyságáról.³⁷ A kutatók felfogása abban is megegyezett, hogy a tábor a Sebes-Körös völgyén Dáciából kifutó fontos közlekedő út védelmére épült. Ez kétségtelenül így is van. Feltűnő azonban, hogy a tábor a Körös vonalától aránylag messze a Sebes-patak völgyébe behúzódva fekszik. Ilyen módon a tábor nem a Körös völgyében, az út természetes irányában épült, hanem ettől délre. A táboron átfutó út kerülőt tesz tehát, ezt jelzi Torma Károly is, amikor a nyugati táborkapuból kifutó útról azt mondja, hogy az megkerüli a castellum északnyugati sarkát és úgy halad a Sebes- és Körös-patakok közötti földnyelven nyugat felé.³⁸

Közvetlen Sebesvár előtt, a két patak összefolyásától nyugatra töri át a Körös a Meszes-hegység vonulatát, helyesebben ez a pont választó a Meszes és a Vlegyásza-masszívum között. A kissebesi áttörésnél várnók a limes sáncát, illetőleg a völgyelzáró erősítéseket. Az út, a mai úttal ellentétben, a Körös terraszan, a folyó balpartján haladhatott lefelé. A másik parton nincs alkalmas terraszon. Kis-Sebesnél azonban a légifelvételek semmi olyan nyomot nem mutatnak, amely sáncokra, vagy más római épületekre utalna.³⁹ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a beépített területen kevesebb földben rejtőző tereptárgyat mutat a légifelvétel és hogy éppen Kis-Sebesen a dacitbánya az eredeti felszín rekonstrukcióját igen megnehezíti éppen a Körös balpartján. A bányatermeléssel kapcsolatos földmunkák igen sok emléket tönkre is tehettek.

A kissebesi áttöréstől délre, a sebesvári tábor nyugati előterepén a légifelvételen azonnal megjelenik a sánc. Ezen a területen a hegycsúcsok átlagos magassága 800–900 méter, csak délre emelkednek fel a hegyek 1000 méter fölé. A csúcsok között széles nyergek könnyű átkelő helyek. A széles nyergeken jól meg lehet kerülni a Körös-völgy útját, de a betörő ellenség szemben találta magát a sebesvári táborral, de tovább délre leereszkeszhetett a Sebes-patak völgyére és a tábor hátába kerülhetett. Ezt akadályozta meg a sánc. A Sebes-patak völgyétől nyugatra fekvő első hegyláncon fut végig az erősítés (LXIV. t. 1, 2–3.), mindenütt a gerinc vonalát követve. A sebesvári tábor nyugati kapujának irányában két kisebb négyszögletes épület mutatkozik éppen a sánc vonalán; egyik oldaluk kb. 30 méter. Ásatás nélkül nem dönthető el,

³² A könnyebb tájékozódás végett a légifelvételek említésénél mindig megadom az áttekinthető térképen (LXIII. tábla) feltüntetett számot. A szám megmutatja a térképen, hogy a bemutatott fénykép a Meszes melyik vidékéről van felvéve.

³³ *Finály H.*, Az Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei 3, 1864–65, 5 skk.

³⁴ *Torma K.*, A limes Dacicus felső része (Értekezések a történeti tudományok köréből IX) 1882, 41 skk, v. ö. AEM 3, 1879, 94 és 114 skk.

³⁵ *M. Macrea*, ACMI 4, 1938, 194 skk, további irodalommal. — Az ásatás eredményei sok tekintetben még kiegészítésre szorulnak. Részletesen most nem térhetünk ki az eredményekre. A limes-kutatások egyik első feladata lesz az ásatások folytatása ebben a táborban.

³⁶ *M. Macrea*, id. h. 203 skk.

³⁷ Szükségtelennek tartottam a légifelvételek léptékeit minden esetben feltüntetni, csak az egyes tereptárgyak kiértékeléséhez szükséges méreteket adom meg esetenként.

³⁸ Id. h. 44.

³⁹ Római épületeket mondott itt Torma és ezeket a sebesvári castellum előretolt védműveinek tartotta (id. h. 53 sk). Újabbkori építményeknek mondja ezeket *C. Daicoviciu* (AIdStCl. 2, 1933–35, 254).

hogyan a két épület egykorú-e, vagy pedig egyik elpusztulása után keletkezett a másik. A felületes szemlélő könnyen kaput tételez fel a sáncon a két praesidium között, de még a légifelvételről is megállapítható, hogy a két épület között nem szűnik meg a sánc (LXIV. t. 1, 2.).⁴⁰ A sánc tovább halad dél felé; a magasabb La Tau (803 m) csúcsnál már nem a gerincen, hanem a hegy oldalában fut közel az élhez a nyugati oldalon. A csúcs mellett kerek nyomot árul el a légifelvétel (3. sz. nyíl felett). A 3. sz. nyíl azt a részt mutatja, ahol a sánc lekanyarodik és gyenge görbülettel egy hegynyergen halad át, általános irányát megtartva.⁴¹ A sebesvári tábortól körülbelül 2–3 kilométerre nyugatra húzódott végig a limes. A légifelvételről megismert két különböző alaprajzi típust képviselő kisebb erődítmény (burgus) közvetlen kapcsolatban lehetett a közelfekvő táborral. A tábor nyugati kapujából indulhatott ki az út, amely ezeket a tornyokat, kisebb erődöket katonai bázisukkal összekötötte.⁴²

A Sebes-Körös völgyétől északra a most felismert sáncrendszert találjuk meg. Hódosfalva és Kissebes közötti hegygerincek egyik részletét láthatjuk a következő felvételen (LXIII. t. 2., LXIV. t. 2.). Az 1. sz. nyíllal jelzett kerek torony a Rimbosoiu-hegy tetején áll (790 m magas). Ezt az őrtornyot a limes korábbi kutatói is ismerték.⁴³ Torma ezen a helyen megemlítette, hogy a sánc hiányzik és paliszádkerítés köthette össze az őrtornyokat. Az őrtorony előtt a légifelvételen sem látszik a sánc, de a hegy oldalán a csúctól délre már előtűnik; különösen jól látható pedig, amikor a szomszédos hegy oldalára kapaszkodik fel (LXIV. t. 2, 2.).⁴⁴ A sáncon belül jól felismerhető a következő, méreteiben az előzővel azonos, őrtorony (LXIV. t. 2, 3). Torma szerint a Rimbosoiu tetején található őrtoronytól délre fekvő kerek torony, amelyet ő természetesen tárgyalásában előbb említ, a Dosu Markului-on van.⁴⁵ Ennek átmérőjét 8 méternek mondja, falvastagságát pedig 1,3 méternek. Amennyiben a lehetőségek megengedik az összehasonlítást, a kerek őrtornyok átmérője átlagosan körülbelül 10 méter az egész Meszes-hegységben. Hogy valóban erről a két őrtoronyról beszél Torma, azt kétségtelenül bizonyítja az általa megadott távolság a kettő között; ez szerinte 1200 lépés volt. A légifelvételen légvonalban körülbelül 900 méter, tehát a két távolsági adat fedi egymást.

A környékről felvett légifelvételek közül nemcsak a Meszes-gerinc felvételei szolgáltatnak adatokat a római védelmi rendszer megismeréséhez. Figyelemmel kell kísérnünk azt a széles területsávot is, amely a hegyláncon belül terül el, a sáncrendszer és a limes katonai

⁴⁰ Hasonló két kisebb erődöt említ *Ferenczi I.* Porolissumtól északra (id. h. 193 skk, 4 és 7 sz. kép). Az egyikről *C. Daicoviciu* (AIStCl 2, 255) már korábban hírt adott, v. ö. később 68 l. (XIII. t., 1, 3). Természetesen azt, hogy a Ferenczinél megemlített két alaprajzi típus közül melyikhez tartoznak, ásítás nélkül eldönteni nem lehet. A legfontosabb egyezés, hogy ezek a négyzetes alaprajzú kis erődök közvetlenül a sánchoz tapadnak, olyan módon, hogy egyik faluk megfelel a sánc falának, szemben a kerek őrtornyokkal, ahol az építmények a sáncon belül nagyobb távolságra fekszenek.

⁴¹ Figyelmeztetnem kell arra, hogy sánc a légifelvételeken a gyalogutaktól jól megkülönböztethető, mivel az út mindig fehérebb a vetésnél vagy tarlónál, a sánc pedig legtöbbször sötétebb, néha két fehér vonallal keretelve. Továbbá a sánc csak nagyjában alkalmazkodik a terephez, de természetesen egyáltalán nem alkalmazkodik a kataszteri határokhoz, tehát ha néha párhuzamosan is fut a táblák határával, ahol a dűlő változik kitűnően látszik, amint a régi sánc eredeti irányát megtartva fut át az ellentétes irányú táblákra.

⁴² A sebesvári tábor nyugati kapuját nem tárták fel. Az innen kiinduló útról Torma értesít (Limes Dacicus 44). Szerinte a nyugati kaputól kiinduló út megkerüli a tábor északnyugati sarkát és a „Dîmbu mori” nevű részen halad nyugatra. Talán ebből az útból ágazott ki a limes burgusaihoz vezető közvetlen út. — A sebesvári tábor keleti kapujára l. *M. Macrea*, id. h. 215 skk.

⁴³ Torma K., id. h. 58 sk; Buday Á., Dolgozatok 3, 1912, 107. Utóbbi négyszögletesnek tartja az építményt, bár nem járt a helyszínen.

⁴⁴ A Meszes hegység lejtőin feltalálható agyag nem tartja meg a felszín formáit, igen gyakoriak az ú. n. suvadások, amikor nagy területen az agyag a hegy oldalán megcsúszik, suvad. Ezeken a részekén persze hiába keressük az agyagból felhányt sánct, az a talajjal együtt levándorolt a völgybe. — Ásatások nélkül persze nem szabad elvetnünk a paliszád-kerítések lehetőségét sem.

⁴⁵ Torma K., id. h. 58. Mivel ő délről északra halad, ezt az őrtornyot előbb említi. V. ö. Buday Á., id. h., aki ismét négyszögletes épület nyomait említi ezen a helyen.

bázisai, az Egregy- és az Almás-patak völgyében fekvő táborok között.⁴⁶ Ez a területsáv volt a felvonuló terepe az őrtornyok legénységének. Az őrtornyokon belül Hódosfalvától délkeletre, a Bánffyhunyadi vezető úthoz közel egy kisebb tábor (praesidium) négyszögletes alaprajza látható a légifelvételen (LXIII. t. 3; LXV. t. 1, 1). Két hosszabb táborfala kb. 100 méter, a rövidebb táborfalak 70 métereseek. Erről a kisméretű táborról eddig nem volt tudomásunk, hasonló méretű praesidiumot sem figyeltek meg eddig a Meszes-limes mellett.⁴⁷ A hegység gerincétől kb. 4 km-re fekszik. A legközelebb eső őrtornyok az előbb említett két kerek burgus. A kis táborkapuból kifutó utak bizonytalanok a légifelvételen, de könnyen lehetséges, hogy a sebesvári tábornak futó limes-út áthaladt ezen a kisebb táboron.

Az egregyvölgyi táborok közül különösen jól látható a légifelvételen a vármezői tábor, annak ellenére, hogy majdnem a község belterületén fekszik (LXIII. t. 4; LXV. t. 2, 1).⁴⁸ A tábor régen ismert: a Meszes-limes középső szakaszának legjelentősebb tábor.⁴⁹ Távolsága a limes-vonaltól 6 kilométer. Valószínűleg több burgusszal állott összeköttetésben, de az is lehetséges, hogy több kisebb praesidiumon keresztül (pl. hódosfalvi).

A Meszes-hegységben található őrtornyok aránylag közel voltak egymáshoz, az egyik őrtornyból adott fényjeleket könnyen megláthatták a szomszédos toronyban. A légifelvételek nem mutatnak olyan utat, amely a burguszokat összekötötte volna, de feltehető, hogy ösvények kötötték össze az őrállomásokat, csak ezek nyoma ma már nem látható. Közel Porolissumhoz, az Egregy-patak völgyéből jól megépített római út kerül fel a limes-vonal mellé és hosszabb ideig kíséri a sánctól. A növekedéskor jól látható a két párhuzamos vonal, a sánc és az út vonala egymástól körülbelül 100 méter távolságra (LXIII. t. 5; LXVI. t. 1, 1–2). A belső vonal (1. sz. nyíllal jelölve) a kövezett római út, amely Felsőnyárló irányából kanyarodik a sánc mellé, a külső (2. sz. nyíllal jelölve) a sánc, amelynek emelkedése meglátszik a fiatal erdőben. Ilyen a sánc szerkezete Porolissumtól nyugatra, a sáncon belül egy-egy kerek őrtorony.⁵⁰

⁴⁶ *Torma* felfogása szerint (id. h. 115) a limes táborait összekötő út az Egregy-patak völgyéből átmegy az Almás-patak völgyébe. A vármezői táborból Nagyrájtolt—Nyerce—Középlak irányába Nagymás felé haladna a limes-út. Ezt az állítást helyszíni kutatásokkal nem igazolta. A nagymási mérföldkő (CIL III 8060), amelyet a limes-táborokat összekötő út egyik útjelzőjének tartanak, távolsági adata 16 római mérföld Resculumtól (*M. Macrea*, id. h. 233). Ha Resculumot a sebesvári teleppel azonosítjuk, akkor a megadott távolság csak úgy hozható összhangba a valóságos távolsággal, ha ezt az utat nagy kerülővel Bánffyhunyadi felé vezetjük, amint ezt *Torma* tette (id. h. 62). V. ö. a mérföldkövön megemlített két helységnévre *Alföldi A.*, Diss. Pann. I 10, 1940, 48. A sebesvári tábor azonosítását Resculummal feltétlenül még a bebizonyítandó kérdések között kell számon tartani. Máshelyen a légifelvételek tanúsága szerint a limes-út a sáncrendszerrel párhuzamosan futott az Egregy-völgyében. Feltűnő, hogy Vármezőtől délre ennyire eltávolodik a Meszes-gerinc vonalától és átmegy az Almás-patak völgyébe, ahol a mérföldkövet találták.

⁴⁷ Hasonló kisebb tábor lehet a szentpéterfalvai. Innen hiányoznak a pontos méretek. *Torma K.*, Adalék északnyugati Dacia föld és helyiratához 1864, 12 sk.

⁴⁸ Első említése: *Torma K.*, Adalékok 11 skk. Az itt közölt adatok szerint hossza 205, szélessége 170 lépés.

⁴⁹ Az itt előkerült téglabélyegek szerint egyik megszálló csapata a cohors II Numidarum milliaria (CIL III 8074, 22 = 1633, 5; *G. Téglás*, Klio 10, 1910, 500), v. ö. *Szilágyi J.*, Közlemények az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 3, 1943, 95. *W. Wagner* (id. h. 173 sk) azonosnak veszi a cohors II. Flavia Numidarum-mal, amely Kr. u. 129-ben Dacia inferiorban állomásozott (CIL XVI 75). Mivel ez utóbbi csapattest úgy a Kr. u. 129-ből származó katonai diplomán, mint a thyateirai cursus honorumon (ILS 8853 = CIG 3497 = IGR IV 1213) a cohors II Flavia Bessorummal együtt szerepel (v. ö. *W. Wagner*, id. h. 97), Vármező vidéke pedig sohasem tartozott Dacia inferiorhoz az azonosítást egyelőre nem fogadhatjuk el. Amíg a cohors II Flavia Bessorumnak már ismerjük emlékeit Dacia inferiorban (*Kissink*, v. ö. *C. Daicoviciu*, AIdStCl 2, 1936, 253), addig a cohors II Flavia Numidarumnak még nem jött elő itt emléke, bár ez még nem szól az azonosítás mellett. Ugyancsak bizonytalannak vehetjük a két cohors áthelyezését Syriába Marcus Aurelius idejében, v. ö. *A. v. Premenstein*, ÖJ 13, 1910, 205, 21 jegyz.

⁵⁰ Legutolsó ittjártamkor két kis kerek őrtornyot fedeztem fel az erdőben, amelyet nem mutat a légifelvétel. Mindkettő 631. sz. magassági pont (Vurfu druii) és a limes-sánc keleti irányú elfordulása között van, tehát Buday Árpád egyiket sem ismerte (*Dolgozatok* 5, 1914, 95). A két kerek torony 10 méter átmérőjű, az egyik teljesen érintetlennek látszik, a másik belsejében hatalmas üregek tátonganak. Ezen a szakaszon nincs kettős sánc (*Buday Á.*, id. h. 96), a római út is nagyobb távolságra halad a sánctól, mint

Így jutunk el a meszesi limes egyik legérdekesebb pontjához a 449 sz. magassági ponthoz (LXIII. t. 6; LXVI. t. 2). A sánc, amely eddig közel észak-déli irányú volt, hirtelen keleti irányba fordul. Ma a földhányás az erdő szélét alkotja és határt képez az erdő és a legelőterület között (LXVI. t. 2, 1). A légifelvétel felnagyításában a sáncot metsző gyalogutak kikopott bevágásukkal jól mutatják, hogy milyen nagy magasságkülönbséget képvisel itt a sánc. A földsánc kisebb hajlásokkal közeledik a 449 sz. magassági ponthoz. A magassági pontnál erős sarkot alkotva kelet felé (Porolissum felé) törik (LXVI. t. 2). A sánc törésénél egy kerek épület nyoma vehető ki, sőt több épületnyomot is látunk.⁵¹ A limesnek azonban egy másik ága is jól követhető a légifelvételen, amint a 449 magassági ponttól tovább halad észak felé. A sáncot kísérő kerek burguszok közül az első felismerhető mintegy 200 méterre a sánc kettéválásától (LXVI. t. 2; 4). Bizonytalan, hogy a sáncon volt-e nyílás vagy kapu a sánc kettéválásánál, de az feltétlenül biztos, hogy felvételünk a sáncrendszer egyik fontos pontját mutatja be. Az út, amely a sáncot kísérte, kibukkan az erdőből és szintén kettéágazik. A szabad mezőn jól látszik az elágazás, amint egyik ága kelet felé, Porolissum irányába tart, a másik a sánc elágazásához fut. Bizonytalanságban hagy a légifelvétel a sánc két ágának korát illetőleg. Mivel mindkettőt hasonló alaprajzú őrtornyok kísérik, nem tételezhetünk fel nagy időbeli különbséget a sánc két ága között. Erre a kérdésre azonban végleges választ csak az ásatások adhatnak.

A 449 sz. magassági ponttól tehát a sáncnak egyik ága Porolissum felé halad. Kísérjük figyelemmel, mit mondanak az előttünk itt járt kutatók erről a sáncrészről. Úgy Buday Árpád, mint Ferenczi István nem a sánc kettéágazásától haladt Porolissum felé, hanem fordítva, a Pomettől (Porolissum tábora) kísérték figyelemmel a vidéket a sánc elágazásáig. Buday Árpád ezt a szakaszt közel Porolissumhoz, a 430 sz. magassági ponttól kezdte leírni és innen kezdve egy töltést észlelt, amely a hegycsúcsokon álló őrtornyokat kötötte össze.⁵² Az első őrtornyot a Dealu Ferici-n keresi (456 sz. magassági pont). Ezen a kis csúcson valóban van egy kerek őrtorony, de a töltés előtte sem biztos, ettől kezdve az a terület, amelyen ő a töltést kereste, már Porolissum város területének számít. Ezen a részen legutóbb egy szentélyt tártak fel.⁵³ A szentély pedig nem állt itt egyedül, hanem a tábor egyik kapujából kiinduló út mellett több monumentális épület társaságában. A kövezett út ezen a helyen jól látható, egy nagyobb épület nyomait még tovább nyugatra a szentélytől észre lehet venni.⁵⁴ Ha ez a terület nem is tartozott szorosan véve a város belterületéhez, nem lehetséges, hogy a sánc ezt a részt keresztülvágta volna, annál kevésbbé, mivel a sánc nyomát, mint említettem, sehol sem lehet látni, egyedül a kövezett út nyoma látható. Ferenczi István nagyjában megerősíti Buday észrevételeit, de ő talán távolabb a tábortól kezdte követni a sáncot.⁵⁵

A Porolissumnak vezető sánc leginkább szembeszökő részlete egy kettős töltés az egyik alacsonyabb hegynyergén (LXVI. t. 2, 3). Ez a kettős sáncrészlet a terepen is kitűnően látható,

a két sánc közének megadott távolság (5–6 méter). *Ferenczi István* (id. h. 21 sk) ezen a szakaszon szintén nem találta meg a kettős sáncot.

⁵¹ *Buday Árpád* (id. h. 97) ezen a helyen egy őrtoronyról beszél, amelyet *Ferenczi István* (id. h. 208) már nem talált meg. Helyszíni bejárásomnál a sánc sarkánál a légifelvételeken látható nyomok nem mutattak határozott alaprajzot, így itt csak ásatással dönthető el az épületek kiterjedése és rendeltetése. A környéken mindenütt lehet találni római téglát. A 449 magassági ponttól néhány száz méterre nyugatra a sáncon belül egy kerek őrtorony alapja kétségtelenül felismerhető. Lehet, hogy ezt az őrtornyot látta Buday Árpád.

⁵² Id. h. 95 skk.

⁵³ A szentély feltárását 1939-ben félbehagyták. *C. Daicoviciu*, *Dacia* 7–8, 1941, 323. Kérdésködésemre az ásatáson résztvevőktől azt a felvilágosítást kaptam, hogy itt találták azt a feliratot, amely elárulja, hogy Bel szíriai isten temploma volt és a szentélyt Caracalla császár idejében restaurálták, v. ö. *C. Daicoviciu*, id. h. 330, 2 jegyzet. A feliratos kő jelenleg a zilahi Wesselényi-kollégiumban van.

⁵⁴ A közeljövőben meginduló porolissumi ásatások egyik feladata lesz, hogy ezt az érdekesnek ígérkező épületesoportot tisztázzák.

⁵⁵ Id. h. 206. Megjelölése bizonytalan, hogy honnan követte a töltést. Nem tesz említést a szentélyről, pedig az 1941-ben már látható volt. Kérdés, hogy a Dealu Fericitől keletre is látta a sáncot, vagy csak attól nyugatra.

magasan kiemelkedik a környezetből. Buday Árpád, ha meg is emlékezik a kettős sáncról, azt mondja, hogy ahol kettéválk a sánc, ott lelaposodik.⁵⁶ Igen részletesen foglalkozik ezzel a részlettel Ferenczi István.⁵⁷ Megfigyelése szerint a hegynyereg keleti végén a sánc kettéválk és eléggé szabálytalanul fut egymás mellett. A déli ág, a tulajdonképeni limes-sánc, az északi 30 méter után megszakad, végén egy kisebb erőd alapjának megfelelő négyszögge szélesedve. Mindkét sánc erősen kiszélesedik. Ő az északit korábbinak tartja, a déli ennek felhagyása után keletkezett.⁵⁸ Hozzá kell tennünk megfigyeléseihez, hogy az út a déli sánc mögött haladt. A kettős sánc a légifelvételen igen jól látszik és Ferenczi megfigyeléseit a következőkben módosíthatjuk. Nyugatról követve a sáncot, kétségtelen, hogy ennek egyenes folytatása a déli sánc, itt tehát helyes Ferenczi megfigyelése. Az is helyes, hogy az északi ág nyugati vége nem csatlakozik ehhez a sánchoz. Ha a déli sánc végén leírt 20×20 méteres kerület túlzott is, kétségtelenül kiszélesedést mutat, amely esetleg a sáncok között ezen a helyen szűkebbé tette. Téved azonban Ferenczi abban, hogy kelet felé is a déli sánc fut tovább, a felvétel szerint kétségtelenül az északi a továbbhaladó. Vegyük a sáncokhoz az út viszonyát. A sáncot követő út a 449 sz. magassági ponttól a déli sánc hátában fut egészen a kettős szakasz végéig, itt megkerüli annak végét és az északi mögé kanyarodik. Ez persze nem zárja ki, hogy a kettős sánc közén nem haladt volna út, ezt azonban a légifelvételen konstatálni nem tudjuk. Ha a sáncok közén az ásatás utat találna, akkor a kettős szakasz egy védett feljáró képét nyujtaná, amely sokkal szabályosabb, mint azt Ferenczi István leírta. Persze hangsúlyoznom kell, hogy mindez a légifelvétel tanúságtétele, a hozzáfűzött feltevések bizonyítását az ásatásoktól várjuk. Ugyancsak az ásatások tisztázhatják a sánc ezen szakaszának korát, amely a külső limes-sánc mellett látszólag csonkán fut Porolissum felé. A kettős sáncotól keletre a légifelvételek még 500 méterre mutatják a sánc nyomát.

A külső limes, mint említettem, a 449 sz. magassági ponttól északra fut. A sánc egyik részét, mindjárt az elágazás után, egy őrtoronnyal már előbb bemutattam. A folytatását a Maguricse oldalán a következő kép szemlélteti (LXIII. t. 7; LXVII. t. 1).⁵⁹ A légifelvételen két, egymással közel párhuzamos sáncrészletet látunk. Az őrtornyok mutatják, hogy a keleti sánc tekinthető római limesnek (LXVII. t. 1, 1). Ferenczi István a nyugatit ismerteti, folytatását azonban sem délre, sem északra nem találta.⁶⁰ Itt is csak a két sánc szerkezetének összehasonlítása hozhat eredményt. A Meszes-kapu vidékén fennáll az a lehetőség is, hogy nemcsak római korú sáncokra akadunk, hanem esetleg őskoriak is számbajöhetnek. Az erdélyi medence lakói mindig igyekeztek megerősíteni és védeni ezt a fontos kaput, így lehetséges az is, hogy őskori földvárakat és sáncokat találunk itt a római limes mellett.⁶¹

Dácia északi kulcsa, egyben a meszesi limes legfontosabb tábora Porolissum volt.⁶² Jelentősége elsősorban katonai és fontos stratégiai helyzete szabja meg szerepét Dácia történetében.⁶³ Jelentőségét mutatja, hogy a tartomány hármas osztásakor az egyik résztartomány

⁵⁶ Id. h. 96.

⁵⁷ Id. h. 207 sk, 11 sz. kép.

⁵⁸ Nem látom indokoltnak a két sánc időbeli különbségét, főleg így feltételezve, hogy az egyiket felhagyták, hogy előtte 15 méterrel újabb sáncot hanyjanak fel.

⁵⁹ A katonai térképeken található Magurica (Magurița) név helytelen, a mojgrádi lakosság a hegyet Maguricse néven ismeri.

⁶⁰ Id. h. 208.

⁶¹ Már Ferenczi István rámutatott, hogy a pogujori ásatásoknál különböző korból származó sáncok vezették félre Finály Gábor kutatásait (id. h. 209 skk), v. ö. *Finály G.*, Arch. Ért. 24, 1904, 9 skk.

⁶² Legfontosabb munkák Porolissum jelentőségére: *Torma K.*, Adalék északnyugat-Dácia föld és helyiratához 1864, 15 skk; A limes Dacicus felső része 1880, 80 skk; CIL III p. 167; *Buday Á.*, Dolgozatok 2, 1911, 70 skk; 5, 1914, 67 skk; 6, 1915, 51 skk; *C. Daicoviciu*, Dacia 7—8, 1941, 323 skk.

⁶³ Legutóbb kiemelte Porolissum katonai szerepét *Fr. Altheim*, Die Soldatenkaiser 1938, 95 sk. A környékről adott általános megállapításai csak részben fedik a valóságot, de éppen a leírás vázlatossága miatt itt felesleges részletesen kitérnünk megállapításaira.

nevét ettől a várostól kapja.⁶⁴ Már a mult évszázad végén bebizonyosodott, hogy Porolissum romjai a szilágymegyei Mojgrád község felett láthatók.⁶⁵ Úgy az ásatások,⁶⁶ mint az innen előkerült feliratok megerősítették ezt a feltevést.⁶⁷

A légifelvételen azonnal szemünkbe ötlük a mojgrádi Pomet-hegy tetején Porolissum nagyméretű tábora (LXIII. t. 8; LXVII. t. 2, 1).⁶⁸ Széles hegytetőn épült a tábor, s mint ilyen, fekvésében nem hasonlít a többi dáciai auxilia-táborhoz, azok legnagyobbrészt a folyóvölgyek terraszaiban feküdtek. A döntő szempont a táborhely kiválasztásánál a táborral szemben fekvő hegynyereg és az azon keresztül vezető természetes út volt.⁶⁹ Ez a hegynyereg, amely azonos a térképen megjelölt 449. sz. magassági ponttal, széles átjáró az Alföldre. A tábor keletelése félreismerhetetlenül felhívja a figyelmet a hágóra.⁷⁰ Az átjáróban kell keresnünk a középkorban többször emlegetett Meszes-kaput.⁷¹

A lekerekített sarkú tábor körvonala jól megkülönböztethető a légifelvételen, a délnyugati táborkapuhól kifutó út is jól felismerhető. A délnyugati fallal párhuzamos sötétebb vonal talán a falat szegélyező árok (vallum) nyoma. A tábor nyugati sarka mellett a fénykép nagyobb épület nyomait mutatja (LXVII. t. 2, 2). Valószínűleg a táborral, illetőleg a megszálló katonasággal összefüggő épület. Gondolhatunk fürdőre,⁷² vagy még inkább a katonaság egyik

⁶⁴ A hármassosztás időpontjára v. ö. *A. v. Premerstein*, Wiener Eranos 1909, 256 skk. Ő az időpontot 158 július 8 és 159 szeptember 27 közé tette. Az időmeghatározás összefügg a domásnyai diploma datálásával (CIL XVI 110). *C. Daicoviciu* (Siebenbürgen im Altertum 1943, 89) legújabban *A. Stein* értesítése alapján (id. h. 90, 1 jegyz.) az időhatárt leszűkíti 158 július 8 és szeptember 27.-ike közé. Ez a megállapítás is valószínűleg a domásnyai diploma új datálásával függ össze. — Dacia Porolissensis a tartomány északi része volt. Keletkezése kétségtelenül következménye a tartományt észak felől ért ellenséges támadásnak. A támadók valószínűleg a szabad dákok voltak. *A. v. Premerstein*, id. h. 263 sk; *C. Daicoviciu*, La Transylvanie dans l'antiquité 1938, 41 sk, v. ö. *G. Brandis*, PWRE IV 1971 sk; *W. Hüttl*, Antonius Pius 1, 1936, 284 skk. — A Dacia Porolissensisben, a hármassosztás után praesidiálók procuratorokra l. CIL XVI 110; *A. v. Premerstein*, id. h. 265; *D. Detschew*, Klio 30, 1937, 190.

⁶⁵ Az azonosítás *Torma Károly* érdeme, a legelőször *Ptolemaios* (III. 8, 4) és a *Tabula Peutingeriana* (VIII 3) adatai alapján tette Porolissumot Mojgrádra (Adalék 32).

⁶⁶ Ásatások voltak Porolissum polgári telepén: *gr. Teleki D.*, Erdélyi Múzeum 25, 1908, 260; *Buday Á.*, u. o. 340 skk; *Dolgozatok* 2, 1911, 70 skk; 5, 1914, 67 skk; 6, 1915, 51 skk. — A tábor belsejében és környékén is voltak ásatások 1938 és 1939 években, ezek részletes ismertetését *C. Daicoviciu*tól várjuk (Dacia 7—8, 323).

⁶⁷ CIL III 836, 837, 1635/4, 7638, 7639, 7640 (=6249), 7642; *Dolgozatok* 6, 1915, 71 skk, 13 k.; Dacia 7—8, 323 skk. XXXIII 1—2, XXXIV 1—7a-f. Ezekon kívül több publikálatlan felirat van a zilahi Wesselényi Kollégiumban. — Különösen fontos emlék két katonai diploma (Dacia 330 skk A—B) és egy korábban lelt töredék (CIL XVI 64, v. ö. *Buday Á.*, *Dolgozatok* Szeged 1, 1925, 26; *C. Daicoviciu*, *AIStCl.* 2, 1934. 71 skk; Dacia 7—8, 329 sk.

⁶⁸ A tábor méretei: 250 × 375 méter; területe: 9.3 ha, *C. Daicoviciu* szerint ACMI 1930—31, 7, 6 jegyz. Eltekintve a legiós-táboroktól (Apulum = Gyulafehérvár, Potaissa = Torda) Dacia legnagyobb auxilia-tábora. Méreteit tekintve két segédesapat is elférhetett benne. Az auxilia táborok méreteiről a germaniai és britanniai limesen l. *Fabricsius*, PWRE XIII 577 sk. A dáciai táborokra v. ö. *V. Christescu*, id. h. 128 skk; méretekre: *C. Daicoviciu*, ACMI 1930—31, 7, 6 jegyz.; *W. Wagner* megjegyzése (id. h. 198, 852 jegyz.). A dáciai limes-táborok kisebb méreteinek okát másutt kell keresnünk. Az előretolt őrtornyok és közbeiktatott praesidiumok katonaságát is a táborok adták, így a castellumokban csak a csapattest zöme maradt.

⁶⁹ *Torma Károly* már felhívta a tábor érdekes fekvésére a figyelmet (Adalék 16).

⁷⁰ *Fr. Altheim*, id. h. 95 sk.

⁷¹ A Meszes-kaput általában a várteleki völgyben keresik: *Petri M.*, Szilágymegye monográfiája 1901, 223 skk; *Ferenczi I.*, id. h. 211. A Meszes-kapuról elnevezett kolostorról *Buday Á.*, *Dolgozatok* 6, 1915, 77 skk. A porolissumi tábor fekvéséből kiindulva nincs okunk a fontos középkori útvonalat egy mellékvölgyben keresni. A kövezett római utak fennmaradtak a középkorban és éppen ez utak csomópontja (Porolissum) adta ekkor a Meszes-kapu jelentőségét.

⁷² A dáciai táborok mellett több fürdőt tártak fel, bár ezek eddig nem a táborsarok előtt jöttek elő, hanem a hosszabb táborfal mellett: Alsóilosván (*K. Torma*, AEM 3, 1879, 86 sk) és Berecken (*E. Panaitescu*, Bull. Ac. Roum. 25, 1929, 78). Ilyet feltételezték a szamosújvári (*J. Ornstein*, AEM 14, 1890, 171) és a sebesvári castellumok mellett (*Torma K.*, Limes Dacicus 44).

kedvelt istenségének szentélyére, vagy szentélyeire.⁷³ Az épületek mellett a terepen jól látszik egy félkörös lezárású terras, amelyet már Torma Károly amfiteátrumnak nézett.⁷⁴ Az amfiteátrum fél caveája azonban nincs sziklába vájva; félkörös alakja csak azért tűnik fel, mivel erre a terrasra felülről sok épülettörmelék csúszott le.⁷⁵ Általában a táborból nyugatra nem találunk összefüggő épületcsoportot, csak elszigetelt épületeket mutat a légifelvétel is. A tábor előterepe az ellenség felé (nyugatra) szabad maradt,⁷⁶ az elszigetelt épületek a tábor környékén a katonaság építkezései lehetnek.⁷⁷ Ezzel szemben a táborból délre és keletre fekszik a polgári telep, amely valószínűleg szintén fallal volt körülvéve; erre következtethetünk a légifelvételen mutatkozó hosszú egyenes vonalra, amelyet mintha bástyák szakítanak meg (LXVII. t. 2, 3). A teleptől délkeletre fekszik az Orsoieci dűlő, ahol a római temető terült el.⁷⁸ A tábor északkeleti oldalán nyíló völgy (Serata-völgy) felső részén is több helyen épületeket mutat a légifelvétel, a város tehát ebbe az irányba is terjedt (LXVII. t. 2, 4).⁷⁹

A porolissumi tábor csak akkor védhette eredményesen a meszesi átjárót, ha a táborból északkeletre elterülő széles berédi völgyet is sáncsal és erődökkel zárták el. Az ittjárt kutatók egyöntetűen írják le a táborból kiinduló és a völgyet elzáró sáncot.⁸⁰ A terepen is felismerhető sánc különösen jól látszik a légifelvételen. A sánc domborulata igen jól kivehető az erdő egyik irtásán (LXVIII. t. 1, 2), mint nyílegyenes fekete vonal mutatkozik a legelőn (LXVIII. t. 1, 4). A sánchoz csatlakozik egy kisebb praesidium (LXVIII. t. 1, 3), amely összehasonlítva a porolissumi táborral (LXVIII. t. 1, 1), alig 50–80 ember befogadására volt alkalmas.⁸¹ Ez a kisebb őrállomás nemcsak négyszögletes alaprajzával tér el az eddig megfigyelt őrtornyoktól, hanem nagyságával is, ehhez járul, hogy közvetlenül a sánchoz ízül, szemben a kerek őrtornyokkal, amelyek a sánc mögött kisebb távolságra állnak.⁸² A sánc a praesidiumon túl továbbhaladva, elzárja a berédi völgyet⁸³ és valószínűleg a völgy fölött emelkedő külső limes-vonalhoz csatlakozik.⁸⁴

⁷³ Elsősorban Juppiter Dolichenus vagy Mithras szentélye jöhet tekintetbe. Egészen hasonló elhelyezései volt Brigetióban a Dolichenum; v. ö. *Láng N.*, Klebelsberg Emlékkönyv 1925, 93 sk.

⁷⁴ Adalék 16.

⁷⁵ *Ferenczi István* (id. h. 206) *Tornával* ellentétben a Pomettől nyugatra a limes-sáncok hajlatában találta meg az amfiteátrumot. Az általa megjelölt helyen sem a légifelvétel, sem a terep nem mutat semmit. *Ferenczi* által leírt építmény már méretei miatt sem lehet amfiteátrum.

⁷⁶ *Fr. Altheim* (id. h. 95 sk) megjegyzése a tábor előterepéről, főleg a Maguráról, a helyi geológiai viszonyokat nem ismerő kutató túlzása.

⁷⁷ A nyugatra fekvő Bel-templom restaurálója a numerus Palmyrenorum (*C. Daicovicu*, Dacia 7—8, 330, 2 jegyz). — Bizonytalan a tábor északkeleti oldala előtt kiásott kisebb épület építetője. Ebben Dea Syriának emel oltárt Aurelius (Ste)panus dec. mun. Porolissensis (*C. Daicovicu*, Dacia 7—8, 325, XXXIV 6). Félreértésre ad alkalmat a lelőhely megjelölésénél az északnyugati sarok, helyesebb, ha a porolissumi tábor sarkait jelöljük meg a főégtájak szerint és a tábor oldalait pedig a mellékégtájak szerint.

⁷⁸ V. ö. *C. Daicovicu*, id. h. 324, XXIV 5.

⁷⁹ *Torma Károly* szerint (Limes Dacicus 81 sk) kőfal zárja le a Serata-völgyet. *Buday Árpád* ezt a kőfalat a limes egy szakaszának tartotta, amely a város terjeszkedésével vált használhatatlanná (Dolgozatok 5, 1914, 104 sk).

⁸⁰ *Torma K.*, Limes Dacicus 83 sk; *Buday Á.*, Dolgozatok 5, 1914, 97 skk; *C. Daicovicu*, AIdStCl 2, 1933—35, 255; *Ferenczi I.*, id. h. 191 skk.

⁸¹ A légifelvétel megerősíti *Ferenczi I.* leírását a 283 sz. magassági pontnál levő praesidiumról (id. h. 197, 7 kép). *Budayval* szemben (id. h. 102, 8 kép) megállapítja, hogy a kis erőd négyszögletes és egyik oldala a sánc része, csak két sarkánál különül el a sánc futásától a praesidium fala. A benne végrehajtott próbaátás Kr. u. II. századból származó cserepeket eredményezett (*C. Daicovicu*, id. h.).

⁸² A sánc ezen szakasza mellett *Buday* (id. h. 99 sk) több kisebb őrtornyot és a Csiterán egy mellék-táborát észlelt. *C. Daicovicu* (id. h.) két-három földtábort említ itt. *Ferenczi* (id. h.) A Csiterán szabálytalan alaprajzú erődöt, benne egy burguszt és a légifelvételen is látható 283 sz. magassági ponttal jelölt praesidiumon kívül egy ehhez nagyjában hasonló erődöt említ. — A Csiterán egy nagyobb római tábor van, amely téglalap alakú és alakjában megfelel a római castrumnak. Erről a táborról, valamint a Porolissum környéki őrtornyokról még további mondanivalónk lesz.

⁸³ A sánc folytatását *C. Daicovicu* (id. h. 255) és *Ferenczi István* (id. h. 197) is megállapította, szemben *Buday Árpád* megfigyeléssel (id. h. 102).

⁸⁴ Erről a szakaszról összefoglalólag legutóbb *Ferenczi I.* (id. h. 211 skk).

A Pomettől északra fekvő Magura tetején már Torma Károly dák várat állapított meg.⁸⁵ Ez a feltevés újabban bizonyítást nyert az innen előkerült dák jellegű kerámiával.⁸⁶ Az 504 méter magas vulkáni eredetű meredek hegy lapos teteje kitűnően védett helyet biztosított lakóinak. A hegytető szélein újabban körfalat állapítottak meg és a feljárót is tisztázták.⁸⁷ *A légifelvételen a sűrű erdőben futó körfalnak nyoma sem látható (LXVIII. t. 2). A hegy keleti lejtőjén mutatkozó terrasz, valószínűleg mesterséges, ennek nyomát felismerhetjük. A hegytetőn szabálytalanul futó nyomok láthatók a telep helyén. Egy kerek őrtoronynak alapjai is kétségtelenül kivehetők (LXVIII. t. 2, 1). Ez a jelzőállomás közvetítőként szerepelhetett a szomszédos porolissumi tábor és a Magurától északra fekvő limes-szakasz őrtornyai között. A Pometen fekvő tábor előnyös fekvése lehetővé tette, hogy a tábor őrsége a limes számos őrtornyával fényjelekkel közvetlen érintkezésben legyen. A Magura elzárta egy részen a kilátást észak felé. Viszont éppen a magurai őrtorony uralkodó helyzete a limes északi szakasza felett lehetővé tette, hogy egyrészt ezek fényjeleit figyelje, másrészt az továbbítsa közvetlenül a porolissumi táborhoz.

Néhány kiragadott légifelvétellel közelebb jutottunk a dáciai limes-kérdés komplexumához. Kétségtelenül új színt, de új módszert is visznek be a kérdés irodalmába. Ezen túl azonban jelentős bizonyítékokat szolgáltatott annak eldöntéséhez, hogy volt-e szervezett római határvédelem Dácia végein, vagy nem. Azt hiszem erre nyugodtan igennel felelhetünk. Ezentúl olyan fontos segédeszköz ez a régészeti kutatás kezében, amely kitűnő támpontokat nyújt a dáciai limes sajátosságainak felismeréséhez, sőt ezen keresztül az erődrendszer kronológiai helyzetéhez. Ezeket a támpontokat, megfigyeléseket itt még korai volna taglalni. A kutatás metodikája megköveteli, hogy a légifelvételek adta támpontok birtokában a terepen folytassuk kutatásainkat. A lelkiismeretes terepbejárás keresztül-kasul kell hogy szántsa a római határvédelem egész felállítását, mondhatni hadrendjét. A terepbejárásokat, ahol arra szükség van, ásatások kövessék. A döntő szót a dáciai limes kérdésében ezek az ásatások fogják kimondani, addig korai volna a dáciai határvédelem rendszeréről, vagy történetéről beszélni.

A légifelvételek erősen aláhúzták Porolissum kulshelyzetét Dácia északi határán. A hely geográfiai adottságainak felismerése nem a római éleslátást dicséri, már a dákok idején jelentős helynek kellett itt lenni. A rómaiak a Meszes-gerinc természetadta választóvonalát ismerték fel, amikor az új tartomány Dácia határát itt jelölték meg, a legfontosabb átjáró megerősítése természetesen adódott. Valószínűleg Traianus második dák háborújában (Kr. u. 104–106) szállták meg a Meszes vonalát, így Porolissumot is.⁸⁸ Porolissum tábor, ha nem is abban a formában, ahogy most a légifelvételen előttünk áll, a traianusi időkre mehet vissza. Első megszálló csapata valószínűleg a cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum volt.⁸⁹ A nemrégem talált két porolissumi diploma Kr. u. 106-ban és 110-ben említik a csapatot Dácia segédcapatai között. Mivel mind a két diploma tulajdonosa ennek a cohorsnak katonája volt, igen valószínűnek látszik, hogy az auxilia Traianus második háborújával kerül Porolissumba,⁹⁰ mint a tábor első helyőrsége.⁹¹ Hosszú ideig lehetett

⁸⁵ Adalék 15.

⁸⁶ Ferenczi I., id. h. 202. Sajnos a 10. sz. képen közölt cserepekből a kép homályossága miatt nem sokat lehet megállapítani.

⁸⁷ Ferenczi I., id. h. 200, 9. kép.

⁸⁸ Hadrianus korára teszi a megszállást Buday Árpád (Dolgozatok 3, 1912, 78), v. ö. C. Daicoviciu bírálatát *AldStCl.* 2, 1933–35, 240 skk.

⁸⁹ C. Daicoviciu, *Dacia* 7–8, 1942, 330 skk, XXV.

⁹⁰ A cohors parancsnoka Kr. u. 110-ben M. Aemilius Bassus (C. Daicoviciu, id. h. 334), aki azonos a ventimigliai cursus honorumon említett Bassus-szal (ILS 9506 = An. Ép. 1915, 58 sz.), akinek nomenjét már korábban Aemiliusra egészítették ki (G. Q. Giglioli, *Not. d. scavi* 1914, 81 sk). Mivel a cursus honorum szereplő M. Aemilius Bassus magasabb hivatalai Hadrianus korára estek, a három segédcapátnál (Coh. I Antiochensium, coh. I Brittonum és az ala Moesiaca) viselt parancsnoki rangja még Traianus idejére eshetett (helyesen G. Q. Giglioli, i. h. 85, szemben W. Wagner, id. h. 87, aki Hadrianus uralkodására tette Bassus

Porolissum helyőrsége, a cohors utolsó említése Dáciában a palatovoi diplomán, Kr. u. 164-ből ismeretes.⁹² A cohors I Brittonum porolissumi emlékeiként eddig csak egy sírfelirat töredékét ismerjük, ahol a cohors egyik centurioja van megemlítve.⁹³ A már említett két diplomán kívül a cohors újabb emlékét idézhetjük, amely a cohors összességének porolissumi tartózkodása mellett szól. Az oltárkö néhány évvel ezelőtt került elő Porolissumban, közelebbi lelet-körülményeit nem ismerjük, most a zilahi Wesselényi Kollégiumban őrzik (XC. t. 2).

Az oltárkö töredékesen maradt ránk, anyaga homokkő. Magassága: 47 cm, szélessége: 45 cm, vastagsága: 31 cm. A feliratos mező hossza sérülten: 32 cm, szélessége: 35 cm. A betűk magassága: 3 cm. Az oltárkö felül négyszeresen tagolt, párnája pálcátaggal ugrik ki a feliratos lap elé, ez kiemelkedő párkányrészt ad, amely alatt kettősen ívelt tagot látunk. Az oltár alsó része letört a feliratos mező alsó soraival együtt.

A felirat egyforma nagyságú betűkből áll, választó pontként legtöbbször kis leveleket alkalmazott a kőfaragó (*hederae*).

Apollini / ex viso / coh(ors) I Britto / num ∞ (milliaria) eq(vitata) / p(ia) f(idelis) c(ivium) R(omanorum) / [ ]ui praeest / . . .]iudius / [. . . . . v. s. l. m. ?].⁹⁴

A felirat egyszerű dedikációs szövege ismert a britanniai⁹⁵ és raetiai limes-táborokból,⁹⁶ sőt hasonló oltárkövet ismerünk a dáciai határ mellől is, Alsóilosvárol.⁹⁷ Az istenség neve, az oltárt állító csapattest, a csapat parancsnokának neve („cui praeest“ kifejezéssel) és a záró formula (v. s. l. m.) az ilyenféle feliratok ismétlődő részei. Oltárunk Apollonak van szentelve, a többi hasonló felirat inkább a római főistent: Jupitert, vagy Marsot, a katonaság istenét, kivételképpen Fortunát említi. Még szokatlanabb az „ex viso“ kifejezés, amely Dáciában ugyan feltűnő gyakran előfordult, de ilyenkor a dedikálók magánemberek, vagy veteránusok.⁹⁸

A cohors neve a feliraton cohors I Brittonum milliaria equitata pia fidelis civium Romanorum. Elmaradt a cohors nevéből az Ulpia melléknév és a két porolissumi diplomán megismert

parancsnokságát a coh. I Antiochensiumnál). Traianus dák háborúiban, valószínűleg a második hadjáratban vezethette M. Aemilius Bassus a cohors I Antiochensiumot (Kr. u. 100-ban M. Calpurnius Sabinus a cohors parancsnoka; CIL XVI 46, v. ö. G. Q. Giglioli, id. h. 83, 1 jegyz., aki a diplomát helytelenül Kr. u. 103-ra datálja) és a cohors I Brittonumot. Erre az időre eshet a cohors I Antiochensium építkezése Drobetaiban (Al. Barcacia, Drobeta 1932, 13; Gr. Florescu, Rev. Ist. Rom. 3, 1933, 36 sk). Mindkét csapat a dák háborúk előtt Moesia superiorban állomásozik (CIL XVI 39, 46, 54; W. Wagner, id. h. 86 sk és 106 sk). Valószínűleg a dák hadjárat idején egy közös nagyobb egységbe tartozott a két csapattest, a Dacia nyugati részén operáló hadseregbe. Bizonytalan, hogy az ala Moesiaca, amelynek élére M. Aemilius Bassus Kr. u. 110 után került szintén a dáciai csapatok között volt-e. Eddig a Kr. u. II. századból nincs emlékünktől a csapattól a Duna vidékén.

⁹¹ C. Daicoviciu, id. h. 332 nem foglal határozottan állást a cohors állomáshelyére vonatkozólag, de táborát ő is Porolissum környékén keresi. A CIL XVI 54 a tanúsága szerint előbb Moesia superiorban állomásozik. Ebből a körből származtatnak egy orsovai téglabélyeget (CIL III 8074, 10; W. Wagner, id. h. 107), bár ennek a feloldása más csapatra is vonatkozhat (Cohors I Britannica milliaria). E diploma idejét szűkebb időhatárok közé szoríthatjuk, mivel a cohors már Kr. u. 106-ban Dacia helyőrségéhez tartozik (Porolissum A diploma; id. h. 333). Ha feltételezzük is, hogy a két dák háború között a rómaiak által megszállt terület Moesia superiorhoz tartozott (C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité 1938, 37), nem valószínű, hogy már ebben az időben a cohors állomáshelye Porolissum volt.

⁹² D. Detschew, Klio 39, 1937, 186 és 195.

⁹³ Buday Á., Dolgozatok 6, 1915, 71 skk. Kiegészítése cohors I Ulpia Brittonumra. G. v. Finály, Arch. Anz. 1925. 305.

⁹⁴ A feliratot röviden említi Szilágyi J., id. h. 96, 68 jegyzet, az utolsó hiányos sort .....utidiusnak írja le.

⁹⁵ ILS 2549 (Procolitia); 2550 (Borcoviciu); 2553 (Amboglana) és 2554 (Castle-Steads).

⁹⁶ ILS 9152 (Weissenburg), v. ö. E. Fabricius ORL Nr. 72 Weissenburg 1914, 45.

⁹⁷ CIL III 793 = ILS 2495: Marti Ala I Tungr. Front. per T. Vettulenum Nepotem praef. eq. v. s. l. m.

⁹⁸ Magánemberek a CIL III 855, 1057, 1087, 1144, 1167, 7841, 7940, I. I. Russu, AIdStCl 3, 1941, 324 sk feliratok állítói, veteránusok a CIL III 987 és 14476 oltárok dedikálói. Egyetlen kivétel egy apulumi kő, amelyiken a dedikáló katona (beneficiarius); CIL III 14474, v. ö. Csérni B., Az alsóféhérvármegyei tört. rég. és természettudományi Egylet Évkönyve 9, 1897, 46; I. Jung, ÖJh. 3, 1900, Beibl. 179.

kitüntető jelző: *torquata*. A *cohors*ot nem Traianus hívja életre, így az *Ulpia* melléknév inkább kitüntető jelző a *torquata*-val együtt,⁹⁹ mégis megmarad az összes elbocsátó levelen.¹⁰⁰ Először van a *cohors* említve az oltárkövön mint *equitata*.¹⁰¹ A parancsnok neve valószínűleg kéttagú volt, a *nomen* kiegészítésénél csak találgatásokra vagyunk utalva.¹⁰² Nincs kizárva azonban, hogy *praenomen* is volt a név elején. A felirat letört alsó soraiban a parancsnok *cognomene* állt, a rangja (*praefectus*), az utolsó sort pedig záró formula alkothatta.

Feliratunk közelebbi datálást nem ad. Az *Ulpia* jelző elmaradásából nem következtethetünk arra, hogy későbbi, mint a palatovoi diploma (Kr. u. 164), mivel a feliratokon a *cohors* jelzői közül többet elhagynak.¹⁰³ Feliratunknál ugyan törekedtek az összes jelző felsorolására, mint általában a hivatalos jellegű feliratoknál. Ha valamilyen következtetést levonhatunk az *Ulpia* jelző elmaradásából, akkor csak az lehet, hogy a kő nem származhat a Kr. u. II. század első feléből, mert akkor ezt biztosan kitették volna. Ha valóban kéttagú neve volt a *cohors* parancsnokának (*praefectus*), akkor ez már a későbbi korba helyezné feliratunkat, de ezt sem tudjuk bizonyítani. Egyetlen eszköz maradna a betűtípus alapján elhelyezni a porolissumi datált feliratok közé, így talán leginkább a Kr. u. II. század második felére tehető az oltár állításának ideje.¹⁰⁴ A bemutatott felirat nem szolgáltat új adatot a *cohors* I Brittonum porolissumi tartózkodásának idejére. Az egyetlen biztos következtetés, amit levonhatunk a feliratról, hogy a *cohors* itt állomásozott, mivel ilyen dedikált oltárt leginkább a csapattest állomáshelyén képzelhetünk el.

RADNÓTI ALADÁR.

IL LIMES DI DACIA SULLA MONTAGNA MESZES.

Da lunga data la questione del *limes* di Dacia rappresenta un problema controverso delle ricerche archeologiche ungheresi. La relativa letteratura ha ormai un passato di ben ottant'anni, eppure sembra ancor lontano il tempo in cui potremo formarci un quadro d'insieme sulla difesa della frontiera romana nella Dacia.

Le indagini sul *limes* romano esigevano anche in altri paesi lavori faticosi. Quanto alle ricerche concernenti il *limes Dacicus* esse sono rimaste sino al giorno d'oggi, dopo lunghe ma sterili polemiche, nel loro stato iniziale. Anche dopo un periodo di tempo così esteso rappresenta una questione discussa se possiamo parlare o meno dell'esistenza del *limes* romano relativamente ai confini della Dacia. Le cause di tale situazione possono essere indicate in alcune circostanze deprecabili che hanno impedito lo sviluppo in giuste direzioni delle investigazioni avviate.

Si può constatare che le ricerche sul *limes* di Transilvania s'iniziarono in un giusto indirizzo. È vero sì che la questione venne impostata in connessione dell'erronea lettura di un'iscrizione (CIL III. 827), tuttavia le esplorazioni fatte sul luogo subito dopo, accertarono l'esistenza del *limes* di Dacia. Tali esplorazioni formano infatti il solo avviamento adeguato

⁹⁹ Feltűnő, hogy a két porolissumi elbocsátó diplomán a *cohors* I Brittonum után jön az *Ulpia* és *torquata* jelző; v. ö. G. M. Bersanetti, *Athenaeum* 28, 1940, 105 skk. — A csapattest valószínűleg már Kr. u. 85-ben fennállt (CIL XVI 31; W. Wagner, id. h. 106).

¹⁰⁰ A két későbbi diplomán (CIL XVI 110; *Klio* 1937, 187 skk = *An. Ép.* 1937, 113 sz.) az *Ulpia* jelző már megelőzi a népnevet, mintegy összeolvad a *cohors* nevével és megkülönböztetésül szolgál a többi brittones-ekből sorozott csapatokkal szemben (v. ö. W. Wagner, id. h. 106 skk).

¹⁰¹ C. Daicoviciu említi, hogy *equitata* volt (id. h. 332).

¹⁰² A *nomen* kiegészítése *Claudius*-ra esik, mivel az első látható betűcsonk egy egyenes szár (I, L, esetleg N, H).

¹⁰³ Ugyancsak elmaradt ez az említett sírkövön (Buday Á., id. h.).

¹⁰⁴ V. ö. CIL. III 836.

a siffatte ricerche. Ciononostante la questione del *limes* s'impastoiava. Ciò avvenne per diverse ragioni. Già le prime esplorazioni sul luogo si erano limitate ad un territorio ristretto, senza fissare le osservazioni e gli oggetti del terreno con la debita esattezza. Ed anche dove si eseguirono delle esplorazioni sul posto, come nella montagna Meszes, esse non erano seguite da scavi che unicamente valgono a risolvere definitivamente i problemi posti in precedenza. Gli scavi effettuati sporadicamente, appunto per la mancanza di un piano sistematico, ebbero soltanto risultati di dettaglio insignificanti, per non parlare del fatto che la polemica sorta intorno al problema del *limes* con alcune ipotesi infondate, impacciava il compimento degli stessi scavi. Esercitava un influsso sfavorevole anche la nuova lettura dell'iscrizione di Kapjon (CIL III 7633—827). A. von Domaszewski, il celebre epigrafo, levò la sua voce nella disputa, e respingendo con la sua autorevole opinione i risultati delle ricerche anteriori sul *limes* transilvano, diede una nuova spiegazione a tutto il sistema di difesa della Dacia. Con ciò egli creò, un fitto campo di studiosi che reputavano di poter decidere anche la questione del *limes* senza visitare i luoghi, accanto alla propria scrivania. Tale concezione discreditò i risultati delle esplorazioni antecedenti. Viceversa il campo opposto di studiosi non adempiva il compito di riconfermarli attraverso nuovi scavi, lasciando il mondo dei ricercatori nell'incertezza. Man mano la polemica andava polarizzandosi sul punto se esisteva un vallo sulla cresta del Meszes o meno, e nel caso affermativo quale ne era il lato interno. Così ambedue, i campi in contrasto trascuravano totalmente un fatto importantissimo. La difesa della frontiera è una specie di opera strategica a più sezioni che può essere riconosciuta soltanto se non ci limitiamo ad esaminare le opere difensive, bensì estendiamo le nostre indagini a tutti i suoi settori, insieme con le rispettive reti stradali. Quanto poi all'intero sistema, esso non può essere illustrato se non dopo esplorazioni minuziose; ogni presa di posizione anticipata non fa che fuorviare le indagini. È in questo modo che la questione del *limes* della Dacia non ha avuto ulteriori progressi.¹

La questione della difesa della frontiera romana nella Dacia è rimasta aperta anche dopo ottant'anni di laboriosi studi. Par questo, sottoponendo ad un nuovo esame la questione del confine fortificato della Dacia, dobbiamo partire per forza dalle più recenti opinioni circa il *limes* transilvano. C. Daicoviciu ha visitato alcuni punti del *limes* sul Meszes ed in base a tale esplorazione ha formato un giudizio definitivo sul *limes Dacicus*.²

Secondo la sua opinione, ai confini della Dacia, e conseguentemente sul Meszes, non esisteva un sistema di valli continuati, di modo che, in confronto al *limes* della Germania Superiore, non si può parlare qui di un *limes Dacicus*. I valli, le torri di vedetta e gli accampamenti rinvenuti sul monte Meszes servivano alla fortificazione del terreno soltanto dove la natura non offriva agli abitanti della provincia un adeguato riparo contro eventuali aggressioni. Il Sign. Daicoviciu considera tali oggetti come fortificazioni disperse ed isolate che, secondo il suo avviso, corrispondono in piccolo alla precedente concezione di A. von Domaszewski, il quale ha ritenuto gli accampamenti della Dacia come forti di sbarramento.³

Quindi relativamente ai confini della Dacia si può parlare solamente di una difesa della frontiera poco saldamente organizzata.

Prescindendo dal fatto che la formulazione di tali pareri riassuntivi sembra oltremodo avventata, specie in base a soli due o tre luoghi esplorati, senza scavi di maggiore entità, anche se uno specialista straniero abbia visitato i rispettivi luoghi, una difesa della frontiera poco salda e non organizzata sistematicamente contrasterebbe all'esistenza degli altri confini

¹ È superfluo elencare qui tutta la letteratura relativa alla questione del *limes* della Dacia. V. in materia la bibliografia compilata sul tratto del Meszes da St. Ferenczi (Erdélyi Muzeum 46, 1941 189 segg.)

² AIdStCl. 2, 1933—35, 254 segg.

³ A. v. Domaszewski, Rhein. Museum 48, 1893, 240 e segg.

fortificati dell'Impero Romano. D'altronde nella concezione del Daicoviciu si osserva anche una certa restrizione del concetto. Infatti, egli sembra restringere il concetto di *limes*, nel titolo stesso del suo saggio, ad una difesa dei confini attuata per mezzo di valli, fossati o palizzate continuati. Il Fabricius, nella sua sintesi sul *limes*, esamina tutti i sistemi di difesa dei romani, attuati con qualsiasi mezzo, oltre ai valli continuati.⁴

Anche se il termine *limes* presso gli scrittori antichi e nelle epigrafi si riferisce sempre ai valli continuati a difesa del confine, la moderna letteratura archeologica intende per *limes* la difesa della frontiera organizzata dai Romani, indipendentemente dai mezzi impiegati. Così l'interpreta il Fabricius, nonché gli altri studiosi.⁵

Le forme delle opere di difesa erano determinate, s'intende, sempre dalla conformazione del terreno. Può essere indicata col termine *limes* anche la linea di difesa sul Danubio, sebbene sin qui non vi siano state ritrovate le tracce della palizzata,⁶ ma può essere considerato come tale, secondo il Fabricius, anche la difesa della frontiera romana in Siria, dove la fortificazione delle oasi equivaleva allo sbarramento delle vie carovaniere.⁷

L'uso del termine *limes* può essere eliminato parlando della difesa delle frontiere nella Dacia, benché per altre regioni della Dacia le espressioni „*limes Alutanus*“ o „*limes Transalutanus*“ siano di uso corrente.⁸

Sotto l'influsso dell'articolo di C. Daicoviciu le sintesi sulla storia militare romana della Dacia hanno rigettato i risultati delle ricerche anteriori sul *limes* del Meszes.⁹ Benché faccia menzione anche il Daicoviciu del fatto che sul monte si trovano valli, torri di vedetta e fortini, tuttavia dopo la sua autorevole opinione le indagini ne hanno tenuto poco conto, sicché naturalmente il loro sistema sul Meszes non è stato chiarito.¹⁰ Per altri settori egli nega soltanto l'esistenza di valli.¹¹ In ultima analisi egli si richiama alla teoria precedente del Domaszewski secondo la quale la Dacia sarebbe stata difesa da accampamenti „di *auxilia* a sbarramento delle valli.“¹² Formano eccezione secondo lui la valle del fiume Olt e il *limes Valachicus* parallelo ad essa, ad oriente del corso inferiore dell'Olt. Il richiamo all'ipotesi del Domaszewski c'impone il compito di occuparci anche noi di tale teoria, prima di offrire nuovo materiale alla questione del *limes Dacicus*.

Il Domaszewski epigrafo che in base alla nuova lezione di un'iscrizione ha negato l'esistenza del *limes* della Dacia,¹³ ha formato sull'occupazione e sulla difesa della frontiera

⁴ PWRE XIII 572 e segg.

⁵ Basta rifarci ad una collana di pubblicazioni degli „Studi romani nel mondo“. „Il *limes* romano del mondo“, in cui si presentano gli studi compiuti nei diversi paesi sulla difesa della frontiera romana.

⁶ Le palizzate lungo il *limes* danubiano sono rappresentate su i rilievi della colonna di Marco Aurelio. (E. Petersen—A. v. Domaszewski—A. Calderini, Die Marcus-Säule 1896, tavole 5—7, 51 e segg. e 109). — E. Fabricius (PWRE XIII 634) osserva sì, parlando delle menzioni del *limes* danubiano nell'antichità: „Von einem Donau-Limes kann also streng genommen keine Rede sein“, tuttavia non manca di occuparsene.

⁷ L. c. 654 e segg. Cfr. A. Poidebard, La trace de Rome dans le désert de Syrie. (Bibl. arch. et hist. Tome XVIII, 1934, 3 e segg.)

⁸ V. Christescu, Istoria militară a Daciei Romane 1937, 126; D. Tudor, Oltenia Romana, 1942, 55. Rispetto al „*limes Transalutanus*“ l'intero sistema del vallo non è stato ancora scoperto; quanto al sistema di fortificazioni lungo il fiume Olt per il momento non conosciamo valli collegati l'un con l'altro.

⁹ V. Christescu, l. c. 117 e segg. Cfr. W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Donauprovinzen 1938, 174 e n. 688.

¹⁰ Si eccettua unicamente un'osservazione di M. Macrea (ACMI 4, 1932—38, 453).

¹¹ Dacia 7—8, 1941, 319—381. Quanto ai valli presso Komolló, non li ritiene risalenti all'età romana. Il dato però che il vallo è tagliato diagonalmente da un acquedotto romano, dimostra tutt'al più la loro antichità anteriore alla stessa conquista romana. V. Z. Székely, A komollói erődített római tábor (Il campo fortificato romano a Komolló.) 1943, 10. Cfr. note 26. — Su i valli del Banato v recentemente: C. Daicoviciu, Apulum 1, 1943, 107 e segg.)

¹² Recentemente v. Siebenbürgen im Altertum (1943, 96 e segg.)

¹³ CIL III 7633.

della Dacia una teoria molto speciosa.¹⁴ Secondo questa nel mezzo della provincia nuovamente occupata era situato l'accampamento della legione, (Apulum = Gyulafehérvár) intorno al quale, all'ingresso delle vallate dei fiumi verso il bacino transilvano, accampamenti minori sbarravano i punti nevralgici della provincia. Prescindendo dal fatto che tale cerchio di accampamenti resta tuttora aperto, e appunto verso la regione aurifera della Dacia,¹⁵ un siffatto sistema di difesa si sarebbe dimostrato troppo debole senza un collegamento fra i diversi accampamenti mediante un sistema di valli continuati davanti agli accampamenti stessi o per lo meno una serie di torri di vedetta e fortilizi. Dopo ricognizioni fatte sul luogo circa l'ubicazione degli accampamenti, l'insostenibilità della teoria si dimostra con evidenza. Vorrei riferirmi soltanto al sito di due accampamenti, riguardo ai quali sono stato in grado di convincermi di nuovo del fatto che le ipotesi topografiche formate senza adeguate conoscenze del terreno sono da accogliersi con somma cautela.

L'accampamento di Alsókosály è situato sul terreno di alluvione del fiume Szamos.¹⁶ Il fiume scorre e scorre anche attualmente a sud-ovest dell'accampamento, cioè verso l'interno della provincia. La vallata del fiume, larga e ben praticabile, è chiusa a nord dalla giogaia del monte Ilosvai; dirimpetto al campo una minore valle laterale, la valle del fiumicello Kosály, offre facile accesso al monte stesso. È indubbio che la linea di difesa, rappresentata in questo caso dall'accampamento, era orientata verso nord, rispettivamente nord-est, per assicurare l'interno della provincia da aggressioni provenienti da quelle direzioni.¹⁷

Fin qui non disponiamo di alcuna notizia certa secondo cui sul monte Ilosvai il confine sarebbe stato difeso da un sistema di valli o di torri di vedetta, eppure i confini dell'Impero potevano essere segnati unicamente da questa catena di monti.¹⁸ Il fiume Szamos quale confine non costituisce un ostacolo naturale serio e sarebbe erroneo considerare il tratto in esame della difesa della frontiera nella Dacia come un *limes* fluviale.¹⁹ Tale concezione è confutata dalla situazione dell'accampamento di Kosály e anche dalla notizia, degna di fede, secondo cui, nel corso delle costruzioni del ponte della strada pubblica Dés-Zsibó, immediatamente ad ovest di Dés, sono stati ritrovati i pilastri del ponte romano.²⁰ Quindi la strada

¹⁴ Rhein. Mus 48, 1893, 240 e segg. — Contro questa teoria v. C. Patsch, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2) 1937, 144.

¹⁵ A. v. Domaszewski, l. c. 242, n. 4; C. Daicoviciu, ACMI 1930—31, 3 e seg. AIdStCl. 2, 1933—35, 256. — A Verespatak si presume la sede di un accampamento Cfr. CIL III 7821; V. Christescu: l. c. 117; C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité 1938, 46).

¹⁶ E. Panaitescu, Académie Roumaine. Bull. de la sec. hist. 15, 1929, 7 e segg.; ACMI 1929, 323 e segg.)

¹⁷ Sembra certo che la strada che attraversava il campo, coincideva con la *via principalis*. La traccia dell'acciottolato oltrepassa la *porta principalis sinistra* ed è ben visibile anche nelle terre vicine. Il tratto di muro che si vede nel vano della *porta principalis* non può essere spiegato col fatto che più tardi la porta venisse murata (esso manca di collegamento col bastione di destra della porta), bensì rappresenta o la torre del bastione rientrante, di un periodo anteriore, o il pilastro di divisione della porta a doppia apertura. Purtroppo, nello stato attuale ciò non può essere constatato con sicurezza. Attraverso questa porta si diparte la via romana verso occidente. Quanto agli scavi, fin qui non ne sono state pubblicate descrizioni particolari. Se ne duole anche V. Christescu, Cine conduce Școala România din Roma? 1931, 30; Istoria militară 137. Per l'accampamento di Alsókosály il dissotterramento della *porta principalis dextra* è indispensabile per confermare i risultati degli scavi antecedenti. — Oltre alla strada che attraversava il campo, poteva esservene un'altra che dal terreno situato davanti all'accampamento sbocciava nella *porta praetoria*. Cfr. ACMI. 1929, 323 e segg. con una carta allegata.

¹⁸ Il solo dato a nostra disposizione una *specula* ritrovata ai confini di Négerfalva, vicina ad Alsóilosva, è ricordata da C. Daicoviciu (Dacia 7—8, 1941, 322).

¹⁹ E. Panaitescu, Arch. Inst. d. deutsch R. Bericht über die Hundertjahrfeier 1930, 302. Tale concezione è stata adottata ed anche recentemente ribadita da C. Daicoviciu (Siebenbürgen im Altertum, 1943, 98). Essa è in netto contrasto con l'esistenza della *specula* di Négerfalva. V. nota 18.

²⁰ Grazie alla cortese mediazione di Gabriele Finály de Kend, possiedo una dissertazione inedita di J. Martian. Spero che questa dissertazioncella che contiene importanti osservazioni in materia, potrà essere pubblicata in breve sulle colonne di Közlemények. — Lo studioso scomparso poco tempo fa, dotato di

romana verso Alsókosály attraversava il Szamos e, seguendo la riva destra del fiume, si dirigeva verso occidente. Il fiume non avrebbe frapposto serio ostacolo all'invasione del nemico, anzi, scorrendo dietro gli accampamenti romani, non faceva che impedire le comunicazioni con le parti interne della provincia. Nel caso che la montagna che costituiva il confine settentrionale della valle, fosse stata sguernita di una difesa organizzata, l'accampamento di Alsókosály sarebbe stato situato nel punto strategicamente più svantaggioso. La strada di collegamento con gli altri accampamenti passa verso il nemico, mentre di dietro il fiume e la valle aperta quasi invitano i nemici. Questi facendone agevolmente il giro e accerchiandolo, avrebbero trovato l'accesso, attraverso la larga valle del Szamos, all'interno della provincia. La situazione cambia invece se la valle era difesa da un *limes* disteso sul crinale dei monti. In questo caso i valli sbarravano l'accesso alle vallate, le valli laterali erano presidiate da accampamenti, (quale appunto quello di Alsókosály)²¹ e la valle del Szamos costituiva la base di operazione dei romani, di dove, eseguendo agevolmente le mosse necessarie, potevano inviare rinforzi ai punti eventualmente minacciati.²²

L'altro esempio è fornito dall'accampamento di Bereck. (Comitato di Háromszék)²³ L'accampamento è situato in una pianura distesa davanti al passo di Ojtoz, con dinanzi la catena dei Carpazi. L'importante strada commerciale che correva attraverso il passo,²⁴ era in pari tempo la via delle invasioni. È per fronteggiarle che venne costruito l'accampamento.²⁵ Tuttavia la difesa del campo sarebbe riuscita impossibile, se dalle vette circostanti la vallata del fiumicello Ojtoz che scorreva in direzione ovest-est, non fosse stata sorvegliata e ostacolata la penetrazione del nemico, attraverso i valichi dei monti relativamente bene praticabili, con dighe di sbarramento delle vallate. Nel caso opposto i barbari avrebbero accerchiato il campo isolato. Siccome sulla pianura non esisteva alcun altro ostacolo naturale, gli invasori avrebbero potuto devastare, lasciando dietro di sé l'accampamento stesso, l'interno della provincia.²⁶ Dobbiamo quindi ritrovare anche sui monti che circondano il bacino di

fine osservazione, scoperte, in occasione delle costruzioni della strada pubblica, nel 1903, i pilastri del ponte romano nel letto del fiume Szamos. Egli ha fissato il luogo del ponte esattamente anche sulla carta geografica.

²¹ Forse un siffatto campo era situato ad ovest di Alsókosály, a Semesnye, dove sono ritornati alla luce molti oggetti di epoca romana, ma non è stata ancora eseguita alcun'indagine archeologica.

²² La *specula* di Négerfalva dovrà essere appartenuta alla difesa di frontiera sul monte Ilosvai, fin qui ancora manchevolmente studiata. V. Dacia 7—8, 1941, 322.

²³ E. Panaitescu; Acad. Roum. Bull. de la sec. hist. 15, 1929, 76 e segg.

²⁴ Per l'importanza della strada v. V. Párvan, Getica 1926, 109 e segg. — Si presume vi fosse situata l'antica *Angustia* (Tolomeo III. 8, 4). Cfr. K. Gooss, Studien zur Geographie und Geschichte des traianischen Daciens (Progr. des evangelischen Gymnasiums in Schässburg) 1874, 50; H. Kiepert: Forma orbis antiqui. Carta XVII; R. Vulpe, Rev. Arch. 34, 1931, 260, n. 1. Cfr. W. Wagner, l. c. 150.

²⁵ C. Patsch (l. c. 145 e segg.) esamina la difesa del passo da un altro punto di vista, ma giunge a risultati simili ai nostri.

²⁶ Dev'essere avvertito che l'accampamento di Bereck, di fronte alla stazione fortificata di Komolló, apparteneva al sistema di difesa della frontiera romana e serviva precisamente alla difesa del bacino di Háromszék. — Oltre alla stazione fortificata di Komolló, scavata di recente (Z. Székely, l. c. 3 e segg.), resta da menzionare ancora il presunto campo romano di Nagyborosnyó, del quale il Museo Nazionale Siculo di Sepsiszentgyörgy conserva una tegola bollata: AL PAI. . . . Il bollo è fortemente sciupato, sicché l'interpretazione è incerta. Possibili congetture: al(a) I A(ugusta) I(turaeorum sagittariorum), oppure al(a) Pa(nnoniorum). L'*ala I Augusta Ituraeorum* era dislocata nella Dacia nel 110. d. Ch. (W. Wagner, l. c. 52 e segg.; C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 335), ma già nel 150 d. Cr. essa era stanziata nella *Pannonia inferior*. (CIL XVI 99). Un'iscrizione ritrovata a Vecel (CIL III 1382) non vale a provare l'ipotesi che il suo campo fosse situato ai confini occidentali della Dacia. — Quanto all'*ala Pannoniorum*, fino adesso non ne conosciamo alcuna traccia nella Dacia. Rimarrebbe un riferimento troppo lontano quello al *curus honorum* di Sex. Pulfennius Salutaris, (CIL X 4873) il quale, dopo aver comandato la *cohors I Vindelicorum*, di guarnigione nella Dacia (W. Wagner, l. c. 196 e segg.), venne nominato *praefectus* di una certa *ala I Pannoniorum*. Quest'*ala* si identifica ad una formazione nella *Moesia inferior* (Ibid. 58.). — Sull'accampamento di Nagyborosnyó in generale: B. Orbán, A Székelyföld leírása (Descrizione della terra dei Siculi) 3, 1869, 163; Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910—11. évi állapotáról. (Relazione sullo stato del Museo Nazionale Siculo negli anni 1910—11) 64; lo ricorda soltanto come luogo di rinvenimento C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 320. Cfr. Arch. Ért. Nuova Serie

Háromszék le vestigia del sistema di difesa romano il quale rese possibile un'assicurazione efficiente della provincia, minacciata da tutti i lati.²⁷

In due esempi su cui ci siamo fermati più a lungo, speriamo, sono valsi a dimostrare chiaramente l'insostenibilità della teoria di A. v. Domaszewski su gli accampamenti disseminati per sbarrare le vallate. È impossibile immaginare che questi campi dispersi costituissero la sola difesa della provincia. Oltre ai campi costruiti naturalmente presso i più importanti passi dei monti alla periferia della Transilvania, dobbiamo supporre anche l'esistenza di una difesa della frontiera più efficiente che assicurasse i tratti intermedi fra i diversi accampamenti.

Di fronte alla teoria del Domaszewski ricorriamo, per decidere la polemica sorta in materia del *limes Dacicus*, alla testimonianza delle esplorazioni aeree. Il valido aiuto offerto dalle ricognizioni aeree è stato riconosciuto già alcuni decenni or sono.²⁸ Quanto alle ricerche su *limes*, la loro utilizzazione relativamente alla Siria, ad iniziativa francese, non ha trovato ancora seguaci. Si è riusciti a riconoscere le fortificazioni del *limes* di Siria, sprofondatesi nella sabbia, in base alle fotografie aeree, con tale chiarezza che tutto il sistema di difesa, con numerose piante, è risultato conosciuto relativamente a questo importante fronte dell'Impero.²⁹ Speriamo che anche nelle ricerche sul *limes Dacicus* i rilievi aerei aumenteranno le nostre cognizioni, anche in territori in cui non sono state eseguite ancora esplorazioni sul luogo.³⁰

Sul tratto detto del Meszes della difesa della frontiera in Dacia l'Arma Aerea Ungherese ha preso alcune centinaia di fotografie le cui copie ho avuto occasione di esaminare minutamente nell'Istituto Numismatico ed Archeologico dell'Università Pietro Pázmány di Budapest.³¹ Hanno per noi un'importanza particolare appunto le fotografie sul settore del Meszes, dato che — come si è visto — chi discute il problema del *limes* della Dacia ha attinto

8, 1888, 183. — Dai campi romani di Háromszék si differenzia il territorio transcarpatico dove non c'era alcun campo romano. Così neanche a Poiana. (Piroboridava): di fronte al parere anteriore di V. Párvan (An. Ac. Roum. 36, 1913, 94 e segg. v. R. Vulpe, Viața Romaneasca 23, 1931, 166; R. et E. Vulpe, Dacia 3—4, 1927—32, 349 e segg.

²⁷ Il *limes* naturalmente non correva dove si supposeva prima, nei pressi di Komolló e Réty, („Honárka“ = „fossato della patria“. Cfr. B. Orbán, l. c. 3, 170). Recentemente ciò è stato messo in dubbio anche da C. Daicoviciu (V. n. 11), bensì fra i monti. Sappiamo che a sud di Kovászna sul Tündérvár, in una altezza di quasi 1000 metri, un anno fa, A. Ferenczi ha dissotterrato un edificio romano. Quindi nel prossimo futuro la difesa confinaria romana dovrà essere ricercata su tale linea.

²⁸ Le esplorazioni aeree sono state adoperate con rilevanti successi soprattutto nelle ricerche tedesche ed inglesi. (V. numerosi articoli delle riviste Germania e Mannus, rispettivamente di Antiquity.) Ultimamente da parte italiana è stata messa in rilievo la straordinaria importanza delle ricerche aeree per i problemi topografici. (G. Lugli: Bericht über den VI. Intern. Kongress für Arch. Berlino, 1940, 156). Quanto all'Ungheria, esse sono state utilizzate finora soltanto sporadicamente, nell'indagine di edifici romani; l'iniziativa è di data recente (L. Radnai, Arch. Ért. III, 1940, 62 e segg.).

²⁹ A. Poidebard, La trace de Rome dans le désert de Syrie. (Bibl. arch. et hist. Tome XVIII) 1934.

³⁰ In relazione alle esplorazioni aeree dobbiamo rilevare quanto segue. Le fotografie naturalmente non tolgono la necessità di esplorazioni e di ricerche sul posto. Esse rappresentano soltanto mezzi ausiliari di primo ordine che molte volte richiamano l'attenzione dello studioso a oggetti che difficilmente si scorerebbero sul terreno stesso. Dopo aver esattamente indicato sulle fotografie e nelle carte l'ubicazione degli oggetti importanti riconosciuti, dev'essere deciso mediante ricerche fatte sul luogo se essi risalgono all'epoca romana e se sono identici agli oggetti (edifici, valli ecc.) che si ricercano. Soltanto dopo compiuto tale controllo, possiamo accettare la testimonianza della fotografie aeree come prove di una data concezione. Il metodo adeguato quindi consiste nella valutazione ed esatta indicazione degli oggetti sulle fotografie e nelle successive esplorazioni sul luogo. Dopo tali preliminari possono essere iniziati gli scavi per la soluzione definitiva dei problemi impostati. Ma nella maggioranza dei casi le fotografie aeree stesse offrono occasione a nuove osservazioni la cui pubblicazione, dopo l'esplorazione sul terreno, è desiderabile, anche se non si procede a scavi, dato che esse più d'una volta determinano l'avviamento delle ricerche topografiche.

³¹ Ringrazio in questa sede, a nome delle ricerche archeologiche ungheresi, l'Arma Aerea Ungherese. Ringrazio ugualmente il direttore dell'istituto, il prof. A. Alföldi che mi ha messo gentilmente a disposizione le fotografie.

sempre di qui tanto gli argomenti positivi, quanto quelli negativi. Appare pertanto conveniente che esaminiamo le fotografie presentate in questo studio con particolare riguardo a questo tratto del *limes*. Possiamo scegliere dal ricco materiale soltanto alcune fotografie caratteristiche, perché l'esplorazione sul luogo di parecchie centinaia di oggetti (valli, torri per sentinelle, accampamenti, strade, edifici ecc.) richiede ancora molto tempo. Ne potremo rendere conto appunto dopo minute ricerche compiute sul luogo. In molti punti sono indispensabili anche scavi di saggio, per scoprire almeno i contorni del sistema di difesa.

Il *limes* sul Meszes, cioè il tratto rispettivo del confine fortificato romano nella Dacia, scorre sulla cresta del monte che consiste di minerali alluviali dell'era terziaria. Tale catena di monti che passa in senso nord-est — sud-ovest, forma a settentrione il confine naturale del bacino transilvano. Il massiccio centrale coperto per la maggior parte di selve ha per confini a sud il fiume Sebes-Körös e a nord la vallata del fiume Szamos. Il monte margine del bacino transilvano è il Vlegyásza, a sud del Meszes, sulla riva sinistra del Sebes-Körös, nei pressi di Sebesvár. Il presente studio estende in parte le investigazioni anche al territorio a sud del Sebes-Körös, cioè nei pressi di Sebesvár. Geograficamente tale regione non appartiene più al Meszes, ma costituisce le adiacenze di un *castrum* importante del tratto del Meszes, del *castellum* di Sebesvár. Inoltre il suo tratto è così vicino al *limes* sul Meszes che dobbiamo farvi alcuni cenni a parte. Prendiamo le mosse quindi nelle nostre considerazioni dall'attuale frontiera ungaro-rumena.

La prima fotografia rappresenta il *castellum* romano di Sebesvár e i suoi dintorni (Tav. LXIII, 1, Tav. LXIV, 1).³³ Il *castellum* è conosciuto da molto tempo.³⁴ Dopo le ricerche del secolo passato, svolte con poca sistematicità,³⁵ di recente vi sono stati eseguiti scavi su più vasta scala.³⁶ Come hanno constatato tutti gli studiosi che lo hanno descritto, il castello venne costruito sulla riva destra del fiumicello Sebes, affluente del fiume Körös, su una terrazza intercalata fra i due fiumi (Tav. LXIV, 1, 1). In base alle più recenti misurazioni, il muro est-ovest del campo era lungo 205, rispettivamente 203 metri, i due lati più brevi misuravano 121 metri, l'intera superficie era di 24,684 m².³⁷ In base alle summenzionate misure dell'accampamento possiamo formarci un'idea del territorio fotografato.³⁸ I ricercatori erano d'accordo anche sul punto che il campo fosse costruito a difesa dell'importante strada di comunicazione dipartentesi dalla Dacia attraverso la vallata del Sebes-Körös. Ciò è invero inequivocabile. Dev'essere rilevato però il fatto che il *castellum* è situato relativamente lontano dalla linea del Körös, nascosto nella valle del fiumiciattolo Sebes. In questo modo il campo è orientato non già verso la vallata del Körös, nella direzione naturale della strada, bensì a mezzogiorno di tale linea. Perciò la strada che attraversa l'accampamento fa un giro come rileva anche C. Torma che ricorda appunto che la strada che si diparte dalla porta occidentale del *castellum* fa il giro dell'angolo nord-occidentale di esso, per continuare poi, attraverso l'istmo costituito

³³ Vorrei far conoscere i risultati delle esplorazioni sul posto e degli scavi di saggio nella collana sul *limes* da pubblicarsi nell'edizione del Museo Nazionale Transilvano di Kolozsvár.

³⁴ Per facilitare l'orientamento, nel menzionare le fotografie aeree mi richiamo sempre al numero rispettivo della carta sintetica (Tav. LXIII). Tale numero indica sulla carta la regione del Meszes, sulla quale la fotografia è stata presa.

³⁵ H. Findly, Az Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei (Annuari della Società del Museo Nazionale di Transilvania) 3, 1864—65, 5 e seg.

³⁶ C. Torma, A limes Dacicus felső része (Il tratto superiore del *limes Dacicus*. Dissertazioni relative alle scienze storiche IX.) 1882, 41 e seg. Cfr. AEM 3, 1879, 94 e 114 seg.

³⁷ M. Macrea, ACMI 4, 1938, 194 e segg. con bibliografia.

³⁸ M. Macrea, l. c. 203 e seg.

³⁹ Ho ritenuto superfluo di indicare in tutti i casi la scala delle fotografie aeree, indico quindi soltanto le misure necessarie per valutare i diversi oggetti del terreno, caso per caso.

dai fiumicelli Sebes e Körös, in direzione di occidente.³⁹ Immediatamente davanti a Sebesvár, ad occidente dalla confluenza dei due fiumicelli, il Körös penetra nella montagna Meszes o più precisamente, vi si trova il punto che divide il massiccio del Meszes da quello del Vlegyásza. Si desumerebbe pertanto che il vallo del *limes* ovvero la fortificazione a sbarramento della vallata fosse a questo punto. La strada, in contrasto a quella attuale, passava probabilmente sulla terrazza del Körös, sulla sinistra del fiume. Sull'altra riva non c'è una terrazza conveniente. Tuttavia nei pressi di Kissebes le fotografie aeree non hanno rilevato alcuna traccia di valli o altri edifici romani.⁴⁰ Non dobbiamo però dimenticare il fatto che nel territorio costruito la ricognizione aeree rivela per forza un numero minore di oggetti nascosti ancora sotto il suolo e che appunto a Kissebes una miniera di pietra rende oltremodo difficile la ricostruzione della superficie originaria. Gli terri connessi all'attività estrattiva ci avranno distrutto numerosi monumenti archeologici.

A sud del varco di Kissebes, sul terreno situato ad occidente davanti al campo di Sebesvár, sulla fotografia aerea balza subito agli occhi il vallo. In questo territorio l'altezza media delle vette è di 800—900 metri, a sud soltanto esse si elevano al di sopra dei 1000 metri. Le larghe selle fra due vette costituiscono altrettanti ottimi varchi. Attraverso esse si poteva fare agevolmente il giro della vallata del Körös, ma in questo caso gli invasori si sarebbero trovati di fronte al castello di Sebesvár. Viceversa essi potevano scendere più oltre a sud nella valle del fiumicello Sebes, per assalire l'accampamento a tergo. Ciò era impedito però dal vallo in esame. Tale fortificazione corre sulla prima catena di monti che si erge ad ovest della valle del fiume Sebes (Tav. LXIV, 1, 2—3), seguendo dappertutto la linea della cresta. Nella direzione della porta occidentale dell'accampamento di Sebesvár appaiono due costruzioni quadrate di minori dimensioni, proprio sulla linea del vallo. La misura di un loro lato è di circa 30 metri. Non si può stabilire, senza eseguire scavi sul luogo, se le due costruzioni sono coeve, o se l'una fosse stata eretta dopo il crollo dell'altra. Un osservatore superficiale sarebbe disposto forse a supporre una porta nel vallo fra i due *praesidia*, senonché le fotografie aeree stesse ci permettono di constatare inequivocabilmente che fra i due fabbricati non c'è nel vallo alcuna soluzione di continuità (Tav. LXIV, 1, 2).⁴¹

Esso continua verso mezzogiorno; vicino alla vetta, relativamente alta (803 metri) di La Tau esso non corre più sulla cresta, bensì sul versante del monte, in prossimità dello spigolo, dalla parte occidentale. Vicino alla vetta la fotografia aerea rileva una traccia rotonda. (Sopra la freccia nro. 3). La freccia nro. 3 indica la parte dove il vallo con una lieve incurvatura passa attraverso una sella, pur mantenendo la sua direzione anteriore.⁴² Il *limes* dovette passare circa 2—3 km ad ovest dell'accampamento di Sebesvár. La due fortificazioni minori (burgus) riconosciute in base alla fotografia aeree, rappresentanti due diversi tipi di pianta,

³⁹ L. c. 44.

⁴⁰ Di edifici romani parla rispetto a questo punto C. Torma, ritenendoli opere di difesa avanzate del *castellum* di Sebesvár (l. c. 53 e segg.). C. Daicoviciu li considera costruzioni di età più recente (AIdStCl. 2, 1933—35, 254).

⁴¹ St. Ferenczi ricorda due fortini analoghi a nord di Porolissum (l. c. 193 e segg., tav. 4 e 7.). L'uno era ricordato già prima dal Daicoviciu (AIdStCl 2, 255). Naturalmente senza scavi è impossibile determinare a quale dei due tipi di pianta menzionati dal Ferenczi essi appartengano. La concordanza più importante è che questi fortilizi a pianta quadrata si appoggiano immediatamente al vallo, in modo che uno dei loro muri coincide con quello del vallo stesso, a differenza della torri di vedetta rotonde, le quali si trovano dentro il vallo, a maggior distanza dal medesimo.

⁴² Dobbiamo avvertire che sulle fotografie il vallo si distingue molto bene dai sentieri, in quanto questi ultimi sono sempre più chiari della messe o della stoppia, mentre il vallo per lo più risulta più scuro, talvolta segnato da due linee bianche. Inoltre il vallo si adatta al terreno soltanto approssimativamente, senza adeguarsi naturalmente ai confini di catasto; quindi anche se qua e là esso corre parallelamente al confine delle terre, appena queste cambino direzione, si vede ottimamente che l'antico vallo corre, mantenendo la sua direzione precedente, attraverso terre di situazione opposta.

potevano essere in rapporto diretto con l'accampamento situato in vicinanza. Dalla porta occidentale del campo dovette dipartirsi la strada che collegava queste torri e i fortini con la loro base militare.⁴³

A settentrione della vallata del Sebes-Körös si ritrovano tracce del sistema di vallo sopra caratterizzato. La fotografia seguente (Tav. LXIII, 2; tav. LXIV, 2) presenta un particolare del crinale dei monti tra Hódosfalva a Kissebes. La torre rotonda indicata con la freccia nro. 1 si erge in cima al monte Rimboşiu, alto 790 m. Questa torre di vedetta era conosciuta agli studiosi anche di periodi precedenti.⁴⁴ Il Torma rileva a proposito che il vallo vi manca e le diverse torri di guardia potevano essere collegate fra di loro da una palizzata. Nemmeno la fotografia aerea rileva un vallo davanti alla torre, esso spunta invece sulla pendice del monte, a sud della vetta. Esso è poi molto bene visibile nel tratto che sale il versante del monte vicino (Tav. LXIV, 2, 2).⁴⁵ Entro il vallo è ben riconoscibile la torre di vedetta seguente che ha dimensioni identiche alla precedente (Tav. LXVI, 2, 3). Secondo il Torma, la torre rotonda situata a sud della torre di vedetta posta in cima al Rimboşiu, e ch'egli ricorda nella sua esposizione prima, si trova sul Dosu Markului.⁴⁶ Secondo la sua stima il diametro della torre era di 8 metri, lo spessore delle mura di 1,3 metro. Per quanto le possibilità permettano i confronti, il diametro delle torri di vedetta rotonde, per tutta la montagna Meszes, risulta in media di 10 metri. Che il Torma avesse menzionato le due torri in parola, risulta indubitabilmente dalla distanza da lui indicata fra le due costruzioni. Secondo lui essa era di 1200 passi. In base alla fotografia aerea essa è, in linea d'aria, di 900 metri. I due dati quindi sono conformi.

Fra le fotografie aeree prese sulle regioni adiacenti, quelle sul crinale del Meszes non sono le sole a fornirci dati per conoscere il sistema di fortificazioni romano. Dobbiamo estendere la nostra attenzione anche a quella larga striscia di territorio che si stende in mezzo alla catena dei monti, fra il sistema di valli e le basi militari del *limes*, cioè gli accampamenti situati nelle valli dei fiumicelli Egregy e Almás.⁴⁷ Questa striscia di territorio costituiva la base di operazione delle milizie delle torri di vedetta. Entro tali torri, a sud-est di Hódosfalva, vicino

⁴³ La porta occidentale dell'accampamento di Sebesvár non è stata disseppepita. Della strada che ne dovette dipartirsi parla il C. Torma (*Limes Dacicus* 44). Secondo lui essa, facendo il giro dell'angolo nord-occidentale del *castellum*, passava verso ovest attraverso la parte denominata „Dimbu mori“. Forse ne dipartivano diramazioni per condurre direttamente ai *burgus* del *limes*. — Sulla porta orientale dal *castellum* di Sebesvár v. M. Macrea l. c. 215 e segg.

⁴⁴ C. Torma, l. c. 58 e segg. A. Buday, *Dolgozatok* 3, 1912, 107. Il Buday ritiene che la costruzione avesse pianta quadrangolare, senza aver perlustrato il luogo di persona.

⁴⁵ L'argilla che costituisce le pendici del monte Meszes non conserva le forme della superficie, molte sono le parti scoscelse, dove il suolo frana di frequente. In tali tratti, s'intende, inutilmente si ricercano gli avanzi del vallo elevato di argilla. Essi, insieme col terreno, sono scesi nella valle sottostante. — Senza procedere a scavi sul luogo non possiamo respingere naturalmente neanche l'ipotesi che vi fossero delle palizzate.

⁴⁶ C. Torma, l. c. 58. Siccome lui procede da sud verso nord, ricorda prima quest'ultima torre. Cfr. A. Buday, l. c., che menziona in questo luogo di nuovo i resti di un edificio quadrato.

⁴⁷ Secondo la concezione del Torma (l. c. 115), la strada che collegava gli accampamenti del *limes* passava dalla valle dell'Egregy in quella dell'Almás. Dall'accampamento di Vármező poi la strada del *limes* si sarebbe diretta, via Nagyrajtole—Nyerce—Középlak, verso Nagyalmás. Ma egli non conferma tale asserzione con ricerche fatte sulla faccia dei luoghi. Il miliario di Nagyalmás (CIL III 8060) che si ritiene appartenesse alla strada di collegamento fra i castelli del *limes*, indica 16 miglia romane di distanza da Resculum (M. Macrea, l. c. 233). Se Resculum si identifica alla colonia di Sebesvár, la distanza indicata può essere armonizzata con quella reale soltanto supponendo che questa strada facesse un lungo giro verso Bánffy-hunyad, come lo supponeva il Torma (l. c. 62). Cfr. per i due toponomici indicati sulla pietra miliare. A. Alföldi, *Diss. Pann. I*, 10, 1940, 48. Quanto all'identificazione del campo di Sebesvár a Resculum, essa dev'essere annoverata alle ipotesi da confermarsi ancora nel futuro. — In altri tratti come attestano i rilievi aerei, la strada del *limes* correva parallela al sistema di valli, seguendo la vallata dell'Egregy. E strano che a sud di Vármező si allontana tanto dalla linea della cresta del Meszes, per passare nella vallata dell'Almás dove il è stato rinvenuto.

cioè alla strada che conduce a Bánffyhunyard, sulla fotografia aerea si vede la pianta quadrata d'un altro accampamento minore (*praesidium*) (Tav. LXIII, 3, tav. LXV, 1, 1). Le due mura più lunghe misurano circa 100 metri, quelle più brevi 70 metri. Fin qui non si sapeva nulla su questo campo di dimensioni minori, nè *praesidia* di dimensioni analoghe sono stati osservati lungo il *limes* del Meszes.⁴⁸ Esso è situato a circa 4 km di distanza dal crinale del monte. Le torri di vedetta più vicine sono i due *burgus* rotondi sopra menzionati. Le strade che si dipartono dalle porte del *castellum* sono poco chiare sulla fotografia aerea, ma può darsi che la strada del *limes*, correndo verso il *castellum* di Sebesvár, attraversasse anche questo presidio.

Fra gli accampamenti della valle dell'Egrefy la fotografia aerea rileva molto chiaramente quello di Vármező, benché esso fosse situato quasi esattamente nel territorio dell'attuale comune (Tav. LXIII, 4; tav. LXV, 2, 1).⁴⁹ Il campo è noto da lungo tempo, essendo quello più importante del tratto medio dal *limes* sul Meszes.⁵⁰ La sua distanza dalla linea del *limes* è di 6 km. Probabilmente esso era collegato con parecchi *burgus*, forse attraverso alcuni *praesidium* minori (p. es. quello di Hódosfalva).

Le torri di vedetta che si ritrovano sul monte Meszes erano relativamente vicine le une alle altre, sicché era facile lo scambio delle segnalazioni ottiche. I rilevamenti aerei non ci presentano strade che avessero collegato i diversi *burgus*, ma si può pure supporre che le diverse stazioni di guardi fossero congiunte tra di loro da sentieri, le cui vestigia però attualmente non si vedono più. Vicino a Porolissum, dalla valle del fiume Egrefy, alla linea del *limes* si accompagna una strada romana bene costruita, seguendo il vallo per un tratto abbastanza esteso. Nella foresta si distinguono bene le due linee parallele, quella del vallo e l'altra della strada, in una distanza di circa 100 metri l'una dall'altra (Tav. LXIII, 5; tav. LXVI, 1, 1-2). La linea interna (segnata con la freccia nro. 1) è la strada selciata dei Romani che dalla direzione di Felsőnyárló svolta per accompagnare il vallo (freccia nro. 2) la cui convessità si scorge bene nella giovane foresta. Tale è la struttura del vallo ad ovest di Porolissum; entro il vallo stesso qua e là si trovano torri vedetta rotonde.⁵¹

⁴⁸ Un campo analogo di dimensioni minori era probabilmente quello di Szentpéterfalva. Le dimensioni di quest'ultimo non ci sono note. *C. Torma*, Adalék északnyugati Dacia föld és helyiratához (Contributo alla topografia della Dacia nord-occidentale) 1864, 12 e segg.

⁴⁹ La prima sua menzione *C. Torma*, Adalék 11 e segg. Secondo i dati ivi pubblicati la sua lunghezza era di 205, la larghezza di 170 passi.

⁵⁰ Secondo i bolli laterizi ritrovati, una delle truppe di occupazione era la *cohors II Numidarum milliaria* (CIL III 8074, 22 = 1633, 5; *G. Téglás*, Klio 10, 1910, 500) cfr. *J. Szilágyi*, Közlemények az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. (Pubblicazioni del Reparto Numismatico ed Archeologico del Museo Transilvano) 3, 1943, 95. *W. Wagner* (l. c. 173 e segg.) la ritiene identica alla *cohors II Flavia Numidarum* che nel 129 d. Cr. era di stazione nella Dacia inferior (CIL XVI 75). Siccome quest'ultima formazione tanto nel diploma militare risalente al 129 d. Cr., quanto nel *cursus honorum* di Thyateira, (ILS 8853 = CIG 3497 = IGR IV 1213) figura insieme alla *cohors II Flavia Bessorum* (Cfr. *W. Wagner*, l. c. 97) e siccome d'altra parte la regione di Vármező non apparteneva mai alla Dacia inferiore, l'identificazione per il momento non può essere accettata. Mentre i monumenti della *cohors II Flavia Bessorum* sono ormai noti nella Dacia inferiore (Kissink; Cfr. *C. Daicoviciu*, AIdStCl 2, 1936, 213), non vi è stato dissotterrato alcun documento relativo alla *cohors II Flavia Numidarum* il che certo non conferma l'identificazione. Dobbiamo ritenere egualmente incerta la dislocazione delle due coorti nella Siria ai tempi di Marco Aurelio. Cfr. *A. v. Premerstein*, ÖJ. 13, 1910, 205, n. 21.

⁵¹ Quando visitai il luogo l'ultima volta, vi trovai due piccole torri di guardia che non si vedono sulla fotografia aerea. Entrambe si trovano tra il punto di altitudine nro. 631 (Vurfu druii) e la svolta del vallo verso oriente, quindi *A. Buday* non ne conosceva alcuna (Dolgozatok 5, 1914, 95). Le due torri rotonde hanno un diametro di 10 metri, una di esse sembra del tutto intatta, nell'interno dell'altra si aprono cavità enormi. In questo settore non c'è un vallo doppio (*A. Buday*, l. c. 96). Anche la strada romana passa in una distanza maggiore dal vallo che non quella indicata per l'intervallo fra i due bracci del vallo (5-6 metri). Neanche *St. Ferenczi* (l. c. 21 e segg.) ha trovato in questo tratto tracce di vallo doppio.

Così si arriva ad uno dei punti più interessanti del *limes* del Meszes, al punto di altitudine nro. 449 (Tav. LXIII, 6; tav. LXVI, 2). Il vallo che fin qui aveva direzione press'a poco nord-sud, qui svolta d'improvviso verso oriente. Il terrapieno costituisce l'orlo d'una foresta seguendo la linea di confine tra la foresta ed un terreno pascolativo (Tav. LXVI, 2, 1). Nelle fotografie aeree ingrandite i sentieri che tagliano il vallo, fanno vedere con le loro incavature, quanto dislivello venga prodotto qui dal vallo. Esso con lievi incurvature se avvicina al punto 449 di altitudine, formandovi un forte angolo e svoltando verso oriente, verso Porolissum (Tav. LXVI, 2, 2). Dove la linea del vallo si spezza, si distinguono le tracce di un edificio rotondo, anzi tracce di più edifici.⁵² Inoltre sulla fotografia aerea si può seguire molto bene anche un altro braccio del *limes* che dal punto di altitudine nro. 449 passa più oltre verso nord. Il primò dei *burgi* rotondi che sono impiantati lungo il vallo è riconoscibile a circa 200 metri dal punto di diramazione del medesimo (Tav. LXVI, 2, 4). È incerto se il vallo avesse un'apertura o porta al punto di diramazione, ma è assolutamente sicuro che la fotografia presenta un punto importante del sistema di fortificazioni. La strada che seguiva la linea del vallo, sbucando dalla foresta, si dirama anch'essa. Sul campo aperto la biforcazione si vede bene: un braccio continua verso est, nella direzione di Porolissum, l'altro si attacca alla diramazione del vallo. Lascia invece incertezza la fotografia rispetto all'età dei due rami del vallo. Siccome entrambi sono fiancheggiati da torri di vedetta dalla pianta identica, non possiamo supporre grandi differenze di età fra di loro. Ma anche a questa domanda una risposta definitiva potrà essere data unicamente in base agli scavi.

Uno dei rami del vallo quindi dal punto di altitudine nro. 449 si riprende verso Porolissum. Esaminiamo quanto di questo settore del vallo hanno stabilito gli archeologi che l'avevano esplorato prima di noi. Tanto Á. Buday, quanto St. Ferenczi passarono non già dalla diramazione del vallo verso Porolissum, bensì in senso inverso, esplorando la regione a partire dal Pomet (il campo di Porolissum) sino alla biforcazione del vallo. Á. Buday cominciò la descrizione di questo tratto vicino a Porolissum, dal punto di altitudine nro. 430, osservando di là un terrapieno che collegava fra di loro le torri di vedetta impostate sulle vette.⁵³ La prima torre di vedetta egli la ricerca sul Dealu Ferici (punto di altitudine nro. 456). Su questa piccola vetta si trova infatti una torre di guardia rotonda, ma l'esistenza del terrapieno davanti ad essa non è certa, e il territorio dove lo ricercava il Buday appartiene già al territorio della città di Porolissum. Recentemente vi è stato disseppellito un santuario.⁵⁴ Esso non vi stava certo isolato, bensì circondato da parecchi edifici monumentali situati lungo la strada che si dipartiva da una delle porte dell'accampamento. Il selciato a questo luogo è visibile, e più oltre a ponente del santuario si distinguono anche le tracce di un edificio di maggiori dimensioni.⁵⁵ Anche se il territorio in questione non apparteneva in senso stretto al territorio interno della città, non è possibile che il vallo avesse tagliato questa parte, tanto meno in quanto da nessuna parte si vedono le tracce del vallo, si vedono sempre unicamente quelle della strada selciata. St. Ferenczi

⁵² Á. Buday (l. c. 97) parlando di questo punto, menziona una torre di vedetta che però St. Ferenczi (l. c. 208) non vi ha ritrovato più. In occasione della mia esplorazione sul luogo le tracce rilevate dalla fotografia aerea all'angolo del vallo non hanno presentato una pianta ben definita, di modo che si potro dire soltanto in base a scavi quali fossero le dimensioni e la destinazione della costruzione. Dappertutto nella regione si ritrovano mattoni romani. Alcune centinaia di metri ad ovest dal punto di altitudine nro. 449, dentro il vallo, si distinguono inequivocabilmente le fondamenta di una torre di vedetta rotonda. Può darsi che sia questa la torre che Á. Buday aveva indicato.

⁵³ L. c. 95 e segg.

⁵⁴ Gli scavi stati interrotti nel 1939. C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 1941, 323. Secondo notizie raccolte da persone che assistevano agli scavi, è là che è tornata alla luce l'iscrizione che rivela l'appartenenza del tempio al culto del dio siriano Bel. Esso venne restaurato ai tempi dell'imperatore Caracalla. Cfr. C. Daicoviciu, l. c. 330, n. 2. La pietra epigrafica attualmente si conserva nel Collegio Wesselényi di Zilah.

⁵⁵ Gli scavi da iniziarsi nel prossimo futuro a Porolissum dovranno chiarire i problemi di questo interessante gruppo di edifici.

in genere conferma le osservazioni del Buday, ma egli probabilmente cominciò a seguire il vallo più lontano dall'accampamento.⁵⁶

Il tratto più appariscente del vallo che conduce a Porolissum è il terrapieno doppio su una delle selle di monte più basse (Tav. LXVI, 2, 3). Questo particolare si percepisce molto bene anche sul terreno, dato ch'esso si eleva dal terreno che lo circonda. Á. Buday, pur menzionando il vallo doppio, dice che dove il vallo si divide in due rami, esso diventa anche più piatto.⁵⁷ St. Ferenczi invece si occupa del tratto in esame molto particolareggiatamente.⁵⁸ Secondo le sue osservazioni, all'estremità orientale della sella del monte il vallo si biforca e i due rami corrono uno rispetto all'altro piuttosto irregolarmente. Il braccio meridionale è il vallo del *limes* in senso proprio, quello settentrionale, dopo 30 metri, cessa, allargandosi all'estremità ad un quadrato che corrisponde alla pianta di un fortino. Ambedue i valli si allargano notevolmente. Il Ferenczi ritiene il braccio nord più antico, quello sud sarebbe eretto dopo la scomparsa del primo.⁵⁹ Dobbiamo aggiungere alle osservazioni del Ferenczi che la strada passava dietro il vallo meridionale. Sulla fotografia aerea il vallo doppio si vede benissimo in modo che siamo in grado di modificare e completare le constatazioni dei Ferenczi come appresso. Seguendo il vallo da occidente risulta indubbio che la sua diretta continuazione è il braccio meridionale, quindi in questo punto l'osservazione del Ferenczi è giusta. È parimenti giusto che l'estremità occidentale del ramo settentrionale non si connette al vallo predetto. Anche se la menzione di un'area di 20×20 metri, indicata all'estremità del vallo meridionale è una esagerazione, tuttavia vi si vede innegabilmente un allargamento che doveva diminuire a questo punto l'intervallo. Ma il Ferenczi sbaglia affermando che il braccio meridionale continua anche verso occidente. La fotografia dimostra inequivocabilmente che si tratta al contrario della continuazione del braccio settentrionale. Esaminiamo i rapporti fra i valli e la strada. Quest'ultima che segue il vallo a cominciare dal punto di altitudine nro. 449, corre dietro il braccio meridionale sino alla fine del tratto doppio, poi ne fa il giro e si accompagna alla parte di dietro del braccio settentrionale. Ciò naturalmente non toglie che passasse una strada anche nell'intervallo tuttavia tale ipotesi non viene comprovata dalla fotografia aerea. Se gli scavi riportassero alla luce una strada nell'intervallo tra i due rami, il tratto doppio offrirebbe l'aspetto di una salita difesa, molto più regolare di quanto ce l'ha descritta il Ferenczi. Beninteso, e giova accentuare questo fatto, si tratta sempre della testimonianza delle esplorazioni aeree, le ulteriori prove delle ipotesi cui esse servono di base si attendono dagli scavi. Sempre gli scavi dovranno chiarire anche l'età di questo tratto del vallo che apparentemente tronco, segue il vallo esterno del *limes*, verso Porolissum. Ad oriente del vallo doppio i fotogrammi ci presentano le tracce del vallo per altri 500 metri.

Il *limes* esterno, come abbiamo detto, corre a settentrione del punto di altitudine nro. 449. Più sopra abbiamo presentato un settore del vallo, quello che segue subito dopo la diramazione, insieme con la torre di vedetta ivi collocata. La continuazione di questo settore, sul versante del Maguricse, si vede sulla fotografia seguente (Tav. LXIII, 7; tav. LXVII, 1).⁶⁰ Essa ci presenta due tratti dell'aggere quasi paralleli fra di loro. Si desume dalle torri di vedetta che è il vallo orientale da considerarsi come il *limes* romano (Tav. LXVII, 1, 1). St. Ferenczi ci fa conoscere il

⁵⁶ L. c. 206. Dalla sua indicazione non risulta con precisione da quale punto egli avesse incominciato a seguire il vallo. Egli non fa menzione del santuario, benché nel 1941 esso fosse già riportato alla luce. È dubbio se avesse visto i resti del vallo ad oriente del Dealu Ferici o soltanto ad occidente di esso.

⁵⁷ L. c. 96.

⁵⁸ L. c. 207 e segg., fig. nro. 11.

⁵⁹ Non vedo alcuna ragione di supporre differenze di cronologia fra i due valli, specie se si debba ricorrere all'ipotesi che l'uno venisse interrotto, affinché a soli 15 metri di distanza ne venisse elevato l'altro.

⁶⁰ Il nome Magurica (Magurița) che si trova sulle carte geografiche militari è erroneo, la popolazione di Mojgrád conosce il monte col nome Maguricse.

vallo occidentale di cui non trova la continuazione nè a sud, nè a nord.⁶¹ Anche qui un risultato definitivo si potrà ottenere soltanto in base al confronto della struttura dei due valli. Nella regione della porta del Meszes è possibile che si ritrovano non soltanto valli di epoca romana, ma eventualmente anche aggeri preistorici. Gli abitanti del bacino transilvano cercavano sempre di fortificare quest'importante porta d'ingresso e così può darsi che oltre al *limes* romano ci si rintraccino anche fortificazioni in terra e aggeri preistorici.⁶²

Il punto nevralgico della Dacia settentrionale, e in pari tempo sede dell'accampamento più importante del *limes* del Meszes fu Porolissum.⁶³ In primo luogo per la sua importante situazione strategica la città ebbe una funzione notevolissima nella storia della Dacia.⁶⁴ Il suo alto significato risulta anche dal fatto che in occasione della tripartizione della provincia una delle parti venne denominata da questa città.⁶⁵ Già sulla fine dello scorso secolo venne assodato che i ruderi di Porolissum si vedono sopra il comune di Mojgrád (comitato di Szilágy).⁶⁶ Tale affermazione è stata ulteriormente comprovata tanto dagli scavi,⁶⁷ quanto dal materiale epigrafico dissotterrato.⁶⁸

Sulla fotografia aerea appaiono subito, in cima al monte Pomet che si erge nel comune di Mojgrád, i resti dell'accampamento di Porolissum (Tav. XLIII, 8; tav. LXVII, 2, 1).⁶⁹ Esso venne

⁶¹ L. c. 208.

⁶² St. Ferenczi ha rilevato il fatto che negli scavi eseguiti a Pogujor G. Finály venne indotto in errore appunto da aggeri risalenti ad epoche diverse (l. c. 209 e segg., Cfr. G. Finály, Arch. Ért. 24, 1904, 9 e segg.)

⁶³ Le opere più importanti sul significato di Porolissum: C. Torma: Adalék 1864, 15 e segg.; Limes Dacicus 1880, 80 segg.; CIL III p. 167; A. Buday, Dolgozatok 2, 1911, 70 segg.; 5, 1914, 67 e segg.; 6, 1915, 51 e segg.; C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 1941, 323 e segg.

⁶⁴ Di recente la funzione militare di Porolissum è stata messa in rilievo da F. Altheim, Die Soldatenkaiser 1938, 95 e segg. Le sue affermazioni generiche sull'ambiente rispondono al vero soltanto in parte, ma proprio per il loro carattere schematico è superfluo dilungarci sulla loro confutazione.

⁶⁵ Per la data della tripartizione cfr. A. v. Premmerstein, Wiener Eranos 1909, 256 e segg. Egli mette la data tra l'8 luglio 158 e il 27 settembre 159. La determinazione della data è connessa alla datazione del diploma di Domásnya (CIL XVI 110). C. Daicoviciu (Siebenbürgen im Altertum 1943, 89), in base ad informazioni di A. Stein (l. c. 90, n. 1) restringe il limite tra l'8 luglio 158 e il 27 settembre del medesimo anno. Anche questa affermazione è probabilmente in connessione alla nuova datazione del diploma di Domásnya. — Dacia Porolissensis era la parte settentrionale della provincia. La sua formazione era senza dubbio conseguenza delle minacce provenienti da nord. Gli aggressori sarebbero stati probabilmente i liberi Daci. A. v. Premmerstein, l. c. 263 e segg.; C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité 1938, 41 e segg. Cfr. Brandis, PWRE IV 1971 e segg.; W. Hüttl, Antoninus Pius 1, 1936, 284 e segg. — Per i procuratori che presiedevano la Dacia Porolissensis dopo la tripartizione v. CIL XVI 110; A. v. Premmerstein, l. c. 265; D. Detschew, Klio 30, 1937, 190.

⁶⁶ L'identificazione è merito di C. Torma (Adalék 32) che vi procedette prima in base a Tolomeo (III 8,4) e alla Tabula Peutingeriana (VIII 3).

⁶⁷ Sono stati eseguiti degli scavi nella colonia civile di Porolissum: Conte D. Teleki, Erdélyi Múzeum (Museo Transilvano) 25, 1908, 260; A. Buday, ibid. 340 e segg.; Dolgozatok 2, 1911, 570 e segg.; 5, 1914, 67 e segg.; 6, 1915, 51 e segg. — Sono stati effettuati scavi anche nell'interno e nei dintorni dell'accampamento, negli anni 1938—39. Un resoconto particolareggiato dei medesimi si attende da C. Daicoviciu (Dacia 7—8, 323).

⁶⁸ CIL III 836, 837, 1635/4, 7638, 7639, 7640 (= 6249), 7642; Dolgozatok 6, 1915, 71 e segg., fig. 13; Dacia 7—8, 323 e segg. XXXIII 1—2, XXXIV 1—7a—f. Inoltre si conservano parecchie iscrizioni inedite al Collegio Wesselényi di Zilah. — Monumenti particolarmente importanti sono due diplomi militari (Dacia 330 e segg. A—B) e un frammento ritrovato in un tempo anteriore (CIL XVI 68, cfr. A. Buday, Dolgozatok Szeged, 1. 1925, 26 e segg.; C. Daicoviciu, AIdStCl 2, 1933—35, 71 e segg.; Dacia 7—8, 329 e segg.).

⁶⁹ L'accampamento misura 250 × 375 metri, la sua superficie quindi risulta di 9.3 ettari (C. Daicoviciu, ACMI 1930—31, 7, n. 6). A prescindere dai campi legionari (Apulum = Gyulafehérvár, Potaissa = Torda) è il maggior campo stativo delle truppe ausiliarie di tutta la Dacia. Per le sue dimensioni esso avrebbe potuto servir da stanza anche a due formazioni ausiliarie. Per le dimensioni dei campi per truppe ausiliarie sul *limes* di Germania e di Britannia v. Fabricius, PWRE XIII 577 e segg. Per i campi di Dacia cfr. V. Christescu, l. c. 128 e segg. Per le dimensioni v. C. Daicoviciu, ACMI 1930—31, 7, n. 6; cfr. l'osservazione di W. Wagner (l. c. 198, n. 852). Le cause delle ridotte dimensioni degli accampamenti del *limes* di Dacia devono ricercarsi altrove. Anche il personale presidiario delle torri di vedetta avanzate appartenevano agli accampamenti in modo che nei *castella* rimaneva soltanto il nucleo della formazione.

costruito su una larga vetta di monte; sotto questo aspetto esso non rassomiglia agli altri accampamenti di *auxilia* della Dacia, situati prevalentemente sulle terrazze delle vallate dei fiumi. Il criterio principale nello scegliere tale sito era la necessità dell'osservazione della sella situata di fronte al campo, nonché della strada naturale che la attraversava.⁷⁰ Detta sella di monte, identica al punto di altitudine 449 della carta geografica, costituisce un largo valico verso il Bassopiano ungherese. L'orientamento del campo concentrava l'attenzione senza dubbio al valico.⁷¹ Nel passaggio in esame dovrà essere ricercata la porta del Meszes, più volte menzionata nel Medioevo.⁷²

I contorni del campo dagli angoli arrotondati si distinguono bene sul rilievo aereo, vi si riconosce anche la strada che si diparte dalla porta sud-occidentale. La linea più scura, parallela al muro sud-occidentale, è forse la traccia del fossato (*vallum*) che lo fiancheggiava. Vicino all'angolo occidentale dell'accampamento la fotografia rivela tracce di edifici potenti. (Tav. LXVII, 2, 2). Si tratta probabilmente di una dipendenza del campo destinata alle truppe di occupazione. Si può pensare ad un bagno,⁷³ o piuttosto al santuario, o ai santuari di divinità predilette all'esercito.⁷⁴ Accanto alla costruzione il terreno presenta ben visibile una terrazza che termina a semicerchio, considerata da C. Torma come anfiteatro.⁷⁵ La metà della cavea però non è scavata nella roccia, come di solito. La sua forma semicircolare da nell'occhio solamente perché dal di sopra vi scivolarono molte macerie di edifici.⁷⁶ In generale ad occidente del campo non ritroviamo un gruppo di edifici connessi: anche la fotografia aerea rileva soltanto edifici isolati. Il terreno innanzi all'accampamento rimase aperto verso il nemico (verso ovest),⁷⁷ gli edifici isolati nei dintorni del campo devono essere costruzioni delle truppe di presidio.⁷⁸ Invece a sud e ad est del campo è situata la colonia civile che era probabilmente anch'essa circondata di muro, come si può dedurre dalla lunga linea dritta che si vede sulla fotografia aerea e che sembra essere interrotta da bastioni (Tav. LXVII, 2, 3). A sud-ovest del municipio si stende la salita di Orsoieci dove era situata l'antica necropoli romana.⁷⁹ Anche nella parte superiore della valle che si apre al lato nord-orientale del campo (valle Serata) in alcuni luoghi

⁷⁰ Già C. Torma richiamò l'attenzione all'ubicazione interessante del campo (Adalék 16).

⁷¹ F. Altheim, l. c. 95 e segg.

⁷² Essa viene ricercata in generale nella valle di Vártelek. V. M. Petri, Szilágymegye monográfiája (Monografia del comitato di Szilágy) 1901, 223 e segg; St. Ferenczi, l. c. 211. Circa il chiostro denominato dalla porta del Meszes v. A. Buday, Dolgozatok, 6, 1915, 77 e segg. Partendo dalla ubicazione del campo di Porolissum, non v'è ragione di ricercare l'importante strada medievale in una valle laterale. Le strade selciate romane persisterono nel Medioevo e proprio il nodo di queste linee (Porolissum) conferiva alla porta del Meszes un significato straordinario.

⁷³ Presso gli accampamenti della Dacia sono state dissotterrate parecchie terme, benché sempre lungo il muro più esteso, mai davanti all'angolo del campo. Così ad Alsóilosva (C. Torma, AEM 3, 1879, 86 e segg.) e a Bereck (E. Panaitescu, Bull. Ac. Roum. 25, 1929, 78). Si presumono altri bagni presso i castelli di Szamosújvár (J. Ornstein, AEM 14, 1890, 171) e di Sebesvár (C. Torma, Limes Dacicus 44).

⁷⁴ Dev'essere preso in considerazione in primo luogo un santuario di Giove Dolicheno o un Mitreo. Analoga era la disposizione del Dolicheno a Brigetio; cfr. F. Láng, Klebelsberg Emlékkönyv (Studi in memoria di C. Klebelsberg) 1925, 93 e seg.

⁷⁵ Adalék 16.

⁷⁶ St. Ferenczi (l. c. 206) a differenza del Torma, credè di ritrovare l'antico anfiteatro ad ovest del Pomet, nell'incurvatura dei valli del *limes*. Sul luogo da lui indicato nè la fotografia aerea, nè il terreno stesso presenta qualsiasi cosa. La costruzione descritta dal Ferenczi non può essere un anfiteatro neanche per le sue dimensioni.

⁷⁷ Le osservazioni di F. Altheim (l. c. 95 e segg.) sull'*antecastrum*, soprattutto sul Magura, sono esagerazioni di uno studioso impraticco delle condizioni geologiche locali.

⁷⁸ Il tempio di Bel ad ovest del campo venne restaurato dal *numerus Palmyrenorum* (C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 330, n. 2). — È incerto chi avesse costruito l'edificio minore scavato accanto al lato nord-orientale dell'accampamento. Vi eresse un altare alla *Dea Syria* un tale *Aurelius (Ste)panus dec. mun. Porolissensis* (C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 325, XXXIV, 6). L'indicazione „angolo nord-occidentale“ può produrre un equivoco, è più giusto indicare gli angoli del campo secondo i quattro punti cardinali ed i lati del medesimo con le regioni secondarie del cielo.

⁷⁹ Cfr. C. Daicoviciu, l. c. 324, XXXIV 5.

la fotografia aerea rileva edifici; la città si espandeva quindi anche in quella direzione (Tav. LXVII, 2, 4).⁸⁰

Il campo di Porolissum poteva difendere efficacemente il passo del Meszes soltanto se anche la larga vallata di Beréd, situata a nordest di esso, era sbarrata da valli o da forti. Gli studiosi che hanno visitato la regione descrivono unanimemente la diga di sbarramento che diparte dal campo.⁸¹ La diga ben riconoscibile anche sul terreno, si distingue con particolare chiarezza sulla fotografia aerea. La convessità dell'aggere si scorge molto bene in una radura del bosco (Tav. LXVIII, 1, 2), poi quale linea scura dritta si mostra sui pascoli (Tav. LXVIII, 1, 4). All'aggere si accompagna un *praesidium* minore (Tav. LXVIII, 1, 3) che in confronto al campo di Porolissum (Tav. LXVIII, 1, 1) era atto ad ospitare circa 50—80 uomini soltanto.⁸² Questo presidio minore differisce dalle torri di vedetta non soltanto per la sua pianta quadrangolare, ma anche con le sue dimensioni. Inoltre esso si attacca immediatamente all'aggere, mentre le torri per sentinelle si elevano dietro il vallo ad una certa distanza da esso.⁸³ L'aggere, oltrepassando il *praesidium*, sbarra la valle di Beréd,⁸⁴ raggiungendo probabilmente la linea esterna del *limes* che passa sopra la stessa valle.⁸⁵

Già C. Torma constatò, in cima al Magura che si erge a nord del Pomet, l'esistenza di una fortificazione dei Daci.⁸⁶ Tale ipotesi è stata riconfermata dalla ceramica ritrovata a questo luogo, a carattere essenzialmente dacico.⁸⁷ La piana cima del monte estremamente ripido, di origine vulcanica, offriva ai suoi abitanti una stanza molto difesa. All'orlo della vetta è stata provata l'esistenza di una cinta di mura ed è stato chiarito anche il problema della salita.⁸⁸ Sulla fotografia aerea non si vede alcuna traccia delle mura che corrono in una fitta foresta (Tav. LXVIII, 2). La terrazza che si vede sulla pendice orientale del monte è probabilmente artificiale, le tracce di essa sono riconoscibili. Sulla vetta si vedono tracce irregolari, al posto della colonia. Si distinguono indubitabilmente anche la fondamenta di una torre di vedetta (Tav. LXVIII, 2, 1). Questa stazione di segnalazione poteva servire a trasmettere i segnali tra il vicino campo di Porolissum e le torri di vedetta del tratto del *limes* situato a settentrione del monte Magura. La favorevole situazione dell'accampamento impiantato sul Pomet rese possibile che le proprie truppe di presidio mantenessero rapporti diretti, mediante segnalazioni ottiche, con le numerose torri di vedetta del *limes*. Il monte Magura stesso sbarrava la vista ad un lato verso

⁸⁰ Secondo C. Torma (Limes Dacicus 81 e seg.) la valle Serata era sbarrata da un muro di pietra. A. Buday considerava questo muro di pietra come un tratto del *limes*, divenuto inutilizzabile dopo l'espandersi della città (Dolgozatok 5, 1914, 104 e segg.).

⁸¹ C. Torma, Limes Dacicus 83 e seg; A. Buday, Dolgozatok 5, 1914, 97 e segg; C. Daicoviciu, AIdStCl 2, 1933—35, 255; St. Ferenczi, 1. c. 191 e segg.

⁸² La fotografia aerea riconferma la descrizione di St. Ferenczi sul presidio situato al punto di altitudine nro. 283 (1. c. 197, fig. 7). Di fronte al A. Buday (1. c. 102, fig. 8) egli constata che il *praesidium* ha pianta quadrangolare e un lato di essa fa parte dell'aggere stesso, sicché il muro del presidio si stacca dalla linea dell'aggere soltanto presso i due angoli. Gli scavi di saggio ivi compiuti hanno rimesso alla luce ceramiche risalenti al II secolo d. Cr. (C. Daicoviciu, 1. c.).

⁸³ Lungo questo tratto dell'aggere il Buday (1. c. 99 e seg.) osservò parecchie torri di vedetta minori e un accampamento secondario sul monte Csitera. C. Daicoviciu (1. c.) menziona due o tre campi di terra. Il Ferenczi (1. c.) ricorda un forte a pianta irregolare sul Csitera, con dentro un *burgus* e, oltre al *praesidium* indicato anche sulla fotografia aerea con il punto di altitudine nro. 283, un forte press'a poco analogo ad esso. — Sul Csitera si trova un campo romano maggiore a pianta rettangolare. La sua forma risponde a quella del *castellum* romano. Di questo campo e delle torri di guardia nei dintorni di Porolissum parleremo più innanzi.

⁸⁴ La continuazione del vallo è stata osservata tanto da C. Daicoviciu (1. c. 255), quanto dal St. Ferenczi (1. c. 197), in contrasto alle osservazioni di A. Buday (1. c. 102).

⁸⁵ Per questo tratto v. il più recente riassunto di St. Ferenczi (1. c. 211 e segg.).

⁸⁶ Adalék 15.

⁸⁷ St. Ferenczi, 1. c. 202. Purtroppo le ceramiche presentate nella fig. 10, per la poca chiarezza dell'illustrazione, non consentono conclusioni significative.

⁸⁸ St. Ferenczi, 1. c. 200, fig. 9.

nord. Viceversa appunto la posizione dominatrice della torre di vedetta sul Magura, sopra il tratto settentrionale del *limes*, rese possibile di accogliere le segnalazioni di luce delle altre torri, e di trasmetterle senza indugio al campo di Porolissum.

Con alcune fotografie aeree staccate dal ricco materiale ed esaminate a parte, ci siamo avvicinati al complesso problema del *limes* della Dacia. Esse conferiscono alla letteratura della questione senza dubbio una nuova nota, introducendovi in pari tempo un nuovo metodo di ricerca. Oltre a ciò le ricognizioni aeree hanno fornito notevoli prove per decidere se esisteva ai confini della Dacia una difesa della frontiera organizzata o meno. A nostro avviso a tale domanda possiamo dare, e con tranquilla coscienza, una risposta affermativa. Da ora in poi le esplorazioni aeree rappresentano un mezzo di ricerca importantissimo per le indagini archeologiche il quale offre punti di appoggio e di riferimento per riconoscere le particolarità del *limes* di Dacia, anzi, per determinare anche la cronologia del sistema del confine fortificato di quella provincia. Sarebbe tuttavia avventato trattare nel presente saggio dei suddetti punti di appoggio. Il giusto metodo delle ricerche esige che le osservazioni ricavate dalle esplorazioni aeree vengano controllate sul terreno. Una coscienzosa perlustrazione del complesso strategico della difesa del confine della Dacia dev'essere seguita, all'occorrenza, da scavi. Questi scavi varranno a pronunciare nella questione del *limes* romano nella Dacia la parola decisiva. Prima di essi ogni giudizio sul sistema di difesa o sulla sua storia sarebbe incerto e frettoloso.

I rilievi aerei hanno gettato una luce rivelatrice sull'importante situazione strategica di Porolissum al confine settentrionale della Dacia. Il riconoscimento della vantaggiosa configurazione geografica del territorio non dev'essere attribuito alla sagacità dei Romani: già ai tempi dei Daci vi dovette esistere un centro importante. Sono invece i Romani che riconobbero che la cresta del Meszes forma una linea di divisione naturale. Dopo avervi fissato i confini della nuova provincia, era naturale la fortificazione del varco più importante. I Romani occuparono la linea del Meszes, insieme con Porolissum, probabilmente nella seconda guerra dacica di Traiano (104—105).⁸⁹ L'accampamento di Porolissum, anche se in forma diversa da quella che ci presentano le esplorazioni aeree, deve risalire ai tempi di Traiano. La prima formazione di occupazione era presumibilmente la *cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium Romanorum*.⁹⁰ I due diplomi rinvenuti di recente a Porolissum fanno menzione di questa formazione fra le truppe ausiliarie di guarnigione nella Dacia negli anni 106 e 110 d. Cr. Siccome il proprietario di entrambi i diplomi apparteneva alla detta coorte, sembra molto probabile l'ipotesi che gli *auxilia* pervenissero a Porolissum in occasione della seconda guerra dacica di Traiano,⁹¹ come prime truppe di stazione nell'accampamento.⁹²

⁸⁹ A. Buday (Dolgozatok 3, 1912, 78) data l'occupazione dall'epoca di Adriano. Cfr. la recensione del C. Daicoviciu, AIdStCl 2, 1933—35, 240 e segg.

⁹⁰ C. Daicoviciu, Dacia 7—8, 1941, 330 e segg. XXV.

⁹¹ Il *praefectus* della coorte, nel 110, era un certo M. Aemilius Bassus (C. Daicoviciu, l. c. 334), identico al Bassus menzionato nel *cursus honorum* di Ventimiglia (ILS 9506 = An. Ép. 1915, nro. 58), il cui *nomen* venne completato ad Aemilius già da ricercatori precedenti (G. Q. Giglioli, Not. d. scavi 1914, 81 e seg). Siccome il M. Aemilius Bassus che figura nel *cursus honorum* ottenne le funzioni più alte ai tempi di Adriano, il rango di comandante avuto presso i tre *auxilia* (coh. I Antiochensium, coh. I Brittonum e Vala Moesiaca) deve essere attribuito ancora ai tempi di Traiano (giustamente G. Q. Giglioli, l. c. 85, in contrasto con W. Wagner, l. c. 87 che localizzo il comando di Basso al regno di Adriano, presso la coorte I Antiochensium). M. Aemilius Bassus dovette comandare nelle guerre daciche di Traiano, probabilmente nella seconda campagna, la cohors I Antiochensium (Nel. 100 d. Cr. il *praefectus* della coorte è M. Calpurnius Sabinus; CIL XVI 46. Cfr. G. Q. Giglioli, l. c. 83, n. 1 che data il diploma erroneamente dal 103 d. Cr.) e la cohors I Brittonum. Devono essere attribuite a quel periodo le costruzioni della cohors I Antiochensium a Drobeta. (Al. Barcacila, Drobeta 1932, 13; Gr. Florescu, Rev. Ist. Rom. 3, 1933, 36 e seg). Ambedue le formazioni prima delle guerre daciche erano state di stazione nella Moesia superior (CIL XVI 39, 46, 54; W. Wagner, l. c. 86 e seg. e 106 e seg). Ai tempi della campagna dacica, con molta probabilità, le formazioni appartenevano ad un'unità maggiore comune, cioè all'esercito che svolgeva le

Essa dovette costituire la milizia di presidio di Porolissum per molto tempo, l'ultima menzione della coorte nella Dacia si trova nel diploma di Palatovo che risale al 164 d. Cr.⁹³ Quanto ai monumenti relativi alla permanenza della *cohors I Brittonum* nella Dacia, fin qui conosciamo un frammento di iscrizione sepolcrale, in cui figura uno dei *centurio* della coorte.⁹⁴ Oltre ai due diplomi ricordati, possiamo menzionare un recente monumento concernente la coorte, il quale prova lo stazionamento di tutti gli effettivi della coorte a Porolissum. L'ara è tornata alla luce alcuni anni fa, a Porolissum. Le circostanze del ritrovamento non sono note. Attualmente essa si conserva al Collegio Wesselényi di Zilah (Tav. XC, 2).

L'ara ci è rimasta frammentaria; è scolpita in pietra arenaria. La sua altezza è di 47 cm., la larghezza di 45 cm., la grossezza di 31 cm. Il campo epigrafico, pure mutilo, misura 32 cm. di lunghezza e 35 cm. di larghezza. L'altezza dei caratteri è di 3 cm. La parte superiore dell'altare votivo è divisa in quattro sezioni. La parte inferiore dell'ara è rotta, insieme con le infime righe dell'iscrizione. I caratteri sono di egual grandezza. Invece dei puntini di divisione il lapicida adoperò per lo più fogliette di edera.

*Apollini | ex viso | coh(ors) I. Brito|num ∞ (milliaria) eq(uitata) | p(ia) f(fidelis) c(ivium) R(omanorum) | [c]ui praeest [. . .] iudius | [. . . v. s. l. m. ?].*⁹⁵

Il semplice testo dedicatorio dell'iscrizione è noto dagli accampamenti del *limes* britannico⁹⁶ e retico,⁹⁷ anzi un'ara votiva simile è stata rinvenuta anche sui confini della Dacia, ad Alsóilosva.⁹⁸ Il nome della divinità, la formazione che eresse l'ara, il nome del comandante (con l'espressione „*cui praeest*“ e la formula finale (*v. s. l. m.*) sono parti caratteristiche di tali iscrizioni. L'altare in esame era dedicato ad Apollo, le altre analoghe iscrizioni ricordano d'ordinario la divinità suprema dei Romani, Giove, o Marte, divinità della guerra, ovvero, in via eccezionale, la Fortuna. È più insolita ancora l'espressione „*ex viso*“ che si riscontra spesso nella Dacia, ma in casi in cui l'ara era dedicata da privati o da veterani.⁹⁹

Il nome della coorte sull'iscrizione: *cohors I Brittonum milliaria equitata pia fidelis civium Romanorum*. Non figura l'epiteto *Ulpia*, nè quello *torquata*, riconosciuti nei due diplomi di Porolissum. La coorte non venne costituita da Traiano, di modo che l'epiteto *Ulpia* era

operazioni nella parte occidentale della Dacia. È incerto se l'*ala Moesiaca*, comandata da *M. Aemilius Bassus* dopo il 110 d. Cr. appartenesse pure alle truppe di occupazione della Dacia. Prima di quella data le fonti non la menzionano affatto nella regione danubiana.

⁹³ *C. Daicoviciu*, l. c. 332 non prende una posizione netta riguardo alla sede della coorte, ma anch'egli la ricerca nei dintorni di Porolissum. Secondo la testimonianza di CIL XVI 54, la coorte era di stazione prima nella Moesia superior. Viene attribuita a quell'epoca un bollo di mattone rinvenuto ad Orsova (CIL III 8074, 10; *W. Wagner*, l. c. 107), benché la lettura del bollo possa essere riferita anche ad altra formazione (*cohors I Britannica milliaria*). La data di tale diploma può essere ristretta entro termini non troppo larghi, considerando che la coorte nel 106 d. Cr. apparteneva già alle truppe di presidio della Dacia (Porolissum, diploma A; l. c. 333). Anche se si suppone che fra le due campagne contro i Daci il territorio occupato dai Romani fosse annesso alla Moesia superior (*C. Daicoviciu*, *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1938, 37), tuttavia non è probabile che già in quei tempi la coorte stazionasse a Porolissum. Cfr. *C. Patsch*, l. c. 87 e seg.

⁹⁴ *D. Detschew*, *Klio* 30, 1937, 186 e 195.

⁹⁵ *A. Buday*, *Dolgozatok* 6, 1915, 71 e segg. Il completamento a *cohors I Ulpia Brittonum v. G. Findly*, *Arch. Anz.* 1925, 305.

⁹⁶ L'iscrizione è menzionata brevemente da *G. Szilágyi*, l. c., 96, n. 68; egli riporta l'ultima riga in . . .-utidius.

⁹⁷ ILS 2549 (Procolitia); 2550 (Borcovicium); 2553 (Amboglana) e 2554 (Castle-Steeds).

⁹⁸ ILS 9152 (Weissenburg). Cfr. *E. Fabricius*, *ORL* Nro. 72 Weissenburg 1914, 45.

⁹⁹ CIL III 793 = ILS 2495: *Marti ala I Tungr. Front. per T. Vettulenum Nepotem praef. eq. v. s. l. m.*

⁹⁹ Sono dedicate da privati le iscrizioni CIL III 855, 1057, 1087, 1144, 1167, 7841, 7940 e I. I. *Russu*, *AIdStCl* 3, 1941, 324 seg. da veterani le are CIL III 987 e 14476. — La sola eccezione è la lapide di Apulum, dedicata da un soldato beneficiarius: CIL III 14474. Cfr. *B. Cserni*, *Az alsófehérvármegyei tört. rég. és természettudományi egyesület Évkönyve* 9, 1897, 46; *I. Jung*, *ÖJ.* 3, 1900, Beibl. 179.

piuttosto onorifica, come quello *torquata*¹⁰⁰ eppure figura nei diplomi di congedo.¹⁰¹ È sull'ara votiva la prima volta che la coorte è indicata come *equitata*¹⁰²

Il nome del prefetto era probabilmente bisillabo, quanto al suo completamento siamo ridotti a mere congetture.¹⁰³ Può darsi però che davanti al *nomen* figurasse anche il *praenomen*. Nelle righe infime, attualmente mancanti, doveva essere il *cognomen* del prefetto, insieme col suo rango, mentre l'ultima riga conteneva di certo la formula finale usuale.

L'iscrizione non permette di stabilirne esattamente la data. La mancanza dell'epiteto *Ulpia* non consente di concludere alla sua posteriorità al diploma di Palatovo (164 d. Cr.), poiché sulle iscrizioni alcuni degli epiteti della coorte vengono in generale omessi.¹⁰⁴ Il lapicida in questo caso, come in genere per le iscrizioni ufficiali, cercò di enumerare tutti i titoli di onore, tuttavia la sola conclusione che si possa ricavare dall'assenza dell'epiteto *Ulpia* è che l'iscrizione non può derivare dalla prima metà del secolo II d. Cr., poiché in quel periodo esso sarebbe stato certamente indicato. Se il nome del prefetto era in realtà di due sillabe, ciò daterebbe l'iscrizione da un'epoca posteriore, ma non siamo in grado di provare tale ipotesi. L'unico espediente sarebbe collocarla, in base al tipo d'incisione delle lettere, fra le iscrizioni di Porolissum, di sicura datazione, cioè, con la massima probabilità, alla seconda metà del secolo II d. Cr.¹⁰⁵ L'iscrizione illustrata non ci fornisce nuovi dati per la data della permanenza a Porolissum della *cohors I Brittonum*. La sola conclusione certa che ne deriva che la coorte stazionò qui; infatti tale ara dedicatoria può essere immaginata prima di tutto al luogo dove la formazione era di stazione.

ALADÁR RADNÓTI.

¹⁰⁰ Dev'esser rilevato che nei due diplomi di congedo di Porolissum gli epiteti *Ulpia* e *torquata* seguono dopo i termini *cohors I Brittonum*, cfr. G. M. Bersanetti, *Athenaeum*, 28, 1940, 105 e segg. La formazione esisteva probabilmente sin dal 85 d. Cr. (CIL XVI 31; W. Wagner, l. c. 106).

¹⁰¹ Nei diplomi posteriori (CIL XVI 110; Klio 1937, 187 e segg. = An. Ép. 1937, nro. 113) l'epiteto *Ulpia* precede l'indicazione del popolo, quasi unito al nome della coorte, e serve per distinguerla dalle altre formazioni levate dai *Brittones*. Cfr. W. Wagner, l. c. 106 e segg.

¹⁰² C. Daicoviciu accenna al fatto che essa era *equitata* (l. c. 332).

¹⁰³ Il completamento del *nomen* a *Claudius* non regge, perché il frammento della lettera iniziale è un'asta dritta (I, L, eventualmente N, H).

¹⁰⁴ Esso manca parimenti sulla lapide sepolcrale menzionato (A. Buday, l. c.).

¹⁰⁵ Cfr. CIL III 836.

DEXTER ÉS IVLIA PRISCA SÍRKÖVE A BALATONI MÚZEUMBAN.

Laczkó Dezső 1912-ben tette közzé a báró Hornig Károly püspöktől kiadott „Balácsa“-díszműben „Római telepnyomok és útirányok Veszprém megye déli felében“ című dolgozatát. Térképmellékletén jól látható, hogy azon még Ny-on Csapberek—Herend—Szentgál—Zsófimajor is római lelőhelyek gyanánt szerepelnek. Tudjuk azonban, hogy a megye nyugati része: Somlóvásárhely és környéke is több római lelettel, sőt feliratos kövekkel is szolgált.

1942-ben meg Ajkán, az új Erőmű épületének emelésénél, egy régi elhagyott homokbánya újra-föltárásánál került elő egy felső részében hiányos feliratos sírkő, melyet — Dexter és felesége Iulia Prisca — még életükben készíttettek maguknak (sibi et coniugi), de ez a sírkő eredeti rendeltetésének — valami oknál fogva — aligha tehetett eleget, **LXIX. t. 1.**

A 107×73×14 cm nagyságú és erősen kvarcos, neogén homokkőből, tehát igen szilárd anyagból faragott homokkőlap, ismeretlen időben sajnos kettétörött és csak az alsó, bizonyára nagyobbik fele, maradt fenn elég jókarban. Feliratából azonban csak az állíttató utóneve (cognomen), a *Dexter* maradt fenn részben, de mégis olyan állapotban, hogy bizonyosan elolvasható. Fölrata ez:

Levéldák	DEXTER	Levéldák
	A/	
	SIBI ECOI	
	IVLIAE PR	
	ISCE A/	

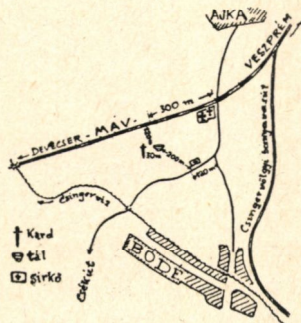
H. Dessau¹ számos *Dexter* cognomenű római sorol fel, mint Lucius Turpilius Dexter, C. Domitius Dexter, Calpurnius Dexter, Claudius Tarronius Dexter, Sextilius Dexter, Caesonius Dexter, L. Albulius Dexter, Cn. Ennius Dexter, Serenus Vesnius Dexter etc., amiből a Dexter-név kedveltsége és elterjedettsége világlik ki. Sajnos a mi Dexter-ünk praenomenje és nomenje ismeretlen, mert éppen az ezeket a neveket tartalmazó felső rész hiányzik sírkövünkről.

Ez a Dexter tehát magának (sibi) és Iulia Prisca nevű feleségének (coi=coniugi) állíttatta még életében e sírkövet. Odavéslette az A/ = annorum-ot is, de már az utána következő hely üresen maradt nála is, feleségénél is. Tehát e sírkő eredeti rendeltetését, célját sohasem érte el, mert a nevezettek, de mások sem temetkeztek alája. Ugyanis a sírkövet megtaláló *Rosenberg József* mérnök — aki ezt a szép darabot szülővárosa múzeumának ajándékozta — sem talált alatta emberi csontvázakat, sőt még azok nyomait sem, pedig napokon át kerestetett ilyenek után.

¹ Inscriptiones Latinae selectae. Vol. III. Berolini, MCMXVI. Indices.

A sírkő különben a veszprémmegyei *Ajkán*, a kőszénbánya erőműtelepének építkezésével kapcsolatban újból megnyitott, de előzőleg már régebben föl hagyott homokbányából került elő (1. ábra) és pedig a találó Rosenberg József szerint, bizonyára már nem az eredeti helyéről! Közelében ugyanis csak néhány homokkő-darab volt, ami esetleg a széttört kőkoporsóból származhatott volna, bár ezt a kövek megmunkálásának teljes hiánya sem bizonyította.

1. kép.

A sírkőtől ÉNy-ra 200 m távolságra egy jellegzetes, szürkészínű, kelta cseréptál, ettől 30 m-re Ny-ra pedig egy 67 cm hosszú, erősen rozsdamarta vaskard került elő (LXIX. t. 3.), melynek gombszerű része alatt kétoldalt beöblösödés van, ez alatt pedig a kard legnagyobb szélessége 6 cm. A gomb fölött úgy látszik a markolat letört darabja volt. Sírkövünk 6·5 cm nagyságú és gonddal faragott betűi a Kr. u. II. századra vallanak.

Legérdekesebb a kövünk alsó részén látható, 57·5×30 cm nagyságú dombormű (2. ábra), mely áldozati jelenetet ábrázol. Két leveletlen fa között egy barbár (kelta) ruházatú férfi áll. Vállmagasságig emelt jobbában baltát szorongat, melynek foka fölfelé, éle pedig a jobb válla fölé irányul; baljában meg erszényt (marsupium) lóbál. A jobbán álló fa alatt egyik oldalon (a sarokban) kalitka, másik oldalon oltárkő (ara) áll. A másik fa alatt, a férfiú bal lábánál, előbbihez hasonló két kalitka, a fa másik oldalán, tehát a sarokban pedig egy őzbak áll a három lábán, az első bal lábát pedig fölemeli, agancsos fejét a férfiú felé visszafordítva, mintha föláldoztatását várna.

Szarvas és őz ábrázolása a legritkább a római faragványokon és csak Intercisából ismerek egy párdüctől üldözött, rohanó szarvas-alakot (A. É. 1906. fig. 29. pag. 255.), míg Szekszárd vidékéről Alföldi András professzor szóbeli közlése szerint is egyet ismerünk (LXIX. t. 6.).

DARNAY-DORNYAY B. 1942.

2. kép.

Itt közlöm egy bekarcolt szarvas ábrázolását is, mely római téglán foglal helyet, lelhelye Kiskőszeg (3. ábra).

Végül meg kell itt említenem, hogy még 1941-ben szereztem a Balatoni Múzeum Lapidáriuma számára egy bekerített római sírhely (area macerie cincta) hatalmas — $40 \times 60 \times 90$ cm — és halványpiros kvarchomokkőből faragott kódúcát, melynek egyik oldalán vadászjelenetet ábrázoló tunicás alak (Diana?) látható. Jobbjával elejtett zsákmányát (úgy látszik nyulat?) emeli a magasba, lefelé tartott baljában pedig — a tunica alól — íjj kandikál elő. Az egész jelenet hasonlít ahhoz a bronzlemezű ládikaverethez, melyet Lipp Vilmos Fenékről ír le és amely a *tél* megszemélyesítőjét ábrázolja. (V. ö. A. É. 1886. p. 255.) A bronzlemezen lévő *tél* férfialakja azonban nemcsak jobbjában tart — hátsólábánál fogva — nyulat, hanem baljában, a vállára vetett két rúdon, vadlúdféle madarakat is lógat.

Ez a hatalmas kódúc a Badacsony nyugati tövében fekvő *Nemestördemicről* való. Mint az itteni Hitelszövetkezet igazgatójának ajándéka, avval a vandálmódon régebben kettétörött, hatalmas kőoroszlánnal együtt került 1941-ben a Balatoni Múzeumba, melyet eleinte román-ízlésű, kapuőrző oroszlánnak gondoltam, de nem lehetetlen, hogy még szintén római származású (V. ö. Balatoni Múzeum Keszthely, Értesítője, 1942. évi I. szám, p. 13.).

DARNAY-DORNYAY BÉLA

3. kép.

DER GRABSTEIN DES DEXTER UND DER IULIA PRISCA IM PLATTENSEE-MUSEUM.

Der Grabstein Taf. LXIX. 5. ist in Ajka, Komitat Veszprém gefunden worden; die interessante Szene geben wir nochmals auf Abb. 2. Wegen der Beziehung zur Jagd reproduzieren wir auch die Reliefplatte des Museums Szekszárd Taf. LXIX. 6 und die Zeichnung auf einem römischen Ziegel Abb. 3.

BÉLA von DARNAY-DORNYAY

KIADATLAN FELIRATOS KÖVEK BRIGETIÓBÓL.

I.

A brigetiói legiós tábor praetoriumának területéről — körülbelül onnan, ahol a praetorium bejáratának kellett lenni — a Magyar Olajművek vízvezetéki munkálatai közben egy Hadrianus felirat jött elő (LXIX. t. 1.). A jelenleg csonka kőtábla körülbelül 2 méter széles és 85·90 cm magas volt. Jó anyagból készült gondos betűvéséssel, s a szöveg első sorában szereplő jellegzetesen korai magasztott I-vel. A felirat töredékes kiegészítése azonban nem okozott különösebb nehézséget, mivel Hadrianus császár a már olyan sok feliratról ismert filiatióval és titulaturával szerepel.¹

Feloldása: [IMP. CAE] S. DIVI / [TRAIANI PAR] THICI FIL. / [DIVI NERVAE NE]P. TRAIAN[VS / HADRIANVS AVG.] PONT. M[AX. / TRIB. POTEST. VII]I. COS. [III. PROC. / ...] FE[CIT.]

Az első négy sorban nem mutatkozik semmi probléma. Az ötödik sorban a tribuni éveknél, amint azt majd a továbbiakban is látni fogjuk, valószínűleg VIII-nak kellett lenni, melyet 124-ben viselt Hadrianus.² Utána esetleg az *imperator* szó és száma jöhetne, de a szám fölé húzott vízszintes vonalkából látjuk, hogy egynél több volt s így nem valószínű, hogy ez az imperatori acclamatiók számát mutatná, melyet Hadrianus egyébként nagyon ritkán viselt és csak uralkodásának utolsó éveiből ismerünk olyan feliratokat, ahol az imperatori üdvözlések száma II. Egyedül számmegjelölés nélkül azonban többször ott találjuk Hadrianus neve mellett.³ Mint császár kétszer is megfordult Pannoniában, egyszer 118-ban, másodjára pedig 124-ben és talán — ami azonban jobbára csak föltevés — ezen látogatások valamelyikéhez kell kapcsolni feliratunk keletkezését.

Ha most az imperatori üdvözlésre való kiegészítést elejtjük, kiderül, hogy az üresen maradt hely csak akkor töltődik ki, ha a tribuni évszámokat keressük itt, 118-ban csak másodjára viselte a tribunusi tisztséget^{4a} ez a látogatás egyébként tisztán katonai jellegű volt és a szarmata frontnak⁵ szólt, építkezésekre nem igen gondolhatunk még ekkor — 124-ben azonban már nyolcadjára^{5a} és amint a rajzos kiegészítésünkönél látszik, ez meg is felelne a valóságnak (1. ábra). A consuli tisztséget pedig ekkor viselte harmadszor. Utána vagy a *pater patriae* jött, ha pedig az építkezés valóban a császár pannóniai tar-

¹ ILS III 276 o.

² ILS u. o.

³ CIL III 2425 o.

⁴ Alföldi A.: Budapest az ókorban, 304 o. további irodalom u. o.

^{4a} ILS id. h.

⁵ Alföldi A.: id. h.

^{5a} ILS id. h.

tőzzkodásával függött össze; mint ahogy azt gondoljuk, úgy a *procos.*-szónak kellett ott állni, jelen esetben *proc.* alakban. Az utána következő szó hiányzik vagy az, amit építtett, vagy az építő csapattest neve (pl. *per legionem I. adiutricem*) vagy a *legatus legionis* neve, aki az építkezést végrehajtotta. A *fecit* vagy *refecit* után pedig már nem igen lehetett semmi.

Vizsgáljuk meg most a helyet, ahonnan a felirat előjött és próbáljuk a jelentését meghatározni.

A legiós kőtábornak még Traianus építette Kr. u. 100-ban.⁶ Az építkezést végző *vexillatio*-k, amint azt a 101-ben idehozott *XI Claudia*⁷ bélyegei mutatják, még elég építeni valót hagytak maguk után.⁸ A *XI Claudia*-t 106-ban felváltó *XXX Vlpia victrix*⁹ szintén épített itt. Radnóti téglabélyegét zavartalan rétegben találta meg a modern erőd előtt.¹⁰ Azonban a tábor belseje még ekkor sem nyerte el végleges formáját. Éppen az a fal, amelyben *XXX Vlpia victrix*-től volt téglabélyeg, aláfutott egy későbbi fal alá, melyet a *I. adiutrix* bélyegei és kerámiatöredékek datáltak. Hasonló átépítésnek kellett

IMP·CAES·DIVI·
TRAIANI·PARTHICI·FIL·
DIVI·NERVAE·NEP·TRAIANVS·
HADRIANVS·AVG·PONT·MAX·
TRIB·POTEST·VII·COS·III·PROG
FECIT·

1. kép.

lenni a praetorium területén is. A *I. adiutrix* bélyegei itt tömegével fordulnak elő a legalsó periódustól kezdve, míg az előtte itt tartózkodó csapatok bélyegei mindig a *I. adi.* nevét viselőkkel jöttek elő. Számuk azonban így is nagyon csekély. A legalsó rétegben, több helyen is, ahol az alfűtéses szerkezet még elég jó állapotban megmaradt, minden téglán a *I. adi* bélyegzője van. Mármost ki van zárva, hogy ez a korábban itt tartózkodó csapatok építkezése lett volna. Feltétlen nyomára kellett volna itt különben bukkanni az alapfalakban beépített vagy valami módon ottmaradt téglabélyegeknél. Nem lehet

⁶ A táborépítést három *vexillatio* végezte, amint azt a téglabélyegek is mutatják; *vexil. tres* vagy *vexillatio III*. A *leg. XIV Gemina* és *XV Apollinaris* különítményei. Szilágyi J.: A pannoniai bélyeges téglák, 83 o. (Diss. Pann. Ser. II. No. 1.) Föltűnnek ezeken kívül a *V. L. XIII et XV*. (Szilágyi J.: id. h.) Szilágyi János véleménye szerint a táborépítést a *leg. XIII Gemina* hagyta a leg hamarabb abba, amelyik már ekkor (100) a dákok ellen készülődött és keletkeztek a fent említett kettős bélyegzők. Azonban a másik két legió is, amint tudjuk, résztvett Traianus dáki háborújában és így maguk a *vexillatio*-k nem tudták a táborépítést befejezni.

⁷ Ritterling: R. E. XII. 1697 o.

⁸ Paulovics I.: Il limes Romano in Ungheria, Brigetio. Laur. Aqu. II. (nyomás alatt).

⁹ Ritterling: R. E. XII. 1822—1823. o.

¹⁰ Az 1942. évi építkezési munkálatoknál lefolyt megfigyelések eredményei rövidesen Radnóti Aladár tollából fog megjelenni.

itt másról szó, minthogy amikor a *I. adiutrix* állandó táborhelyet kapott Brigetioiban¹¹ (118), megépítette vagy legalább is jelentősen kibővítette a praetoriumot. Vannak ugyanis a praetoriumnak olyan részei, amelyet nem ismerünk eléggé, úgyhogy ezt az eshetőséget sem szabad elvetnünk. Hogy az első legiónak mennyire sok tennivalója volt még a tábor építése körül, azt eléggé bizonyítja a Brigetio-Tata vízvezeték¹² megépítése, mely már magában véve is óriási munka; ezekenkívül még bizonyára sok olyan van, amiről nem tudunk. Valószínűleg ekkor épült meg az amphitheatrum is.

Ez a monumentális felirat tehát az új praetorium emelésével vagy legalább is jelentős kibővítésével függött össze. Időben pedig esetleg Hadrianus második pannoniai tartózkodásával lehet egykorú, amikor (124) Aquincumot és Carnuntumot municipiumokká emelte, de természetesen akkor is ráirhatták a kőre, hogy nevében építkeztek, ha egyáltalában nem volt itt.

A brigetioi polgárváros nyugati oldalán elterülő római temetőből került Kállay Ödön jegyző úr udvarába egy kis¹³ oltárkő (LXIX. t. 4.), mely a temetőbe már csak másodlagos felhasználásként került. Méretei: h. = 46 cm, m. = 36 cm, sz. = 10 cm.

Felirata: MATRE MAGNE / AVG. / RENN (IVS)¹⁴ CANDIDVS / VET. LEG. I. AD. AVR / ELIA MARCEL [LINA / PRO SALVTE SVA ET / EIORVM EX VOTO / [RES[TITVERVNT / [V.] S. L. M. / [. . . . .] M[. . .].

Brigetióból már előzőleg is ismertünk két ennek az istennőnek ajánlott feliratot,¹⁵ de mindeddig nem kaptunk bizonyítékot arra, hogy szentélye is lett volna, amit jelen esetben a polgárvárosban kell keresnünk.

Szintén Kállay jegyző úr udvarában még egy töredékes kis oltárkő (LXIX. t. 2.). Méretei: h. = 26 cm, sz. = 21 cm. Feloldása: I(N) H(ONOREM) D(OMVS) D(IVINAE)¹⁶ / SILVANO DO / MESTICO / [SAC.] C. NVNDI / [ANVS . . .

Radnóti Aladár talált 1942-ben a tábor területén egy kis töredékes oltárkövet ahol szintén egy *C. Nundianus* szerepel s mivel az N és V betűk kapcsolása egyforma, nem lehetetlen, hogy egy műhelyben készült oltárkövekkel és ugyanazon személlyel van dolgunk.

BARKÓCZI LÁSZLÓ

ISCRIZIONI INEDITE A BRIGETIO.

Nel territorio del *praetorium* del campo legionario di Brigetio — press'a poco nel punto in cui doveva essere situato l'ingresso — nel corso degli sterri fatti eseguire per le condutture dell'Oleificio Ungherese, è tornata in luce un'iscrizione relativa all'Imperatore Adriano (LXIX. t. 1).

La tavola di pietra attualmente mutila è larga circa due metri e alta 85,90 centimetri. Essa venne prodotta con buon materiale e con accurata incisione dei caratteri. Nella prima riga dell'iscrizione figura l'I allungata caratteristica di un'età precoce. L'integrazione dell'iscrizione frammentaria non reca difficoltà particolari, poiché l'im-

¹¹ Ritterling: R. E. XII. 1392 o.

¹² Paulovics I.: Brigetio, Laur. Aqu. II. (nyomás alatt). Barkóczy László: Brigetio (előkészületben).

¹³ Kállay Ödön jegyző úrnak a publikálás engedélyezéséért ezúton is hálás köszönetet mondok.

¹⁴ Rennius nomen ismeretes még p. o. ILS 2075, Ren. Maxim u. i. 3492.

¹⁵ V. Ondrouch: Limes Romanus na Slovensku (Il limes Romano in Slovacchia) 40 o. további irodalom u. i. Magnae Deum Matri, 48 o. Magnae Deum Matri) Valer ia Marina / pro sa lute.

¹⁶ Hasonló kezdetű oltárok vannak ILS III 773 o.-on. Ezt a kis oltárkövet több más még kiadatlan brigetioi darabbal együtt az Arch. Ért. 1944. számában fogjuk közölni.

peratore Adriano vi figura con la *filiatio* e la *titulatura* conosciuta ormai da numerosi monumenti epigrafici.¹

La lettura dell'iscrizione è: [IMP. CAE]S. DIVI [TRAIANI PAR]THICI FIL. [DIVI NERVAE NE]P. TRAIAN[VS HADRIANVS AVG.] PONT. M[AX. TRIB. POTES. VII]I. COS. [III. PROC./.....] FE[CIT.]

Nelle prime quattro righe non si pone alcun problema. Nella quinta il numero degli anni tribunizi doveva essere — come si vedrà anche più innanzi — VIII. Adriano fungeva da tribuno l'ottava volta nell'anno 124.²

Segue forse il termine *imperator* ed il suo numero. Dalla lineetta orizzontale sopra il numero si deduce che esso doveva essere più di uno. Quindi non è probabile che qui si tratti delle *acclamatio* di imperatore, del resto indicate da Adriano molto di rado. Infatti, soltanto dagli ultimi anni del suo regno ci sono rimaste iscrizioni in cui il numero delle acclamazioni all'imperatore sia II. Tuttavia, senza l'indicazione del numero, ritroviamo più volte questo particolare accanto al nome di Adriano.³

Adriano, quale imperatore, visitò due volte la Pannonia; la prima volta nel 118, la seconda nel 124.⁴ Forse — ma qui si tratta di una pura congettura — l'origine dell'iscrizione in esame si deve ad una di queste visite.

Eliminando l'interpretazione secondo cui si tratterebbe del numero delle acclamazioni, appare che la lacuna si riempie soltanto con il numero degli anni tribunizi. Nel 118 Adriano ebbe l'ufficio di tribuno soltanto la seconda volta.^{4a} Per altro, la sua visita fatta nella Pannonia in quell'anno essendo dedicata al fronte sarmata,⁵ ebbe carattere esclusivamente militare, di modo che non si può pensare, in questo caso, all'avviamento di costruzioni. Viceversa nel 124 egli fu tribuno l'ottava volta^{5a} e — come appare dalla nostra ricostruzione disegnata — ciò risponderebbe infatti alla realtà. (V. fig. 1.)

Quanto al consolato, egli l'aveva in quell'anno la terza volta. Dopo quest'indicazione segue o il titolo *pater patriae* o, se le costruzioni davvero, come supponiamo, sono da mettersi in connessione col soggiorno dell'imperatore nella Pannonia, il termine *procos.*, in questo caso nella forma di *proc.* La parola seguente manca; si tratta o dell'edificio costruito, o del nome della legione che eseguì il lavoro. (P. es. *per legionem I adiutricem*), ovvero del nome *legatus legionis* che sorvegliò all'esecuzione delle opere. Dopo le parole *fecit* o *refecit* non poté più seguire niente.

Esaminiamo ora il luogo dove l'iscrizione è stata trovata e cerchiamo di determinarne il significato.

Il campo legionario era stato costruito ancora sotto Traiano, nel 100.⁶ Le *vexillatio-*

¹ ILS III p. 276.

² ILS ibid.

³ CIL III p. 2425.

⁴ Andrea Alföldi: Budapest nell'antichità (Budapest az ókorban) p. a. 304, con letteratura

^{4a} ILS I. cit.

⁵ A. Alföldi: I. cit.

^{5a} ILS I. cit.

⁶ La costruzione del campo venne eseguita da tre *vexillationes*, come si vede anche dai bolli laterizi: *vexil. tres* o *vexillatio III*. V. Giovanni Szilágyi: Mattoni bollati della Pannonia (A pannoniai bélyeges téglák) p. 83. (Diss. Pann. Ser. II No 1.) Appaiono inoltre bolli della *V. L. XIV et XV* (G. Szilágyi: I. cit.) Secondo l'opinione di Giovanni Szilágyi la *leg. XIV Gemina* cessò la prima a concorrere ai lavori ché in quei tempi (100) essa si apprestava già contro i Daci. Così si formarono i sopra riportati bolli doppi. Ma, come si sa, anche le altre due legioni presero parte alla campagna di Traiano contro i Daci, di modo che quelle *vexillationes* da sé non poterono ultimare le costruzioni.

nesche avevano concorso alle costruzioni, come si vede dai bolli laterizi della *XI Claudia*⁷, dislocata in questo territorio nel 101, avevano lasciato molto da fare.⁸ Vi fece infatti ulteriori costruzioni anche la legione *XXX Ulpia victrix*⁹ che venne a rilevare quella *IX Claudia* nel 106. I bolli laterizi di questa legione sono stati ritrovati dal Radnóti davanti al campo moderno, in uno strato fin qui intatto.¹⁰ Tuttavia l'interno del campo non ebbe la sua forma definitiva neanche in quel tempo. Appunto il muro che conteneva i bolli laterizi della *XXX Ulpia victrix*, si era sprofondato sotto ad un muro costruito più tardi, da datarsi in base ai bolli e frammenti ceramici della *I adiutrix*. Un'analoga ricostruzione dovette effettuarsi nel territorio del *praetorium*. I bolli della *I adiutrix* qui si rinvennero in grande abbondanza sin dal periodo più basso, mentre i bolli delle truppe di presidio antecedenti sono stati ritrovati sempre con quelli recanti la sigla della *I adiutrix*. Anche così il loro numero è assai esiguo. Nello strato infimo, in più punti dove gli impianti di riscaldamento sotterranei ci sono pervenuti in stato relativamente buono, si vede su tutti i mattoni il bollo della *I adiutrix*. Risulta quindi eliminata l'ipotesi che si tratti di costruzioni delle legioni stanziato qui in un precedente periodo. In questo caso avremmo dovuto rintracciare, sui mattoni delle mura di fondamenta, i loro rispettivi bolli. Quindi si tratta senza dubbio del fatto che la *I adiutrix*, ottenendo a Brigetio un luogo di accampamento stabile¹¹ nel 118, costruì, o per lo meno ampliò notevolmente il *paetorium*.

Ci sono, infatti, certe parti del *paetorium* che non conosciamo ancora a sufficienza, di modo che non possiamo escludere neanche questa possibilità. Che la legione *I adiutrix* avesse molto da fare per terminare la costruzione del campo, risulta accertato dalle costruzioni dell'acquedotto Brigetio—Tata che già per se stesse costituivano un'opera enorme. Ma oltre a queste ce n'erano certamente delle altre di cui adesso non sappiamo niente. Fu probabilmente in questo periodo che venne costruito l'anfiteatro.

La monumentale iscrizione in esame era quindi in connessione con la costruzione, o per lo meno con l'ampliamento considerevole del nuovo *praetorium*. Quanto alla sua antichità, esso può risalire eventualmente al secondo soggiorno di Adriano nella Pannonia (124), quando l'imperatore elevò Aquinco e Carnunto al grado di *municipium*. Ma naturalmente un'iscrizione commemorativa delle costruzioni eseguite a nome dell'imperatore poté venir incisa sulla lapide anche s'egli non era presente.

Dal cimitero romano situato al lato occidentale del quartiere civile di Brigetio capitò nel cortile del notaio Edmondo Kállay un'ara di piccolo formato¹² che avrà avuto nel cimitero solamente una funzione secondaria. Le sue misure sono: 46 centimetri di lunghezza, 36 centimetri di altezza e 10 centimetri di larghezza.

L'iscrizione dell'ara è: / AVG. / RENN(IUS)¹⁴ CANDIVS / VET. LEG. I. AD. AVR / ELIA MARCEL / L / INA / PRO SALVTE SVA ET / EIORVM EX VOTO / [RES] TITVERVNT / [V.] S. L. M. [... ..] M / [... ..]

⁷ Ritterling: R. E. XII. p. 1697.

⁸ S. Paulovics: Il *limes* Romano in Ungheria, Brigetio. Laur. Aqu. II (In corso di stampa).

⁹ Ritterling: R. E. XII. pp. 1822—23.

¹⁰ I risultati delle osservazioni fatte in occasione degli scavi del 1942 verranno riassunti e pubblicati in breve dal Radnóti.

¹¹ Ritterling: R. E. XII. p. 1392.

¹² S. Paulovics: Brigetio, Laur. Apu. II. (In corso di stampa) L. Barkóczi: Brigetio (In corso di preparazione).

¹³ Ringraziamo anche qui il Signor notaio Edmondo Kállay per il gentile permesso della pubblicazione.

¹⁴ Il nome *Rennius* v. ancora ILS 2075, Ren. Maxim. ibid. 3492.

Da Brigetio ci sono note anche due altre iscrizioni dedicatorie alla medesima dea,¹⁵ ma fin qui non abbiamo avuto alcuna prova del fatto che essa vi avesse avuto anche un santuario che, in questo caso, dev'essere ricercato nel quartiere civile.

Egualemente nel cortile del notaio Kállay si trova un'altra piccola ara frammentaria (LXIX t. 2) dalle misure di 26 centimetri di lunghezza e 21 centimetri di larghezza. La sua lettura: I(N) H(ONOREM) D(OMVS) D(IVINAE)¹⁶ SILVANO DO(MESTICO) [SAC]C. NVNDI / [ANVS] . . . .

Aladár Radnóti ha rinvenuto, nel 1942, nel territorio del campo, una piccola ara in cui figura parimenti un certo *C. Nundianus*, e siccome la congiunzione delle lettere N e V è identica, può darsi che detta ara fosse stata apprestata nella medesima officina delle altre e dal medesimo incisore.

LADISLAO BARKÓCZI

¹⁵ V. Ondrouch: *Limes Romanus na Slovensku* (Il *limes* Romano in Slovacchia) p. 40, con letteratura. *Magnae Deum Matri* p. 48. *Magnae Deum Matri* (Valeria Marina) pro salute.

¹⁶ Altaretti con simile iscrizione v. ILS III p. 773. L'ara, insieme con altro materiale epigrafico inedito proveniente da Brigetio, verrà pubblicato nel volume prossimo del Bollettino Archeologico (Archeológiai Értesítő).

DÁK TOLMÁCS BRIGETIOBAN.

1943 októberében a szőnyi (*Brigetio*) légiótábor környékén lefolyt építkezési munkálatok alkalmával a *porta decumana*-ból kiinduló tatai út mellett egy római szarkofág került elő, melynek óvatos és gondos kiemelését Kell dr.-nak köszönjük, aki egyébként az utolsó évek szőnyi kutatásaiban is tevékenyen résztvett. Köszönetet kell mondanunk ezenkívül Kutassy vezérigazgató és Péter igazgató uraknak, akik Brigetio város romjainak feltárásánál a legmesszebbmenő támogatást nyújtották. (LXX. t. 1.) A sírládának már gazdag díszítése is magára vonja a figyelmet; mint látni fogjuk, a kőfaragó többféle mintát használt fel munkájához. Felirata szintén nagyon érdekes és fontos; az északpannon limes története a Kr. u. III. század elején egészen új vonásokkal bővül általa.

Már első pillanatra feltűnik, hogy a szépen és gondosan kidolgozott szarkofágon milyen idegenül hatnak a felirat apró betűi. A feliratos mező közelebbi megvizsgálásánál pedig kiderül, hogy a jelenlegi felirat felvétele nem egyidőben történt a szarkofág készítésével. Jól kivehető, hogy míg a feliratos mező szélei egyenletesek és simák, addig a középső rész vésőnyomokkal van tele, mely rendes körülmények között nemesak ily pompásan kidolgozott példányon, hanem más, egyszerűbb sírládákban is teljesen síma. Másodszori felhasználással állunk tehát itt szemben, s ahol az előző felirat D. M. betűi voltak, ott most meglehetősen erős mélyedés konstatálható. Még ennél is erősebb mélyedés és vakarás van a jobb alsó sarokban, mely minden kétséget kizárólag mutatja, hogy a jelenlegi felirat előtt itt már volt írás.

A szarkofág meglevő (második) felirata: *M(arco) Ulp(io) q(ondam) Romano mil(iti) / praet(oriano), primoscr(inio) praef(ectorum), qui vi(xit an(nos) M(arcus) Ulp(ius) Cele(rinus) sal(ariarius) / leg(ionis) (primae) ad(iutricis) / p(iae) f(idelis) interpres / Dacorum vivus sibi / et filio suo s(upra) s(cripto) carissimo / f(aciendum) c(uravit).*

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy *M. Ulp. Celerinus*től egy másik feliratot is ismerünk Brigetióban.¹ (LXX. t. 2.) Ennél a legio *Antoniniana*² jelzője datálja a feliratot s így az oltárkő Caracalla, esetleg Elagabalus uralkodása alatt keletkezett. *M. Ulp. Celerinus* mind a két feliraton *salariarius* a rangját viseli. Már Mommsen³ megállapította, hogy a *salariarii* az *evocati* soraiból kerültek ki, akik *stipendium* helyett *salarium*-ot kaptak. *M. Ulp. Celerinus* tehát mint magasabb rangú *evocatus* altiszt nem lehetett már fiatal katona, s azért is, mert 35 éves fia volt, alaposan benn lehetett a korban. A két felirat között a *salariarius* rang miatt nagy időbeli különbség nem lehetséges. Erre mutat az is, hogy az oltáron és a szarkofágon ugyan-

¹ *I. o. m. Ulpius Celer(inus) salariarius Leg. I. adi. p. f. Antoni.*, CIL III 10988.

² *G. Bersanetti*, I soprannomi imperiali variabili degli auxilia dell'esercito Romano. Athenaeum 1940, 107 skk.

³ Mommsen, CIL III 10988 — *Ephem. epigr.* II. p. 424 — *optio evocatorum salariarius* CIL XI 19. Mommsen, *Ephem. epigr.* V. p. 151. — Marquardt, *St. V.* II^a 544. — Domaszewski, *Bonn. Jahrb.* CXVII 1908, 46. 77. (Fiebigger, *R. E.* I A², 1864).

azokat az apró betűket láthatjuk, melyeket ha nem is egy kéz munkájának, de egy műhelyből származónak kell tartanunk rajtuk.

A halott *M. Ulp. Romanus* a fenti Celerinus fia, a felirat szerint *miles praetorianus, primiscrinus praefectorum* volt. A feliratban a *primoscrinio* szóban a *p* betű helyett is *r* van, de ez csak tévedés lehet, amit azután a festésnél korrigáltak. A *primoscrinio*⁴ kifejezésben nem az első *scrinium*-hivatal említését kell látnunk, mint ahogy az az első pillanatban látszana. Ha valóban erről lenne szó, akkor a szöveg így hangzana: *militi praetoriano in primo scrinio praefectorum*. Amint tehát már fennebb is említettük, a *primiscrinus*⁵ tisztségéről van itt szó s a szóhasználat hasonló pl. a *primuspilus* esetéhez. Használatos ez úgy *primuspilus*, mint *primipilus* formában, dativusban pedig úgy *primipilo*, mint *primopilo* alakban; ugyanígy megállhatnak egymással a *primiscrinio*, illetőleg *primoscrinio* variánsok is. A gárdaparancsnokok officiumából⁶, ahová *M. Ulp. Romanus* is tartozott, nem ismertük ezt a rangot ebben az aránylag korai időben. Durry⁷ említi a praetorianusok között egy *primiscrinus castrorum*-ot, akiről e címen kívül semmit sem tud.

Ernst Stein⁸ a praetorianus praefectusok officiumaira vonatkozó adatokat Diocletianustól kezdve tárgyalja s kutatásai által megismerkedünk ennek a szervezetnek kései alakulásával. Már ő említi Cassiodorius adatát,⁹ ahonnan megtudjuk, hogy a *primiscrinus* rangsorban a második helyet foglalja el ezen officium keretében. A Codex Theodosianus¹⁰ és a Codex Iustinianus¹¹ szerint az officiumok vezetése a három első tisztviselő, a *princeps*, a *cornicularius* és az *adiutor* kezében volt s az utolsót *primiscrinusnak* is nevezték. Ezek azonban mind késői adatok a mi példánkhoz képest s e rang korai előfordulását így még nem tudjuk rangsorhoz kötni, miután láthatjuk, hogy esetleg más elnevezéssel keverve szerepelt.

Sokkal érdekesebb az apa beosztása, aki *salariarius legionis* és *interpres* (sic!) *Dacorum* volt. A *salariarius* rang, mivel viselői az *evocati*-ból kerültek ki, csakis valami különleges beosztással állhatott kapcsolatban. *Salariarius* pl. Aquincumban a *legio II. adiutrix hydraularius*-a, Titus Aelius Iustus.¹² Brigetioiban még két *salariarius*ról¹³ tudunk, akiknél azonban a közelebbi beosztás nincs megnevezve. Ami az *interpres*-t illeti, eddig Pannoniából germán¹⁴ és szarmata¹⁵ katonai tolmácsot ismertünk s a jelenleg előkerült *interpres Dacorum* a harmadik század első felében egészen új és meglepő tényekre világít rá.

Egy *interpres Dacorum* jelenlétéből Brigetioiban ugyanis természetesen joggal következtethetünk dákok vagy dákok fajú elemek jelenlétére a túlsóparton, mert az ezredtolmácsok tisztán az *ellenség* nyelvének megértését, illetve a szabad barbárokkal való érintkezést szolgálták, — úgy, mint az a quád s szarmata tolmácsok fent idézett eseteiből világos.

Lehet, hogy e dákok régebben itt voltak, de azt az eshetőséget is mérlegelnünk kell, hogy később érkeztek Brigetio térségébe; utóbbi esetben új értelmet kaphatnának a Kr. u. III. század elején, továbbá Philippus alatt Brigetioiban történt csapatösszevonások, melyek,

⁴ *M. Aur. Prisco . . . primiscrinio castrorum praef.* ILS 9074 — *Severus v. c. primiscrinus tabulari Mediol.* . . . ILS 9044. — Ezenkívül az R. E. II. A 1 kötetében a *scrinium* címszó alatt megtalálhatjuk mindazokat a késői analógiákat, melyeket a Cod. Theod. és a Cod. Iust. nyújt.

⁵ R. E. II. A 1, 904.

⁶ R. E. XVII 2054.

⁷ M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*, 98.

⁸ E. Stein. *Unters. über d. Officium d. Prätorianerpräfektur*, 1922.

⁹ U. o.

¹⁰ R. E. XVII² 2054.

¹¹ U. o.

¹² CIL III 10501, — további irodalommal, Budapest története I., 1943, 575, 91. jegyz.

¹³ CIL III 10988: ez azonos a már tárgyalt oltárkövel. — CIL III 11011 (=4308).

¹⁴ CIL III 10505.

¹⁵ CIL III 14349.

amint majd odább látni fogjuk, szoros összefüggésben állottak az Erdélytől keletre élt szabad dákok mozgalmaival.

De nézzük az eseményeket és a lehetőségeket, amelyeknek keretébe a dákok itteni megjelenését beilleszthetnénk.

Alföldi András kimutatta, hogy a Kr. e. I. sz. második felében a dákok uralkodtak a Felvidéken, akiket csak a bój betörés nyomott vissza.¹⁶ Nem sokkal később azonban a dákok új erőre kapva, tönkreverték a bójokat, s ekkor nyomukat már Aquincumban is megtaláljuk.¹⁷ A dákokkal tehát már ekkor kell számolnunk a Felvidéken, de hogy azután a szarmata és quád foglalás dacára maradtak-e itt dák csoportok, azt biztosan nem tudjuk. Jóval később Domitianus alatt már a quádok voltak Brigetionál. Traianus Erdélyben kiirtotta ugyan a dákokat, de egy részük elmenekült a tőlük keletre és északra lakó szabad dák törzsekhez; arra, hogy ezek körében már ekkor lettek volna eltolódások, nincs semmi jel. Nincs adatunk ilyenekről Marcus idejéből sem, de ekkor a nagy háborúk nem egy nép települését változtatták meg a barbaricumban. A Marcus alatt Pannoniába telepített kelta kotinusok^{21a} között talált Tomaschek,¹⁹ Mateescu²⁰ és Alföldi²¹ trák nevű praetorianusokat, amit csak úgy magyarázhatunk meg, hogy a Brigetiotól északra tanyázó kotinusok közvetlen szomszédságában, vagyis velük keveredve dák elemek éltek, ami frappáns kiegészítése új adatunknak. E dákok megjelenéséhez tehát a kotinusok elköltözése Alsópannoniába a *terminus ante quem*. (Irodalom: Bp. Tört. 1, 228, 272 jz.) — Nem tudjuk, hogy hatott-e a Felvidéken a Commodus alatti szabad dákok mozgalom, amelynek lecsendesítésére 12.000 szabad dákot telepítettek be a római Dáciába. De mérlegelnünk kell még a következő eshetőséget is. Radnóti Aladár²² szerint a gót vándorlás a karpoknak azt a részét, mely a Kárpátokon kívül lakott, odébbnyomta s egyrészük átszorult a Kárpátok belsejébe, egy másik részük pedig együtt haladt a gótokkal a Duna-torkolat felé. Eszerint ez a nyugat felé szorult csoport nyomta volna meg azután az Erdély északi részén lakó dákok népeket, melyek részben eltolódtak volna Pannonia felé. Hogy valóban a dákok fajú karpok voltak itt a támadók, vagy más szabad dákok népek, nem tudjuk biztosan. Rámutatott Radnóti továbbá arra is, hogy e népmozgalom még 212-ben feldúlta a Dácia északi limesét s köztük Porolissumot is. Porolissum új táborát 213 január és október között kapta meg. Nemcsak ez az egy hely kapott új táborot, illetve átépítést, hanem ez az építési periódus Dácia egész északi limesére jellemző.

Amikor Dáciában a dákok mozgalommal kellett leszámolni, Brigetióban a *legio I. adiutrix* mellett föltűnt a *cohors I. Thracum*.²³ Ugyancsak megjelent itt dáciai tartózkodása után

¹⁶ Alföldi A., Budapest Története 1, 1943, 138 skk.

¹⁷ U. o. 141 sk. Nagy Lajos ásatásai alapján.

¹⁹ W. Tomaschek, Die alten Thraker II. 20.

²⁰ G. G. Mateescu, Eph. Dacoromana 1, 1923, 138. skk.

²¹ Alföldi A., Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum, 1944. Ezekre az adatokra Alföldi professzor úr volt szíves felhívni a figyelmemet.

^{21a} Graf Ptolemaios adatát a cotinokra vonatkozólag (Graf: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien 30. Diss. Pann. Ser. I. Fasc. 5.) és a már ismert római városi feliratot (cives Cotini ex Pannonia Inferiore CIL VI 32542.) együtt tárgyalja. Nem vette ugyanis észre, hogy a fentemlített feliraton szereplő cotinusok születési helyüül kizárólag Mursa és Cibalae van megnevezve, tehát már nem mehet együtt Ptolemaios adatával. Ezen az adaton kívül tehát egy másik cotinus telep is volt Pannoniában s míg ez állandóan P. Inferiorhoz tartozott, addig a Superior északkeleti csücskében lévő 214-ben Caracalla új határával átkerültek Inferiorhoz. (V. ö. Alföldi A.: Századok 1936.) A Mursa és Cibalae környékén lakó cotinusokat Marcus császár telepítette be. A feliraton szereplő egyének neve kizárólag M. Aurelius. Származási helyeik szerint azután az Aelia (Mursa) (v. ö. Alföldi A.: Századok 1936.) illetőleg az Aurelia tribusba tartoztak.

²² A M. Történeti Társulatban elhangzott előadás, 1943.

²³ CIL III 4316 W. Wagner, Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dazien von Augustus bis Gallienus, 1938, 188, további irodalommal. — Wagner azt mondja, hogy Aurelius Vindex sírköve a III. sz. második évtizedéből való.

(gondolom 213 végén) maga Caracalla császár is; ez az időpont éppen egybeesik Brigetionak Pannonia Inferiorhoz való átszatelésével.²⁴ Lehetséges, hogy a dáciai limes szomszédnépeivel való küzdelmek ily messze nyugatra lakhelyeiktől is elhatottak — akár már régebben laktak a Vág völgyében dákok, akár csak ekkor tolódtak el erre —, ami a kotinus betelepítés korábbi dátuma miatt nem valószínű. Ugyanis egy ekkori emlékünkből Brigetioból dák hadjáratot említ, melyet talán így értelmezhetünk. Ritterling *Aelius Iustus*²⁵ feliratát, amely elmondja, hogy *Ael. Iustus* mint a *legio I. ad. librarius*-a, *decidit in expeditione Dacisca*, Maximinus Thrax korára tette (LXXI. t. 1.). Ha stíluskritikailag összehasonlítjuk ezt a sírkövet egy másik Tatabányán lelt szép kidolgozású sírkövel,²⁶ (LXXI. t. 2.) akkor mindjárt az első pillantásra láthatjuk, hogy a két darab, ha nem is teljesen egykorú, de egymáshoz egészen közeli időben keletkezett, habár *Aelius Iustus* sírköve jóval silányabb kidolgozású. A feliratos mező és a képmező közötti szokatlanul nagy távolság Brigetioban, illetőleg a környékén csak ezen a két feliraton ismeretes. Mind a két darabnál azonos és meglehetősen szokatlan a D. M. betűk elhelyezése, melyek úgy nagyságra, mint kidolgozásra megegyeznek. Egyforma a feliratos mező kerete is, s a betűtípusok általában is hasonlatosságot mutatnak. A képmezőnél is jórészt azonos motívumok szerepelnek, egyformán hajlanak vissza a képmezőt keretező oszlopocskák levelei is és a sírkő technikai felépítése is sok hasonlatosságot mutat. *P. Ael. Victorinus* feliratán pedig a *legio I. ad.* az *Antoniniana* jelzővel szerepel s így *Ael. Iustus* sírköve is a 211—222 évekre tehető. Pontosabban pedig ez összeeshetne a *coh. I. Thracum*²⁷ és *Caracalla* brigetioi tartózkodásával, s így a császárnak éppen a túlpárti dákok ellen indított expedíciójáról szereznénk tudomást. Nem volna lehetetlen — bár csak tiszta képzelet —, hogy ekkor esett el *M. Ulp. Romanus*²⁸ is, akinek a császár kíséretéhez kellett tartoznia.

Dácia *Philippus* alatt újabb ostromot állott ki északi támadóktól. Brigetioban is történtek ekkor csapatösszevonások, hiszen a germán és dák fajú törzsek mozgolódása megint megnyomhatta a Brigetio felett lakó barbárokat is. Brigetioban a *legio II. Augusta* egyik vexillatioját²⁹ találjuk ekkor, kétségtelenül a helyőrség megerősítésére. Más csapatösszevonásról a még II. sz. első felében ittjárt *ala I Oshroenorum sagittariorum*-ot³⁰ kivéve nem is tudunk itt. Néhány feliratunk is van, melyek esetleg a Brigetio térségében lefolyt dák háborúra³¹ utalhatnak.

²⁴ Ekkor kapta a *I. adiutrix* és Brigetio polgárvárosa is az *Antoniniana*, illetve *Antoninianum* kitüntető jelzőt.

²⁵ Ann. épigr. 1909 nr. 144.

²⁶ Arch. Ért. 1907. 239, 3. sz.

²⁷ CIL III 4316.

²⁸ Az *interpres Dacorum* fia.

²⁹ Publikálatlan kis bázis, amely 1942-ben jött elő a legios tábor praetoriumának területéről.

³⁰ Szilágyi J., Arch. Ért. 1943, 180 sk.

³¹ Egyik Szönyben talált felirat Jünemann (Ritterling, R. E. XII., 1399. CIL III 4310 = 10960. Schober, Die röm. Grabsteine v. Noricum und Pannonien 55., 117. sz.) kiegészítése szerint úgy lenne, hogy . . . . *optio leg. I. adiut. desideratus est ad flumen Marisum*. Domaszewski a CIL III. kötetében (10960) pedig *Quadis*, Paulovics *Marcomannis* kiegészítésre gondol (Mannus 1938.). Ritterling elfogadta Jünemann kiegészítését és a felirat keletkezését a *Maximinus Thrax*-féle dák háborúkra teszi. Schober (id. m.) a kidolgozás alapján 200 körülre tenné a felirat keletkezését, amiben valószínűleg igaza van. Nem állja meg a helyét Jünemann komplikált kiegészítése, de nem lehet sem a *Marcomannis* sem a *Quadis* kiegészítés sem helyes. Egyelőre még nem tudni, hogy mi a helyes megoldás, amire egy következő kis dolgozatban még vissza óhajtunk térni. Szintén a *Maximinus Thrax*-féle dák háborúkkal kapcsolatosan tárgyal Ritterling egy crumerumi feliratot (CIL III 3660 Ritterling, d. h.), amelyben viszont világosan meg van mondva, hogy *miles leg. I. ad. incursu hostis Daciae cecidit.*, tehát számunkra itt nem jön tekintetbe. Egy harmadik feliraton a *legio I. adiutrix* egyik *librarius*-a *decidit in expeditione Dacisca* (Ann. epigr. 1090 nr. 144. Ritterling, id. h.) Erről mondtuk, hogy szerintünk *Caracalla* korára tehető. A fentebb említett esethez hasonló Ritterling (id. h.) elgondolása egy győri felirat esetében, amelyen két testvér szerepel (CIL III 4375): az egyik *signifer leg. I. ad. qui est bello desideratus*, a másik *miles leg. suprascriptae qui est bello desideratus*. Ritterling szerint ezek mind *Maximinus Thrax* dák háborúiban estek el, ez azonban nem biztos, pontos keletkezési idejüket még nem tudjuk meghatározni.

Hogy a dákok meddig maradtak a Brigetio limes előterében, épp úgy nem tudjuk, mint azt, hogy mekkora csoportról van itt szó. A történeti források hallgatása s a quádok túlereje miatt valószínű, hogy csak kisebb létszámú szörvány volt. Viszont túlkevesen sem lehettek, ha a brigetioi ezred külön tolmácsot tartott a kedvükért.

A dákok jelenlétével kapcsolatban Brigetio előterében egy másik probléma is felmerült. A régebbi kutatás azt tartotta, hogy Caracalla félt az usurpációtól és ezért sokalta Pannonia Superior helytartójának kezén a három legiót. De talán nem véletlen, hogy Caracalla nem azonnal apja halála után 211-ben adott át Alsópannoniának egy legiót, csak 214-ben; bizonyára ekkor volt erre szükség. Nem is nagyon gondolnék ekkor itt a trónbitorlástól való félelemre, amikor a császár jóbarátai foglalták el a két Pannonia helytartóságát — ez a tény is mutatja Pannonia exponált helyzetét — s ezért ennek a katonailag fontos újításnak a magyarázatát esetleg egészen másban kell keresnünk.

A quádok félelmetes ereje egészen megtört Marcus bosszúálló háborúiban, de ez szerintünk még nem szolgáltatott elég okot arra, hogy Caracalla a quád arcvonalat kettévágja.³² Felvetjük tehát azt a kérdést, hogy vajjon nem a keletmagyarországi népmozgalmak áttérjedése erre a frontra okozhatta-e a határkerület új beosztását.

A szarkofág műhelyének eredetét Sirmiumban kell keresnünk. Erre mutat egy Sirmiumban talált, jelenleg Bécsben lévő, jó kidolgozású darab (LXXII. t. 2. és LXXI. t. 3.). Ugyanabból a műhelyből, mint ez, került ki egy-egy szekszárdi (LXXII. t. 2. és LXXI. t. 4.), szombathelyi (LXXIII. t. 1. és 2.), zágrábi (LXXIII. t. 3, 4, 5.) és pettaui példány is.³³ De míg ezeknél sirmiumi importdarabokkal van dolgunk, addig Brigetio esetében helyben készített utánzással kell számolnunk. Még két darabot ismerünk Szönyben ebből a kőfaragó műhelyből (LXX. t. 3.). Egyik egy nem messze Szönytől, Ács (*Ad Mures*) pusztán előkerült építési felirat, melynek stílusa teljesen megegyezik a szarkofágéval, másik (LXX. t. 4.), egy szarkofágtöredék, mely magában, Szönyben került elő s stílusa szintén kapcsolódik az előző két darabhoz.

Jellegzetes erre a brigetioi műhelyre a fülkék profilált kerete, a felső barokkos vonalvezetésű lezárás s a fülkében a kis bázisokon álló alakok. Nálunk ezek a kis bázisokon álló alakok igen kis körre szorítkoznak. Italiában és Dalmatiában szintén használatosak s a IV. sz.-ban is megtaláljuk őket a keresztény szarkofágokon.³⁴

A fülke profilált kerete sokszor el is marad. Gyakoriak az olyan keretek, amilyeneket Sabinianus³⁵ szarkofágtöredékén, továbbá a szombathelyi szarkofágon látunk, úgy Brigetio-ban, mint Aquincumban és Dunapentelén. A sirmiumi darabon látható fülkék is otthonosak profilált keret nélkül s már fent említett pannoniai műhelyekben, majd kis változtatásokkal is megjelennek. A fülkében látható szárnyas és fáklyás geniusok, Amor- és Psyche-ábrázolások, továbbá más, ritkábban előforduló alakok stílusát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a fentebb tárgyalt szarkofágcsoporttal tartoznak össze. Egy közös műhelyre vezethetők vissza, Sirmiumban, melynek portékája már a második század végén megindul a Duna vonalán felfelé és nem véletlen, hogy Dunapentele úgyszólván kizárólag csak ebből a műhelyből táplálkozik. Ezek a fülket pusok azután nemcsak szarkofágokon, hanem pl. sírkertek oszlopainál, oltárok oldaldíszeinél is használatosak. A sirmiumi, szekszárdi, zágrábi, szombathelyi sírládák közös műhelyből való származása minden kétséget kizár, amire egyébként már Silvio Ferri is rámutatott.³⁶ Nemcsak az előlap egységes kompozíciója, hanem a keskenyebb oldalon szereplő, kantaroszból kinövő szőlőinda és fürt, továbbá a mellette látható ábrázolása is erre mutat. Ez

³² Alföldi A., Budapest Története 1, 1943, 278.

³³ Az egyes darabok fényképeit Alföldi professzor úr volt szíves rendelkezésemre bocsátani, úgy-szintén ő látott el sok hasznos utasítással cikkem megírásában.

³⁴ Eredetükhöz lásd: E. Weigand, Strena Buliciana 104 o.

³⁵ CIL III 11018.

³⁶ Silvio Ferri; L'arte Romana sul Danubio.

a minta azután feltűnik a helyi kőfaragók gyártmányain is a szepulchrális plasztikában pl. Aquincumban, de már nemcsak a szarkofágok oldalán, hanem sírkerítések oszlopain és más alkalmazásban is. Hogy vajjon Dél-Pannonia honnan vette ezt a díszítőmotívumot, arra most nem térünk ki; elég példaképen felhozni a S. Lorenzo-i szarkofágot.³⁶ A fent említett csoporthoz csatlakozik tehát szőnyi sírládánk is, melyet Brigetioiban letelepedett délpannoniai mestertől származtatnánk a legszívesebben, aki elég sokáig működött Brigetioiban. A dák tolmács szarkofágjának felirata, amint már említettük is, Caracalla vagy Elagabalus, de inkább Caracalla korára esik, míg magának a sírládának készítése kora a II. század végére tehető. Az ács-pusztai építési tábla³⁷ (LXX. t. 3.) a II. század legvégére datálható, míg *Sabinianus*³⁸ szarkofágtöredéke (LXX. t. 4.) egy ugyancsak általa állított oltár³⁹ alapján Alexander Severus korára tehető. Kr. u. 220-ból való *Q. Ulp. Felix* építési táblája^{39a} és 210-ből *M. Ael. Honoratus* oltárköve,^{39b} melyeknek betűtípusai kapcsolódnak az előző darabok betűformáihoz és így fel kell tételeznünk a velük azonos helyről való származását. A műhely működését a rendelkezésünkre álló adatok alapján, tehát a II. század végétől Alexander Severus koráig vihetjük el (Kr. u. 222—235). Azt hiszem, hogy ez a datálás a már fentemlített városok helyi gyártmányaira is állni fog.

Visszatérve a dák tolmács szarkofágjára, meg kell állapítanunk, hogy a kőfaragó több mintát kontaminált. Egészen elűt a szokástól, hogy a szarkofág előlapjának két oldalán szereplő fülkék és a feliratos mező között még egy közbeiktatott friz legyen. Ilyent Szőnyből csak egy darabot ismerünk.⁴⁰ Ezen azonban a kantharoszról nem akanthuszlevél, hanem szőlőinda nő ki. Ehhez kapcsolódik egy másik szőnyi darab, amelyen viszont a fülkéket egy pálmalevelet ábrázoló csík helyettesíti,⁴¹ egyébként a díszítés beosztása ugyanolyan, mint *M. Ulp. Romanus* szarkofágján. E két darab kivitele mögötte marad a mi szarkofágunk kidolgozásának.

Az akanthuszlevél, mint díszítőmotívum, a pannoniai sírszimbolikában alig szerepel (van Carnuntumban és igen kevés Aquincumban, Dél-Pannoniában). Aquincumból ismeretes olyan domborműtöredék (sírkert darabja), hol az akanthuszlevél és kantharosz elrendezése körülbelül egyezik a mi darabunkéval. Úgy Pannoniában, mint a déli tartományokban a borostyán és szőlőindák használatosak helyette, — úgy, mint a bacchikus szimbolika követelte is. Érdekes itt az akanthuszlevél formája, lapos kidolgozása és a kantharosz formája. A kantharosz előfordul Dunapentelén ebben a formában.^{41a} A laposan kezelt akanthusz azonban Galliában s a Rajnánál is otthonos. Egy másik brigetioi feliraton, *Aur. Antonius*⁴² sírtábláján szintén meglehetősen laposan kezelt akanthusz kerettel találkozunk. A kantharosz kidolgozása rajnai példákkal is mutat rokonságot s az a mód, ahogy a szarkofágon a kantharoszról kinövő akanthusz-

³⁶ G. Rodenwaldt, Klinensarkophag von S. Lorenzo, Jahrbuch d. D. A. I. 1930, 118 sk.

³⁷ Publikálatlan.

³⁸ CIL III 11018.

³⁹ CIL III 11079 (= 4363)

^{39a} Paulovics I., Funde und Forschungen in Brigetio, 123. és XIV. t. (Laureae Aquincenses II.) Diss. Pann. Ser. 2. No. 11.)

^{39b} Radnóti A.: Római tábor és feliratos kövek Környéről. (Laureae Aquincenses II. 81. Diss. Pann. Ser. 2. No. 11.)

⁴⁰ Paulovics I., Funde und Forschungen in Brigetio, 123. és XIV. t. (Laureae Aquincenses II.) Diss. Pann. Ser. 2. No. 11.). Aquincumból ismerünk egy olyan darabot, ahol a szarkofág feliratának ansatá kerete van s e mellett kétoldalt kráterekből kinövő szőlőindák vannak elhelyezve.

⁴¹ Paulovics I, i. m. 141. o. XIX. t.

^{41a} Arch. Ért. 1906. 267 l. 49. kép. Schober. Röm. Grabst. 198 (103). — Arch. Ért. 1909. 240—241 l. Schober: Röm. Grabst. 251.

⁴² Barkóczi L., Brigetio, előkészületben.

cserje ábrázolva van, csaknem teljesen ugyanúgy megvan néhány galliai analógián is.⁴³ Az út azonban — amint azt már feljebb jeleztük is — Dél-Pannoniából, Intercisan és Aquincumon keresztül hozta el hozzánk ezt a motívumot, s a közvetítőnek Itáliának kellett lenni.

Érdekes a más *brigetioi*, *aquincumi*, továbbá *intercisi* darabokon látható s a feliratot keretező barokkos dísz, melyben Hekler⁴⁴ a késő La-Tène kocsidíszek trombitamustráját látta. Schober⁴⁵ noricum-i eredetűnek gondolja, míg Nagy Lajos⁴⁶ a pannoniai fémtechnikára hivatkozik. Újabban R. Lozar⁴⁷ foglalkozott e kérdéssel, míg Erdélyi Gizella⁴⁸ részletesebben bizonyította Hekler álláspontját. Úgy látszik, hogy ez a keretdísz valóban a késő La-Tène-kori díszítőmotívumokra nyúlik vissza; a Hekler által említett kocsidíszek készítési helyét Alföldi András megállapítása szerint Galliában kell keresnünk.⁴⁹ Ezt a keretdíszet ugyanaz a műhely sugározta szét, mely a már tárgyalt fülkés csoportot népszerűvé tette. A feliratos mező alján végigfutó, egymással szemben állított levéldísz szerepel még néhány oltáron is Pannoniában. Brigetioiban csak *P. Senecionius Lucianus* veteranus sírkövééről ismeretes, melynek kora kb. a szarkofággal megegyező.

A tetőnek az a formája, hol középen kis félkör alakú lezárással a meghaltak képei, a sarok-akroterionokban pedig maszkos ábrázolások vannak, Pannoniában csak Brigetioiban használatosak. Szófiából ismerünk olyan szarkofág-tetőket, hol a két sarok-akroterionban miniatűr emberábrázolások vannak. Egy ilyen Brigetioiban⁵⁰ is előfordul s itt a kis középső félkör alakú lezárással a klinén fekvő halott képe is látható. Itáliából, többek között Aquileiából ismerünk olyan darabokat, ahol a sarok-akroterionokban a halottak mellképei vannak kifaragva. Galliából és Germaniából már olyan szarkofágfedeleket is ismerünk, amelyen a középső fülke is feltűnik a halottak mellképeivel. Ezek genetikájára most nem térhetünk ki, csak jelezzük, hogy a mi példányunk és több más szőnyi darab kidolgozása az aquileiai példányokkal mutat rokonságot.

BARKÓCZI LÁSZLÓ.

EIN DAKISCHER DOLMETSCHER IN BRIGETIO.

Im Oktober 1943 kam bei der Gelegenheit von Bauarbeiten, die in der Umgebung des Legionslagers von Szőny (*Brigetio*) stattfanden, neben dem, nach Tata führenden, aus der *porta decumana* ausgehenden Weg ein römischer Sarkophag zum Vorschein (Taf. LXX. 1.), dessen vorsichtiges und sorgfältiges Herausheben wir Herrn Doktor Kell verdanken. (Doktor Kell nahm übrigens in den letzten Jahren auch an den Forschungen in Szőny aktiven Anteil. Auch sind wir Herrn Generaldirektor Kutassy und Herrn Direktor Péter Dank schuldig, die uns bei der Aufdeckung der Ruinen der Stadt Brigetio weitgehend unterstützten.) Schon seine reiche Verzierung erregt unsere Aufmerksamkeit; wie wir sehen werden, verwendete der Steinmetz verschiedene Muster bei seiner Arbeit. Auch seine Inschrift ist interessant und wichtig,

⁴³ E. Espérandieu, Recueil général des Bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine. VII. 280, 351, 427, 428. Szintén jó analógia még a VII. 378, 380 (VII. Sup. 93, 96 o. Mainz.) Hasonló lapos kidolgozású akantusz levelek vannak főleg Neumagen-ben. id. m. VI. 89, 366, 367. o. Hasonló még az akantusz elrendezése Kölnben id. m. VI. 315. 332. o. Továbbá a levelek lapos kezelésére jó analógiái még id. m. V. 105, 337, 251, 427, 428. o.

⁴⁴ Hekler, Strena Buliciana, 1924.

⁴⁵ Schober, id. m.

⁴⁶ Nagy Lajos, Budapest Tört. I. 1943.

⁴⁷ Lozar, Časopis za zgodovino in narodopisje, 1934, 99.

⁴⁸ Erdélyi Gizella, A pannoniai síremlékek ornamentikája, 36, skk.

⁴⁹ A. Alföldi, L'Antiquité classique 8, 1939.

⁵⁰ CIL II, 4311.

denn sie bereichert mit neuen Zügen die Geschichte des nordpannonischen Limes zu Beginn des III. Jh. n. Chr.

Schon beim ersten Blick fällt uns auf, dass am schön und sorgfältig bearbeiteten Sarkophag die kleinen Buchstaben der Inschrift fremdartig wirken. Bei der näheren Untersuchung des Inschriftenfeldes stellte es sich heraus, dass die heutige Inschrift mit der Verfertigungszeit des Sarkophags nicht übereinstimmt. Man kann gut bemerken, dass die Ränder des Inschriftenfeldes gleichmässig und glatt sind, der mittlere Teil aber voller Meissels Spuren ist, obwohl dieser allgemein nicht nur bei solchen prächtig bearbeiteten Exemplaren, sondern auch bei einfacheren Grabkisten ganz glatt zu sein pflegt. Hier haben wir also eine sekundäre Verwendung vor uns und wo die Buchstaben D. M. der früheren Inschrift waren, kann man jetzt eine ziemlich starke Vertiefung wahrnehmen. Eine noch stärkere Vertiefung und Rasur finden wir in der rechten unteren Ecke, welche zweifelsohne beweist, dass hier schon vor der gegenwärtigen Inschrift ein Text angebracht war.

Die heutige (zweite) Inschrift des Sarkophags ist die folgende: *M(arco) Ulp(io) q(ondam) Romano mil(iti) praet(oriano) primoscr / inio praef / f(ectorum), qui vi / xit an(nos) M(arcus) Ulp(ius) Cele(rinus) sal(ariarius) leg(ionis) (primae) ad(iutricis) / p(iae) f(idelis) interpres / Dacorum vivus sibi / et filio suo s(upra) s(cripto) carissimo / f(aciendum) c(uravit).*

Wir sind in einer vorteilhaften Lage, da wir in Brigetio auch eine andere Inschrift von *M. Ulp. Celerinus* kennen.¹ Hier datiert das Attribut des Ausdrucks *legio Antoniniana*² die Inschrift, so dass der Altarstein während der Regierung des Caracalla, oder ev. des Elagabalus entstanden ist. *M. Ulp. Celerinus* trägt auf beiden Inschriften den Rang des *salariarius*. Schon Mommsen stellte fest, dass die *salarii* aus den Reihen solcher *evocati* hervorgingen, die anstatt eines *stipendium* ein *salarium* erhielten. *M. Ulp. Celerinus* konnte also als *evocatus* — ein Unteroffizier höheren Ranges — kein junger Soldat sein, umsomehr, da er einen 35 jährigen Sohn besass. Zwischen den beiden Inschriften kann infolge des *salarius*-Ranges kein grosser zeitlicher Unterschied sein. Darauf weist auch die Tatsache hin, dass wir auf dem Altar und auf dem Sarkophag dieselben kleinen Buchstaben finden, die — wenn wir sie auch nicht für die Arbeit derselben Hand halten —, doch als aus derselben Werkstatt stammend zu betrachten sind.

Der verstorbene *M. Ulp. Romanus*, der Sohn des oben erwähnten Celerinus war der Inschrift nach *miles praetorianus, primiscrinus praefectorum*. In der Inschrift steht im Worte *primoscrinio* auch anstatt des Buchstaben *p r*, aber das kann nur Irrtum sein, den man dann mit Farbe korrigiert hat. Im Ausdruck *primoscrinio* müssen wir nicht die Erwähnung des ersten *scrinium*-Amtes vermuten, wie es im ersten Augenblick scheint. Wenn wirklich davon die Rede wäre, möchte der Text folgenderweise lauten: *militi praetoriano in primo scrinio praefectorum*. Wie schon erwähnt, ist hier also vom Amt des *primiscrinii*⁵ die Rede und der Wortgebrauch erinnert an den Fall des *primuspilus*. Dieser wird sowohl in der Form *primuspilus*, wie auch als *primipilus* verwendet, im Dativ als *primipilo* und *primopilo* und ebenso können die Varianten *primoscrino* und *primiscrino* nebeneinander stehen. In dieser verhältnismässig frü-

¹ *I. o. m. Ulpius Celer (inus salariarius Leg. I. adi.) p. f. Antoni* CIL III 10988.

² *G. Bersanetti*, I sopranomi imperiali variabili degli auxilia dell'esercito Romano. Athenaeum 1940, 107 skk.

³ *Mommsen*, CIL III 10988, — *Ephem. epigr.* II. p. 424 — *optio evocatorum salariarius* CIL XI 19. *Mommsen*, *Ephem. epgr.* V. p. 151. — *Marquardt*, *St.* V. II. 544. — *Domaszewski*, Bonn. Jahrb. CXVI 1908, 46, 77. (Fiebiger *R. E.* IA², 1864.).

⁴ *R. E.* II. A. 904.

⁵ *M. Aur. Prisco* . . . . . *primiscrinio castrorum praett.* ILS 9074 — *Severus v. c. primiscrinus tabulari Mediol.* . . . . ILS 9044. — Ausserdem finden wir in *R. E.* Bd. II. A. unter *scrinium* die späten Analogien, die der *Cod. Theod.* und der *Cod. Iust.* bieten.

hen Zeit ist uns aus dem *officium*⁶ der *praefecti praetorio*, zu welchem auch M. Ulp. Romanus gehörte, dieser Rang nicht bekannt. Durry⁷ erwähnt unter den Praetorianern einen *primiscrinus castrorum*, von welchem er aber ausser dem Range nichts weiss. Ernst Stein⁸ untersucht die, auf die Officia der Praetorianerpraefecten bezüglichen Daten ab Diokletian und aus seinen Forschungen lernen wir die spätere Gestaltung der Organisation kennen. Er erwähnt schon die Angabe des Cassiodorius,⁹ woraus wir erfahren, dass der *primiscrinus* im Rahmen des *officium* die zweite Stelle in der Rangstufe einnahm. Nach dem Codex Theodosianus¹⁰ und dem Codex Iustinianus¹¹ war die Führung der *officia* in der Hand der drei ersten Beamten (*princeps*, *cornicularius* und *adiutor*) und der letzte wurde auch *primiscrinus* genannt. Doch sind diese viel spätere Daten, als unser Beispiel, so dass wir das frühe Vorkommen des Ranges nicht an die Rangstufe binden können, weil er vielleicht mit anderen Benennungen vermischt vorkam.

Viel interessanter ist die Charge des Vaters, der *salariarius legionis* und *interpres* (sic!) *Dacorum* war. Der Rang des *salariarius*, da seine Träger aus den *evocati* hervorkamen, konnte nur mit irgendeiner ausserordentlichen Einteilung zusammenhängen. Ein *salariarius* ist z. B. in Aquincum der *hydraularius* der *legio II adiutrix*, Titus Aelius Iustus.¹² In Brigetio kennen wir noch zwei *salariarii*,¹³ bei denen die nähere Einteilung nicht erwähnt ist. Was den *interpres* betrifft, kannten wir bisher in Pannonien einen germanischen¹⁴ und einen sarmatischen¹⁵ militärischen Dolmetscher, so dass der jetzt entdeckte *interpres Dacorum* in der ersten Hälfte des III. Jahrhunderts neue und überraschende Tatsachen beleuchtet. Aus der Anwesenheit eines *interpres Dacorum* in Brigetio kann man natürlich mit Recht auf die Anwesenheit von Dakern oder Elementen dakischer Rasse auf dem jenseitigen Ufer folgern, da die Regimentsdolmetscher bloss das Verstehen der Sprache des Feindes, bzw. den Verkehr mit den freien Barbaren beförderten — diese Tatsache geht auch aus den oben angeführten Fällen der quadischen und sarmatischen Dolmetscher klar hervor.

Vielleicht waren die Daker auch früher hier, aber wir müssen auch die Möglichkeit erwägen, dass sie später in die Umgebung von Brigetio gelangten. Im letzteren Falle erhalten die Truppenzusammenziehungen, die am Anfang des III. Jahrhunderts und unter Philippus in Brigetio stattfanden, eine neue Bedeutung, denn, wie wir später sehen werden, würden sie in engem Zusammenhang mit den Bewegungen der, östlich von Siebenbürgen lebenden freien Daker stehen.

Betrachten wir nun die Ergebnisse und Möglichkeiten, in deren Rahmen wir die hiesige Erscheinung der Daker einreihen könnten.

Andreas Alföldi hat nachgewiesen, dass in der 2. Hälfte des I. Jahrhunderts v. Chr. die Daker Oberungarn beherrschten und sie wurden nur durch die eindringenden Boier zurückgedrängt.¹⁶ Aber nach kurzer Zeit sammelten die Daker neue Kraft, schlugen die Boier und jetzt finden wir ihre Spuren schon in Aquincum.¹⁷

⁶ R. E. XVII. / 2054.

⁷ M. Durry, Les cohortes prétoriennes, 98.

⁸ E. Stein, Unters. über d. Officium d. Prätorianerpräfektur, 1922.

⁹ Ebenda.

¹⁰ R. E. XVII² 2054.

¹¹ Ebenda.

¹² CIL III 10501, die weitere Literatur in Budapest Története (Die Geschichte von Budapest) I, 1943, 575. Anm. 91.

¹³ CIL III 10988, er ist mit dem schon behandelten Altarstein identisch. — CIL III 11011 (4308).

¹⁴ CIL III 10505.

¹⁵ CIL III 14349.

¹⁶ A. Alföldi, Budapest Története I, 1943, 138 ff.

¹⁷ Nach den Ausgrabungen des L. Nagy. Ebenda 141 f.

Also müssen wir schon zu dieser Zeit mit den Dakern in Oberungarn rechnen, aber ob dann dakische Gruppen trotz der sarmatischen und quadischen Eroberung hier geblieben sind, wissen wir nicht bestimmt. Später, unter Domitian, waren schon die Quaden bei Brigetio. Traian vernichtete zwar in Siebenbürgen die Daker, aber ein Teil flüchtete zu den östlich und nördlich von ihnen wohnenden freien dakischen Stämmen, doch zeugt nichts davon, dass in deren Kreise Verschiebungen waren. Auch hören wir von solchen zur Zeit des Marcus nicht, doch haben damals die grossen Kriege sicher das Siedlungsgebiet vieler Völker im Barbaricum verschoben. Tomaschek,¹⁸ Mateescu²⁰ und Alföldi²¹ fanden unter den, zur Zeit des Marcus in Pannonien^{21a} angesiedelten keltischen Kotinern Praetorianer thrakischen Namens, was man nur so erklären kann, dass in der unmittelbaren Nähe der nördlich von Brigetio sich aufhaltenden Kotiner oder mit ihnen vermischt dakische Elemente lebten, was unsere neue Daten in frappanter Weise ergänzt. Bei der Erscheinung dieser Daker ist also die Übersiedlung der Kotiner nach Niederpannonien der *terminus ante quem* (Literatur: Budapest Történeti 1, 228, Anm. 272). Wir wissen nicht, ob in Oberungarn die freie dakische Bewegung unter Commodus, zu deren Beruhigung 12.000 freie Daker in das römische Dakien angesiedelt wurden, Auswirkungen hatte. Doch muss man noch die folgende Möglichkeit erwägen: Nach A. Radnóti²² hatte die gotische Wanderung den Teil der Karpen, der ausserhalb der Karpaten wohnte, weiter gedrängt und ein Teil geriet innerhalb der Karpaten, ein anderer Teil aber zog zusammen mit den Goten gegen die Mündung der Donau. Die nach Westen¹ gedrängte Gruppe hätte dann die, im nördlichen Teil Siebenbürgens wohnenden dakischen Völker verdrängt, die dann teilweise gegen Pannonien verschoben wurden. Ob die Angreifer wirklich die dakischen Karpen gewesen, oder andere freie dakische Völker, wissen wir nicht genau. Radnóti hat weiters auch darauf hingewiesen, dass diese Völkerbewegung noch in 212 den nördlichen Limes von Dakien, so auch Porolissum zerstört hat. Porolissum erhielt das neue Lager zwischen Januar und Oktober 213. Nicht nur dieser einzige Ort erhielt ein neues Lager, bzw. einen Umbau, sondern diese Bauperiode ist für den ganzen nördlichen Limes von Dacia bezeichnend.

Als man in Dakien mit der dakischen Bewegung abrechnen musste, erschien in Brigetio neben der *legio I adiutrix* die *cohors I Thracum*²³. Ebenso erschien hier nach einem Aufenthalt in Dakien (meiner Meinung nach Ende 213) Kaiser Caracalla selbst; dieser Zeitpunkt fällt

¹⁸ W. Tomaschek, Die alten Thraker II. 20.

²⁰ G. G. Mateescu, Eph. Dacoromana 1, 1923, 138 ff.

²¹ A. Alföldi, Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum 1944. Diese Daten verdanke ich Herrn Prof. A. Alföldi.

^{21a} Graf behandelt die Angabe des Ptolemaios in Bezug auf die Kotiner¹ (Graf: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien 30. Diss. Pann. Ser. I. Fasc. 5) und die schon bekannte Inschrift aus der Stadt Rom (cives Cotini ex Pannonia Inferiore CIL VI 32542) zusammen. Er hat nämlich nicht bemerkt, dass als Geburtsort der auf der oben erwähnten Inschrift figurierenden Kotiner ausschliesslich Mursa und Cibalae erwähnt sind, so dass dies nicht mit der Angabe des Ptolemaios zusammen gehen kann. Ausserdem gab es also noch eine Siedlung der Kotiner in Pannonien und diese gehörte beständig zu Pannonia Inferior, während jene im nordöstlichen Winkel von Superior in 214 mit der neuen Grenze des Caracalla nach Inferior gerieten. (Vgl. A. Alföldi, Századok, 1936.) Die, in der Umgebung von Mursa und Cibalae wohnenden Kotiner hat Kaiser Marcus angesiedelt. Die auf der Inschrift vorkommenden Personen heissen ausschliesslich M. Aurelius. Sie gehörten — je nach dem Ort ihrer Abstammung — zur tribus Aelia (Mursa) — (vgl. A. Alföldi, Századok 1936) respektive zur tribus Aurelia.

²² Ein in der „Történeti Társulat“ gehaltener Vortrag, 1943.

²³ CIL III 4316 W. Wagner, Dislokation der römischen Auxiliarformation in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. 1938, 188, mit weiterer Literatur. Nach ihm stammt der Altarstein des *Aurelius Vindex* aus dem zweiten Jahrzehnt des III Jahrhunderts.

mit dem Anschluss von Brigetio an Pannonia Inferior²⁴ zusammen. Es ist möglich, dass die Kämpfe mit den Nachbarvölkern des Limes von Dakien auch soweit westlich von ihren Wohnstätten eine Wirkung hatten, sei es, dass die Daker schon seit früher im Waagtal wohnten, sei es, dass sie nur damals in diese Richtung geschoben wurden, was aber infolge des früheren Datums der Übersiedlung der Kotiner unwahrscheinlich ist. Ein gleichzeitiges Denkmal aus Brigetio erwähnt nämlich einen dakischen Feldzug, den wir vielleicht so erklären können.

Ritterling versetzte die Inschrift des *Aelius Iustus*,²⁵ welche erzählt, dass *Ael. Iustus* als *librarius* der *legio I ad.* *decidit in expeditione Dacisca* auf die Zeit des *Maximinus Thrax*. (Taf. LXXI. 1.) Wenn wir diesen Grabstein stilkritisch mit einem anderen, in Tatabánya gefundenen Grabstein von schöneren Ausführung²⁶ (Taf. LXXI. 2.) vergleichen, dann sehen wir schon auf dem ersten Blick, dass die beiden Stücke, wenn sie auch nicht ganz gleichartig sind, doch einander zeitlich ganz nahe stehen, obwohl der Grabstein des *Aelius Iustus* von viel schwächerer Ausführung ist. Ein so ungewöhnlich grosser Abstand zwischen dem Inschriftenfeld und dem Bildfeld ist uns in Brigetio und deren Umgebung nur bei diesen beiden Inschriften bekannt. Bei beiden Stücken ist die Anordnung der Buchstaben D. M. identisch und ziemlich ungewöhnlich und was die Grösse und die Verfertigungsart betrifft, identisch. Auch der Rahmen des Inschriftenfeldes ist gleich und die Buchstabentypen weisen im allgemeinen eine Ähnlichkeit auf. Auch auf den Bildfeldern figurieren grösstenteils identische Motive, die Blätter der kleinen Säulen, die das Bilderfeld umrahmen, beugen sich in ähnlicher Weise zurück und auch der technische Aufbau der Grabsteine ist vielfach ähnlich. Auf der Inschrift des *Ael. Victorinus* figuriert die *legio I ad.* mit dem Attribut *Antoniniana*, so dass man den Grabstein des *Ael. Iustus* auf die Jahre 211—222 legen kann. Genauer bestimmt könnte er mit dem Aufenthalt der coh. I Thacum²⁷ und des Caracalla in Brigetio zusammenfallen, so dass wir eben von der Expedition des Kaisers gegen die Daker am jenseitigen Ufer Auskunft erhielten. Es wäre nicht unmöglich — obwohl es nur eine Vermutung ist —, dass auch *M. Ulp. Romanus*²⁸ damals gefallen ist, der zu dem Gefolge des Kaisers gehören musste.

Unter *Philippus* erlitt Dakien eine neue Offensive von den nördlichen Angreifern. Auch in Brigetio gab es zu dieser Zeit Truppenzusammenziehungen, denn die Bewegungen der Stämme germanischer und dakischer Rasse verdrängten wahrscheinlich auch die oberhalb Brigetio wohnenden Barbaren. In Brigetio finden wir damals eine *vexillatio*²⁹ der *legio II Augusta* zweifelsohne zur Stärkung der Garnison. Von anderen Truppenzusammenziehungen sind wir nicht unterrichtet ausser der *ala I Osrhoenorum sagittariorum*,³⁰ die noch in der ersten Hälfte des III. Jahrhunderts hier war. Wir besitzen auch einige Inschriften, die vielleicht auf die, im Raum von Brigetio sich abspielenden dakischen Kriege hinweisen.³¹

²⁴ Damals erholt die *I. adiutrix* und auch die Zivilstadt von Brigetio den auszeichnenden Beinamen *Antoniniana*, bzw. *Antoninianum*.

²⁵ Ann. épigr. 109. nr. 144.

²⁶ Arch. Ért. 1907. 239, No. 3.

²⁷ CIL III 4316.

²⁸ Der Sohn des *interpres Dacorum*.

²⁹ Eine unveröffentlichte kleine Basis, die in 1942 auf dem Gebiet des Praetorium des Legionslagers zum Vorschein kam.

³⁰ J. Szilágyi, Arch. Ért. 1942, 180. f.

³¹ Die eine, in Szöny gefundene Inschrift wäre nach der Ergänzung von Jünemann (Ritterling, R. E. XII, 1939, CIL III 4310 10960. Schober, Die römischen Grabsteine v. Noricum und Pannonien 55. 117.) . . . . . *optio leg. I. adiut. desideratus est ad flumen Marisum* Domaszewski im III Band des CIL (10960) denkt an die Ergänzung *Quadis*, Paulovics an *Marcomannis* (Mannus 1938) Ritterling nahm Jünemanns

Wie lange die Daker im Vorterrain des Limes von Brigetio blieben, wissen wir nicht, auch ist uns die Grösse der Gruppe unbekannt. Da die Geschichtsquellen schweigen und da die Übermacht bei den Quaden war, gab es hier wahrscheinlich nur eine nicht sehr zahlreiche Gruppe. Doch können wir ihre Zahl auch nicht für sehr gering halten, da das Regiment von Brigetio einen besonderen Dolmetscher um ihretwillen hielt.

In Zusammenhange mit der Anwesenheit von Dakern im Vorterrain von Brigetio taucht noch ein Problem auf. Der früheren Forschung nach befürchtete Caracalla die Usurpation und so fand er, dass drei Legionen in der Hand des Statthalters von Pannonia Superior zu viel wären. Doch ist es vielleicht kein Zufall, dass Caracalla nicht gleich nach dem Tode seines Vaters in 211 eine Legion Niederpannonien übergab, sondern nur in 214, denn wahrscheinlich war diese damals dort nötig. Auch möchte ich hier nicht an die Befürchtung der Usurpation denken, da die Statthalter der beiden Pannonien gute Freunde des Kaisers waren, was auch die exponierte Lage Pannoniens zeigt, so dass wir die Erklärung dieser militärisch wichtigen Neuerung vielleicht anderswo suchen müssen.

Die furchterregende Kraft der Quaden wurde in den rächenden Kriegen des Marcus ganz gebrochen, doch war unserer Meinung nach dies noch nicht Grund genug für Caracalla, die quadische Front zu spalten.³² Wir stellen also die Frage, ob nicht die ostungarischen Volksbewegungen auf diese Front übergriffen und so die neue Einteilung des Grenzbezirks verursachten.

Den Ursprung der Werkstatt des Sarkophags müssen wir in Sirmium suchen. Darauf weist ein, in Sirmium gefundenes, jetzt in Wien aufbewahrtes Stück von guter Ausführung (Taf. LXXII. 1. und LXXI. 3). Aus derselben Werkstatt stammen die Exemplare aus Szekszárd (Taf. LXXII. 2. und LXXI. 4.) Steinamanger (Taf. LXXIII. 1, 2.), Zagreb (Taf. LXXIII. 3, 4. 5.) und Pettau³³. Bei diesen Exemplaren haben wir aber mit Importstücken aus Sirmium zu tun, während im Fall von Brigetio mit einer lokalen Nachahmung zu rechnen ist. Aus Szöny sind uns noch zwei Stücke aus derselben Steinmetzwerkstatt bekannt. Das eine (Taf. LXX. 3.) ist eine Bauinschrift die unweit von Szöny, auf Ács-pusztá (*Ad Mures*) zum Vorschein kam und dessen Stil mit dem des Sarkophags vollkommen übereinstimmt, das andere (Taf. LXX. 4.) ist ein Sarkophagbruchstück, es wurde in Szöny selbst gefunden und sein Stil schliesst sich dem der beiden vorerwähnten Stücken an.

Bezeichnend für die Werkstatt von Brigetio sind der profilierte Rahmen der Nischen, der obere Abschluss mit barocker Linienführung und in der Nische die auf kleinen Basen stehenden Gestalten. Bei uns kommen diese, auf kleinen Basen stehenden Gestalten nur in

Ergänzung an und verlegt die Entstehung der Inschrift auf die Zeit der dakischen Kriege des Maximinus Thrax. Schober (op. cit.) versetzt die Entstehung der Inschrift auf Grund der Ausarbeitung auf die Zeit um 200 und wahrscheinlich hat er darin recht. Die komplizierte Ergänzung von Jünemann ist nicht stichhaltig, aber auch die Ergänzungen Marcomannis und Quadis sind nicht richtig, Vorläufig ist uns die richtige Lösung noch nicht bekannt, wir wollen aber auf diese Frage in einer späteren Arbeit noch zurückkommen. Ritterling untersucht in Zusammenhange mit den dakischen Kriegen des Maximinus Thrax eine Inschrift aus Crumerum (CIL III 3660 — Ritterling, a. a. 0.) in welcher klar gesagt wird, dass *miles leg. I. ad. incursu hostis Daciae cecidit* also für uns hier nicht in Betracht kommt. An einer dritten Inschrift ein *librarius* der *legio I adiutrix decedit in expeditione Dacisca* (Ann. epigr. 1909. nr. 144 Ritterling a. a. 0.). Von dieser haben wir gesagt, dass sie unserer Meinung nach in die Zeit des Caracalla versetzt werden kann. Ähnlich ist die Meinung Ritterlings über eine Raaber Inschrift (op. cit.), auf welcher zwei Brüder figurieren (CIL III 4375) der eine ist *signifer leg. I. ad. qui est bello desideratus* der andere *miles leg. suprascriptae qui est bello desideratus*. Nach Ritterling sind alle diese Männer in den dakischen Kriegen des Maximinus Thrax gefallen, doch ist dies nicht sicher, da wir die genaue Zeit ihrer Entstehung noch nicht bestimmen können.

³² A. Alföldi, Budapest Történeti 1, 1943, s. S. 298.

³³ Die Lichtbilder der einzelnen Stücke verdanke ich Herrn Prof. Alföldi und ihm verdanke ich auch viele wichtige Anweisungen zu diesem Artikel.

einem engen Kreise vor, in Italien und Dalmatien wurden sie ebenfalls verwendet und im IV. Jahrhundert finden wir sie auf christlichen Sarkophagen.³⁴

Der profilierte Rahmen der Nische bleibt oft weg. Häufig kommen derartige Rahmen, wie wir sie am Sarkophagenbruchstück des Sabinianus,³⁵ weiters auf dem Sarkophag von Steinamanger sehen, in Brigetio, Aquincum und Dunapentele vor. Die auf dem Stück von Sirmium sichtbare Nischen sind ohne den profilierten Rahmen auch in den schon erwähnten pannonischen Werkstätten heimisch, dann erscheinen sie mit kleineren Änderungen. Wenn wir den Stil der, in der Nische sichtbaren beflügelten und mit Fackeln versehenen Genien, der Amor- und Psyche-Darstellungen und anderer seltener vorkommenden Gestalten untersuchen, dann können wir feststellen, dass sie mit der oben untersuchten Sarkophagengruppe zusammenhängen. Man kann sie auf eine gemeinsame Werkstatt in Sirmium zurückführen, deren Ware schon am Ende des zweiten Jahrhunderts der Donaulinie entlang hinaufzieht und es ist kein Zufall, dass Dunapentele fast ausschliesslich aus dieser Werkstatt genährt wird. Diese Nischentypen werden dann nicht nur an Sarkophagen sondern auch an den Ecksteinen von Grabanlagen, an den Seitenornamenten von Altaren usw. verwendet. Zweifelsohne stammen die Grabkisten aus Sirmium, Szekszárd, Zagreb und Steinamanger aus einer gemeinsamen Werkstätte, worauf übrigens schon Silvio Ferri hingewiesen hat.^{35a} Auf diese Tatsache deuten die einheitliche Komposition der Vorderseite, wie auch die, an der schmälere Seite vorkommende, aus einem Kantharos hervorwachsende Weinranke und Traube und der daneben dargestellte Panther. Dieses Muster erscheint dann auch an den Produkten der lokalen Steinmetzen in der sepulchralen Plastik, so z. B. in Aquincum, aber nicht nur auf der Seite der Sarkophagen, sondern auch an den Ecksteinen der Grabeinfriedungen und auch in anderer Verwendung. Die Frage, von wo aus dieses Ziermotiv nach Südpannonien gelangte, behandeln wir hier nicht, als ein Beispiel erwähnen wir den Sarkophag von S. Lorenzo.³⁶

Der oben erwähnten Gruppe schliesst sich also unsere Grabkiste aus Szöny an, welche wir gerne einem, in Brigetio angesiedelten südpannonischen Meister zuschreiben möchten, der ziemlich lange in Brigetio wirkte. Das Alter der Inschrift des Sarkophags des dakischen Dolmetschers fällt, wie schon erwähnt, auf die Zeit des Caracalla oder des Elagabalus, aber vielmehr auf die Zeit des Caracalla, während die Entstehungszeit des Sarkophags selbst auf das Ende des II. Jahrhunderts gesetzt werden kann. Die Bautafel aus Ács-pusztá³⁷ kann man auf das Ende des II. Jahrhunderts (Taf. LXX. 3.) das Bruchstück des Sabinianus-Sarkophags³⁸ (Taf. LXX. 4.) auf Grund eines von ihm errichteten Altars³⁹ auf die Zeit des Alexander Severus verlegen. Aus 220. n. Chr. stammt die Bautafel des *Q. Ulp. Felix*^{39a} und aus 210 der Altarstein des *M. Ael. Honoratus*^{39b} dessen Buchstabentypen sich an die Buchstabenformen der vorerwähnten Stücke anschliessen, so dass wir annehmen können, dass sie vom gleichen Ort stammen. Die Wirkung der Werkstatt können wir also auf Grund der uns zur Verfügung stehenden Daten vom Ende des II. Jahrhunderts bis zur Zeit des Alexander

³⁴ Zu ihrem Ursprunge siehe *E. Weigand*, *Strena Buliciana* S. 104.

³⁵ CIL III 11018.

^{35a} *Silvio Ferri*, *L'arte Romana sul Danubio*.

³⁶ *G. Rodenwaldt*, *Klinensarkophag von S. Lorenzo*, *Jahrbuch d. D. A. I.* 1930. 118. f.

³⁷ Unveröffentlicht.

³⁸ CIL III 11018.

³⁹ CIL III 11079 (=4363).

^{39a} *Radnóti A.* *Római tábor és feliratos kövek Környéről.* 81. (*Laureae Aquincenses II.*, Diss. Pann. Ser. 2. No. 11.)

^{39b} *Paulovics I.*, *Funde und Forschungen in Brigetio* s. 123. taf. XIV. (*Laureae Aquincenses II.*, Diss. Pann. Ser. 2. No. 11.)

Severus feststellen (222—235 n. Chr.). Ich glaube, dass diese Datierung auch bei den lokalen Produkten der oben erwähnten Städte anhält.

Zum Sarkophag des dakischen Dolmetschers zurückkehrend müssen wir feststellen, dass der Steinmetz mehrere Muster kontaminiert hat. Es ist ungewöhnlich, dass zwischen den Nischen, die an den beiden Seiten an der Vorderseite des Sarkophags figurieren und dem Inschriftenfeld noch ein Fries eingeschaltet ist. Ein ähnliches Stück kommt in Szöny nur vereinzelt vor,⁴⁰ auf diesen wächst aber aus dem Kantharos kein Akanthusblatt, sondern eine Weinranke hervor. An dieses Stück schliesst sich ein anderes aus Szöny, auf welchem die Nischen von einem, ein Palmenblatt darstellenden Streifen ersetzt sind,⁴¹ sonst ist die Einteilung der Verzierung ähnlich wie auf dem Sarkophag des *M. Ulp. Romanus*. Die Ausführung dieser beiden Stücke bleibt hinter der Ausführung unseres Stückes zurück.

Das Akanthusblatt kommt als Zierelement in der pannonischen Grabsymbolik selten vor, wir finden es in Carnuntum und vereinzelt in Aquincum und in Südpannonien. Aus Aquincum kennen wir ein solches Reliefbruchstück, wo die Anordnung des Akanthusblattes und des Kantharos ungefähr mit der Anordnung unseres Stückes übereinstimmt. Anstatt dessen finden wir Pannonien und in den südlichen Provinzen den Lorbeer und die Weinranke, wie es die bacchische Symbolik erforderte. Die Form des Akanthusblattes ist interessant, wie auch seine flache Ausführung und die Form des Kantharos. Der Kantharos kommt in Dunapentele in dieser Form vor.^{41a} Der flach behandelte Akanthus ist aber in Gallien und auch am Rhein heimisch. An einer anderen Inschrift aus Brigetio, an der Grabtafel des Aur. Antonius⁴² finden wirin auch einen ziemlich flach behandelten Akanthusrahmen. Die Ausführung des Kantharos weist auch mit den rheinischen Beispielen eine Ähnlichkeit auf, und die Art, in welcher auf dem Sarkophag der aus dem Kantharos hervorwachsende Akanthus dargestellt ist, kommt ganz ähnlich auf einigen gallischen Analogien vor.⁴³ Wie schon erwähnt, führte der Weg, auf welchem dieses Motiv zu uns kam, aus Südpannonien durch Intercisa und Aquincum und Italien musste die Vermittlerrolle spielen.

Interessant ist weiters das die Inschrift umrahmende barocke Ornament, welches man auch an anderen Stücken aus Brigetio, Aquincum und Intercisa sehen kann und in welchem Hekler das Trompetenmuster der Spät-La-Tène Wagenornamente sieht.⁴⁴ Schober lässt sie aus Noricum abstammen, L. Nagy⁴⁵ beruft sich auf die pannonische Metalltechnik. Neuerdings befasste sich Ložar⁴⁷ mit dieser Frage. Gizella Erdélyi⁴⁸ bewies eingehender Heklers Standpunkt. Es scheint dass dieses Rahmenornament wirklich auf die spät-La-Tène Zier-

⁴⁰ I. Paulovics, Funde und Forschungen in Brigetio, 123 und Taf. XIV (Laureae Aquincenses II Diss. Pann. Ser. 2. No. 11.). Aus Aquincum kennen wir ein solches Stück, wo die Inschrift des Sarkophag, in einer tabula ansata ist und daneben an beiden Seiten aus Kantharos hervorwachsende Weinranken angebracht sind.

⁴¹ I. Paulovics, op. cit. S. 141, Taf. XIX.

^{41a} Arch. Ért. 1906 s. 267. Bild. 49. Schober; Röm. Grabst. 198 (108). — Arch. Ért. 1909 s. 240—241. Schober: Röm. Grabst. 251.

⁴² L. Barkóczi, Brigetio, in Vorbereitung.

⁴³ E. Espérandieu, Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine. VII. 280. 351, 427, 428. Eine gute Analogie bietet VII, 378, 380 (VII. Sup. S. 93. 96. Mainz.) Ähnlich flach ausgeführte Akanthusblätter gibt es hauptsächlich in Neumagen (op. cit. VI, 89, S. 366. 367.) Ähnlich angeordnet sind die Akanthusblätter in Köln, op. cit. VI, S. 315. 332, Gute Analogien zu den flach behandelten Blättern bieten op. cit. V, S. 105, 337, 251, 427, 428.

⁴⁴ Hekler, Strena Buliciana, 1924.

⁴⁵ Schober, a. O.

⁴⁶ L. Nagy, Budapest tört. I, 1943.

⁴⁷ Ložar, Časopis za zgodovino in narodopisje 1934, 99.

⁴⁸ Gizella, Erdélyi, A pannoniai síremlékek ornamentikája 36. ff.

motive zurückgeht und den Verfertigungsort der von Hekler erwähnten Wagenverzierungen müssen wir, wie A. Alföldi festgestellt hat, in Gallien suchen.⁴⁹

Diese Rahmenverzierung wurde von derselben Werkstatt verbreitet, die auch die schon beschriebene Gruppe mit Nischen popularisierte. Die unten auf dem Inschriftenfeld laufende, einander gegenübergestellte Blattverzierung schmückt auch einige Altäre in Pannonien. In Brigetio ist sie uns vom Grabstein des *P. Senecionus Lucianus* bekannt, dessen Alter ungefähr mit dem des Sarkophags übereinstimmt.

Diese Form des Daches, wo in der Mitte in einem kleinen halbkreisförmigen Abschluss die Bilder der Verstorbenen und in den Eck-Akroterien Maskendarstellungen sind, verwendete man in Pannonien nur in Brigetio. Wir kennen aus Sofia solche Sarkophagendächer, wo in den Eck-Akroterien miniatur Menschendarstellungen sind. Ein solches kommt auch in Brigetio vor⁵⁰ und hier sieht man in dem kleinen mittleren halbkreisförmigen Abschluss das Bild des, auf einer Kline liegenden Verstorbenen.

Aus Italien kennen wir unter anderen aus Aquileia solche Stücke, wo in den Eck-Akroterien die Brustbilder der Verstorbenen dargestellt sind. Aus Gallien und Germanien kennen wir auch solche Sarkophagendeckel, wo auch die mittlere Nische mit den Brustbildern der Verstorbenen erscheint. Wir können hier auf ihre Genetik nicht eingehen und weisen nur darauf hin, dass die Ausführung unseres Exemplars und mehrere andere Stücke aus Szöny mit den Exemplaren aus Aquileia eine Ähnlichkeit aufweist.

LÁSZLÓ BARKÓCZI.

⁴⁹ A. Alföldi, *L'Antiquité classique* 8, 1939.

⁵⁰ CIL III 4311.

RÓMAI ISTENSZOBROK TAMÁSIBÓL.

1941 januárjában Tamási község főjegyzője azzal a bejelentéssel fordult Tolna-vármegye Múzeumához, hogy az ottani „Szőlőhegy” lábánál, Kovács Ferenc kereskedő és vendéglős telkén új jégverem készítése alkalmával két bronzszobrot és több más apróságot találtak. A napfényre került leleteket beszállítottam a múzeumba, ugyanennek az évnek júniusában pedig hitelesítő próbaásatást végeztettem a helyszínén.

Célszerűségi okokból először a megvásárolt leleteket írom le s csak azután térek a próbaásatás ismertetésére.

A kisebb ládát megtöltő leletek közül mindenekelőtt egy bronz Abundantia-szobor vonja magára a figyelmet. Az istennő képmása 33 cm magas és ülő helyzetben van ábrázolva (LXXIV. tábla). Törzse üregesen öntött, karjai tömörek. Abundantia szinte mereven szembenéz a nézővel, a szoborral egybeöntött jobb karja könyökben meghajlik, kezében pedig paterát tart. Külön darabban öntött bal karja ketében bőségszarú látható. E kart közvetlenül a könyök alatt csapolással, illetve egy vasszegeccsel és forrasztással erősítették a szoborhoz.

Az istennő testén magaskötésű öv fogja össze a ráncokbaszedett inget, fejről a bal oldalon köppený omlik a vállára. E ruhadarabot diadém tartja a fején. A szabadonmaradt jobb vállon jól megfigyelhető az ingnek öt gombbal összefogott ujjja. A lábfejeknek csak a fele látszik ki a ruha alól, a saruk azonban jól megfigyelhetők. A fejen a kivájt pupillákat és a diadém középső, félholdalakú mezejét ezüstlemez borítja. A kisebb részletek leírását a fényképekre való tekintettel mellőzöm és csak annyit jegyzek meg, hogy a szobor csakis előnézetben érvényesül jól.

Az istennő ülő alakja és a hátsó oldalán látható bevágás elárulják, hogy eredetileg trónuson ült. A támlás és karos trónus ugyancsak előkerült. Magassága 27, szélessége 20·4, mélysége 6·8 cm. Elő- és hátlapja külön öntött, 4·2 mm vastag bronzlemez, melyet az ülőlap és hat esztergályozott pálcátag, valamint alul két szegecselt lécs tart össze. A tányérszerű és rozettaalakú rátétek külön darabokban készültek és szegeccseléssel lettek felerősítve. A támla lemeze kifűrészelt díszítésű, a tetején felforrasztott (hiányos) voluták külön darabból valók. Ugyancsak külön öntött darabok a trónus ülőkéjének szélén látható drapériák is.

A múzeumnak beküldött darabok között megtaláljuk azt a talapzatot is, melyen a trónus állt (LXXIV. t.). A talapzat 6 cm magas, felül 23·6 × 22·4 cm nagyságú, alul 25·5 × 25·1 cm. Oldalait és tetejét egyaránt 5·5 mm vastag bronzlemezről forrasztották egybe. Fedőlapja 0·45 cm-rel, talpa 1·1 cm-rel áll ki az oldalfalak síkjából. A talapzat alsó négy sarkához még külön lábak, orosláncok tartoztak, melyekből két tömören öntött, 3·6 cm magas példány ugyancsak ránkmaradt. Felerősítésük módja, az egykori önforrasztás nyoma, jól megfigyelhető a talapzat alján.

A trónus eredetileg ugyancsak ónnal volt ráforrasztva a talapzatra. Mivel azonban a trónusára ültetett istennő lábainak megtámasztása nélkül előrebukik, a talapzaton pedig egy téglalap alakú mező két keskeny oldalának megfelelő helyen forrasztástól származó ónfoltok látszanak, a szobor lábai alatt egy kb. 13.5×4.5 cm nagyságú, 1.6 cm magas számoltyt kell elképzelnünk. A beküldött anyagból ez a darab hiányzik, így a szobor teljes összeállításánál — éppen úgy, mint a hiányzó harmadik és negyedik oroszlánkörmöt — ezt is megfelelő nagyságú fakockákkal helyettesítettem. Szobrunk teljes magassága így 46.3 cm-t tesz ki (LXXV. tábla).

Tekintve, hogy az istennő nyaka mellett kétoldalt még egy-egy kerek átfúrás látható, a lyukakban pedig vasrozsdát találtam, valószínűnek tartom, hogy itt a szobrot a háttérhez erősítették volt. Bronztárgyaink között van egy bronzgombokkal díszített, kétszer széjjelágazó, alul — cm széles, — cm hosszú vaslemez is, amelynek rendeltetése ismeretlen.

Leleteink második darabja egy tömören öntött Neptunus-szobor (LXXV. tábla, 1—4. kép). Maga a ruhátlan bronzalak 27 cm magas. Jobb keze és alkarjának egy része hiányzik, ez külön darabban készült és ugyanúgy volt felerősítve, mint az istennő bal karja. Valószínű, hogy magasraemelt jobbában tartotta az attributumot, ami ebben az esetben sceptrum lehetett. Alakja, fejének mintázása és hajviselete jól kivehető a négy nézetből készült fényképeken.

A szobornak 4.5 cm magas talapzata szintén megmaradt (LXXV. tábla). Ezt is bronzból öntötték, belül üres, felül nyitott, külsejét és alját pedig esztergályozták. Átmérője felül 9.75, alul 12.3 cm. Oldalfalának pereme a felső részen vízszintesen levágott, itt forrasztás nyomai maradtak meg. Biztos ezek szerint, hogy a talapzatot kerekre kivágott bronzlemezrel fedték volt le. (Az elvesztett eredetit modern lemezzel pótoltam a fényképen.) Maga a szobor a jobb lábon felismerhető ónnyomok tanúsága szerint ehhez a lemezhez volt hozzáfórasztva. Nagyon valószínű még az is, hogy a szoborcsonka bal lába valamilyen ma hiányzó tárgyra támaszkodott. Ellenkező esetben ugyanis egyensúlyát veszti és előrebukik. Figyelembe véve a fentieket, szobrunk talapzattal együtt 31.5 cm magas volt.

Harmadik darabunk egy öntött és esztergályozott bronzkorsó (LXXVIII. tábla 2—3. kép). Egy darabban öntött és esztergályozott oldalfala alul csak 0.6 mm vastag, a nyak tájékán valamivel vastagabb. Szájpereme visszahajlított és 6.5 mm-re vastagszik ki. Tojásdad testének legnagyobb szélessége 12.4, nyakának legkisebb átmérője 5.2 cm. Feneke különálló, felhajlított szélű és eredetileg felfórasztott bronzlemez. A korsó teljes magassága 19, szája 8, feneke 6.8 cm.

A korsó öntött füle külön darabból áll. Törzse növényi szár, mely alul három levélbe megy át, majd női maszkban és kicsiny palmettákban folytatódik (LXXVIII. tábla, 3. kép). A korsófül felső vége négy stilizált levéltagba megy át, melyek közül a két szélső az edény nyakához símul és csőrös madárfejékké változik. A két középső levél egymásnak csavarodva a perem fölé emelkedik. A fül ónnal volt felfórasztva, helye a korsó testén jól kivehető.

A beküldött leletben még néhány kisebb darab is volt. Ismeretlen marad az eredeti rendeltetése egy 32.4 cm hosszú, 0.78 cm átmérőjű, végein gombokkal díszített, esztergályozott bronzpálcának, mely szobraink egyikével sem hozható kapcsolatba. Egy 16 cm hosszú, szélesebbik végén poncolt díszítésű bronzpálcika stílusnak bizonyul. A már említett karmos vaslemezen kívül van még két másik vaslemeztöredékünk is. Kúpalakú bronzgombok díszítik ezeket, rendeltetésük azonban bizonytalan.

Annak megállapítása végett, hogy leletünk milyen körülmények között került felszínre, június 13-án próbaásatást végeztettem a helyszínén*. A munka megkezdése

* A helyszinrajzot a közbejött események miatt nem lehetett beszerezni.

előtt a telektulajdonos csakúgy, mint segítőitársai azt vallották, hogy a fentebb tárgyalt leleteket a 9 m hosszú és 3 m széles jégverem gödrének kiásásakor kb. 2·5 m mélyen találták egy kicsi, alig négyzetméternyi folton. A telektulajdonos apósa, aki a munkát annakidején vezette, még arra is emlékezett, hogy a leleteket tartalmazó föld kevert volt s hogy fekete színével erősen elütött a környező sárgaföldtől. Felfogása szerint a beküldött régiségek gödörberezítve feküdtek a megtaláláskor. Fontos a mi szempontunkból az elhangzott vallomásoknak az a része is, mely szerint épületalapfalakat, vagy épülettől származó törmelékanyagot a gödör ásásakor sehol sem találtak.

Arranézve, hogy a lelet helyén római időkben épület nemigen állhatott, a helyi viszonyok is elégséges feleletet adnak. Kovács Ferenc jégverme a Szőlőhegynek a lábánál készült, de mélyen lenn, úgyszólván már a Koppány völgyében. A jégverem helye és a tőzeges völgyfenék között nincsen több magasságkülönbség, mint legfeljebb három méter. Megjegyzem, hogy a lakóház, illetve kocsmá előtti kocsút már jó két, két és fél méterrel magasabban fekszik. Ez a hegylábi út volt az, mely a Koppány völgyét még a középkorban is összekötötte a Kapos völgyével. A lelőhely ily módon egy ősi útvonal közvetlen közelében fekszik, melynek római időkben Regöly lehetett a legközelebbi jelentősebb állomása.

Alkalmazkodva a helyi adottságokhoz az ásatás során a jégveremnek csak a keleti szomszédságát vizsgáltam meg. Párhuzamosan a veremmel és szorosan a mellett egy $9 \times 2\cdot5$ méteres felületet bontottam ki. 2·2 m mélységig fekete humusztalajt találtam, azon alul bolygatatlan sárgaföld következett. 1·6 m mélységben egyetlen darab grafitos agyagú, fésűs díszítésű kelta cserepet találtam, 2 m mélyen pedig határozatlan, vékony neolith-kultúrréteg következett. Az itt talált cserepek közül a jobbakat legközelebb mutatom be. Legjellemzőbb közöttük egy 6-9 cm magas csövestalpú táltöredék, mely teljes egészében helyreállítható. A feketeszínű, simított felületű edényke külsejét két sűrűn tűzdelt vonal övezi, melyek között háromszögsor tölti ki. Hasonló technikával díszített az edényke belseje is, itt a tálrész fenekén elhelyezett központi kör és a perem alatti kör között négy, arányosan elosztott, ugyancsak háromszögekből álló összetett díszítés látható. A tálalakú felső rész peremét pontsor díszíti, a sűrűn tűzdelt ornamentikát pedig helyenkint még ma is mészbetét tölti ki. Nyilvánvaló, hogy ez és a többi itt talált cserep a Vučedol-zóki kerámia csoportjába tartozik.

A sárgaföld szintjében egy négyszögletes gödör és körülötte néhány cölöplyuk rajzolódott ki. Töltelékföldjének eltávolításakor kiderült, hogy éppen olyan lakóháznak a földbevéjt részét találtam itt meg, mint amilyeneket Kiskányáról már ismerttettem.¹ A 217×260 cm nagyságú gödör a sárgaföld színétől csak további 20 cm mélységig volt négyszögletes, ez alatt további 40 cm-en patkóalakú gödörre szűkült. A patkóalakú gödör átmérője 140×150 cm volt, fenekén hamu és sok feltört állati csont között néhány cserép feküdt. A gödör egyenes oldala Ny-Ény-nak nézett, csak éppen a ház felépítményének alakját mutató karólyukak nem maradtak meg oly jól, mint Kányán. Ebből a házból való a bemutatott fazékdarab, melynek belső oldalán tövisszerűnyúlványok láthatók. Hasonló töredéket Wosinsky Lengyelen is talált,² az ilyen edények rendeltetését azonban csak néprajzi analógiákkal tudnók megfejtetni.

Hitelesítő ásatásom szerint legvalószínűbb, hogy a tamási római istenszobrokat gödörberezítve találták volt meg. Ezek szerint az elrejtés előtt máshonnan hozták ezeket

¹ Csalog József, A Vučedol-zóki típusú kerámia lelőhelyei Tolna megyében. Arch. Ért. 1941, 1—3., 10. old. és V. tábla bal alsó kép. — Megjegyzem, hogy az idézett publikációban a IV. t. baloldali alsó képe spirálmeanderes kerámiával datált házrész, az V. tábla bal alsó képe pedig a téves táblaaláírástól eltérően Vučedol-zóki lakóház maradványa.

² Tolna vármegye Múzeumában.

erre a helyre. Legvalószínűbb, hogy eredetileg valamely környékbeli szentély felszereléséhez tartoztak s hogy valamilyen veszély elől rejtették el azokat. Éppen így gondolhatunk természetesen lopott, illetve rabolt holmi elrejtésére is. Zavaros időkben, pl. egy nagyobb barbár betörés alkalmával mindkét eshetőség fennállhatott.

Kérdés még, hol készültek szobraink és mikor? Tekintve, hogy római régészettel nem foglalkozom behatóbban, a leleteket viszont mielőbb ki akarom emelni az ismeretlenségből, a következőkben átadom a szót az eljövendő kutatásnak.

CSALOG JÓZSEF

RÖMISCHE KLEINBRONZEN AUS TAMÁSI.

Im Winter des Jahres 1941 lieferte der Obernotär der Gemeinde Tamási dem Komitats-Museum zu Szekszárd einen Fund ein, der gelegentlich der Aushebung einer Eisgrube, am Fusse des sogenannten „Szőlőhegy“-Berge, am Hausplatz des Wirten Kovács Ferenc gefunden wurde.

Die einzelnen Stücke des Fundes, die man zusammensetzen konnte, sind die Folgenden:

1. Die Bronzestatue der Göttin Abundantia (Taf. LXXIV.).
2. Die Statue des Gottes Poseidon ebenfalls aus Bronze (Taf. LXXV.).
3. Eine kleine Bronzestange und ein Stilus.
4. Einige kleinere Bruchstücke aus Eisen.

Statt eingehender Beschreibung weisen wir hier auf die beigelegten Bildertafeln hin und erwähnen, dass die sitzende Abundantia-Figur sammt Tron und Postament eine Gesamthöhe von 46·3 cm beträgt, die Statue von Poseidon 31·5 cm.

Da Verfasser als Praehistoriker keine Absicht hat die erwähnten Funde eingehender zu prüfen, übergibt er diese Aufgabe anderen Forschern. Es sei hier nur noch so viel erwähnt, dass gelegentlich der Probegrabung an Ort und Stelle keinerlei Überreste von einem Gebäude gefunden wurden, dass die Gegenstände in einer kleinen Grube verborgen lagen und dass in der nächsten Nähe die Reste eines Vučedol-Zóker Wohnhauses und einige in Zeit hierher gehörende Scherben gehoben wurden.

JÓZSEF CSALOG.

A REGÖLYI MÁSODIK RÓMAI KATONAI ELBOCSÁJTÓ-OKMÁNY.

Még meg sem jelenhetett az első regölyi katonai elbocsátó-okmány ismertetése az Archaeológiai Értesítőben, amikor ennek az évnek első napján múzeumunkba került a második ilyen lelet is. Mindkettő megmentésében a fő érdem Hegedűs László regölyi plebánosé, aki az első példány megtalálása óta nemcsak figyelemmel kísérte a kérdéses lelőhelyet, de a véletlenül felszínre kerülő emléanyag múzeumbajuttatása érdekében szüleszkörű felvilágosító munkát is végzett hívei körében. Neki tudható be, hogy ez a lelet sem kallódott el, hanem közvetítésével megvehettük azt a megtalálótól.

Mindkét okmány lelőhelye a regölyi Szőlőhegyen van, a szárazdi berekben (majsa—miklósvári betétszám 1087, hrsz. 431/4 és ugyanazon dűlő 1089 betétszám 431/6 hrsz. A telektulajdonosok neve M. Kovács József és Szili Ferenc.) Az első még 1942 nyarán került felszínre szántás alkalmával, a másodikat egy évvel később, ősszel forgatta ki az eke körülbelül 15 lépéssel odébb a szomszéd földjén. Kísérőleletet egyik esetben sem jelentettek, a környéken azonban sok konyhahulladék, cserépdarab és faltörmelék hever a felszínen. Mindez nézetem szerint azt igazolja, hogy a két diploma földbejutása előtt a kérdéses helyen lakóházak álltak. Legnagyobb valószínűség szerint kiszolgált katonák telepedtek itt meg, kérdéses azonban, egyszerű veteránustelepülésről van-e szó, vagy olyan kiszolgált katonák hajlékairól, akik szolgálati idejük leteltével csapattestük állomáshelyének közelében maradtak. Regöly környékét ebből a szempontból még nem ismerjük eléggé, a felvetett kérdés eldöntését éppen ezért a helyszín tüzetesebb átvizsgálása és feltárása utáni időre hagyom.¹

Az új diploma lényegtelen eltérésektől eltekintve majdnem pontos mása az elsőnek. Nemcsak méretei közel azonosak amazzal, de megegyező a két okmány színe és annak a bronzlemeznek minősége is, melyből az okmányok lapjait kiszabták. Az új példánynak is mind a két lapja előkerült (LXXVI—LXXVIII. 1.); a két lapnak csak az egyik sarkát törte le az eke, ettől eltekintve azonban darabjaink jó megtartása folytán minden nehézség nélkül olvasható a rajtuk látható vésett szöveg. Az összehasonlítás megkönnyítése végett az első és második lelet méreteit az alábbi táblázatban adom meg:

I. példány:

Magassága	.....	13·9 cm	13·9 cm
Szélessége	.....	10·6 „	10·5 „
Vastagsága	.....	0·12—0·13 cm	

II. példány:

14·2 cm	14·12 cm
10·5 „	10·62 „
0·10—0·18 cm	

¹ A helyszínen kapott felvilágosítás szerint a közvetlen közelben már régebben is találtak hasonló „pléhlapot, amin írás volt“, de értéktelennek tartották és eldobták.

Az elülső bronzlap külső oldalán a következő feliratot találjuk:

[*Imp.Caes.divi*] Hadriani f. divi Traiani
 [*Parthic.nepos d*]vi Nervae pronep. T. Aeli
 [*us Hadrianus*] Antoninus Aug.pius pont.
 [*max.trib.pot.*]XI.imp.et cos.IIII p.p.
 [*equitib.et pedi*]tib. qui milit.in alis V et
 [*coh.XIII quae a*]ppel.IFlav.Britan ~ et I
 [*Thr.vet.s*]ag.et I Britton.c.R.et I praetor.
 [*c.R.et I Aug.I*]turaeor.et III Batav ~ vex. et I
 [*Alpin.e*]quit.et I Thr.Germ.et I Alpin.
 [*pedit.*] et I Noric et III Lusitan.et II Ner
 vior.et Gallaec.et VII Breucor, et I Lusit.
 et II Aug.Thr.et I.Montan.et I Campan.
 vol.c.R.et I Thrac.c.R.et sunt in Pannon.
 inferior. sub Cominio Secundo qui
 nis et vicem. item classic.sex et vi
 gint.stipend.emer.dimiss.honest.
 miss.quor.nomin.subscript.sunt civi
 tat.Roman.qui eor.non haber.item ee (sic!)
 lis classic.dedit et conub.cum uxorib.
 quas tunc hab.cum est civit.is dat.aut
 cum is quas postea duxis.dumtaxat
 singulis a.d.VII id.Oct.
 C.Fabio Agrippino M.Antonio Zenone cos.
 Alae I Flav. Britan ~ cui praest
 M. Licinius Victor Savar.

ex sesquipliciaro

Fusco Luci f. Azalo
 quae fixa est Romae in muro post
 templ.divi Aug.ad Minervam.

Az eredetileg összedrótózott két bronzlap belső oldalán hebe-hurgyán bevésve ugyanez

a szöveg olvasható rövidített alakban:

[*Imp.Caes.di*]vi Hadriani f. divi Traiani
 [*Parthic.nepos di*]vi Nervae pron.T.Aelius
 [*Hadrianu*]s Antoninus Aug.pius p.m.
 [*trib.pot.XI*] imp.II cos.IIII p.p.
 [*equitib.et p*]ed.q.m.in al.V et coh. XIII et sunt
 i[n Pann]on.infer.sub Cominio Secundo
 XXV plur.item class.XXVI ts.em.dim.
 hon miss. quor. nom. subser. sunt
 civ.Rom.qui eor.non hab.item filis
 class.ded.et con.cum ux.quas tunc
 hab.cum est civ.is dat.aut cum is
 quas post.dux.dt.sing.

a.d.VII id.Oct.

Agrippino et Zenone cos.

Alae I Flav.Brittan (×) cui praest

M.Licinius Victor Savar.

ex sesquipliciar. (sic!)

Fusco Luci f. Azalo.

A hátsó tábla külső oldalán ugyanannak a hét tanúnak a nevét találjuk meg, mint az első regölyi okmányon:

L.Pulli Daphni

M.Servili Getae

L.Pulli Chresimi

M.Ulpi Blasti

Ti.Iuli Felicis

C.Iuli Silv[ani]

P.Ocili P[risci]

Az új diploma kelte 148. október 9.-ike. Ugyanaz tehát, mint az első. Lényeges különbség mindössze annyi van közöttük, hogy míg az első példány tulajdonosa Reidomarus a kelta eraviscus törzsből származott volt, addig a mostani az azalusok² törzséből való Fuscusé volt. Fontos ez az adat azért, mert más megvilágításba helyezi Reidomarus problémáját. Ez az eraviscus származású veteranus — azalus társa tanúsága szerint — nem született szükségképen Regöly környékén, katonaévei után nem tért vissza feltétlenül a saját szülőhelyére, hanem talán csak ott telepedett le azalus származású volt bajtársaival együtt. Mint már említettem, nincsen kizárva, hogy közös csapattestük táborhelye közelében telepedtek le mindketten, lehet azonban, hogy azalus veteránusunk csak csatlakozott Reidomarushoz. Bárhogyan is álljon azonban a dolog, egyelőre okkal kereshetjük az ala I.Flav.Britanica állomáshelyét Regölyben, vagy annak közelében.³

Szekszárd, 1944.

CSALOG JÓZSEF

DAS ZWEITE RÖMISCHE MILITÄRDIPLOM AUS REGÖLY.

In der unmittelbaren Nachbarschaft der Entlassungsurkunde, die von mir und A. Alföld in Arch. Ért. 1943, 100 ff. unlängst publiziert worden ist, kam ein zweites Exemplar ans Licht. Wie das erste Diplom, wurde auch das zweite beim Pflügen zufällig zu Tage gefördert. Ebendort liegen auf den Feldern Scherben, Mörtelstücke und andere Überreste einer römischen Siedlung herum.

Der Text gleicht fast völlig dem des ersten Exemplars, s. S. 198. ff. und **Taf. LXXVI —LXXVIII. 1.** Es wiederholt dasselbe kaiserliche Edikt vom 9. Oktober 148 n. Chr., nur ist es einem nordpannonischen Azaler, dem Fuscus Luci f. verliehen worden. Es scheint, dass dieser, wie sein Kamerad, der Erawisker Reidomarus in der Nähe ihrer alten Gefährten sich niederliessen, also das Lager der ala I. Flavia Britannica am Weinberg von Regöly zu suchen ist.

JÓZSEF CSALOG

² Az azalusokról tudjuk, hogy Brigetio környékén laktak. — Részletesen szól róluk Barkóczi L. készülő művében (Diss. Pann., 2. ser. 22).

³ Közelebb kerül a megoldáshoz az a kérdés, ha Regölyből más téglabélyegeket is fogunk ismerni.

A DOBOGÓKÖRE VEZETŐ RÓMAI KATONAI ÚTRÓL.

A Pilisszentkeresztről Dobogókőre vezető római út az Archaeologiai Értesítő 1942. évi kötetében került publikálásra.¹ A Zambra professzor úr felismeréséhez csatlakozó kutatásokat Wälder Gyula műegy. professzor úr tette lehetővé; intézete részéről az ásatáson adjunktusa (Dr. R. L.) működött közre, míg a Pázmány-Egyetem Érem- és Régiségtani Intézete a másik alulírottat küldötte ki. Eredményeinkről a következőkben igyekezünk számot adni (l. 1. ábra).

A Pilisszentkereszt és Dobogókő között fennmaradt római útszakasz a reánk öröklődött római itineráriumokban nem szerepel, de a régészeti adatokat feldolgozó Gróf András munkája² sem ismeri. A megmaradt nyomok és a földrajzi helyzet pedig csak a következő tényekre világítanak rá. A fenti útszakasz mintegy 3½ km hosszúságban mintegy 400 méterrel emelkedve, oly hirtelen kapaszkodik fel a Dobogókőre — amely 700 méteres magasságával az egész környéket uralja — és másrészt onnan előre az előtte meredeken leszakadó hegygerinc miatt nem vezethetett; kétségtelen ebből, hogy egyedüli célja annak a nagyszerű perspektívának katonai kihasználása, mely az út felső végpontjában állott őrtoronyból a légvonalban 6, usque 10 kilométerrel előbbre fekvő Dunahajlásra és azon túl a quádoknak az Ipoly völgyéből induló felvonulási útjára nyílt, valamint a szomszédos quád hegyekre.

De az is kétségtelen, hogy ez az út nem állott teljesen elszigetelve, hanem kétoldalt csatlakozásának kellett lennie egyrészt a dunaparti erődökhöz, másrészt a mögöttük fekvő belső támpontok felé. Hosszas és fáradságos terepkutatásaink eredményeképpen úgy látjuk, hogy a szóbanforgó út Dobogókőről a Kétbükkfa-nyergen át Pilismarótra vezethetett. A Dobogókő és Pilismarót közötti útszakaszok tárgyalásával egy későbbi közleményünkben szeretnénk foglalkozni; a Pilisszentkereszt és Dobogókő közötti római út folytatásának felkutatása azonban már a most tárgyaltakkal kapcsolatban is szükséges volt.

Eddig a pilismaróti tábornak (*Castra ad Herculem*) *Aquincummal* való összeköttetése csak *Ulcisia castra*—Szentendre és *Cirpi*—Dunabogdány táborain keresztül volt ismeretes, valamint az *Aquincum*—*Brigetio*-i útról a limes mentén visszakanyorodó elágazás által. De a dobogókői út elhelyezkedése világosan arra utal, hogy Pilismarótnak³ *Aquincummal* direkt összeköttetése is volt. Ez az összekötő út a polgári forgalom szempontjából jelentéktelen volt, tisztán katonai célból épült; fontossága megnövekedett mindannyiszor, ahányszor a quádok a Felvidékről és a szarmaták a Duna—Tisza közéről egyidőben támadták a római birodalom határait. Ilyen esetekben részben megkönnyítette azt, hogy az Ipoly torkolatával szembenfekvő Dunapartra erősítéseket küldhessenek, másrészt a már betört ellenséggel szemben a második védvonal támpontjai közti összeköttetést szolgálhatta.

¹ Zambra Alajos, Római út a Dobogókőn, AÉ. 1942, 259 l., XLII—XLIII. tábla.

² Gróf András, A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása, Diss. Pann. I. 5., 1936.

³ Finály Gábor, *Castra ad Herculem*, AÉ új f. 27, 1907, 45—57. l.

Ásatásunk folyamán mérföldkövek nem kerültek elő ez útszakasz mentén. A pilisszántói templom előtt álló két mérföldkő⁴ pedig — melyek közül az egyik *Macrinus* és *Didius Iulianus* neveit, a másik pedig *Severus Alexander*⁵ nevét viseli, legkorábbi leírójuk⁶ tanúsága szerint Pilisszántótól keletre kerültek elő 2—3 kilométernyire, s az eddigi kutatások⁷ szerint az *Aquincum-brigetioi* útvonal mellett állhattak; leletkörülményeik hiányos leírása pedig még nem nyújt alapot arra, hogy ezeket a mi hadiútunk mentén állott útjelzéseknek minősíthessük.

A dobogókői római őrtorony középpontja a Közmunkatanács parcellázási tervén jelölt 809. és 747. számú határkövek között fekszik. Az útunk mellett fekvő esetleges többi őrtornyok helyét eddig még nem tudtuk meghatározni. Úgy, mint ahogyan a római bizodalom más útrendszereinél megfigyelhető, itt is feltételezhetjük, hogy kb. 3—4 km lehetett az egyes frontmögötti őrtornyok közötti távolság.⁸ Ezek szerint Pilismarót irányában a Kétkükkfanyeregnél állhatott volna a következő őrtorony, amelynek helyét már nem találtuk meg; a következő távolságban és elhelyezése miatt megfelelő helyen; Pilisszentlélek felett pedig Árpád-kori kastély, illetőleg apátság romja áll. *Aquincum* felé az első, távolságban megfelelő helyen, Pilisszentkereszt felett, ha az ilyen útörző torony nyomára nem is bukkantunk rá, de egy, a közeli cisztercita kolostor romjait bolygató veremben a kolostor falában bélyegtelen római téglákat találtunk. A kolostor alapfalainak falszerkezete is — legalább is a megfigyelt helyen — a rómaival mutat hasonlóságot.⁹

A 7 m 50 cm átmérőjű kerek tornyot átvágó metszeteink 2 bolygatás nyomára is rávezettek. Az utolsó, 2—3 évvel ezelőtt történt kőkitermelés alkalmával a kőfaragók által lefaragott kőforgácsok még ott heverték a föld felszínén, a lehullott falevelek és rőzse alatt; első falátvágó metszetünkben pedig 15 cm-re a felszín alól 1860-as krajcár került elő, mutatva hogy ez után a dátum után is kutattak itt. Első metszetünket a kör középpontjából déli irányban vágtuk, de a humusz a sziklán itt is csak 35—40 cm vastagon volt, leletet pedig nem eredményezett; földje — már amennyire ilyen vékony felszíni rétegen konstatálható — bolygatott volt. Az őrtorony alapját képező szikla vízszintesre volt levágva, a kerek alaprajznak megfelelően. Az oldalfalát nagy kifaragott sziklatömbökből építették, ezekből már csak egy részen voltak maradványok eredeti helyükön. Kötés és téglák nyomát nem találtuk, de ez már nem bolygatás eredményének tudható be, hanem annak, hogy az őrtorony fából is lehetett, s csak az alapja volt kőből.

A Pilisszentkereszt-Dobogókő közötti római út Dobogókőhöz közel fekvő 1. sz. szövegközi térképünkön jó állapotúnak jelzett szakasza aránylag érintetlen; ez a szakasz a kb. 40 évvel ezelőtt történt erdőkitermeléshez szükséges útegyengetés és sűrű kocsijárásai által kikoptatva kerülhetett felszínre. A Dobogókőn, mielőtt nyomát vesztenénk, az 1199. számú parcellahatárköhöz fut be. Meg kell jegyeznünk, hogy a felső szakasz útburkolókövei aránylag nagyobbak, mint az alsó szakaszoknál.

A dobogókői terepfennsíkon futó útfelületek az *erosio* következményeképpen már régebben elpusztulhattak.

⁴ CIL III 4635—10.657 és CIL III 4636—10.658; Kuzsinszky, Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1908, 112 l.

⁵ A *Severus Alexander* nevét viselő mértföldköveket összegyűjtve lásd Nagy Lajos AE új f. LII, 1939, 136 l.

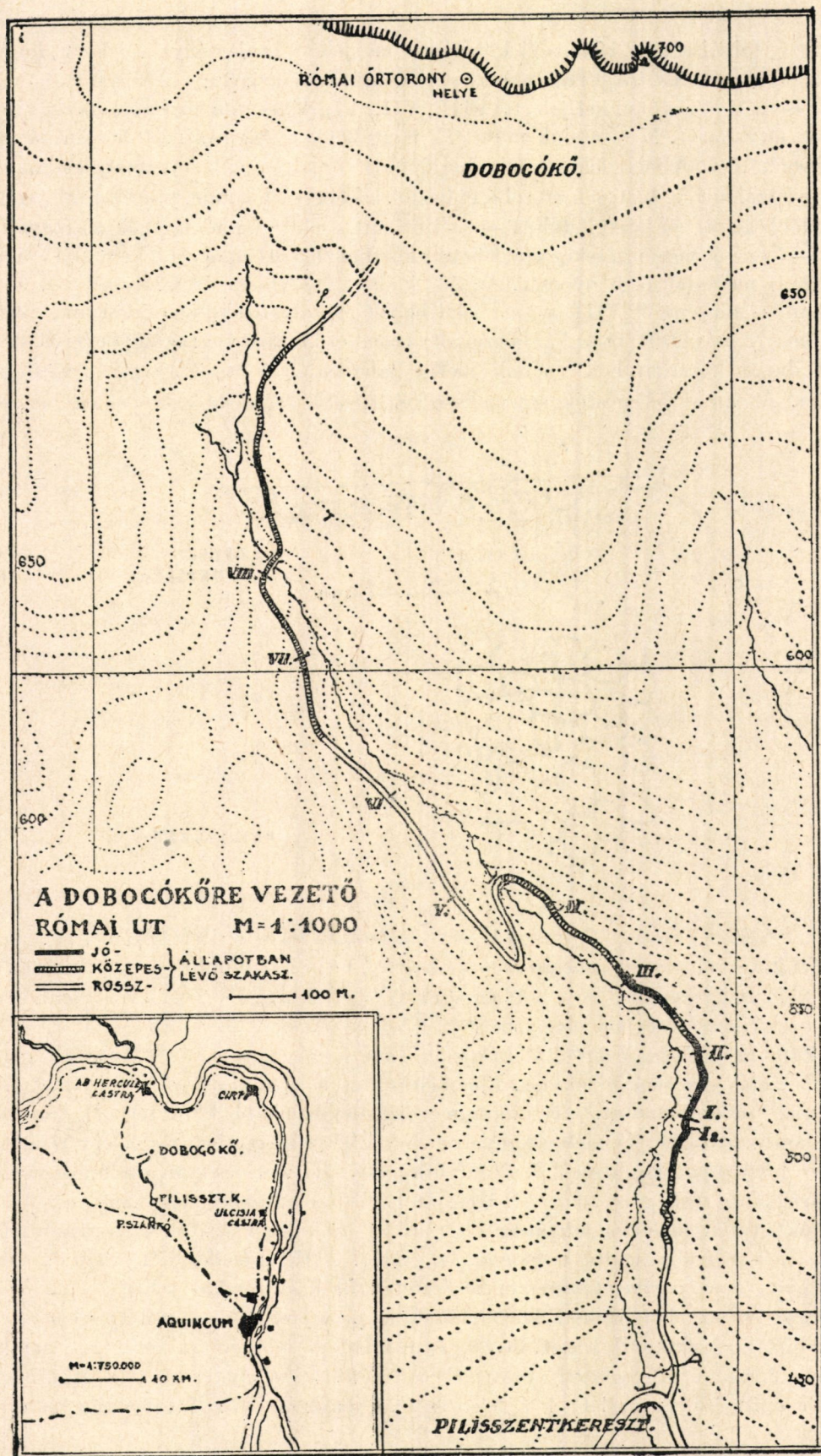
⁶ *Haeufler*, Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen, 1854, 3. rész 47—48. ll.

⁷ Gráf András, id. m. 96 l. és Simonyi Dezső EPhK 60, 1936, 50. l.

⁸ Pl. L. Olenroth, Römische Burgi an der Strasse Augsburg—Kempten—Bregenz, 29. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin 1941.

⁹ Lásd ugyanolyan rendszerű római falszerkezet rajzát, két-két sor téglával váltakozó termésköböl Bp. Régiségei 4, 1892, 87 l.

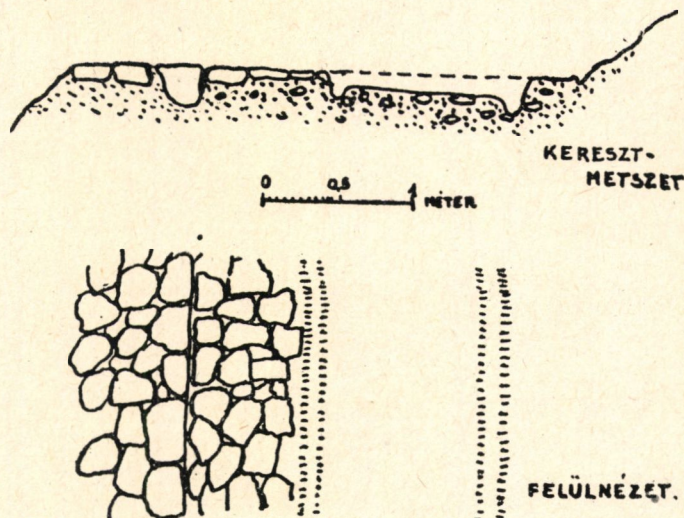

I. kép.

Már a folyóiratunk 1942. évi kötetében megjelent közlemény is jelezte, hogy a két úthíd közötti rész mai szintje nem egyezhet a római út szintjével; a mai szint alacsonyabb, 1. sz. szövegközi térképünkkel jelzett VIII., VII., VI., V. számú metszeteinkkel vizsgáltuk meg ezt az útszakaszt. Metszeteink mutatták meg, hogy a ma használt kocsút itt főként modern megépítésű. A meredek hegyoldalon épített római út idők folyamán leszakadhatott. De ha még leszakadt is, biztosan erősebb építésűnek kellett itt lennie, mint a többi szakaszon. A romlandóbb anyagból készült töltés — ami másutt a földrajzi adottságoknál fogva teljesen megfelelt — itt az út megépítésekor sem lehetett alkalmazható. Gondosabb vizsgálat eredményeként ennek is megtaláltuk a nyomát. Az út oldalán, a jelenlegi út szintjénél kb. 30 cm-rel magasabban — térképünk VIII. száma jelzi helyét —, olyan nyomot találtunk, amely úgy nézett ki, hogy római útalapozásoknál használt betonszerű kötőanyag: az úgynevezett *rudratio*, amelyben durva kőzetdarabok vannak meleg habarcs által összeragasztva, mesterségesen cementálva. Az amphiból részek százalékszerűen kisebb számban szerepelnek benne, mint

2. ábra.

az itteni természetes kőzetben. Mintegy $\frac{1}{3}$ -ával higították fel az eredeti kőzetet. Felismerhetők ezek a helyi kőzetből készült *rudratio*-darabok arról, hogy az amphiból szemecskék az eredeti kőzetben való nagyságukat, és különben csekély mértékben, de jelenlevő orientáltságukat ebben a mesterséges rétegben elvesztik.¹⁰

A Zambra professzor úr által megjelölt és a fényképen is közölt kötőanyag blokkja mégis természetes kőzetnek bizonyult. Ellenben fontosak az útkanyarodóról készült fénykép-felvételek: az ezeken bemutatott és akkor még jelenlevő puhább kőzetdarabok talán szintén *rudratio* darabkái voltak, s ennek a kanyarodónak a helye az esetben megfelel a réginek. Erre mutat az is, hogy a patakot átszelő 2. számú úthíd is a serpentine kanyarodó felé van építve.

Szövegközi térképünk délebbi úthídjától Pilisszentkereszt felé haladva, olyan rész nyomára akadtunk, melynek felépítése eltér az út többi szakaszától. A római úttestet itt saját szintjénél mélyebb szintű kocsinyom vágja át. A patakmeder irányában az úttestnek némi burkolat-, azaz *pavimentum*-részei megvannak, de a szegélykövek hiányoznak, e helyett az úttest szélével szemben vannak szegélykövek lerakva s ennek a fordított szegélykősornak még további útburkolatszerű, kicsit, de alig észrevehetően lejtő folytatása van a patakmeder felé. (Lásd a 2. számú szövegközi ábrát.) Ez a fordított szegélykősorból és útburkolatszerű részből álló építmény támfal! Csak a felső és már majdnem vízszintesbehajló része maradt

¹⁰ Nemes Pongor Gábor talajkémikus úr véleménye.

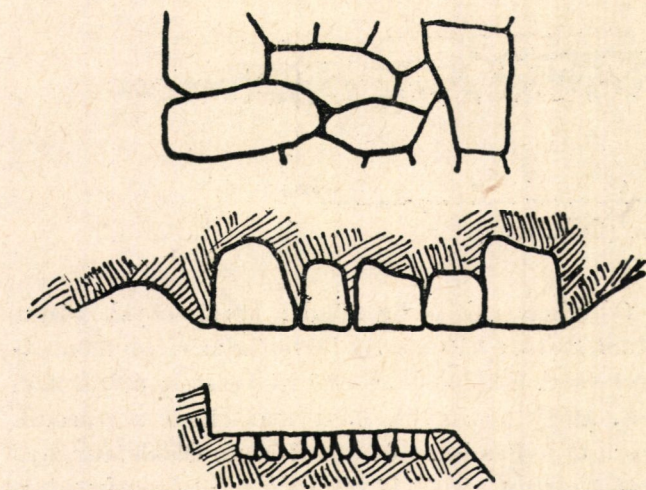
fenn. Ezen a támfalszerkezeten át vágott metszeteink (IVa és IVb; fekvésüket lásd az 1. számú szövegközi térképen) a burkolókövek alatt teljesen puha humuszt tártak fel, amely még jóformán összeállva sincs, s csak a fagyökerek akadályozzák, hogy az útburkolókövek összetartásukat elvesztve, le ne zuhanjanak, továbbá az, hogy nincsenek jóformán sem az időjárás hatásának, sem kocsikoptatásnak kitéve. Teljesen elütő ez a többi metszeteinktől. Így épített rész nem maradhatott oly régtől fenn. Ez a római úthoz épített, ugyanolyan kövekből, a helyszínen talált kőzetből készült, de szerkezetileg elütő rész modern. Ezelőtt 30—40 évvel a kir. Közalapítvány Ferenczffy nevű mérnöke a római út burkolatát makadám út alapjának használta fel; a földdel befedett részeket feltártatta s kavicsréteggel fedte be, s így készített makadám

3. ábra.

utat, — a lezuhant részeket, ahol úgylátszik pénzügyileg érdemes volt, hasonló kővel pótolta ki, — metszetünk helyén is — de ezek a részek IV. és III. számú metszeteink tanulsága alapján élesen megkülönböztethetők.

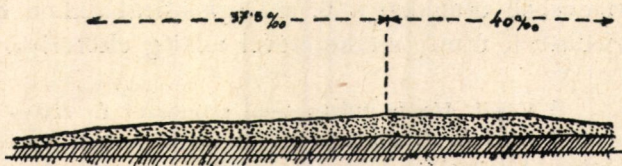
Az ezután következő útszakasz III. számú metszete útárok helyét kutatta, az adott útszakasz ennek megvizsgálására adott alkalmat. Metszetünk negatív eredménnyel zárult, útárok itt nem volt. Ugyanúgy mutatták az út keleti oldalán az útárok hiányát a később tárgyalandó III. és II. kutatóárkok. Az Ia számú kutatóárkok, ahol az út földrajzi helyzete is indokolja, mutatja az út keleti oldalán ilyennek a helyét.

4. ábra. (Forbes után).

A talajszuszamlások következtében, meg a szegélyköveket széjelebbtől közlekedés folytán előálló oldalnyomás miatt útunk az eredeténél sokkal szélesebb; a modern átépítések néhol szélesítik, néhol viszont keskenyítik. Ezáltal a ma konstataálható útszélesség 3·20 és 2·80 között mozog. Érintetlenebb részek, pl. a III. és II. metszet környékén, ahol az úttestet nyugati székővei kivételével ma is vastag földréteg fedi, ott az út szélessége kb. 10 római láb, azaz három méter. Ez a méret egyúttal rámutat arra, hogy útunk nem főútvonal. Provinciánkban a főútvonali szélesség, pl. az *Aquincum—brigetioi* diagonális úton a Nagykevény aljában mérve 7 méter.¹¹

Legfontosabb feladatunk volt az út szerkezeti rétegeinek megállapítása. Ez az I. számú metszetünkkel történt meg. A burkolókövek alatt kavicsos földet, majd alatta 3 réteg, többnyire nem szabályos alakú, de egyenlő vastagságú vörös kőlapokat találtunk. A vörös kőlapok

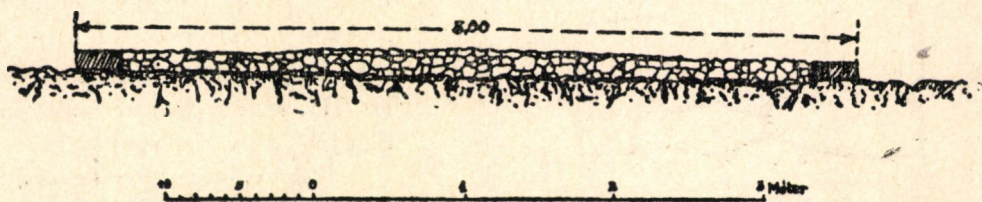
5. ábra. (Finály után).

¹¹ Simonyi D., EPhK. 1936, 49 lap.

az út nyugati oldalán kijebb futnak, mint az útburkolat szélkövei. E legalul talált szabálytalan alakú kőlapok (*statumen*) és a burkolat (*pavimentum*) között a kavicsozás igen rossz minőségű — egységesen épített út szerkezetében az ennek a rétegnek megfelelő, rendszerint hydraulikus kötőanyagot hívjuk *rudratio*-nak — és vastagsága sem áll arányban az út más szakaszain sem a többi réteg vastagságával. Útunk mentén, továbbá több helyen találtunk — nemgeológiai lelhelyünkön s nem ott, ahová víz ereje hordhatta — a *statumen*-hez felhasznált kőlapokból szabályos darabokat is. Ha ez a 3. szöveggépünkön metszetben látható *statumen* és *pavimentum* egyidőben épült volna, a *rudratio*-nak a megfelelő arányúnak kellene lennie, s a legszabályosabb vörös kőlapok nem az úton kívül lennének találhatók, valamint a *pavimentum* és a *statumen* különböző szélessége nem az út nyugati oldalán okozott volna eltérést. Egységes útszerkezet helyett itt tehát két különböző időben történt útépités maradványaival állunk szemben.

Az alul talált vöröses *statumen*-lapok andezit-tuffából valók. Ez az eruptív kőzet tömbökben került elő, geológiailag lapszerű előfordulása nem tipikus. A mai útalapépítményeknek

6. ábra. (Ballif után).

ez nem lenne jó a mi fogalmaink szerint, útburkolatnak pedig minden körülmények között alkalmatlan.¹² Kocsikeréknyomot sem találtunk rajta, s háromsoros fektetése az előbb mondotakon kívül is azt mutatja, hogy ezek a vörösszínű kőlapok az első itt vezetett útnak nem *pavimentumát*, hanem *statumenjét* képezték. Hogy viszonylik most már ehhez a második periodus, a mai felső útburkolatunk? Egyszerű útjavítás lenne ez talán? Nem. Oldalépítménye nem mély útszerkezetnek szól; a mélyen lesüllyesztett szegélykövek csak a felső *pavimentum* oldalnyomásának ellensúlyozására szolgálnak, s elhelyezésük mitsem törődik az előző elpusztult útalapozással való összeköttetésükkel, a *statumen*kövektől teljesen függetlenül, néha azokba belemélyedően rakják a szegélyköveket, azokat szétrombolva. *Pavimentumunk* alá kavicsos föld került, amint azt a „*via-munita*“-knál látni szoktuk. Ilyen *via munita*-kat mutat a 4. számú szöveggépzeti ábránk.¹³ Valamivel egyszerűbb szerkezetű, de szintén „*via munita*“-t mutat be 5. számú szöveggépzeti képünk Dáciából, a bethleni római utat.¹⁴

Ez a típus nálunk gyakran előfordul.¹⁵ Még közelebbi hasonlóságot mutat a mi második periódusbeli útunkkal a 6. szöveggépzeti ábránkon bemutatott boszniai római út.¹⁶ Az első periódusbeli útunk szerkezetével analóg elsősorban a közeli *brigetioi* diagonális út egy-két

¹² Vendl Aladár műegyetemi professzor úr szíves felvilágosítása.

¹³ Lásd R. J. Forbes, Notes on the History of Ancient Roads and their Construction (Allard Pierson Stichting, Archaeologisch-Historische Bijdragen III, Amsterdam 1934.).

¹⁴ Lásd Finály Gábor, Római út keresztmetszete, AÉ. 1902, 381—383 ll.

¹⁵ Lásd például Garády Sándor, Az Aquincum-brigetioi római út felkutatása az óbudai aranyhegyi árok mentén, Laureae Aquincenses I, Diss. Pann. II. 10, Budapest 1939, 183—187 ll. A Fővárosi Ásatási és Régészeti Intézet ásatási jegyzőkönyvgyűjteményében még Nagy Lajos egyetemi tanár, főigazgató úrnak három különböző római útmetszete vár közlésre, az ezekre vonatkozó szíves felvilágosításokért, s Garády Sándor ny. miniszteri tanácsos úrnak a pestkörnyéki római útakra vonatkozó szíves felvilágosításaiért e helyett mondunk hálás köszönetet.

¹⁶ Lásd Ph. Ballif, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Wien 1893, Taf. I.

helye.¹⁷ Hasonló szerkezetű volt p. o. a Szél- és Szellő-utca sarkán, Óbudán, ÉK—DNy irányban futó utca is, *statumen*-jét ennek is szabálytalan nagyobb kőlapok képezték, *rudatio*-ját földdel kevert kavicsréteg alkotja, *pavimentum*a pedig lapos kőlapokból áll ott.¹⁸ Az aquincumi múzeum melletti KNy irányú főutca keresztmetszete szintén hasonló volt.¹⁹

Érdekes és fontos lett volna egyúttal az első periódusbeli út oldaltámasztásának meghatározása, ehhez azonban hozzáférni igen nehéz, mert a modern erdei fakitermelő út vagy a *via munita pavimentum*-át vágja át, vagy a lejtő felé eső oldalon van építve, s érintetlen, metszet elhelyezésére alkalmas helyet alig hagy, ilyennek a kikeresése későbbi feladat marad, ha egyáltalában még meghatározható.

A felsorolt körülmények folytán útunk vastagsága különböző helyeken más és más. A későbbben épített *via munita* egymagában kb. 45 cm vastag, s még ezalatt fekszik az előzőleg épített útból származó *statumen* (lásd 3. számú szövegközi ábra).

Datáló leletek sajnos nem kerültek elő, mérföldkövekkel el nem látott út esetében ez nem is volt várható; őrtornyuk pedig teljesen összetúrt állapotban volt. A környékbeli földművesemberek úgy tudják, hogy a „zsiványbarlang” felé találtak már többször cserepeket. A két konstataált útépítéssel kapcsolatban talán leginkább *Commodus*²⁰ és *Valentinianus*²¹ erődépítkezéseire gondolhatnánk.

Római kocsikeréknyomok néhol még láthatók, 80—82 cm széles nyomtávú kocsik nyomai ezek. Aquincumban is hasonló szélességeket mért dr. Szilágyi János igazgató úr. Többnyire azonban a szélesebb (115—125 cm) nyomtávú modern szekerek jobbra-balra kikoptatták ezeket a keréknyomokat.

ifj. ALFÖLDI ANDRÁS.*

dr. RADNAI LÓRÁNT.**

¹⁷ Lásd *Simonyi Dezső*, id. m. 49 l.

¹⁸ *Szilágyi János*, Az Aquincum-i múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936—1942. évek folyamán, Bp. Régiségei XIII., kny. 5. l.

¹⁹ Amit *Szilágyi János* igazgató úr szíves engedélye alapján közölhetünk.

²⁰ *Alföldi A.*, *AE.* 1941, 30—40 l.

²¹ *Alföldi A.*, *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, 1924, 78 skk.

* Hálás köszönettel tartozunk: *Alföldi András* egyetemi tanár úrnak irányításaiért; *Radnóti Aladár* magyar nemzeti múzeumi segédőr és vitéz *Barkóczi László* egyetemi tanársegéd uraknak a kutatásban való közreműködésükért és praktikus tanácsaiért. — *Zólmay Imre* kir. közalapítványi főerdőmérnök úr kiváló terepismeretével, modern útépítészeti képzettségével s munkánk mindennemű megkönnyítésével járult hozzá megfigyeléseink kiegészítéséhez.

** Az ásatás méréseit, a metszetek rajzait, a helyszínrajzokat s a közölt szövegközi ábrákat dr. *R. L.* készítette.

LA STRADA MILITARE ROMANA DEL DOBOGÓKŐ.

Una pubblicazione del vol. dell'anno 1942 dell'*Archaeológiai Értesítő*¹ studia la strada romana che conduce da Pilisszentkereszt a Dobogókő. Il prof. Giulio Wälder del Politecnico di Budapest rese possibili le ricerche che completano gli accertamenti del professore Zambra; agli scavi ha partecipato, per incarico del suo istituto, il suo assistente (dott. R. L.), mentre da parte dell'Istituto di Numismatica ed Archeologia dell'Università venne delegato l'altro sottoscritto. Ambedue cerchiano di dare un resoconto sugli risultati della sua opera come segue (v. fig. 1).

Il tratto esistente della strada romana che conduce da Pilisszentkereszt a Dobogókő non figura negli itinerari romani rimastici né vi si accenna nell'opera² di Andrea Gráf in cui l'autore raccoglie i dati archeologici. Le tracce esistenti e la situazione geografica permettono di chiarire le seguenti circostanze di fatto. Il sopra accennato tratto di strada, della lunghezza di circa 3 chilometri e mezzo, con un dislivello di 400 metri, presenta un'ascesa ripida sul monte Dobogókő — che domina tutti i dintorni con la sua altezza di 700 metri — non poteva proseguire causa il pendio opposto che scende a precipizio; ne consegue indubitamente, che l'unico scopo di quella strada era lo sfruttamento militare della magnifica prospettiva offrendo dalla torre-vedetta situata in capo alla strada una vasta visualità, sul gomito del Danubio ad una distanza di 6—10 chilometri in linea d'area e oltre a ciò sulla strada di approccio dei Quadi che partiva dalla valle del fiume Ipoly, nonché sui monti dei Quadi stessi.

Ma è certo anche che questa strada non era del tutto isolata e doveva essere collegata ai due lati, parte verso i castrì del Danubio, parte verso gli interni punti d'appoggio situati alle spalle di essi. Lunghe e faticose ricerche sul terreno ci rivelano che la strada in questione doveva condurre da Dobogókő a Pilismarót attraverso la sella di Kétybükkfa. Ci proponiamo di occuparci dei tratti di strada tra Dobogókő e Pilismarót in una nostra prossima pubblicazione; ma, in relazione al presente studio, è stato necessario rintracciare la continuazione della strada romana che collegava Pilisszentkereszt con Dobogókő.

Il collegamento del castrò di Pilismarót (*Castra ad Herculem*) con Aquincum finora era noto solo attraverso gli accampamenti di *Ulcisia castra* — Szentendre e *Cirpi* — Dunabogdány, nonché mediante la ramificazione, lungo il limes, dalla strada di *Aquincum—Brigetio*. Ma la posizione della strada di Dobogókő rivela chiaramente che Pilismarót³ aveva anche un collegamento diretto con Aquincum. Quest'ultima strada non aveva importanza dal punto di vista del movimento civile; era stata costruita unicamente a scopi militari: la sua importanza cresceva

¹ *Zambra Alajos*: Római út a Dobogókőn (La strada romana del Dobogókő). *Archaeológiai Értesítő*. 1942, p. 259, tavole XLII—XLIII.

² Gráf András: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 5., 1936.

³ *Finály Gábor*, *Castra ad Herculem*. *Archaeológiai Értesítő* n. s. 27, 1907, pp. 45—57.

ogni qualvolta i confini dell'impero romano venivano aggrediti, contemporaneamente, dai Quadi dalla direzione dell'Alta Ungheria e dai Sarmati che avanzavano dalla regione tra il Danubio e il Tibisco. In tali casi da una parte facilitava l'invio di truppe di rinforzo alla riva del Danubio situata dirimpetto allo sbocco dell'Ipoly, dall'altra poteva servire a collegare a basi della seconda linea di difesa, di fronte al nemico che già aveva invaso il territorio delle operazioni.

Nel corso dei nostri scavi lungo questo tratto di strada non ci sono rinvenute pietre miliari. Le due pietre miliari,⁴ che si vedero oggi davanti alla chiesa di Pilisszántó, delle quali l'una porta i nomi *Macrinus* e *Didius Iulianus*,⁵ l'altra *Severus Alexander*, secondo il loro primo descrittore⁶ vennero rinvenute a 2—3 chilometri da Pilisszántó e, secondo le ricerche⁷ finora eseguite dovevano essere collocate lungo la strada Aquincum—Brigetio; la manchevole descrizione delle circostanze del loro rintracciamento non può servire di base per poter qualificare collocati lungo la strada militare di cui stiamo trattando.

Il punto centrale della torre-vedetta romana di Dobogókő sta tra le pietre N. 809 e N. 747 della pianta di parcellazione del Consiglio dei Lavori Pubblici. Non siamo ancora riusciti ad identificare il posto delle altre torri-vedetta eventualmente collocate lungo la strada in parola. Come è dato osservare negli altri sistemi stradali dell'impero romano, è ammissibile anche nel caso presente che doveva essere di circa 3—4 chilometri la distanza tra le singole torri-vedetta situate dietro il fronte.⁸ Ne consegue che, nella direzione di Pilismarót, la prossima torre-vedetta doveva essere collocata vicino alla sella di Kétybükkfa, ma non siamo riusciti a rintracciarne il sito; nella seguente distanza però, per la sua posizione sul posto corrispondente, sopra Pilisszentlélek, si trovano i ruderi di un castello dell'epoca degli Árpád, e rispettivamente di un'abbazia. Verso Aquincum, alla prima, adeguata distanza, sopra Pilisszentkereszt, anche se non abbiamo trovato le tracce di una simile torre-vedetta, in una fossa scavata tra le rovine del vicino convento abbiamo scoperto mattoni romani nelle fondamenta del convento muratiche però non portano alcuna segnalazione. Anche la struttura delle fondamenta del convento, almento sul posto sottoposto all'esame, somiglia a quelle romane.⁹

Le intersezioni della torre rotonda del diametro di 7.50 metri ci hanno condotto alla scoperta che vi furono eseguiti lavori in due diversi periodi. Le schegge che caddero sotto i picconi dei tagliapietra, in occasione dei recenti lavori di scavo avvenuti 2—3 anni fa, rimasero al suolo, sotto le foglie cadute e la stipa. Nel corso della nostra prima intersecazione è stata rinvenuta una moneta coniata nel 1860, da 15 centimetri sotto la superficie, fatto che dimostra che vi erano stati eseguiti scavi anche dopo questo anno. La prima intersecazione l'abbiamo fatta muovendoci dal centro del cerchio in direzione meridionale, ma l'humus si presentava sulla roccia anche qui in uno strato di soli 35—40 centimetri e gli scavi non hanno portato alla luce nessuna traccia; si è potuto constatare, entro le possibilità offerte dal sottile strato della superficie, che in tal posto anche in precedenza vi furono eseguiti degli scavi. La roccia che servi da sottostruttura, venne tagliata orizzontalmente, conforme alla pianta circolare, il muro laterale venne costruito di blocchi di roccia, ma soltanto una parte di essi è rimasta sul posto originale. Non siamo riusciti a trovar traccia di cemento o di mattoni, ma ciò non può attribuirsi ai

⁴ CIL III. 4635 = 10657 e CIL III. 4636 = 10658; *Kuzsinszky*, *Muzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1908, p. 112.

⁵ In merito alle pietre miliari portanti il nome di Severus Alexander v. le osservazioni di Lodovico Nagy: *Arch. Ért.*, n. s. LII, 1939, p. 136.

⁶ *Häufiger*, Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen, 1854, parte 3a, pp. 47—48.

⁷ *Gráf András*, op. cit., p. 96 e *Simonyi Dezső*, *E. P. h. K.* 60, 1936, p. 50.

⁸ *Olenroth L.*: Römische Burgen an der Strasse Augsburg—Kempten—Bregenz, 29. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin, 1941.

⁹ V. p. e. Budapest Régiségei IV. 1892, p. 87.

sopradetti precedenti scavi, bensì al fatto che la torre-vedetta poteva essere anche di legno e soltanto la sottostruttura di pietra. Il tratto presso Dobogókő della strada romana che collegava Pilisszentkereszt con Dobogókő, è relativamente ben conservato (v. carta topografica fig. 1.); questo tratto venne probabilmente alla luce (in seguito ai lavori di appianamento che risultarono necessari quarant'anni fa in occasione di sboscamento e mediante il deterioramento causato dal traffico di carri). Prima di perdersi, la strada sbocca a Dobogókő presso la pietra confinale della parcella N. 1199. Dobbiamo sottolineare che le pietre del lastrico sono relativamente più grandi nel tratto superiore che non in quello inferiore.

I livelli della strada che passavano sull'altipiano del Monte Dobogókő erano già da molto tempo deteriorati in seguito ad erosioni.

Già l'articolo pubblicato nel volume dell'anno 1942 di questa Rassegna, ha accennato al fatto che il livello attuale dei due punti della strada, congiunti da un ponticello, non può corrispondere a quello romano, perchè ora è più basso.

Mediante le intersezioni V, VI, VII e VIII, della carta topografica N. 1 dell'inter-testo abbiamo potuto esaminare questo tratto della strada. Con queste intersezioni abbiamo constatato che la strada ora qui usata è principalmente distruzione moderna. La strada romana che era stata costruita sul ripido versante del monte, col tempo era probabilmente crollata. Ma anche in questo caso la sua costruzione qui fu certamente più solida che non negli altri tratti. Il materiale più facilmente deteriorabile che per le condizioni geografiche altrove era perfettamente conveniente, in questo tratto reppure all'epoca della costruzione poteva esser adoperabile. Dopo un esame più accurato ne abbiamo trovato anche la traccia. Sull'orlo, circa 30 centimetri più alto del livello della strada (il N. VII della carta topografica ne segna il luogo) abbiamo rinvenute impronte che permettevano di supporre che il materiale da presa adoperato era stato le cosiddetta *rudratio* nella quale ruvidi pezzi di roccia venivano attaccati l'uno all'altro con fanghiglia e così cementati artificialmente. Le particelle di amfibolio vi sono presenti percentualmente in minor numero che non nel minerale naturale del luogo. Con circa un terzo venne diluito il minerale originale. Questi pezzi della *rudratio* preparati col minerale locale, sono riconoscibili perchè in questo strato artificiasco i granuli d'amfibolio perdono la loro grandezza originale che hanno nel minerale naturale ed in misura minima, il loro effettivo orientamento.¹⁰

Il blocco da presa ricordato dal professore Zambra nella suaccennata pubblicazione e riportato anche in illustrazione, risulta anch'esso minerale naturale. Sono invece importanti le fotografie della svolta della strada: i pezzi più molli di minerale che allora vi erano ancora presenti e che sono rappresentati sulle fotografie, erano forse particelle della *rudratio*, e in questo caso il luogo della svolta è identico a quello antico. Ciò è affermato anche dal fatto che il ponticello di strada N. 2 è stato costruito in direzione della serpentina.

Allontanandoci verso Pilisszentkereszt dal ponticello più meridionale della nostra carta topografica dell'inter-testo, abbiamo rintracciato un tratto, la cui costruzione è diversa da quella degli altri tratti di strada. In questa parte la strada è scavata da solchi di ruota che sono di livello più basso che non quello della strada stessa. In direzione dell'alveo del ruscello esiste ancora qualche frammento del lastrico e cioè del *pavimentum*, ma mancano le pietre laterali, al posto delle quali, dirimpetto all'orlo della strada sono deposte pietre laterali la cui fila rovesciata continua, con una pendenza appena osservabile verso l'alveo del ruscello (v. fig. N. 2). Questa costruzione di fila di pietre laterali è una specie di lastricato, un muro di sostegno. N'è rimasta tutt'ora la parte superiore che si presenta già quasi orizzontale. Le nostre intersezioni eseguite sul muro di sostegno (IVa e IVb; v. la loro posizione sulla carta topografica fig. 1.) dal di sotto delle pietre del lastricato, hanno portato alla luce l'humus del tutto morbido che appena si assodò; ciò nonostante le pietre del lastricato non si

¹⁰ Affermazione del chimico sig. Gabriele Pongor.

staccano non cadono perchè sostenute dalla radici degli alberi e non sono esposte nè alle intemperie nè risentono il deterioramento causato dal traffico dei carri. Questa nostra sezione si differisce del tutto dalle altre. Un tratto di simile costruzione non poteva conservarsi per tanto tempo. Questa parte che è collegata con la strada romana, costruita di simili pietre e del materiale ivi ritrovato, ma avente una struttura diversa, risulta moderna. 30—40 anni fa, un certo Ferencffy, ingegnere della R. Fondazione Pubblica, ha adoperato il lastricato della strada romana come sottostruttura per quella di macadam; dopo aver aperto le parti coperte di terriccio l'ha ricoperte di uno strato di ciottoli ed ha così costruito la strada di macadam, — le parti crollate, dove, ciò poteva risultare economico, vennero sostituite con simili pietre — come si vede anche nella nostra intersecazione — ma queste parti sono facilmente distinguibili, come lo dimostrano le nostre sezioni (nri. III e IV).

La sezione del n. III sul prossimo tratto della strada è stata destinata a rintracciare il posto del fosso e il tratto di strada in questione ha offerto l'occasione per tale esame. Ma la nostra intersecazione è rimasta negativa dato che quivi esisteva nessun fosso. Similmente hanno rivelato la mancanza di fosso al lato orientale, le fosse n. II e n. III che saranno trattate più avanti, scavate a scopo di ricerca. Quella n. Ia indica il posto di un tale fosso, sul lato orientale della strada dove ciò risulta motivato anche dalla posizione geografica della strada stessa.

In seguito a frane e per la pressione laterale causata dal movimento dei mezzi di trasporto che spingeva ai cigli della strada le pietre laterali, la strada da noi esaminata, attualmente è molto più larga che non era originalmente; le costruzioni moderne in certi punti l'hanno allargata, mentre altrove l'hanno ristretta. Così la larghezza attuale della strada si muove tra i 3.20 e i 2.80 metri. Nelle parti più intatte, per es. nei dintorni delle sezioni n. II e n. III dove, eccetto le pietre di ciglio ad ovest, la strada è coperta da un grosso strato di terraccio, la sua larghezza è di circa 10 piedi romani uguale e cioè a tre metri. Questa misura nello stesso tempo dimostra che la strada in questione non era strada principale. In generale la larghezza delle strade principali della provincia romana in Ungheria, era di m. 7 come per esempio quella della diagonale Aquincum—Brigetio, ai piedi del monte Nagykevény.¹¹

Il nostro compito principale è stato quello di esaminare gli strati di struttura della strada e questo l'abbiamo eseguito con l'intersecazione n. I. Sotto le pietre del lastricato abbiamo trovato uno strato di calcistruzzo (cioè un misto di piccoli pezzi di pietra (ciottoli) (sassi, sabbia e calce) e più sotto tre strati di lastroni di pietra rossa che in maggior parte non sono di forma regolare, ma di uguale spessore. Sull'orlo ad ovest della strada i lastroni di forma disuguale (*statumen*) più sotto rintracciati e fra il lastricato (*pavimentum*) il materiale soprannominato cioè il calcestruzzo è di pessima qualità — nella struttura di una strada di uniforme costruzione la presa generalmente idraulica, corrispondente a questo strato si chiama *rudratio* e neppure il suo spessore non è in proporzione a quello degli strati, ulteriori della strada. Lungo la strada in questione e altrove — non sul loro posto geologico nè dove poteva spostarli l'energia dell'acqua — abbiamo trovato pezzi di lastroni di pietra di forma regolare che si usavano per la costruzione dello *statumen*. Se lo *statumen* e il *pavimentum* (v. le intersezioni del fig. n. 3 fossero stati costruiti contemporaneamente, la *rudratio* dovrebbe essere di adatta proporzione e i lastroni rossi di forma più regolare non si troverebbero fuori della strada, come anche la diversa larghezza del *pavimentum* e dello *statumen* non avrebbe cagionato la differenza nel lato occidentale della strada. Dunque invece di una unitaria struttura stradale qui ci troviamo di fronte agli avanzi di costruzioni stradali di due tempi diversi.

I lastroni rossi di *statumen* di sotto scoperti, sono composti di andezit-tuffa. Questo minerale vulcanico si estrae in blocchi, la sua figurazione geologica in lastroni non è un feno-

¹¹ Simonyi D., EPhK. 1936, p. 49.

meno tipico. Questo non sarebbe adatto, secondo la nostra opinione, per le sottostrutture moderne e per il lastricato è in ogni caso inadatto.¹² Non abbiamo trovato neppure solchi tracciati delle ruote di carri e il fatto che questi lastroni vennero collocati in tre strati dimostra, oltre alle sopradette ragioni, che essi formarono non il *pavimentum*, ma lo *statumen* della prima strada ivi costruita. Ora la questione è di vedere quale relazione esiste tra questa strada e l'attuale lastricato superiore cioè quella del secondo periodo. Forse si tratta di un semplice restauro? No, la costruzione laterale non è destinata a servire ad una profonda struttura stradale; le pietre di ciglio conficcate profondamente nella terra servono soltanto per resistere alla spinta laterale del *pavimentum* superiore e la loro posizione non sta in alcuna relazione con la deteriorata sottostruttura precedente; le pietre di ciglio vennero poste del tutto indipendentemente dalle pietre dello *statumen* perchè delle volte questi incastrate nelle prime le corrodevano. Sotto il *pavimentum* si metteva il sopraricordato calcestruzzo, come generalmente nei casi di „via munita“. Tali „viae munitae“ sono riportate dalla nostra illustrazione N. 4.¹³ L'illustrazione N. 5 presenta un'altra „via munita“, che è di più semplice struttura, quella della Dacia, e cioè la strada romana di Bethlen.¹⁴ In Ungheria strade di questo tipo venivano costruite di frequente.¹⁵ Mostra una somiglianza ancora più spiccata con la nostra strada del secondo periodo, quella romana di Bosnia, presentata con la nostra illustrazione N. 6.¹⁶ Con la struttura della nostra strada del primo periodo sono analoghi anzitutto alcuni punti della vicina strada diagonale di Brigetio.¹⁷ Era di simile struttura, per es., anche la strada che a BudaVecchia, all'angolo delle vie Szél e Szellő passava in direzione Nord-Est-Sud-Ovest; anche il suo *statumen* era formato di lastroni di pietra più grandi e irregolari, la sua *runderatio* non era formata dal calcestruzzo, mentre il *pavimentum* consisteva di lastroni di piatti di pietra.¹⁸ Simile era anche l'intersecazione della strada principale di direzione Est-Ovest, attigua al museo di Aquincum.¹⁹

Sarebbe stato interessante ed importante la contemporanea precisazione del sostegno laterale della strada del primo periodo, ma è molto difficile avvicinarsene perchè attraversa la moderna via forestale di sboscamento o il *pavimentum* della „via munita“, oppure costruito sul lato verso il pendio, ed è intatto, quasi non lasciando posto adatto alla posizione di intersecazione; il rintracciamento di tale sito, se si potrà ancora determinarlo, rimane un compito dell'avvenire.

In seguito alle esposte circostanze lo spessore della strada in questione varia nei diversi punti. Per esempio quello della sola „via munita“, di posteriore costruzione è di 45 centimetri sotto la quale si estende ancora lo *statumen* che deriva dalla strada di anteriore costruzione. (V. fig. N. 3.)

¹² Cortese informazione del professore sig. Aladár Vendl, del Politecnico di Budapest.

¹³ V. R. J. Forbes: *Notes on the History of Ancient Roads and their Construction* (Allard Pierson Stichting, Archaeologisch-Historische Bijdragen III, Amsterdam 1934).

¹⁴ V. Finály Gábor: *Római út keresztmetszete* (Intersecazione di una strada romana). *Rassegna Archeologica*, 1902, pp. 381—383.

¹⁵ V., per es., Garády Sándor: *Az Aquincum—brigetioi római út felkutatása az óbudai aranyhegyi árok mentén* (Esplorazione della strada romana di Aquincum—Brigetio, lungo il fosso del monte del colle d'oro.) *Laureae Aquincenses I*, Diss. Pann. II. 10, Budapest, 1939, pp. 183—187. Nel protocollo di raccolta di scavi dell'Istituto di Scavi e di Archeologia della Capitale sono da pubblicare ancora tre intersecazioni su diverse strade romane del prof. Lodovico Nagy. Per le informazioni che ne riguardano e per quelle avute dal sig. Alessandro Garády, sulle strade romane dei dintorni di Budapest, esprimiamo qui la nostra sentita gratitudine.

¹⁶ V. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Wien 1893, tav. I.

¹⁷ V. Simonyi Dezső, op. cit., p. 49.

¹⁸ Szilágyi János: *Az aquincumi múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936—1942. évek folyamán* (Le ricerche e l'arricchimento del museo di Aquincum durante gli anni 1936—1942). Estratto da *Budapest Régiségei* XIII, p. 5.

¹⁹ Ci è lecito pubblicarlo in seguito al cortese permesso del signor direttore Giovanni Szilágyi.

Purtroppo non si sono verificati precisi ritrovamenti, ma ciò non poteva neppure attendersi nel caso di una strada non munita di pietre miliari; mentre la sopra trattata torre-vedetta è stata del tutto deteriorata. Secondo i contadini dei dintorni verso la „grotta dei briganti” vennero rinvenuti più volte dei cocci. Le due costruzioni di strada esaminate si potrebbero mettere in relazione forse soprattutto con le costruzioni delle fortezze di *Commodus*²⁰ e di *Valentinianus*.²¹

In alcune parti della strada si possono ancora osservare i solchi tracciati dalle ruote di carri romani aventi uno scartamento fra gli 80 e gli 82 centimetri; anche in Aquincum il direttore Giovanni Szilágyi ha misurato simili larghezze. Ma i carri moderni di scartamento più largo (115—125 centimetri) in massima parte hanno logorato, a destra e a sinistra, questi precedenti solchi di ruote.

ANDREA ALFÖLDI jun.
dott. ORLANDO RADNAI**

* Dobbiamo sentite gratitudini: prof. Andrea Alföldi per le sue istruzioni; ai signori assistenti Aladár Radnóti, vice custode del Museo Nazionale Ungherese e vitéz Ladislao Barkóczy, per la loro collaborazione alle ricerche e per i loro consigli pratici. Il sig. Emerico Zólmoy, capoingegnere forestale di fondazione pubblica (közalapítvány), con le sue cognizioni del terreno, con la sua preparazione moderna della costruzione stradale, nonché mediante ogni specie di facilitazione ha contribuito al completamento del nostro esame.

** Le misurazioni degli scavi, i disegni delle intersezioni, e le figure nell'intertesto sono opera del dott. Orlando Radnai.

²⁰ Alföldi András, Archaeologiai Értesítő, 1941, pp. 30—40.

²¹ Alföldi András, Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I. 1924, 78 skk.

KOCSIÁBRÁZOLÁSOK PANNONIA CSÁSZÁRKORI SZEPUKTRÁLIS VONATKOZÁSÚ KŐEMLÉKEIN.

Észak-Itáliában és a római birodalom északi részének provinciáiban a síremlékek domborművein és a sírköveket díszítő faragványok között gyakran látjuk az utazókocsi ábrázolását.¹ A kocsiaábrázolás önmagában is fontos adatokat tartalmaz, mert a motívum vándorlásával kapcsolatban az egyes provinciák közt fennálló kulturális kapcsolatokra mutathatunk rá, de elsőrendű fontosságú segítőeszköz is lehet a ránkmaradt császárkori kocsialkatrészek egykori szerepének meghatározásánál.² Dolgozatunk keretében nem szándékozunk az előbbi két szempontból figyelemmel kísérni a kocsiaábrázolásokat, mivel ezek a szempontok nem tartoznak abba a témakörbe, amelyről az alábbiak folyamán beszélni szeretnénk. A római birodalom bennszülötteinek körében kedvelt³ és Pannoniában is igen elterjedt⁴ kocsitemetkezés pár olyan mozzanatát akarnánk a szepulkrális vonatkozású kőanyag kocsijelenetei segítségével megvilágítani, amelyekre vonatkozóan a kocsisírok mellékleteiből nem tudunk következtetéseket levonni.

A kocsitemetkezés részleteinek helyes felismerését megnehezíti az a körülmény, hogy a véletlen különös szeszélye folytán a császárkori kocsisírok többnyire nem hivatalos ásatás eredményeként, hanem szórványosan kerülnek napvilágra. A frenzi kocsitemetkezés eddig az egyetlen, amelyet módszeresen feltártak és publikáltak is.⁵ Nem állnak azonban olyan irodalmi adatok rendelkezésünkre, amelyek segítségével a temetkezési szertartás lefolyása érthetővé válna. E miatt a kocsiaábrázolások, vagy ahogy a továbbiakban nevezni akarjuk, a kocsijelenetek joggal tarthatnak számot érdeklődésünkre, mint amelyek a hiányt némileg pótolhatják.

Mielőtt azonban a kocsijelenetből levonható tanulságokat felhasználnánk a kocsitemetkezés egyes mozzanatainak tisztázására, előbb azt kell vizsgálnunk, hogy milyen kapcsolat található a kocsitemetkezés és a kocsijelenet között. A kettő közti viszonyt még nem állapították meg, a kérdéssel foglalkozók véleménye pedig megoszlik ezek értelmezésével kapcsolatban.

Ha összefoglaljuk a különböző véleményeket, azt látjuk, azok tulajdonképpen két szempont körül csoportosulnak. Egyesek a mindennapi életből merített képnek tartják

¹ B. Schröder, Bonner Jahrbücher 108/109, 1902, S. 68. — A. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, S. 202.

² Gaul Károly a pusztasomodori díszes temetkezési kocsit a maria-saali dombormű kocsijának alapján rekonstruálta. Arch. Ért. U. F. IX, 1889, 193 skk.

³ A. Alföldi, L'antiquité Classique 8, 1939, 347 sqq.

⁴ Alföldi A., Arch. Ért. U. F. XLVIII, 1935, 269 skk.

⁵ H. Lehner, Bonner Jahrbücher 126, 1923, S. 28 ff.

a kocsiábrázolásokat,⁶ mások viszont a halott túlvilágra vezető útjával hozzák azt kapcsolatba.⁷ Annak, hogy nem tudott egy egységes nézet kialakulni, nézetünk szerint az az oka, hogy a kérdéssel foglalkozók csupán a nagy anyagból kiragadott egyes kövek tanulságait vették figyelembe, és így természetesen nem kaptak olyan döntő érveket, amelyek elég erősek lettek volna az ellenkező nézetek hathatós cáfolatára. Dolgozatunk végén fel fogjuk sorolni az összegyűjtött pannóniai anyagot, a továbbiakban pedig az ebből leszűrhető eredményeket akarjuk összegezni.

Amikor a pannóniai kocsijelenet elterjedési térképét (1. kép) összeállítottuk, azt találtuk, hogy az 54 darabot kitevő kőanyag 26 különböző helyen jött napvilágra, vagyis egyes helyeken néha több kocsiábrázolásos kő is kerül elő. Ebből a szempontból kétségtelenül Dunapentelée (Intercisa) az elsőség, ahol 14 ilyen követ találtak. Szentendréről (Ulcisia Castra) csak 5, Óbudáról (Aquincum) viszont csak 3 kocsijelenetes kő ismeretes. A kocsiábrázolás elterjedését illetően az előfordulás gyakoriságának az egyes lelőhelyeken azonban nem nagy jelentősége van, mert ez azzal függ össze, hogy a római telepek későkori temetői, ahol szokás volt a korai idők sírköveit a sírűreg kibélelésére felhasználni,⁸ milyen mértékben vannak feltárva. Ezek a temetők szolgáltatják ugyanis az ismert kőanyag nagy hányadát.⁹

A kocsijelenet elterjedési térképével kapcsolatban még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a különböző korok, különösen pedig a középkor egyházi vonatkozású építkezései során szívesen használták fel építőanyagul a római telep és temetők faragott köveit,¹⁰ s ezeket néha nagy távolságban fekvő, kőben szegény vidékekre is elhurcolták. Újabban derült csak ki, hogy egyes aquincumi feliratos kövek lekerülnek Székesfehérvárra is.¹¹ Megeshetik tehát, hogy a fejmegyei templomok falába beillesztett, vagy a kastélyok parkjában felállított kövek egyik-másika esetleg aquincumi eredetű. A kövek elhurcolásának szokásával magyarázható, hogy a Duna balpartján, tehát az egykori *barbaricum*-ban fekvő Dunavecsén (Pest megye) is találkozunk kocsiábrázolásos kövekkel. Gerecze Péter szerint a dunavecei római kövek az úgynevezett „Fehér Egyház” romjai között jöttek elő,¹² tehát a templom építésének során kerültek másodlagos lelőhelyükre. Nem tudjuk azonban eldönteni, hogy a közelben fekvő Intercisáról, vagy a kissé távolabbi, de a dunai víziút révén könnyen elérhető Aquincumból származnak-e köveink.

Elterjedési térképünk (1. kép) vallomása szerint a Duna-könyöknél található a kocsidombormű legsűrűbben. Nagy Lajos észrevette, hogy a kocsitemetkezések zöme is erre a területre esik.¹³ A kocsitemetkezés és kocsijelenet között itt nézetünk szerint is összefüggés állhatott fenn, aminek bizonyítékául elegendő a 2. sz. képünkre hivatkoz-

⁶ Kuzsinszky B., A Magyar Nemzet Története I, CCXIII. 1.; Bp. Rég. VII, 1900, 63. l.; A Művészetek Története I, 541. l. — Hampel J., Bp. Rég. IV, 1892, 60. l.; Arch. Ért. U. F. XXVI, 1906, 268. l. — R. Weyand, Bonner Jahrbücher 108/109, 1902, S. 224. — A. Schober, i. h., S. 202.; JOeAI. XVII, 1914, Sp. 224.

⁷ Br. Schröder, i. h., S. 68 f. — Alföldi A., Századok LXX, 1936, 9. l. és 1. jegyzet u. o.; Arch. Ért. U. F. XLVIII, 1935, 200. l.; Budapest Története I-1, 161. l. — Brelich A., Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II. 10., 115. l. — Nagy T., Budapest Története I-2, 391., 394. l. — Nagy L., Budapest Története I-1, 245. l., 260. l., 36. jegyzet.; Kiadatlan római kori eraviszkus síremlékek Szentendréről. Előzetes kny. Arch. Ért. F. IV, 1943 III, 1942. évi kötetéből, 7. l. 17. jegyzet.

⁸ Nagy L. Budapest Története I-2, 478. l.

⁹ Nagy Lajos, Kiadatlan római kori eraviszkus síremlékek Szentendréről, 3. l.

¹⁰ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei, 36. l. — Horváth H., Pannonia I, 1935, 225. l. Stb.

¹¹ Alföldi A., Arch. Ért. U. F. LII, 1939, 101 skk.; Arch. Ért. III. F. III, 1940, 195 skk.

¹² Gerecze P., Arch. Ért. U. F. XXX, 1910, 101. l.

¹³ Nagy L. i. h., 7. l. 17. jz.; Budapest Története I-1, 260 l., 36. jz.

nunk, amelyen a kocsitemetkezések bennünket közelebből érdeklő Duna-könyöki elterjedését mutatjuk be.

Gyakori motívum a kocsi a Lajta-vidéki bőság sírkövein is. A Duna-könyök mellett itt találkozunk még zárt csoportban ezzel az érdekes domborműtípussal. A kocsitemetkezések és a kocsijelenet itteni viszonyát a további kutatásnak kell eldöntenie. Erről a vidékről egészen a legutóbbi időig nem ismertünk császárkori kocsisírt, az előkerült kocsialkatrészekről¹⁴ és szerszámveretekről¹⁵ pedig nem volt bizonyítható, hogy azok a temetkezés célját szolgáló¹⁶ díszkocsikhoz tartoztak volna. Dolgozatunk írása közben értesültünk, hogy Oroszváron (Gerulata) két egymás mellett fekvő, szerszámmal együtt eltemetett lovat találtak.¹⁷ Valószínű, hogy császárkori kocsitemetkezés maradványai ezek, csak a sír bolygatása miatt nem lehetett már a kocsi alkatrészeit megtalálni. Az a benyomásunk, hogy a kocsitemetkezés Nyugat-Pannoniában is ismert császárkori temetkezési rítus volt, s csak a véletlen rovására kell írunk, hogy kocsisírt nem találtak eddig itt. Ezt azok a soproni lelőhelyű dionysikus tárgyú bronzszobrocskák is alátámasztják, amelyek a bacchikus túlvilági elképzeléssel összefüggő kocsitemetkezés díszkocsiját ékíthették egykor.¹⁸

A lajtavidéki csoport kocsijelenetes köveivel kapcsolatban másik lehetőség is felmerülhet. A vidék sírköveinek stílusa nem függ össze az északabbi, dunamenti táborok katonáinak sírköveivel, hanem ezek galliai minták alapján készültek.¹⁹ Galliában gyakori a kocsiábrázolás,²⁰ tehát a sírkövel együtt jöhetett a sírkövet díszítő kocsijelenet is az említett vidékre. Ennek a motívumvándorlásnak akkor is nagy jelentősége lesz, ha a további kutatás bebizonyítja a kocsitemetkezés nyugatpannoniai elterjedését, tehát a temetkezési rítus és a sírkövek kocsijelenetének összefüggését az utóbbi másik nagy pannóniai elterjedési területén is. A pannóniai kocsijelenet galliai eredete ugyanis a felhasznált mintakönyvek²¹ származási helyére világít rá.

A katonaság temetkezése nem különíthető el a polgári lakosságétól. Közös temetőbe temetkeznek,²² s a sírmellékleteik is azonosak.²³ A katonák sírkövein ritkán, Pannonia esetében mindössze három kövön találjuk meg a kocsijelenetet, melyek Carnuntumból (4. sz.), Inotárról (11. sz.) és Mitrovicáról (19. sz.) valók, míg a bennszülött polgári lakosság sírjait jelző köveken szelvében használták azt. Az említett három kő közül kettőről, a carnuntumiról és mitrovicairól látni fogjuk, hogy ezek nincsenek vallási képpzellet kapcsolatban, hanem rangjelző szerepük van. Ebben a hiányban a hadsereg romanizáló hatását²⁴ véljük felfedezhetni, amely a barbár hagyományokat kiirtotta a legénység szokásaiból. Hasonló eredményre jutott Nagy Lajos is az asztrális szimbolumok vizsgálá-

¹⁴ Alföldi A., Arch. Ért. U. F. XVIII, 1935, 195. l., 22. sz.; Serta Hoffilleriana S. 219, Nr. 5 — A. Barb, Forschungen und Fortschritte 4, 1928, S. 182. Stb.

¹⁵ A. Alföldi und A. Radnóti, Serta Hoffilleriana S. 313, Anm. 18, 22, 23, S. 315. Anm. 39. S. 316, Anm. 44, 48. Stb.,

¹⁶ H. Lehner, i. h., S. 54. — E. von Mercklin, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 48, 1933, S. 117. — Alföldi A., Arch. Ért. U. F. XLVIII, 1935, 201. l. — Brelich A., i. h. 115. l.

¹⁷ Dr. Radnóti Aladár és Dr. Botyán Árpád szíves szóbeli közlése.

¹⁸ Soproni Múzeum publikálatlan darabjai.

¹⁹ A. Schober, JOeAI. XVII, 1914, Sp. 233 f. — Alföldi A., Századok LXX, 1936, 11. l.

²⁰ B. Schröder, i. h., S. 68. — A. Schober, i. h., S. 202.

²¹ Hekler A., Arch. Ért. U. F. XXXII, 1912, l.; JOeAI. XV, 1912, Sp. 185. — Oroszlán Z., Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannóniai síremlékeken, 19. l. — Alföldi A., Századok LXX, 1936, 138. l.

²² A. Schober, i. h., S. 185.

²³ F. Koepp, Die Römer in Deutschland, S. 155.

²⁴ Utoljára Alföldi A. szólt róla Budapest Története I—1, 159. l.

latánál.²⁵ A katonák szerepe jelentősebbnek látszik, ha meggondoljuk, hogy környezetükben számos olyan ember élt, akik meghonosíthatták a kocsijelenet szokását új lakóhelyükön is. Nem érdektelen ebből a szempontból megfigyelnünk, hogy a kocsijelenetes kövek közül aránylag milyen sok állt felszabadított rabszolgá, *libertus* sírja felett.²⁶

A dunakönyöki és lajtavidéki csoportokon kívül találkozunk pár olyan lelőhellyel is, amelyeknek kocsijelenetes kövei területileg egyik csoporthoz sem sorozhatók. Ezeket a két nagy elterjedési vidék egyike kisugárzásának tarthatjuk.

Szombathely közelében Salfán a mult század második felében talált sírkövön (17. sz.) szintén szerepel a kocsi. A kő mai őrzési helyét nem ismerjük, valószínű elveszettnek tekinthető, tehát kénytelenek vagyunk beérni Lipp Vilmos leírásával,²⁷ aki a következőket mondja róla: „... még meglehetősen ép domborfaragványok láthatók. Ugyanis jobbról balra alak van, aki jobbájában ostorral eke elé fogott pár ökröt hajt, baljával pedig az eke szarvát tartja; ezzel szemközt négykerekű kocsi — *plaustrum maius* —, melyen két alak ül, s amely elé két ló van fogva”. Itáliai sírköveken gyakori, hogy az elhunyt földi mesterségének űzése közben van a sírkövön ábrázolva.²⁸ Könnyen megtörténhet, hogy a szántási jelenettel egy mezőben ábrázolt kocsi nem abba a szférába tartozik, amelyről dolgozatunk keretében beszélni akarunk, hanem egy itáliai mintákra visszavezethető földművelési jelenet tartozéka csupán.

A salfai példa azt mutatja, hogy a kocsijelenet egységes értelméről nem beszélhetünk általánosítva, még Pannonia esetében sem, ahol pedig a mitológikus, elvont értelmű téma van a szepulkrális domborműveken túlsúlyban,²⁹ mert lehetnek köztük olyan ábrázolások, amelyek a mindennapi életből merítik tárgyukat, s nincsenek összefüggésben a kocsitemetkezéssel.

C. Attius legionariusnak Carnuntumban talált sírkövén (4. sz.) ökrösszekeret látunk. (LXXIX. tábla, 1. kép.) A jelenet karaktere felületes szemléletre is elüt a tárgyalandó ábrázolások zömétől. Az említett kőről többen kimutatták, hogy a mindennapi életből merített képnek tekinthető.³⁰

A továbbiak során a mitrovicai sírkő (19. sz.) kocsijelenetéről (LXXIX. tábla, 3. kép) és látni fogjuk azt, hogy szintén a mindennapi élet egyik útját ábrázolja, tehát más a háttér, mint kö emlékeink másik, nagyobb csoportjának, amelyek a vallásos élet hatására keletkeztek.

A pannóniai kocsijelenetekben a kocsit húzó állat általában a ló, de előfordul a szamár is.³¹ Egyik pilisszántói sírkőtöredéken (16a. sz.) a kocsinak csak az első kereke, a kocsit húzó állatoknak pedig csak a fara maradt meg (LXXIX. tábla, 5. kép). Kuzsinszky Bálint szerint a kocsit ló húzza.³² Ha megnézzük az említett követ, látjuk, hogy a kocsi elé nem egy, hanem két állat van fogva, a második állatnak azonban csak a lábait látszanak. Ezek az állatok nem lehetnek lovak, mivel a ló farkát hosszúszerű szőr fedi,³³ a dombor-

²⁵ Nagy Lajos, Pannonia I, 1935, 145. l.

²⁶ Aquincum: 14a. sz., 14b. sz. Au am Leithaberg: 2a. sz.

²⁷ Lipp V., Arch. Ért. II, 1870, 215. l.

²⁸ A. Schober, i. h., S. 201. — Ebben A. Brelich a végső győzelem szimbolikus kifejezését látja, v. ö.: Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano. Diss. Pann. I. 7., p. 84.

²⁹ Oroszlán Z., i. h., 20. l. — Nagy Lajos, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I, 1920—1922, 45. l. — Alföldi A., Századok, LXX, 1936, 143. l.

³⁰ A. Schober, Die Römerzeit in Österreich, S. 75 f., Abb. 20. — M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich II, S. 270, Taf. 58, 2.

³¹ Óbuda: 14b. sz., 14 c. sz.; Dunapentele: 15 a. sz.; Tabajd: 22b. sz.

³² Kuzsinszky B., MésKÉ. II, 1908, 112. l. 56. ábra.

³³ Lovassy S., Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai, 258. l.

művön ábrázolt állatoknak pedig rövid szőrű, földig érő farkuk van. A ló és szamár keresztezéséből keletkezett öszvér inkább a szamár anatómiai bélyegeit örökölte, így a dombormű állataival kapcsolatban öszvérré vagy szamárra is gondolhatnánk; mint az aquincumi Sept. Colonus Attusonius öszvérhajcsár *mulio* sírköve³⁴ is mutatja, az öszvér igen elterjedt háziállat volt Pannóniában. A szóbanforgó állatok nehézkes mozgása, vas-kossága alapján azonban ebben a képben is az ökrösszekér töredékét láthatjuk. A jelenet hiányos volta miatt nem dönthető azonban el, hogy a pilisszántói sírkő szekérábrázolása az általunk tárgyalt gondolatkörbe tartozik-e, s ez a kocsijelenet erősen helyi színezetű fogalmazása, vagy az előző esethez hasonló életkép csupán.

A Szombathelyi Múzeum őriz egy sírkőtöredéket, amelyen egymás mellett haladó ökröket és felettük ostort tartó kezét látunk (LXXIX. tábla, 6. kép). Annyira töredékes, sajnos, hogy a jelenet értelmét pontosan meghatározni nem tudjuk. Nem lehet azonban szó ökrösszekér ábrázolásáról, mert akkor a töredék megmaradt részén látszani kellene a kocsi egy részének. Nézetünk szerint valószínűbb, hogy az említett salfai sírkő szántási jelene-téhez hasonló, vagy rokontárgyú kép ábrázolásával állunk szemben.

Brelich Angelo említ pár nehézséget, amelyek a kocsitemetkezés és a kocsijelenet közt fennálló kapcsolatoknak, amire pedig az eddigiek alapján, a felsorolt példák kivételével, joggal következtethetünk, ellentmondani látszanak.³⁵ Így a kocsin utazók száma nem egyezik a sírkövön megnevezettek, vagy ábrázoltak számával, néha a kocsi ülése üres, a kocsin egyedül a kocsis ül; a kocsin utazók élő módjára viselkednek. Végül pedig, hogy a leletekből rekonstruálható kocsik nem azonosak a domborműveken ábrázolt kocsikkal. Az alábbiakban azt kell vizsgálnunk, valóban ellentmondások-e ezek.

L. Blassius Nigellionak a Belgrádi Múzeumban őrzött sírkövén látható kocsijelenetről (LXXIX. tábla, 4. kép) M. Rostovtzeff mutatta ki, hogy az a sírkövön megnevezett elhúnyt *speculator* szolgálati útját ecseteli.³⁶ Schober ennek a kőnek alapján lát a pannóniai kocsijelenetben az elhúnyt foglalkozására utaló képet.³⁷ Kétségtelenül sok hasonlóság van a belgrádi sírkő kocsiabrázolása és a pannóniai kocsijelenetek között, ha nem is olyan viszonylatban, amint azt Schober gondolja. Nigellio kocsiján ott látjuk a lovakat hajtó kocsist, a kocsi közepén elhelyezett kényelmes ülésen ül a kocsi gazdája, a feliratból ismert *speculator*, míg a kocsi végére pakolt málhán egy alacsonyabb rangú egyén, valami szolgálóféle helyezkedik el és urának hivatali jelvényét tartja a kezében.³⁸

A mitrovicai sírkő (19. sz.) orommezéjében látható kocsijelenet elrendezése (LXXIX. tábla, 3 kép) megegyezik az említett belgrádi kő kocsijelenetével. A sírkövek kidolgozása olyan sok rokonvonást mutat, hogy a közeli lelhelyek alapján egy műhely készítményének tarthatjuk őket. A mitrovicai sírkövet nem volt alkalmunk eredetiben látni, a fényképe alapján gondolunk tehát arra, hogy a menetiránynak háttal ülő alak kezében tartott tárgy a belgrádi kocsijelenet hivatali jelvényének felel meg, vagy ahhoz hasonló. Ezek alapján a belgrádi kocsijelenetet a sírfeliratban megnevezett *frumentarius* hivatali útja ábrázolásának tarthatjuk.

A pannóniai kocsijelenten is szerepelnek olyan alakok, akik a kocsi végén háttal ülnek a menetiránynak, avagy akik a kocsi közepén elhelyezett karosszékbe kapaszkodva,

³⁴ CIL III 10557. — Römer és Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, 96. l., 177. sz., XXXI. t. — Hampel J., Arch. Ért. U. F. XXVII, 1907, 328. l., 44. kép. — Nagy L., Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I, 1920—1922, 46 sk., 3. ábra; Budapest Története I-2, 655. l.

³⁵ Brelich A., i. h., 115 sk.

³⁶ M. Rostovtzeff, Röm. Mitteilungen 1911, S. 269, Abb. 1.

³⁷ A. Schober, i. h., S. 202.

³⁸ Hasonló jelvényt látunk egyik aquincumi aedícula fal külső oldalán is kifaragva. V. ö.: Oroszlán Z., Arch. Ért. U. F. XLI, 1927, 96 skk., 31. kép. — Budapest Története I-2, LXIX. tábla, 3.

álva utaznak. Ezekben a pannóniai kocsijelenetek leírói egyöntetűen az urát utazása közben elkísérő szolgát látják ugyan, de ez egyedül a belgrádi sírkő szolga-analógiájával bizonyítható csak.

A szolgálával kapcsolatban ősi hagyományok élnek a temetkezési szokásokban, s ezek a hagyományok mind abból az elképzelésből fakadnak, hogy a túlvilági élet bizonyos vonatkozásban a földi élet egyenes folytatása, s a szolga a túlvilágon éppen úgy, mint a földi életben, ura kényelmét van hivatva biztosítani. Már a koravaskori urnarajzok kocsija mellett feltűnik egy olyan alak, mint amelyikben mi a szolgát akarjuk látni. A soproni Burgstall 28. és 80. számú tumusának urnarajzain látható kocsiknál³⁹ a kocsik mögött lépegető alakok nyilván a kocsin utazó halotthoz⁴⁰ tartoznak, mivel kezükkel fogják a kocsi végét. Alantas helyzetük fárasztó gyalogolásuk révén nyilvánvaló. Hasonlóképpen gyalog követi a thrák lovashérosz szolgája is lovon ülő urát és lovának farkába kapaszkodik.⁴¹ Egy angliai kelta kocsisírban megtalálták a szolga maradványait is, aki urát követni akarta, vagy akinek követnie kellett gazdáját a sírba.⁴² Hogy a császárkori kocsitemetkezéseknél nem találkozunk a sírbatemetett szolgálával,^{42a} azt Róma szelidebb erkölcsi hatásával magyarázhatjuk, mivel az északi csónaktemetkezéseknél, amelyek tartalmilag megegyeznek a császárkori kocsitemetkezésekkel, néha a szolga is ura sírjába kerül.⁴³ Mint érdekességet említjük, hogy a magyarság elképzelése szerint a harcban megölt ellenfél legyőzőjének szolgája lett a másvilágon.⁴⁴ Ez aztán azt is jellemzi, mennyire általános és sokáig élő szokásról van szó a szolga túlvilági szerepével kapcsolatban.

A kocsijelenetnél a kocsin utazók számának vizsgálatánál a kocsis és szolga személyét nem kell figyelembe vennünk, mert ezek részint egy ősi szokás hagyományaként, részint általános elgondolás folyamánya révén kerülnek rá a képre. Nigellio belgrádi sírkövének kocsijelenete alapján látjuk, hogy a pannóniai kocsijelenet sok tekintetben azonos a mindennapi életben megtett utak ábrázolásával. A mindennapi életből vett általános elgondolás fokozott mértékben látszik egy csákvári kővön (LXXIX. tábla, 2. kép,) ahol az egyik utazó asszony nyitott ernyőt tart a feje felett.⁴⁵ (3c. sz.) A szepulchrális vonatkozású kőanyag életszerűségéből korai lenne azonban még a mindennapi élet útjainak ábrázolására gondolnunk. Az életszerűséget azzal is összefüggésbe hozhatjuk, hogy az antik ember bizonyos vonatkozásokban úgy kezeli a halottat, mintha az élne,⁴⁶ tehát amikor a halottat ábrázolja, élő ember képét faragja ki. Erről egyébként a későbbiek folyamán beszélünk még.

Nézzük most azokat az eseteket, amikor a sírkövön több személy neve szerepel, vagy képmása van kifaragva,⁴⁷ a kocsin mégis egyedül a kocsist látjuk ülni, míg a kocsi közepén négyyszögletes teher, vagy üres ülés látható. A kocsiabrázolásos kövek kora a

³⁹ Gallus S., *Arch. Hungarica* XIII, 1934, 5., 9. l., II. t., 1. 5., VI. t., 2.

⁴⁰ V. ö.: H. Seger, *Altshlesien* III, 1931, S. 185 ff.

⁴¹ G. I. Kazarow, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*. Diss. Pann. II. 14., S. 10.

⁴² M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte* XII, Sp. 264.

^{42a} A zsámbéki kocsi leletkörülményeinek leírásában az áll, hogy a kocsi „emberek” csontvázával került elő, (*Arch. Ért. U. F.* XXXIV, 1914, 150. l.), lehet tehát, hogy az egyik csontváz az eltemetett szolgálé, de lehet az is, hogy kettős temetkezésről van szó.

⁴³ M. Ebert, *Prähistorische Zeitschrift* XI/XII, 1919—1920, S. 185. f.

⁴⁴ V. ö.: Lehel kürtjének mondáját.

⁴⁵ Kuzsinszky B., *Arch. Ért. U. F.* XXIII, 1903, 232. l.

⁴⁶ A. Brelich, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano*. Diss. Pann. I. 7., p. 10.

⁴⁷ A feliratban megnevezett halottak száma gyakran nem egyezik a sírkövön kifaragott alakok számával sem.

Kr. u. I.—II. századra tehető,⁴⁸ esetleg tehát arra gondolhatnánk, hogy az akkor szokásos égetéses temetkezés mellett a halott ossuariumát, amely nagy súlyú kőláda is lehetett, kocsin vitték ki a temetőbe és üres kocsijainak ennek szállítását ábrázolnák. Egyik hasonló-tárgyú szentendrei sírkő (20e. sz.) ábrázolásából kiderül azonban, hogy a kocsi közepén elhelyezett négyszögletes tárgy az üres kocsiülés. Az említett kövön jól látszanak ugyanis az ülés lábai is (LXXXIII. tábla, 2. kép). Hasonló ülésen ül L. Blassius Nigellio is a már említett belgrádi sírkő kocsiján (LXXIX. tábla, 4. kép).

A pannóniai kocsijelenetben a kocsi tulajdonosa, vagy tulajdonosai általában karosszékekben ülnek. A *cathedra* alkalmazásának a kényelmesség mellett a halotti kultuszban gyökerező okai is lehetnek.⁴⁹ Van azonban olyan pannóniai példánk is — Aveta velencei (Fejér megye) sírkövére (25. sz.) gondolunk —, ahol a kocsin utazó asszony a már érintett egyszerű négyszögletes ülésen ül. (LXXXI. tábla, 1. kép)

A Lajta-vidéken általában az üres ülésű kocsi képtípusa szokásos, de található ilyen a Duna-könyöknél is. Az au-am-leithabergi tumulustemető sírjain állott kocsiábrázolásos sírkövek⁵⁰ kocsijain is ilyen üres ülést látunk.⁵¹ Ez azután könnyen arra az eredményre vezethet bennünket, hogy a kocsijelenet elveszti értelmét, nincs összefüggésben a kocsitemetkezéssel és egyszerű sírkődíszítő motívum csupán. Hasonló R. Weynand véleménye is.⁵² Síremlékről származó domborműves köveken az üres üléssel ábrázolt kocsi képét sohasem találjuk meg. E képtípus a primitívebb kivitelű sírköveken jelenik meg, vagyis azoknak a szegény embereknek a stéláin, akiknek nem állott módjukban a finomabb, művészesebb munka megfizetése. Ez a megfigyelés adja azután meg a kérdés helyes megoldását. A pannóniai kőfaragók szeretik leegyszerűsíteni az egyes jeleneteket, ami bizonyos fokig a technikai készség hiányát is palástolni akarja.⁵³ A szóbanforgó képtípust, az üres ülésű kocsit a leegyszerűsítő folyamat jellemző példájának tarthatjuk.

Nézzük most azt az esetet, amikor a sírkő több személy emlékét örökíti meg, viszont a sírkövön látható kocsijelenetben csupán egy, vagy két nő ül a kocsin, a kocsis, néha a szolgáló és a kocsis társaságában. Pedig a sírköveken látható kocsira a férfi csak felesége társaságában kerülhet rá, és szerepel ilyenkor a *iunctio dextrarum* által is kifejezett⁵⁴ szoros házassági kötelék révén magyarázható. Érdekes, hogy nincs olyan négykerekű kocsi emlékeinken ábrázolva, ahol férfi volna a kocsi gazdája és egyedül utazna. A jelenség magyarázatát magában a kocsitemetkezés módjában keressük tehát, és a következőkben kíséreljük meg összefoglalni.

A császárkori sírokban található kocsialkatrészek két- és négykerekű kocsik maradványai. A két- és négykerekű kocsik képe néha egymás mellett van kifaragva a síremlékek domborművein. Ezt látjuk a tóki emlékműnél (23a, b. sz.) (LXXXVII. tábla, 1., 2. kép) és azoknál a csákvári kőlapoknál (3b, c sz.) is, amelyek ugyanazon síremlékhez tartoztak egykor.⁵⁵ (LXXXIX. tábla, 2., 3. kép.) A pannóniai domborműves anyagból ismert kétkerekű kocsikon mindig férfiak utaznak. Ezen az alapon gondoljuk, hogy a kocsitemetkezéseknél található két- és négykerekű kocsik megoszlása rituális alapon, nemek szerint történt. A férfiak sírjába kétkerekű, a nők sírjába pedig négykerekű kocsit temettek el. Vagyonos osztály sírjairól lévén szó, ezt a megoszlást pénzügyi okokra nem vezethetjük

⁴⁸ A. Schober, i. h., S. 171.

⁴⁹ Th. Clauser, *Die Cathedra im Totenkult der heidnischen und christlichen Antike*, (1927).

⁵⁰ A. Schober, *JOeAI*. XVII, 1914, Sp. 216.

⁵¹ LXXXIV. t. 3.

⁵² R. Weynand, *Bonner Jahrbücher* 108/109, 1902, S. 224.

⁵³ Oroszlán Z., i. h., 13. l. — Alföldi A., *Századok* LXX, 1936, 137. l.

⁵⁴ Altmann, *Römische Grabaltäre*, S. 233 f.

⁵⁵ Kuzsinszky B., *Arch. Ért. U. F.* XXIII, 1903, 232. l.

vissza. E szokás eredetét az őskorban találjuk meg. Ebben a korban ugyanis a kétkerekű harcikocsi kedvelt fegyver volt⁵⁶ és mint ilyen, a férfiak tulajdonát képezte. A császárkori sírokban lelt kocsik fajtáinak rituális megoszlásában azonban már egy értelmét veszített, praktikus okokra visszavezethető ősi szokást kell látnunk.

A kocsitemetkezésekről a már említett nehézségek folytán⁵⁷ meglehetősen keveset tudunk. Nem tudjuk, a ritus égetéses, vagy csontvázas temetkezési móddal volt-e összekapcsolva. Stájerországban a bennszülöttek a Kr. u. I.—II. században is csontvázasan temetkeztek,⁵⁸ de Pannonia belsejéből is van adatunk arra vonatkozóan, hogy a korhasztást nem tudja mindenütt kiszorítani a császárkor első felében szokásos égetéses temetkezés.⁵⁹ A kocsi-temetkezések kormeghatározásának nehézségei⁶⁰ folytán nem dönthetjük azonban el, hogy a kocsisírok csontvázas temetkezéseit a Kr. u. II. században meginduló átalakulási folyamat vezeti-e be, vagy a kelta ritus helyenkénti továbbélésének tekintendők-e? A kocsitemetkezések anthropologiai anyagát a találók nem vették figyelembe, a sírok kísérőmellékletei pedig nem nyújtanak elegendő támaszpontot a kocsisírokban nyugvók nemének meghatározásához. Az előző bekezdésben mondotakat tehát a kocsitemetkezések ásatási eredményeivel egyelőre sem alátámasztani, sem cáfolni nem tudjuk.

Említettük, hogy a sírkövön látható kocsik utasai mindig nők, a férfiak pedig legfeljebb a házassági kötelék révén kerülnek rá a kocsikra. A sírköveken mindig négykerekű kocsikat faragtak ki, ennek okáról alább fogunk szólni, s az előbbieken említett ritusnak megfelelően a négykerekű kocsin női utazót ábrázoltak.

Vajjon miért találjuk a sírköveken négykerekű, nyitott kocsi képét? A domborműves ábrázolásokon kétkerekű nyitott és négykerekű zárt utazókocsikat is látunk, a négykerekű zárt kocsik azonban csak a nagyobb síremlékek faragott kövein tűnnek fel. Síremlékek alá a vagyonosabb osztály temetkezett. Egyes esetekben néha ők is érdemesnek tartották az emlékműre rávésetni, hogy annak építési költségei hány ezer sestertiusba kerültek.⁶¹ A jó mód ilyen fitogtatásából is nyilvánvaló, hogy nagyobb síremlék állítása nem hétköznapi dolog, tehát nem is állott mindenkinek módjában. A két szóbanforgó utazókocsi típus — a kétkerekű nyitott és négykerekű zárt — az egyszerű sírköveken nem található meg, mert a szegényebb rétegnek nincs ilyen kocsija. Az említett típusok csak a vagyonosabb osztály birtokában voltak. Ez természetes is, mert ilyennek tartása költséges passzió lett volna a szegény földműves számára, hiszen ezeket a kocsikat csak utazási célra lehetett felhasználni. A sírkövek és olcsóbb, kisméretű síremlékek kocsija mezőgazdasági használatra készült jármű, amelyet utazási célra átalakítva látunk viszont a köveken.

⁵⁶ Ilyen kétkerekű harcikocsi maradványának tekinthetők az abosi és árokaljai négyküllös bronzkerekek. Európából máshonnan is ismerünk ilyen négyküllös kerekeket. V. ö.: Lindenschmit, *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* III, Heft IV, Taf. II. Ezeket a kerekeket görög vázáképek négyküllös harcikocsijaival hozhatjuk összefüggésbe és segítségükkel talán közelebbi korhatározásuk is lehetséges lesz majd.

⁵⁷ V. ö.: I. lapot.

⁵⁸ Alföldi A., *Századok* LXX, 1936, 9. l.

⁵⁹ Nagy L., *Budapest Története* I-2, 465. l. — A szőnyi úgynevezett „Gerhát sírmező”-ben 1940-ben mi is megtaláltuk a csontvázas temetkezés továbbélésének szokását. A temető még publikálatlan. — A Keszthely-újmajori temetőben is voltak I. századi csontvázas temetkezések. Ezt Dr. Radnóti Aladár szíves szóbeli közléséből tudjuk, aki megkísérelte az egyes sírok anyagát az ásatási jegyzetek alapján szétválasztani.

⁶⁰ Radnóti A., *A pannóniai római bronzedények*. Diss. Pann. II. 6., 4. l.

⁶¹ Nagy L., *Arch. Ért. U. F.* XLVII, 1928, 70. l.; *Budapest Története* I-2, 458. l.

Az egyszerű sírköveken szereplő kocsifajta helyes képének megrajzolását megnehezíti az a körülmény, hogy a szegényebb réteg nem tudta megfizetni a jobb munkát, tehát a domborművek kidolgozása nem olyan gondos, mint a nagyméretű síremlékek faragványainak kivitelezése. Nehézséget okoz még az is, hogy a gyengébb tudású kőfaragók szívesen használták a puha, könnyen faragható kőanyagot, így aztán a domborművek sokat szenvedtek az időjárás viszontagságaitól. Vindo és felesége Alsótöbörzsökpusztán talált sírkövén (1. sz.) a négykerekű, nyitott kocsinak lécelt oldala van. A lécelt kocsoldal a mai parasztszekerekénél is gyakori. A lovakat hajtó kocsis a kocsi aljdeszkáján ül, testét az oldal könyékig eltakarja (LXXXV. tábla, 1. kép). A kocsi közepén karosszékekben ülő házaspár alakját is térdig eltakarja az oldal, ami azt mutatja, hogy lábaik az aljdeszkán nyugszanak. A kocsi végén, a menetirányának háttal ülő szolgáló magasabban helyezkedik el, mint a kocsi oldalai. Feltehető tehát, hogy L. Blassius Nigellio szolgálójához hasonlóan ő is a kocsi végén felhalmozott csomagokon ül. Egyik dunapentelei kövön (5i. sz.), amely valami kisméretű, tehát olcsóbb síremlék maradványa, sírköveink kocsijai-val egyező kocsifajtát látunk (LXXXVIII. tábla, 2. kép). A kocsi oldala itt már nem lécelt, hanem deszkázott. Az oldal alatt felismerhetők az aljdeszka nyomai is. A kocsis ugyanúgy ül, mint az előző kő kocsisa. Az utazók helyzetében csak annyi eltérést látunk, hogy lábaik nem a kocsi aljdeszkáján, hanem az oldalakkal egymagasságú, tehát nem érzékelhető zsámolyon nyugszanak. A szolgáló az oldalakon átvetett deszkán ül, háttal a menetiránynak. Az ülésdeszka nyomait fel lehet még ismerni.

A szóbanforgó kocsinál még azt az érdekességet vesszük észre, hogy a kocsi kerekei négyküllősek, a kocsit húzó lovak fogatolása nincs feltüntetve, a kocsit kísérő lovas lovának pedig nincs szerszáma. Ezeket a hiányokat csak azzal magyarázhatjuk, hogy a kő egykor festve volt és a festés pótolja azt, amit a kőfaragó vésője kihagyott. A festés munkamegtakarítást jelent,⁶² de palástolhatja a rosszminőségű kőanyag durvaságát is.⁶³ Természetesen a festéknymok az eltelt évszázadok időjárási viszontagságai miatt csak a legritkább esetben ismerhetők fel. Egyik szentendrei kocsibrázolásos sírkövön található még meg a színezés nyomai⁶⁴ (LXXXIII. tábla, 2. kép). A festett kövek színeinek összetételéről és a színhatásról a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Herakles-Alkestis dombormű nyújt fogalmat, melynél csodás véletlen folytán az eredeti színezés csaknem egészében megmaradt.⁶⁵

Az elvirapusztai sírkő (7. sz.) kocsijeleneténél azt látjuk, hogy a kocsinak nincs oldala (LXXXII. tábla, 4. kép). Hasonló, oldal nélküli kocsit látunk egy váli sírkövön is (24. sz., LXXXV. tábla, 3. kép). Egy Dunapenteléről származó *area macerie cincta* sarokkövön (5k. sz.) ugyanilyen kocsit találunk (LXXX. tábla, 4. kép). Jól látható ezen a képen a kocsi aljszerkezetének felépítése is. A sírköveken látható kocsifajtának tehát éppen úgy levehető oldalai vannak, mint a mai gazdasági kocsiknak, vagy szekereknek, mert a levehető oldal bizonyos szállítási esetekben előnyt jelent.

Sírköveink kocsijai mezőgazdasági használatra készültek, s ezeket a mezőgazdasági célra előállított járműveket kényelmes karosszékekkel felszerelve, utazási célra átalakítva látjuk viszont sírköveinken. A magyar földműves is, amikor utazni kényszerül, rúgós kocsitulást tesz a kocsoldalak közé, de ugyanazt a járművet használja, amivel tegnap

⁶² Kuzsinszky B., A művészetek története I, 542. l.

⁶³ Nagy L., Előzetes kny. Arch. Ért. III. F. III, 1942, 8. l. — Alföldi A., i. h., 137. l.

⁶⁴ Kuzsinszky Bálint, Bp. Rég. VII, 1900, 63. l.

⁶⁵ Hekler A., Arch. Ért. U. F. XXXII, 1912, 412 skk., 1. ábra.; JOeAI. XV, 1912, Sp. 184 f., Abb. 120.; Jelentés a Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról, 208. l., 36. kép. — Gasparetz G. E., Arch. Ért. U. F. XIII, 1913, 24 skk. — Oroszlán Z., i. h., 27 sk. tábla. — Alföldi A., Századok LXX, 1936, 137. l.

még követ fuvarozott, vagy gabonát szállított. Hogy valóban ilyen utazási célra átalakított gazdasági kocsiról van a szegényebb réteg domborművein szó, még az is megerősíti, hogy a sírkövek kocsijelenetében néha számár húzza a kocsit.⁶⁶ Utazókocsi húzására azonban csak akkor alkalmazhatták, ha nincs gyorsabb állat, ló, vagy öszvér, amellyel a számár helyettesíthető volna.

A sírkövek négykerekű nyitott kocsijainak oldalai néha gazdag faragványokkal vannak díszítve. Különösen egyik szentendrei sírkövön (20b. sz.) látszik szépen ez a faragás (LXXXI. tábla, 2. kép). Azért kell ezt a körülményt figyelembe vennünk, mert a maria-saali zárt utazókocsi⁶⁷ oldalán ugyancsak díszes faragást látunk, s ebből könnyen azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a sírköveink kocsija ugyanehhez a zárt utazókocsi-típushoz tartozik, csak a kocsi bőrből készült szekrénye⁶⁸ itt le van véve. A bennszülött asszonyok sírkövein látható gazdag ékszerkészletek sem azt jelentik azonban, hogy mindenkinek volt is olyan ékszerkészlete, mint amilyen a sírkövön ábrázolták, a sírokban ezek az ékszerek ugyanis csak a legritkább esetben kerülnek elő, hanem azt, hogy a pannóniai kőfaragók a lakosság pompaszeretétét felhasználták árujuk kelendőbbé tételére.

A rekonstrukciók és a kocsiábrázolások közti különbség egy része abból ered, hogy a sírok kocsijainak fa-alkatrészei egyáltalában nem maradtak ránk, vas- és bronz-verei pedig annyira töredékes állapotban, hogy nem adnak elegendő támaszpontot a kocsi egykori képének pontos megrajzolásához. Ennek ellenére a sírletekből rekonstruált kocsik képe⁶⁹ nagy vonásokban megegyezik a sírlelékek domborművein látható kétkerekű és négykerekű kocsikkal. Hogy a sírköveken és kisebb sírlelékeken szereplő kocsifajta nem hasonlít az említett rekonstrukciókra, az csak azt bizonyítja, hogy ez a kocsitípus nem kerül a sírokban elő. Ez természetes is, mert az a réteg, amelynek ilyen kocsijai voltak és ilyeneket faragtat ki sírkövein, nem tudta a gazdagok rítusát követni, mert az két, vagy három ló és egy kocsi feláldozásával járt volna.

A császárkori kocsitemetkezések az őskori kocsisírokkal tartanak kapcsolatot.⁷⁰ Az őskori sírok kocsijainak M. Ebert szerint nem volt egyforma rendeltetésük.⁷¹ Lehetnek ezek a kocsik annak a szállítóeszköznek maradványai, amelyen a halott a távolfekvő temetőbe vezető utolsó utat megtette, de a túlvilági használat céljából is kerülhetnek a kocsik a sírokba, amikor fegyver-, étel- és más ilyen sírmellékletekkel egyenrangú értékűek, végül lehet, hogy az volt a rendeltetésük, hogy segítségükkel a halott a túlvilágra vezető utat minél nagyobb kényelemben tehesse meg.

Császárkori kocsitemetkezéseink és a kocsijelenetek közt fennálló kapcsolat, valamint a császárkori kocsitemetkezések őskori előzményei megengedik, hogy a kocsijelenet értelmét az őskori kocsisírok mögött meghúzódó gondolati háttérből vezessük le. Ezen az alapon a kocsijelenettel kapcsolatban a temetési menet vagy a túlvilági utazás ábrázolásának lehetősége marad fenn. Utaltunk már arra, hogy a kocsijelenet mennyire az életszerűség képét tükrözi. Ez az életszerűség kizárja a temetési menet ábrázolásának

⁶⁶ V. ö.: 5. lapot.

⁶⁷ Gaul K., i. h., 202. l. — H. Blümner, Röm. Privataltertümer³, 461, Abb. 68. — R. Egger, Führer durch die Antikensammlung in Klagenfurt (1921) S. 68. Abb. 39. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, S. 171, Abb. 182.; Die Römerzeit in Österreich, S. 89 f., Abb. 49. — E. von Mercklin, i. h. S. 117, Abb. 182. — Alföldi A., i. h., 136. l. — Brelich A., Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II. 10., 115. l.

⁶⁸ Gaul K., i. h., 200. l.

⁶⁹ Gaul K., i. h., 193 skk.; Arch. Ért. U. F. X, 1890, 97. skk.

⁷⁰ A. Alföldi, L'Antiquité Classique 8, 1939, p. 271.

⁷¹ M. Ebert, Prähistorische Zeitschrift XI/XII, 1919—1920, S. 184.

lehetőségét, mert nemcsak a mellékszereplők, a kocsis és szolgáló élnek itt, hanem a kocsi-jelenet főalakja, a kocsin utazó is. Ha a temetési menetet akarták volna a kocsi-jelenettel ábrázolni, az egy rituális mozzanat képe lenne csupán, ahol a kocsin utazó, a halott, nem viselkedhetne életszerűen. Teljesen olyan ez a kép, mint a mindennapi élet útjainak ábrázolása. A mindennapiság abból az elgondolásból ered, hogy a bennszülöttség a földi utakhoz hasonlóan fogta fel a túlvilágra vezető utat is, ahol ugyanúgy folyt le az utazás, mint a földi életben. Nem tudjuk, pannoniai bennszülötteink hol gondolták el a túlvilág helyét, azt azonban tudjuk, hogy azt valami igen távoli vidéken fekvőnek képzelték el.⁷² A távolságok a gyenge közlekedési lehetőségek miatt ebben az időben hatványozott mértékben éreztették hatásukat, s a kocsi volt az az utazóeszköz, amelynek segítségével legyőzhetőek voltak azok. A szepulkrális vonatkozású kőanyag kocsi-jelenete ezek alapján azt ábrázolja, amikor az elhunyt kocsin utazik az örök élet színhelye felé.

A pannoniai kocsi-jelenetet két képtípusra oszthatjuk fel. Egyik képnek a lovak vagy más állatok által vont kocsit tekinthetjük. A második kép már nem ilyen egyöntetű, eltérő változatai azonban egységes gondolatot testesítenek meg. Annak bizonyítására, hogy a kocsi-jelenet valóban két képtípusra oszlik, elegendő azt megemlíteni, hogy az ábrázolás második része gyakran el is marad, s csupán az utazókocsi alkotja a jelenetet. E második rész alatt a kocsi előtt lovagló lovas, szolga által tartott, vagy magában álló felnyergelt lovat, vagy a kocsival szemközt álló, szerszám nélküli paripát értjük. E képrészlet elmaradásának okát a pannoniai kőfaragók leegyszerűsítő törekvésében⁷³ akarjuk látni, akik mindig leegyszerűsítésre töreksenek, a részleteket viszont szívesen elhagyják.

A kocsi előtt vagy mögött lovagló lovas szerepét a mindennapi élet és a túlvilág útjainak azonos elképzelése alapján szeretnénk meghatározni. A földi utaknál kalauzra van szükség, amikor a kocsi ismeretlen vidéken át halad célja felé, vagy esetleg őrzőre is, aki védi az utasokat. A túlvilágra vezető utat halandó nem ismerheti, és amikor a halál által arra kényszerül, hogy ezt az utat megtegye, vezetőre van szüksége, hogy oda eljuthasson. A kocsi előtt vagy mögött haladó lovasban azt a vezetőt akarjuk látni, aki a kocsit a másvilágra kalauzolja.

A vezetés gondolata kapcsolatos ugyan Hermesszel⁷⁴ és működése kiterjed a lelkek túlvilágra való átvezetésére is,⁷⁵ a kocsi-jelenet lovasában azonban mégsem őt kell látnunk, mivel jellemző attribútumai mindig hiányzanak.

A sírköveken és síremlékeken feltüntetett kocsiutazás célja a túlvilág. Ez az utazás a halál beállta után kezdődik. A kocsi-jelenet sem földi, sem a túlvilági állapotot nem tünteti fel, hanem a kettő közti átmenetnek tekintendő, ez az átmenet azonban már az elmúlás, tehát a túlvilág szférájába tartozik. A lovas, aki a kocsit vezeti, nem lehet földi ember, hanem egy túlvilági lényt kell benne felismernünk. A vezető lovas személyét egy, a halál által emberi mivoltától megszabadult és isteni magasságba emelkedett heros-ban akarjuk látni. A herost ugyanis — itt a thrák heros típusára gondolunk — megjelenési formája, a lovaglás, igen alkalmassá teszi a vezetés gondolatának kifejezésére.

A lovas alakja különben megjelenik az egyszerű sírköveken is és ha nincs vadászati jelenettel összekapcsolva, a halott katonai foglalkozására utaló képet kell benne látnunk.⁷⁶ A vadászó lovas a katonai és polgári lakosság sírkövein egyaránt gyakori. A vadászati

⁷² Nagy T., i. h., 394. l.

⁷³ V. ö.: 11. lapot.

⁷⁴ Brelich A., *Aquincum vallásos élete*. Diss. Pann. II. 10., 117. l.

⁷⁵ Nagy T., i. h., 401. l.

⁷⁶ A. Schober, i. h., S. 202.

jelenet már a koravaskor urnarajzain feltűnik,⁷⁷ de nem tartozik dolgozatunk keretébe annak kimutatása, hogy a koravaskori urnák és a császárkori szepulchrális vonatkozású kőanyag vadászati jelenetei közt milyen összefüggés van, és a kettő azonos gondolat fogalmazásának tekinthető-e? Csupán arra akarunk utalni, hogy a thrákság felfogása szerint a vadászat, harc és lótenyésztés méltó egyedül a szabad emberhez⁷⁸ és ősi képzetüket megtestesítő lovas-isten egyik megjelenési formája vadászattal van összekapcsolva.⁷⁹ Egyik csákvári domborművön (3b. sz.) a kocsi előtt lovagló lovas felemelt jobbujában a föld felé szegezett lándzsát tart (LXXXIX. tábla, 3. kép). Ez a mozdulat csak akkor indokolt, amikor valamilyen vad elejtéséről, vagy ellenfél leterítéséről van szó (az nem lévén hihető, hogy a ló előtt futó csikót készül a lovas felemelt lándzsájával leszúrni). A kőfaragó félreérthette a vadászati jelenetet és a vad helyett csikót faragott ki, ami által a földműves ember számára kedves életképet kapott. Egy tabajdi sírkövön (21b. sz.) ugyancsak lefelé szegezett lándzsával lovagol a lovas (LXXXVI. tábla, 4. kép), azonban azt már nem ábrázolta a kőfaragó, hogy mit akar ezzel elejteni. A kocsit vezető lovas az említett példák alapján egy gondolatkörbe tartozik a vadászó lovassal, a vadászat gondolata azonban háttérbe szorul a vezetés ténye révén. A thrák lovas-isten vadászó alakjából nem nehéz már a heros és a vadászó lovas személyének összekapcsolása, ami a kocsit vezető személye fenti magyarázata helyességét bizonyítja.

Nehezebb annak a képnek tisztázása, ahol a kocsi előtt álló szolga felnyergelt lovat tart kantárjánál fogva. A lovat tartó *calo* általában a katonai sírköveken szokásos, ahol ennek a képnek rangjelző szerepe volt.⁸⁰ A lovat tartó szolgában nem szabad mindig ilyen rangjelző képet látnunk. Aelius Victorinus sírköve⁸¹ világosan elárulja ezt, amelyen a lovakat vezető szolga nyeles áldozati csészét tart a kezében. Rómer Flóris szerint ez a szolga pajzsot fog,⁸² s a CIL is *scutum*-ról beszél. Ez a tárgy azonban nem lehet pajzs, mivel annak túl kicsiny volna. Kerek nyeles tárgyak a tükrök is, ilyenre inkább gondolhatnánk a szóbanforgó faragvány alapján, ezek viszont csak a nők kezében jelennek meg a sírköveken. A kő kidolgozása határozottan paterát mutat, mert a domborművön a *patera umbo*-ja is jól megfigyelhető. A *patera* aztán kiragadja az említett képet az egyszerű rangjelző ábrázolások sorából. Nem akarjuk a kép értelmét vizsgálni, hiszen számunkra most az is elég, hogy a kép kultikus jelenetet ábrázol, mert kocsijeleneteink nyerges lovában szintén kultikus képet vélünk felfedezni. Ezt annál inkább megtehetjük, mivel a hadsereg, mint említettük,⁸³ a romanizáció révén kiszorítja az ősi helyi hagyományokat a legénység szokásaiból, és a katonák emlékét megörökítő köveken csak elvétve jelenik meg a kocsi, tehát nem valószínű a nyerges ló rangjelző szerepe. A kocsijelenetről mondtuk már, hogy a túlvilág felé tartó halott utazásának képét jelenti. A kocsi a ló felé halad, tehát a ló és a lovat tartó szolga is az alvilág lakói. A felnyergelt ló a herosra vár, aki aztán átvéve a kocsi vezetését, a túlvilágra kalauzolja azt. A nyerges lóval összekötött kocsikép az utazás kezdeti stádiumát jelenti, míg a lovassal kapcsolt már a túlvilághoz van közelebb.

⁷⁷ V. ö.: W. La Baume, *Jahrbuch für prähistorische und ethnologische Kunst* 1928, Taf. 12, 13, 15. — Gallus S., i. h., VI. t., 2. stb.

⁷⁸ G. I. Kazarow, i. h., S. 7.

⁷⁹ G. I. Kazarow, i. h.

⁸⁰ A. Schober, i. h., S. 202.

⁸¹ CIL III 10609.

⁸² Rómer és Desjardins, *A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei*, 98. l., 107. sz., XXXVII. tábla.

⁸³ V. ö.: 216. l.

Kocsitemetkezéseink állandó kísérő mellékletei a kancsó, patera és a tripós. Ezek az áldozati kellékek a halott használatára kerülnek be a sírba. A földi utaknál meg kell a vezetőt fizetni fáradságáért, azt gondoljuk tehát, a herosnak mutatott be ezekkel a halott áldozatot, hálaadásul a vezetésért.

A kocsi előtt álló szerszám nélküli, felemelt lábú ló kevés pannoniai domborművön jelenik meg, csupán Aquincumból (14c. sz.) és Selyemtelekpusztáról (18. sz.) ismerünk ilyeneket (LXXXIV. tábla, 7. kép.; LXXXV. tábla, 4. kép). Egy elveszett pátyi sírkő kocsi-jelenetét Rómer leírásából ismerjük csak, aki a következőket mondja róla:⁸⁴ „Az alsó dombormű négykerekű szekerén három alak ül, előtte befogott ló van, a másik szemközt áll.” Ha Rómer megfigyelése helyes és jól értelmeztük, úgy ennek a kőnek ábrázolását is ehhez a képtípushoz sorozhatjuk. Brelich magyarázata szerint a ló ilyenkor, mint alvilági vonatkozású állat a kocsi útjának célját dokumentálja.⁸⁵ Nagy Tibor a szerszám nélküli felemelt lábú lovat Eponával hozza kapcsolatba.⁸⁶ Nagy Lajos az említett aquincumi sírkővel foglalkozva, annak kocsijelenetében álló szerszám nélküli lovat a felső képmezőben ábrázolt, kovácsszerszámokat tartó férfimellképpel hozza összefüggésbe és a kovács-mesterségre utaló képet lát benne.⁸⁷ Szerintünk a kőfaragó nem ismerte fel a mintakönyv ábrázolásának helyes értelmét és a nyerges ló helyett szerszám nélküli lovat faragott ki.

A kocsijelenet éppen úgy a szepulchrális gondolatvilágot tükrözi, mint a bennszülött lakosság sírköveinek asztrális szimbolumai.⁸⁸ Az asztrális szimbolumok elterjedését Nagy Lajos a következőként határozza meg: „Előfordulási területük Ózontól (Brigetio) keletre eső rész az aquincumi territorium déli határáig.”⁸⁹ A kocsijelenet északon a Vértes- és Pilis-hegységekig húzódik fel, de nem lépi át azokat, hanem élesen követi északkelet-délnyugat irányú vonulatukat. A két motívum aztán Aquincum környékén találkozik, de nem keveredik. Az asztrális szimbolumok soha nem jelennek meg egy kővön a kocsijelenettel együtt. A kocsijelenetes kövek zöme az eraviscusok letelepedési területére esik (2. kép), míg az asztrális szimbolumok inkább az azalusok lakta vidéken jelennek meg, tehát a két motívum alapján a két törzs lakóhelyének elhatárolását is megkísérrelhetjük.

A temetkezés nem választható el a vallástól, a temetkezéssel összefüggően megnyilvánuló képzetekből a vallásra vonhatunk le következtetéseket. A kocsijelenet és az asztrális szimbolumok merőben idegenek egymástól, más-más vallási elképzelésen alapulnak. Ez a tény, két törzs különböző vallási képzeleinek elkülönülése, magyarázza azután meg, hogy a különböző túlvilági hitet kifejező motívumok elterjedési területük határain egymással keverednek. Érdekes és fontos például az, hogy Szentendrén és Óbudán a sírköveken megjelennek az asztrális szimbolumok⁹⁰ és kocsijelenetes köveket is ismerünk innét. Ez azt mutatja, hogy a lakosság vallásvilága az ilyen érintkezési területeken nem egységes, mert ugyanegy temetőben jelennek meg a különböző vallási képzeteket megtestesítő képek. A motívumok keveredését a vallási irányzatok térhódítása mellett, a lakosság ethnikumának vegyes összetételében is kereshetjük. A Bakony-, Vértes- és Pilis-hegységek két részre vágják a Duna-könyök vidékét. A két törzs közti határt

⁸⁴ Rómer F., Arch. Közl. 6, 1861, 107. l.

⁸⁵ Brelich A., Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II. 10., 115. l.

⁸⁶ Nagy T., i. h., 394. l.

⁸⁷ Nagy L., Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I, 1919—1920, 45 sk., 2. ábra. Budapest Története I-2, 212. l., LII. tábla, 3. kép.

⁸⁸ Nagy L., Pannonia I, 1935, 139., 146. l.

⁸⁹ Nagy L., i. h., 145. l.

⁹⁰ Nagy L., i. h., 139 skk., 1., 2., 3. sz.

⁹¹ V. ö.: Nagy L., i. h., 139. l.

az említett hegységben akarjuk látni, amit az támaszt alá, hogy az eraviscusok kocsi-jelenetes kövei a hegyvonulatokig húzódnak fel, de nem lépik át azokat. Az asztrális szimbolumok hatolnak be a kocsi-jelenet elterjedési területére, ami azt mutatja, hogy a két törzs közül az azalusok vallási felfogása az egészségesebb és erősebb.

Délnyugat-Pannóniában nem találjuk meg a kocsi-jelenetet. Ez a vidék közelebb fekszik a romanizáció centrumához, tehát a kocsi-jelenet hiányának egyik okát a római kultúra intenzívebb hatásának tulajdoníthatjuk, míg az elterjedés hiányának másik okát abban kereshetjük, hogy az a túlvilágképzelés, aminek az asztrális szimbolumok a megtestesítői, ezen a vidéken is el volt terjedve.⁹² Kár, hogy nincs olyan összefoglalásunk a vidék asztrális szimbolumairól, mint amilyent Nagy Lajos⁹³ tollából ismerünk az azalusok vidékének sírköveiről. Nem tudjuk ugyanis megmondani, általános túlvilágképze-lésről van-e szó, vagy szórványosan lépnek-e csak fel ezek a motívumok, vagyis, hogy a romanizáció, vagy a túlvilágképzelés az oka a kocsi-jelenet hiányának.

A kocsi-jelenet a bennszülöttség egy részének hitvilágát vetíti elénk. A romanizáció a maga kultúrelemeivel elhomályosítja az ősi képzeteket, mégis a romanizáció volt az, amelyik megőrizte és rögzítette számunkra ezeket a sírkőállítás szokásának bevezetésével.

Befejezésül lelőhelyek szerint betűrendben hozzuk a pannóniai kocsi-jelenetes köveket és az egyes kövekkel kapcsolatban adjuk azok irodalmát is. A lelő-helyek előtt álló arab szám az elterjedési térképen (1. kép) jelöli az illető helyet. A táblá-kon a hozzáférhető kövek közül csak azok képét adjuk teljes egészében, amelyeknek képe eddig kiadva nem volt, illetőleg csak rajzban volt közölve, a többi kőnél elegendőnek tartottuk magának a kocsi-jelenetnek a közlését.

1. Alsótöbörzsökpuszta, Sárbogárd határa, Fejér megye.

(LXXXV. tábla, 1. kép). CIL III 15151. — Hampel József, Jelentés a Neuzeti Múzeum 1905. évi állapotáról, 222. l., VI. t., 10.; a Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 51. l., 45. sz., XII. t., 45. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, S. 117, Nr. 257, Abb. 129. (Schober a kő lelhelyét tévesen Alsószentivánban adja meg.)

2. Au am Leithaberg, GB. Mödling.

a) (LXXXIV. tábla, 3. kép). A. Schober, JOeAI. XVII, 1914, Sp. 223, Fig. 190.

b) (LXXIX. tábla, 2. kép). A. Schober, i. h., Sp. 232, Fig. 195.

c) (LXXIX. tábla, 8. kép). A. Schober, i. h., Sp. 241, Fig. 204.

3. Csákvár, Fejér megye.

a) (LXXXIV. tábla, 2. kép). CIL III. 15153. — Hampel József, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 44 sk., 37. sz., XXII. t., 37.; Arch. Ért. U. F. XXVII, 1907, 300 sk. — Kuzsinszky Bálint, Arch. Ért. U. F. XXIII, 1903, 230. l., 6. ábra. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, S. 78, Nr. 168, Abb. 83.

b) (LXXXIX. tábla, 3. kép). Kuzsinszky Bálint, Arch. Ért. U. F. XXIII, 1903. 231. l., 7. ábra.

c) (LXXXIX. tábla, 2. kép). Kuzsinszky Bálint, i. h., 231 sk., 8. ábra.

A 3b. és 4c. számú kövek egy síremlékhez tartoztak egykor. (Kuzsinszky Bálint, i. h., 232. l.)

⁹² A. Schober, i. h., S. 19, Nr. 11, Abb. 7; S. 25, Nr. 35, Abb. 16; S. 29, Nr. 48, Abb. 21; S. 34 f., Nr. 89, Abb. 37; S. 123, Nr. 270, Abb. 139. stb.

⁹³ Nagy Lajos, i. h. 139. skk.

d) (XC. tábla, 1. kép). Publikálatlan kő. A követ csak a Kir. Magyar P. P. Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézetének fényképgyűjteményéből ismerem, ahol a kő lelőhelye Csákvárban van megadva. Az épület oldalába befalazott kövön négykerekű zárt utazókocsit látunk.

4. Deuschaltenburg (Carnuntum).

(LXXIX. tábla, 1. kép). E. Bormann, *Der römische Limes in Österreich* XII, Sp. 318, Fig. 37, 38. — A. Schober, *Die römischen Grabsteine*, S. 50, Nr. 105, Abb. 45.; *Die Römerzeit in Österreich*, S. 68, Abb. 29. — M. Rostovzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich* II, Taf. 58, 2.

5. Dunapentele, Fejér megye.

a) (LXXXIV. tábla, 6. kép). Mahler Ede, *Arch. Ért. U. F. XXIX*, 1909, 331 sk., 6. sz. — Hampel József, *Arch. Ért. U. F. XXX*, 1910, 335. l., 32. ábra.

b) (LXXXVIII. tábla, 1. kép). Sírkő töredéke. A Magyar Nemzeti Múzeum Őrzi. Leltári száma: RN. 32.1909—5. A feliratos mezőből csupán az utolsó sor töredéke maradt meg, a betűcsonkokból az egykori feliratra nem tudunk következtetni. A kocsijelenetet a feliratos mező alatt faragták ki. Kétfülű vázából kinövő indadísz választja el a felirattól. A kocsijelenetet, amelynek csupán a nagyobbik fele maradt meg, szalagfonat határolja. A jobbra haladó kétfogatú, négykerekű kocsin a kocsison és a menetiránynak háttal ülő szolgálón kívül karosszékekben ülő nőt és férfit látunk. A kocsit lovas követi. A kísérő lovas lovának hátsó része hiányzik.

c) (LXXX. tábla, 2. kép). Hampel József, *Arch. Ért. U. F. XXVI*, 1906, 286. l., XIX. t., 48. — M. Láng, *JOeAI. XIX—XX*, 1919, Sp. 243, Fig. 100.

d) (LXXX. tábla, 1. kép). Hampel József, *Arch. Ért. U. F. XXX*, 1910, 339. l., 38. ábra. — M. Láng, i. h., Sp. 243, Fig. 109.

e) (LXXXIX. tábla, 1. kép). Mahler Ede, *Arch. Ért. U. F. XXVIII*, 1908, 345. l.

f) (LXXXI. tábla, 3. kép). CIL III 10324. — R. Fröhlich, *Arch.-epig. Mitt. XIV*. S. 56.; A fejérvármegyei és Székesfehérvár városi Történeti és Régészeti Egylet évkönyve 1893, 162. l. — Hampel József, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 53. l., 47. sz.; *Arch. Ért. U. F. XXVI*, 1906, 268. l., XIX. t., 47.

g) Sírkő, vagy síremlék töredéke. A követ csak Rómer Flóris leírásából ismerjük, aki a következőket mondja róla az *Arch. Közl. VI*, 1866, 170. lapon: „Lustig Ignác kereskedőnél Nicola házában egy síremlék töredéke fekszik, mely 35” magas és 13” széles, 20”-nyi magasságban kezdődik a 15”-nyi faragvány. Négykerekű szekér elé ló van fogva, ennek csak a hátsó fele látható. A padlatból álló szekéren elől és hátul egy-egy alak ül padkán — mely bő ruha által fedve vagyon, képeiket jobbra fordítják. Felírás nincs.” A kő a Dunapenteléről ismert számos kocsijelenetes emlék közül eggyel sem azonosítható. Elveszettnek tekinthető.

h) (LXXXIV. tábla, 4. kép). Mahler Ede, *Jelentés a Nemzeti Múzeum 1911. évi állapotáról*, 157. l. — A. Schober, *Die römischen Grabsteine*, S. 119, Nr. 263, Abb. 134. —

i) (LXXXVIII. tábla, 2. kép). Mahler Ede, *Arch. Ért. U. F. XXVII*, 1907, 150 sk. — Paulovics István, vezető a régészeti gyűjteményben (1938), 59. l.

j) (LXXXI. tábla, 3. kép). Hampel József, *Arch. Ért. U. F. XXVI*, 1906, 254. l. XII. t., 26.

k) (LXXX. tábla, 4. kép). Hampel József, i. h., 255. l., XII. t., 27.

l) (LXXXVI. tábla, 2. kép). Hampel József, i. h., 254. l., XI. t., 25.

m) (LXXXI. tábla, 5. kép). Hampel József, Bp. Rég. IV, 1892, 61. l., 46. á.; Arch. Ért. U. F. XXVI, 1906, 256. l., XII. t., 28.

n) (LXXX. tábla, 5. kép). Hampel József, Arch. Ért. U. F. XXVI, 1906, 254. l., XIV. t., 32.

6. Dunavecse, Pest megye.

a) Gerecze Péter, Arch. Ért. U. F. XXX, 1910, 102. l., 6. sz.

b) Gerecze Péter, i. h., 102. l., 9. sz.

7. Elvirapuszta, Tárnok határa, Fejér megye.

(LXXXII. tábla, 3., 4. kép). Marosi Arnold, Székesfehérvári Szemle I, 1931, 1.

8. Felsődörgicse, Zala megye.

(LXXXI. tábla, 4. kép). Kuzsinszky Bálint, A Balaton környékének archaeológiája, 155. l., 196. kép.

9. Göttlesbrunn.

a) (LXXXII. tábla, 5. kép). CIL III 4544. — Hampel József, Arch. Ért. U. F. XXVII, 1907, 300. l.

b) (LXXIX. tábla, 7. kép). M. v. Groller, Der römische Limes in Österreich V, 1904, Sp. 22, Fig. 10.

10. Inota, Fejér megye.

(LXXXIV. tábla, 5. kép). Faller Jenő, Székesfehérvári Szemle III, 1933, 46. l.

11. Margarethen a. d. Moos.

W. Kubitschek, MZK. III. F. 2, 1903, Sp. 239, Fig. 1.

12. Mány, Fejér megye.

Székesfehérvári Szemle III, 1933, 15. l.

13. Mitrovica (Sirmium).

(LXXIX. tábla, 3. kép). CIL III 3241. — Kenner, Archiv für Kunde österreichisch. Geschichtsqu. 33, 1864, S. 129. — Hampel József, Arch. Ért. U. F. XXVII, 1907, 315. l., 1. ábra. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, S. 129, Nr. 280, Abb. 147.

14. Óbuda (Aquincum).

a) (LXXXIII. tábla, 1. kép). CIL III 10558. — Rómer és Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, 121. l., 212. sz., XXXIV. t. — Arch. Ért. V, 1874, 260. l., ábrával. — Hampel József, Arch. Ért. XIV, 1880, 310 sk., 2. sz., XXXVII. t., 2.

b) (LXXXV. tábla, 2. kép). CIL III 13379. — Kuzsinszky Bálint, Bp. Rég. V. 1897, 153 sk., 89. sz., ábrával.; JOeAI. II, 1889, Sp. 60, Fig. 28. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, S. 112, Nr. 245. — A. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque re-pertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Diss. Pann. I. 1., p. 104, no. 58. — Kerényi András, A dáciai személynévek. Diss. Pann. I. 9. 213. l.

c) (LXXXIV. tábla, 7. kép). CIL III 14351. — Kuzsinszky Bálint, Bp. Rég. V, 1897, 155. l., 90. sz., ábrával.; JOeAI. II, 1889, Sp. 66. — M. Láng, JOeAI. XIX—XX, 1919,

Sp. 240, Fig. — Nagy Lajos, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I, 1919—1920, 45 sk., 2. kép.; Budapest Története I—2, 655. l., LXV tábla, 1.

15. Páty, Pest megye.

A sírkövet csak Rómer Flóris leírásából ismerjük, aki az Arch. Közl. 6, 1861, 107. lapján a következőket mondja róla: „... a faluháza udvarának kerítő falában áll egy római kő, amelynek felső része el van törve ... A felső faragványon jobbra áll egy nő, balra férfialak, közöttük magzatjuk. Az alsó dombormű négykerekű szekéren három alak ül, előtte befogott ló van, egy másik szemközt áll. E kő igen roncsolt állapotban van.” A kő elveszettnek tekinthető.

16. Pilisszántó, Pest megye.

a) (LXXIX. tábla, 5. kép). CIL III 10573. — Kuzsinszky Bálint, MésKÉ. II, 1908, 112. l., 56. ábra.

b) (LXXXIII. tábla, 3. kép). CIL III 3629. — Hampel József, Bp. Rég. IV, 1892, 61. l.

17. Salfa, Vas megye.

CIL III 6479—10928. — Lipp Vilmos, Arch. Ért. II, 1870, 215. l.

18. Selyemtelekpuszta, Sárbogárd határa, Fejér megye.

(LXXXV. tábla, 4. kép). Lovas Elemér, Győri Szemle I, 1930, 198. l., 19.

19. St. Georgen.

(LXXXIV. tábla, 1. kép). CIL III 4254. — W. Kubitschek, Die Römerfunde von Eisenstadt, S. 86 ff., Fig. 65. — A. Barb, Burgenland, 2, 1929, S. 172, Taf. XXXVI.

20. Szentendre (Ulcisia Castra).

a) (LXXXII. tábla, 2. kép). Nagy Lajos, Kiadatlan rómaikori eraviszkus síremlékek Szentendréről. Előzetes különnyomat az Arch. Ért. III. F. IV, 1943, 3 skk., I. tábla, 1. kép.

b) (LXXXI. tábla, 2. kép). Nagy Lajos, i. h., 6 skk., I. tábla, 2. kép.

c) (LXXXII. tábla, 6. kép). Nagy Lajos, i. h., 9 sk., II. tábla, 3. kép.

d) (LXXXVI. tábla, 4. kép). CIL III 3644—10576. — Arch. Közl. 4, 1864, 51. l. — Kuzsinszky Bálint, Bp. Rég. VII, 1900, 64 sk., ábrával. — Nagy Lajos, i. h., 8. l.

e) (LXXXIII. tábla, 2. kép). Kuzsinszky Bálint, i. h., 62 sk., 69. sz., ábrával. — Nagy Lajos, i. h., 14. l., IV. tábla, 1. kép.

21. Szolgaegyháza, Fejér megye.

(LXXXVI. tábla, 5. kép). Székesfehérvári Szemle II, 1932, 64. l.

22. Tabajd, Fejér megye.

a) (LXXXVI. tábla, 1. kép). CIL III 3372 = 10353. — Rómer Flóris, Arch. Közl. 4, 1864, 56. l.

b) (LXXXVI. tábla, 3. kép). CIL III 3375 = 10342. — Rómer Flóris, i. h. — Hampel József, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 40 sk., 31. sz., 11. t., 31. ábra.

23. Tök, Pest megye.

a) (LXXXVII. tábla, 1. kép). Hampel József, Bp. Rég. IV, 1892, 61 sk., 42. lapon ábrával. — Alföldi András, Arch. Ért. U. F. XLVIII, 1935, 210. l., VII. tábla, 1. kép.

b) (LXXXVII. tábla, 2. kép). Hampel József, i. h., 61 sk., 38. lapon ábrával. — Alföldi András, i. h., 210. l., VII. tábla, 3. kép.

A 23a. és 23b. számú kövek egy síremlékhez tartoztak egykor.

24. Vál, Fejér megye.

(LXXXV. tábla, 3. kép). CIL III 10356. — A feliratos mezőből csupán az első sor maradt meg: P. Flavianus [. . A lécelt keretelésű feliratos mezőt síma testű korinthusi oszlopok keretezik. A feliratot szőlőinda választja el a felette kifaragott kocsijelenettől. Jobbra haladó kétfogatú, négykerekű kocsin a kocsison kívül karosszéken ülő férfit és nőt látunk, míg a kocsi végén szolgáló áll és a karosszék támlájába kapaszkodik. A kocsi előtt pajzsos lándzsás szolga felnyergelt lovat fog. A ló mögött edényekkel megrakott áldozati asztal (?) látható.

25. Velence, Fejér megye.

(LXXXI. tábla, 2. kép). CIL III 3361. — Lipp Vilmos, A vasmegyei Régészeti Egylet évi jelentése IV, 1876, 51. l. — Hampel József, Bp. Rég. 1892, 60. l.

26. Zsámbék.

a) (LXXXII. tábla, 1. kép). Hampel József, Bp. Rég. IV, 1892, 66. l.

b) (LXXXVII. tábla, 3. kép). Oroszlán Zoltán, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II, 1923—1926, 64 skk., 6. kép.

SÁGI KÁROLY.

Figyelmeztetés! A két elterjedési térkép háborús nehézségek miatt kimaradt. Remélhetőleg legközelebbi kötetünkben pótolhatjuk!

RAPPRESENTAZIONI DEL CARRO SUI MONUMENTI SEPOLCRALI DELLA PANNONIA IMPERIALE

Nell'Italia del Nord e nelle provincie settentrionali dell'Impero Romano sui rilievi dei monumenti sepolcrali e fra le sculture che ornano le pietre tombali spesso si vede la rappresentazione del carro da viaggio.¹ La rappresentazione del carro è di per se stessa importante, in quanto che si possono rilevare, in connessione alla diffusione di tale motivo, i rapporti culturali intercorsi fra le diverse provincie, d'altra parte essa ci serve da valido aiuto per determinare la funzione di allora delle diverse parti del carro rimasteci dall'epoca imperiale.² Nel presente studio non ci proponiamo di esaminare le figurazioni di carro dai due punti di vista sopra ricordati, poichè essi esulano dai temi dei quali vorremmo trattare in seguito. Intendiamo lumeggiare con l'ausilio delle rappresentazioni di carri dei monumenti di carattere sepolcrale, alcuni momenti delle sepolture con carro predilette fra la popolazione indigena³ delle provincie dell'Impero e diffuse anche nella Pannonia⁴ rispetto ai quali i ritrovamenti delle tombe con frammenti di carri non ci consentono di trarre conclusioni.

Il giusto riconoscimento dei particolari delle sepolture con carro è reso difficile dal fatto che per il capriccio della fortuna le tombe con carri ritornano alla luce per lo più non già in seguito a scavi condotti ufficialmente bensì sporadicamente. Fin qui la sepoltura col carro di Frenz è la sola che sia stata metodicamente dissotterrata ed anche pubblicata.⁵ Non disponiamo però di dati letterari che valgano a spiegarci lo svolgimento del rito funerario. Per questo le rappresentazioni di carro, o come le diremo in seguito, le scene con carro, formano a ragione oggetto dell'interessamento archeologico, in quanto che in una certa misura suppliscono alla mancanza suaccennata.

Però, prima di utilizzare i dati che si ricavano dalle scene con carro per chiarire taluni momenti dei seppellimenti con carro, dobbiamo esaminare i rapporti che passavano fra le sepolture con carro e le scene rappresentanti carri. La relazione fra queste due non è stata finora stabilita, gli studiosi che si sono occupati del problema non hanno trovato un'interpretazione unanime.

A riassumere le diverse opinioni, si vede che esse si raggruppano intorno a due concezioni. Gli uni considerano le rappresentazioni di carri come immagini tolte dalla vita di ogni

¹ B. Schröder, *Bonner Jahrbücher* 108—109, 1902, 68. A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, 202.

² Carlo Gaul ha ricostruito il carro funerario decorato di Pusztasomodor in base al carro del rilievo di Maria-Saal. *Arch. Ért. U. F.* IX, 1889, 193 e segg.

³ A. Alföldi, *L'Antiquité Classique* 8, 1939, 347 e segg.

⁴ A. Alföldi, *Arch. Ért. U. F.* XL—VIII, 1935, 269 e segg.

⁵ H. Lehner, *Bonner Jahrbücher* 126, 1923, 28 e segg.

giorno,⁶ gli altri invece le mettono in relazione col viaggio dei defunti all'al di là.⁷ La causa per cui non si è potuta formare una concezione unitaria, a nostro avviso è da indicarsi nel fatto che i ricercatori hanno preso in considerazione soltanto i dati da ricavarsi dalle singole lapidi, sicchè, naturalmente, non hanno trovato argomenti decisivi con cui confutare efficacemente i pareri opposti. Alla fine del presente studio offriremo un elenco del materiale raccolto nella Pannonia; in seguito intendiamo di ricapitolare i risultati che se ne desumono.

Dalla carta di diffusione (Fig. 1) della scena di carro nella Pannonia, appare che il materiale, composto di 54 pezzi, è tornato alla luce in 26 luoghi diversi, cioè qualche volta più lapidi con raffigurazioni di carro sono state disseppellite nel medesimo luogo. Sotto questo aspetto il primato tocca senza dubbio a Dunapentele (Intercisa) dove sono stati ritrovati 14 monumenti di questo tipo. Da Szentendre (Ulcisia Castra) ci sono rimaste soltanto 5 pietre con rappresentazione di carro, da Óbuda (Aquincum) soltanto 3. Tuttavia per ciò che riguarda la diffusione delle figurazioni dei carri, la frequenza dei ritrovamenti in un dato luogo non ha un'importanza rilevante, perchè essa dipende dall'entità degli scavi eseguiti nei cimiteri di tarda età delle colonie romane, nei quali era d'uso corrente l'utilizzazione delle pietre tombali di età precedenti per rivestire la fossa della tomba.⁸ Di fatto, sono questi cimiteri a fornire una parte considerevole del materiale conosciuto.⁹

In rapporto alla carta di diffusione della rappresentazione di carro va rilevato anche il fatto che diverse età successive, specie il Medioevo, nel corso di costruzioni di carattere ecclesiastico, volentieri si servivano come materiale costruttivo, delle pietre incise della colonia e dei cimiteri romani,¹⁰ asportandole talvolta anche in regioni situate a grandi distanze, ma sprovviste di pietra. È stato chiarito soltanto di recente che alcune pietre scolpite con iscrizioni di Aquincum, pervennero anche a Székesfehérvár.¹¹ Può darsi pertanto che talune delle pietre inserite nei muri delle chiese o impiantate nei parchi dei castelli del comitato di Fejér, siano provenienti da Aquincum. Può essere spiegato con tale uso dell'asportazione delle pietre il fatto che lapidi con rappresentazione del carro si trovano anche sulla riva sinistra del Danubio, cioè a Dunavecse (comitato di Pest) situata nel *barbaricum* di una volta. Secondo il parere di Pietro Gerecze, le lapidi romane di Dunavecse sono state rinvenute fra i ruderi della cosiddetta „Chiesa Bianca“¹² quindi capitarono in questo secondario luogo di ritrovamento nel corso della costruzione di detto tempio. Non siamo però in grado di decidere se le lapidi in parola provengano da Intercisa, situata in prossimità, o da Aquincum, alquanto più lontana, ma raggiungibile facilmente attraverso la via fluviale del Danubio.

Secondo la testimonianza della carta di diffusione presentata (Fig. 1), i rilievi rappresentanti carri si ritrovano più di frequente nella regione posta al gomito del Danubio. Lodovico Nagy ha osservato che la maggior parte delle sepolture con carro è pure da attribuirsi a tale

⁶ V. Kuzsinszky, A magyar nemzet története (Storia della nazione ungherese) I, CCXIII, 1; Bp. Rég. VII, 1900, 63; A művészetek története (Storia delle arti) I, 541, 1. — Hampel J., Bp. Rég. IV, 1892, 60; Arch. Ért. U. F. XXVI, 1905, 268. — R. Weyand, Bonner Jahrbücher 108/109, 1902, 224. — A. Schober, l. c. 202; JOeAI, XVII, 1914, 224.

⁷ B. Schröder, l. c. 68 seg. A. Alföldi, Századok LXX, 1936, 9 e n. 1 ibid.; Arch. Ért. U. F. XLVIII, 1935, 200; Budapest Története (Storia di Budapest) I—1, 161. — A. Brelich, Aquincum vallásos élete (La vita religiosa di Aquincum) Diss. Pann. II. 10, 115. — T. Nagy, Budapest Története I—2, 391 e 394. — L. Nagy, Budapest Története I—1, 245 e 260, n. 36; Kiadatlan római kori eraviszkus síremlékek Szentendréről. (Monumenti sepolcrali inediti degli Eravischi a Szentendre, dell'epoca imperiale) Estratto da Arch. Ért. U. F. IV, 1943 III. 1942, 7, n. 17.

⁸ L. Nagy, Budapest Története I—2, 478.

⁹ L. Nagy, Kiadatlan római kori eraviszkus síremlékek Szentendréről, 3.

¹⁰ T. Gerevich, Magyarország román kori emlékei. (Monumenti di età romanica dell'Ungheria) 36. — H. Horváth, Pannonia I, 1935, 225 e segg.

¹¹ A. Alföldi, Arch. Ért. U. F. LII, 1939, 101 e segg. Arch. Ért. U. F. III—1940, 195 e segg.

¹² P. Gerecze, Arch. Ért. U. F. XXX, 1910, 101.

territorio.¹³ Anche secondo la nostra opinione esisteva qui un rapporto fra la sepoltura con carri e le scene rappresentanti carri. Per provare tale asserzione basta richiamarsi alla **fig. 2** in cui presentiamo la diffusione della sepoltura con carro nella regione situata nel gomito del Danubio, che c'interessa da più presso.

Il carro è un motivo frequente anche sui monumenti funerari dei Boi abitanti della regione posta sulle rive del fiume Lajta. Oltre al gomito del Danubio, è in questo territorio che tale interessante tipo di rilievi si riscontra in gruppi chiusi. Il rapporto fra le sepolture con carro e le figurazioni del carro in questo territorio dovrà essere chiarito da ulteriori ricerche. Fino ai tempi più recenti non si conoscevano in questa regione tombe con rilievi di carro risalenti all'era imperiale e quanto alle parti costitutive del carro¹⁴ ed ai finimenti¹⁵ scoperti, non è stato possibile dimostrare che essi fossero appartenuti a carri di pompa utilizzati ai fini della sepoltura.¹⁶ Nel corso della redazione del presente studio siamo stati informati che ad Oroszvár (Gerulata) sono stati ritrovati due cavalli giacenti uno accanto all'altro sepolti insieme con i finimenti.¹⁷ È probabile che si tratti di residui di sepolture con carro di epoca imperiale e soltanto per ulteriori violazioni delle tombe non è stato possibile ritrovare certe parti del carro. Abbiamo l'impressione che la sepoltura con carro fosse un rito funerario dell'evo imperiale conosciuto anche nella Pannonia occidentale, ed è per puro caso che in quel territorio non siano state ancora ritrovate tombe con carri. Tale ipotesi viene confermata anche dalle statuette di bronzo rinvenute a Sopron, di carattere dionisiaco, le quali ornavano una volta il carro di parata della sepoltura con carro in stretta connessione con la concezione bacchica dell'al di là.¹⁸

In relazione alle lapidi con figurazioni di carro ritrovate nella regione del Lajta si offre anche un'altra possibilità. Lo stile delle pietre tombali del territorio si allontana da quello delle tombe dei soldati stazionati negli accampamenti situati più a settentrione, lungo il Danubio, esse erano scolpite secondo modelli provenienti dalla Gallia.¹⁹ Nella Gallia la rappresentazione del carro è frequente,²⁰ quindi il rilievo del carro che ornavo le lapidi poteva derivare egualmente dalla Gallia. Tale trasferimento del motivo ha grande importanza anche se ulteriori ricerche dimostrassero la diffusione della sepoltura con carro nella Pannonia occidentale, cioè una relazione esistente fra il rito funerario e le rappresentazioni di carro sulle lapidi anche in quest'ultima grande area di diffusione della Pannonia. Difatti, l'origine dalla Gallia della rappresentazione di carro della Pannonia illumina il luogo di provenienza dei modelli²¹ utilizzati.

La sepoltura militare non può essere distinta da quella della popolazione civile. Le sepolture si eseguivano in cimiteri comuni²² ed anche gli oggetti deposti nelle tombe sono identici.²³ Sulle lapidi dei soldati di rado, e nella Pannonia solamente su tre pietre tombali si ritrova la scena di carro, anch'esse provenienti rispettivamente da Carnuntum (nr. 4), da

¹³ L. Nagy, l. c. 17. n.; Budapest Története I—1, 260, n. 36.

¹⁴ A. Alföldi, Arch. Ért. U. F. XVIII, 1935, 195, 22; Serta Hoffilleriana, 219, Nro. 5. — A. Barb, Forschungen und Fortschritte 4, 1938, 182 e segg.

¹⁵ A. Alföldi e A. Radnóti, Serta Hoffilleriana, 313, note 18, 22, 23. 315, n. 39—316, note 44, 48 ecc.

¹⁶ H. Lehner, l. c. 54. — E. von Mercklin, Jb. d. Deutsch. Instituts 48, 1943, 117. — A. Alföldi, Arch. Ért. U. F. XLVIII, 1935, 201. — A. Brelich, l. c. 115.

¹⁷ Comunicazione gentile di Aladár Radnóti e di Árpád Bottyán.

¹⁸ Materiale inedito nel Museo di Sopron.

¹⁹ A. Schober, JOeAI, XVIII, 1914, 223 seg. — A. Alföldi, Századok LXX, 1936, 11.

²⁰ B. Schröder, l. c. 68. — A. Schober, l. c. 202.

²¹ A. Hekler, Arch. Ért. U. F. XXXII, 1912, 1.; JOeAI, XV, 1912, 185. — Z. Oroszlán, Mitológiai és szimbólikus képtípusok a pannóniai síremlékeken (Rilievi mitologici e simbolici sui monumenti sepolcrali della Pannonia) 19. — A. Alföldi, Századok LXX, 1936, 138.

²² A. Schober, l. c. 185.

²³ F. Koepp, Die Römer in Deutschland, 155.

Inota (nr. 11) e da Mitrovica (nr. 19), mentre sui monumenti sepolcrali della popolazione civile indigena, esse erano di uso corrente. Due delle tre lapidi summenzionate, quelle di Carnuntum e di Mitrovica, come vedremo in seguito non hanno rapporti con concetti religiosi, bensì avevano la funzione di indicare un rango militare. In tale mancanza vogliamo scoprire l'influenza romanizzatrice dell'esercito,²⁴ la quale fece sparire le tradizioni barbariche nelle truppe. Ottiene un risultato analogo anche L. Nagy, dalla disamina dei simboli astrologici.²⁵ L'importanza dei soldati appare più significativa se consideriamo che nel loro ambiente vivevano numerosi individui i quali potevano introdurre l'uso dei rilievi rappresentanti il carro, anche nel loro nuovo luogo di dimora. Va rilevato da questo punto di vista che relativamente molte delle lapidi con figurazioni di carro segnavano tombe di liberti, cioè di schiavi affrancati.²⁶

Oltre a quelli del gomito del Danubio e della regione del Lajta, ci sono alcuni luoghi di ritrovamenti analoghi, le cui lapidi con rilievi di carro non possono annoverarsi ad alcuno dei gruppi sopra ricordati. Essi sono da considerarsi come irraggiamenti di uno dei due grandi territori di diffusione.

Su una pietra tombale ritrovata nella seconda metà del secolo scorso a Salfa, vicino a Szombathely (nro 17) figura ugualmente il carro. Non sappiamo dove attualmente essa sia conservata, probabilmente dobbiamo considerarla come perduta, siamo quindi costretti a contentarci della descrizione di Guglielmo Lipp,²⁷ che ne dice quanto segue: „... si vedono ancora rilievi abbastanza integri. Da destra a sinistra c'è una figura che guida, con nella destra uno staffile, un paio di buoi attaccati ad un aratro, mentre con la sinistra tiene la stiva dell'aratro; di fronte a questa figura si vede un carro a quattro ruote — *plaustrum maius* — trainato da due cavalli su cui stanno sedute due persone.“ Su monumenti sepolcrali rinvenuti nell'Italia, di frequente il defunto è rappresentato mentre svolge il suo mestiere terreno.²⁸ Può darsi facilmente che il carro rappresentato nella medesima zona della scena di aratura non appartenga alla sfera di cui intendiamo occuparci nel presente studio, bensì sia semplicemente il particolare di una scena rurale da ricondursi a modelli provenienti dall'Italia.

La pietra di Salfa dimostra che non si può parlare, generalizzando, di un'interpretazione unitaria della scena con carro, nemmeno rispetto all'area della Pannonia, dove pure nei rilievi prevale l'astratto tema mitologico,²⁹ perchè vi possono essere delle rappresentazioni che attingono il loro soggetto alla vita quotidiana, senza essere in rapporto con la sepoltura con carro.

Sulla lapide del legionario C. Attius (nro. 4), ritrovata a Carnuntum, si vede un carro tirato da buoi (Tav. LXXIX. fig. 1). Il carattere della scena differisce, anche per l'osservatore superficiale, dalla maggioranza delle figurazioni che ci proponiamo di esaminare. Parecchi ricercatori hanno dimostrato che questa lapide rappresenta una scena tolta dalla vita d'ogni giorno.³⁰

In seguito si vedrà che anche la rappresentazione di carro della pietra tombale di Mitrovica (nro. 19, tav. LXXVII. fig. 3) riproduce un viaggio della vita quotidiana, quindi lo sfondo è diverso da quella del gruppo maggiore dei monumenti in esame, ispirati alla vita religiosa del tempo.

²⁴ Di recente A. Alföldi, Budapest Története I—1, 159.

²⁵ L. Nagy, Pannonia I, 1935, 145.

²⁶ Aquincum: nri. 14a e 14b. Au am Leithaberg: nro. 2a.

²⁷ G. Lipp, Arch. Ért. II, 1870, 215.

²⁸ A. Schober, I. c. 201. — A. Brelich, vede in tali figurazioni l'espressione simbolica della vittoria definitiva. Cfr. Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano. Diss. Pann., I, 7, 84.

²⁹ Z. Oroszlán, I. c. 20. — L. Nagy, Az országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve (Annuario della Società Archeologica Nazionale Ungherese (I, 1920—22, 45. — A. Alföldi, Századok, LXX. 1936, 143.)

³⁰ A. Schober, Die Römerzeit in Österreich, 75 segg., fig. 20. — M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich II, 270, tav. 58, 2.

Nelle figurazioni di carro della Pannonia, l'animale che tira il carro in genere è il cavallo, ma qualche volta vi si riscontra anche l'asino.³¹ Su di una lapide frammentaria di Pilisszántó (nro. 16a) ci sono rimaste soltanto la ruota anteriore del carro e la parte posteriore degli animali attaccati al medesimo (Tav. LXXIX. fig. 5). Secondo Valentino Kuzsinszky, il carro è tirato da un cavallo.³² A guardare attentamente la lapide in parola, si vede che al carro sono attaccati due animali, del secondo però si vedono soltanto le zampe. Questi animali non possono essere cavalli, perchè la coda del cavallo ha peli a lunghifili,³³ laddove gli animali raffigurati sul rilievo hanno code a pelo corto che scendono sino a terra. Il mulo, derivato dall'incrocio del cavallo e dell'asino, ha ereditato piuttosto le note anatomiche di quest'ultimo, di modo che rispetto agli animali del rilievo si potrebbe pensare anche a muli od asini. Come dimostra anche la lapide del *mulio* Sept. Colonus Attusonius di Aquincum,³⁴ il mulo era un animale domestico molto diffuso nella Pannonia. Tuttavia in base alle mosse lente ed alla pesantezza degli animali in parola, anche il frammento suaccennato deve considerarsi come rappresentazione di un carro tirato da buoi. Per lo stato mutilo del monumento non può essere deciso se la rappresentazione del carro sulla lapide di Pilisszántó appartenga alla sfera di idee da noi tratta'e, essendo una formulazione a carattere locale della solita scena col carro, ovvero una rappresentazione di „genere“, simile a caso precedente.

Nel Museo di Szombathely è conservato un frammento di pietra tombale su cui si vedono dei buoi che passano uno accanto all'altro ed una mano che sopra di loro tiene uno staffile (Tav. LXXIX. fig. 6). Purtroppo esso è tanto rovinato che non si può determinare esattamente il senso della scena raffigurata. Non può trattarsi per della rappresentazione di un carro trainato da buoi, perchè in quel caso nella parte rimasta del frammento dovrebbe essere visibile un parte del carro stesso. A nostro avviso è più probabile che si tratti di una rappresentazione simile o di soggetto analogo al ricordato monumento funerario di Salfa.

Angelo Brelich accenna ad alcune difficoltà che sembrano contraddire ai rapporti fra il seppellimento col carro e la rappresentazione del carro, i quali, ad eccezione degli esempi summenzionati, sembrano assodati in base a quanto abbiamo esposto fin qui.³⁵ Così il numero delle persone che si trovano sul carro non concorda con quello delle persone nominate o rappresentate sul monumento; talvolta il sedile del carro è vuoto e vi siede unicamente il cocchiere; i viaggiatori sono raffigurati delle volte come se fossero vivi. Infine, i cocchi che si possono ricostruire dai ritrovamenti, non sono identici a quelli rappresentati sui rilievi. In seguito dobbiamo esaminare se si tratta davvero di contraddizioni o meno.

Rispetto alla figurazione del carro che si vede sul monumento sepolcrale di L. Blassius Nigellio, conservato nel Museo di Belgrado (Tav. LXXIX. fig. 4), M. Rostovtzeff ha dimostrato che essa ritrae un viaggio d'ispezione dello *speculator* defunto nominato sulla pietra commemorativa.³⁶ È in base a questa pietra che lo Schober considera le figurazioni di carro della Pannonia come rappresentazioni che rievocano la professione del defunto.³⁷ Senza dubbio, esistono molte analogie fra la figurazione del carro sulla pietra di Belgrado e le analoghe scene dei rilievi pannonici, anche se non nel senso in cui l'immagina lo Schober. Sul carro di Nigellio si vede il

³¹ Óbuda: nro. 14b; nro. 14c; Dunapentele: nro. 15a; Tabajd: nro. 22b.

³² V. Kuzsinszky, *MéKE.* II, 1908, 112, fig. 56.

³³ S. Lovassy, *Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásaik* (I vertebrati dell'Ungheria e loro rapporti con l'economia), 258.

³⁴ CIL III 10557. — *Rómer e Desjardins*, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei (Monumenti epigrafici romani del Museo Nazionale Ungherese), 96, nro. 177, tav. XXXI. — J. Hampel, *Arch. Ért. U. F.* XXVII, 1907, 328, tav. 44. — L. Nagy, *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* I, 1920—22, 46 seg. fig. 3; Budapest Története I—2, 655.

³⁵ A. Brelich, I. c. 115 seg.

³⁶ M. Rostovtzeff, *Röm. Mitteilungen* 1911, 269, fig. 1.

³⁷ A. Schober, I. c. 202.

cocchiere che guida i cavalli; il padrone, lo *speculator* presentato dall'iscrizione, sta seduto sul sedile comodamente disposto nel mezzo del veicolo; sui bagagli collocati in fondo al carro prende posto un individuo di rango inferiore, una specie di servitore che tiene in mano l'insegna ufficiale del suo signore.³⁸

La disposizione della figurazione di carro, collocata nel frontone del monumento sepolcrale di Mitrovica (nro. 19. tav. LXXIX. fig. 3), è analoga a quella della sopra ricordata lapide di Belgrado. L'esecuzione delle pietre tombali presenta tanti caratteri affini che in base alla vicinanza dei luoghi di ritrovamento possiamo considerarle come prodotti della stessa officina. Non abbiamo avuto occasione di esaminare personalmente la lapide di Mitrovica, ma in base alla sua fotografia supponiamo che l'oggetto tenuto in mano dalla persona che sta seduta in direzione opposta a quella del viaggio corrisponda all'insegna ufficiale della scena di Belgrado. In base a ciò la scena col carro della lapide di Belgrado può essere considerata come rappresentazione di un viaggio d'ufficio del *frumentarius* nominato nell'epitafio.

Anche nelle rappresentazioni del carro della Pannonia ci sono delle figure che siedono in fondo, all'estremità posteriore del carro, in direzione opposta a quella del viaggio, oppure che stanno in piedi aggrappate alla sedia a braccioli collocata in mezzo al carro. Gli studiosi che hanno descritto le figurazioni di carro della Pannonia, ci vedono unanimemente il servo che accompagna il signore nel viaggio. Tuttavia, tale interpretazione può essere provata unicamente con l'analoga del servitore della lapide di Belgrado.

Nei riti funerari sopravvivevano antiche tradizioni concernenti il servo. Esse erano derivate dalla concezione secondo cui la vita oltremondana in certo qual modo è continuazione diretta della vita terrena, e il servo, nell'al di là altrettanto, quanto nella vita terrena, è chiamato a garantire la comodità del suo signore. Già accanto ai carri disegnati su urne dei primi tempi del ferro appare una figura simile a quella interpretata da noi come servitore. Presso i carri che si vedono sui disegni delle urne dei *tumulus* 28 e 80 del Burgstall di Sopron³⁹ le figure che camminano dietro i carri appartengono evidentemente al defunto che viaggia nel carro stesso,⁴¹ dato che tengono con la mano la parte posteriore del carro. La loro posizione di inferiorità appare dalla necessità di fare il faticoso viaggio a piedi. In maniera simile segue a piedi il suo signore anche il servitore dell'Eroe cavaliere trace, aggrappandosi alla coda del cavallo stesso.⁴ In una tomba con carro celtica, scoperta nell'Inghilterra, sono stati ritrovati anche i resti del servitore che volle, o dovette, seguire il suo signore.⁴² Che in relazione ai seppellimenti con carro del periodo imperiale non si ritrovino servi seppelliti insieme con il loro signore^{42a}, si può spiegare con i costumi più miti di Roma, poichè in connessione alla sepoltura con canotto del Settentrione che per il loro contenuto corrispondono a quelle con carro dell'èvo imperiale, talvolta anche il servo veniva sotterrato nella fossa del suo signore.⁴³ Rileviamo come fatto interessante che secondo una credenza degli antichi ungheresi, il nemico ucciso nella battaglia, nell'al di là diveniva servo del suo uccisore.⁴⁴ Tale credenza vale a caratterizzare quanto generali e duraturi fossero gli usi funerari concernenti le funzioni oltremondane del servo.

³⁸ Una simile insegna è scolpita sulla parete esterna di un'edicola di Aquincum. Cfr. Z. Oroszlán, Arch. Ért. U. F. XLI, 1927, 96 segg. fig. 31. — Budapest Története I—2, tav. LXIX, 3.

³⁹ S. Gallus, Arch. Hungarica XIII, 1934, 5, 9, t. II, 1, 5, t. VI, 2.

⁴⁰ Cfr. H. Seger, Altschlesien III, 1931, 185 e segg.

⁴¹ G. I. Kazarow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Diss. Pann. II, 14, 10.

⁴² M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte XII, 264.

^{42a} Nella descrizione delle circostanze di ritrovamento del carro di Zsámbék si legge che esso venne scoperto insieme con „scheletri umani“. (Arch. Ért. U. F. XXXIV, 1914, 150); Può darsi pertanto che uno degli scheletri fosse stato del servo, ma può darsi altresì che si tratti di seppellimento doppio.

⁴³ M. Ebert, Prähistorische Zeitschrift XI/XII, 1919—1920, 185.

⁴⁴ Cfr. La leggenda sul corno di Lehel.

Esaminando il numero delle persone che viaggiano sul carro, il cocchiere e il servo non devono essere presi in considerazione, perchè essi figurano nel rilievo parte conformemente ad un'antica tradizione, parte in seguito ad una concezione generale. In base alla raffigurazione del carro sul monumento sepolcrale di Nigellio a Belgrado vediamo che la rappresentazione del carro nella Pannonia per molti rispetti è identica a quella di viaggi fatti nella vita quotidiana. La concezione generale attinta alla vita d'ogni giorno si osserva in misura aumentata su di una lapide di Csákvár (Tav. LXXIX. fig. 2), dove una delle donne che viaggiano tiene sopra il capo un'ombrello aperto.⁴⁵ Sarebbe avventato concludere, per la vivacità del rilievo a carattere sepolcrale, alla rappresentazione di un viaggio quotidiano. Tale vivacità può derivare anche dal fatto che gli antichi trattavano in certi riguardi i loro morti come se essi vivessero,⁴⁶ quindi rappresentandoli scolpivano ritratti di uomini vivi. Per altro, di ciò ripareremo in seguito.

Esaminiamo i casi in cui sul monumento sepolcrale figura il nome od è scolpito il ritratto di più persone⁴⁷ mentre sul carro non si vede che il solo carrettiere, e nel mezzo si vede il bagaglio di forma quadrangolare, o il sedile vuoto. I monumenti con rappresentazioni di carri sono da datarsi dai secoli I—II d. Cr.⁴⁸ quindi si potrebbe pensare che dopo la cremazione usuale in quei tempi l'*ossuarium* del defunto che poteva essere anche un pesante cassone di pietra, venisse trasportato al cimitero su di un carro. In questo caso i carri vuoti rappresenterebbero tale trasporto. Ma dalla figurazione di una lapide di Szentendre (nro. 20e) appare che l'oggetto quadrangolare collocato in mezzo al carro non è altro che il sedile vuoto. Infatti, su questa lapide si distinguono bene anche i piedi del sedile. (Tav. LXXXIII. fig. 2). Sta seduto sopra un simile sedile anche *L. Blassius Nigellio* nel carro raffigurato sulla ricordata lapide di Belgrado (Tav. LXXIX. fig. 4).

Nelle rappresentazioni di carri della Pannonia il proprietario od i proprietari del carro stanno seduti in generale su sedie a braccioli (*cathedra*). L'uso della cattedra, oltre alla sua comodità, può avere anche causi inerenti al culto dei defunti.⁴⁹ Ma disponiamo anche di altri esempi provenienti dalla Pannonia — e pensiamo alla lapide di Aveta, a Velence (comitato di Fejér) — dove la donna che viaggia nel carro, sta seduta sul sopra menzionato semplice sedile quadrangolare (Tav. LXXXI. fig. 1).

Nella regione del Lajta è generalmente diffuso il rilievo di carro con sedile vuoto, ma esso si riscontra anche nella regione del gomito del Danubio. Anche su i carri rappresentati sulle lapidi del cimitero a tumulazione di Au am Leithaberg,⁵⁰ si vedono tali sedili vuoti⁵¹. Ciò può facilmente indurre alla conclusione che la scena col carro avesse perduto il suo senso e non fosse più in relazione al seppellimento col carro, essendo ridotta ad un motivo puramente decorativo. Simile è anche l'opinione di R. Weynand.⁵² Su pietre con rilievi appartenute a monumenti sepolcrali non si trova mai il carro con sedile vuoto. Tale tipo di rappresentazione appare sulle pietre tombali di esecuzione più rudimentale, cioè sulle stele dei poveri che non erano in grado di pagare il lavoro più fine ed artistico. Tale osservazione ci conduce alla giusta soluzione del problema. I lapidisti della Pannonia volentieri semplificano le diverse scene, per palliare, in una certa misura, anche la mancanza dell'abilità tecnica.⁵³ Il tipo di rappresenta-

⁴⁵ V. Kuzsinszky, Arch. Ért. U. F. XXIII, 1903, 232.

⁴⁶ A. Brelich, Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano. Diss. Pann. I, 7, 10.

⁴⁷ Il numero dei defunti indicato nell'iscrizione spesso non concorda neanche col numero delle figure scolpite sulla lapide.

⁴⁸ A. Schober, l. c. 171.

⁴⁹ Th. Clauser, Die Cathedra im Totenkult der heidnischen und christlichen Antike (1927).

⁵⁰ A. Schober, JOeAI, XVII, 1914, 216.

⁵¹ LXXXIV. t. 3.

⁵² R. Weynand, Bonner Jahrbücher 108—109, 1902, 224.

⁵³ Z. Oroszlán, l. c. 13. — A. Alföldi, Századok, LXX, 1936, 137.

zioni in parola, il carro con sedile vuoto, può essere considerato come esempio caratteristico di tale procedimento di semplificazione.

Vediamo ora il caso in cui la lapide eterna la memoria di più persone, mentre la figurazione con carro che si vede sul rilievo presenta soltanto una o due donne, in compagnia del carrettiere, talvolta della serva e del carrettiere. Sui carri rappresentati sulle lapidi l'uomo non figura se non in compagnia di sua moglie, e lo stretto vincolo coniugale si esprime anche attraverso la *iunctio dexterarum*.⁵⁴ È degno di nota il fatto che sui monumenti in questione non è mai rappresentato un carro a quattro ruote il cui proprietario sia uomo e viaggi solo. Ricerchiamo quindi la spiegazione del fenomeno nello stesso modo del seppellimento col carro e cerchiamo di riassumerla come segue.

Le parti di carro rinvenute nelle tombe di era imperiale son resti di carri a due o a quattro ruote. Talvolta i carri a due e quelli a quattro ruote figurano scolpiti uno accanto all'altro su i rilievi dei monumenti funerari. Ciò si vede sul monumento sepolcrale di Tök (nri. 23a, b, tav. LXXXVII. figg. 1, 2) ed anche sulle tavole di pietra di Csákvár (nri. 3b, c) appartenute allo stesso monumento.⁵⁵ (Tav. LXXXIX. figg. 2, 3). Su i carri a due ruote conosciute dai rilievi della Pannonia viaggiano sempre uomini. Perciò è lecito pensare che i carri a due ed a quattro ruote usati nei seppellimenti con carro si ripartissero fra i due sessi secondo norme rituali. Nelle tombe degli uomini si seppellivano carri a due ruote, in quelle delle donne carri a quattro ruote. Trattandosi di tombe di persone agiate, tale ripartizione non può essere spiegata con ragioni finanziarie. L'origine dell'uso risale alle età preistoriche. Infatti, nei tempi primitivi il carro da guerra a due ruote era stato un'arma prediletta,⁵⁶ e come tale, di proprietà degli uomini. Tuttavia nella ripartizione dei tipi di carro rinvenuti nelle tombe di età imperiale bisogna vedere un'antica usanza priva ormai del suo significato che si ricollega a invece a motivi pratici.

Le nostre cognizioni sulle sepolture con carro, per le difficoltà menzionate,⁵⁷ sono ben poche. Ignoriamo se esse fossero congiunte con seppellimento a cremazione o ad inumazione. Nella Stiria anche nei secoli I—II d. Cr. gli indigeni praticavano la sepoltura ad inumazione⁵⁸ ma certi dati confermano anche rispetto alla Pannonia che la putrefazione non era del tutto eliminata dalla sepoltura a cremazione usuale nella prima parte dell'evo imperiale.⁵⁹ Però, per le difficoltà di datazione delle sepolture con carro⁶⁰ non può essere deciso se le sepolture ad inumazione delle tombe con carri fossero dovute al processo di trasformazione iniziato nel secolo II d. Cr. o alla sopravvivenza locale di un rito celtico. I ricercatori non hanno preso in considerazione il materiale antropologico delle tombe con carri e la suppellettile funeraria non ci offre punti di appoggio sufficienti per determinare il sesso dei sepolti. Quindi, quanto siamo venuti esponendo nel capoverso precedente, per il momento non può essere nè riconfermato, nè smentito dai risultati degli scavi fatti nelle sepolture con carro.

⁵⁴ Altmann, Römische Grabaltäre, 233 sg.

⁵⁵ V. Kuzsinszky, Arch. Ért. U. F. XXIII, 1903, 232.

⁵⁶ Devono considerarsi come resti di tali carri da guerra a due ruote le ruote di bronzo a quattro raggi di Abos e di Árokálja. Tali ruote a quattro raggi sono state rinvenute anche in altre parti dell'Europa. Cfr. Lindenschmit, Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit III, Heft IV, Tav. II. Queste ruote possono essere messe in rapporto con i carri da guerra a quattro raggi di diverse pitture vascolari greche, con l'aiuto delle quali sarà forse possibile anche la loro esatta datazione.

⁵⁷ Cfr. p. 232.

⁵⁸ A. Alföldi, Századok LXX, 1936, 9.

⁵⁹ L. Nagy, Budapest Története I—2, 465. Nel 1940, nel cosiddetto „sepolcreto Gerhát“ di Szöny, anche noi abbiamo ritrovato indizi della sopravvivenza della sepoltura ad inumazione. Il cimitero è ancora inedito. Anche nel cimitero di Keszthely—Ujmajor si scoprono tracce di sepolture ad inumazione risalenti al secolo I. Dobbiamo questa notizia alla cortese comunicazione di Aladár Radnóti che ha tentato di separare la suppellettile delle singole tombe in base alla descrizione degli scavi.

⁶⁰ A. Radnóti, A pannoniai római bronzedények (Vasi di bronzo romani della Pannonia Diss. Pann. II. 6, 4.)

Abbiamo notato che sui carri rappresentati sulle lapidi viaggiano sempre donne, gli uomini vi figurano tutt'al più in base al vincolo matrimoniale. Sui monumenti funerari sono scolpiti sempre carri a quattro ruote — spiegheremo la causa di tale fenomeno più innanzi — e, corrispondentemente al rito anzidetto, nei carri a quattro ruote figurano sempre donne.

Perchè ritroviamo sui monumenti sepolcrali la figurazione di carri aperti a quattro ruote? Sui rilievi vediamo anche carri da viaggio aperti a due o chiusi a quattro ruote, i carri chiusi a quattro ruote appaiono soltanto sulle pietre scolpite di monumenti maggiori. Tali monumenti sepolcrali ornavano le tombe della classe più agiata della popolazione. In certi casi persino i più agiati fecero incidere sul monumento quante migliaia di sesterzi avevano speso per la costruzione del medesimo.⁶¹ Anche da tale ostentazione della ricchezza risulta evidente che l'erezione di un monumento sepolcrale maggiore era un avvenimento eccezionale e non tutti erano in grado di fare altrettanto. I due tipi di carri di viaggio in parola — quello aperto a due e quello chiuso a quattro ruote — non si riscontrano su pietre tombali più semplici, perchè i meno abbienti non possedevano tali carri, che erano di proprietà esclusiva dei più agiati. Ciò riesce affatto naturale, in quanto il mantenimento di tali carri sarebbe stata una spesa inutile per il povero agricoltore, dato che essi potevano essere utilizzati solamente a scopi di viaggio. I carri rappresentati nelle pietre tombali e sui monumenti sepolcrali di minori dimensioni sono veicoli a carattere rurale adattati a scopi di viaggio.

Il disegno preciso del tipo di carro rappresentato sulle pietre tombali più semplici era reso difficile dal fatto che le classi meno abbienti non erano in grado di pagare il lavoro più fine, quindi l'esecuzione dei rilievi non è tanto accurata che quella delle sculture delle lapidi monumentali. Un'altra difficoltà deriva dal fatto che i lapicidi meno dotati si servivano di preferenza di un materiale più cedevole, facile da scolpire, sicchè posteriormente i rilievi risentivano molto dell'intemperie. Sulla pietra tombale di *Vindo* e sua moglie rinvenuta ad Alsó-töbörzsökpuszta, (nro. 1.) il carro aperto a quattro ruote ha sponde a stecconnata. Tali sponde sono frequenti anche presso i carri usati dai contadini attualmente. Il carrettiere che guida i cavalli sta seduto sul fondo di sotto del carro, di modo che il suo corpo è coperto fino al gomito dalla sponda del carro (Tav. LXXXV. fig. 1). Nel mezzo del carro stanno seduti, in una sedia a braccioli, i coniugi, pur nascosti dalla sponda fino alle ginocchia. Da ciò si deduce che i loro piedi posano sul fondo del carro. Nella parte posteriore del carro la serva, che siede con lo sguardo rivolto in direzione opposta a quella del viaggio, si eleva sopra le sponde del medesimo. Possiamo quindi supporre che, a somiglianza del servitore di *L. Blassius Nigellio*, anch'essa stia seduta sopra i bagagli accumulati in fondo al carro. Su una lapide di Dunapentele (nro. 5i) che dev'essere resto di un monumento funerario di minori dimensioni, quindi meno costoso, si vede un tipo di carro analogo a quello delle lapidi in esame (Tav. LXXXVIII. fig. 2). La sponda del carro qui non è più a stecconnata, bensì a tavole unite. Il carrettiere sta seduto in atteggiamento analogo della lapide precedente. Nella disposizione dei viaggiatori si vede la sola differenza che i loro piedi posano non già sul fondo inferiore del carro, bensì su di uno sgabello disposto ad un'altezza eguale alle sponde e per questo non visibile. La serva sta seduta sopra una tavola poggiata attraverso le sponde, volgendo le spalle alla direzione del viaggio stesso. I resti dell'asse del sedile sono ancora riconoscibili.

Sul carro in parola si nota ancora il fatto interessante che le ruote sono a quattro raggi, l'attaccatura dei cavalli non si distingue e il cavallo del cavaliere che accompagna il carro è senza finimenti. Tali mancanze possono essere spiegate soltanto supponendo che la lapide fosse dipinta e la pittura avesse supplito a quanto non aveva fatto lo scalpello del lapicida. La pittura significa risparmio di lavoro⁶² e giova anche a nascondere la rozzezza del materiale

⁶¹ *L. Nagy*, Arch. Ért. U. F. XLVII, 1928, 7a. — Budapest Története I—2, 458.

⁶² *V. Kuzsinszky*, A művészetek története I, 542.

di qualità inferiore.⁶³ Naturalmente le tracce delle pitture, per l'iniquità dei secoli passati, non sono riconoscibili che per via eccezionale. Le tracce dei colori si ritrovano ancora su una lapide con rappresentazione del carro di Szentendre⁶⁴ (Tav. LXXXI. fig. 2). Quanto alla composizione dei colori ed agli effetti coloristici delle lapidi dipinte, possiamo farcene un'idea dal rilievo di Herakles—Alkestis conservato nel Museo Nazionale, su cui, per un caso miracoloso, la quasi totalità dei colori originali è rimasta intatta.⁶⁵

Nella figurazione del carro della lapide di Elvirapuszta (nro. 7), il carro non ha sponde (Tav. LXXXII. fig. 4). Si riscontra un simile carro senza sponde anche su una lapide di Vâl (nro. 24, Tav. LXXXV. fig. 3). Su una pietra angolare *area macerie cincta* (nro. 5 k) si vede un carro identico (Tav. LXXX. fig. 4). Su questo rilievo si distingue bene anche la struttura della parte inferiore del carro. Il tipo di carro che si vede sulle lapidi aveva quindi ugualmente sponde mobili come i carri rurali attuali, perchè in certi casi esse erano vantaggiose per i trasporti.

I carri rappresentati sulle pietre in esame erano costruiti originariamente per scopi agricoli, ma sulle lapidi essi sono provvisti di comode sedie a braccioli, cioè trasformati per scopi di viaggio. Anche l'agricoltore ungherese, quando sta per fare un viaggio, pur mettendo un sedile molleggiato fra le sponde del carro, utilizza lo stesso veicolo che il giorno prima gli serviva per il trasporto di pietre o di grano. Che sui rilievi della popolazione meno abbiente sia rappresentato davvero un tale carro agricolo trasformato a scopi di viaggio, viene comprovato anche dal fatto che sulle figurazioni delle lapidi esso è trainato talvolta da un asino.⁶⁶ L'asino invece veniva impiegato per tirare un carro da viaggio soltanto in mancanza di un altro animale più veloce, quale il cavallo o il mulo.

Talvolta le sponde dei carri aperti a quattro ruote rappresentati sui monumenti sepolcrali sono ornate da ricche sculture. Esse si vedono particolarmente bene su una lapide di Szentendre. (nro. 20b, tav. LXXIX. fig. 2). Dobbiamo tener conto di tale circostanza, perchè le sponde del carro da viaggio chiuso di Mariasaal⁶⁷ sono pure ornate da sculture, e possiamo quindi supporre che il carro osservabile sul rilievo in questione appartenga al medesimo tipo di carro da viaggio chiuso, con la sola differenza che il mantica di pelle⁶⁸ vi sia smontato. I ricchi gioielli che si vedono sulle lapidi delle donne indigene non significano che esse avessero in realtà tanti gioielli. Soltanto molto di rado i gioielli tornano alla luce dalle tombe, sicchè la loro rappresentazione è da attribuirsi al fatto che i lapicidi della Pannonia si richiamavano al gusto per lo sfarzo della popolazione per aumentare la loro clientela.

Una parte delle differenze fra le ricostruzioni e le rappresentazioni di carri deriva dal fatto che le parti lignee collocate nelle tombe non ci sono pervenute per niente, ed anche quelle di ferro e di bronzo sono tanto frammentarie che non ci forniscono punti di appoggio sufficienti per un'esatta ricostruzione del carro di una volta. Ad onta di ciò, le ricostruzioni fatte in base a ritrovamenti delle tombe,⁶⁹ concordano presso a poco con i carri a due o a quattro ruote che si vedono sui rilievi dei monumenti sepolcrali. Il fatto che il tipo di carro raffigurato sulle pietre tombali e sui monumenti funerari di dimensioni minori non rassomiglia alle ricostruzioni

⁶³ L. Nagy, Estratto preventivo da Arch. Ért. III, F. III, 1942, 8. — A. Alföldi, l. c. 137.

⁶⁴ V. Kuzsinszky, Bp. Rég. VII, 1900, 63.

⁶⁵ A. Hekler, Arch. Ért. U. F. XXXII, 1914, 412 segg. fig. 1; JOeA XV, 1912, 184, fig. 120; Jelentés a Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról (Relazione sullo stato del Museo Nazionale nell'anno 1912), 208, fig. 36. — G. E. Gasparetz, Arch. Ért. U. F. XIII, 1913, 24, e segg. — Z. Oroszlán, l. c. tavv. 27 seg. — A. Alföldi, Századok LXX, 1936, 137.

⁶⁶ Cfr. p. 5.

⁶⁷ K. Gaul, l. c. 202. — H. Blümner, Röm. Privataltertümer 3, 461, fig. 68. — R. Egger, Führer durch die Antikensammlung in Klagenfurt (1921), 68, fig. 39. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, 171, fig. 182; Die Römerzeit in Österreich, 89, seg. fig. 49. — E. v. Mercklin, l. c. 117, fig. 182. — A. Alföldi, l. c. 136. — A. Brelich, Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II, 10, 115.

⁶⁸ K. Gaul, l. c. 200.

⁶⁹ K. Gaul, l. c. 193, seg; Arch. Ért. U. F. X. 1890, 97 segg.

ricordate, prova soltanto che dalle tombe tale tipo di carro non è ritornato in luce. Ciò è affatto naturale dato che la classe sociale che adoperava tali carri e che li faceva scolpire anche sulle proprie lapidi, non poteva seguire il rito funerario dei ricchi che avrebbe comportato la perdita di due o tre cavalli e di un carro.

Le sepolture con carro dell'èvo imperiale sono in rapporto con le tombe con avanzi di carro preistoriche.⁷⁰ Secondo M. Ebert i carri delle tombe preistoriche non avevano sempre la stessa destinazione.⁷¹ Tali carri potevano essere avanzi del mezzo di trasporto su cui il defunto aveva fatto l'ultimo viaggio al cimitero situato molto lontano, ma essi potevano essere collocati nelle tombe anche per l'uso oltremondano, nel qual caso vanno considerati alla medesima stregua delle armi, dei cibi ed altra analoga suppellettile funeraria, infine può darsi che essi fossero destinati a rendere il viaggio del defunto all'al di là quanto più comodo.

Il rapporto esistente fra le sepolture con carro e le figurazioni di carro dell'età imperiale, nonchè gli antecedenti preistorici delle sepolture con carro imperiali ci consentono di interpretare la rappresentazione del carro dall'ideologia che era la base delle tombe con carro preistoriche. Su questa base, in relazione alle figurazioni del carro, rimane la possibilità della rappresentazione del corteo funebre o del viaggio oltremondano. Abbiamo accennato al fatto che la scena col carro rispecchia quasi esattamente un'aspetto della vita terrena. Tale vivacità esclude la possibilità che si tratti di una rappresentazione del corteo funebre perchè qui vivono non soltanto i personaggi secondari, il carrettiere e la serva, bensì anche il protagonista della scena cioè il viaggiatore. Ove la rappresentazione della scena col carro volesse ritrarre il corteo funebre, essa sarebbe la riproduzione di un momento rituale, in cui chi viaggia sul carro, cioè il defunto, non potrebbe comportarsi come vivo. Invece la figurazione sembra quasi esattamente riprodurre uno dei viaggi della vita quotidiana. Questa nota quotidiana deriva dal fatto che la popolazione indigena concepiva il viaggio all'al di là al pari dei viaggi terreni. Ignoriamo dove gli indigeni della Pannonia immaginassero il sito dell'al di là, ma sappiamo che lo credevano situato in una regione molto lontana.⁷² Le distanze, per le poche possibilità di comunicazione di allora, facevano sentire la loro influenza in misura aumentata ed il carro era il solo mezzo con il quale esse potevano essere superate. Quindi la scena col carro sulle lapidi sepolcrali rappresenta il viaggio del defunto verso il teatro della vita eterna.

Le rappresentazioni di carro della Pannonia possono essere divise in due tipi. Il primo è quello del carro trainato da cavalli o da altri animali. Il secondo non è così uniforme, ma le sue diverse varianti esprimono un solo pensiero. Per provare che le scene col carro si dividono invero in questi due tipi, basta ricordare che spesso la seconda parte della figurazione manca e la scena è costituita unicamente dal carro da viaggio. Intendiamo per la seconda parte il cavaliere che procede davanti al carro, il cavallo guidato da un servitore o che sta solo con sella, oppure il cavallo senza bardatura che sta di fronte al carro. Vogliamo indicare la causa della mancanza di questi particolari nella tendenza semplificatrice dei lapidisti della Pannonia,⁷³ iquali cercano di giungere sempre ad uno schema semplice, omettendo i particolari.

Vorremmo determinare la funzione del cavaliere che precede o segue il carro in base all'identica figurazione dei viaggi di ogni giorno con quelli dell'oltretomba. Nei viaggi terreni occorre una guida, o eventualmente anche una scorta che difenda i viaggiatori quando il carro, prima di giungere alla sua meta, deve attraversare regione sconosciute. La strada che conduce all'al di là è ignota ai mortali, sicchè, quando la morte li costringe a percorrerla, essi hanno bisogno di una guida. Nel cavaliere che cammina davanti o dietro il carro vogliamo vedere la guida che indica al defunto la via dell'al di là.

⁷⁰ A. Alföldi, *L'Antiquité Classique* 8, 1939, 271.

⁷¹ M. Ebert, *Prähistorische Zeitschrift* XI—XII, 1919—1920, 184.

⁷² T. Nagy, *l. c.* 394.

⁷³ *Cfr.* p. 238.

L'idea di tale guida è sì in connessione con Hermes⁷⁴ la cui attività si estende anche all'accompagnamento delle anime all'al di là⁷⁵; tuttavia non possiamo considerare il cavaliere delle figurazioni con carro come Hermes, perchè non vi figura alcuno dei suoi attributi caratteristici.

La meta del viaggio rappresentato sulle pietre tombali e sui monumenti sepolcrali è l'al di là. Il viaggio comincia dopo il trapasso. La scena col carro non rileva nè uno stato terreno, nè quello oltremondano, bensì è da considerarsi come transizione fra questi due, la quale transizione però appartiene già alla sfera ctonica. Il cavaliere che guida il carro non può essere un uomo terreno, dobbiamo riconoscere in lui un'essere oltremondano. Vogliamo identificarlo ad uno *heros* spogliato dalla morte delle cose terrene ed elevato ad altezze divine. Lo *heros* infatti — e qui si pensi al tipo dello *heros* trace — apparisce a cavallo, e tale forma di apparizione lo rende molto adatto ad esprimere l'idea della guida.

Del resto, la figura del cavaliere appare anche su lapidi semplici e, ove non sia congiunta ad una scena di caccia, dobbiamo considerarla come figurazione che richiami lo stato militare del defunto.⁷⁶ Il cacciatore è di frequente raffigurato sulle lapidi tanto della popolazione civile, quanto di quella militare. La scena di caccia appare già nei disegni sulle urne dell'età precoce del ferro⁷⁷, ma esula dalle cornici del presente studio la dimostrazione dei rapporti fra le urne dell'età precoce del ferro e le scene di caccia delle lapidi sepolcrali dell'era imperiale o dell'identità dell'espressione di questi due tipi di rappresentazione. Vorremmo accennare soltanto al fatto che secondo la concezione dei Traci le sole occupazioni degne dell'uomo libero erano la caccia, la guerra e l'allevamento equino⁷⁸ e una forma di apparizione della loro divinità cavaliere era in connessione con la caccia.⁷⁹ Su un rilievo di Csákvár (nro. 3b), il cavaliere che passa davanti al carro tiene nella mano destra alzata una lancia con la punta rivolta verso terra (Tav. LXXXIX. fig. 3). Tale gesto è motivato soltanto se si tratti dell'uccisione di una bestia o del nemico, poichè è incre dibile che il cavaliere si appresti a trafiggere il puledro che corre dinanzi al cavallo. Il lapicida avrà frainteso la scena di caccia scolpendo invece di una bestia selvatica un puledro, trasformando la rappresentazione in una graziosa scena campestre cara all'agricoltore. Su una lapide di Tabajd, (nro. 21b) un cavaliere passa parimenti con una lancia rivolta verso terra (tav. LXXXVI. fig. 3), ma il lapicida non scolpì l'animale che egli sta per uccidere. In base agli esempi addotti, il cavaliere che guida il carro appartiene alla stessa sfera d'idee che il cavaliere cacciatore, ma l'idea della caccia viene offuscata dal fatto della guida. Dalla figura di cacciatore dell'Eroe cavaliere trace non è difficile giungere alla fusione della persona dell'eroe e del cavaliere cacciatore, il che dimostra la correttezza della spiegazione sopra esposta.

È più difficile chiarire il senso della figurazione in cui il servitore in piedi davanti al carro tiene per la briglia un cavallo sellato. Il *calo* che tiene il cavallo figura d'ordinario sulle lapidi dei soldati, dove la rappresentazione serve per indicare il rango.⁸⁰ Ma non sempre dobbiamo considerare il servo che tiene il cavallo come un elemento indicativo del rango. Ciò appare palesemente sulla lapide di *Aelius Victorinus*⁸¹ sulla quale il servo che guida i cavalli tiene in mano una patera con manico. Secondo Florio Rómer, il servo terrebbe uno scudo.⁸² Anche il

⁷⁴ A. Brelich, Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II. 10, 117.

⁷⁵ T. Nagy, 1. c. 401.

⁷⁶ A. Schober, 1. c. 202.

⁷⁷ Cfr. W. La Baume, Jahrbuch für prähistorische und ethnologische Kunst 1928, tavv. 12, 13, 15. — S. Gallus, 1. c. tav. VI, 2. ecc.

⁷⁸ G. J. Kazarow, 1. c. 7.

⁷⁹ G. J. Kazarow, 1. c.

⁸⁰ A. Schober, 1. c. 202.

⁸¹ CIL III. 10609.

⁸² Rómer e Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, 98, nro. 107, tav. XXXVII.

CIL parla di uno *scutum*. Ma l'oggetto in questione non può essere uno scudo, perchè ha misure troppo piccole. Sono oggetti tondi con manico anche gli specchi, possiamo supporre quindi si tratti di una figurazione di specchio, ma questi ultimi appaiono sulle lapidi soltanto in mano a donne. L'esecuzione della lapide indica decisamente una patera, perchè sul rilievo si riconosce bene anche l'*umbo* della medesima. La patera poi distingue la figurazione dal novero delle rappresentazioni aventi unicamente la funzione di indicare un rango. Non vogliamo approfondirci nell'esame della figurazione, per noi basta stabilire che essa ritrae una scena di culto, perchè a nostro parere il cavallo sellato delle scene col carro appartiene anch'esso ad una figurazione di culto. Possiamo concludere ciò tanto più in quanto l'esercito, come abbiamo accennato⁸³, romanizzando i soldati levati dalla popolazione indigena, elimina man mano le antiche tradizioni locali, e sulle lapidi commemorative dei soldati si vede soltanto di rado il carro. Non è quindi probabile che il cavallo sellato indichi qualche rango. Abbiamo detto più sopra che la scena col carro è l'immagine del viaggio del defunto verso l'al di là. Il carro passa verso il cavallo, quindi tanto il cavallo, quanto il servo che lo tiene, sono abitanti dell'inferno. Il cavallo sellato aspetta l'eroe che, assumendo la direzione del carro, lo conduce nell'inferno. La scena col carro rappresentato insieme con un cavallo sellato significa la fase iniziale del viaggio, mentre quella unita alla rappresentazione del cavaliere è già più vicina al mondo d'oltretomba.

Gli oggetti usuali che si ritrovano nelle tombe con carro sono la brocca, la patera e il tripode. Questi articoli necessari per i sacrifici si collocavano nella tomba ad uso del defunto. Nei viaggi terreni bisogna ricompensare la fatica della guida, quindi, il defunto, a nostro parere, presentava sacrifici utilizzando gli oggetti deposti nella tomba, all'eroe per ringraziarlo del suo servizio.

Il cavallo senza finimenti che sta davanti al carro con le zampe alzate appare su pochi rilievi della Pannonia, e conosciamo esempi di questo tipo solamente da Aquincum (nro. 14c) e da Selyemtelekpuszta (nro. 18.) (Tav. LXXXIV, fig. 7.; tav. LXXXV, fig. 4). La scena di viaggio di una pietra tombale perduta di Páty si conosce soltanto dalla descrizione del Rómer che ne dice quanto segue:⁸⁴ „Sul carro a quattro ruote della zona inferiore del rilievo stanno sedute tre persone, davanti si vede un cavallo attaccato, un altro sta di fronte.“ Se l'osservazione del Rómer è giusta, e noi l'interpretiamo bene, anche il rilievo di questa lapide appartiene al tipo in questione. Secondo la spiegazione di A. Brelich in tali casi il cavallo, quale animale etonico, indica lo scopo del viaggio.⁸⁵ Tiberio Nagy mette il cavallo senza finimenti con le zampe alzate, in relazione con Epona.⁸⁶ Lodovico Nagy a sua volta, trattando del monumento sepolcrale di Aquincum, stabilisce un rapporto fra il cavallo senza bardatura rappresentato nella scena del viaggio ed il busto di uomo raffigurato nella fascia superiore con nella mano degli strumenti di fabbro, considerando l'insieme come una figurazione che accenna al mestiere del fabbro.⁸⁷ A nostro parere il lapicida, ignorando il giusto senso di un modello imitato, scolpì in luogo di un cavallo sellato un cavallo senza finimenti. La scena col carro rispecchia l'ideologia sepolcrale, come i simboli astrologici delle pietre tombali della popolazione indigena.⁸⁸ La diffusione di questi ultimi viene caratterizzata da L. Nagy come appresso: „Il territorio della loro apparizione si estende ad est di Ószóny (Brigetio) sino al confine meridionale del territorio di Aquincum.“⁸⁹ La scena del viaggio all'al di là è diffusa a nord sino alle montagne Vértes e Pilis, ma non le valica, bensì segue nettamente la loro catena che corre in direzione nordest-sudovest.

⁸³ Cfr. p. 235.

⁸⁴ F. Rómer, Arch. Közl. 6, 1861, 107.

⁸⁵ A. Brelich, Aquincum vallásos élete. Diss. Pann. II. 10, 115.

⁸⁶ T. Nagy, 1. c. 394.

⁸⁷ L. Nagy, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I, 1919—1920, 45 segg. fig. 2; Budapest Története 1—2, 212, tav. LII, fig. 3.

⁸⁸ L. Nagy, Pannonia I, 1935, 139, 146.

⁸⁹ L. Nagy, 1. c. 145.

I due motivi poi si incontrano nei pressi di Aquincum, però senza mescolarsi. I simboli astrologici non figurano mai sulla stessa lapide di una scena col carro. La maggior parte delle lapidi con rappresentazione di carro si trova sul territorio abitato una volta dagli Eravischi, (fig. 2.) mentre simboli astrologici appaiono piuttosto nella regione abitata dagli Azali, di modo che, in base ai due motivi, possiamo tentare di delimitare anche il luogo di stanziamento delle due tribù.

La sepoltura è inscindibile dalla religione; dalle idee che si manifestano in connessione ai riti funerari possiamo trarre conclusioni alla religione stessa. La scena col carro ed i simboli astrologici sono estranei l'una agli altri, essi sono fondati su concezioni religiose diverse. Tale fatto, il differenziamento delle idee religiose delle due tribù, spiega che i motivi che esprimono la fede nel mondo d'oltretomba in modi diversi, ai confini della loro rispettiva zona di diffusione si mescolano. È interessante ed importante per esempio che a Szentendre e a Óbuda, sulle lapidi appaiono i simboli astrali,⁹⁰ e dalle medesime località provengono anche lapidi con figurazioni di carro. Ciò vale a dimostrare che il mondo religioso della popolazione in tali territori limitrofi non è unitario, perchè le rappresentazioni corrispondenti a diversi concetti religiosi si ritrovano nel medesimo cimitero. Le ragioni del sincretismo, oltre all'espansione delle diverse religioni, possono essere indicate anche nella composizione etnicamente mista della popolazione. La regione del gomito del Danubio è divisa in due parti dalle montagne Bakony, Vértes e Pilis. Vogliamo considerare come frontiera fra le due tribù in parola le montagne ricordate, come si conferma dal fatto che le lapidi con rappresentazione del carro degli Eravischi non le varcano per niente. Sono i simboli astrologici che penetrano nel territorio di diffusione della scena col carro, ciò che dimostra che fra le due tribù gli Azali avevano una concezione religiosa più vitale.

Nella Pannonia sud-occidentale non c'è traccia delle figurazioni di carro. Questa regione è più vicina al centro della romanizzazione, quindi la mancanza delle figurazioni di carri può essere ascritta alla maggiore intensità dell'influsso culturale romano, mentre un'altra causa della loro mancata diffusione può essere indicata nel fatto che la concezione dell'al di là espressa attraverso i simboli astrologici era diffusa anche in questo territorio.⁹² Purtroppo, non disponiamo di un riassunto dei simboli astrali della regione quale quello di Lodovico Nagy⁹³ sulle lapidi del territorio degli Azali. Infatti, non siamo in grado di determinare se si tratti di una concezione universale dell'al di là, o di motivi soltanto sporadici, cioè se la mancanza delle figurazioni di carro sia da attribuirsi alla romanizzazione, o ad una data concezione dell'oltretomba.

Le figurazioni del carro ci presentano il mondo religioso di una parte della popolazione indigena. La romanizzazione, introducendo nuovi elementi culturali, offusca le antiche concezioni, ma in pari tempo è appunto la romanizzazione a conservarle, con l'introduzione dell'uso di erigere lapidi sepolcrali.

Per concludere enumeriamo, nell'ordine alfabetico dei luoghi di ritrovamento, le lapidi con figurazioni del carro della Pannonia, insieme con la rispettiva bibliografia. La cifra araba che precede il nome del luogo di ritrovamento indica il rispettivo comune sulla carta topografica della diffusione (fig. 1.). Sulle tavole presentiamo integralmente soltanto quelle lapidi accessibili che finora sono state inedite o sono state pubblicate soltanto con un disegno, per le altre abbiamo ritenuto sufficiente la descrizione della figurazione di carro.

⁹⁰ L. Nagy, l. c. 139 segg. nri. 1, 2, 3.

⁹¹ L. Nagy, l. c. 139.

⁹² A. Schober, l. c. 19. nro. 11, fig. 7; 25, nro. 35, fig. 16; 29, nro. 48, fig. 21; 34 segg. nro. 89, fig. 37; 123, nro. 270, fig. 139 ecc.

⁹³ L. Nagy, l. c. 139. e segg.

1. Alsótöbörzsökpuszta, confine di Sárbogárd, comitato di Fejér.

(Tav. LXXXV, fig. 1.). CIL III. 15151. — Giuseppe Hampel, Jelentés a Nemzeti Múzeum 1905. évi állapotáról (Relazione sullo stato del Museo Nazionale nell'anno 1905), 222, t. VI, 10; A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái (Le lapidi più antiche provenienti dalla Pannonia) 51, nro. 45, t. XII, 45. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, 117. nro. 257, fig. 129. (Lo Schober indica come luogo di ritrovamento della lapide, erroneamente, Alsószentiván.)

2. Au am Leithaberg, GB. Mödling.

a) (Tav. LXXXIV, fig. 3). A. Schober, JOeAI. XVII, 1914, 223, fig. 190.

b) (Tav. LXXIX, fig. 2). A. Schober, I. c. 232, fig. 195.

c) (Tav. LXXIX, fig. 8). A. Schober, I. v. 241, fig. 204.

3. Csákvár, comitato di Fejér.

a) (Tav. LXXXIV, fig. 2). CIL III. 15153. — G. Hampel, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 44 seg. nro. 37, t. XXII, 37.; Arch. Ért. U. F. XXVII, 1907, 300 e segg. — Valentino Kuzsinszky, Arch. Ért. U. F. XXVII, 1907, 300 e segg. — Valentino Kuzsinszky, Arch. Ért. U. F. XIII, 1903, 230 I, fig. 6. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, 78, nro. 168, fig. 83.

b) (Tav. LXXXIX, fig. 3). V. Kuzsinszky, Arch. Ért. U. F. XXIII, 1903, 321, fig. 7.

c) (Tav. LXXXIX, fig. 2). V. Kuzsinszky, I. c. 231 seg., fig. 8.

Le pietre 3b. e 4c. appartenevano al medesimo monumento sepolcrale (V. Kuzsinszky, I. c. 232.).

d) (Tav. XC, fig. 1). Lapide inedita. La conosco soltanto dalla collezione di fotografie dell'Istituto Numismatico ed Archeologico dell'Università Pietro Pázmány, dove è indicato come luogo di ritrovamento Csákvár. Sulla lastra di pietra inserita nella parete laterale dell'edificio si vede un carro da viaggio chiuso, a quattro ruote.

4. Deutschaltenburg (Carnuntum).

(Tav. LXXIX, fig. 1). E. Bormann, Der römische Limes in Österreich XII, 318, figg. 37, 38. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, 50, nro. 105, fig. 45; Die Römerzeit in Österreich, 68, fig. 296. — M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, II, tav. 58, 2.

5. Dunapentele, comitato di Fejér.

a) (Tav. LXXXIV, fig. 6). Edoardo Mahler, Arch. Ért. U. F. XXIX, 1909, 331 seg., nro. 6. — G. Hampel, Arch. Ért. U. F. XXX, 1910, 335, fig. 32.

b) (Tav. LXXXVIII, fig. 1). Frammento di pietra tombale, conservato nel Museo Nazionale Ungherese, sotto il nro, di inventario: RN. 32/1909—5. Del campo riservato per l'epitaffio non ci è rimasto che un frammento dell'ultima riga, i caratteri tronchi non ci consentono la ricostruzione dell'iscrizione originaria. La scena col carro è scolpita sotto l'epitaffio, separata dal medesimo con una decorazione a viticci dipartenti da un vaso a due manichi. La figurazione del carro di cui non ci è pervenuta che la parte maggiore, è contornata da un fregio di nastri intrecciati. Sul carro a quattro ruote, tirato a destra da due animali, oltre al carrettiere ed alla serva che sta seduta in direzione opposta a quella del viaggio, si vedono una donna ed un uomo assisi in una sedia a braccioli. Il carro è seguito da un cavaliere. La parte posteriore del cavallo di quest'ultimo manca.

c) (Tav. LXXX, fig. 2). G. Hampel, Arch. Ért. U. F. XXVI, 1906, 286, t. XIX, 48. — M. Láng, JOeAI; IX. — XX, 1919, 243, fig. 100.

d) (Tav. LXXX, fig. 1). G. Hampel, Arch. Ért. U. F. XXX, 1910, 339, fig. 38. — M. Láng, I. c. 243. fig. 109.

e) (Tav. LXXXIX, fig. 1). E. Mahler, Arch. Ért. U. F. XXVIII, 1908, 345.

f) (Tav. LXXXI, fig. 3). CIL III. 10324. — R. Fröhlich, Arch. epig. Mitt. XIV, 56.; A fejevármegyei és Székesfehérvár városi Történeti és Régészeti Egylet évkönyve 1893, 162. — G. Hampel, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 53, nro. 47; Arch. Ért. U. F. XXVI, 1906, 268, XIX. t. 47.

g) Frammento di pietra o di monumento sepolcrale, conosciuto soltanto dalla descrizione di Florio Römer che ne dice, a pag. 170 di Arch. Közl. VI, 1866, quanto segue: „Presso il negoziante Ignazio Lustig, nella casa Nicola, si trova un frammento di monumento funerario, alto 35 e largo 13“ Le sculture, di 15“ cominciano nell'altezza di 20“ Ad un carro a quattro ruote è attaccato un cavallo di cui non si vede che la parte posteriore. Sul carro davanti e dietro, stanno sedute due persone avvolte in larghi manti, con il viso voltato a destra. L'iscrizione manca.“ Il rilievo non può essere identificato con alcuno dei monumenti recanti figurazioni di carro. Dev'essere considerato perduto.

h) (Tav. LXXXIV, fig. 4). E. Mahler, Jelentés a Nemzeti Múzeum 1911. évi állapotáról, 157. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, 119, nro. 263, fig. 134.

i) (Tav. LXXXVIII, fig. 2). E. Mahler, Arch. Ért. U. F. XXVII. 1907, 150 seg. — Stefano Paulovics, Vezető a régészeti gyűjteményben (Guida del reparto archeologico) 1938, 59.

(Tav. LXXXI, fig. 3). G. Hampel, Arch. Ért. U. F. XXVI, 1906, 254, XXII, 26.

k) (Tav. LXXX, fig. 4). G. Hampel, I. c. 255, t. XII, 27.

l) (Tav. LXXXVI, fig. 2). G. Hampel, I. c. 254, t. XI. 25.

m) (Tav. LXXXI, fig. 5). G. Hampel, Bp. Rég. IV, 1892, 61, fig. 46; Arch. Ért. U. F. XXVI, 1906, 256. t. XII, 28.

n) (Tav. LXXX, fig. 5). G. Hampel, Arch. Ért. U. F. XXVI, 1906, 254, t. XIV, 32.

6. Dunavecse, comitato di Pest.

a) Pietro Gerecze, Arch. Ért. U. F. XXX, 1910, 102, nro. 6.

b) Pietro Gerecze, l. c. 102, nro. 9.

7. Elvirapuszta, confine di Tárnok, comitato di Fejér.

(Tav. LXXXII, figg. 3, 4). Arnoldo Marosi, Székesfehérvári Szemle I, 1931, 1.

8. Felsődörgicse, comitato di Zala.

(Tav. LXXXI, fig. 4). V. Kuzsinszky, A Balaton környékének archaeológiája (Archeologia dei dintorni del lago Balaton), 155, fig. 196.

9. Göttlesbrunn.

a) (Tav. LXXXII, fig. 5). CIL III. 4544. — G. Hampel, Arch. Ért. U. F. XXVII, 1907, 300.

b) (Tav. LXXIX, fig. 7). M. v. Groller, Der römische Limes in Österreich V, 1904, 22, fig. 10.

10. Inota, comitato di Fejér.

(Tav. LXXXIV, fig. 5). Eugenio Faller, Székesfehérvári Szemle III, 1933, 46.

11. Margarethen a. d. Moos.

W. Kubitschek, MZK. III. F. 2, 1903, 239, fig. 1.

12. Mány, comitato di Fejér.

Székesfehérvári Szemle III, 1933, 15.

13. Mitrovica. (Sirmium.)

(Tav. LXXIX, fig. 3). CIL III 3241. — Kenner, Archiv. für Kunde österr. Geschichtsqu. 33, 1864, 129. — G. Hampel, Arch. Ért. U. F. XXVII, 1907, 315, fig. 1. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, 129, nro. 280, fig. 147.

14. Óbuda (Aquincum.).

a) (Tav. LXXXIII, fig. 1). CIL III 10558. — Rómer e Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei, 21, nro. 212, t. XXXIV. — Arch. Ért. V, 1874, 260, con fig. — G. Hampel, Arch. Ért. XIV, 1880, 310 seg., nro. 2, XXXVII. t. 2.

b) (Tav. LXXXV, fig. 2). CIL III 13379 — V. Kuzsinszky, Bp. Rég. V. 1897, 153 seg. nro. 89, con fig.; JOeAI. II, 1889, 60, fig. 28. — A. Schober, Die röm. Grabsteine, 112, nro. 245. — A. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Diss. Pann. I. 9, 213.

c) (Tav. LXXXIV, fig. 7). CIL III 14351. — V. Kuzsinszky, Bp., Rég. V, 1897, 155, nro. 90 con fig.; JOeAI. II, 1899, 66. — M. Láng, JOeAI, XIX—XX, 1919, 240, fig. — L. Nagy, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I, 1919—1920, 45 seg. fig. 2.; Budapest Története I—2, 655, tav. LXV, 1.

15. Páty, comitato di Pest.

Si conosce soltanto dalla descrizione di Florio Rómer che ne dice, a pag. 107 di Arch. Közl. 6, 1861, quanto segue: „... nel muro di recinzione del cortile del Comune si trova una lapide romana, con la parte superiore rotta... Sul rilievo della fascia superiore a destra sta una donna, a sinistra una figura d'uomo, con in mezzo il loro figliuolo. Sul rilievo inferiore, sopra di un carro a quattro ruote stanno sedute tre persone, davanti al carro sta un cavallo attaccato, un'altro cavallo sta di fronte. La lapide è in istato molto rovinato.“ Attualmente essa dev'essere considerata perduta.

16. Pilisszántó, comitato di Pest.

a) (Tav. LXXIX, fig. 5). CIL III 10573. — V. Kuzsinszky, MésKÉ. II, 190, 112, fig. 56.

b) (Tav. LXXXIII, fig. 3). CIL III 3629. — G. Hampel, Bp. Rég. IV. 1892, 61.

17. Salfa, comitato di Vas.

CIL III 6479—10928. — Guglielmo Lipp. Arch. Ért. II, 1870, 215.

18. Selyemtelekpuszta, confine di Sárbogárd, comitato di Fejér.

(Tav. LXXXV, fig. 4). Elemér Lovas, Győri Szemle I, 1930, 198.

19. St. Georgen.

(Tav. LXXXIV, fig. 1). CIL III 4254. — W. Kubitschek, Die Römerfunde von Eisenstadt, 86 segg. fig. 65. — A. Barb, Burgenland, 2, 1929, 172, tav. XXXVI.

20. Szentendre. (Ulcisia Castra);

- a) (Tav. LXXXII, fig. 2). L. Nagy, Kiadatlan római kori eraviszkus síremlékek Szentendréről. Estratto preventivo da Arch. Ért. III. f. IV. 1943, 3 segg. tav. I, fig. 1.
 b) (Tav. LXXXI, fig. 2). L. Nagy, I. c. 6 segg. tav. I, fig. 2.
 c) (Tav. LXXXII, fig. 6). L. Nagy, I. c. 9 segg. tav. II, fig. 3.
 d) (Tav. LXXXVI, fig. 4). CIL III 3644—10576. — Arch. Közl. 4, 1864, 51. — V. Kuzsinszky, Bp. Rég. VII, 1900, 64 seg. con. fig. — L. Nagy, I. c. 8.
 e) (Tav. LXXXIII, fig. 2). V. Kuzsinszky, I. c. 62. segg. fig. 69. — L. Nagy, I. c. 14, tav. IV, fig. 1.

21. Szolgaegyháza, comitato di Fejér.

(Tav. LXXXVI, fig. 5). Székesfehérvári Szemle II, 1932, 64.

22. Tabajd, comitato di Fejér.

- a) (Tav. LXXXVI, fig. 1). CIL III 3372 = 10353. — F. Rómer, Arch. Közl. 4, 1864, 56.
 b) (Tav. LXXXVI, fig. 3). CIL III 3375 = 10342. — F. Rómer I. c. — G. Hampel, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái, 40 seg. nro. 31, t. II, fig. 31.

23. Tök, comitato di Pest.

- a) (Tav. LXXXVII, fig. 1). G. Hampel, Bp. Rég. IV, 1892, 61 seg. a pag. 42 con fig. — A. Alföldi, Arch. Ért. U. F. XLVIII, 1935, 210. Tab. VII, fig. 1.
 b) (Tav. LXXXVII, fig. 2). G. Hampel, I. c. 61 seg. a pag. 38 fig. — A. Alföldi, I. c. 210, Tav. VII, fig. 3.

Le pietre 23a e 23b una volta appartenevano al medesimo monumento sepolcrale.

24. Vál, comitato di Fejér.

(Tav. LXXXV, fig. 3). CIL III 10356. — Dell'epitaffio ci è rimasta soltanto la prima riga: P. Flavianus... Lo spazio riservato per l'iscrizione è delimitato da colonnine corinzie lisce. L'iscrizione è separata dalla scena del carro scolpita sopra di esso da un fregio a viticcio. Su un carro a due cavalli a quattro ruote, vediamo, oltre al carrettiere, un uomo e una donna seduti in una sedia a braccioli in fondo al carro sta una serva appoggiata alla spalliera della sedia. Davanti al carro un servo armato di scudo e di lancia tiene un cavallo sellato. Dietro il cavallo si vede una mensa (?) con vasi da sacrificio.

25. Velence, comitato di Fejér.

(Tav. LXXXI, fig. 2). CIL III 3361. — G. Lipp, A vas megyei Régészeti Egylet évi jelentése IV, 1876, 51, — G. Hampel, Bp. Rég. 1892. 60.

26. Zsámbék.

- a) (Tav. LXXXII, fig. 1). G. Hampel, Bp. Rég. IV. 1892, 66.
 b) (Tav. LXXXVII, fig. 3). Z. Oroszlán, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II, 1923—1926, 64 segg. fig. 6.

CARLO SÁGI.

MIKOVINYI SÁMUEL JELENTÉSE TATAVIDÉKI RÓMAI LELETEKRŐL.

Mikovinyi Sámuel, a XVIII. század első felének kitűnő magyar térképésze és mérnöke a század negyvenes éveiben megbízást kapott gróf Esterházy József országbírótól, a tatai uradalom földesurától és a magyar királyi kamarától a Tata, Szomód, Naszály, Almás és Szöny határában elterülő mocsarak lecsapolására. Feladatát a tata—almási csatorna megépítésével oldotta meg. Munkájáról a magyar királyi kamarának 1747. december 16-án kelt jelentésében számolt be. (Eredetije: Magy. Kir. Orsz. Levéltár, Kamarai oszt. Comiss. Reg. Rel. Fasc. 39., nr. 63.; másolata, amelyet dr. Révhelyi Elemér talált meg a tatai gróf Esterházy-levéltárban: Contin. Prothoc. Offic. Ration. 1365. köt. 121—133. l. Az alább közölt szövegrészlet csaknem teljesen az eredetin alapszik. A másolatot csak ott vettem figyelembe, ahol az eredeti kétségtelenül hibás. A helyesírás jellegzetességeit is igyekeztem megtartani.) Mikovinyi jelentésének bevezetésében kitért a mocsaras terület multjára, amint azt az akkor még ott található emlékekből rekonstruálni lehetett. Archaeologiai szempontból ezek a részek értékesek, mert olyan dolgokról adnak felvilágosítást, amelyek részben a lecsapolási munkák nyomán, részben az azóta eltelt két évszázad alatt pusztultak el, illetőleg változtak meg. Az alábbi, ókori vonatkozású szöveget pársoros bevezetés előzi meg, majd az újabb korról és a munkálatokról szóló rész követi.

Tractum huncce paludinosum per quinque territoria, utpote Tatense, Szomodienne, Naszaliense, Almasiense, et Szönyiense, in longitudine duorum milliarium Germanicorum, plus minusve uno quadrante late diffusum antiquissimis temporibus longe alias constitutum, per naturamque omnibus lacunis liberum, ac uberem pratorum, agrorumque fuisse campum, situs ratione examinata deprehendi. Aquae enim circa oppidum Tata admiranda copia scaturientes, vel ex vicinis montibus tempore pluvio decurrentes, per ejusdem territorium naturali satis declivi ac profundo alveo defluebant. Qui in territorio Naszaliensi in duos findebatur ramos, quorum unus rursus in alios duos divisus, per medium Almasiense, in Danubium exonerabatur, alter vero magno spatio aequae per Almasiense territorium defluendo tandem istud a Szöniensi (!), inter utrumque in Danubium decurrens distinguebat.

Subacta vero Octavy Augusti Imperatoris tempore, per Tiberium Caesarem, Romanique Imperii Provincys adjecta Pannonia, ob soli faecunditatem, situsque amoenitatem, salubritatem, ac commoditatem prae caeteris quoque culta deductisque copiosis colonys, pro harum commoditate ac securitate magnificis etiam operibus provisa et exornata est. Quarum paludum quoque nostrarum vicinia, singularia exhibet exempla, ac documenta. Vicina enim paludoso tractui huic in agro Szönyiensi infra, ac supra in ipsoque hodierni vici loco, celebris cujusdam coloniae Romanae, quam Bregetionem fuisse, collatis tabulis itinerarijs, hicque repertis lapidibus, ac inscriptionibus, satis evidenter patet, visuntur legunturque rudera, monumenta ac vestigia. Quae a regione Comaromy ad extremitatem usque praedy Fűszek vulgo Fűzi-tő ultra milliare Germanicum protenduntur, ambasque Danuby ripas occupant. Celebritatem, magnitudinemque coloniae testantur non tantum ingentia rudera, moles, strata, diversaque

utrique ad Danubium posita amplissima ac munitissima castra ac praesidia magnaue quotidie diversi generis numismatum, et lapidum occurrens copia. Sed et imprimis vicina pro commoditate, ac securitate coloniae fundata, et exstructa solempnia, et Majestate Romana digna opera. In quibus duo maxime memoranda observantur: aquaeductus nimirum subterraneus solido muro, ac fornice clausus, multaue tenacissima undiquaque obductus, ultra duo millia longus, quo salubrium, ac recentium scaturiginum Tatensium aquae per latera collium demissioribus locis, ac vallibus, aggeribus, pilis, ac fornicatis arcubus, exaequatis, ad usum coloniae deferebantur. Alterum vero priori haud posterius a finibus territory Szonyiensis (!) per planitiem Almasiensis, usque ad, ab oriente objectos colles, medio prope modum milliari longus, viginti orgyas latus, quatuorque altus ac magni sui parte lapide quadrato restitus, vastissimus agger. Qui labente demum Imperio Romano, praedaeque migrantium ex Oriente gentium exposito, ad securitatem florentissimae coloniae praestandam erectus fuit. Ejus enim ope aquae a Tata deflantes interceptae, ac elevatae, planitiem inde Comaromium usque duobus milliariibus diffusam, occupabant, ac inundabant, omnemque accessum ad Bregetionis Coloniam praecludebant. Ubi si antea quoque a natura productae paludes fuissent, Romani ad eas formandas tantam operam haud impendissent. Ne autem pacis tempore securitas commoditatem, ac utilitatem perderet, praecaverunt Romani. In principali enim fluvii alveo aggerem permeante, nuncque territoria Szöny ac Almas distinguente, duplicem ex solido lapide quadrato, hodie quoque integram exstantem, extruxerunt cataractam, qua aperta aquis cursus liber plagaeque totius exsiccatio, clausa vero inundatio praestabatur.

Ingruentibus tandem extremis rebusque Romanis fatalibus periculis, quibus Pannonia pulsi exterminatique fuere, nullum est dubium, quosque securitati suae consulere voluisse; Bregetianosque hostem accessu prohibituos obfirmatis aggeris cataractis circumfusam planitiem inundasse. Cum vero ita quoque expugnati oppressi, sedibusque suis exturbati fuissent, hostes, seu Hunni, Gothi, Vandali alique fuerint, hisce locis haud diu immorati, de cultura terrae nihil solliciti, ad depraedandas occidentales regiones properantes, post terga cuncta desolata, ad Bregetionemque et cataractas clausas et terras inundatas relinquebant. Quae saepius repetita desolatio cum ultra quinque saecula in Pannonys continuata fuisset, planities aquis submersa, facile immo necessario in paludes conversa est. Cujus rei perspicua satis in fossione canalium solidum alium inferiorem horizontem, alibi cespitem obsitum glaream et pontibus ligneis stratum culmosque desertarum arundinum praesentantem unius orgyae profunditate subarenosa, vel etiam argillosa superficie terrae detegendo, indicia deprehendi.

Közli: KOMJÁTI MIKLÓS.

A FENÉKPUSZTAI I. SZ. BAZILIKA KÉRDÉSE.

A fenékpusztai I. sz. bazilikát Csák Árpád ásatásai alapján Kuzsinszky Bálint ismertette első alkalommal. Szerinte az addig ismert fenékpusztai építmények közül csupán ennek nagyméretű épülettömbje lehetett középület, mert alaprajza nagyjából megfelel a római antik bazilikának, nagy csarnoktermét két sor oszlop osztja három hajóra, de úgy, hogy a középső kétszer olyan széles, mint az oldalhajók. Az épület bejáratának Kuzsinszky szerint a keleti oldalon, a középhajó tengelyében kellett elhelyezkednie, mert a nyugati oldalon ahhoz még egy kiugró helyiség csatlakozott a tribunál elhelyezésére szolgáló félkörű apszissal.¹ Míg Kuzsinszky Bálint Pannonia kereszténységére vonatkozó akkori ismeretek alapján — szavaiból következtetve — még pogány bazilikának vélte, Nagy Lajos az időközi vizsgálatok eredményeire támaszkodva határozottan állást foglalt a mellett, hogy az építmény nem más, mint egy keresztény bazilika, azaz az avar uralomig tovább élő fenékpusztai kereszténység egyik kultuszépülete. Szerinte a két oszlopsorral háromhajóssá osztott, bazilikális rendszerű nagyteremhez csatolt nyugati helyiség apsisával együtt a templom nagyméretű szentélyét, presbiteriumát alkotja, míg a helyiségesoporthoz tartozó két, kisebb méretű oldalhelyiség a diakonikon és prothesis céljaira szolgált.² Nagy Tibor a pannoniai ókeresztény egyházközségek bazilikáinak ismertetése során szintén részletesen foglalkozott a különleges, szokatlan alaprajzzal és úgy vélte, hogy a fenékpusztai bazilika nagyméretű presbiteriuma csak mint a háromosztatu hajóhoz egy kibővítés alkalmával hozzáépített toldalék érthető meg, ahonnan azonban a hívők sem voltak kizárva; arról azonban éppen a feltételezett diakonikon és prothesis különleges elhelyezkedése miatt nem igen lehet szó szerinte, hogy a bazilikális hajórész volna a későbbi hozzáépítés az örményországi zamatunok mintájára.³

Kuzsinszky Bálint az építmény analógiáit a troesmisi bazilikák közt kereste, míg Nagy Lajos és Nagy Tibor a salonai városi bazilika hasonlóságára utaltak, de a kérdést nem zárták le. Pannonia ókeresztény építőművészetének vizsgálata során magam is részletesen foglalkoztam a rendkívül érdekes alaprajz problémáival és a vizsgálatok eredményét röviden a következőkben foglalhatom össze. Már itt hangsúlyoznom kell, hogy az ismertetendő megoldás teljes mértékben igazolja az építmény keresztény eredetét.⁴

¹ Kuzsinszky Bálint: A Balaton környékének archaeológiája, 59. l. Az általa első ízben közölt ásatási helyszínrajz (l. l. rajz) a Magyar Történeti Múzeum Régészeti Osztályának tervtárában van elhelyezve, tanulmányozhatásáért itt fejezem ki köszönetemet. Megjelent még másolatban Nagy Lajos: Pannonia Sacra c. tanulmányában (Szent István Emlékkönyv, I. k. 79. l.), eredetiben Nagy Tibor: A pannoniai ókeresztény egyházközségi bazilikák c. összefoglalásában (Szépművészet, 1941. 6. sz. 145. l.).

² Nagy Lajos i. m. 78. ill. 123. és kk. l.

³ Nagy Tibor i. m. 145. l.

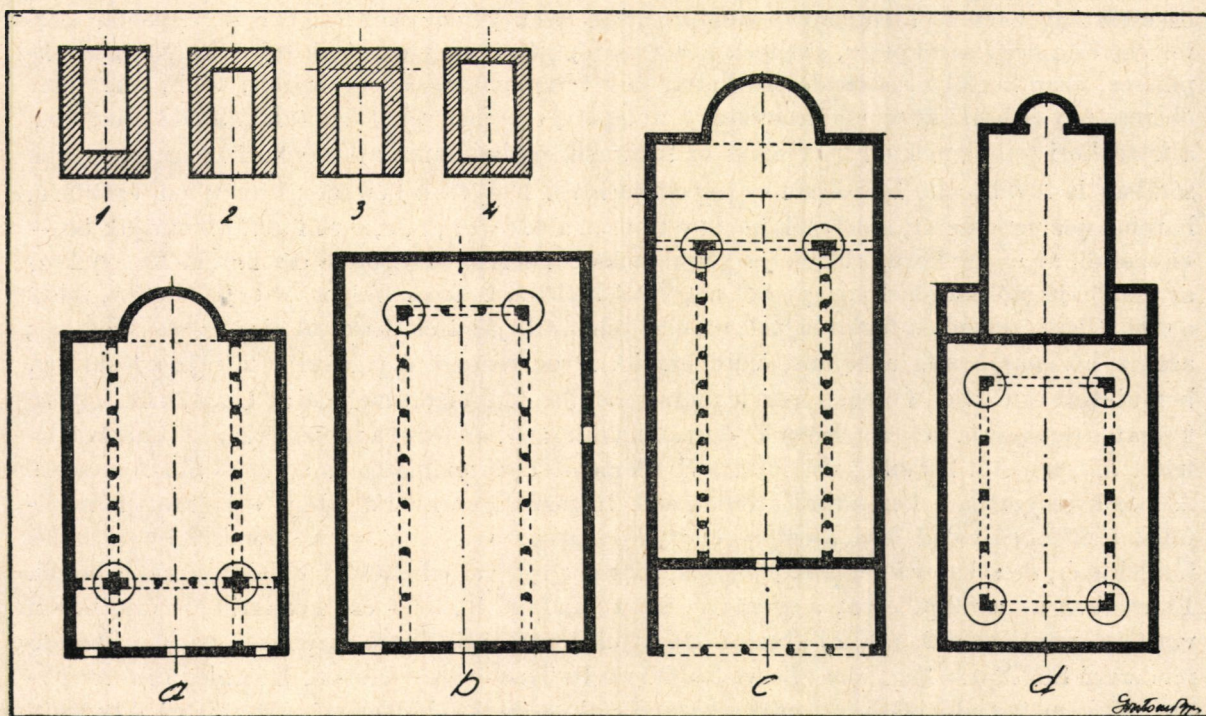
⁴ A továbbiakkal természetesen a legkevésbé sem óhajtom csökkenteni az építmény kutatóinak érdemeit, mert hiszen az épület középítmény jellegének, keresztény kultikus szerepének felismerése alapvető jelentőségű, sőt nélkülük e tanulmány sem jöhetett volna létre, amely csupán egy téglát óhajtott lenni Pannonia keresztény östörténetének nagyszerű épületében.

kedett el, maga a helyiség úgy fogható fel, mint egy cca 13·0 m széles és 21·5 m hosszú középtér és az ezt körülövező, tőle pillér- vagy oszlopsorral elválasztott, cca 3·5—4·0 m széles körfolyosó együttese. E helyiséghez keletről, főtengelyirányban cca 20·5 m hosszú és 15·0 m széles helyiség csatlakozik akként, hogy hosszfalainak iránya megfelel a hajóválasztó pillérsoroknak. A két terem sarkaiban egy-egy 4·0 m széles és 6·0 m hosszú oldalhelyiség foglal helyet a főtengely körül szimmetrikus elhelyezkedésben. A helyiségcsoportot nyugatról egy cca 6·5 m átmérőjű félköríves apsis zárja le. Az ásatás eredményeiről a felvételi rajzon kívül további részletadatok ismeretlenek, de alaposan feltételezhető, hogy a rajz szerint cca 70—80 cm vastag falazatok

2. kép.

az épület alapfalait alkották csupán, így az elbontott, megsemmisült felmenőfalak vékonyabbak voltak; a korabeli tetőszerkezetek függőleges terheléseit, valamint a falak önsúlyát 50—60 cm vastag falazatok is elbírták, oldalnyomásról pedig nem lehetett szó. Ebből következik az is, mint erre már rámutattam, hogy míg a sarokpillérek földfeletti részeikben is pillérszerűek voltak és L-formát mutattak, addig az osztópillérek helyett oszlopok is állhattak, mert ez utóbbiak alapozása szintén négyszögkeresztmetszetű szokott lenni, különösen az azidőben általában szokásos elkülönített alapozás esetén, ami az aránylag csekély és függélyes terhelésre tekintettel teljesen elegendő volt.⁵

Az egyes helyiségek rendeltetését vizsgálva kétségtelen, hogy a pillérekkel, vagy oszlopokkal megosztott legnagyobb helyiség csupán a pogány ú. n. fórumbazilikák viszonylatában lehetett bazilikális rendszerű, a keresztény építőművészet keretében ez a körfolyosós alaprajzi rendszer szokatlan és ismeretlen. Ilyen értelemben tehát Kuzsinszky Bálint felismerése hibátlan lenne, ha nem csatlakoznának e centrális helyiséghez egyoldalról az ismertetett többi helyiségek és a fórumbazilikákban mindig a körfolyosó egyik, vagy mindkét rövidebb oldalán elhelyezkedő tribunal nem tolódnék el a hossz tengely irányában. A tárgyalt fenékpusztai építmény helyisé-

⁵ A kisléptékű felvételi rajzról az építmény méretei csak erős megközelítéssel ovashatók le.

geinek egymáshoz viszonyított helyzete, tribunaljának különleges elhelyezkedése, helyiségeinek a kereszttengety irányában asszimetrikus elrendezése szöges ellentétben áll a pogány bazilikák eddig ismert típusaival, így tehát a nagyhelyiség körfolyosós rendszere mellett is el kell ejtenünk a pogány fórumbazilika lehetőségét. Indokolásul még arra is rámutathatunk, hogy a helyszínrajz tanúsága szerint az építmény a castrum egyik oldalának közvetlen közelében, attól csupán egy épületsor által elválasztva foglal helyet, míg a fórumbazilikák a főútvonalak keresztezési pontján, vagy annak közelében, de mindenkor a castrum vagy város központos részén helyezkedtek el.⁶

Az antik építmények más csoportjait vizsgálva e körfolyosós rendszer tipikus esetét az őskeresztény bazilika átriumaiban találjuk meg. Ezek jellemzője általában a négyoldali körfolyosó és a négy sarokpillér, amelyek között osztópillérek vagy oszlopok töltik ki. Négy sarokpilléres, azaz körfolyosós rendszerű keresztény templomteret az átvizsgált, több, mint ezer őskeresztény és korai középkori keresztény templom esetében sehol sem találtam, de ismeretlen a középkori templomoknál is, viszont az átriumok peristylum a középkori kolostorudvarok sorában is tovább élt. Igazolással — figyelmen kívül hagyva a keresztény templom egyszerű, háromhajós rendszerét, amelynek néhány típusát a 4. rajz a, b, c, d és f ábrái mutatják be — vizsgáljuk át az egykorú, különleges alaprajzokat. Ezek két csoportra oszthatók. Az egyiknél az oldalhajó szélességének nagyjából megfelelő szélességű keresztfolyosó a bejárat előtt, tehát a szentéllyel átellenben foglal helyet, ezeknél tehát a bejárat előtt alakul ki egy sarokpillérpár; azaz a középhajó még a bejárat előtt lezárul. Ilyen rendszerű például a 2. rajz a) ábráján bemutatott római San Lorenzo fuori le mura keleti bazilikarésze, amelynél az U-alakú körfolyosó karzatos rendszerű. Teljesen hasonló, csupán méretarányban tér el a római Domitilla katakomba felett álló temetői bazilika, valamint a S. Clemente első temploma és a római Sta Agnese is. A másik csoportba a kereszthajós rendszerek tartoznak, ezeknél a főhajó a bejárat homlokfallal átellenben zárul le a szentély előtt, kereszthajóba nyílik, amely rendszerint a szélső főfalakig ér, de sokszor kilép a hajótestből, sőt néha egy vagy két oldali oldalhajókkal is bővül. Ez esetben a sarokpillérpár a szentély előtt alakul ki a fő- és kereszthajó érintkezési vonalán, mint azt a 2. rajz c) ábráján láthatjuk a római S. Pietro in vincoli, vagy a hasonló rendszerű Sta Maria Maggiore, illetve Sta Maria in Trastevere esetében. Különlegesebb, nagyméretű formáit mutatják be a római nagybazilikák, összetettebb típusait a 4. rajz e), g) ábráin adjuk. Az egykorú zsinagógák az első típus változatainak tekinthetők, amikor is a bejárat rész marad szabadon és a vele átellenes oldalon kapcsolódnak össze a karzatos oldalhajók. Ezeknél tehát a sarokpillérpár csupán a bejáratnál átellenben jelentkezik. A 2. rajz b) ábrája az ilyen rendszerű umm el amedi zsinagóga alaprajzát mutatja be; csupán méretarányban tér el ettől az irbidi templom. A zsinagógák másik csoportja sűrűoszlopos rendszerű, így tehát azt az esetleg felvethető lehetőséget is el kell ejtenünk, hogy a fenékpusztai épület zsidó kultusz-célokra szolgált.⁷

A fenéki épület szóban lévő középterének és oldalhajóinak egymáshoz viszonyított szélességi méretét vizsgálva ugyancsak arra az eredményre kell jutnunk, hogy a helyiség nem lehetett keresztény bazilika. Kuzsinszky Bálint megállapításától eltérőleg a két helyiségrész szélességének viszonyszáma a felmérési terv szerint meghaladja a 3·8-et, azaz a középtér

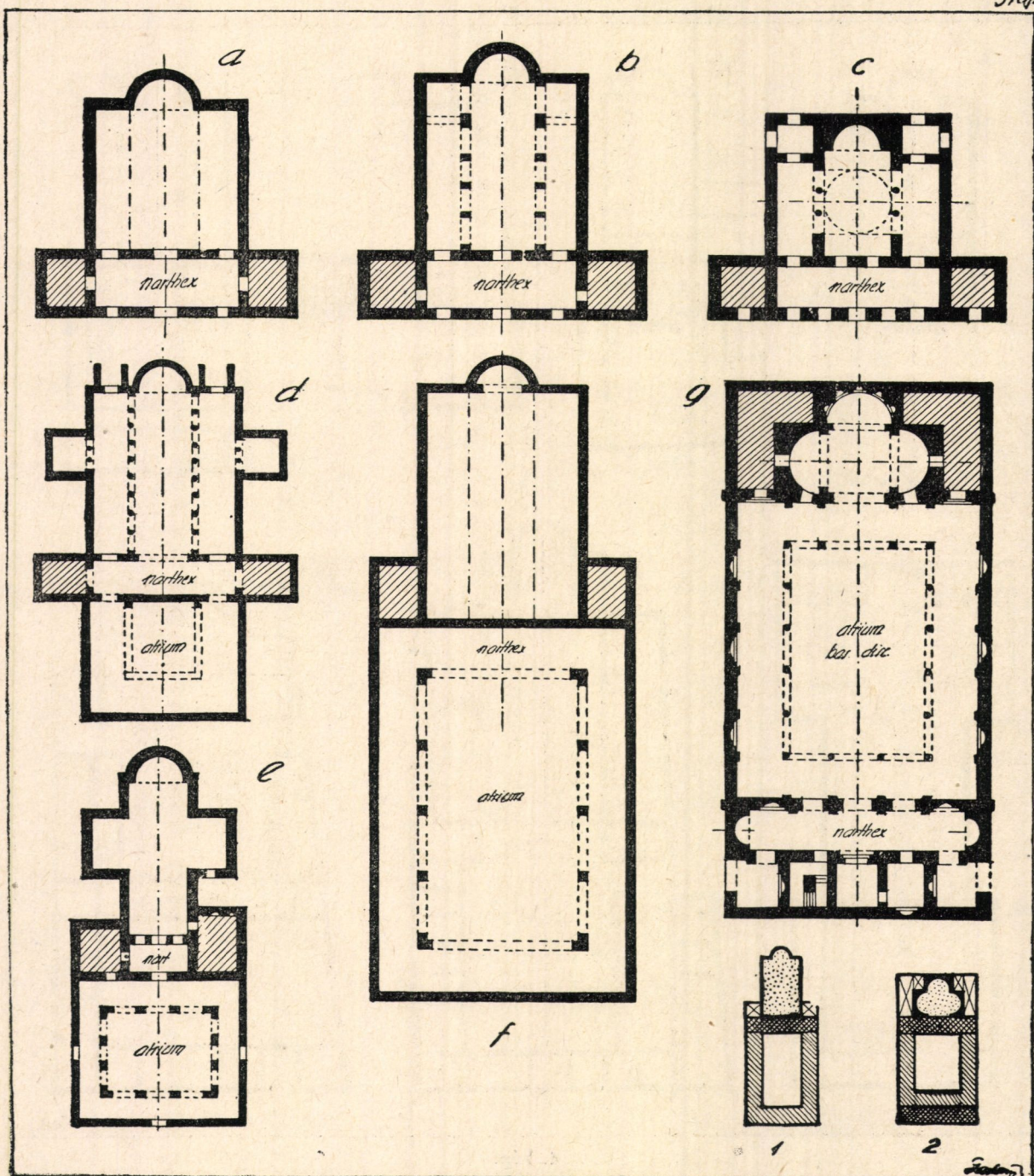
⁶ Az antik bazilikákra l. *Schultze: Basilika, Witting: Die Anfänge der christlichen Architektur, K. Lange: Haus und Halle, Cabrol—Leclercq: Dictionnaire d'arch. chrét., Pauly—Wissowa: Realenzyklopädie* stb. A forumok és forumbazilikák helyére l. Pompei, Herculaneum, Verona, Nimes, Vienne, Saalburg, Aosta, Torino, Carnuntum, Lauriacum, Emona, Virunum, Aquileia, Trier, Mainz, Köln, Caerwent, Silchester, Perge, Timgad, Gerasa, Philippopolis eseteit.

⁷ Az őskeresztény bazilikákra vonatkozó részletkutatások legújabb eredményeire l. az Atti del I—V. congresso internazionale di Arch. Christ. tanulmányait, az ott hivatkozott irodalommal. A zsinagógákra: *Krautheimer, Mittelalterliche Synagogen*, irodalommal.

majdnem négyszer olyan széles, mint az oldalfolyosó, viszont az átvizsgált keresztény bazilikák közép- és oldalhajóinak szélességi viszonzyszáma csak ritkán éri el a 2·5-et, rendszerint 1·8—

3rajz

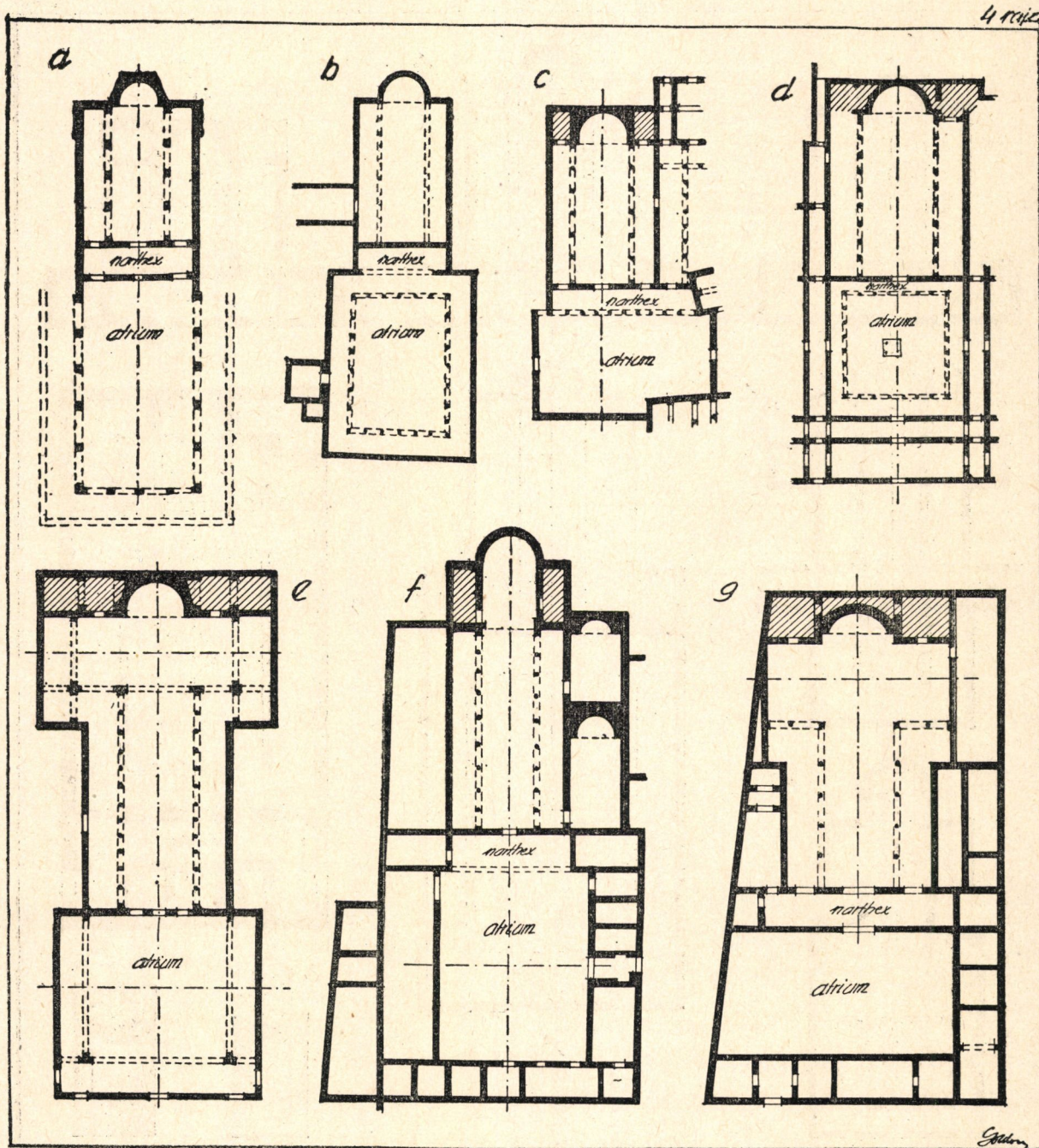

3. kép.

2·2 között váltakozik. Ezzel szemben az átriumok esetében a nyitott középtér és oldal-folyosók szélességének viszonzyszáma általában alig csökken a 3·5 m alá. Így tehát a fenéki bazilika pillérekkel felosztott tere még ezen az alapon is csak kizárólag átriumnak tekinthető

nyitott, nagyobb méretű középtérrel és az ezt körülövező körfolyosóval, amelynek egy rövidebb oldala, a csatlakozó bazilika előtt narthex céljaira szolgált. Bejárata valószínűleg a keleti oldalon, főtengelyirányban helyezkedett el.⁸

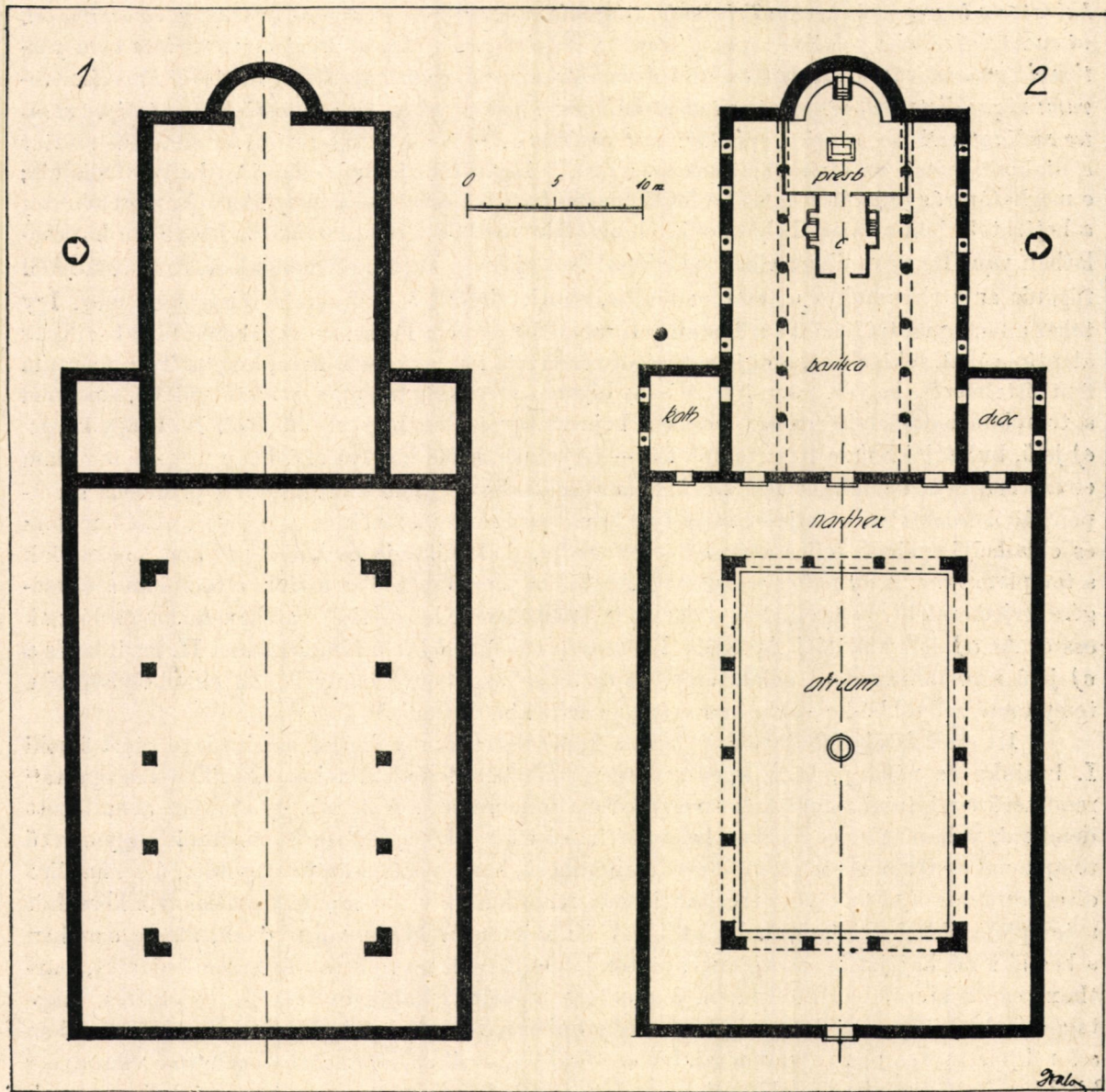
4. kép.

Ha mármint az épület nyugati helyisége a templom átriuma, az ehhez csatlakozó keleti helyiség félköríves apsisával nem lehet más, mint maga a bazilika, a kultuszterem, amelyet valószínűleg oszlopsorok osztottak háromhajóssá. Mert a falvastagságot 50–60 cm-re véve,

⁸ Az átriumokra l. L. Joutz: Der mittelalterliche Kirchenvorhof in Deutschland, irodalommal.

a helyiség belmérete meghaladja a 13 m-t, ez pedig olyan méret, amelynek egyhajós rendszerű áthidalása komoly technikai problémát jelentett volna, nem is szólva arról, hogy az egykorú bazilikák középhajójának szélessége — néhány nagyvárosi bazilikát leszámítva — alig éri el a 10 métert. Az ilyen alapon rekonstruált templom alaprajzát az 5. rajz 2. ábrája, távlati képét

5. kép.

és nézeteit pedig a 6. rajz tünteti fel. Alátámasztja felfogásunkat a szentély-apsis szűkebb mérete is, amely mintegy kijelöli a hajóválasztó oszlopsor helyét. Az egyhajós keresztény templomok esetében az apsis átmérője csak kevéssel marad a hajó szélességi mérete alatt.⁹

A két oldalhelyiség rendeltetése még tisztázandó, mert az egykorú példák zöménél a diakonikon és prothesis a szentély mellett helyezkedik el a 4. rajz c), d), e), f), g) ábrái és számos

⁹ Az egyhajós keresztény templomokra l. szerző: A pécsi ókeresztény temető, 103. és kk. l., 43—51. rajzokkal.

más, egyes kultúrterületekre jellemző változat szerint. A kérdést egy IV. századi, végéről származó szír irat, a Testamentum Domini Nostri Jesu Christi oldja meg, amely részleteiben aránylag könnyen és érthetően összeegyeztethető leírását adja az egykorú keresztény templomnak, eltérőleg a Didascalia Arabica kompilációkkal zavarossá tett megállapításaitól. A Testamentum a keresztény templomról többek közt a következőket mondja: „*Ecclesia itaque ita sit: habeat tres ingressus in typum Trinitatis. Diaconicon sit e regione dextera ingressus, qui a dextris est, ut eucharistiae, sive oblatione, que offeruntur, possint cerni. Habeat Diaconicon atrium cum porticu circum ambiente . . . Habeat ecclesia Aedem Cathecumenorum, quae etiam sit Aedes Exorcisandorum: neque dicta aedes separata sit ab ecclesia, cum necesse est, ut eam ingredientes, et in ipsa stantes audiant lectiones, cantica, spiritualia et psalmos . . .*“ A leírás szószerinti értelmezése szerint a diakonikonnak az átriummal összefüggően, a bejáratok jobboldalán kell helyet foglalnia; e meghatározás teljesen megfelel a fenékpusztai bazilika északi oldalhelyiségének, mert tényleg a bejáratok jobboldalán helyezkedik el, az átriummal és a templommal is közvetlen kapcsolatban van. De ugyanilyen elhelyezkedéssel kell bírnia a katechumenonnak is, azaz össze kell függnie az átriummal és a templommal is, ennek viszont a déli oldalhelyiség felel meg. Így tehát a fenékpusztai bazilika a Testamentumban leszögezett IV. századvégi keresztény bazilikák alaptípusának tekinthető, ami jelentőségét rendkívül módon emeli. Arra, hogy a Testamentum fenti értelmezése helyes, a 3. rajzon néhány olyan ókeresztény templomot mutatunk be, amelynél a templom oldalhelyiségei ugyancsak a bejárat kétoldalán helyezkednek el. Ezek egyike, az e) jelű, bulgáriai Klisse Keui temploma — figyelmen kívül hagyva azt, hogy maga a templom ez esetben nem bazilikális rendszerű, hanem centrális egyhajós típusú, ami a probléma szempontjából érdektelen — teljesen megegyező rendszert mutat a fenékivel, azaz átriuma a templom és oldalhelyiségeinek teljes szélességét elfoglalja, diakonikonja és katechumenonja belenyílik a templomtérbe. A d) jelű, görögországi Anchialos templománál az átrium a templom szélességére terjed csak ki, de az oldalhelyiségek a templom terébe belenyitott narthexszel kapcsolódnak össze. Az a) jelű kisázsiai Apameia Kibotos (Diner), a b) jelű bimbirkilisei II. bazilika és a c) jelű kasr-ibn-wardani palotatemplom esetében az átrium hiányzik, az oldalhelyiségek a templomtérrel többé-kevésbé összefüggő narthexbe nyílnak.¹⁰

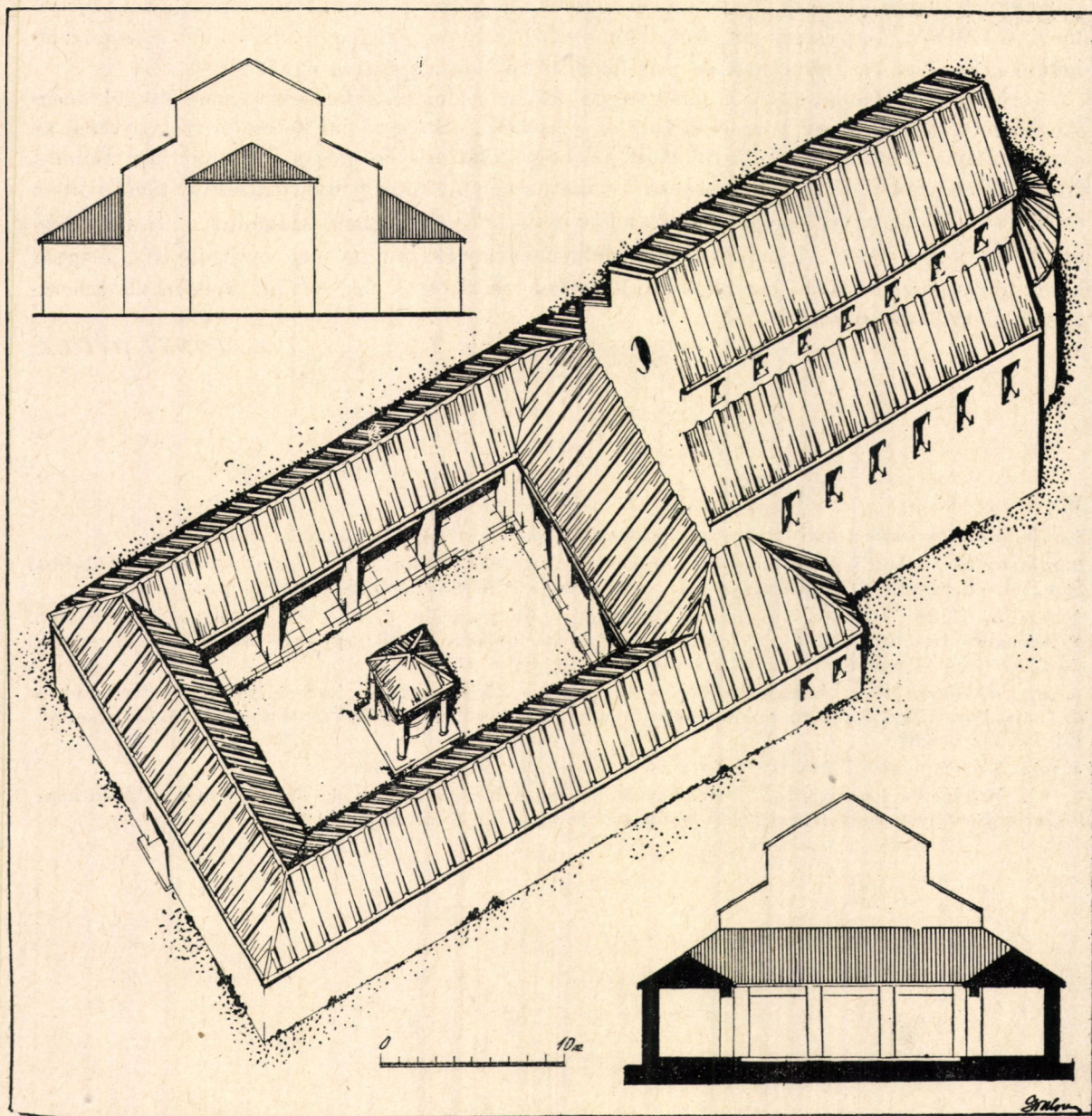
Itt csak futólag mutatunk rá arra a kapcsolatra, ami a fentiek szerint levezetett fenéki I. bazilika és néhány, különleges rendszerű, részben fedetlen, tehát „basilica discoperta“ rendszerű egyiptomi templomépítmény között felfedezhető. A 3. rajz g) ábráján bemutatott denderai, valamint a lényegében hasonló típusú sohagi fehér- és vöröskolostorok nagyméretű templomai esetében a templom főterét átriumszerű, körfolyosós, középen nyitott, ún. n. basilica discoperta alkotja, amelyhez a cella trichora rendszerét mutató szentély csatlakozik kétoldalt a templom oldalhelyiségeivel. Ez utóbbiak itt szintén az átriumból nyílnak, amely azonban a bazilika néphajóját is alkotja az egyiptomi éghajlatnak megfelelően és külön bejárata, narthex van a szentéllyel átellenben, a szentély melletti oldalfolyosórész pedig pilléres, vagy tagozottabb kiképzésével mintegy a szentély külön narthexeként fogható fel. Ilyen értelemben a fenékpusztai templom átriuma szintén szorosabb liturgikus kapcsolatba hozható a viszonylag kisebb méretű bazilikarésszel, mert nagyobb számú hívő esetén — mediterrán éghajlatunknak megfelelően — az egyiptomi basilica discoperták átrium-hajójának szerepét is betölthette.¹¹

¹⁰ A Testamentum Domini Nostri Jesu Christi szövegét Rachmani adta ki 1899-ben, az idézett szöveget Cabrol—Leclercq Dictionnaire-jából vettük át. A szír szövegben leírt mise Mihályfi szerint (A nyilvános istentisztelet, 1923) a veronai kódex egyiptomi mise-anaphorájának kibővítése, így valószínű, hogy a templomleírás is egyiptomi alapokra épül. Az V. századi szír templomtípus oldalbejárataival és oldalátriumával más formákat mutat és további fejlődés eredménye. Ez magyarázza meg azt, hogy a Constitutiones Apostolorumban közölt vázlatos szöveg, de főként a Didascalia Arabica erősen kompilált szövege értelmetlennek és ellentmondónak látszik. A kérdéssel bővebben a Dunántúli ókeresztény templomai c. tanulmányunkban óhajtunk foglalkozni.

¹¹ A basilica discoperta rendszerre l. E. Dyggve: Basilica discoperta, Un nouveau Typ d'édifice culturel paleochrétien. L. m. Klauser: Vom Heroon zur Märtyrerbasilika, 1942. Dyggve a prienei sanctuarium-

A fenékpusztai épület bazilikarészének és átriumának egymáshoz viszonyított mérete és elhelyezkedése általában eltér az ókeresztény bazilikák rendszerétől, amelynek jellemző típusát a 4. rajz *d)* ábráján mutatjuk be az ostiai Porto xenodochiumának esetében. Analógiái azonban nem ismeretlenek; így már szoltunk Klisse Keui templomáról (3. rajz *e)* ábrája), de a 4. rajzon bemutatathatunk még néhány változatot, így *a)* alatt a hissari templomot, ahol az

6. kép.

ből kiindulva a tipasai, himbirkilisei, ephesosi, jerusalemi és menasvárosi részben nyitottrendszerű ókeresztény bazilikák alapján vezetni le a salonai Manastirine egyik kultuszépületének basilica discoperta jellegét. Másutt kimutattuk, hogy a pécsi hétkarélyos temetői épület is ilyen lehetett. A fentiekben foglalt indoklásunk teljes mértékben érvényes a denderai és sohagi bazilikákra is, így ezek a basilica discoperta típus nagyméretű határeseiteinek tekinthetők. E kérdéssel részletesen fentjelzett tanulmányunkban óhajtunk foglalkozni.

átrium hosszirányú pillérsorának vonala szintén egybeesik a bazilika szélső főfalával; a pergamon kis agorán épített keresztény templom átriumával még arányaiban is erősen megközelíti a fenékpusztait (*b*) ábra); a pergei alsó templom átriuma szintén szélesebb, de itt a narthex hiányzik (*e*) ábra). A kherbet hassi, genezareti és ras siagai bazilikák esetében az átrium körfolyosója hiányzik, vagy az ásatások során nem került napvilágra, de az átrium szélességi mérete mindenütt meghaladja a bazilikáét. E kiragadott példákból is láthatjuk, hogy a fenékpusztai nagyméretű átrium jelenléte nem egyedülálló jelenség és ősi liturgiai szerepével teljesen megindokolható. Baptisteriuma, kútja könnyebb felépítésénél fogva könnyen megsemmisülhetett a bazilika oszlopsorának és más épületrészeknek alapjaival együtt.¹²

Meggyőződésünk, hogy a fenékpusztai tábor jelentősége fentiekkel még inkább megnövekedett. Ahhoz, hogy Péccsel együtt ez az a hely, ahol a római kereszténység nyomai az avar uralomig kimutathatók, járul most az, hogy falai őrizték meg a Testamentum Domini Nostri IV. századvégi bazilikatípusának formáit, amely átépítés nélkül maradt fenn alapjaiban és ad értelmet az egyik legelső bazilikaleírás eddig alig megérthető szavainak. Ha még megemlíjtük, hogy a fenéki II. bazilika egykorú hármaskarzársága adta meg vezérfonalát a magyar kereszténység szentistváni bazilikáinak, köztük a pécsinek is, úgy véljük, kellően alátámasztottuk megállapításunkat.¹³

GOSZTONYI GYULA.

Képek szövege:

1. rajz. A fenékpusztai ásatások helyszínrajza Csák Árpád szerint. Az I. sz. bazilika 4. sz. alatt.
2. rajz. *a*) Róma: San Lorenzo fuori le mura keleti szárnya. *b*) Galilea: Umm el amed, zsinagóga. *c*) Róma: San Pietro in vincoli. *d*) A fenékpusztai I. bazilika. 1—4. A felsorolt épületek sematikus alaprajzai.
3. rajz. *a*) Diner: Apameia Kibotos. *b*) Bimbirkilisse, II. templom. *c*) Kász ibn wardan, palotatemplom. *d*) Anchialos, bazilika. *e*) Klisse Keui, templom. *f*) a fenékpusztai bazilika. *g*) Dendera: bazilika discoperta. 1—2. az *f*) és *g*) templomok sematikus alaprajza.
4. rajz. *a*) Hissar Banja: bazilika. *b*) Pergamon: bazilika a kis agorán. *c*) Kerbet Hass: kolostortemplom. *d*) Ostia, Porto: Xenodochium. *e*) Perge: alsó templom. *e*) Ras Siaga: bazilika Nebo környékén. *f*) Genesaret. Ed Tabka: bazilika.
5. rajz. A fenékpusztai I. bazilika 1. feltárási alaprajza, 2. rekonstrukciója.
6. rajz. Középen a fenékpusztai I. bazilika rekonstrukciójának axonometrikus képe, fent a nyugati homlokzat a szentélyapsissal, lent a keleti homlokzat az átrium metszetével.

¹² Az átrium liturgiai szempontból a kantharus, illetve baptisterium elhelyezésére szolgált, de ez volt a vezeklők, a katekumenek tartózkodási helye, itt tartották a körmeneteket is, a VI. századtól temetkezési célokra is szolgált. Jogilag menedékhelyet jelentett, háborús időkben pedig bizonyos mértékig védhető területet is. Gyakran a legkülönbözőbb rendeltetésű gyakorlati, közegészségügyi, szociális és egyházi jellegű lakóhelyiségcsoportok övezték körül.

¹³ A fenékpusztai kereszténység továbbélésére l. Alföldi András: Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, II. és A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában, Szent István Emlékkönyv, I. 151. és kk. l. A fenéki II. bazilika pécsi kapcsolataira l. szerző: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete, tárgymutató szerint.

LA QUESTIONE DELLA BASILICA I DI FENÉKPUSZTA.

Il primo a descrivere la basilica I di Fenékpusztá, in base agli scavi eseguiti da Árpád Csák, fu Valentino Kuzsinszky. Secondo lui, fra le costruzioni di Fenékpusztá conosciute fino ad allora, soltanto questo complesso di edifici di grandi dimensioni poteva essere un'edificio pubblico, perché la sua pianta corrisponde press'a poco a quella dell'antica basilica romana.¹ Mentre però Valentino Kuzsinszky, in base alle cognizioni del suo tempo relative al cristianesimo della Pannonia, la credeva ancora una basilica pagana, Lodovico Nagy, fondandosi sui risultati delle ricerche compiute da allora in poi, ha affermato risolutamente che l'edificio servisse per scopi di culto al cristianesimo di Fenékpusztá, sopravvissuto sino alla dominazione degli avari. Secondo lui l'ambiente occidentale, insieme con la sua abside, annessi alla sala grande a sistema basilicale spartita in tre navate mediante due file di colonne avrebbe costituito il presbiterio del tempio, mentre i due ambienti laterali di minori dimensioni e che comunicano con gli ambienti predetti servivano da *diaconicon* e da *prothesis*.² Tiberio Nagy, descrivendo le basiliche dell'antica Chiesa cristiana della Pannonia, si occupa anche lui particolarmente della pianta peculiare ed insolita dell'edificio, opinando che il presbiterio di grandi dimensioni della basilica di Fenékpusztá possa essere interpretato unicamente come un annesso della navata principale divisa in tre parti, aggiuntovi in occasione di un ulteriore ampliamento dell'edificio.³

Valentino Kuzsinszky cercava le analogie della costruzione fra le basiliche di Troesmis, mentre Lodovico Nagy e Tiberio Nagy si sono richiamati alle rassomiglianze con la basilica municipale di Salona; la questione rimane tuttora aperta. In occasione di studi sull'architettura cristiana della Pannonia anche l'autore delle presenti righe si è occupato dei particolari del problema della pianta eccezionale e può riassumere i risultati delle sue indagini come appresso.⁴

L'edificio stesso, secondo la pianta disegnata dal Csák, comprende cinque interni di diverse dimensioni, raggruppati attorno ad un'asse longitudinale est-ovest. Il maggiore di essi, diviso da file di pilastri, è situato ad oriente, la sua lunghezza è in cifra tonda di 32 metri, la sua larghezza di 23,5 metri. Nell'interno di questo vano sono disposti quattro pilastri angolari in forma di L e fra questi, in senso longitudinale, si trovano le basi quadrate di tre pilastri (colonne) di divisione dalla pianta ugualmente quadrata. Supponendo che fra i pilastri angolari perpendicolari alla direzione dell'asse, cioè in senso trasversale, si trovasse originariamente un'altra serie di pilastri o di colonne, l'ambiente può essere concepito come un complesso dello spazio centrale dalle misure di circa 13 metri di larghezza e 21,5 metri di lunghezza, e del corridoio circolare largo circa 3,5—4 metri che lo circondava, separato da esso da una colonnata o fila di pilastri. A questo vano si annette, da oriente, nel senso dell'asse principale, un vano lungo circa 20,5 metri e largo 15 metri, in modo che la direzione delle pareti longitudinali risponde a quella dei pilastri che separano le navate. Agli angoli delle due sale si trovano due vani larghi 6 metri, disposti simmetricamente intorno all'asse principale. Questo gruppo di ambienti è terminato ad occidente da un'abside semicircolare, dal diametro di circa 6,5

¹ Valentino Kuzsinszky: L'archeologia dei dintorni del Balaton p. 59. La pianta topografica degli scavi pubblicata da lui per la prima volta (V. fig. 1) è conservata nel reparto progetti della Sezione Archeologica del Museo Storico Ungherese. Per la possibilità di studiarle esprimo in questa sede il mio riconoscimento. Essa è stata riprodotta in copia da Lodovico Nagy: *Pannonia Sacra* (Studi in memoria di S. Stefano. Vol. I. p. 79) e in originale nel resoconto di Tiberio Nagy: *Le basiliche parrocchiali dell'antico cristianesimo della Pannonia*. (Le Belle Arti, 1941, fasc. 6, p. 145).

² Lodovico Nagy: op. cit. p. 78 e 123 e segg.

³ Tiberio Nagy: op. cit. p. 145.

⁴ Con le seguenti considerazioni non intendiamo minimamente scemare il merito degli studiosi che si sono occupati dell'edificio, poiché il riconoscimento del carattere di edificio pubblico e della funzione di culto cristiano sono d'importanza fondamentale; senza tali premesse non sarebbe nato neanche il presente studio che vorrebbe essere un modesto contributo alla gloriosa storia cristiana della Pannonia.

metri. Oltre alla planimetria ricordata, i particolari dei risultati degli scavi sono sconosciuti, ma ci sono ragioni per supporre che le mura larghe, secondo come le dimostra la pianta, circa 70—80 centimetri, costituissero soltanto le fondamenta dell'edificio, e la parte superiore delle mura, demolite od annientate, fosse più sottile. Infatti, la spinta verticale delle coperture di quei tempi, nonché il peso morto potevano essere sorretti anche da mura dello spessore di 50—60 centimetri.⁵

Esaminando la destinazione dei singoli ambienti, risulta indubbio che il vano maggiore diviso da pilastri o colonne, rientrasse in un sistema basilicale soltanto se si tratti di una basilica pagana del tipo delle basiliche dei fori, mentre nell'architettura cristiana tale sistema a pianta con ambulacro circolare è insolito e sconosciuto. In questo senso quindi la constatazione di Valentino Kuzsinszky sarebbe giusta, se non ci fossero oltre alla costruzione centrale da un lato gli annessi vani sopra descritti e d'altro canto il *tribunal* disposto presso le basiliche dei fori sempre al lato o ad entrambi i lati più brevi dell'ambulacro circolare, non fosse spostato qui nella direzione dell'asse longitudinale. La disposizione degli ambienti, asimmetrica all'asse longitudinale, la disposizione peculiare del suo *tribunal* e la disposizione reciproca degli ambienti della costruzione di Fenépuszta sono altrettanti elementi in retto contrasto ai tipi fin qui conosciuti delle basiliche pagane, sicché nonostante il sistema ad ambulacro circolare del vano principale, dobbiamo eliminare l'ipotesi di una basilica di foro pagana. Possiamo addurre anche l'argomento che secondo quanto si vede dalla pianta degli scavi, la costruzione è situata nell'immediata vicinanza di un lato del *castrum*, separato dal medesimo soltanto da una sola fila di edifici, invece le basiliche dei fori si trovavano sempre vicino all'incrocio delle principali arterie stradali, ma in tutti i casi nella parte centrale del *castrum*.⁶

Esaminando un'altra categoria delle costruzioni antiche, ritroviamo un caso tipico di questo sistema a corridoio circolare negli atri delle basiliche del cristianesimo primitivo. Questi sono caratterizzati in generale dal corridoio circolare che segue tutt'e quattro i lati, nonché dai quattro pilastri degli angoli, con nel mezzo pilastri o colonne di divisioni. Fra i più di mille chiese dell'antico e del precoce cristianesimo che abbiamo esaminati, non abbiamo trovato alcun esempio di tempio cristiano con quattro pilastri agli angoli, cioè con corridoio circolare. Tale sistema è sconosciuto anche presso le chiese del medio evo, mentre il peristilio dell'atrio sopravviveva in numerosi cortili di chiostri medievali. Per provare la nostra asserzione, esaminiamo le caratteristiche piante di quel periodo. Esse si dividono in due categorie. In una di esse il corridoio trasversale la cui larghezza press'a poco corrisponde alla larghezza della navata laterale, è disposto davanti all'ingresso, cioè di fronte al presbiterio, in modo che in questi casi davanti all'ingresso si forma un paio di pilastri angolari e la navata centrale termina davanti ad esso. Ricontriamo tale sistema per esempio, come appare dallo schema a) della fig. 2., nella parte orientale a sistema basilicale di S. Lorenzo fuori le mura a Roma. Il corridoio circolare in forma di U qui è a sistema di gallerie. È del tutto simile, differente soltanto nelle dimensioni, la basilica cimiteriale sopra la catacomba di Domitilla, ugualmente a Roma, nonché il primo tempio di S. Clemente e S. Agnese di Roma. All'altro gruppo appartengono le costruzioni a transetto, presso le quali la navata centrale termina con la parete di fronte dell'ingresso, unendosi però davanti al presbiterio al transetto che raggiunge d'ordinario le mura di recinzione ma spesso oltrepassa l'area stessa della navata, anzi si allarga con navate laterali

⁵ Dalla topografia disegnata in scala minuta le dimensioni dell'edificio si leggono soltanto con approssimazione.

⁶ Per le basiliche antiche v. *Schultze: Basilika, Witting: Die Anfänge der christlichen Architektur, K. Lange: Haus und Halle, Cabrol—Leclercq: Dictionnaire d'architecture Chrétienne, Pauly—Wissowa: Realenziklopädie* ecc. Per i fori e le basiliche dei fori v. i casi di Pompei, Ercolano, Verona, Nîmes, Vienna, Saalburg, Aosta, Torino, Carnuntum, Lauriacum, Emona, Virunum, Aquileia, Treviri, Magonza, Colonia, Caerent, Silchester, Berge, Timgad, Gerasa e Philippolis.

disposte ad un solo lato. In questo caso i doppi pilastri angolari si formano davanti al presbiterio, alla linea di congiunzione delle navate centrale e trasversale, come si vede nello schema *c)* della fig. 2., nel caso di S. Pietro in Vincoli di Roma, o nelle analoghe costruzioni S. Maria Maggiore o di S. Maria in Trastevere. Forme particolari di maggiori dimensioni ci presentano le grandi basiliche di Roma, diversi tipi combinati si vedono negli schemi *e)* e *g)* della fig. 4. Le sinagoghe contemporanee possono essere considerate come varianti del primo tipo, dove la parte d'ingresso rimane libera e le navate laterali a galleria si congiungono al lato opposto. In questi casi i due pilastri angolari si formano soltanto di rimpetto all'ingresso. Lo schema *b)* della fig. 2 riporta la pianta della sinagoga di Umm el amad; quella di Irbid ne differisce soltanto per le dimensioni. Un altro gruppo delle sinagoghe è a colonne fitte, di modo che dobbiamo eliminare anche la congettura che la costruzione di Fenékpusztá avesse servito ai fini del culto ebraico.⁷

Esaminando le misure di larghezza dello spazio centrale e dei corridoi laterali dell'ambiente in parola, dobbiamo prendere atto del medesimo risultato cioè l'edificio non può considerarsi una basilica cristiana. A differenza da quanto aveva constatato Valentino Kuzsinszky, la proporzione fra le larghezze di queste due parti dell'ambiente, secondo il disegno planimetrico, supera il 3,8, cioè lo spazio centrale risulta quasi quattro volte più largo del corridoio laterale, mentre presso le basiliche cristiane esaminate la cifra che indica il rapporto fra la larghezza della navata centrale e laterale raggiunge solo di rado il 2,5, alternandosi in generale tra 1,8 e 2,2. Viceversa nel caso degli atri il quoziente della larghezza dello spazio centrale aperto e dei corridoi laterali in generale appena scende sotto il 3,5. Così anche basandoci su questi dati, l'ambiente spartito per mezzo di colonne della basilica di Fenékpusztá può essere considerato esclusivamente come atrio, con uno spazio centrale aperto e più grande e con il deambulatorio circolare il cui lato più breve doveva servire di nartece all'annessa basilica.⁸

Dunque se l'ambiente orientale dell'edificio è l'atrio del tempio, l'annesso ambiente occidentale con la sua abside a semicerchio non può essere altro che la basilica stessa, la sala del culto, spartita in tre navi probabilmente da filari di colonne. Infatti, supponendo che lo spessore delle mura fosse di 50—60 centimetri, lo spazio interno del vano supererebbe i 13 metri, cioè una dimensione la cui copertura in un sistema ad una sola navata avrebbe rappresentato un compito tecnico oltremodo grave, per non parlare del fatto che la larghezza della navata centrale delle basiliche contemporanee — prescindendo da alcune basiliche di grandi metropoli — appena raggiunge 10 metri. La pianta del tempio ricostruito su questa base si vede nello schema 2. della fig. 5. La nostra concezione viene riconfermata anche dalle dimensioni più ristrette dell'abside che determina in certo qual modo la disposizione delle colonnate che separano le diverse navate. Difatti, nel caso dei templi cristiani ad una sola navata, il diametro dell'abside rimane solo di poco minore della larghezza della navata stessa.⁹

La destinazione dei due ambienti laterali è ancora dubbia, perché nella maggior parte degli esempi contemporanei il *diaconicon* e il *nartece* sono disposti a idue lati del presbiterio, secondo come si vede negli schemi *c)*, *d)*, *e)*, *f)* e *g)* della fig. 4, nonché in numerose altre varianti caratteristiche dei diversi ambienti culturali. Il problema può essere risolto sulla scorta di un documento siriano, il Testamentum Domini Nostri Jesu Christi, risalente alla fine del secolo IV. Esso presenta una descrizione relativamente chiara del tempio cristiano contemporaneo, a differenza delle indicazioni dei Didascalia, rese oscure da diverse compilazioni. Il Testamentum sul tempio cristiano dice fra l'altro quanto segue: „*Ecclesia itaque ita sit:*

⁷ I risultati delle ricerche di dettaglio sulle basiliche dell'antico cristianesimo v. Atti del I—V congresso internazionale di Archeologia cristiana con l'aggiunta bibliografia. Per le sinagoghe v. *Krautheimer: Mittelalterliche Synagogen*, con letteratura.

⁸ Per gli atri v. *L. Joutz: Der mittelalterliche Kirchengvorhof in Deutschland* con bibliografia.

⁹ Per le chiese cristiane con una sola navata v. lo studio dell'autore: Il cimitero paleocristiano di Pécs (Cinquechiese) p. 103 e segg.

habeat tres ingressus in typum Trinitatis. Diaconicon sit e regione dextera ingressus, qui a dextris est, ut eucharistiae, sive oblationes, quae offeruntur, possint cerni. Habeat Diaconicon atrium cum portico circum ambiente . . . Habeat ecclesia Aedem Cathecumenorum, quae etiam sit Aedes Exorcisandorum: neque dicta aedes separata sit ab ecclesia, cum necesse est, ut eam ingredienti, et in ipsa stantes audiant lectiones, cantica, spiritualia et psalmos . . .“ Anche secondo l'interpretazione letterale della descrizione, il *diaconicon* dovette trovarsi in connessione all'atrio, a destra degli ingressi. Tale definizione corrisponde perfettamente all'ambiente laterale settentrionale della basilica di Fenékpuszta che si trova infatti a destra dell'ingresso, e comunica tanto con l'atrio, quanto con il tempio stesso. Ma deve aver la stessa disposizione anche il *catechumenon*, cioè anch'esso deve comunicare tanto con l'atrio quanto col tempio. Ad esso risponderebbe nella costruzione di Fenékpuszta il vano laterale meridionale. Così la basilica di Fenékpuszta può essere considerata come un'esempio della basilica cristiana della fine del secolo IV, descritta nel Testamento, il che ne aumenta considerevolmente l'importanza. Per provare che l'interpretazione di sopra del Testamento è corretta, presentiamo nella fig. 3 alcuni templi del cristianesimo primitivo nei quali i vani laterali del tempio sono egualmente situati ai due lati dell'ingresso. Uno di questi, indicato nello schema e), il tempio di Klisse Keui in Bulgaria — a prescindere dal fatto che la chiesa stessa in questo caso non è a sistema basilicale, bensì ad una navata sola, il che dal punto di vista del problema in esame non è rilevante — presenta un sistema perfettamente identico a quello di Fenékpuszta, cioè il suo atrio è di identica larghezza al tempio ed ai suoi ambienti laterali, mentre il suo *diaconicon* e *catechumenon* si aprono nell'atrio. Nel caso del tempio greco di Anchialo (v. schema d) l'atrio si estende soltanto nella larghezza del tempio, mentre i vani laterali si uniscono ai narteci che a loro volta comunicano con l'atrio. Nei casi del tempio di Apameia Kibotos (Diner) nell'Asia Minore (v. schema a), della basilica II di Bimbirkilisse (v. schema b) e del tempio di Kasr-ibn-wardan (v. schema c), l'atrio manca e i vani laterali comunicano con dei narteci più o meno uniti all'area del tempio.¹⁰

Facciamo a questo punto soltanto rapidi cenni ai rapporti che, secondo quanto siamo venuti esponendo, intercorrono tra la basilica I di Fenékpuszta e alcuni edifici egiziani in parte aperti, appartenenti al tipo della basilica discoperta. Nel caso dei templi di Dendera (v. schema g) della fig. 3), nonché di quelli di grandi dimensioni dei chiostri bianco e rosso di Sohag, lo spazio centrale del tempio è costituito dalla cosiddetta basilica discoperta, cioè nel centro aperta, con un ambulacro circolare, a cui si unisce un presbiterio che riproduce il sistema della *cella trichora* con ai due lati i vani laterali del tempio. Questi ultimi si aprono qui ugualmente nell'atrio che però costituisce anche la navata della basilica, e, in rispondenza al clima egiziano, ha un ingresso a parte, un nartece disposto dirimpetto al presbiterio, mentre il tratto del corridoio laterale che si trova accanto al presbiterio, con la sua formazione a pilastri o a più sezioni, può essere considerato come il nartece del presbiterio. In questo senso anche il nartece del tempio di Fenékpuszta può essere messo in più stretto rapporto liturgico con la parte basilicale di dimensioni relativamente minori, e, in caso di un numero maggiore di fedeli — conformemente al clima mediterraneo — poteva avere la stessa funzione della navata — atrio delle basiliche egiziane.¹¹

¹⁰ Il testo del Testamentum è stato pubblicato dal Rachmani nel 1899, abbiamo attinto il passo citato dal Dictionnaire di Cabrol—Leclercq. Il passo della messa descritto nel testo siriano secondo il Mihályfi (La messe pubblica, 1923) è ampliamento dell'anafora di messa egiziana del codice di Verona, sicché riesce verisimile che anche la descrizione del tempio ripeta particolari egiziani. Il tipo di tempio siriano diffuso nel secolo V con i suoi ingressi laterali presenta altre forme ed è risultato di ulteriori sviluppi. Ciò spiega anche il fatto che il testo schematico edito nelle Constitutiones Apostolorum, e soprattutto quello fortemente contaminato dei Didascalia Arabica sembrano incomprensibili e contraddittori. Desideriamo di considerare il problema più minutamente nel nostro studio: I templi paleocristiani della Pannonia.

¹¹ Per il sistema della basilica discoperta v. E. Dyggve: Basilica discoperta. Un nouveau type d'édifice cultuel paléochrétien. Klauser: Vom Heroon zur Märtyrerbasilika. Il Dyggve, partendo dal santuario di

La disposizione reciproca e le dimensioni della parte basilicale e dell'atrio dell'edificio di Fenékpuzsta in generale differiscono dal tipo comune delle basiliche dell'antico cristianesimo, il cui esempio caratteristico si vede nel caso dello *xenodochium* del Porto ostiense (v. schema *d*) della fig. 4). Tuttavia la costruzione di Fenékpuzsta non manca di analogie. Abbiamo già accennato al tempio di Klisse Keui (schema *e*) della fig. 3), ma ne presentiamo ancora alcune varianti nella fig. 4. Così lo schema *a*) presenta il tempio di Hissar, dove la linea del filare di pilastri longitudinale dell'atrio coincide con un muro di recinzione della basilica. Il tempio cristiano della piccola agora di Pergamo, col suo atrio si avvicina a quello di Fenékpuzsta persino per quel che riguarda le dimensioni (v. schema *b*). L'atrio del tempio inferiore di Perge è similmente più largo, ma esso manca affatto del nartece (v. schema *e*). Nel caso delle basiliche di Kherbet hass, Genezareth e Ras siaga manca il corridoio circolare dell'atrio, ovvero esso non è stato disseppellito nel corso degli scavi, ma la larghezza dell'atrio è maggiore di quella della basilica. Si vede anche di questi esempi che l'esistenza a Fenékpuzsta di un atrio di grandi dimensioni non è un fenomeno isolato e può essere giustificato con la sua antica funzione di diritto pubblico e liturgico. Quanto al suo battistero, per la sua costruzione meno solida esso poté essere distrutto più facilmente, insieme alla base delle colonnate e ad altre parti dell'edificio.¹²

GIULIO GOSZTONYI.

Testo delle figure:

Fig. 1. Pianta degli scavi effettuati a Fenékpuzsta disegnata da *Árpád Csák*. La basilica I v. fig. 4.

Fig. 2. *a*) Ala orientale di S. Lorenzo fuori le mura a Roma. *b*) La sinagoga Umm el amid a Galilea. *c*) Roma S. Pietro in vincoli. *d*) basilica I. di Fenékpuzsta. 1—4 piante schematiche degli edifici enumerati.

Fig. 3. *a*) Diner: Apameia Kibotos. *b*) Bimbirkilisse, tempio II. *c*) Kasr ibn wardan. *d*) Basilica di Anchialo. *e*) Tempio di Klisse Keui. *f*) Basilica di Fenékpuzsta. *g*) Basilica scoperta di Dendera. 1—2 piante schematiche dei templi *f*) e *g*).

Fig. 4. *a*) Basilica di Hissar Banja. *b*) Basilica sulla piccola agora di Pergamo. *c*) Tempio del chiostro di Kerbet Hass. *d*) Xenodochium del Porto ostiense. *e*) Tempio inferiore di Perge. *e*) Ras Siaga; Basilica nei dintorni di Nebo, *f*) El Tabka a Genezaret.

Fig. 5. 1, Pianta degli scavi della basilica I di Fenékpuzsta. 2, Ricostruzione.

Fig. 6. Assonometria della ricostruzione della basilica I di Fenékpuzsta. Sopra: il frontone occidentale con l'abside del presbiterio. Sotto: il frontone orientale con lo spaccato dell'atrio.

Priene dimostra, in base alle basiliche a sistema in parte scoperte di Tipasa, di Bimbirkilisse, di Efeso, di Gerusalemme e di Mena, il carattere di basilica scoperta di un edificio dedicato al culto del Manastirine di Salona. Abbiamo provato altrove che poteva appartenere a questo tipo anche l'edificio cimiteriale di Pécs con sette absidi. La motivazione di sopra inoltre vale anche alle basiliche di Dendera e di Sohag che possono considerarsi quindi come casi limiti, a grandi dimensioni, del tipo della basilica scoperta.

¹² L'atrio dal punto di vista liturgico serviva a collocarvi il *cantharus*, ovvero il battistero, ma era luogo di dimora anche dei penitenti e dei catecumeni. Inoltre vi avevano luogo anche le processioni. A partire dal secolo VI esso serviva anche a scopi funerari. Dal punto di vista giuridico esso rappresentava un asilo, n tempo di guerra anche un luogo in una certa misura difensibile. Era circondato di frequente da diversi locali pratici, di abitazione, di pubblica salute o ecclesiastici.

AZ AQUINCUMI KERESZTÉNYSÉG EGY EDDIG FÉLREISMERT EMLÉKE.

(TANULMÁNYOK PANNONIA KERESZTÉNYSÉGÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ. II.)*

Károlyi István gróf fóti kastélyának kertjében található római feliratos kövek egyrésze már régóta ismeretes a kutatás előtt. Páur Iván közölt elsőnek három oltárkövet az Archaeologiai Közlemények I, 1859. 217—219. lapjain (I, II, III. számok = *CIL* III. 3615, 3617, 3616), majd Fröhlich Róbert olvasása után további kőemlékeket közölt a *Corpus*.¹ Végül Kuzsinszky Bálint mutatta be teljesebb számban a fóti kőemlékeket nagyobbbrészt képben is, a Múzeumi és Könyvtári Értesítő II. (1908) 103 sk. lapjain. Az irodalomban ismeretes fóti kövek közül való *Aur(elius) Propincus*nak, a legio II. adiutrix katonájának elhunyt felesége számára emelt cippusa is,² amellyel az alábbiakban kívánunk foglalkozni. Kis tanulmányunkat indokoltta teheti az a körülmény, hogy az eddigi kutatás e cippus keresztény jellegét s vallástörténeti fontosságát nem ismerte fel.

Az egy darab mészkőből durván kifaragott, keretnélküli sírkő egész elülső oldalát, a földbe illesztéshez szolgáló alsó rész kivételével, a felirat foglalja el. A sírkő felső része nem törött, elfűrészelésnek sincs semmi nyoma, hanem vízszintes lezárású. Feliratos kövünk tehát eredeti formájában és nagyságában maradt ránk. s a késő-római időkben jelentkező cippusok közé sorolható. Az időjárás viszontagságainak kitett feliratos rész, amint azt 1941 nyarán eredetiben tanulmányozhattam, erősen lekopott. Azonkívül a víz és az időjárás pusztító ereje a porózus mészkőben mélyebb barázdákat és kisebb-nagyobb lyukakat is vájt. Ez utóbbiaktól eltérőleg, még szabályos, köralakú lyukakat is látunk a felületen, különösen az alsórészen szabálytalanul egymás mellett elhelyezve, amelyek valószínűleg a kő valamelyik elszállításánál használt szerszámok nyomai, az ú. n. „Wolfslöcher”.³ A kő felületét vésővel dolgozták le, az egyes sorokat azonban nem vonalazták meg. Innét van az, hogy a sorok balról jobbra kissé felszaladnak és egy soron belül is ingadozik a betűnagyság. A vulgaris latinsággal megfogalmazott felirat helyesbített⁴ olvasása a következő (XCI. t., 2.):

* Tanulmányok . . . I. : Die Lehre des Photinos in den theologischen Streitigkeiten am Anfang des V. Jahrhunderts. (Oriens Antiquus. I. Sajtó alatt.)

¹ *CIL* III. 13382—13385.

² *CIL* III 13382. — Kuzsinszky B., i. m., 105—6 11, 44 kép. (a felirat szövege a *Corpus* után).

³ Hasonló jelenséget figyelt meg Fr. Fremersdorf Kölnben egy későrómai sírkamara tufaquadereivel kapcsolatban. (Germania XIII, 1929, 54. l.) A Goldberger-gyár telkéről előkerült kőlap felső szegélyén látható félköralakú lyukak is ilyen természetűek lesznek.

⁴ A felirat szövegének eredeti tanulmányozása után egy-két helyreigazítást tehetünk. 2. sor: *CA* után még egy *L* vehető ki. Utána legfeljebb még egy betű állhatott. Az a ferde csatornaszerű bemélyedés ugyanis, amely az első sor magasságáig terjed, a kő eredeti sérülése. Az elhunyt utóneve ezek után valószínűleg *Cal[v]ena* volt. Mint férfinév, *Calvinus* a *Corpus* III kötetében ismeretes 6052. szám alatt (Kappadokia) s a Kunsthistorisches Museum, Antike Sammlung egyik edénybéllyegén (14373, 58). — *E = I* egészen közönséges a dunamenti feliratokon is. — 6. sor: A legio alapelnevezése után világosan kivehető a *PF* ligatura. — 9. sor: *EL·S*. az *VS* ligaturának ez a formája tehát a Constantinus-féle dinasztia korában vagy közvetlenül utána is előfordul. Máskép: Arch. Ért. III. f. 1941. 29 l. — *FIL* után nincs még egy függőleges hastanak nyoma. Amit annak vettek, az a kő sérülése.

Domo securitatis[s] / *Fl(avia)*. *Cal[v]ena nata* / *Ulmo vix(it)*. *an(nos)* XXII /
lanxit d(ies) XXVII *posuit* / *memor(iam)* *Aur(elius)* *Propincus*⁵ / *mil(es)*
leg(ionis) II. *ad(iutricis)* *p(iae)* *f(idelis)* *coniug(i)* / *carissim(a)e* *Fl(avia)*
Cara / *mater dulcissimae* / *fil(iae)* *pietatis eius (causa)* / *f(aciendum)*
*c(uraverunt)*¹⁰ $\Phi(\omega\zeta)$ ✕ $Z(\omega\eta)$.

A szöveg értelme világos. A fóti sírkövet az Ulmusban született és 22 éves korában 27 napos szenvedés után elhunyt *Flavia Calvenan*nak állították férje, *Aur(elius) Propincus* a 2. (segéd) legio közkatonája és anyja, *Fl(avia) Cara*, eleget téve ezáltal a *pietas*nak. Az elhunyt nem aquincumi születésű volt, hanem Ulmusban, mégpedig igen valószínűleg a Sirmium-Cibalae közötti útszakasz mentén fekvő *Ulmus vicus*ban látott napvilágot.⁵ Férjhezmenetele után innét került el anyjával együtt katonaférje állomáshelyére, Aquincumba.

Feliratos kövünk leírása és összefoglaló ismertetése után szükségesnek vélünk néhány megjegyzést tenni sírkövünk formájára és korára vonatkozólag. Az ilyen egyszerű cippusforma, mint a fóti kő is, amelyen hiányzik a korábbi sírkövek minden tagoltsága, újólág a 3. század végén és a 4. században jelentkezik tartományunkban. Pusintulus cippusa Intercisából⁶ e későrómai síremlékforma egyik korai, *Andronicus* és *Probus* consulok neveivel a 310. esztendőre datált példája.⁷ (XCI. t. 2.) A császároknak ajánlott kőbázisokra emlékeztető négy-szögű kőhasáb egyik oldallapját használták fel Pusintulus síremlékéül, amelynek egyetlen dísz a feliratot három oldalról keretező, a felirattükör síkjában maradó, egyszerű, kalapáccsal ledolgozott 17 cm széles keretsáv. A fóti cippusnál még ennyire sem terjedt a kőfaragó gondossága s a kőlap jobboldali szegélyrészén meghagyta az eredeti durva felületet.

E cippus-forma erősebb elkülönítése miatt felemlíthetünk még egy másik ugyancsak minden díszítést kerülő sírkőcsoportot, amelynek példányai a 4. század második felében jelentkeznek nagyobb számban. Kisméretű, fektetett téglalapalakú, vagy felül lekerekített formájúak ezek. Legtöbbjénél ugyancsak hiányzik a keretezés minden formája s az egész felületet a felirat tölti ki. A sirmiumi és a savariai keresztény sírköveket⁸ tekinthetjük ezen utóbbi, Pusintulus és Propincus emlékeinél mindenesetre későbbi csoport jellemző képviselőinek. Azonban akárcsak a cippus, ez a második csoport sem képvisel új sírkőformát. Ilyen kisméretű táblákkal

⁵ Az *Itinerarium Antonini* kétszer is, a Sirmium-Carnuntum és a Sirmium-Salona útvonalnál említi ezt a vicust (*Cuntz*, *Itineraria Romana*. I. p. 40, 267, 268), mint amely Sirmiumtól nyugatra, a Cibalae felé vezető útvonalon XXVI. m. p. távolságra feküdt. Hasonlóképp említést tesz róla az *Itinerarium Burdigalense* (*Cuntz*, p. 19, 131, 89, 563). — Egy másik Ulmus nevű telepet ismerünk még Carnuntum környékéről (*A. Graf*, *Übersicht der antiken Geographie v. Pannonien*. Bp. 1936. 77—78 ll., összeállította a rávonatkozó anyagot). *Kuzsinszky*vel szemben *Graf* ez utóbbira gondol, mint az elhunyt származási helyére. A kérdés eldöntésénél utalhatunk arra, hogy feliratunk monogrammatikus rövidítései Kelet, közelebbről Syriából kiinduló vallásos hiedelmekről tanúskodnak. Ezek pedig jelenlegi ismereteink mellett Délkelet-Pannoniában sokkal erősebben el voltak terjedve tartományunk keresztényei körében, mint a nyugati részekén. Innét is ismerünk ugyan keleti származású keresztényeket, mint például *Aurelius Iodorust* Savariábólól (*Diehl*, *ILCV*. 2201), de ennek a területnek a kereszténysége egészében véve, mindenkor Felső-Itália után igazodott. *Calvena* és édesanyja, továbbá a görögül is értő kereszténység köréből származik s Sirmium, valamint környékének egyházközségeiről tudjuk, hogy részben ilyen Krisztushívőkből állottak. — Az azonosítás kérdésében természetesen nem jöhet számításba a Naissos-Serdica közötti útvonalon ismert *Ulmus* váltóállomás (*mutatio*-It. *Burdig.* p. 90, 566).

⁶ CIL. III. 3335. — *Hampel J.*, *Arch. Ért.* 26. 1906. 273 l., és XXIII t., 57. kép. — *A. Schober*, *Die röm. Grabsteine v. Noricum und Pannonien*. Wien. 1923. nr. 9.

⁷ Hasonlóképp korai darab *Septimius Maximianus* cippusa a Museum Carnuntinumban (*A. Schober*, i. m., nr. 6). — Aquincumi példa *Fl. Dragilis* sírköve *Nagy L.*, *Arch. Ért.* 50. 1937, 110. l., 64. kép.

⁸ Sirmium: *J. Brunšmid*, *Vjesnik*. X. 1908—9. 186 sk. ll. — Savaria: *Nagy L.*, *Pannonia Sacra*. 92 sk. ll. — [*Paulovics I.*, *Lapidarium Savariense* (*Acta Savariensia*. Szerk. *Géfin Gy.* 2.). Szombathely, 1943, 45 sk. ll. (Korr. jegy.)]

ismeretesen találkozunk már tartományunk II. századi égetett siru temetőiben.⁹ A sarkophagok divatja után, amelyek azért továbbélnek, csekély költségesek voltak s nem utolsó sorban a kor archaizáló divatja, magyarázza előtérbenyomulásukat a IV. században. Ugyanis nem korábbi formák szegényes, degenerált példányairól van szó,¹⁰ hanem a klasszikusnak hitt egyszerű formák tudatos kereséséről. Ilymódon érthető csupán, hogy mind a két említett sarkóforma már a korai császárkorban megtalálható tartományunkban, majd eltűnik a szepulchrális emlékek sorából, hogy hosszabb szünet után a régieskedést kultusszá emelő későrómai időkben tűnjön fel újból.¹¹

A cippus- és a kis táblaforma mellett viszont továbbélésről beszélhetünk a nagyobb-méretű, sarkápolnaszerű sírépítményekkel kapcsolatban, amelyek homlokzati részébe felíratos kőlapokat illeszthettek be. A korai császárkorban a kevésbé hosszú, téglalap alakú s keskeny kőlapokra vésték a felíratot. A III. századtól kezdve azután feltűntek a két méter is jóval meghaladó keskeny és hosszú kőhasábok. *M(arcus) Aur(elius) Heraclitus* és *M(arcus) Aur(elius) Alexander* felíratos kőhasábjai Intercisából¹² lehetnek ennek a típusnak még korai, III. századi képviselői, míg egy jóval későbbi, IV. századi példájának tekinthetjük a frank származásával dicsekvő római katona kőhasábját Óbudáról.¹³ XCII. t., 1. Formailag ezekhez csatlakozik Goldberger-gyár területén előkerült 1.80 m hosszú, 51 cm magas, középütt 19–20 cm vastag felíratos kőhasáb.¹⁴ XCI. t., 3. Kétoldalt 23, illetve 25 cm hosszú, a felíratos felülettől 3–4 cm-re bemélyített, durván megdolgozott nyúlvány foglal helyet, a felső, keskeny oldalán egy-egy négyszögű csaplyukkal. Kőhasábunk kivitelezése a lehető legegyszerűbb. Semmi díszítés, csupán a felíratos mezőn felül és baloldalt találunk bekarcolt vonalkeretet. A felület alsó részét a felirat foglalja el, amely több szempontból is kapcsolatba hozható a főtí kővel. Először is azonos mindkét felirat szerkezeti felépítése. Másodszor az egyes betűtípusok között egyezések mutathatók ki.¹⁵ Harmadszor eltérőleg a többi pannoniai, IV. századi felirattól,

⁹ Néhány példa: *Hampel J.*, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. Bp., 1906, 33 l., 21. szám. *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaológiája. Bp. 1920. 77 l., 101., 102. ábra. — *V. Hoffiller—B. Saria*, Antike Inschriften in Jugoslawien. I. Zagreb. 1938. 34., 39., 74., 75., 176., 217. stb. számok.

¹⁰ Ilyen jelenség is van a IV. századi síremlékek sorában. Pl. *Maximina* stéléje Sirmiumból (*A. Schober*, i. m., nr. 206, Abb. 107).

¹¹ Az antik világnak a III. századtól kezdve megerősödő s a tetrarchia korában kulmináló, de még később is erőt jelentő restrospektív, archaizáló szellemiségét azt hiszem szükségtelen bővebben kifejteni. Számos példát találhatunk erre a vallásos életben, ahol a régi kultuszok felélesztésén fáradoznak, a művészetekben, pl. a falfestészetben, ahol az itáliai-pompeii és a keleti, inkrustációs stílusok hagyományaihoz térnek vissza s a szellemi és anyagi kultúra annyi sok más területén.

¹² *Mahler E.*, Arch. Ért. 29. 1909. 239. l., 4. ábra és 331 lap.

¹³ CIL. III. 3576 = *Rómer—Desjardins*, 175. szám. (V. ö. *Alföldi A.*, Budapest Története. I. 1942. 704 l. Korr. jegyz.).

¹⁴ *Páur J.*, Arch. Közl. I. 1859. 221–222 ll., XI. szám. — *Gyárfás.*, Pannonia őskeresztény emlékei. 1889. 87 l., 4 j. — CIL. III. 3551. — *Rómer—Desjardins*, 162. szám. — *Diehl*, ILCV. 3476. — *Nagy L.*, Az óbudai őskeresztény cella trichora a Raktár-utcában. Bp. 1931. 26 l., u.a., Pannonia Sacra. 64 l. (E két utóbbi helyen a felirat 2. sorában *advenas* helyett *duenas* olvasható.) Az irodalom egy részében tévesen mint szarkophagoldal szerepel kőhasábunk. Ezt azonban nemcsak formája és a csaplyukak cáfolják, hanem a leletkörülmények is. *Páur Iván* leírása szerint „Találtatott Ó-Budán Goldberger festőgyárában 1855. az alapfalak rakásánál 2 nagyterhű szarkofággal,...” Igen valószínű, hogy egy családi sírkamarára akadtak ekkor. A két sarkophag felirat nélküli lehetett s valószínűleg ezért nem kerültek a múzeumba (A M. N. M. 1855. évi naplójában a 233. lapon ugyancsak ez áll: „Goldberger Samu: szinte egy római sírkövet (szolgáltatót be).” Ez Iulius Herculanus felirata. A felirat nélküli sarkophagok érthetők, mikor Iulius Herculanusnak a sírépület homlokzati részébe illesztett felirata pótolta azokat. Egy ilyen késő-római sírkamarát — amelynek meglétét a Goldberger gyár területén is jogosan feltételezhetjük — különben újabban a Bécsi-úton tártunk fel.

¹⁵ Közös a széles ívvel megrajzolt C és D. Mindkettőnél az E, F keresztoszárak hosszúak s nem hasonlítanak a század folyamán tartományunkban is mindinkább tért nyerő majuszkula írás hosszúság s rövid keresztoszárú betűihez. Az L alsó szára egyenes, végén kissé felhajlik. Ezzel szemben a főtí kővön a betűk általában zömökebbek. Az S lendületesebb, az R közelebb áll a kurzív típushoz s a T keresztoszárak a végein következetesen lehúzzák (Herculanus feliratán sohasem.)

mindkettő előszeretettel alkalmazza a betűkapcsolást (*ligatura*). Így mindkettőnél megtaláljuk a C betűbe írt kis magánhangzókat (o, u), a sorvégi VS ligaturát, továbbá a TR, AT, ME, AD kapcsolást. Mindkettő olyan műhelyben készült, ahol a többi pannoniai ateliertől eltérőleg különös erővel továbbélt a ligatura nagymérvű alkalmazása.¹⁶

Az említett sajátosságok azonkívül korban is közelhözák egymáshoz a két feliratot. A Goldberger-gyári sírtábla a IV. század első felében, míg Calvena cippusa a század második harmadában készülhetett. Ez utóbbi datálásánál alsó határul tekinthetjük a feliratos szöveg végén látható monogrammatikus rövidítést, amely itt a Constantinus-féle korszaknál korábbi nem lehet. Erre az időre illik azonkívül — legalább is pannoniai keretben — a felirat szövegében kifejeződő vallásos tartalom. Ennek tanúságára kívánunk rátérni a következőkben.

Figyelmet érdemel mindjárt a felirat elején álló *domo securitati[s]* kifejezés.¹⁷ A szepulchrális szóhasználatban a *securitas* a halott minden gondtól mentes állapotát jelöli, nem pedig az elhunyt nyugalmanak personifikált védelmezőjét.¹⁸ Nemcsak a pogány sírfeliratok *d. m. securitatis* formulái igazolják ezt a felfogást, hanem a keresztény epigráfia *fruitur perpetuam securitatem* (sic.) (ILCV 3492) vagy *dormi . . . de tua incolumitate securus* (ILCV 2348) fordulatai is.¹⁹ Ebbe a gondolatkörbe szépen beleillik a későantikban megerősödő *domus*-elképzelés, a sírnek mint lakóháznak hiedelme.²⁰ Közös ez s nem köthető egyetlen vallásos mozgalomhoz sem, mégis a keleti vallásosság körében kedvelt,²¹ s így érthető, hogy a keresztény sírfeliratok is használják.²² Aquincumban még egy III. sz. eleji szarkofágon olvassuk: D. M. / DOMO AETERNAE ET PERPETUAE SECURITATI, amely tartalmilag feliratunkkal azonos gondolatot fejez ki.²³

A főtí kő felirata eddig semmi keresztény vonást nem árult el. Pedig félreérthetetlenül kifejeződik ez a keresztény jelleg a záróformula utáni sor monogrammatikus rövidítéseiben XCII. t., 2. Középen világosan kivehető itt egy hosszú, függőleges *hasta*, s ennek alsó egyharmadán balról jobbra átfektetett ferde vonal. Ez utóbbi alsó szára ma már elpusztult, illetve a víz ennek helyét szélesebb, csipkézett szegélyű barázdává marta ki. Az alsó szár azonban már eredetileg sokkal rövidebb volt, mint a felső. Azért érdemes ezt megjegyezni, mert egy másik, az előbbire merőlegesen fektetett és jobbról balra lefelé haladó vonalkának is megmaradt valami halvány nyoma ott, ahol a másikkal egyezőleg a függőleges hastát alsó egyharmadán átmetszi. A függőleges *hasta* baloldalán a vonalka azonban nem folytatódik s a látható vésőnyomok világosan mutatják a kő ledolgozott, valamint érintetlen felületét. Egészbe véve tehát a legalsó sor közepén a X-nek megfelelő jel áll, amelynek bal alsó szára hiányzik, s a jobb alsó szára is rövidebb a felsőnél. A betűszárak metszőpontjában egy I van állítva. Az eredeti megfigyelése kizárta teszik, hogy a *crux decussata* jelét faragta volna ki

¹⁶ A sirmiumi, savariai ókeresztény feliratokon a ligatura igen ritkán fordul elő s akkor is az egyszerű kapcsolásokra szorítkozik. Ugyancsak ez áll a fenéki, Constantinus-kori oltárköre (Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája. 68 l., 89. ábra.) Paulus biarcus épületfeliratára (Diehl, ILCV. 518) stb. — Pusintulus és Maximina síremlékein ligatura egyáltalában nem fordul elő.

¹⁷ A szóvégi magánhangzó utáni S lekopása a vulgárizmus egyik jelensége. Néhány példát hoz E. Diehl, *Vulgärlateinische Inschriften*. (H. Lietzmann, Kleine Texte. 62. 1910) 1060., 1373., 1465. számok.

¹⁸ Hartmann, PW.—RE. 2. R. III. Hb. 1921, 1003, 42 sköv. sorok, — Máskép: I. Ilberg, Roschers Ausf. Lexicon IV. 597, 21 sköv. s., A. Brelich, *Aspetti della morte ecc.* Bp. 1937, 62 sk. II.

¹⁹ V. ö. még Euthéria Róma-városi sírversét 361-ből (Diehl, 3359a): (*haec aeterna domus, in qua nunc ipsa secura quiescis corpore . . .* Fr. J. Dölger, *Antike u. Christentum*. I. 1929, 299 sk.

²⁰ Lásd a *domus aeterna, perpetua* feliratokat a Corpusban *passim*. Keresztény értelmezése: H. Leclercq DACL. IV. 2, 1916, 1443 sköv. hh.

²¹ Fr. Cumont, *After life in Roman Paganisme*. New-Haven, Yale University Press. 1923. 48 sköv. II.

²² Lásd: E. Diehl, ILCV. III. p. 518. — E. Iosi, *Cimitero cristiano sulla Via Latina* (Riv. di arch. crist. 16, 1939, 210 l.)

²³ CIL. III. 6463 = *Rómer-Desjardins*, 211 sz.

a kőfaragó. A nemcsak keresztény értelemben (az ú. n. András-kereszt)²⁴ használatos jelnek ez a formája ismeretesen két ferde vonalnak egymás felezőpontjában történő kereszteződéséből *in speciem Graecae X litterae* alakult ki, mint *Columella*, III, 3, 12 s azonos szavakkal később *Hieronymus*, Comm. in Hier. c. 31. írja.²⁵ A mi esetünkben azonban ezen felül még a függőlegesen ráállított hasta is szerepel, az egész tehát az iota és chi-ből képezett Krisztus-monogrammot adja vissza tökéletlen formában.

Az Ichi ismeretesen a Krisztus-monogramm egy másik formájával együtt a Constantinus előtti időkben használatos már a keresztények körében.²⁶ Constantinus kereszténybarát uralkodásától kezdve gyarapodik a rávonatkozó emléktanyag. A másik monogramm-forma közkedveltsége mellett azonban ezt nem használják olyan gyakran. Nem is annyira a kőemlékeken, mint inkább az apró iparművészeti tárgyakon (gyűrűk, bronzlemezek), valamint mécsesek discussán szerepel.²⁷ Pannoniában is eddig ez utóbbi emlékcsoporton fordult elő.²⁸ Mindkét monogramm-forma az ókeresztény időktől kezdve egészen a koraközépkorig egymás mellett él, s ezért egyik sem szolgálhat kronológiai alapul.

Az Ichi-től jobbra és balra a görög alphabetikon két betűjét, a Phi és a Dzéta jelét véste ki a kőfaragó, két siglát, amelyeknek a $\Phi(\Omega\Sigma)$ és $Z(\Omega H)$ szavakra való²⁹ feloldása a közrefogott Krisztus-monogrammra való tekintettel egy pillanatig sem lehet kétséges.³⁰ E formula használatának a latinnyelvű kereszténység területén egészen a VI. századig ma még nincs régészeti nyoma.³¹ Keleten ezzel szemben már korábban is (a IV. sz.-tól kezdve) egészen közön-

²⁴ A keresztény epigraphiában különben is ritka. *Diehl* alig 10 példát ismer. Megtárgyalja *Fr. J. Dölger* is *IXΘΥΣ* I. 384 sk. ll. Pannoniában, szerepel a szőnyi törvénytáblán (*Paulovics I.* Arch. Hung. XX. 1936, IV. t., 1a. kép.). Ennek legvalószínűbb értelmezése azonban $X(\rho\iota\sigma\tau\omicron\varsigma)$ *W. Seston*, *Mélanges Fr. Cumont.* 1936, p. 375 et ss., Byzantion. XII. 1937, p. 477 et ss., *Nagy T.*, A pannoniai kereszténység története, 79–80 ll. Ugyanígy magyarázhatjuk az egyik sisciai felirat (ILCV 1686) X jelét.

²⁵ *Leissner*, *decusso* címszó, *Thesaurus linguae Latinae* V., és *H. Leclercq*, *DACL.* III. 2. 1913. 3061 h.

²⁶ *Fr. J. Dölger*, *IXΘΥΣ*. 1928. 361 sköv. 385–386 ll. gazdag anyaggal, amely Sulzberger skepsisét (Byzantion. 2, 1926, 337 sköv. ll.) indokolatlanná teszi. — V. ö. még *J. P. Kirsch*, *Genava.* III. 1925, 116 l. *H. Leclercq*, *Crisme* címszó a *DACL.* III. 1. 1911, 1481 sk és VII. 2, 1926, 2462 sk. hh.

²⁷ *Diehl* *Corpusa* alig 2 tucat példát ismer a Φ monogrammforma több ezret meghaladó tömegével szemben.

²⁸ Egy-egy brigetiói és sisciai mécses discussán (*Nagy L.* *Pannonia Sacra* 86. l., 51 k.; 108 l., 69.). Gyűrűn (u. o., 182 l., 76 k.) s egy sisciai lelhelyű, még publikálatlan aranyozott fibula kengyelén, amelyet a szegedi Városi Múzeum őriz.

²⁹ Az előbbi alapos semasiológiai feldolgozását adja: *R. Bultmann*, $\Phi\omega\varsigma$ címszó: *G. Kittel*, *Theolog. Wörterbuch.* II. Stuttgart. 1935. 833 sk. hh. Ugyanitt értesülünk majd a $\omega\eta$ (—) jelentéstörténetéről. — *G. P. Wetter*, *Phos.* Uppsala. 1915, tanulmánya ép keresztény szempontból nem kielégítő. E két fogalom különben az antikban éppúgy mint a keresztény íróknál gyakran, mint hendyadis szerepel. Érdemes viszont megjegyezni, hogy a János evangélium ókeresztény kommentárjai közül egyedül *Origenes*, Comm. in Joan (*MSG.* XIV. 141 sk. hh.) emeli ki a fény és az élet azonosságát. *Cyryllus*nál (*MSG.* LXXIII. 111 sk., 773 sk., LXXIV 48–9 hh.) a magyarázat dogmatikus színezetű pastorális theologia, míg *Augustinus*nál (Comm. in Joann. Ev. — *MSL.* 35. 1387–8, 1654, 1753 sk. hh.) manichaeus-ellenes, polemikus-nevelő irányú.

³⁰ *Fr. J. Dölger* dolgozatai óta (*Die Sonne d. Gerechtigkeit* u. d. Schwarze (Liturgiegeschichtl. Forschungen. H. 2. 1919) 101 sk. ll. *Sol Salutis*² (Liturgiegeschichtl. Forschungen. H. 4–5. Münster i. Westfalen. 1925.) különösen 385 sk. ll. — *Sonne u. Sonnenstrahl als Gleichniss i. d. Logos-theologie d. christl. Altertum* (Antike u. Christentum. I. 1929. 274 sk. ll.) — *Lumen Christi* (Antike u. Christentum. V. 1936. 1. sk. ll.) úgy vélem felesleges annak a fejtegetése, hogy a fény és az életfogalmak mennyire elválaszthatatlanok Krisztustól. E fogalompár ismeretesen nagy szerepet játszik a János evangéliumban, ahol Krisztus Urunknak 8, 12: $\epsilon\gamma\omega\ \epsilon\iota\mu\ \tau\omicron\ \phi\omega\varsigma\ \tau\omicron\ \kappa\omicron\sigma\mu\omicron\upsilon$, 11, 25: $\epsilon\gamma\omega\ \epsilon\iota\mu\ \eta\ \alpha\upsilon\delta\iota\alpha\sigma\iota\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \eta\ \omega\eta$ szavai minden későbbi élet- és fénytheologia alapjául szolgáltak. Lásd még: *W. Bousset*, *Kyrios Christos*² (Forsch. z. Relig. u. Lit. d. Alten u. Neuen Testament. N. F. 4. Göttingen. 1921. 174 sk. ll.), *R. Bultmann*, *Ztschr. f. ntl. Wiss.* 24. 1925. 101 l., és a modern kommentárokat,

³¹ Krisztus fény- és életkaraktere természetesen azért itt is ismert. Néhány példa: ILCV. 63B: *luce nova frueris, lux tibi Christus adest.* — Igen régi *acclamatio*-szöveg egy vatikáni kéziratból: *Christus vincit, lux, via et vita* (*DACL.* IX. 2, 1930, 2700 h., *Leclercq.*) — A teológiai vitákhoz összeállított úgynevezett *cognomenta Domini* között is szerepel *Christus lux és vita* jelzője. Lásd az anyagot: *Diekamp*, *Doctrina Patrum de incarnatione Verbi.* passim., *E. v. Dobschütz*, *Das Decretum Gelasianum.* 242 sk. ll. Az egyházatyákra nézve lásd Dölger fentebb id. munkáit.

séges a használata. Az emlékanyagban alkalmazásának két formájával találkozunk. Az első, amikor a keresztjel szárai köré írják a formula első és harmadik betűit: $\Phi \overset{Z}{\underset{H}{+}} \Sigma$.

Ez a csoport eléggé későn jelentkezik. Legkorábbi emlékei Syriából, a VI. századból valók.³² Innét jut el az aegai tenger szigetvilágára,³³ a balkáni területekre³⁴ és Itáliába.³⁵ Egy másik, mondhatjuk korábbi szkéma a két szót egymásra merőleges vonalban, kereszt alakban (többször a kereszt száraiban) írja ki: $\overset{\Phi}{Z} \omega \overset{\Sigma}{H}$.³⁶ Ez utóbbinak Syria az igazi hazája, ahonnan már a IV. századból ismerjük. Figyelmet érdemel ezzel kapcsolatban Dölger adata,³⁷ hogy t. i. a syriai keresztények többek között a házak külső ajtófélfájára rajzolták ezt a formulát, mint apotropaiont. Egyiptomban is annyira elterjedt volt IV–V. sz.-ban ez a formula, hogy a kopt tanulók füzetekbe is beírták iskolai fogalmazványaik közé.³⁸ Syria és Egyiptom mellett Dél-Oroszország és a Balkán, mint a görögül beszélő kereszténység peremvidékei is szolgáltatnak néhány példát.³⁹

Elvértve találkozunk csak e formula más alakban történő használatával. Így megemlíthetjük az egyik kolonijehi (Jeruzsálem mellett) sírkamara *dipintijét*, ahol egymás mellé írva olvasható: $[\Phi]\omega\varsigma Z[\omega]\eta$.⁴⁰ Továbbá az Atheni Múzeum egyik ezüstgyűrűjét⁴¹ — és a fóti követ. Ez utóbbival kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy az Ichivel, egyáltalában Krisztus-monogrammal sem a sírköveken, sem egyéb emlékeken nem találjuk összekapcsolva ezt a formulát. De nemcsak ezért jelentős a fóti sírkő az általános keresztény régészet szempontjából, hanem a kora miatt is. A IV. század második harmadára tehető s ezzel egyik legkorábbi epigraphiai emléke lenne a $\phi\omega\varsigma\text{-}\zeta\omega\eta$ formula használatának.

Mi már most az értelme ezeknek az Ichivel kapcsolatos sigláknak a fóti sírkő lábazatán? Dölger, majd Peterson egyértelműleg rámutattak (id. hh.) e formula minden formájának apotropaikus jelentésére, ami különben a Krisztus-monogrammnak is sajátja.⁴² Az ártalmas démonok, az őskereszténységbe visszanyúló és az egész középkoron keresztül élő felfogás értelmében elriadnak Krisztus nevétől és annak minden monogrammatikus rövidítésétől (pl. IXΘΥΣ). A sírköveken jelentkező különböző típusú monogrammok is Krisztus nevének

³² Példákat lásd: *E. Peterson*, ΕΙΣ ΘΕΟΣ (Forsch. z. Relig. u. Lit. d. Alten u. Neuen Testaments. N. F. 24. 1926), 39. l.

³³ *H. Bulle*, Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu (Ath. Mitt. 59. 1934.) 226 l., 27 kép, és *H. Zeiss*, Serta Hoffilleriana. Zagreb. 1940. 98 l. 1 kép.

³⁴ Bronzcsat az athéni múzeumban: *O. M. Dalton*, Catalogue of early Christian Antiquity. London 1901. 115 l., 586 sz.

³⁵ Korai langobard övveret Taorminából: *N. Åberg*, Die Gothen u. Langobarden i. Italien. 1923. 118 l., 234 kép.

³⁶ Néhány általam is elérhető példa: A VI. sz. közepén épült egyik syriai templom kapuzatán (Ztschr. d. deutschen Palaestina-Vereins. XXII. 1900. 97 l.) — Keletről származó faszekrényke a lateráni Sancta Sanctorum kincstárában (DACL. IX. 2, 2698 h.) — Közelebbi meghatározás nélkül Aphrodisiasból (Th. Reinach, Rev. d. Étud. Grecques. XIX. 1906. 297 l.) — További példák: *E. Peterson*, i. h.

³⁷ *Fr. J. Dölger*, Sol Salutis. 2 389–390 ll. V. ö. még *W. Deonna*, Rev. arch. 5. sér. XXII. 1925. 66 sk.

³⁸ A berlini Kgl. Kunstsammlungen múzeum egyik kilenc fatáblából összefűzött codexe őrzött meg számunkra egy ilyen iskolásfüzetet: *Plaumann*, Amtliche Berichte. 34. 1912–3, 217 h. — Két egyiptomi sírkövet említ e formulával: *O. Wulff*, Beschreibung altchristl. Bildwerke. 1003. 1399 számok.

³⁹ Arany mellkereszt Pantikapaionból: *O. M. Dalton*, A gold pectoral Cross (Mélanges offerts à M. Schlumberger, Paris. 1924. XVII. 1., 1 kép.). — Pecsételő: *O. Wulff*, i. m., 1437 sz. — Érdekes megjegyezni, hogy a berlini egyetemen egészen az 1930-as évekig a teológiai doktoroknak avatásuk alkalmával egy, a főntebbi monogrammal ellátott gyűrűt nyújtottak át (Prof. *Gerke* szíves közlése).

⁴⁰ *E. Peterson*, i. m., 38 l. Hasonlóképp az egyiptomi Assiut keresztény kápolnájának egyik freskóján (*J. G. Herzog v. Sachsen*, Röm. Quartalschr. 27. 1913. 78 l., és 2. kép.).

⁴¹ *O. M. Dalton*, Catalogue stb. 25 l., 153 sz., a gyűrűtest bevésett körirata: $\Phi/Z\omega H/c$.

⁴² *Fr. J. Dölger*, Sphragis. 1911., Die Sonne d. Gerechtigkeits u. d. Schwarze. 1919. 19 sk. ll. (*Alföldi A.*, Olasz Szemle. 6. 1942. 812–813 ll. Korrektúra-jegyzet.).

varázslatos erejénél fogva távol tartják az ártalmas démonokat a sírhelytől, amelyben az igen elterjedt hiedelem szerint a halott lakik.⁴³ Az aquincumi sír is *domus*, amelynek biztonságát a monogram és a prophylaktikus formula biztosítja. A halálón túli létnek más színezésű felfogása ez, mint amikor a feliratokon örök életet kívánnak az elhunytak. Itt ezzel szemben az a fontos, hogy az elhunyt földi maradványa a test feltámadásáig a *securitas* állapotát élvezze.⁴⁴ S ezt az utolsó ítélet után következő boldog élet szempontjából annyira fontosnak ítélt zavartalanságot kívánják biztosítani a mágikus erejű betűjelek. Nem fér ugyanis kétség ahhoz, hogy a hengeres fémtokokban (*capsulae*) sírba helyezett varázsszövegekhez, amulettekhez⁴⁵ hasonlóan a sírház külső oldalára bevésett varázsformula is végső gyökereiben a vallásosság alsó rétegéhez, a mágiához vezet bennünket, amely a császárkorban különösen Syriában és Egyiptomban virágzott,⁴⁶ épp azokon a területeken, ahol a fóti sírkő formulája is megszületett. Az orthodox kereszténység ugyan kezdettől fogva elutasítólag viselkedett a mágia minden formájával szemben⁴⁷, elismerte azonban és gyakorolta az ártalmas démonok távoltartását és kiűzését Krisztus nevével, az exorzizmust.⁴⁸ Ezt pedig már a pogányság részéről is a negatív mágia egyik módjának értelmezték.⁴⁹

Bármennyire is elterjedt volt azonban a kereszténység körében Krisztus nevének és a különböző monogrammatikus rövidítések prophylaktikus értelmezése,⁵⁰ mégis közelebbi felvilágosításra szorul az a körülmény, hogy a csupán egy szűkebb területre, a mediterraneum keleti peremvidékére jellemző mágikus erejű formula, az (Ichivel kapcsolt) Phi és Dzéta, milyen utakon juthatott fel a távoli Duna vidékére. Emlékeztetnünk kell ezzel kapcsolatban arra, hogy Délkelet-Pannonia kereszténységét, amelynek köréből származott a fóti kő halottja és az édesanyja, milyen szoros szálak fűzték a főntebbi területekhez.⁵¹ Nem is lehet csodálkozni ezen, hiszen *Pannonia Secunda* egyházaiban Constantinus alatt és az őt követő emberöltőn át keleti származású egyházfők voltak a hangadók (Eutherius, Photeinos, Germinius). A pannoniai származású Valens és Ursaciusról pedig ugyancsak ismeretes, hogy igen bensőséges kapcsolatokat tartottak fenn Syria és Egyiptom egyházaival. A természetes népmozgalom keretében is eljutottak azután az Oriens keresztényei tartományunkba. Ennek egyik példájául említhetjük azt az elfelejtett görögnyelvű ókeresztény feliratot Sirmiumból, amely 352-ből egy Basilianos nevű, Keletről ideszármazott kereskedőt (πραγματευτής) említ.⁵²

⁴³ Csak épp utalunk Augustinus híres helyére (Enarrat. in Psalm. XLVIII—MSL. XXXVI. 554), ahol a hippói püspök korholja azt a gazdag embert, aki diszes sírhelyet készített magának, mert azt véli, hogy halála után örökké ott fog élni.

⁴⁴ Mintegy előfeltétele ez a sírban való nyugalom, a *requies* állapotának, amelyet oly gyakran feltüntetnek a sírköveken. *ILCV. III. 397—8* hh.

⁴⁵ Publikálásukra és értelmezésükre például szolgálhat Giglioli tanulmánya (Bull. Com. LVI. 1928. 5 sk. II.).

⁴⁶ Fr. Cumont, Die orientalischen Religionen. Leipzig—Berlin, 1937. 167 sk., 301 sk. II. nagy irodalmi aparatussal, amelyből kiemelendő Bertholet tanulmánya: Das Wesen d. Magie (G. G. N. 1927, 63 sk. II.).

⁴⁷ Ignatius, Ep. ad. Ephes 19,3 (Funk. 188) Krisztussal: ἐλευθεροῦ πάσα μαγεία... Ep. Barnab. XX. 1. (Funk. 56 l.) Tertullian., de anima. 57 et ss. (Hartel, 391 sk.) Nemígy a gnószticizmus (V. ö. pl. G. Anrich, Das antike Mysterienwesen. 1896. 160-sk. II.). Részletekre lásd „Magie“ címszó DACL.

⁴⁸ Lásd Fr. J. Dölger alapvető munkáját: Der Exorzismus (Studien zur Gesch. u. Kultur d. Altertums. III. 1/2. 1909) passim.

⁴⁹ Celsus, C. Christianos (Origines, I. 6). — A. D. Nock, Conversion. Oxford 1933. 104 l. — Theodoretos, a syriai Kyros püspöke, még az V. sz.-ban is védekezni kényszerül az ilyen összetevés ellen a Iustinus neve alatt fennmaradt egyik munkájában (Quaestiones et responsiones ad orthodoxos. Quaest. XIV. MSG VI. 1269 sk. hh.).

⁵⁰ C. Wendel érdekes cikke (Das Rotas-Quadrat in Pompeji. — Ztschr. f. d. ntl. Wiss. XL. 1941 (1941) 138—151 l.) mutathatja, hogy az egyszerű keresztények Rómában és másutt is nemcsak a démonok ártalmas erejében hittek, hanem ezek távoltartására már az I. században varázsformulákat használtak.

⁵¹ A részletekre lásd: Nagy T., A pannoniai kereszténység története (Diss. Pann. II. 12. 1939) 96 sk., 103 sk., 141 sk. II.

⁵² Közölte már, de hibás olvasásban Fr. Kenner, Mitt. d. k. u. k. Central-Comm. XIV. 1869. LII—LIII l. — Sírtáblánkkal, amelynek jó fényképét Prof. R. Eichler lekötölező szívességének köszönöm, más alkalommal részletesebben kívánok foglalkozni.

Mindezek csupán jelezni kívánják, hogy a Szíriában és a környező területeken meglévő keresztény jámborságnak számtalan expanzív lehetősége volt a IV. sz. második harmadában a Duna-völgye felé. Vannak azonban súlyosabb szavú jelenségek is, amelyek világosan mutatják, hogy a szíriai kereszténység vallásosságának egyes formái valójában utat is találtak tartományunk délkeleti részeibe. Az egyik az arianizmus, az antiochiai iskola hagyományait továbbfejlesztő theologiai irányzat,⁵³ amely Pannoniában gyökeret verve mindenkor az Antiochia környéki, továbbá a szíriai és a kisázsiai egyházakra támaszkodott. E távoli területek és tartományunk délkeleti részei közötti vallási kapcsolatokat példázhatja továbbá Timotheus és a hét szűz vértanúsoportja. Ezeknek az Antiochiában tisztelt martyroknak kultuszát a század közepe táján a sirmiumi egyház is átveszi.⁵⁴ Egészen magától értetődő ezek után, ha a szubtilis theologiai formulák, a vértanútisztelet mellett a keresztény jámborság alsó rétegéhez tartozó hiedelmek is megtalálták az utat Szíriából Délkelet-Pannoniába. Az innét Aquincumba elszármazott keresztény nők pedig sírkövekre faragtatják a szülőföldjükön is ismert, az ártalmas démonokat távoltartó betűjeleket.

A fóti kő azonban nemcsak vallástörténeti, hanem a Krisztushit elterjedése szempontjából is jelentős emléke Aquincum kereszténységének. A közel egykorú Goldberger-gyári felirattal együtt ugyanis igazolja, hogy Krisztus vallása a IV. század első felében már gyökeret vert a katonaváros területén és a nők, a katonák hozzátartozói voltak az új vallásos mozgalom hordozói. A fóti kő továbbá megerősíti azt is, amire már korábban utaltunk,⁵⁵ hogy t. i. első sorban a legkorábban és leggyökeresebben christianizált Délkelet-Pannoniából terjedt szét Krisztus hite *Valeria* tartomány Duna-menti részein. Idézett összefoglalásunkban arra is figyelmeztettünk, hogy a természetes népmozgalom igen nagy szerepet játszott az új hit elterjesztésében. Most mindennek egy példáját kaptuk, amikor a Sirmium és Cibale környéki keresztények a tartomány északi részébe, Aquincumba kerülnek, magukkal hozva a keresztény jámborság egy olyan sajátosságát is, amely a délpannoniai keresztények egy részét jellemezte.

Aquincum, 1941.

NAGY TIBOR.

UN MONUMENT MÉCONNU DU CHRISTIANISME D'AQUINCUM.

(ÉTUDES SUR LE CHRISTIANISME DE PANNONIE, II.)*

Un certain nombre des pierres à inscription qui se trouvent actuellement dans le parc du château du comte István Károlyi à Fót, sont connues depuis longtemps devant les savants. Iván Paur publica, le premier, trois pierres d'autel dans les *Archaeologiai Közlemények* (I, 1859, pp. 217—219; n^{os} I., II., III=CIL III. 3615, 3617, 3616); puis le *Corpus*¹ publica d'autres inscriptions d'après la lecture de Robert Fröhlich et enfin ce fut Bálint Kuzsinszky qui porta à la connaissance du public presque tous les monuments de Fót, avec leurs reproductions, dans le *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* (II, 1908) pp. 103 et ss. Le cippe funéraire

⁵³ Magyar részről *Ivanka E.* is írt erről, *Theologia*. III. 1936, 130 sk. II.

⁵⁴ *D. G. Morin*, *Studien u. Mitteilungen d. Benediktinerordens* 1936. 296 sk. II. — *Nagy T.*, i. m. 61, 195 II.

⁵⁵ *Nagy T.*, i. m., 213 sk. II.

* Études... I.: Die Lehre des Photeinos in den theologischen Streitigkeiten am Anfang des V. Jahrhunderts (*Oriens Antiquus*. I. 1944.).

¹ CIL. III. 13382—13385.

² CIL. III. 13382. *B. Kuzsinszky*, o. c., pp. 105—106, fig. 44. (le texte de l'inscription est cité d'après le *Corpus*).

de la femme d'*Aur(elius) Propincus*, soldat de la IIe légion auxiliaire, dont nous désirons nous occuper dans cette étude, appartient au nombre des pierres qui ont été déjà publiées. Ce qui nous fait revenir à ce monument, c'est que le caractère chrétien de ce cippe et son importance du point de vue de l'histoire religieuse de la Pannonie, ne fut reconnue jusqu'aujourd'hui. (Pl. CXI., 2)

L'inscription occupe toute la face antérieure (à l'exception, bien entendu, de la partie inférieure destinée à être enfoui dans le sol) de cette pierre funéraire sans encadrement et taillée rudement dans un seul bloc de calcaire. La partie supérieure de la pierre n'est pas cassée, ni coupée à la scie; son bord supérieur est horizontal. Elle fut donc retrouvée dans sa forme et grandeur originale qui la rangent parmi les cippes caractéristiques de la fin de l'époque romaine. La partie couverte par l'inscription, que j'ai pu étudier dans l'original pendant l'été de 1941, est fortement endommagée par les intempéries, et l'eau a creusé dans la matière poreuse du calcaire des trous plus ou moins grands, et des sillons assez profonds. On peut observer en outre sur la surface des trous réguliers et circulaires, surtout sur la partie inférieure, situés à distances inégales, les uns à côté des autres. Ces trous sont probablement les traces d'outils qu'on avait employés à l'occasion du transport de la pierre, trous qu'on appelle en allemand „Wolfslöcher“.³ La surface de la pierre fut travaillée au ciseau, mais elle ne fut pas réglée. C'est ce qui explique que les lignes montent un peu de gauche à droite, et que la grandeur des caractères varie même à l'intérieur de la même ligne. La leçon rectifiée⁴ de l'inscription, composée en latin vulgaire, est la suivante:

*Domo securitati[s] / Fl(avia). Cal[v]ena nata / Ulmo vix(it). an(nos) XXII / lanxit
d(ies) XXVII posuit/memor(iam) Aur(elius) Propincus / mil(es) leg(ionis) II. ad(iutricis)
p(iae) f(idelis) coniug(i) / carissim(a)e Fl(avia) Cara / mater dulcissimae / fil(iae) pietatis
eius (causa) / f(aciendum) c(uraverunt) / ¹⁰ Φ(ως) ✕ Z(ωή).*

La signification du texte est claire. La pierre funéraire de Fót fut érigée à la mémoire du *Flavia Calvena* qui est née à Ulmus, et morte à l'âge de 22 ans, après une souffrance qui a duré 27 jours, par son mari *Aur(elius) Propincus*, soldat de la IIe légion auxiliaire, et par sa mère, *Fl(avia) Cara*, satisfaisant ainsi aux devoirs de la *pietas*. La défunte n'était donc pas née à Aquincum, mais à Ulmus, très probablement à Ulmus vicus, situé près de la route qui relie Sirmium à Cibalae.⁵ C'est de là, qu'après son mariage, elle alla, avec sa mère, s'installer à Aquincum où son mari était en garnison.

³ Des trous analogues furent observés par Fr. Fremersdorf à Cologne sur les cubes de tuf des murs d'une chambre sépulcrale romaine. (Germania XIII. 1929. p. 54). On peut supposer que les trous demicirculaires de la bordure supérieure d'une table de pierre, trouvée sur le terrain de l'usine Goldberger, ont la même origine.

⁴ Ayant étudié l'inscription sur la pierre même, l'auteur de ces lignes peut proposer quelques rectifications. 2e ligne: après CA on peut distinguer un L; après cet L il ne pouvait se trouver qu'une seule lettre. Le sillon oblique qui monte jusqu'à la hauteur de la première ligne, provient d'un coup ou d'un endommagement quelconque de la pierre. Le prénom de la défunte était donc probablement *Cal[v]ena*. Le prénom d'homme: *Calvinus* se trouve dans le IIIe volume du Corpus au n° 6052 (Kappadokia) et sur une des estampilles de l'Antike Sammlung du Kunsthistorisches Museum (14373, 58). — *E = I*: la confusion des deux lettres est un phénomène commun même sur les inscriptions des bords du Danube. — 6e ligne: *EI'S*. Cette forme de la ligature *VS* se retrouve donc aussi à l'époque ou immédiatement après l'époque de Constantin. Autre interprétation: Arch. Ért. IIIe série 1941. p. 29. — Après *FIL* il n'y a pas de trace de *hasta*. Le sillon qu'on avait pris pour une *hasta* n'est qu'une inégalité de la pierre.

⁵ Ce vicus est mentionné deux fois par l'*Itinerarium Antonini* à propos des routes de Sirmium-Carnuntum et de Sirmium-Salona (*Cuntz*: Itineraria Romana I. p. 40, 467, 268); il serait situé à l'Ouest de Sirmium, sur la route qui mène à Cibalae. Il est mentionné également par l'*Itinerarium Burdigalense* (*Cuntz*, p. 19, 131, 89, 563). — Nous connaissons une autre localité appelée Ulmus dans les environs de Carnuntum. *A. Graf* (Übersicht der antiken Geographie v. Pannonien. Budapest, 1936. pp. 77—78) a recueilli les documents qui s'y rapportent. À l'encontre de *M. Kuzsinszky*, *Graf* pense que *Flavia Calvena* est née dans cette dernière localité. En essayant de donner une solution définitive à ce problème, nous devons prendre en con-

Il nous paraît nécessaire — après la description sommaire du cippe — de faire quelques remarques sur sa forme et son époque. La simple forme de cippe, comme celle de notre pierre de Fót, forme sur laquelle nous ne retrouvons pas la structure des pierres funéraires de l'époque précédente, reparaît de nouveau sur la fin du 3e et au 4e siècles dans notre province. Le cippe de Pusintulus d'Intercisa⁶ est une variante ancienne de cette forme de pierre funéraire de l'époque romaine tardive (datée à 310 par le nom des consuls *Andronicus* et *Probus*).⁷ (Pl. XCI. 1.) C'est une des faces latérales de cette pierre en forme de prisme quadrangulaire dédié originairement à un des empereurs romains, qui fut utilisée comme monument funéraire de Pusintulus. L'unique ornement de cette pierre est une simple bande de 17 cm de large, travaillée au marteau, qui encadre l'inscription de trois côtés et qui ne dépasse pas le niveau de l'inscription. Le marbrier qui a taillé le cippe de Fót, au contraire, n'a pas travaillé au ciseau la surface rude du côté droit de la face couverte de l'inscription.

A côté du type „cippus“ nous pouvons mentionner un autre groupe de pierres tombales qui, également, est dénué de tout ornement, groupe dont les spécimens se présentent en grand nombre dans la deuxième moitié du 4e siècle. Rectangulaires ou arrondies en haut, elles sont de petites dimensions. La plupart manquent d'encadrement et toute la surface est remplie par l'inscription. Les spécimens caractéristiques de ce groupe, en tout cas plus tardive que les monuments de Pusintulus et de Propincus, sont les pierres tombales chrétiennes de Sirmium et de Savaria.⁸ Mais tout comme le cippe, ce deuxième groupe non plus ne représente pas une nouvelle forme de pierre tombale. On a trouvé des tables de petite dimension analogues dans les cimetières à incinération du 2e siècle dans notre province.⁹ Après la vogue des sarcophages — qui ne disparaissent pourtant pas entièrement — ces tables de petite dimension deviennent très fréquentes au 4e siècle, d'une part, parce qu'elles ne sont pas très coûteuses; et de l'autre, parce qu'elles sont favorisées par la mode archaïsante de cette époque. Car il n'est pas question de la lente dégradation et de l'appauvrissement des formes de l'époque immédiatement précédente,¹⁰ mais de l'imitation consciente des formes simples qu'on avait crues classiques. C'est ce qui explique que toutes les deux formes de pierres funéraires se retrouvent déjà au commencement de l'époque impériale dans notre province, puis elles disparaissent pour reparaître, après un long intervalle à une époque avancée ou l'on vouera un véritable culte¹¹ aux formes archaïques.

sidération que les abréviations monogrammatiques de notre inscription témoignent de croyances religieuses venant de l'Est, plus exactement de la Syrie. Selon nos connaissances actuelles, celles-ci étaient plus répandues parmi les chrétiens des régions sud-est de la Pannonie que dans les parties de l'Ouest. Nous connaissons des chrétiens d'origine orientale aussi dans la partie occidentale de la Pannonie, comme p. ex. *Aurelius Iodorus* à Savaria (*Diehl*, ILCV, 2201), mais le christianisme de cette région fut toujours influencé par l'Italie du Nord. Puis Calvena et sa mère sont des chrétiennes qui comprenaient le grec aussi et nous savons des paroisses de Sirmium et de ses environs, qu'en partie, elles furent composées de tels chrétiens. — Naturellement il ne peut être question dans notre recherche de la station (*mutatio*) appelée également *Ulmus*, située sur la route de Naissos-Serdica (*It. Burdig.* pp. 90, 536).

⁶ CIL. III. 3335. — *J. Hampel*, Arch. Ért. 26. 1906. p. 273, et pl. XXIII, fig. 57 — *A. Schober*, Die röm. Grabsteine v. Noricum und Pannonien. Wien. 1923. n° 9.

⁷ Un spécimen également ancien est le cippe de *Septimius Maximianus* dans le Musée Carnuntinum (*A. Schober*, o. c. n° 6). Cfr. le cippe de *Fl. Dragilis* (Arch. Ért. 50. 1937. p. 110, fig. 64) daté à la première moitié du 4e siècle.

⁸ Sirmium: *J. Brunšmid*, Vjesnik. X. 1908—9. pp. 186 et ss. — Savaria: *L. Nagy*, Pannonia Sacra, pp. 92 et ss. *St. Paulovics*, Lapidarium Savariense (Acta Savariensia. 2, 1943). pp. 4-5 et ss (Note d'épreuve.).

⁹ Quelques exemples: *J. Hampel*, A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái (Les plus anciennes plaques funéraires du Musée National). Budapest, 1906, p. 33, n° 21. — *B. Kuzsinszky*, A Balaton környékének archaeológiája (L'archéologie des environs du Balaton), Budapest, 1920. p. 77, fig. 101, 102. — *V. Hoffiller* — *B. Saria*, Antike Inschriften in Jugoslawien. I. Zagreb. 1938. n°s 34, 39, 74, 75, 176, 217, etc.

¹⁰ On trouve pourtant des monuments qui sont dus à cet appauvrissement, tel est la stèle de *Maximina* à Sirmium (*A. Schober*, op. c., n° 206, fig. 107.)

¹¹ Il n'est pas nécessaire d'insister davantage sur l'esprit archaïsant et rétrospectif du monde antique à partir du 3e siècle, tendance qui atteindra son point culminant à l'époque de la tétrarchie. Cette tendance

A côté des formes de cippes et de petites tables, on peut parler de la survivance des monuments funéraires de plus grandes dimensions, d'espèces de chapelles funéraires, dont la façade fut munie de plaques de pierres à inscription. Au commencement de l'époque impériale, les inscriptions furent gravées sur des tablettes de pierre rectangulaires et étroites. A partir du 3e siècle, on voit paraître les pierres étroites et prismatiques de plus de deux mètres de long. Les spécimens anciens (3e siècle) de ce type peuvent être les pierres funéraires à inscription de *M(arcus) Aur(elius) Heraclitus* et de *M(arcus) Aur(elius) Alexander* à Intercisa.¹² Un exemplaire de beaucoup plus tard (4e siècle) est la pierre tombale (à Óbuda) d'un soldat romain qui se vante de son origine franque. (Pl. XCII., 1) C'est à ce groupe que se rattache la pierre prismatique à inscription (longueur: 1.80 m, hauteur: 51 cm, épaisseur 19—20 cm) qui fut découverte sur le terrain de l'usine Goldberger¹⁴ (Pl. XCI., 3). Des deux côtés on voit deux prolongements (l.: 23 et 25 cm) ouverts grossièrement et qui sont à 3—4 cm au-dessous du niveau de l'inscription. Sur la surface supérieure étroite de ces prolongements il y a un trou quadrangulaire. L'exécution de cette pierre est la plus simple possible. Il n'y a aucun ornement excepté l'encadrement gravé au-dessus et à gauche de l'inscription. La partie inférieure de la surface est occupée par l'inscription, qui, de plusieurs points de vue, peut être mise en rapport avec la pierre de Fót. D'abord la structure même des deux inscriptions sont identiques. Deuxièmement on peut établir que certains caractères montrent des ressemblances.¹⁵ Troisièmement, toutes les deux appliquent de préférence des ligatures, fait qui ne s'observe point sur les inscriptions pannoniennes du 4e siècle. Ainsi, nous retrouvons sur toutes les deux les voyelles minuscules (o, u) inscrites dans la lettre C, la ligature VS à la fin des lignes, ainsi que la réunion des groupes TR, AT, ME et AD. Toutes les deux pierres furent taillées dans un atelier où, à la différence

se manifesta dans la vie religieuse où l'on fit des efforts pour faire revivre les cultes anciens; dans les arts: comme par exemple dans la peinture murale où on retourne aux traditions des styles italo-pompéiens et orientaux, aux styles à incrustation; et ainsi de suite, dans beaucoup d'autres domaines de la vie matérielle et culturelle.

¹² E. Mahler, Arch. Ért. 29. 1909. p. 239, fig. 4 et p. 331.

¹³ CIL. III. 3576 = *Rómer-Desjardins*, n° 175. [Cf. A. Alföldi, Budapest története (Histoire de Budapest, I. 1942, p. 714). Note d'épreuve.]

¹⁴ I. Páur, Arch. Közl. I. 1859, pé. 221—222, n° XI. — *Gyárfás*, Pannonia őskeresztény emlékei (Les monuments chrétiens primitifs de la Pannonie), 1889, p. 87, note 4. — CIL. III. 3551. — *Rómer-Desjardins*, n° 162. — *Diehl*, ILCV. 3476. — *L. Nagy*, Az óbudai őskeresztény cella trichora a Raktár-utcában (La cella trichora chrétienne primitive dans la rue Raktár), Budapest, 1931, p. 26; id. Pannonia Sacra-p. 64. (Dans ces deux derniers ouvrages l'inscription est citée avec une faute d'impression dans la deuxième ligne: *duenas* au lieu de *advenas*). La pierre en question figure dans une partie de la littérature archéologique comme un côté d'une sarcophage. Cette conception est insoutenable, non pas seulement à cause de la forme et des trous de la pierre, mais elle est aussi infirmée par les circonstances où la pierre fut découverte. Selon Iván Páur: „Elle fut trouvée avec deux sarcophages de grand poids à Ó-Buda en 1855, dans la teinturerie Goldberger, à l'occasion de travaux de fondations...“ Il est très probable qu'on avait découvert un caveau de famille. Les deux sarcophages ne portaient pas, selon toute apparence, une inscription, c'est pourquoi on ne les avait pas mis au Musée [Nous lisons sur la p. 233 du journal du Musée National Hongrois, année 1855: „Samuel Goldberger (a remis au Musée) également une pierre tombale romaine. C'est une inscription de Iulius Herculanus]. Les sarcophages sans inscription s'expliquent facilement, puisque cette inscription fut suppléée par celle de Julius Herculanus, qui fut appliquée à la façade du monument. Nous avons découvert analogue à celle une chambre funéraire de l'époque romaine avancée, dont on peut supposer avec droit l'existence sur le terrain de l'usine Goldberger, tout récemment dans la rue Bécsi.

¹⁵ Les lettres C et D, dessinées avec un arc très large, sont identiques sur les deux inscriptions. Sur toutes les deux, la hampe transversale des lettres E et F est longue, ces deux lettres ne ressemblent pas aux majuscules longues à hampe transversale brèves puis deviennent de plus en plus à la mode dans notre province, au cours de ce siècle. La hampe inférieure de la lettre L est droite, son bout se relève un peu. Par contre, sur la pierre de Fót, les caractères sont en général un peu plus trapus. Le mouvement du s montre plus d'élan, le R est plus près du type cursive et les extrémités des hampes transversales de T sont toujours baissées ce qui ne s'observe point sur l'inscription d'Herculanus.

des autres ateliers de la Pannonie, l'usage très fréquent des ligatures est resté une tradition¹⁶ vivace.

Ces particularités rapprochent les deux inscriptions du point de vue de la chronologie aussi. L'inscription funéraire de l'usine Goldberger fut gravée probablement dans la première moitié du 4e siècle, tandis que le cippe de Calvena dans le deuxième tiers du même siècle. En cherchant de donner une date à ce dernier, nous pouvons attribuer une importance capitale à l'abréviation monogrammatique (à la fin du texte de l'inscription) qui donne le terminus post quem; or cette abréviation ne peut pas remonter au-delà de l'époque de Constantin. C'est à cette même époque que correspond — au moins en Pannonie — le „contenu“ religieux qui est exprimé dans l'inscription. C'est justement ce contenu religieux que nous désirons analyser dans ce qui suit.

Dès le commencement de l'inscription, l'expression *domo securitati[s]* mérite une attention particulière.¹⁷

Dans la langue des inscriptions funéraires, le mot *securitas* signifie l'état exempt de toute peine et ennui et non pas le protecteur personnifié du repos éternel du défunt.¹⁸ Ce n'est pas seulement les formules *d. m. securitatis* des inscriptions païennes qui autorisent cette conception, mais aussi les expressions suivantes de l'épigraphie chrétienne: *fruitur perpetuam securitatem* (sic) (ILCV 3492) et *dormi . . . de tua incolumitate securus* (ILCV 2348).¹⁹ La conception de la tombe comme d'une habitation (*domus*) qui devient de plus en plus générale vers la fin du monde antique, s'adapte très bien à cet ordre d'idées.²⁰ Cette conception est commune à toutes les religions, elle ne peut être rattachée exclusivement à aucun mouvement religieux, cependant c'est surtout dans les croyances orientales qu'elles ont été populaires.²¹ C'est ce qui explique que les inscriptions chrétiennes l'expriment souvent.²² Nous lisons à Aquincum sur un sarcophage du début du 3e siècle: D. M. DOMO AETERNAE ET PERPETUAE SECURITATI, qui exprime une idée identique avec celle de notre inscription.

L'inscription de la pierre de Fót n'a montré jusqu'ici aucun caractère chrétien. Pourtant ce caractère chrétien s'exprime, d'une manière qui ne prête à aucune équivoque, dans l'abréviation monogrammatique de la ligne qui suit la formule finale (Pl. XCII., 2). On peut distinguer clairement au milieu une longue *hasta* verticale, et à la hauteur du premier tiers inférieur de cette *hasta*, une ligne oblique couchée de gauche à droite. La hampe inférieure de cette dernière est déjà détruite, ou plutôt elle fut élargie par l'action de l'eau en un enfoncement plus large, aux bords dentelés. Mais la hampe inférieure fut, originairement aussi, beaucoup plus courte

¹⁶ Sur les inscriptions chrétiennes de Sirmium et de Savaria, les ligatures ne sont employées que très rarement, et elles sont toujours très simples. Nous pouvons dire la même chose de la pierre d'autel de l'époque de Constantin, trouvée à Fenék (*Kuzsinszky, A Balaton környékének archaeológiája = L'archéologie des environs du Balaton*, p. 68, fig. 89) et de l'inscription de Paulus biarcus (*Diehl, ILCV. 518*), etc. — Il n'y a pas de ligature sur les inscriptions funéraires de Pusintulus et de Maximina.

¹⁷ L'amuissement de l's final après les voyelles est un phénomène connu du latin vulgaire. Quelques exemples sont apportés par *E. Diehl, Vulgärlateinische Inschriften (H. Lietzmann, Kleine Texte, 62. 1910) nos 1060, 1373, 1465.*

¹⁸ *Hartmann, PW. — RE. 2 R. III. Hb. 1921, 1003, lignes 42 et ss. — Autre interprétation: I. Ilberg, Roschers, Ausf. Lexicon IV. lignes 21 et ss. — A. Brelich, Aspetti della morte ecc. Budapest, 1937, pp. 62 et ss.*

¹⁹ Cf. encore l'épithaphe en vers de la ville de Rome d'Euthéria de l'an 361 (*Diehl, 3359a*): [*haec aet]herna domus, in qua nunc ipsa secura quiescis corpore . . . .* *Fr. J. Dölger, Antike u. Christentum, I. 1924, pp. 299 et ss.*

²⁰ Voir les inscriptions *domus aeterna, perpetua* dans le *Corpus*, passim. Pour l'interprétation chrétienne v. *H. Leclercq, DACL. IV. 2, 1916, 1443 et ss.*

²¹ *Fr. Cumont, Afterlife in Roman Paganisme. New-Haven, Yale University Press. 1923. pp. 48 et ss.*

²² *V. E. Diehl, ILCV. III. p. 518. — E. Josi, Cimitero cristiano sulla Via Latina (Riv. di arch. crist. 16, 1939. p. 210.).*

²³ *CIL, III. 6463 = Römer-Desjardins, n° 211.*

que la supérieure. Cela vaut la peine d'insister sur ce petit détail, parce qu'une autre trait, perpendiculaire à la précédente, et se dirigeant de droite à gauche en bas, a laissé une faible trace là où il sectionne, la hasta verticale, tout comme la ligne oblique précédente, au premier tiers inférieur. Mais à gauche de la *hasta* verticale, le trait ne continue pas et les traces clairement perceptibles du ciseau montrent la surface intacte, — simplement travaillée au ciseau de la pierre. En somme, il y a, au milieu de la ligne inférieure, un signe en forme de X, dont la hampe gauche d'en bas manque, et la hampe droite inférieure est plus courte que celle d'en haut. Au point d'intersection des hampes il y a un I. L'observation de l'inscription sur la pierre même nous a convaincu qu'il ne peut point s'agir du signe de la *crux decussata*. Cette forme du signe qui ne fut employé pas exclusivement avec une signification chrétienne (la croix de St-André)²⁴ est formée par le croisement de deux lignes obliques à leur point de bissection, *in speciem Graecae X litterae*, selon l'expression identique de *Columella* (III. 3, 12) et de *Hieronymus*, Comm. in Hier. c. 31.²⁵ Cependant dans notre abréviation, il y a une hasta verticale aussi. Le tout ne peut être autre qu'une forme imparfaite du monogramme du Christ, composé de l'iota et du khi.

La forme Ikhi, de même qu'un autre monogramme du Christ est employée par les chrétiens dès avant l'époque de Constantin.²⁶ A partir du règne de Constantin le nombre des documents concernant ce monogramme devient de plus en plus grand. Cependant la forme Ikhi n'est pas employée aussi fréquemment que l'autre qui est très populaire. Elle se retrouve plutôt sur de menus objets d'art (anneaux, plaques de bronze), et sur le discus des lampes que sur des monuments en pierre.²⁷ En Pannonie aussi c'était surtout le premier groupe qui fut représenté parmi les trouvailles découvertes jusqu'ici.²⁸ Toutes les deux formes du monogramme sont employées depuis les temps de l'Église primitive jusqu'au haut moyen-âge, et ainsi aucune ne peut servir de base d'une détermination chronologique.

A droite et à gauche de Ikhi, le marbrier avait gravé deux lettres de l'alphabet grec, le Phi et le Dzéta, deux sigles dont l'interprétation n'est point douteuse;²⁹ ils ne peuvent signi-

²⁴ Elle est d'ailleurs rare dans l'épigraphie chrétienne. Diehl n'en connaît qu'à peine 10 exemples. Fr. J. Dölger s'en occupe également (IXΘΥΣ I, pp. 384 et ss.) En Pannonie le *signe X* se retrouve sur la table des privilèges de Brigetio (*St. Paulovics*, Arch. Hung. XX. 1936. Pl. IV. fig. Ia.). Cependant son interprétation la plus probable est X(ριστος). [W. Seston, Mélanges Fr. Cumont. 1936. pp. 375 et ss. Byzantion. XII. 1937. pp. 477 et ss., T. Nagy, A pannoniai kereszténység története (L'histoire du christianisme de Pannonie) pp. 79—80.]. — C'est de la même sorte que nous pouvons interpréter le signe X d'une des inscriptions de Siscia (ILCV. 1686.).

²⁵ Leissner, v. au mot decusso, Thesaurus lingae Latinae V., et H. Leclercq, DACL. III. 2. 1913. colonne 3061.

²⁶ V. Fr. J. Dölger, IXΘΥΣ, 1928. pp. 361 et ss. Les documents ramassés par Dölger rendent peu motivé le scepticisme de Sulzberger (Byzantion, 2, 1926. pp. 357 et ss.). — V. encore J. P. Kirsch, Genava. III, 1925, p. 116; H. Leclercq, au mot „Chrisme“ dans DACL. III. 1, 1911: colonnes 1481 et ss.; VII. 2, 1926, colonne 2462 et ss.

²⁷ Le Corpus de Diehl n'en connaît qu'à peine deux douzaines contre plusieurs milliers de monuments portant le monogramme .

²⁸ Ainsi sur le discus d'une lampe de Brigetio et de Siscia (L. Nagy, Pannonia Sacra, p. 86 fig. 51; p. 108, fig. 69), sur une anneau (ibid. p. 182, fig. 76) et sur une fibule dorée inédite, trouvée à Siscia et déposée au le Musée Municipal de Szeged.

²⁹ Les études de Fr. J. Dölger (Die Sonne d. Gerechtigkeit u. d. Schwarze (Liturgiegeschichtl. Forschungen, H. 2. 1919), pp. 101 et ss. — Sol Salutis² (Liturgiegeschichtl. Forsch. H. 4—5. Münster in Westfalen. 1925), surtout pp. 385 et ss. — Sonne und Sonnenstrahl als Gleichniss i. d. Logos-theologie d. christl. Altertum (Antike u. Christentum I. 1929. pp. 274 et ss.). — Lumen Christi (Antike und Christentum, V. 1936. pp. 1 et ss.) me dispensent de prouver, combien les notions de la lumière et de la vie sont inséparables du Christ. Ces notions jouent, comme on sait, dans l'Évangile de Jean, où les paroles du Christ (8, 12): ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου; et 11, 25: ἐγώ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ ont servi de base à toute théologie de la vie et de la lumière de plus tard. — Voir encore: W. Bousset, Kyrios Christos² (Forsch. z. Relig. u. Lit. d. Alten u. Neuen Testament. N. F. 4. Göttingen. 1921. pp. 174 et ss.), R. Bultmann, Ztschr. f. ntl. Wiss. 24. 1925. p 101 et les commentaires modernes.

fier, vu qu'ils entourent le monogramme du Christ, que les mots $\Phi(\Omega\Sigma)$ et $Z(\Omega H)$.³⁰ Nous ne possédons pas encore de preuve archéologique de l'usage de cette formule sur le territoire du christianisme de langue latine avant le 6e siècle.³¹ En Orient par contre, son emploi est très fréquent à partir du 4e siècle. Elle fut appliquée de deux manières. La première forme consiste à écrire les premières et troisièmes lettres de la formule autout de la

Z
croix: $\Phi + \Sigma$.
H

Les plus anciens documents qui portent cette forme du monogramme proviennent du 6e siècle de la Syrie.³² C'est de là qu'elle parvient sur l'archipel de la mer Égée,³³ dans les Balkans³⁴ et en Italie.³⁵ Dans un autre schème les deux mots de la formule sont placés perpendiculairement l'un sur l'autre, en forme de droix (souvent ils sont placés dans les branches

Φ
de la croix):³⁶ $Z \omega H$ C'est la Syrie qui est la véritable patrie de ce schème, cette région
Σ

a fourni des trouvailles datées du 4e siècle, portant cette formule. Une donnée de Dölger³⁷ mérite notre attention: les chrétiens de Syrie avaient dessiné, comme apotropaion, ce schème sur le jambage extérieur de leur porte. En Égypte aussi, cette formule fut si connue au IVe et au Ve siècles, que les écoliers coptes l'ont inscrite dans leurs cahiers au milieu de leurs devoirs.³⁸ Outre l'Égypte et la Syrie, c'est la Russie du Sud et les Balkans, situés sur les confins des pays de langue grecque, qui nous ont fourni quelques exemples qui prouvent la connaissance de la formule en question.³⁹

³⁰ Cette formule fut étudiée du point de vue sémasiologique et d'une manière très approfondie par R. Bultmann, au mot $\phi\omega\varsigma$: G. Kittel, Theolog. Wörterbuch, II. Stuttgart, 1935. col. 833 et ss. Nous sommes renseignés dans le même ouvrage sur l'histoire de la signification du mot $\zeta\omega\eta$. L'étude de G. P. Wetter, (Phos. Uppsala, 1915) n'est pas satisfaisante justement du point de vue chrétienne. — D'ailleurs, ces deux notions figurent souvent et dans la littérature antique et chez les écrivains chrétiens, comme hendyadis. Il est cependant intéressant de remarquer que, parmi les commentaires anciens de l'Évangile de Jean, c'est l'unique Comm. in Joann. (MSG. XIV. col. 141 et ss.) d'Origène qui insiste sur l'identité de la lumière et de la vie. Le commentaire de Cyrille est de la théologie pastorale, d'aspect dogmatique (MSG. LXXIII. 111 et ss., 773 et ss., LXXIV. col. 48—9); tandis que celui d'Augustin (Comm. in Joann. Ev. — MSG. XXXV. col. 1387—8, 1654, 1753 et ss.) a une tendance polémique contre le manichéisme.

³¹ Mais naturellement, le christianisme de langue latine connaît aussi la corrélation: Christ lumière et vie. Voici quelques exemples: ILCV. 63B: *luce nova frueris, lux tibi Christus adest*. — Un très vieux texte d'acclamation dans un manuscrit du Vatican: *Christus vincit, lux, via et vita* (DACL. IX. 2, 1930. col. 2700. Leclercq). — Les épithètes *lux* et *vita* figurent aussi parmi les „*cognomina Domini*“ destinés à servir dans des disputes théologiques. Les matériaux sont publiés par Diekamp: *Doctrina Patrum de incarnatione Verbi. passim.*, E. v. Dobschütz, *Das Decretum Gelasianum*. pp. 242 et ss. Sur les pères de l'Église voir les ouvrages de Dölger cités plus haut.

³² Voir des exemples dans E. Peterson, ΕΙΣ ΘΕΟΣ (Forsch. z. Relig. u. Lit. d. Alten u. Neuen Testaments. N. F. 24. 1926) p. 39.

³³ H. Bulle, *Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu* (Ath. Mitt. 59. 1934), p. 226, fig. 27, et H. Zeiss, *Serta Hoffilleriana*. Zagreb. 1940. p. 98, fig. 1.

³⁴ O. M. Dalton, *Catalogue of early Chistian Antiquities* London. 1901. p. 115, nr. 586.

³⁵ Ferrement de ceinture lombard ancien de Taormina: N. Åberg, *Die Gothen u. Langobarden i. Italien*. 1923. p. 119, fig. 234.

³⁶ Quelques exemples: sur le portail d'une église syrienne bâtie au milieu du 6e siècle (Ztschr. d. deutschen Palaestina-Vereins. XXII. 1900. p. 97.). — Une cassette en bois d'origine orientale dans le trésor *Sancta Sanctorum* de Latran (DACL. IX. 2, col. 2698). — D'Aphrodisias, sans détermination plus exacte (Th. Reinach, *Rev. d. Études Grecques*. XIX. 1906. p. 297). — D'autres exemples: E Peterson, op. c., ibid.

³⁷ Fr. J. Dölger, *Sol Salutis*,² pp. 389—390.

³⁸ C'est un manuscrit relié de neuf tablettes de bois du musée des Musées d'État de Berlin qui nous a conservé un tel cahier d'écolier: Plaumann. *Amtliche Berichte*. 34. 1912—3, col. 217. — O. Wulff (Beschreibung altchristl. Bildwerke. nos 1003, 1399) mentionne deux pierres funéraires égyptiennes qui sont ornées de cette formule.

³⁹ Une croix pectorale de Pantikapaion: O. M. Dalton, *A gold pectoral cross* (Mélanges offerts à M. Schlumberger. Paris, 1924. p. XVII, fig. 1). — Cachet: O. Wulff, op. c., n° 1437. — Il est intéressant de remarquer qu'à l'Université de Berlin, on a remis un anneau orné du monogramme en question aux docteurs

Nous ne rencontrons que rarement un emploi de forme différente de cette formule. Nous pouvons mentionner les *dipinti* d'une des chambres sépulcrales de Kolonijeh (près de Jerusalem) où les deux mots sont écrits l'un à côté de l'autre: [Φ]ως Ζ[ω]ή.⁴⁰ Ensuite un anneau d'argent du Musée d'Athènes⁴¹ — et enfin la pierre de Fôt. Nous devons insister, à propos de cette pierre, sur le fait que notre formule n'est jamais réunie sur des pierres funéraires ni sur d'autres monuments à Ikhi, et, en général à quelque autre monogramme du Christ. Mais ce n'est pas l'unique intérêt de la pierre tombale de Fôt du point de vue de l'archéologie chrétienne générale; sa date aussi en fait un monument très important. Elle peut être datée au deuxième tiers du 4e siècle et ainsi elle est un des plus anciens documents épigraphiques de l'emploi de la formule: φως ζωή.

Quelle est la signification des sigles qui enferment le signe Ikhi sur la base de la pierre funéraire de Fôt? Dölger, puis Peterson ont signalé (l. c.) la signification apotropaïque de toutes les formes de cette formule, signification qui caractérise aussi le monogramme du Christ.⁴² Selon une conception qui prend ses origines dans l'église primitive et qui reste en vigueur pendant tout le moyen âge, les démons malfaisants sont mis en fuite par le nom et par toute abréviation monogrammatique du nom du Christ (p. ex. ΙΧΘΥΣ). Les monogrammes de différents types, qu'on observe sur les pierres funéraires, servent à éloigner, par la force mystérieuse du nom du Christ, les démons malins de la tombe dans laquelle, selon une croyance très répandue, le défunt demeure.⁴³ La tombe d'Aquincum est également un *domus*, dont la sécurité est garantie par le monogramme et la formule prophylactiques. C'est une conception de l'existence „postmortelle“ différente que celle qui se manifeste dans les épitaphes qui souhaitent une vie éternelle au défunt. Selon la première conception l'important est que la dépouille mortelle du défunt jouisse de l'état de *securitas* jusqu'à la résurrection du corps.⁴⁴ C'est cet état de tranquillité, si important du point de vue de la béatitude d'après le jugement dernier, que l'on veut assurer par les signes magiques. Car il est indubitable que les formules gravées sur les murs extérieurs des chambres funéraires, tout comme les amulettes⁴⁵ et les textes magiques cachés dans des étuis cylindriques (*capsulae*) déposés dans les tombes, se rattachent en dernière analyse aux formes inférieures de la religiosité, à la magie, qui, pendant l'époque impériale, fleurissait surtout en Syrie et en Égypte,⁴⁶ dans ces provinces justement où la formule de la pierre de Fôt a pris son origine. Le christianisme orthodoxe s'est toujours opposé à toute espèce de magie,⁴⁷ mais il a toujours reconnu et pratiqué l'exorcisme: l'éloignement et l'expulsion des

en théologie, le jour de leur réception. Selon l'aimable communication de M. Fr. Gerke cet usage est resté en vigueur jusqu'aux années 1930.

⁴⁰ E. Peterson, o. c. p. 38. De même sur l'une des fresques de la chapelle chrétienne d'Assiut en Égypte (J. G. Herzog v. Sachsen, Röm. Quartalschr. 27. 1913. p. 78 et fig. 2).

⁴¹ O. M. Dalton, Catalogue etc. p. 25, n° 153; l'inscription de l'anneau est: Φ / Ζ ω Η / C.

⁴² Fr. J. Dölger, Sphragis. 1911. — Die Sonne d. Gerechtigkeit u. d. Schwarze. 1919. pp. 19 et ss. (A. Alföldi, Olasz Szemle. 6. 1942. pp. 812—813. Note d'épreuve).

⁴³ Nous ne faisons que renvoyer à un passage célèbre de saint Augustin (Enarrat. in Psalm. XLVIII. MSL. XXXVI. 554) où l'évêque d'Hippone reprend un riche qui s'est fait bâtir une sépulture pompeuse, croyant, qu'après sa mort, il y vivra éternellement.

⁴⁴ C'est comme une condition préalable à l'état du repos dans la tombe, de la *requies*, qu'on inscrit si souvent sur les pierres funéraires. ILCV. III. colonnes 397—8.

⁴⁵ V. leur publication et interprétation dans l'étude de Giglioli (Bull. Com. LVI. 1928; pp. 5 et ss.

⁴⁶ Fr. Cumont, Die orientalischen Religionen. Leipzig-Berlin, 1931. pp. 167 et ss., 301 et ss. De sa bibliographie très riche insistons sur l'étude de Bertholet; Das Wesen d. Magie (G. G. N. 1927, pp. 1. et ss.).

⁴⁷ Ignatius, Ep. ad. Ephes. 19,3 (Funk. 188): Avec le Christ: ἐλύετο πᾶσα μαγεία... — Ep. Barnab. XX. 1 (Funk. p. 56). — Tertullien, de anima 57 et ss. (Hartel, 391 et ss.). L'attitude du gnosticisme est différente (Cf. p. ex. G. Anrich, Das antike Mysterienwesen. 1896. pp. 160 et ss.). Pour les détails voir DACL. au mot „Magie“.

démons malfaisants.⁴⁸ Or, cet usage fut considéré, même du côté du paganisme, comme une forme de la magie négative.⁴⁹

S'il est vrai que l'interprétation prophylactique du nom du Christ et de ses différentes abréviations monogrammatiques était très répandue parmi les chrétiens primitifs,⁵⁰ une question reste toujours à élucider, à savoir: par quelles voies cette formule magique (le phi et le dzéta combinés à Ikhi), caractéristique des confins orientaux des provinces méditerranéennes, est parvenue aux régions lointaines du Danube. En essayant de répondre à cette question, nous devons rappeler que la chrétienté de la Pannonie du Sud-Est, à laquelle appartenaient la defunte de Fót et sa mère, avait des rapports très étroits avec les provinces mentionnées plus haut.⁵¹ Ceci n'est point surprenant, puisque, dans les églises de la *Pannonia Secunda*, ce furent les pontifes d'origine orientale qui ont joué, pendant le règne de Constantin et les quelques dizaines d'années qui suivaient, un rôle prépondérant (Euthérius, Photeinos, Germinius). Et on sait d'autre part que l'origine pannonienne de Valens et d'Ursacius ne les a pas empêchés d'entretenir des relations très intimes avec les églises de Syrie et d'Égypte. Mais les chrétiens de l'Orient pouvaient atteindre notre province dans les cadres des mouvements démographiques naturels aussi. Nous pouvons citer l'exemple de Basilianos, commerçant (πραγματευτής) venu de l'Orient, qui est mentionné par une inscription grecque oubliée de Sirmium.⁵²

Nous avons voulu montrer, dans ce qui précède, que la piété syrienne et des provinces voisines a eu d'innombrables possibilités d'expansion vers la vallée du Danube au cours du 3e tiers du 4e siècle. Mais il y a des phénomènes beaucoup plus considérables qui démontrent clairement que certaines formes de la dévotion chrétienne de la Syrie a trouvé effectivement un chemin dans les régions sud-est de notre province. Un de ces phénomènes est l'arianisme, cette tendance théologique qui a développé les traditions de l'école d'Antioche.⁵³ Introduit en Pannonie, l'arianisme est toujours resté en rapport avec les églises des environs d'Antioche, de la Syrie et de l'Asie Mineure. Les rapports entre ces provinces éloignées et les régions sud-est de la Pannonie sont illustrés par le fait que le culte de Timothée et des sept vierges, martyrs qui furent particulièrement vénérés à Antioche, se retrouve dans l'église de Sirmium dès le milieu du siècle.⁵⁴ Il va de soi qu'à côté des formules théologiques subtiles et la vénération de certains martyrs, les croyances caractéristiques des formes primitives de la dévotion aussi ont trouvé leur chemin de la Syrie dans la Pannonie du Sud-Est. Les chrétiennes d'Aquincum d'origine des environs de Sirmium se sont fait graver sur leur pierre funéraire les signes qui éloignent les démons malfaisants.

⁴⁸ V. l'étude fondamentale de *Fr. J. Dölger*: *Der Exorzismus* (Studien zur Gesch. u. Kultur d. Altertums. III. 1/2. 1909) passim.

⁴⁹ *Celsus*, C. Christianos (Origenes, I, 6). — *A. D. Nock*, *Conversion*. Oxford, 1933. p. 104. — *Theodoretos*, évêque de Kyros en Syrie, s'est vu obligé de protester contre un tel rapprochement dans un de ses ouvrages conservé sous le nom de *Iustinus* (Quaestiones et responsiones ad orthodoxos. Quaest. XIV. *MSG*. VI. colonnes 1269 et ss.).

⁵⁰ L'étude intéressante de *C. Wendel* (*Das Rotas-Quadrat in Pompeji*. — *Ztschr. f. d. ntl. Wiss.* XL. 1941 (1942), pp. 138—151) prouve que les chrétiens primitifs de Rome et d'autres régions croyaient à la puissance maligne des démons, et même ils employaient, dès le 1er siècle, des formules magiques pour les éloigner.

⁵¹ Pour les détails v. *T. Nagy*, *A pannoniai kereszténység története* (L'histoire du christianisme de Pannonie), Diss. Pann. II. 12. 1939, pp. 96 et ss., 103 et ss. 141 et ss.

⁵² L'inscription fut déjà publiée, mais fautivement par *Fr. Kenner*, *Mitt. d. k. u. k. Central-Comm.* XIV. 1869. pp. LII—LIII. Je m'occuperai de cette table funéraire — dont M. le professeur *R. Eichler* a eu l'obligeance de me passer la photographie — à une autre occasion et d'une manière détaillée.

⁵³ V. p. e.: *DTC*. I. 1903, col. 1791 (*X. Bachelet*), *A. Harnack*, *DG*. II.⁴ Leipzig, 1909, pp. 195 et ss., *A. d'Alès*. Le dogme de Nicée. Paris, 1926, p. 38, *G. Bardy*. Recherches sur S. Lucien d'Antioche et son école. Paris, 1936, passim, *E. Ivánka*, *Theologia* III. 1936. pp. 130 et ss.

⁵⁴ *D. G. Morin*, *Studien u. Mitteilungen d. Benediktinerordens*. 1936. pp. 296 et ss. — *T. Nagy*, o. c. pp. 61, 195.

Mais la pierre de Fót est un document très important du christianisme d'Aquincum, de point de vue de l'histoire de l'expansion de la religion chrétienne aussi. Elle prouve, comme l'inscription à peu près contemporaine de l'usine Goldberger, que, dès la première moitié du 4e siècle, la religion chrétienne fut introduite dans la ville militaire et les premiers adeptes du nouveau mouvement religieux furent les femmes, les proches des soldats. La pierre de Fót corrobore encore ce que nous avons exposé dans un autre ouvrage,⁵⁵ que la religion du Christ s'est répandue surtout de la Pannonie du Sud-est, qui fut christianisée le plus tôt et de la manière la plus radicale, dans les régions situées sur les bords du Danube de la province *Valeria*. Dans l'ouvrage cité (n. 51), nous avons rappelé que les mouvements démographiques naturels ont joué un rôle très important dans l'expansion de la nouvelle religion. La pierre de Fót fournit une illustration intéressante à cette constatation. Les chrétiens originaires des régions situées entre Sirmium et Cibalae, en s'établissant en Aquincum, apportent avec eux certaines particularités de la piété chrétienne qui ont caractérisé la vie religieuse d'une partie des chrétiens de la Pannonie du Sud.

Aquincum, 1941.

TIBOR NAGY.

⁵⁵ T. Nagy, op. c. p. 213 et ss.

AZ AVAR NYÍLHEGY.

Az avar harcos-sírok leggyakoribb mellékletei a nyílhegyek. Bár ezek külső formájukban egymástól igen eltérőek, egyben azonban megegyeznek, hogy túlnyomórészen háromszárnyúak.

Leletkörülményeik és darabszámuk változóak. Nemcsak egy-egy példányban, hanem többedmagukkal, sőt kötegben is kerülnek napvilágra. A nyílhegyköteg a tegez tartalmát adja meg.

A nyílhegyváltozatok között a legszokatlanabb külsejűek az eléggé gyakori előfordulását, csapott hegyű példányok, melyeknek szárnylemezei egy-egy köralakú nyílással vannak áttörve. A nyílhegyszárnyak áttörését helytelenül füttyülésre vonatkoztatták, sőt az ellenséghez átlőtt levelek rögzítését is összefüggésbe hozták a köralakú nyílásokkal.¹

A füttyülő nyíl arra a célra szolgált, hogy vadászat vagy harc idején a vezér a lövés irányát kíséretének megadja. A kínai források már a Krisztus előtti időkből nyújtanak adatot a füttyülő nyílnak az ázsiai húnok által történt használatáról.

Mo-tun füttyülő nyilakat készített, lovas ijjász kíséretének parancsot adott, hogy mindannyian egyszerre lőjjenek arra a tárgyra, amelyre ő füttyülő nyílat kilövi; amelyik azt nem tenné, azonnal lefejezteti.

Egy alkalommal, egyik legszebb paripájára lőtte füttyülő nyílat és azokat, akik nem mertek a paripára lőni, lefejeztette, ugyanúgy, mint akik egy alkalommal Mo-tun legkedvesebb feleségére nem mertek ily módon rálőni. Röviddel rá Mo-tun vadászat alkalmával füttyülő nyíllal a nagykirály (san-yü, De Groot átírásában tan-hu) díszparipájára lőtt és kísérete kivétel nélkül vele lőtt. Mo-tun most már tudta, hogy megbízhat lövészeiben. Ily módon sikerült egy vadászat alkalmával füttyülő nyíllal apját is lelővetnie.²

Ha megvizsgáljuk a gyűjtemények csapottvégű nyílhegyeit, úgy találjuk, hogy szélességük 25—40 mm között váltakozik, a szárnyak hossza 22—70 mm és vagy az alsó szintjük is egyenes levágású (I. kép, 1), a felső szinttel párhuzamos, vagy pedig félköríves lekerekítéssel megy át a tuskébe (I. kép, 2).

A szárnyak alsó negyedében találjuk a köralakú nyílásokat, átmérőjük 4.5—6 mm között váltakozik. Kivételt képez az Iszkaszentgyörgyről (Székesfehérvári Múzeum) származó példány, nyílásának átmérője 13 mm.

Ismerünk olyan nyílhegypéldányt is, amelynél a szárnyak felső szintje kiszélesedik, az oldalélek egymással nem párhuzamos egyenesek, hanem homorú ívű vonalvezetésűek (Dévényújfalu, 804. sz. sír, Szlovák Nemzeti Múzeum, Pozsony).

¹ Cs. Sebestyén Károly, A magyarok ijja és nyila. Szeged 1933, 37. l.

² J. J. M. De Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. I. Berlin u. Leipzig 1921, 49—50. l.

A dévényujfalusi temető leletei között feltűnően nagy számmal fordulnak elő a csapottvégű, áttört szárnyú nyílhegyek. A 116. sz. sírban talált nyílhegykötegben a csapottvégű példányok, a 784. sz. sírban kétszárnyú nyílhegyekkel fordulnak elő. Az e sírban talált 5 darab nyílhegy mind áttörtszárnyú, illetve nyílásos.

Véleményem szerint a csapottvégű, nyílásos nyílhegyeket gyújtási célokra használták fel, mégpedig olyan anyagok felgyújtására, ahol nem volt szükséges a nyíl befúródása a felgyújtandó anyagba vagy tárgyba. Ugyanis a nyílhegy befúródásakor a szárnyai közé kötözött égő anyag elfojtódott. Ezzel a feltevessel számolva, a csapottvégű nyílhegyek olyanféle dolgok felgyújtására voltak alkalmasak, mint ellenséges legelő, erdő avarja, esetleg gyúlékony anyagú kunyhó, lakóházfedés, csónakon szállított szalma, takarmány stb. Sebestyén idézett munkájában kétségbevonja ezen nyílhegytípusoknak gyújtó rendeltetését.³

A nyílhegyek végét azért csapták le, hogy ne hatolhasson be a felgyújtandó anyagba, esetleg talajba, másrészt a gyújtóanyagot, gyantába vagy szurokba mártott kócot, csepűt a szárnyak tetején áthajtva helyezték a szárnyak közé. Így tehát a szárnyak egyenesre vágott felső szintjéről a gyújtóanyag a nyíl repülése közben nem csúszhatott le.

A befúródás meggátlását látjuk fokozni az előbb említett Dévényujfalu 804. sz. sírjából előkerült példánynál (I. kép, 3.) és a Veszprémi Múzeum egyik nyílhegyénél, amelyeknél a szárnyak felső szintje kiszélesedik. A dévényujfalusi példány szárnyának szélessége alul 82 mm, felül 38 mm-re bővül. A szárnyak hossza 36 mm, a nyílások átmérője 5 mm. A nyílhegy-szárnyak ily módon való kiszélesítését nyilván a befúródás elleni biztosításnak tekinthetjük.

Ha megvizsgáljuk a nyílhegyek köralakú nyílásait, arra a megállapodásra jutunk, hogy a kb. 2 mm vastag szárnyakba fúrt nyílás repülés közben nem adhat füttyülő, sivító, vagy sziszegő hangot. Füttyülő, sivító hang csak akkor képződhet, amikor egyik végen lezárt mélyebb üregű tárgy repül nagy sebességgel. A keleti népek ma is használt füttyülő nyíla végére fagolyó van erősítve, amelybe ferde irányban haladó csatorna van fúrva.

Eldönti a nyílás céljának kérdését a dévényujfalusi 116. sz. sír nyílhegypéldánya. A nyílások ezen nem a szárnyak alsó szintjébe vannak vágva, hanem az oldalélek közepébe; a nyílások nem zárt köralakúak, hanem csupán nyitott félköralakúak (I. kép, 4.). Nyilvánvaló tehát, hogy itt az élek félköralakú bevágásai arra szolgáltak, hogy a szárnyak közé helyezett gyújtóanyagot lekötő zsinór, vagy háncs lecsúszását megakadályozzák. Tehát a köralakú nyílások is a kötőanyag befűzésére szolgáltak. Ezen utóbb említett dévényujfalusi nyílhegy egy másik csapottvégű és két hegyes nyílhegygel együtt kötegben került elő.

A kilövés előtt meggyújtott, illetve izzásba hozott gyújtóanyag repülés alatt lángra lobbant, leesésekor felgyújthatta a gyúlékony környezetet.

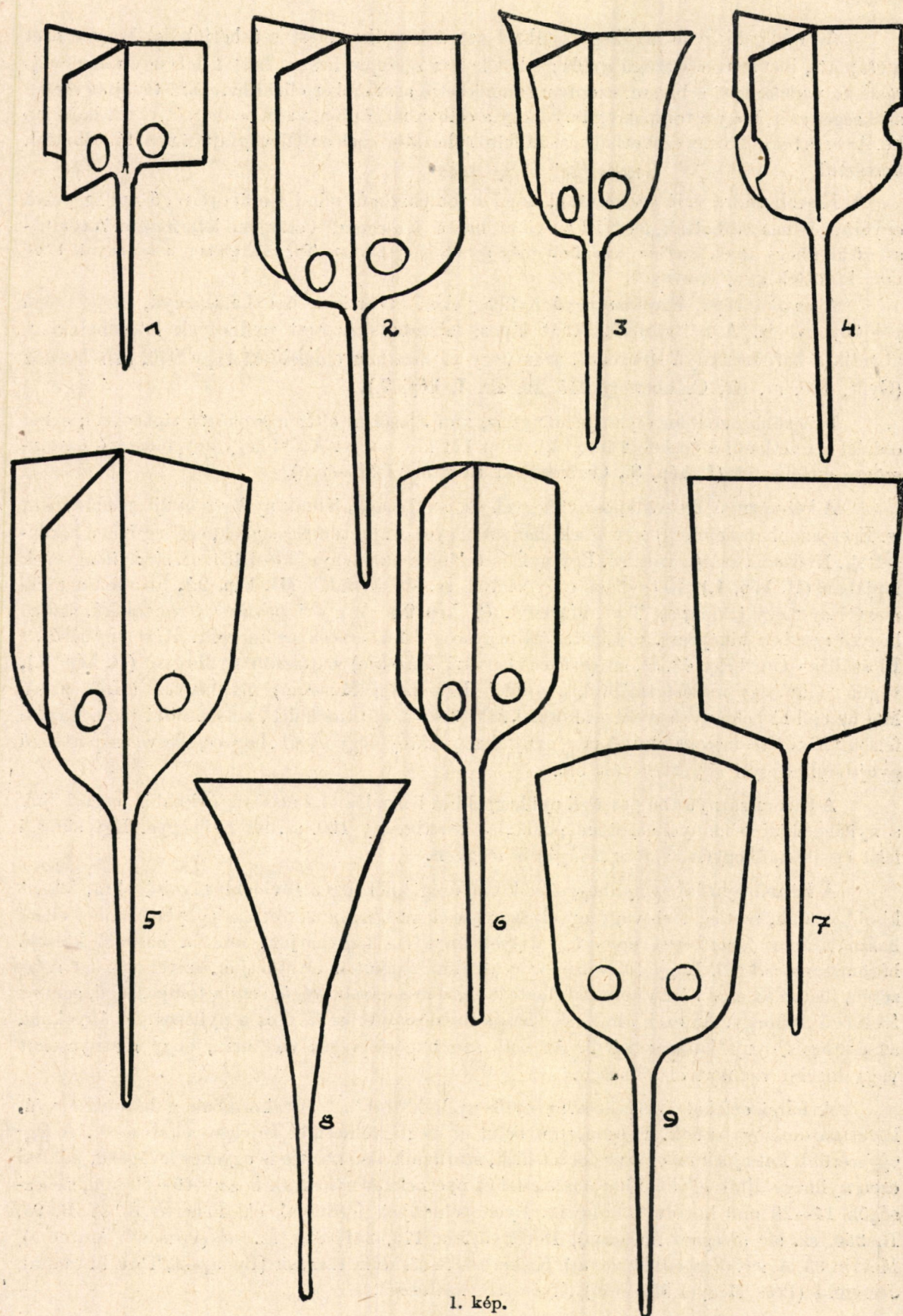
Csapottvégű gyújtónyílhegyek hazánkban több helyen kerültek elő, így például Győrött, Fehértón, Csákberényben, Cserkuton, Veszprémben, Tiszaderzszen stb. Nyílás nélküli példányt ismerünk Gyódról (Pécsmegyei Múzeum) és Győrből, a 160. sz. sírból.

Az iszkaszentgyörgyi avar temetőből és a csákberényi 365. sz. sírból származó (I. kép, 5) (Székesfehérvári Múzeum), továbbá az alpári (Kecskeméti Múzeum), alsógelléri (Budapest, Tört. Múzeum) gyújtónyílhegyek annyiban térnek el a fentebb tárgyaltaktól, hogy nem csapottvégűek, illetve egyenes levágásúak, hanem tompaszögű hegyben végződnek. Ezeknél a példányoknál az előbb tárgyaltakhoz viszonyítva a szárnyak megszélesedését is megfigyelhetjük.

Eltér ettől az utóbb tárgyalt típustól a dévényujfalusi 824. sz. sír nyílhegye, a szárnyak felső vége itt már nem tompaszögű, hanem íves levágással zárul (I. kép, 6.). A tompaszögű, felső végű nyílhegyek között is találunk nyílás nélküli példányokat (Csákberény, Iszkaszentgyörgy, Üllő).

³ Sebestyén, i. m. 37. l.

1. kép.

Az eddig tárgyalt nyílhegyfajtákról azt a következtetést szűrhetjük le, hogy ezeket a csapott-, illetve tompaszögű nyílhegyeket kettős szerepre használhatták fel, úgy mint gyújtásra és vadászatnál sebzésre, azonban semmiesetre sem ember elleni harcban. Gyújtás esetén szükséges volt, hogy a tompaszögű nyílhegy a célban megálljon, vagy pedig mélyebbre hatoljon be. Az erős bőrből, vagy szövetből készült felső ruházaton ezek a nyílhegyfajták nem fúródhattak keresztül.

Kisebb vadra való vadászatnál mind a tompaszögű, mind a csapott végű nyílhegyeket egyaránt felhasználhatták, mert itt a nyíl ütőhatása is elegendő volt a vad leterítésére. A tompaszögű nyílhegy ilyen esetben azonban még sebet is ejthetett. Természetesen a szárnyak közé nem kötöttek gyújtóanyagot.

A csapottvégű, háromszárnyú nyílhegyeken kívül ismerünk kétszárnyú, csapottvégű példányokat is. A kétszárnyú, tehát lapos, lemezből készített nyílhegyek körvonalukban követik a háromszárnyú típusokat, azaz vagy párhuzamos oldalélűek, vagy felül kiszélesedők (Győr, 160. sz. sír, Csákberény 245. sz. sír. I. kép, 7.).

Ismerünk azonban olyan példányt is, ami külsőben eltér a szokásos típusoktól; a két oldalél közvetlenül a tüskéből indul ki, mint két konvex ív. A nyílhegy egyenlőszárú háromszögre emlékeztet (I. kép, 8., Csabrendek, Keszthelyi Múzeum).

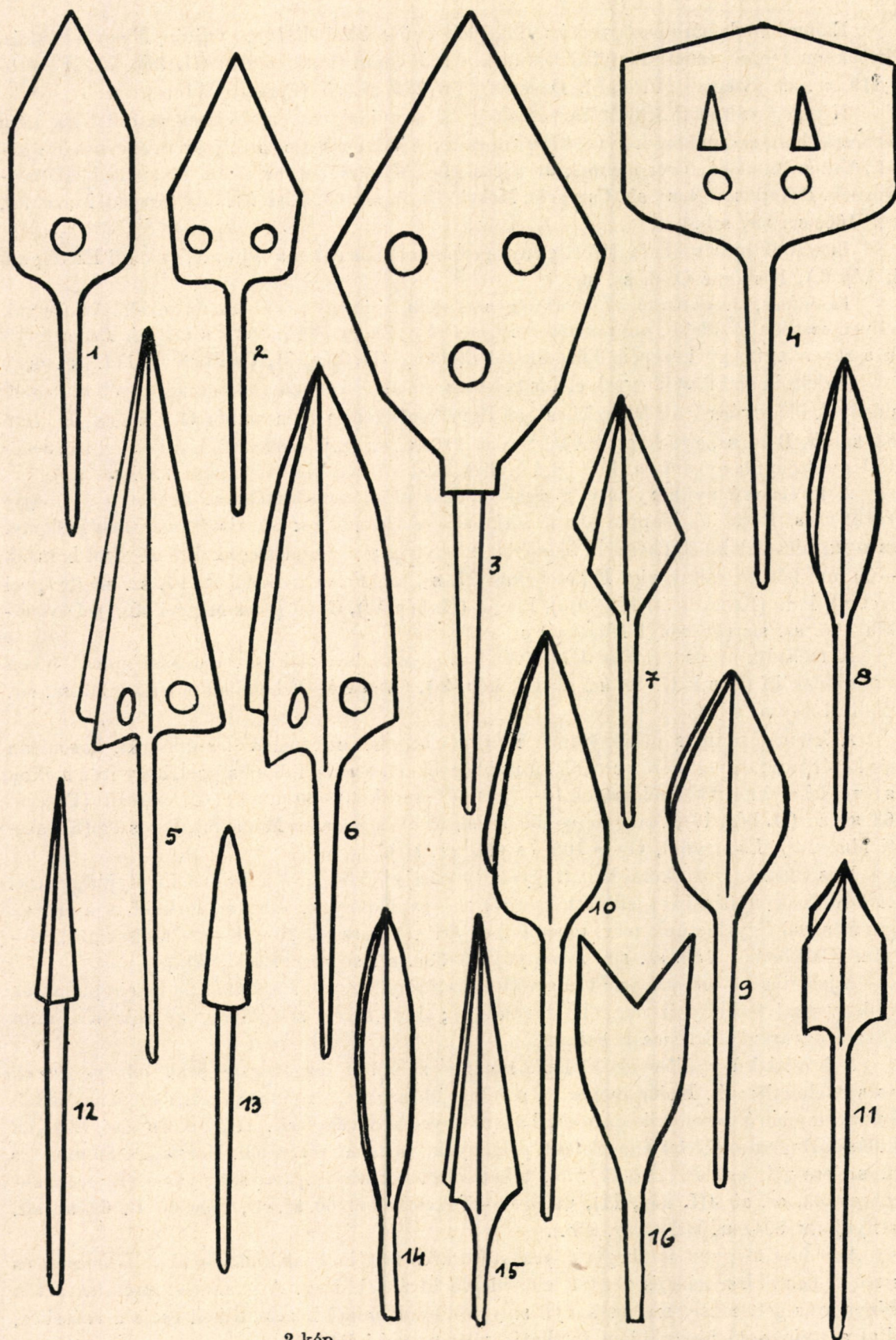
A kétszárnyú, illetve lapos nyílhegyek csoportjában találunk nyílászós gyújtópéldányokat is. Ezek azonban nem csapottvégűek, hanem hegyes- vagy tompaszögűek, esetleg ívben kiképzettek. Nyílászósok száma változó. Egy nyílászóst találunk a dévényuifalusi 784. sz. sír nyílhegyének lapjában (II. kép, 1.). Kétnyílászós a győri 752. sz. sírban talált (II. kép, 2.), továbbá a pilismaróti nyílhegy (Budapest Tört. Múzeum. (I. kép 9.)) A győri példány ötszög alakú, csúcsa hegyes szögben kiképzett, a pilismaróti négyszög alakú, csúcsa pedig ívelt. Háromnyílászós az Előszállás—Öreghegy 43. sz. sír (Székesfehérvári Múzeum) hatoldalú nyílhegye (II. kép 3.), végül pedig négy nyílászóst találunk a somlói (Keszthelyi Múzeum) nyílhegyen (II. kép 4.). Míg az előbbi példányok nyílászósai köralakúak, 3—6 mm átmérőűek, a legutóbbi nyílhegy két felső nyílászós háromszög alakú. A dévényuifalusi példány négy másik, hegyes, illetve csapottvégű gyújtónyílhegygel együtt került elő.

A háromszárnyú tompaszögű nyílhegyekhez hasonlóan a kétszárnyúaknál is megtaláljuk a nyílászós nélküli példányokat, ilyen például a Csákberény 150. sz. sír nyílhegye. Egy sümegi lelet egyik nyílhegyén az íves levágás is megvan.

A kétszárnyú lapos nyílhegyeket könnyűségüknek fogva rövidebb távolságokra, főként kisebb vadak, esetleg vízi- vagy egyéb szárnyasok vadászatánál vették igénybe. Ember elleni használatának lehetőségét ugyanúgy figyelmen kívül hagyhatjuk, mint a hasonló külsejű háromszárnyúaknál. Nagyobb vadra való alkalmazásukat is elvethetjük, mivel az állat szörzetén, illetve az erős bőrén nem hatolhatott át, sem a csapottvégű, sem a tompaszögű, sem az ívesvégű nyílhegy. Az ezek által elért hatás mindössze erősebb ütés a nyílászós példányoknál, az esetleges gyújtóhatáson kívül. Az ütés azonban elégséges volt arra, hogy szárnyasokat vagy kisebb vadakat elaléltasson.

A harci célokat szolgáló avar nyílhegyek között a leggyakoribbak a háromszárnyú, közel háromszög alakúak. E csoporton belül is megfigyelhetünk lényeges eltéréseket. A leg egyszerűbb külsejűek az egyenes oldalélűek, szárnyaik alsó szintje is egyenes levágású, miáltal ezen nyílhegyfajták egyenlő háromszög alakot nyernek. A szárnyak hossza 40—80 mm, szélességük 14—28 mm között váltakozik. Ilyen példányok fordulnak elő Fehértó B. 34, B. 95, B. 256. sz. sír (Szegedi Múzeum), Dévényuifalu 176, 241, 842. sz. sír (Pozsonyi Múzeum), Mokrin 63. A. sír. (Szegedi Múzeum), Kiskőrös—Szücsidűlő 1. sz. sír (Budapest, Tört. Múzeum), Jesseföld (Pécs Megyei Múzeum), Győr stb. leletekben.

2 kép..

Előfordulnak háromszögalakú nyílhegyek nyílásokkal ellátva, gyujtónylhegyekként is. Méretükben megegyeznek a nyílásnélküliekkel. Például Pákapusztá (II. kép 5.), Fehértó B. 119. sz. sír (Szegedi Múzeum), Dévényújfalu 784. sz. sír (Pozsonyi Múzeum).

Némileg változott külsőt mutatnak azok a nyílhegyek, melyeknél az oldalélek nem egyenesek, hanem domborodó ívvel kialakítottak; a szárnyak alsó szintjei sem egyenes levágásúak, hanem homorú ívvel mennek át a tüskébe. Méreteikben az előbb tárgyaltakkal megegyeznek. Pákapusztá 4. sz. sír, Csengele, Mokrin 31. A. sír, 63. A. sír Zákány (Szegedi Múzeum), Győr 160. sz. sír, stb.

Ismerünk nyílásokkal ellátott gyujtópéldányokat is ebből a fajtából, például Esztergom (II. kép 6.), Kiskőrös C. 6. sz. sír.

Rombusz, illetve sarkára állított négyszögalakú nyílhegy ritkábban fordul elő. A szárnyak éle ilyen esetben rövidebb, mint a háromszögalakú nyílhegy éle, mivel a szárnyak alsó szintjének sarka a nyílhegy közepéig húzódik fel (Zákány (II. kép, 3), Csákberény 111. sz. sír).

A deltoid alakú nyílhegyek élei ismét hosszabbak a rombuszalakúaknál, egyéb változást a szárnyak oldalcsúcsainak lekerekítésében figyelhetünk meg (Kiszombor O I. sz. sír, Fehértó A 63. sz. sír, B 34. sz. sír (Szeged), Csákberény 210. sz. sír (Székesfehérvár). A deltoid típus előfordul gyujtónylhegyként is, köralakú nyílásokkal ellátva (Dévényújfalu 389. sz. sír).

A levélalakú nyílhegy is elég gyakori avar sírok mellékleteként. Ezeket a nyílhegy-fajtákat külső formájuk alapján három főtypusba oszthatjuk be: Az első típusbeliek keskeny, hosszú fűzfalevélalakú nyílhegyek, oldalélük sekélyívelésűek. Szélességük 13—18 mm, hosszuk 40—60 mm között változik. Feketehalom 37. sz. sír, Fehértó B. 95. és 97. sz. sír (Szegedi Múzeum), Páhi (Kecskeméti Múzeum), Ellend (II. kép, 8.), Gyód (Pécs Megyei Múz.), Dévényújfalu 176. sz. sír (Pozsonyi Múzeum) stb.

A második típus példányai középen kiszélesedő levélalakúak, oldalélei erősen ívben domborodnak ki (Deszk G. 16. sz. sír (II. kép, 9.), Csengele—Feketehalom 81. és 86. sz. sír, Szegedi Múzeum, stb.).

A harmadik típus példányainak szárnyai az alsó szintnél szélesednek ki, hasonlóan a már korábban tárgyalt háromszögalakú nyílhegyeknél, azzal a különbséggel, hogy itt a sarkok erős ívvel lekerekítettek. Szélességük 16—32 mm, hosszuk 40—60 mm között változik (Fehértó A. 63. sz. sír (II. kép, 10), Csákberény 150. sz. sír (Székesfehérvári Múzeum), Balószög (Kecskeméti Múzeum), Esztergom, Győr 106. és 696. sz. sír).

Hasonlóan a már korábban tárgyalt csoportbeliekhez, itt a levélalakú nyílhegyeknél is előfordulnak nyílásokkal ellátott gyujtónylhegypéldányok, eltérést ezeknél a szárnyak megnyúlásánál figyelhetünk meg, amennyiben átlagos hosszuk 70—76 mm, szélességük 26—32 mm (Csákberény 150. sz. sír, Dévényújfalu 389. sz. sír, Szekszárd, stb.).

A jelentősebb méretű, tehát nagyobb tömegű nyílhegyek súlyuknál fogva elrepülhettek gyujtóanyaggal terhelve is nagyobb távolságra; kettős célt szolgálva, úgy sebzésre, mint gyujtásra egyaránt alkalmasak voltak.

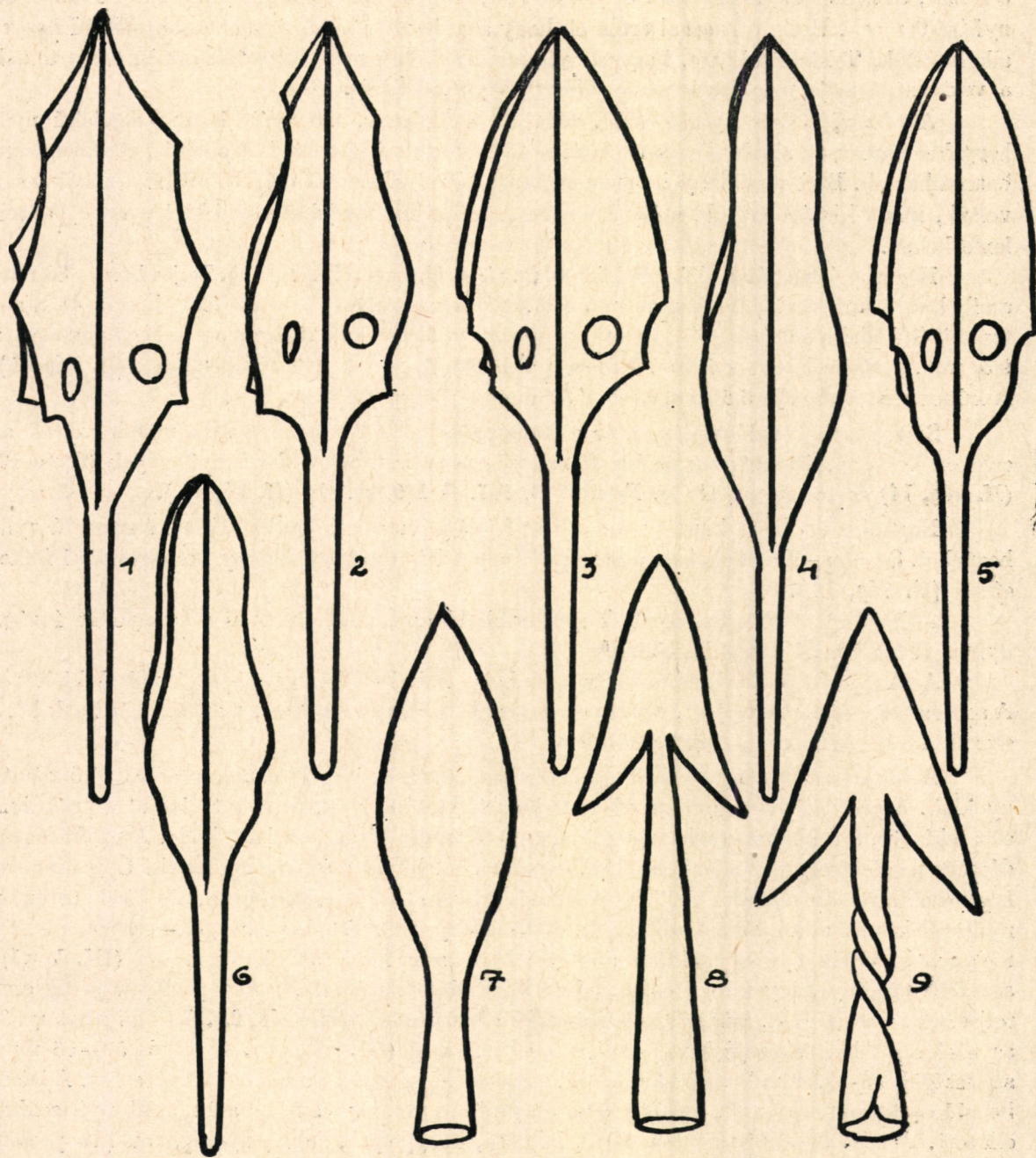
A levélalakú nyílhegyek kialakításánál a súlypont leggazdaságosabb elhelyezésének keresését feltételezzük. Külön csoportba sorolhatjuk azokat a nyílhegyeket, melyeknek oldalélei nem domború ívben kiképzettek, hanem egyenesre vágottak. Hegyük és alsó szintjük alakulása azonban megfelel a levélalakú példányok megfelelő részeinek. Hosszuk a 80 mm-t is eléri, szélességük csupán 15—22 mm, tehát meglehetősen keskenyszárnyúak (Előszállás—Öreghegy 43. sz. sír (II. kép, 11), Csengele—Feketehalom 60. sz. sír, Fehértó B. 62. sz. sír, Dévényújfalu 804. sz. sír, Győr, stb.).

Az eddig tárgyalt nyílhegyek igen változatos fajtáinak alakulásait az alkalmasság és célszerű felhasználási lehetőség írták elő, illetve kívánták meg. A gyakorlat mutatta azt a törvényszerűséget, amely szerint a nyíl súlypontjának minél közelebb kell esnie a csúcshoz, miáltal a nyílvevő biztosabban tarthatja meg repülési irányát.

A súlypont előrehelyezésén kívül a nyílhegy tömegének növelése is biztosítja a nyíl repülésének gazdaságos kihasználását.

A cél minemősége, anyaga szintén befolyásolja a nyílhegy külsejének kialakítását; másfajta nyílhegyfajtákat kívánt meg a vadászat és más fajtákat a harc. A vadászati célok

3. kép.

sokfélesége is kitermelte a különböző nyílhegyfajtákat, mert hiszen másfajta nyílhegyet kívánt meg a kisvad vadászata, mint a nagyvadé. A nemesprémű állat leterítésére éppúgy megvolt a legalkalmasabb nyílhegyfajta, mint a madarak, a repülő és víziszárnyasok lelövése is megkívánta a maga nyílhegyfajtaát.

A rendelkezésünkre álló anyagból igyekszünk kielemezni a megmaradt nyílhegyek felhasználásainak lehetőségeit.

Az értékes prémű kisebb vadak leterítésére fagömbös végű nyílvesszőt használhattak, ami ütése folytán fejtette ki hatását. A nagyobb prémes állatok elejtésére vehették igénybe a tömör, tüskeszerű nyílhegyeket. Céljuk az volt, hogy az állat prémjén minél kisebb bemeneti nyílást üssenek. Ezt a célt azzal érték el, hogy a nyílvesszőnél nem vastagabb méretű hegyet alkalmaztak. Tekintettel arra, hogy a nyílvessző méretén nem változtathattak, tehát annak a vastagsága adta meg egyúttal a nyílhegy vastagságát is.

A tömör, tüskés nyílhegyeket, továbbá a keskeny, megnyúlt háromszögalakú nyílhegyeket harcok alkalmával erősebb hadi védőöltözet, esetleg páncélzat ellen is, eredményesen használhattak. Ezek a példányok tömörségüknek fogva páncéltörő célokra kiválóan alkalmasak voltak, mivel kis átmérőjük, s így könnyen átfúrhatták magukat az akkori gyenge páncéllemezekén.

Négyszögletes gúlaalakú a győri 160. sz. sír nyílhegye (II. kép, 12.). Teljes hossza 83 mm, amiből az 5 mm vastag hegyre 40 mm esik, míg a vesszőbe erősített tüske hossza 43 mm-t tesz ki. Gúlaalakú a Csákberény 150. sz. sír egyik nyílhegye is; a 22 mm hosszú hegy vastagsága 9.5 mm, a tüske hossza 45 mm. Kúpos a Fehértó B. 256. sz. sír nyílpéldánya (II. kép, 13.). A kúpos rész átmérője 6.5 mm, hossza 31 mm, a tüske hossza 45 mm.

Szárnyasokra való vadászatnál a kemény tollazat átvágására alkalmasak voltak az egészen keskeny, 10–14 mm széles, fűzfalevél- vagy háromszögalakú nyílhegyek (Győr 13. (II. kép, 14) és 16. sz. sír, Győd, Fehértó B. 107. és 119. sz. sír, (II. kép, 15.).

Nagyobb vadra és kemény tollazatú víziszárnyasra tartogathatták a kétszárnyú nyílhegyeket. Szentés—Derékegyháza került elő egy villás nyílhegypéldány kora-avarkori fülke-sírból (II. kép, 16.).⁴

A honfoglaló magyarságnál is gyakoribb előfordulású, ilyenmű példányokat invágó nyílhegyként ismeri a szakirodalom.⁵

A tulajdonképeni sebzést a villás ágak belső élei ejtették, ugyanis azok voltak kiélezve. A sebzés nagy felületre terjedt, a nyílvessző azonban kiesett a sebből, mert a villás ágak közé szorult inak feszítése azt visszaszorította.

A háromszárnyú nyílhegyek csoportjában ismételten találkozunk profilált élű példányokkal. A profilálásban egyrészt díszített külsőt tételezünk fel, másrészt viszont a praktikus célt tekintve, a többszörösen karéjozott élek erőteljesebb tépést idézhettek elő. A profilálásnál díszítés lehetett olyan példányoknál, amelyek előkelőbb úr számára készültek. Úgy hinném, hogy ezek a remekbekészült nyílhegyek nem kilövésre, hanem esetleg a szintén díszként viselt nyíltegez kitöltő darabjaiként szolgáltak. Alátámasztja feltevésünket a Szeged—csengelei lelet,⁶ melyben az egyik nyílhegypéldány szárnyai háromszor homorúan karéjozottak (III. kép, 1), a másik példány hegyesszögű csúcsa alatt homorúan karéjozott, a közepe táján pedig erőteljesen domborodik ki, míg az alsó szint sarka kicsúcsosodik (III. kép, 2.). A többi példánynál az alsó szint kettőskarójú kivágását figyelhetjük meg (III. kép, 3.). Hosszuk 53–55 mm, szélességük 25–33 mm között váltakozik, tehát közel egyméretre vannak kovácsolva. A leletben 11 darab nyílhegy volt, közülük 6 darab profilált példány és mind a 11 darab nyílásokkal ellátott. A lelet további tartalma kard, lándzsa, kengyelpár, zabla, nyereg, továbbá préselt arany övdíszek, tehát előkelőbb úr holmija.

⁴ Csallány Gábor, A Szentés—derékegyházi népvándorlaskori temető. Folia Arch. I—II. 116. I II. t. 19. kép

⁵ Sebestyén, i. m. 35. l.

⁶ Csallány Dezső: Koraavarkori sírleletek. Folia Arch. I—II. 130. l.

Egyes nyílhegyek alsó szintjén a kettős, esetleg hármas karójú kivágást más vidékről származó példányoknál is megtaláljuk. Hosszuk 50—70 mm, szélességük 20—30 mm. (Tihanyvár, (Keszthelyi Múzeum) Miskolc, Cséberény 389. sz. sír, Zákány (Szegedi Múzeum) stb.).

A kettőskarójú kivágás helyett gyakran találunk S alakban vágott kiképzést is alul (Győr 66. sz. sír (III. kép, 5), Esztergom, Csengele stb.). Majd végül a karéjos kivágások helyett ferdén haladó egyenesvonalú szárnylevágásokat is megfigyelhetünk (Zákány, Csengele, Feketehegy, Szekszárd, Kecskemét stb.).

A szárnyak élei változatos módon, különböző irányú, egyenes, domború vagy homorú vonalvezetésben kiképeztek. Előfordulnak nyílhegyek a szárnyaikon alul kettős domború karéjozással (III. kép, 6., Somló 11724. sz., Keszthelyi Múzeum), majd közel hegedűalakú körvonallal is (Fehértó B. 34. sz. sír, III. kép, 4., Páka 4. sz. sír, Győr 112. sz. sír stb.).

A profilált szárnyú nyílhegyeket megkíséreltük fenntebb díszdarabokként osztályozni, igyekszünk azonban még további felhasználási lehetőségüket is megvizsgálni. Ha vadászatnál használták a profilált nyílhegyeket, úgy ebben az esetben ismertető jelként is szerepelhettek, mivel az elejtett vad testébe fúródott nyílhegy eldönthette a birtoklást. A profilálás megkönnyíthette az elhullott nyílhegyek szétválogatását is.

Természetesen lehetett jelzéssel ellátva a nyílvezető is, azonban ha az eltörött, a rajta levő jelzés is megsemmisült, ez esetben is csak a sebben levő nyílhegy maradt meg a hovatartozóság megállapítására. A profilálás sokféleségét a célszerűségi szempontokon kívül még a különböző vidékek műhelyeivel is összefüggésbe is hozhatjuk.

A KÖPÜS NYÍLHEGYEK.

A köpös nyílhegyeknél lényeges eltérést találunk az előbb tárgyalt nyílfeleségekre szemben. Míg az előbbieket hosszú, keskeny tuskéjükkel erősítették a nyílvezetőbe, ez utóbbiakon a kúposan kiképzett tölcseralakú köpű volt a nyílvezetőre ráhúzva. A köpös nyílhegyek miniatűr lándzsacsúcsokhoz hasonlíthatók.

Leggyakoribbak a levélalakú példányok, amelyekből a legkülönbözőbb méretűeket találjuk. Szélességük 15—30 mm, hegyük hossza 40—75 mm, teljes hosszuk tehát köpűvel együtt mérve, 60—130 mm között változik (Mokrin 67. A. sír, (III. kép 7.), Cséberény 337. sz. sír, Alpár—Madari tanya, (Kecskeméti Múzeum) Gyód stb.).

Az Alpár—Madari tanyán talált példány háromszárnyú, eltérően a rendszerint két-szárnyú nyílhegyektől. A köpös nyílhegytípusok az avarok körében germán hatásra terjedhettek el.

A köpös nyílhegyek csoportjában találjuk a szakállas példányokat. Közel háromszög-alakúak, azzal az eltéréssel, hogy alsó két csúcsuk megnyúlik, ú. n. szakállt alkotva, ezáltal élük meghosszabbodik.

Mind harci, mind vadászati célokra egyaránt felhasználható, nagy sebet ejtő nyílhegy-fajta ez, a két szakáll a sebből való kihúzást meggátolja, mivel kihúzásnál a sebet kitépi, így az elvérzést is gyorsítja.

A szakállas nyílhegyek éleinek hossza 40—60 mm, szélességük 20—30 mm (Győr 160. sz. sír, Előszállás, Öreghegy 38. sz. sír, Csengele—Feketealom 83. sz. sír, (III. kép 8.) Mokrin 63. A. sz. sír, Dévényújfalú 21. sz. sír, Félegyháza—Vásártér, Kecskeméti Múzeum).

Helyi gyakorlatot figyelhetünk meg a pécsi Megyei Múzeum Gyódról származó 3 darab nyílhegyénél, amelynél a köpű nyaka meg van csavarva (III. kép 9.).

*

Mint már cikkünk elején megjegyeztük, az avar nyílhegyek számbeli előfordulásánál határozott rendszert nem állapíthatunk meg. Egyesével, kettesével való előfordulásuk általáno-

sabb, gyakori azonban a hármas számú nyílhegyelet is, ami esetleg mitológiai jelentőséggel bír. Három nyílhegy került elő a következő lelőhelyeken: Balószög, Tiszaújfalú (Kecskeméti Múzeum), Győr 181. sz. sír, Csákberény 10. sz. sír, Dévényújfalú 804. sz. sír (az egyik példány csapott végű), Átokháza, Deszk—Ambrushalom (az egyik példány kétélű), Páka 4. sz. sír, Fehértó 15., 29., 34., 81., 107. és 256. sz. sírok, Deszk G. 16. sz. sír stb.

Négy nyílhegyet találunk: Csengele—Feketehalom, Deszk III. 1. sz. sír, Fehértó B. 95. sz. sír, Előszállás—Öreghegy 38. sz. sír és az igari fejedelmi sír stb. leleteiben (Székesfehérvári Múzeum).

Öt nyílhegy került napfényre a következő lelőhelyeken: Győr 160. sz. sír (az egyik példány kétszárnyú), Iszkaszentgyörgy (két példány közülük csapott végű), Csákberény 150. sz. sír (közülük 3 darab gyújtó nyílhegy, 1 darab kúpos, 1 pedig kétszárnyú), Dévényújfalú 784. sz. sír (kettő csapott végű, egy pedig kétszárnyú, azonban mind az öt példány gyujtónyíl), Csengele (mind az öt példány profilált), Zákány (az egyik példány szokatlanul nagyméretű gyujtónyílhegy), Feketehalom 37. sz. sír, Fehértó B. 36. sz. sír stb.

Hat példányt tartalmaz az egyik csengelei sír, mindegyik profilált, három közülük gyujtónyílhegy.

Végül pedig tizenegy darab nyílhegy a Csengele 1. sz. sír melléklete.

A NYÍLVESSZŐ.

Az avar nyílveessző pontos hosszát, nem időálló voltuk miatt, mindezideig nem állapíthattuk meg. A vessző faanyaga elpusztult a rákötözött tollanyaggal együtt, csupán a nyílhegy tuskójának hosszúságában a vas oxidációja folytán telítődött vessző maradványát vehetjük vizsgálat alá.

A nyílveessző hosszára azonban, ha közvetve is, következtethetünk az avar íj hosszának alapján, amit sikerült a sírban a merevítő végcsontlemezek közötti távolság lemérésével megállapítani.

A méretek szerint az avar íj hossza kb. 130 cm volt. A nyílveessző az íj kifeszített hosszához igazodott. Figyelembe vették természetesen az emberi kar kinyújtott hosszát is a nyílveessző készítésénél. Gyakorlati kísérletezéssel megállapítva, az avar nyílveessző hossza 68—72 cm lehetett.

A nyílveessző anyagának meghatározásánál mindenekelőtt el kell vetnünk a nádat könnyűsége kevés ellenállóképessége miatt. Az üreges nádba a nyílhegy vékony tuskóját beerősíteni egyszerű átkötözéssel a szétesés veszélye nélkül nem lehetett. Sebestyén adata tehát ilyen tekintetben nem helytálló. A kevés tömegű üreges nádból készült nyílveesszővel nagyobb távolságra nem lehetett hatásosan nyilazni.⁷

Greguss Pál vizsgálat alá vette a Szeged—csengelei avar lelet nyílhegyeit, amelyeken a nyílveessző nyomai megmaradtak. A vizsgálatok azt mutatták, hogy a nyílveesszőt nem fa vagy cserje megfelelő vékonyságú vesszőjéből vágták, hanem vastagabb faanyagból faragták ki. Ezt mutatják a mikroszkópikus vizsgálatnál a fa anyagának bélsugara, továbbá pórusainak iránya.

Az avarok nyílveesszőiket Greguss szerint nyírfából faragták ki; egyik végébe a tuskójának megfelelő méretű nyílast fűrtak, amibe a — valamilyen gyantaszerű anyaggal bekent — nyílhegy tuskóját beerősítették. A vessző a tuskót 2—3 mm vastagságban vette körül. A nyílhegyet azonban nem tarthatta eléggé szilárdan a vesszőbe ragasztott tuskója, azonkívül még

⁷ Sebestyén, i. m. 38. l.

körül kellett azt kötni. A körülkötést Greguss vizsgálata szerint nyírfakéregből vágott keskeny szalaggal oldották meg.⁸

A könnyű nyílnak, melynek súlypontja majdnem a nyílvessző közepére esik, csaknem egyenes vonalú a röppályája. Minél nehezebb a nyílhegy, a súlypont annál inkább a nyíl elejére kerül. Ebben az esetben a nyíl nagyobb ívű röppályán repül, ami mindinkább megkívánja ugyan a biztosabb célzást, de a találat is biztosabb. Könnyebb nyíl könnyebben tér ki repülési vonalából esetleg már csekély levegőmozgás hatására is, tehát a találat is pontatlanabbá válik. Mindenesetre a könnyebb nyíl pontosabb célzást kíván meg.

Hogy a nyíl repülése alatt megtarthassa kilövési irányát, a hosszú nyílvesszőt a hátsó végén rákötözött vagy ráragasztott tollakkal kellett ellátni. A könnyű, felkötött tollak révén a vezetőfelület lényegesebb súlygyarapodás nélkül megnövekedett, a nyílvesszőt biztosan vezette repülési irányában.

Mivel sem nyílvessző, sem a rákötött tollazat mindeddig nem került napfényre, így arról többet nem írhatunk.

A háromszárnyú nyílhegyek alkalmazásának ideje a korai vaskorszakig nyúlik vissza; az avarság mindvégig ragaszkodott ezen nyílhegytípushoz, amely az avarssággal együtt el is tűnt az európai használatból.

Buschan írja, hogy a délnyugatsibériai korai vaskorszakra jellemzők a japáni formához hasonló nyílhegyek, három sugárszerű szárnyal, többnyire egy-egy köralakú, vagy félhold-, esetleg szívalakú kivágással ellátva. Ritkébbak a kettős vagy hármas nyílású példányok.

Buschan szerint a nyílások a nyíl repülésekor süvöltő hangot adtak — mint azt a kínai források is tudtul adják — az ellenség megfélemlítésére.⁹

KALMÁR JÁNOS

DIE TYPEN DER AWARISCHEN PFEILSPITZEN.

Es gibt hier viele Arten (s. Abb. 1—3, S. 285 ff.) doch sind die meisten Typen dreiflügelig.

Ungewöhnlich sind die dreiflügeligen Varianten mit horizontal abgeschnittenen oberen Enden und durchlöcherten Flügeln. Sie sind 25—40 mm breit und die Flügeln 22—70 mm lang, entweder auch unten horizontal begrenzt (Abb. I. 1), oder bogenförmig abgerundet (Abb. I. 2). Es gibt auch solche, die sich nach unten verjüngen; hier sind die Seiten der Flügel geschweift (Dévényfalu, Grab 804). Dieser Typus kommt z. B. in Dévényfalu (Slowak. Nat.-Mus.) mit „zweiflügeligen“ (also flachen) Exemplaren vor; durch die Löcher wurde brennendes Zeug gezogen und diente für die Anzündung von Häusern, Wäldern und im Kriege, es war also nicht der „pfeifende Pfeil“, mit welchem die Anführer der Reitertruppen das Ziel für ihre Bogenschützen angaben. Der Typus kommt allerdings auch ohne Löcher vor, — vermutlich für die Jagd auf kleineres Wild. Eine Variante ist oben nicht gerade abgeschnitten, sondern endet in einer stumpfen Spitze (Abb. I. 5), oder ist bogenförmig gewölbt (Abb. I. 6).

Die „zweiflügeligen“, also flach-schauelförmigen Typen sind auch mannigfaltig: quadratisch, oder trapezförmig ausladend (Abb. I. 7), dreieckig, oben horizontal abgeschlossen (Abb. I. 8), oder umgekehrt, mit der Spitze nach oben (Abb. II. 1ff), ohne oder mit Löchern, die in verschiedener Gestaltung zwischen 1 und 3 wechseln (ebd.). Ihre Anwendung für Jagd-zwecke liegt auf der Hand.

⁸ Greguss Pál, Szegedkörnyéki régészeti leletek xylotomiai vizsgálata. A Szegedi Városi Múzeum kiadványai. Szeged 1939. Különlenyomat. 5. 1.

⁹ Georg Buschan: Illustrierte Völkerkunde. Stuttgart, 1923. 338. 1.

Die awarischen Pfeilspitzen für Kriegszwecke sind zumeist dreiflügelig und spitzig. Ihre mannigfaltigen Formvarianten sind Abb. II. 5 ff. zusammengestellt, auch durchlöchernte Exemplare kommen unter ihnen vor. Eine andere Gruppe ist blattförmig (Abb. II. 8—10), ebenfalls durchlocht. Manchmal sind die Blätter seitlich gerade abgezwickt (Abb. II. 11).

Auch eine spitzkonische Form, wie Abb. II. 12 aus Győr (Gesamtlänge 83 mm) oder ebda 13 aus Csákberény (22—45 mm lang) wurde benutzt. Es gibt weiters ganz schmale, spitzige Abarten, blattförmig (Abb. II. 14) oder eckig (Abb. II. 15). Die oben eckig ausgeschnittenen gabelförmigen Typen, wie Abb. II. 16 scheinen auch zu Jagdzwecken verwendet worden zu sein.

Die merkwürdigen dekorativen Profilierungen Abb. III. 1—6 sind aus einer praktischen Zweckbestimmung nicht erklärbar; sie scheinen vornehmen Herren angehört zu haben.

Die bisherigen Varianten waren alle durch einen Dorn am Pfeil befestigt. Es gibt auch Gattungen, die eine Tülle besitzen (Abb. III. 7—9) und die einen germanischen Einfluss anzudeuten scheinen, während die oben betrachteten Typen nach Nordostasien als Ursprungsland weisen.

Die Länge der Pfeile konnte aus den Ausmassen der rekonstruierten awarischen Reflexbögen (130 cm) auf 68—72 cm errechnet werden; sie waren aus Birkenholz geschnitzt.

J. v. KALMÁR

A SZAKÁLY-ÖREGHEGYI AVAR SÍRMEZŐ.

1939. februárjában Tóth Mihály szakályi lakos nyolc darab bádai típusú újabbkőkori edényt ajánlott fel megvételre a vármegyei múzeumnak. Bemondása szerint a szóbanforgó régiségek a Kapos völgyének keleti oldalán, közvetlenül a hógýési országút felett, szőlőforgatás alkalmával kerültek felszínre. Miután a kapott felvilágosítások alapján több sírra, esetleg nagyobb, csontvázas sírmezőre lehetett reményem, s a lelőhely, egy messziről szembetűnő terraszszögölés is megtetszett, elhatároztam a még ki nem forgatott szőlőterületnek szakszerű feltárását.

A munkát a már felásott terület közvetlen szomszédságában, a tanyaépület felett fekvő második szőlőpásztán helyén kezdettem meg, öt méter széles ásatási felületekre osztva a rendelkezésemre bocsátott területcsíkot (1. * kép). Kőkori sírt egyetlen egyet sem találtam, a már felásott terület földjének tüzetes megvizsgálásakor azonban kiderült, hogy az egész eddig talált s a felszínen még összeszedhető újabbkőkori anyag — a még ott fekvő hamvak és apróra égett emberi csontdarabkák tanúsága szerint — urnasírokból származik. Amit a telektulajdonos kőkori csontvázas sírnek tartott, az nem volt más, mint néhány sekélyebb mélységben fekvő avar sír, melyet az alig 60 centiméteres forgatás alkalmával elértek. Igazolja ezt a nézetet az is, hogy a forgatás alkalmával csontvázas sírt csak a mi I. és II. felületünk szomszédságában találtak, a bádai anyag pedig jóval messzebb, a IV. felület irányában került felszínre.

Az ásatással átvizsgált területet átlag 70 cm vastag humusztakaró borította. Ez alatt sárga löszre akadtunk, melyben a sírok aránylag jól kivehetők voltak. A talált sírok leírását a feltárás sorrendjében adom:

1. sír. Mélysége 70 cm. Háton fekvő férficsontváz, testhez zárt karokkal. A csontok megtartása igen rossz volt. Medencéjén bronz csat, bal keze alatt, a combcsont külső oldalán vaskés, jobb kézfejénél kovakő és egy szem gyöngy, jobb combcsontja belső, felső oldalán igen rossz állapotban lévő, bronzlemezből készült szíjvég (XCIII. t. 1., 2., 3.).

2. sír. Mélysége 50 cm. A sírt medencéjétől lefelé szőlőforgatás alkalmával feldúlták, melléklete nem volt.

3. sír. Mélysége 70 cm. A közepes megtartású csontváz hanyattfeküdt, test mellé zárt karokkal. Medencéjén csattól származó rozsdafolt, bal kezefeje belső oldalán, a combcsont felső végénél élén álló vaskarika töredékes állapotban, mellette bronzkulcs és egy közepén négyszögletes lyukkal ellátott, sarkain díszített, öntött bronzveret. Ugyancsak baloldalon, a combcsont külső oldalán vaskés, térdei között nyitottvégű, kicsiny bronzkarika (XCIII. t. 4., 5., 6., 7.).

4. sír. Mélysége 75 cm. Koponya a helyén, a többi csont rendetlen összevisszaságban feküdt a sír földjében.

5. sír. Mélysége 80 cm. Hanyattfekvő csontváz, testhez zárt karokkal. Térdén cserépköcsög állt, más melléklete nem volt (XCIV. t. 6.).

6. sír. Mélysége 85 cm. Hanyattfekvő csontváz, testhez zárt karokkal. Medencéjén vascsat, teljesen elrozsdásodott állapotban.

* A térképábrázolat háborús nehézségek folytán kimaradt.

7. sír. Mélysége 80 cm. Gyermekcsontváz hasonló helyzetben, melléklet nélkül.

8. sír. Sírmélység 80 cm. Hanyattfekvő női csontváz, medencéjén pihenő kezekkel. Csuklóin egy-egy kerek huzalból készült, nyitottvégű bronz karperec, koponyáján két darab aranyozott bronz fülbevaló üvegpaszta csüngőkkel, medencéjében vascsat. Koponyáján gyógyult trepanálás látható (XCIII. t. 9–13.).

9. sír. Mélysége 90 cm. Hanyattfekvő férficsontváz, testhez zárt karokkal. Medencéjén elrozsdásodott vascsat, bal felkarcsontján, a váll közelében bronzhuzalból és vékony, aranyozott bronzlemezekből készült hajcsat, bal combcsontja külső oldalán vaskés, térdénél cserépköcsög (XCIV. t. 1–3., 7.).

10. sír. Mélysége 85 cm. Hanyattfekvő női csontváz, testhez zárt karokkal. Medencéjében elrozsdásodott vascsat.

11. sír. Mélysége 80 cm. Hanyattfekvő fiatal egyén csontváza, testhez zárt karokkal. Koponyája mellett, baloldalt fekete cserépköcsög, medencéje jobboldalán vaskés (XCIV. t. 5.).

12. sír. Mélysége 85 cm. Hanyattfekvő női csontváz. Balvállát és felkarcsontját valamilyen állat, talán ürge vagy hörcsög elhurcolta a combcsont mellé. Itt feküdt a felkarcsont és a balcombcsont között a XCIV. t. 14. sz. alatti tükörfémből öntött fibula. Jobbvállán egy másik, ugyancsak tükörfémből való fibula feküdt (XCIV. t. 23.). Medencéjében tönkrement vascsat (XCIV. t. 22.), balfüle helyén nyitottvégű bronzkarika, nyakán néhány üveggyöngy, az öv tájékán néhány egyes és hármas, eredetileg aranyozott ezüstpityke igen rossz állapotban (XCIII. t. 15., 16., 18–21.).

13. sír. Teljesen korhadtt csontváz, mellékletek nélkül. Sírmélység 80 cm.

14. sír. Gyermekcsontváz, mellékletek nélkül. Sírmélység 140 cm.

15. sír. Mélysége 145 cm. A sírnak egy része a 2. sz. sír alatt feküdt. A hanyatt, kinyújtva fekvő csontváz medencéjében bronzcsatot találtam (XCIII. t. 8.).

16. sír. Mélysége 90 cm. Korhadtt csontváz, mellékletek nélkül.

17. sír. Mélysége 70 cm. A hanyatt, testhez zárt karokkal fekvő csontváz medencéjében négyszögletes vascsat feküdt (XCIV. t. 4.).

18. sír. Mélysége 85 cm. Háton fekvő férficsontváz. A jobbkez a medencén, a balkéz a test mellett kinyújtva feküdt. A jobb combcsont külső oldalán marhacombcsont, a térdek között madárcsontok és tojásbéjak. A medence közepetáján bronzcsat, mögötte sorban: bujtató töredéke, két drb. téglalapalakú, bronzlemezéből készült övdísz egy karikával, a medence jobb oldalán, az előbbiekkal egyvonalban, keskeny bronzlemez övdísz egy karikával az élén állva. A csat előtt sorban: lyukvédő-lemez, téglalapalakú övveret egy karikával. A jobb combcsont fejénél és a medencecsont alsó végénél egy-egy, összesen három, lemezből készült kisszíjvég. A medence alatt, sorjában öt drb., részben teljesen elpusztult téglalapalakú övdísz 1–1 karikával (XCIV. t. 11–31.). Bal combcsontjának külső oldalán teljesen elrozsdásodott vaskés volt, combcsontjai között pedig cserépköcsög állt (XCIV. t. 9.). — Megjegyzendő, hogy a XCIV. t. 29–31. sz. alatti pitykéik eredetileg a téglalapalakú övdísznek akasztószegjeire voltak erősítve.

19. sír. Mélysége 65 cm. Korhadtt csontváz, mellékletek nélkül.

20. sír. Mélysége 95 cm. Rossz megtartású csontváz, mellékletek nélkül.

A XCIV. tábla, 8. és 10. képen bemutatott cserépbögréket a szőlő tulajdonosának tanyáján találtam meg. Ezeket az ásatás előtti szőlőforgatás alkalmával találták csontvázak mellett a tervrajzukon vonalozott helyen. A pontozott folton a már említett bádeni urnasírok nyomai voltak láthatók.

*

A feltárt 20 sírral a Szakály-öreghegyi avar sírmező nem merült ki. Helyszínrajzunk szerint a temetkezések a csatlakozó szőlőrész alatt még folytatódnak. Ez a rész azonban jól termő szőlővel van beültetve, feltárása így csak a távolabbi jövőben lesz lehetséges.

Egy másik avar temető az öreghegyitől északra, az ú. n. „Melegvíz-gödrében” feküdt, a völgykatlan délnyugati oldalán, a dombok lábán. Évekkel ezelőtt állítólag ezernél is több sírt tettek itt tönkre szőlőforgatással, sokban pedig — a szakályiak állítása szerint — griffes-indás övvereteket találtak.

Az általam feltárt öreghegyi sírok méretben mind egyeztek egymással. Tájékozás tekintetében csak a 2. és a 6. számú sír tért el az általános északnyugat-délkeleti hossz-tengelytől. Kisebb eltérés, ingadozás természetesen a többi sírnál is kimutatható volt, ezeknek a jelenségeknek valószínű okával azonban Horváth Tibor más helyen már foglalkozott.¹ Kimondott rend, mely sírsorokban nyilvánulna meg, nem mutatható ki.

A sírok oldalfalának gondos megvizsgálásakor kiderült az is, hogy a gödröket a maiakhoz hasonló nagyságú ásóval ásták.² Fakoporsó máladékaira ebben a temetőben nem találtam, hasonlóképen nem találtam a csontvázak alatt vagy azok felett összefüggő nagyobb bőrfoltot sem. A sírok fejvége felett hiába kerestem az egykori fejfák nyomát, azaz cölöplyukait. Jóllehet ilyen síri jelek létezésében nem kételkedem, valószínűnek tartom, hogy azok vagy nem érték el a sárgaföld színét, vagy a visszatemetett sírföldbe szúrva, nem hagyhattak nyomot maguk után a kevert földben. Gyakori volt a sírok fenekén az alig észrevehető égésnyom vagy a szénné égett nád, illetve galydarabka. Ez utóbbi jelenség talán arra mutat, hogy a temetkezés előtt a sírgödört valamilyen vallási okból, esetleg a gonosz elűzése miatt kifüstölték.³

A csontvázanyag rossz megtartása és a sírok számánakkicsiny volta miatt anthropológiai vizsgálatra még nem kerülhetett sor. Annyi mégis feltűnhetett a feltáráskor még a nem anthropológusnak is, hogy a temetőben legalább két, erősen elütő emberrasz volt képviselve. Az egyik inkább alacsony, erősen mongoloid változat legjobb példáját a 9. számú férfisírban találtam meg, a másik, inkább magas termetű, keskenykoponyájú, talán germános-variánst a trepanált koponyájú 8. és a 12. sír női csontváza képviselte legtisztábban.

A sírokban talált felszerelési és ruházati tárgyak, a 9. sír hajszorítója, a kések stb. csak megerősítik azt, amit az avarok hajviseletéről Horváth Tibor,⁴ ingó felszerelésükről pedig László Gyula⁵ mondott. Külön kell megemlékezni a 18. sírban talált öv alkatrészéről és a 12. sír fibuláiról.

A 18. sír csontvázának öve az ásatás során tett megfigyelés szerint 2-5 cm széles bőrcsik volt. Az övet elől, a szíj jobboldali végén elhelyezett lemezpajzsú csat tartotta össze. A szíj végét ennek megfelelően balról jobbra kellett a csat mögötti bujtatóba dugni. Éppen fordítottja ez a mai nyári övek viselési módjának, de nagyon emlékeztet a mostani női kabátok balkezes gombolására. Pontos és ilyen kérdésre is kiterjedő ásatási megfigyelések hiányában (régebben magam sem figyeltem meg minden esetben a csontvázon fekvő csat fekvésének irányát) nem lenne időszerű a balkezes övek kérdését tovább feszegetnem. Egyelőre csak azt jegyzem meg, hogy hasonló jelenségekkel azóta más avar temetőben már többször találkoztam.

Az öv egyébként a következőképpen rekonstruálható: A bőrszíj jobboldali végén volt a csat felerősítve. E mögött, vagyis jobbra attól következett a bujtató, majd arányos távolságokban két darab négyszegeces, téglalapalakú övveret egy-egy középütt lecsüngő karikával. A medence jobboldalán egy keskeny, kétszegeces, karikás veret díszítette az övet, majd hátul sorjában öt darab négyszegeces, téglalapalakú, karikás övveret következett. Baloldalt még egy hasonló négyszegeces veret következett, elől pedig egy kétszegeces lyukvédőlemezt találtam. A lemezből összeforrasztott nagyszíjvég a temetkezés alkalmával kicsúszhatott a bujtatóból és azért feküdt visszahajlítva a has

¹ Horváth Tibor. Az üllői és kiskőrösi avar temető. Arch. Hung. XIX. 54.

² Hampel József, Alttertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, *passim*.

³ Magyarság Néprajza.

⁴ Horváth Tibor, i. m. 64—65. o. 11. kép.

⁵ László Gyula, Adatok az avarság néprajzához. Arch. Ért. 1941, 1—3., 175—191.

baloldalán. A bujtató és az első négyszegecses lemez között, valamint az első és második négyszegecses lemez között és végül a második négyszegecses és az utána következő kétszegecses lemez között egy-egy, összesen három arasz hosszúságú kisebb szíj csüngött le az övről. Ezeknek végét zárta le a három kisszíjvég.

A bronzlemezből kivágott övveretek külseje meglehetősen igénytelen. A felerősítésekre szolgáló bronzszegecszek fejét eredetileg kicsiny, felforrasztott, félgömbalakú préselt bronzpitykék takarták (felerősítésük nyoma jól látszik a **XCIV. t. 16. képen**), melyek nemcsak az unalmasan egyhangú lemez síma felületét tagolták, hanem a foglalatba-helyezett régebbi kőberakást is pótolhatták. A bronz anyagától elütő színű bőrvön kellemes látványt nyújthattak a háti részen a négyszögletesen áttört övveretek is (**XCIV. t. 16.**). E két sajátosság egyébként az öv keletkezési idejét korai avar időkre teszi.

Az öv tulajdonosával szemben a 12. sírban eltemetett nő semmiesetre sem lehetett valamely keleti lovasnomád nép gyermeke. Nemcsak termete, koponyája szól más eredet mellett, hanem egykori ruházata is. Ruháját ugyanis a két vállon egy-egy fibula fogta össze, ami germán származását teszi valószínűvé.

A két fibula egyformán fehérbronzból készült öntés útján. Részletes leírásuk alól felmentenek az **XCIII. t. 14. és 23. képei**, melyek a fibulapár előlapján látható díszítést meglehetősen jól adják vissza. Mindkét fibula más és más, de mindkettő féloldalt öntött, azaz egyetlen öntőminta segítségével készült. A földben teljesen elpusztult vas tűszerkezetet és a tűtartót úgy nyomták volt bele az öntéskor a még meg nem alvadt bronzanyagba. A kisebbik fibula használat közben eltörött volt, a hátlapjához forrasztott kis bronzlemezkevel azonban újból összeerősítették. A nagyobbik törött állapotban került a sírba. Darabjaink hosszúsága 8·6 és 8·7 cm.

Az öntött díszítés stílusa tekintetében a két fibula érdekes eltéréseket mutat. Közös mindkettőnél a keleti germán forma, a fehérbronzanyag, de eltérés van a kis fibula és a nagyobbik díszítésében.

A kis fibula félköralakú fejének geometrikus felületosztása és borítása azt a benyomást kelti, mintha készítője a belső mezőben négy gyöngysorszerűen rovátkolt keretben ülő kőbetétet akart volna utánózni. Lábát fonásos minta borítja, melynél a kőbetétet utánózó bogyszerű gombok már csak mellérendelt szerepet játszanak.

A nagyobbik fibulán vegyesen fordulnak elő germán és avar ismertetőjegyek. A tárgyi formán felül germán eredetű a fibula lábának szélén látható két peremekre-szorult madárfej, de már a griffes-indás avar díszítések elgondolásaira mutat a főmezőknek arányos ismétlődő kacsakaringókkal való borítása. Olyan sajátosság ez, mely nézetem szerint arra mutat, hogy a fibula készítésekor már erős hatást gyakorolt a készítőmesterre az indadíszes avar ornamentikakincs s hogy azt a vásárlók ízlése miatt maga a mester is utánózni igyekezett. Mindezeket figyelembevéve — az analógiául szolgáló hasonló fibulák mellőzésével — olyan keleteurópai, germán hagyományokat őrző műhely készítményeit látom a szakályi fibulákban, mely a VII. században a hódító avarságnak dolgozott.

CSALOG JÓZSEF.

DAS AVARISCHE GRÄBERFELD VON SZAKÁLY—ÖREGHEGY.

Im Jahre 1939 lieferte der Landmann Mihály Tóth dem Komitats-Museum zu Szekszárd mehrere Gefässe des Badener Schlages ein. Dieselben wurden beim Rigolieren eines Wein Gartens am östlichen Rande des Kapos-Tales, auf einem runden Hügel gefunden. Da man gelegentlich der erwähnten Arbeit auch Skelettgräber gefunden hat, glaubte ich an Ort und Stelle Badener Skelettgräber zu finden. Ähnliche wurden übrigens vor einigen Jahren in der Entfernung von 1·5 km vom jetzigen Fundorte, im Kapos-Tal selber schon gefunden.

Gelegentlich der Ausgrabung konnte ich jedoch feststellen, dass am erwähnten Platze keine Badener Skelettgräber gefunden worden sind. Die Badener Gefässe wurden ausnahmslos in Brandgräbern gefunden (auf unserem Plane an der schraffierter Stelle), die gefundenen Skelette gehörten alle zu avarischen Gräbern.

Insgesamt wurden bei dieser Gelegenheit 20 Gräber aufgedeckt. Die Grabbeilagen zeige ich auf den Tafeln XCIII. und XCIV. Die Töpfe auf der 8. und 10. Abb. der Taf. XCIV. wurden beim Rigolieren gefunden. Die Beschreibung der einzelnen Gräber vermeide ich hier, und berufe mich auf den ungarischen Text.

Als wichtigstes hebe ich hervor:

Die gefundenen Skelette gehörten wenigstens zu zwei Varianten: zu einem mehr niedrigen mongoloiden Typus (Grab No. 9.), und zu einem höheren, schmalköpfigen (Grab No. 8. und 10), wo auch die Schädelreparation vorkommt.

Als häufigste Beilage fand ich den Waffengürtel. Derselbe zeigte aber im Grabe No. 18, eine, mit den heutigen Riemen verglichen, umgekehrte Konstruktion. Der Gürtel musste nämlich mit der linken Hand aufgeschnallt werden. Die Beschläge zeigten übrigens noch den Stil der früheren Zeiten.

Die aus Weissbronze gegossenen Fibeln des Grabes No. 12. waren ursprünglich auf den beiden Schultern am Gewand befestigt. Die Frau des Grabes konnte übrigens — wie schon erwähnt — ihrer Rasse nach nicht zum Avarentum gehören.

Die Fibelform, die geometrische Flächeneinteilung und die Nachahmung von Steineinlagen auf der kleineren Fibel, und das verstümmelte Rankenmotiv der grösseren, zeigen eine interessante Mischung von germanischen und avarischen Elementen. Alles zusammengefasst glaube ich daran, dass beide Fibeln in einer osteuropäischen Werkstatt gefertigt wurden, welche im 7. Jahrhundert fürs Avarentum gearbeitet hat, dabei aber auch starke germanische Überlieferungen aufbewahrte.

JÓZSEF CSALOG.

AZ ESZTERGOMI RÉGÉSZETI MÚZEUM NÉHÁNY AVARKORI TÁRGYÁRÓL.

Az esztergomi régészeti — nem városi! — múzeum a szakkörökben inkább értékes őskori anyagáról, nevezetesen hazánkban egyedülálló bádeni edényeiről és hallstatti kerámiájáról, továbbá nagyszámú magyar középkori bélyeges edényeiről volt ismeretes. Nem megvetendő azonban népvándorláskori anyaga sem, bár természetesen nem fogható a szentesi vagy szegedi múzeum gazdagságához. Néhány lelet azonban különösebben is érdekesnek mondható benne a belőlük vonható következtetések miatt.

Esztergom város mai határai között, mint ismeretes, a középkorban több kisebb település volt, melyeknek egyike-másika még a népvándorlás korába megy vissza. Ezek között volt a hévvízű Toplicha- (Taplycha, Topulcha) patak mellett egy hasonló nevű település, továbbá Abony, a későbbi Szentkirály azon a helyen, ahol a Kisduna kiszakad a Nagydunából, végül a Dunától kissé távolabb, a hegyek alján Bajon.

Toplicha, Topulcha neve bolgár-szláv alaknak látszik. Hogy pedig Esztergom vidékén a népvándorlás korában valóban kellett bolgár lakosoknak lenniök, arra igen érdekes bizonyítékot szolgáltatott az utolsó helyen említett Bajon területén, a mostani Diósvölgyben levő népvándorláskori temetkezési helyen kiásott lelet.

A Diósvölgyben földmunkák során már régebben is kerültek elő különböző agyagedények, melyek között kétféle típus különböztethető meg. Az egyik az aránylag finomabb anyagból készült, kecsesebb alakú, hullámos, fésűs dísszel ellátott „avar” bögrék csoportja, a másik a silányabb anyagból, minden művészi érzék nélkül készített esetlen, széles szájú kisebb csuproké. Ez utóbbiak, úgy látszik nagyobb számmal voltak (XCV. t. 1—3.).

Egy ilyen csuporral került elő egy kisebb ásatás során fiatalabb nő csontváza néhány ékszerdarabokkal egy pár csinos ezüst fülbevaló (XCV. t. 2.). E fülbevalók a megszólalásig hű másai annak a rehovszkó—kalei leletnek, melynek képét Fehér Géza új könyvében (A bolgár-törökök szerepe és műveltsége, Bp. 1940) a XXVI. táblán hozza. Azonos a forma, a méretek, a technika, a sarkokon kiemelkedő gömböcskék csoportja. Míg a mi esetünkben avar környezetben lép fel ez az ékszerforma, addig a bulgáriai lelet a bolgár-szláv kultúra körében bizonyítja elterjedését. A nagy csadjavica ezüstlelet tanúsága szerint a bolgár-török leleteknek hazánkban is jellemző tartozéka ez a típus, amint Alföldi András kimutatta, megadván egyúttal datálását is a Kr. u. VII. századra (Eurasia Sept. Ant. IX, 1934, 299. l.); érdekesek a nála felhozott knini és pécs-gyárvárosi analógiák is. Előfordulásának más példáit L. Niederle egy művében találjuk meg (Byzantské šperky v Čechách a na Moravě, 1930, 64. kép), ahol kiderül, hogy azokon a területeken, ahová a szlávok beköltöztek, sokfelé eljutott ez a csüngőforma. Nagyon érdekesek azok az aranypéldányok, amelyeket Knin környékéről legújabbán tett közzé Lj. Karaman (Iskopine društva Bihaća u Mravincima i starohrvatska groblja = Rad Jugoslavenke Akad. knjiga 268. Umjetničkoga razreda 4. 1940, 19. l. és 18. kép), mert

ezen a középső kúp helyett még későrómai áttört minta van és így a forma bizánci eredete kétségtelenné válik (Karaman művére a szerkesztő volt szíves figyelmeztetni). Másfelől a VII. században már hazai germán környezetben is viszontlátjuk ezt az ékszer-típust, mint a pompás cserkúti lelet bizonyítja (Márkiné Poll K., Arch. Ért. 1934, 56 skk.); az általa (uo. 60. l., 1. jz.) idézett reichenhalli leletek is igazolják a germán világ felé való terjeszkedést.

A diósvölgyi leletek örvendetesen egészítik ki annak a tarka összefonódásnak képét, mely a fent idézett leletek elterjedési statisztikájából kiderül s azért is értékesek, mert ezen érdekes csüngőfajtáknak csak kevés hiteles leletből származó példánya ismeretes. A diósvölgyi sírlelet többi ékszerei a tipikus avar formákat mutatják, nevezetesen a lefelé csüngő csepp-alakkal díszített karikákat, melyek itt nem fülbevalók lehettek, hanem a ruhán alkalmazott díszek, mint erre filigrán méreteik is vallanak (XCVI. t. 2.).

Az esztergomi római városnak, a kelta alapítású Solvának temetője az egykori Szentgyörgyhegy volt, mely a mostani Szenttamás-hegyhez kapcsolódott. A bazilika építése alkalmával azonban a Szentgyörgyhegy jelentékeny részét lehordták s így a római temető legnagyobb része is megsemmisült. A rombolást folytatta az ott létesült téglagyár, mely anyagot a helyszínen termelt s így napjainkra már csak egyes elszórt maradványok maradtak in situ. Egy ilyen maradéksír került elő a Budapestre vezető út közelében, a téglagyár telkén. A sírban férficsontváz volt, derekán bronzcsattal (XCV. t. 6.). A csat a hún-korszakban jelentkező forma, tudomásom szerint az egyetlen ilyen jellegű lelet Esztergom város belső területén, aránylag nem messze a Toplicha nevű városrészről. A benne eltemetett férfi tehát esetleg lakója lehetett az említett településnek. Lehetett azonban szórványos temetkezés is, úgyhogy ebből az egy leletből következtetéseket vonni egyáltalán nem lehet.

A szegényes sírtól ugyancsak különbözött az a sír, melyre a régi Abony-Szentkirály területén, a Bekő-féle homokbánya telkén bukkantak. E sorok írója akkor nem volt Esztergomban, a lelet körülményekről nem kapott részletesebb fölvilágosítást. Lehetőséges, hogy más népvándorláskori sírok is voltak ezen a vidéken, hiszen a magyar középkorban a telep Szent Istvánról már új nevet kapott. A múzeumba azonban csak egy arany-fülbevaló és egy négyszögletes agyagpohár került.

Az arany fülbevaló (XCV. 5.) Hampel pléhes bogycsújú fülönfüggői közé tartozik, de a fülbevaló karikája nem megy keresztül a bogycsújon vagy inkább gömbön, hanem ez lecsüng a karikáról. Egyébként is eléggé vastagfalú, egybeöntött gömb, nem két vékonyfalú félgömbből van összeformázva. Így bekapcsolódik ugyan az avar-jellegűnek ismert fülönfüggők csoportjába, de egészen egyéni jellegű alkotás. Analógiánk akad hozzá elég bőséges számban, így a regölyi temető 5. sírjának (Hampel i. m. CCXCVI.) a peszéradáci (Hampel CCCXXVI.) és a majdáni sírlelet (Hampel 481. lap), különösen pedig a hódmezővásárhelyi Tarján-végi sírmező fülbevalója (Hampel 471. l.); illetve a cikói sírmező 319. sírjának (Hampel 341. l.), továbbá a závodi sírmező 98. sírjának fülbevalója (Hampel CCLXI. tábla). Még díszesebbek a szentendrei (Hampel i. m. I. LII. tábla) és a csepeli aranyleletek gömbös fülönfüggői (Nemzeti Múzeum).

Hampel a nagygömbű fülbevalók korát a VI–VII. századra teszi (i. m. 280. l.), tehát az avar uralom virágkorára. Nincs ok, hogy az abony-szentkirályi lelet korát más időre tegyük. Így korhatározót kapnánk a négyszögű agyagpohárra (XCV. t. 8.) nézve is. Némi analógiát ehhez is találunk hazai leletanyagunkban, nevezetesen a szentesi múzeum egyik edényében (melyet Csallány Gábor germán jellegűnek minősített, nem tudni, milyen okból: Archaeol. Ért. 1904. évf. 167–169. l.), illetve a (Nagy) abonyi népvándorláskori edények között található hozzá némileg hasonló (Archaeol. Ért. 1904.

évf. 316—17. a 4-es számú). Ezek négyszögletes fölépítésűek, a mi edényünk azonban ezektől is lényegesen különbözik.

Peremdíszje a jazyg-edények jellegzetes peremdíszével mutat némi rokonságot, mely az avarkor edényein is sokhelyütt feltűnik, de ez is egyéni. A felső sarkokon álló fülecskék egészen egyedülálló formát mutatnak. Zsíros tapintású sárga anyaga is egészen eltér a kor szokásos fekete agyag-anyagától, ellenben érdekes hasonlóságot mutat múzeumunk másik két edényével. Az egyik bordákkal díszített, méreteire nem sokkal nagyobb pohár (XCV. t. 9.), a másik egészen római mintába visszaütköző kis füles korsó (XCV. t. 7.), melynek füle csak csomán maradt meg. Az előbbinek lelőhelye ismeretlen, az utóbbié Szob, ahonnan ajándékozás útján került a múzeumba, mint Horváth János ny. tanár ajándéka.

Szobról ismeretes, hogy nagy La Tène-telep volt, melynek hatása a népvándorláskori, sőt a magyar középkori helyi kerámián is érezhető. A kis korsó bizonyára népvándorláskori temetkezés emléke, lelőköörülményei azonban ismeretlenek. Magában véve tehát nem sok figyelmet érdemelne, ha nem volna rajta egy kis díszítés. Nyaka felé ugyanis a hálószerű besimított díszítést találjuk rajta, mely Alföldi szerint (Leleték a húnkorszakból, Arch. Hung. IX, 1932, 44. l.) a népvándorlás korában a germán és szarmata népek között rendkívül el volt terjedve, ahogyan pl. a wien—simmeringi edényeken látható. E hálószerű díszítés alatt vízszintes vonalakkal határolva még egy függőleges rövid vonalkákból álló elválasztó sáv is van az edénykén, ami a díszítésnek egészen egyéni színezetet ad. Korsónk mégsem áll egészen egyedül, mert a szentesi múzeumban, bár fordított sorrendben, találunk hasonló díszítést egy edényen (Arch. Ért. 1898. évf. 64—65. l.). Ami az anyagot illeti, még a szentesi korsót is ki kell kapcsolnunk, mert a sárga színű agyagkorsók, illetve edények típusa inkább a kiskőrös-vidéki avar leletekre jellemző, ha mindjárt nem is aranyedények mintájára készültek, mint egy vélemény nemrégiben általánosságban állította. (Vezető a Magyar Történeti Múzeum népvándorláskori gyűjteményében. Bp. 1935. 7. l.) Bár a kiskőrös-vidéki edényeknek a római edények anyagához hasonló könnyű, kemény anyaga ugyancsak különbözik edényeink nehéz, vaskos, zsíros tapintású anyagától is.

Így ez a kis edény, mint az említett többi tárgyak is, véleményünk szerint érdekes példái annak a kontaminációnak, mely a népvándorlás korának hazai kerámiájában különösen is, de egyéb emlékeiben is érezhető, tehát annak bizonyítékául szolgálnak, hogy a különböző népek kultúrái minden vonatkozásban kölcsönhatással voltak egymásra és különösen hazánk népeinek fejlődését éppen ez a kölcsönhatás jellemezte a multban is.

BALOGH ALBIN.

VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHE FUNDE AUS DER UMGEGEND VON ESZTERGOM (GRAN).

Taf. XCV. 1—3 stammt aus dem Dióstal. Mit dem einen dieser Töpfe ist das Paar **Taf. XCV. 2** von Ohrgehängen aus Silber ans Licht getreten, die ein sternförmiges Zierglied aufweisen; Analogien dazu sind S. 300 f. aufgezählt. — Die Bronzeschnalle **Taf. XCV. 6** ist am Szentgyörgyhegy gefunden worden, und zwar in einem aufgewühlten Skelettgrab; sie erinnert auf hunnenzeitliche Typen. — Das Ohrgehänge **Taf. XCV. 5** ist im Gebiet der Bekő'schen Sandgrube ans Licht getreten; Analogien S. 301 erwähnt; es lag mit dem Gefäß **Taf. XCV. 8** zusammen. — Das Gefäß **Taf. XCV. 7** stammt aus Szob.

A. BALOGH.

A GYÖNGYÖSAPÁTI HUNKORI SÍR TORZÍTOTT KOPONYÁJÁNAK ANTROPOLÓGIAI VIZSGÁLATA

1941 májusában a Vasvármegyei Múzeum megbízásából Mozsolics Amália dr. gyöngyösapáti (Vas m.) község határában, Kápolna dombon, Kiss J. László homokbányájában, az ott homoktermelést végző munkások által megtalált hunkori sírt mentett meg. A csontvázat és a mellette talált leleteket a munkások természetesen megbolygatták. Mozsolics Amália dr. a munkások kikérdezése után állapította meg pontosan a sír és a csontváz mellett volt régészeti leletek helyét. A munkások elbeszélése szerint, a csontváz a homokbánya északi részében, 1.50 m mélységből került elő. A sír tájolása észak-déli. A koponya nyugatra fordult. A sír pontosabb adatait nem sikerült megállapítani. A sírban talált régészeti leletek csontváz melletti helyzete következő volt: az ágyéksigolyák alatt bronzcsíptető (1 drb.), továbbá aranyozott, négyszögalakú, körben pontdíszítéses csat; jobb medencében háromszögalakú, aranyozott csat; a koponya mellett jobb oldalt összetört, füles agyagedény; továbbá egy darab vastöredék, amelynek helye azonban bizonytalan. A csontváz baloldalán, a medence mellett kutyakoponya feküdt. A halottal együtt temették el. (XCVII. t.)

A leletről annakidején a Vasvármegyei Múzeum jelentést tett az Országos Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tárának és egyben megküldötte a feltárt csontváz koponyáját rendszeres embertani vizsgálatra, miután azt torzítottak gyanították. A csontváz mellett volt régészeti leleteket utólagosan kérte fel az Országos Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tára,¹ hivatkozva a lelet ritkaságára és nagy tudományos értékére.

Az embertani lelet erősen sérült koponyából és néhány hosszúcsont töredékből áll. A feltáráskor történt sérülésein kívül a koponya kissé vetemedett is, aminek következtében igen nehéz volt az amúgyis hiányos koponyaacsontok összeillesztését illetve összeragasztását elvégezni. A hosszú csonttöredékek oly hiányosak, hogy rendszeres osteometriai vizsgálatra alkalmatlanok.

A koponya legsérültebb része az agykoponya. A sérülés annál sajnálatosabb, mert az agykoponyának bregma és a két porion mérőpontok által elhatárolt vonalon túl lévő részlete, nyakszirti irányban a feltáráskor teljesen elkallódott. A koponya nyakszirti (occipitalis) és alapi (basilaris) részei túlnyomólag hiányzanak.

A nyakszirtcsont teljesen, a falsont, halántécsont és az écsont részben hiányzanak. A baloldali falsontnak, a falsonti dudor (tuber parietale), nyakszirtcsonti szél (margo occipitalis) és nyilvarrati széle közti része (margo sagittalis) hiányzik. A jobboldali falsont kevésbé hiányos, mindössze a nyakszirtcsonti szél közvetlenül határoló rész törött le. A halántécsontok közül a baloldali különösen erősen sérült, a halántékpikkely (squama temporalis) hátsó része hiányzik; a csecsnyúlvány (pr. mastoideus) ásótól eredő vágás teljesen kettészelte; a járomnyujtvány (pr. zygomaticus) mindkét oldalt közvetlenül az eredésnél

¹ Aktaszám: 35/1941.

sérült meg. Az éksontnak mindkét oldalt csak a nagyszárnyi része (ala magna) maradt meg több-kevesebb sérüléssel. A homlokcsont sérülést, repedést és vetemedést szenvedett, miért is a falcsonttal, különösen baloldalt nemigen lehetett összeilleszteni. A homlokcsont legjelentősebb sérülései a kisebbektől eltekintve a baloldali szemüreg szélén (margo supraorbitalis) és a járomnyujtványon (pr. zygomaticus) vannak.

Az arckoponya sérülései az agykoponyával szemben kisebbek, sajnos fajtameghatározás, szempontjából viszont igen lényegesek. Az arckoponyacsontok felszíni részei kevésbé sérültek, viszont a koponyaüreg felé lévő részletek teljesen szétmállottak és töredezték a feltáráskor. Az arcszélesség mérésénél oly fontos járomív mindkét oldalt hiányzik. Az orrcsontok is sérültek, különösképen a baloldali, amelyből mindössze 14 mm-es csont maradt meg. A jobboldali felső állcsont teste (corpus maxillae) és a járomcsonti nyujtvány (pr. zygomaticus) teljesen hiányzanak. A homlokcsonti nyujtvány (pr. frontalis) baloldalt hiányzik, jobboldalt sérült, szilánkos törés miatt az orrcsonttal való összeillesztése nem tökéletes. Az orrüreg határoló körtealakú (apertura piriformis) majdnem ép, csupán az orrtővis (spina nasalis anterior inferior) törött le. Az állcsontnak szemüreg és koponyaüreg felé lévő részletei igen erősen sérültek. Ugyanez mondható el az orrüreg csontjaira is. Az embertani lelet legkevésbé sérült csontja az állkapocs. Baloldalt az állkapocsszöglet sérült és innen kiindulólag középfelé az állkapocs teste (corpus mandibulae) valószínűleg vetemedéstől eredőleg megrepedt. A fogsor teljes, ép, nem kopott; a fogak színe fehér.

N e m e. A nem meghatározása, a koponyát ért nagyfokú sérülések, valamint hiányai miatt nehéz. A meghatározás nehézségeit fokozza még az, hogy alacsony életkort megélt egyén koponyájával van dolgunk. A koponya nagysága, súlya, alakja; a koponyacsontok vastagsága; az izomtapadási lécek, vonalak, nyujtványok finomsága; a tompaszögű állkapocsszöglet a női nem mellett bizonyítanak, ugyanakkor a homlok lapos hátrafutó jellege, amit különben a torzítás mégjobban kiemel; a szemgödrök nagysága, az arc szélessége, a fogmederív szélessége, kerekítettsége, az állkapocs erőteljessége a koponya férfi volta mellett bizonyítanak. A meghatározás bizonytalan. Az utóbbi feltevés valószínűbb.

É l e t k o r. Életkora 18–20 évre tehető. Az erősen sérült koponya meglévő csontjain a varratok mind nyitva vannak; a fogak nem kopottak; az M_3 még nem bujt ki, csak kibúvóban van. A varratok közepesen fogazottak.

F e l s ő n é z e t. (Norma verticalis.) E nézetben az agykoponyának mindössze az elülső $\frac{1}{3}$ -a figyelhető meg, a bevezetőben már említett nagyfokú hiányok és törések miatt. A homlokcsont középszéles, hátrafutó, magas. A homlokcsontnak erősen hátrafutó, lapított jellegét a torzítás fokozza. A vetemedés következményei e nézetben különösképen érvényesülnek. A homlok harántirányban, balról jobbra ferdén elnyomott. A tarhely (glabella) és a szemöldív (arcus superciliaris) gyenge, lapos, minek következtében a horizontális körvonal egyenletesen ívelt. A homlokcsont járomnyujtványa (pr. zygomaticus ossis frontis) harántirányban nyujtott, azaz a horizontális sík felé kidomborodik. A halántéki szűkület erőteljes. A homlokcsont legkisebb (90 mm) és legnagyobb szélessége (105 mm) arra utalnak, hogy a koponya feltűnően keskeny, ami az eredeti jellegén kívül a torzítás eredménye is. A koponya horizontális körvonalát a homlokív és falcsonti ívrészek alapján kiegészítve, feltehetőleg ellipszoid formát adna. Feltűnő e nézetben a homlok szélességéhez képest a felső arc nagy szélessége, valamint a járomcsontok frontális helyzete. A homlokcsont felső harmadában, a bregmatáj előtt élesen elhatárolódott kidudorodás állapítható meg (tuberculum praebregmaticum), amely kidudorodás előtt és mögött, a torzításra használt pólyák nyomán, sekély harántirányú belapulás figyelhető meg. Hasonló harántirányban, illetve horizontális síkban körülfutó sekély belapulás figyelhető meg a homlokdudorok (tubera frontalia) magasságában. Ez a circularis torzításra alkalmazott pólya helye.

A hátsó nézetéről (*norma occipitalis*) a nyakszirttájék teljes hiánya következtében, mindössze annyi mondható, hogy a koponya harántkörvonala keskenyen ívelt, magas, fél ellipszoid formára emlékeztet. A csecsnyúlványok (pr. mastoideus) igen gyengék és előfelé lejtnek.

Arci nézet. (*Norma frontalis s. facialis*.) A homlok rendkívül lapos, meredek, magas és keskeny. A homlok hátrahajlása csupán a felső harmadban figyelhető meg. A halántéki vonal (*linea temporalis*) gyenge, alacsonyan fut. A felülnézetben már említett pályák helye, valamint a bregma mérőpont előtt kiemelkedő csontduzzanat (*tuberculum praebregmaticum*) e nézetben még erőteljesebben fejeződnék ki. A homlok baloldalán fillér nagyságú horpadás figyelhető meg. Valószínűleg a torzítással kapcsolatos mechanikai behatás eredménye. A tarhely (*glabella*) és a szemöldökívek (*arcus superciliares*) gyengék.

Az arc középmagas, keskeny. Vonásai finomak. Az arc magasságát a rendkívül meredeken felfutó homlok fokozza. Az arc szélességét az erőteljes és inkább frontális helyzetű járomcsontok emelik. A szemgödör magas, alakja kerek és tengelye belülről-felülről kifelé közepesen lejt. Az orrgyök keskeny, lapos és magas. A nasion mérőpont 3.5 mm-el feljebb van a felső állcsont homlokcsonti nyujtványának margo nasalis végétől. Rendes esetben az említett csontszél (*margo*) illetve varrat az orrgyök gyengén lejtő folytatása. Az orrgyöki mérőpont (*nasion*) most említett eltolódását Bartucz a szekszárdi húnkori torzított koponya esetében ugyancsak megfigyelte és leírta. Az orrgyöki (*nasion*) mérőpontnak eltolódásából, az orrcsontok egymáshoz hajlásából, nemkülönben az orrhát homorulatából és a felső állcsont homlokcsonti nyujtványának helyzetéből az tűnik ki, hogy az orrtájék is gyengén lapított. A felső arc szélessége 97 mm. Az arc szélességét a hiányzó járomívek miatt nem mérhettem. A felsőarcjelző 70.10, azaz a felső arc keskeny (*lepten*). A járomcsont teste ívelt, a nyujtványok halántéki és felső állcsonti irányban egyaránt keskenyek. Az orrüreg keskeny, magas, nem nagy. Az orrüreget határoló szél baloldalt töredékes. Elülső orrtövis (*spina nasalis anterior*) hiányzik, letörött. Az állcsont lapos, csupán a fogmedri ív (*prognathia alveolaris*) áll előre. A felső és alsó fogsor teljesen ép, a fogak nagysága közepes, nem kopottak. Az áll széles, alacsony, ívelt. Az állcsúcs lapos, egyenes, nem erőteljes.

Alapi nézetben. (*Norma basilaris*) csupán a száypad és a fogsorív figyelhető meg. A száypad keskeny, rövid, sekély. Az állkapocsív széjjeltartó, V-hez hasonló. A koponya keskenysége, laterális nyomottsága e nézetben még határozottabban érvényesül.

A koponya torzítottsága az oldalnézetben (*norma lateralis*) jut legerőteljesebben kifejezésre. Agykoponya magassága rendkívülien nagy. Porion-bregma magasság 144 mm. Agykoponyához viszonyítva az arckoponya magassága közepes. A koponya körvonala a lapos orrgyöktől enyhe domborulattal indul, majd a tarhely után, az alsó, a koponyát körülfogó pálya helyén sekély homorulat következik. A homorulat után a körvonal gyenge hátrahajlással meredeken emelkedik fel. Az alsó pálya helyénél keskenyebb homorulat figyelhető meg a homlok felső harmadában, majd ezt követőleg a körvonal erős domborulatban folytatódik. A körvonalon mutatkozó domborulat a már előzőekben említett bregma előtti *tuberculum praebregmaticum* vetülete. A meglévő falcsonti íven a koponyakörvonal laposan emelkedő. Tovább a körvonal nem követhető. A bregma mérőpont előtti csontkidudorodás mögött, a jobb falcsonton különösen jól megfigyelhető a nyeregyszerű bemélyedés.

Az arc minden részletében lapos, sőt enyhe homorulata van, amelyet csupán az *alveolaris prognathia* enyhít. Az áll finoman ívelt, az állkapocsszöglet kevésbé tompaszögű, állkapocság széles. Az incisura mandibulae sekély és széles.

Méretek, jelzők. A koponya méreteit és jelzőit Bartucz által közölt szekszárdi húnkori koponya adataival együtt három táblázatba foglaltam össze. A szekszárdi húnkori koponyát azért választottam összehasonlító alapnak, mert a gyöngyösapáti koponyához

hasonlóan régészetiileg hiteles.² Sajnos az erősen sérült koponyán felvett kevés méret és belőlük számított jelzők nem adnak lehetőséget szélesebbkörű összehasonlításra, csupán a két szóbanforgó koponya bizonyos részleteinek méretei és jelzői hasonlíthatók össze. Az agykoponya és különösképen az arckoponya méreteinek összehasonlítása azt mutatja, hogy a különbségek inkább nemiek, mint tényleges eltérések. A fülnyílás-bregma magasságban mutatkozik csak lényeges eltérés, amennyiben a gyöngyösapáti-i koponya lényegesen magasabb, mint a szekszárdi koponya. Az arc méretei és leíró jellegeiben igen nagyfokú a hasonlatosság. A felsőarcjelző 70.10, leptoprosop; a szemüreg magas, szemüregjelző 85.37 hypsikonch; az orrjelző 50.98 (chamaerrhin). A méretek és jelzők esetében mutatkozó nagyfokú hasonlatosság rasszbelileg is kifejezésre jut, mindkét koponya a nordo-mongolid rasszhoz tartozik.

Az agykoponya keskenysége, magassága az europid fajtakörön belül a nordikus és dinári fajtákra utalnak; a járomívek frontalis helyzete, az orrgyök szélessége, az orrcsontok lapossága viszont a mongol fajtakör egyik, a fajtakeveredés folytán nehezen kielemezhető, fajtájára utalnak. Ugyanezen fajta-jellegek állapíthatók meg a bécsi húnkori koponya esetében is.³

A koponya torzítási módja: *circularis*. A torzítás mikéntjéről és fokáról, már a koponya leíró jellegeinek ismertetésekor több ízben említést tettem. A koponyatorzítás gyolecsból készült pólyákkal történt és pedig olyképen, hogy az alsó pólya közvetlen a homlok alsó harmadán futott keresztül és a halántékcsontról pikkelyén folytatódva a nyakszirt alatt kötötték meg. A második pólya a homlok felső harmadán futott keresztül és hátrafelé lejtve

I. TÁBLÁZAT.¹

Agykoponya méretei	Gyöngyös- apáti	Szekszárd
Legnagyobb hosszúság (1) g-op	...	185
Glabella-Inion (2) g-i	...	177
Glabella-Lambda (3) g-l	...	179
Koponyaalap hossza (5) n-ba	...	107
Öreglik hossza (7) ba-o	...	36
Legnagyobb koponyaszélesség (8) eu-eu	...	144
Legkisebb homlokszélesség (9) ft-ft	90	100
Legnagyobb homlokszélesség (10) co-co	105	115
Koponyaszélesség a fülnyílások közt (11) au-au	120	129
Nyakszirtpikkelyszélesség (12) ast-ast	...	111
Csecsnyúlványok közti szélesség (13) ma-ma	...	112
Öreglik szélessége (16)	...	31
Basion-Bregma magasság (17) ba-b	...	136
Fülnyílás-Bregma magasság (20) po-b	144	115
Calotte magasság (22/a)	108	99
Vízszintes koponyakerület (23)	...	515
Haránt koponyakerület (24) po-po	310	306
Sagittalis koponyakerület (25) n-o	...	360
Homlokív (26) n-b	133	124
Homlokhúr (29) n-b	120	113

² Bartucz Lajos, A szekszárdi húnkori sír csontvázának antropológiai vizsgálata. Diss. Pann. Ser. II. No. 10. p. 8—19.

³ Geyer, Eberharst, Wiener Grabfunde aus der Zeit des untergehenden römischen Limes. II. Teil. Anthropologischer Befund. Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien. XIX. Jrg. 1932.

⁴ Martin, R., Lehrbuch der Anthropologie. I. Bd. II. Aufl. 1928. München.

a nyakszirten kötötték meg azt is. Az alsó pólya elsősorban is a koponyának magasság irányában történő növekedését idézte elő, míg a felső pólya a homlokot és vele együtt az orrgyököt lapította. Sajnos a nagyfokú sérülések miatt a pólyabarázdák a homlok- és a falcsontokon túl nem követhetők, ezért a torzítópólyáknak előbb ismertetett megkötési módja feltevés csupán, amire a torzításból következtethetünk. A gyöngyösapáti koponya a szekszárdi húnkori csontváz koponyáján kívül különösen a torzítás módját tekintve a Sipovóban⁵ feltárt nép-vándorláskori koponyához hasonló.

II. TÁBLÁZAT.

Arckoponya méretei	Gyöngyös- apáti	Szekszárd
Archosszúság (40) ba-pr	...	101
Alsó archosszúság (42) ba-gn	...	115
Felső arcszélesség (43) fnt-fnt	97	112
Külső szemzugok távolsága (44) ek-ek	94	101
Járomívszélesség (45) zy-zy	...	137
Középarcszélesség (46) zm-zm	97	97
Arcmagasság (47) n-gn	114	117
Felsőarcmagasság (48) n-pr	68	73
Hátsó orrgyökszélesség (49) la-la	27	26
Elülső orrgyökszélesség (50) mf-mf	22	21
Szemüregszélesség (51) mf-ek	41	44
Szemüregmagasság (52)	35	38
Orrnyílásszélesség (54)	26	26
Orrüregmagasság (55) n-ns	51	52
Orrcsontok legkisebb szélessége (57)	6	...
Orrcsontok legnagyobb szélessége (57) (1) ...	...	...
Állkapocs condylus-szélesség (65) kdl-kdl	116	...
Állkapocsszöglet-szélesség (66) go-go	97	107
Állkapocs-magasság (69) id-gn	31	39
Állkapocság-magasság (70)	48	61
Állkapocság-szélesség (71)	33	33

III. TÁBLÁZAT.

J e l z ő k	Gyöngyös- apáti	Szekszárd
Hosszúság-szélességi jelző	....	77·84
Hosszúság-magassági „	....	73·51
Szélesség-magassági „	....	94·44
Hosszúság-fülmagassági jelző	....	62·16
Szélesség-fülmagassági jelző	....	79·86
Haránt homlokjelző	85·71	86·96
Arcjelző	....	85·40
Felsőarcjelző	70·10	53·20
Szemgödörjelző	85·37	86·36
Orrgyökjelző	23·40	20·79
Orrjelző	50·98	50·00

⁵ *Minajeva, T., M., Zwei Kurgane aus der Völkerwanderungszeit bei der Station Sipova Eurasia Septentrionalis Antiqua. IV. Helsinki. 1929.*

ANTHROPOLOGICAL EXAMINATION OF THE DEFORMED SKULL FROM GYÖNGYÖSAPÁTI

(HUN PERIOD.)

In May 1941 Dr. Amália Mozsolics, with the authorisation of the Museum of the County of Vas, rescued a grave of the Hun period in the vicinity of the village of Gyöngyösapáti (County Vas), which has been found by workmen in the sand-pit owned by J. László Kiss. Naturally the workmen had disturbed the skeleton and the finds deposited near it. Dr. A. Mozsolics ascertained from the workmen the exact place of the archaeological finds as well as that of the skeleton. According to their narration the skeleton came to light from the east part of the sand-pit and from a depth of 1.50 m. The grave lay north and south. The skull was turned to the west. More accurate particulars of the grave could not be determined. The position of the archaeological finds was the following: under the lumbar vertebrae a bronze tweezer, further a gilt square-shaped buckle decorated with encircled dots, in the right pelvis a gilt triangular buckle; near the skull on the right side a broken clay vessel with handle; the position of an iron fragment is uncertain. On the left side of the skeleton, near the pelvis lay the skull of a dog. It had been interred together with the dead.

The anthropological material consists of a much damaged skull and of fragments of a few long bones. Besides the damage suffered by the skull on excavation it is also slightly warped. In consequence it was extremely difficult to join and fasten together the already incomplete cranial bones. The fragments of the long bones are so defective that they are unsuitable for systematical osteometrical examination.

The most damaged part of the skull is the cerebral. The damage is the more regrettable as that part of the skull, which is beyond the line bordered by the bregma and the two porions in occipital direction was lost during excavation. The occipital and basal parts of the skull are almost entirely missing.

The occipital bone is entirely missing, the parietal, the temporal and the sphenoidal partly. The left side of the parietal bone between the parietal tuber, the occipital margin and sagittal margin is absent. The right side of the parietal bone is less incomplete, only the part immediately bordering the occipital margin is broken off. Of the temporal bones the left is especially damaged, the back part of the squama temporalis is missing; the processus mastoideus is cut in two by a spade; both sides of the processus zygomaticus suffered damage immediately at the beginning. On both sides of the sphenoidal bone only the ala magna remained and is more or less defective. The frontal bone is damaged, cracked and warped, thus it cannot be joined together very well with the parietal bones, especially on the left side. The most significant damages of the frontal bone besides some smaller ones are on the left supraorbital margin and on the zygomatic process.

The damages of the facial part of the skull compared with those of the cerebral part are smaller, but from the point of race determination much more essential. The parts of the surface of the facial bones are less damaged, but the regions towards the cavity of the skull broke and crumbled on recovery. Both sides of the zygomatic arc, so important when measuring the breadth of the face, are missing. The nasal bones are also damaged, especially the left, from which only a little piece of 14 mm remained. The right side of the corpus maxillae and the zygomatic process are entirely missing. On the left side the frontal process is missing, and on the right side being damaged and flaked it is impossible to fit it together perfectly with the nasal bone. The apertura piriformis is almost complete, only the spina nasalis anterior inferior is broken off. The parts of the os maxilla towards the orbit and cavity of the skull are very much damaged. The same can be said of the bones of the nasal cavity. The least damaged

part of the anthropological find is the jaw. On the left side the angulus mandibulae is defective and starting from here towards the middle the corpus mandibulae is cracked, probably caused by warp. The sets of teeth is entirely complete, unworn; the colour of the teeth is white.

Sex. The determination of the sex is difficult owing to the considerable damage of the skull and many parts being missing. The difficulties of the determination are increased by the fact that we have to deal with the skull of a short-lived individual. The size, the weight and the shape of the skull; the thickness of the cranial bones; the fineness of the *linae*, *cristae* et *processus muscularis*; the obtuse-angled angulus mandibulae give evidence for the female sex; while the retreating character of the flat forehead, which is still more emphasized by the deformation; the size of the orbits, the breadth of the face, the roundness and breadth of the arcus alveolaris, the angulation of the jaw suggest the male sex. The determination is uncertain. The former assumption is more probable.

Age. The age can be assumed to be between 18—20. On the remaining bones of the strongly damaged skull the sutures are all open; the teeth are unworn; the M_3 is not yet erupted, is just emerging. The sutures are moderately notched.

View from above. (Norma verticalis.) Here only the one third of the front of the cerebral part of the skull is observable in consequence of the aforementioned considerable incompleteness and breaking. The frontal bone is medium broad, retreating and high. The strongly retreating and flattened character of the frontal bone is increased by the deformation. The consequence of the warp are here especially observable. The forehead is transversely crushed from the left to the right side in a slanting direction. The glabella and the arcus superciliaris are feebly developed and flat in consequence of which the horizontal outline is evenly curved. The zygomatic process of the frontal bone is transversely elongated, or rather bulding out towards the horizontal plane. The temporal stricture is strong. The smallest (90 mm) and the greatest (105 mm) breadth of the frontal bone prove that the skull is strikingly narrow, which besides being its original character is also the result of deformation. Completing the horizontal outline of the skull on the basis of the frontal arc and parietal bone it is assumable that it must have had an ellipsoid shape. From this view the great breadth of the upper face is striking compared with that of the forehead as well as the frontal position of the zygoma. In the upper third of the frontal bone, before the bregma region a sharply demarcated protuberance (*tuberculum praebregmaticum*) can be determined. Before and behind that protuberance the trace of the bandage used for deformation, a slight transversal depression, is observable. A similar slight depression can be seen running transversally and horizontally respectively round at the height of the frontal tubers. This is the place of the bandage used for circular deformation.

From the back view (*norma occipitalis*) in consequence of the entire lack of the occipital region only so much can be said that the transversal outline of the skull is narrowly curved, high and resembling a half ellipsoid. The *processus mastoideus* are feebly developed and slope forward.

Facial view (norma frontalis s. facialis). The forehead is extraordinarily flat, steep, high and narrow. The retreating of the forehead can be observed only in its upper third part. The *linea temporalis* is moderately marked and low. The places of the bandages already mentioned in the *norma verticalis* as well as the *tuberculum praebregmaticum* before the bregma are more emphasized from this view. On the left side of the forehead an indentation, the size of a farthing is observable, probably the result of a mechanical effect in connection with the deformation. The glabella and the arcus superciliares are slightly developed.

The face is of medium height and narrow. The features are fine. The height of the face is increased by the remarkably steep forehead. The breadth of the face is emphasized by the strong zygomatic bones, which are in a rather frontal position. The orbit is high and round

and its axis slopes fairly from inside and from above outwards. The root of the nose is narrow, flat and situated high. The nasion is 3.5 mm higher from the end of the margo nasalis of the processus frontalis ossis maxilla. Normally the already mentioned margin and suture respectively is the slightly sloping continuation of the root of the nose. The already mentioned shifting of the nasion has been also observed and described by Prof. Bartucz in the case of the deformed skull of the Hun period from Szekszárd. From the shifting of the nasion, from the bending together of the nasal bones and from the concavity of the nasal bridge, as well as from the position of the processus frontalis ossis maxilla it appears that the nasal region is also slightly flattened. The breadth of the upper face is 97 mm. The breadth of the face could not be measured because of the missing zygomatic arc. The index of the upper face is 70.10 so the upper face is narrow (lepten). The corpus zygomaticus is curved; the protuberances are similarly narrow in the direction of the temporal bone and os maxilla. The nasal cavity is narrow, high and not large. The edge bordering the nasal cavity is fragmentary on the left side. The spina nasalis anterior is broken off. The os maxilla is flat, only the alveolar arc (prognathia alveolaris) is prominent. The upper and lower sets of teeth are complete, the teeth are of medium size, unworn. The mandibula is broad, low and curved. The mentum is flat, straight, not strongly marked.

From the basal view (*norma basilaris*) only the palate and the alveolar arc can be observed. The palate is narrow, short and shallow. The arcus mandibularis is divergent. The narrowness of the skull and its lateral flatness from this view appear still more definitely. The deformation of the skull is the most strongly emphasized from the side view (*norma lateralis*). The cerebral part of the skull is extraordinarily high. The height of the porion-bregma is 144 mm. The outline of the skull starts from the flat root of the nose with a slight prominence and after the glabella on the place of the lower bandage round the skull there follows a shallow depression. After the depression with a slight retreat the outline rises steeply. On the upper third of the forehead a narrower depression can be observed than that of the place of the lower bandage then after that the outline continues in a sharp prominence. The prominence shown on the outline is the aforementioned projection of the tuberculum praebregmaticum in front of the bregma. On the remaining arc of the parietal bone the outline of the skull slightly rises. Behind the bone protuberance, which is in front of the bregma, on the right parietal bone the saddle-like depression is well observable.

The face is flat in every detail, rather it has a slight concavity, which is only relieved by the alveolaris prognathia. The chin is finely curved; the angulus mandibulae is slightly obtuse-angular, the ramus mandibulae is broad. The incisura mandibulae is shallow and broad.

Measurements, indices. I have summarized the measurements and indices of the skull in three tables (p. 306 sq.) and used for comparison the data of the skull of the Hun period from Szekszárd. I have chosen this material for comparison because of its archaeological authenticity. Comparing the measurements of the cerebral and facial parts of the aforementioned two skulls it appears that the differences are rather sexual differences than aberrations. Essential aberration is only in the auriculo-bregmatic height; the height of the skull from Gyöngyösapáti exceeds considerably that of the skull from Szekszárd. The cause of the difference in height must be sought first of all in the fact that the skull from Gyöngyösapáti is more deformed than that from Szekszárd. The skull from Gyöngyösapáti is extraordinarily elongated upwards. The cause for the small aberration, which is shown in the measurements can be explained by the fact that the two skulls (from Szekszárd and from Gyöngyösapáti) are very near to each other in race. The skull from Gyöngyösapáti is nordo-mongolid. On the facial part of the skull the characteristics of the Mongol type are better emphasized while on the cerebral part of the skull the characteristics of the Europid racial sphere are dominating.

The way of deformation of the skull is circular. For the circular deformation bandages of soft linen were used. Hard board or other means used for deformation was in the present case omitted. On the basis of the depression visible on the skull two chief bandages were used, one passing round immediately on the lower third of the forehead, while the other spirally on the cranial vault. In consequence of the deformative effect of the bandages employed on two levels the skull became strongly narrowed, shorter and raised. Unfortunately the depressions of the bandages cannot be followed beyond the forehead on the sides.

The skull resembles considerably, on account of the result of the circular deformation, the deformed skull recovered at Sipovó.

JÁNOS NEMESKÉRI

Note. The abbreviations, to be found beside the measurements given in the tables, indicate the measuring points.

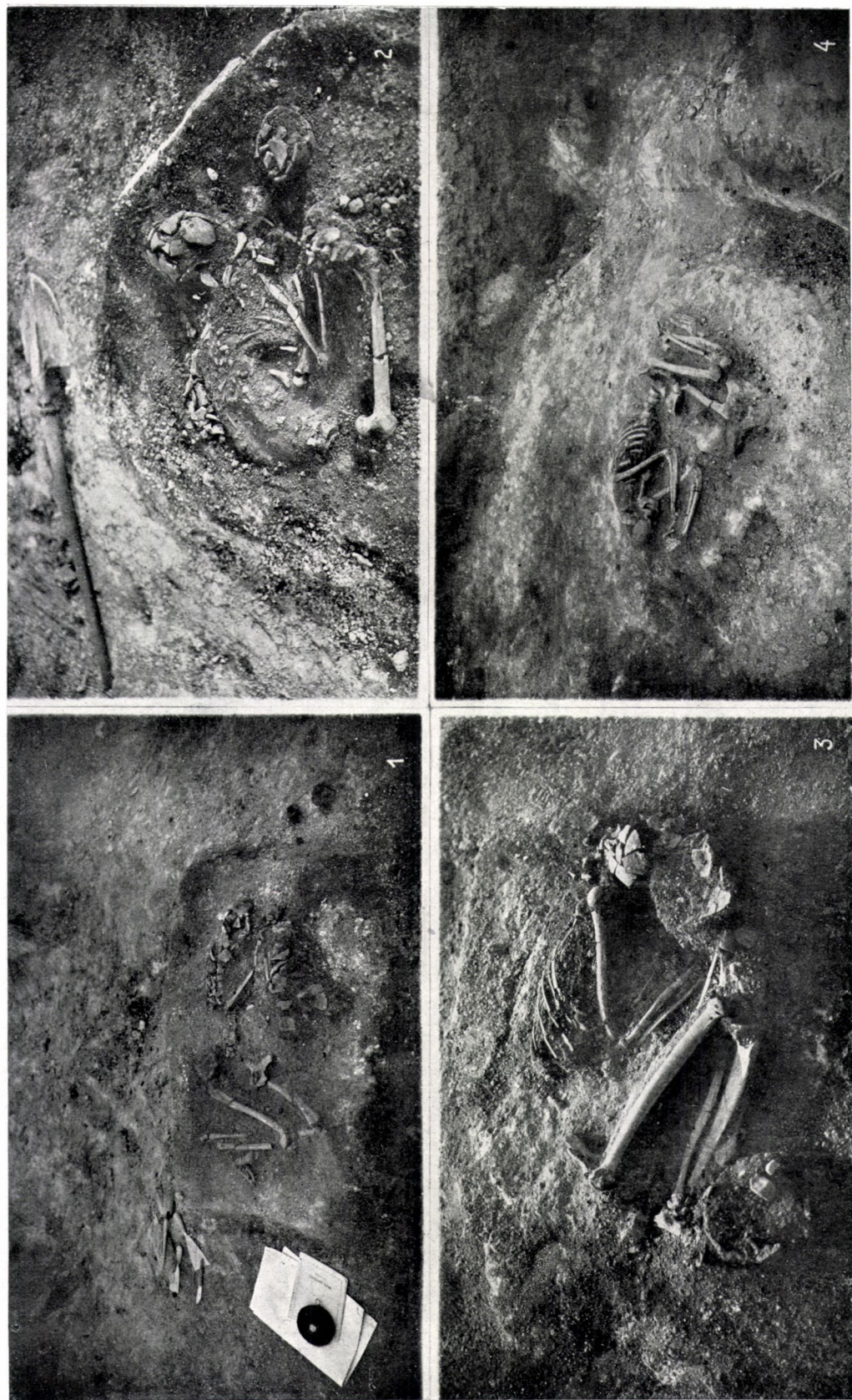
Kiadásért felelős: Dr. Alföldi András.

44.405. — Egyetemi Nyomda Budapest, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd.)

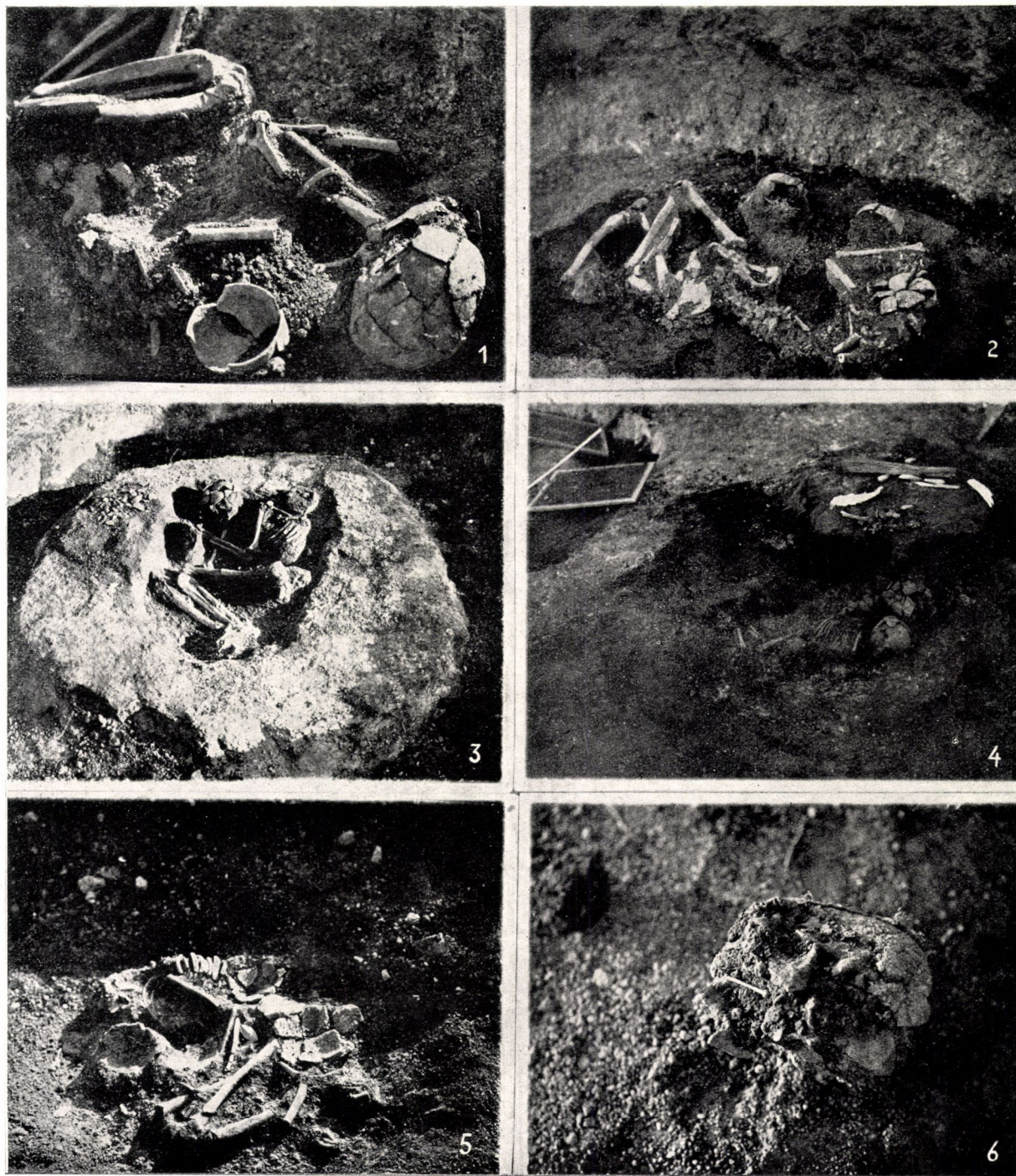
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

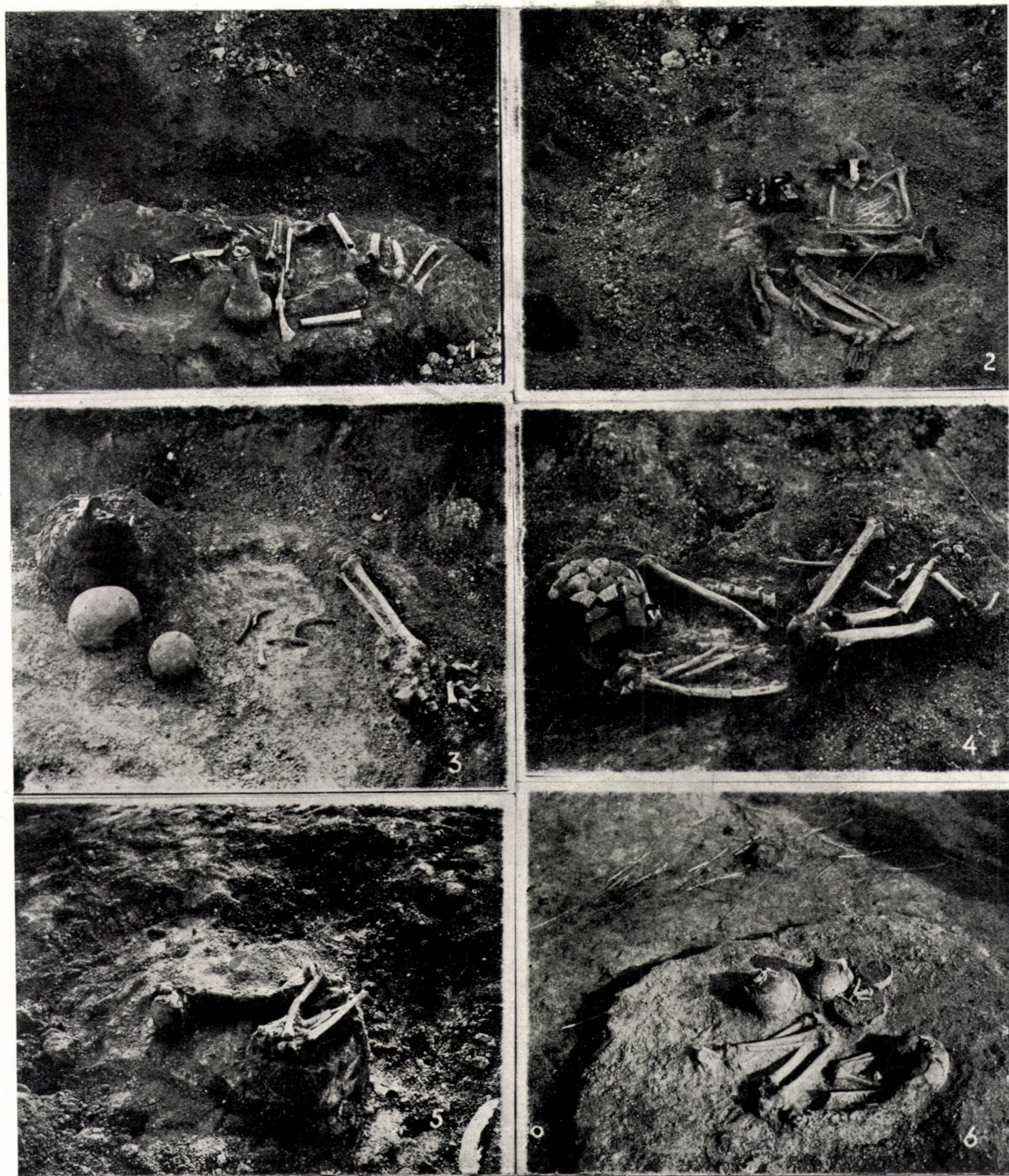
Rézkori temető Jászladányból. 1: 2. sír. — 2: 3. sír. — 3: 4. sír. — 4: 5. sír.

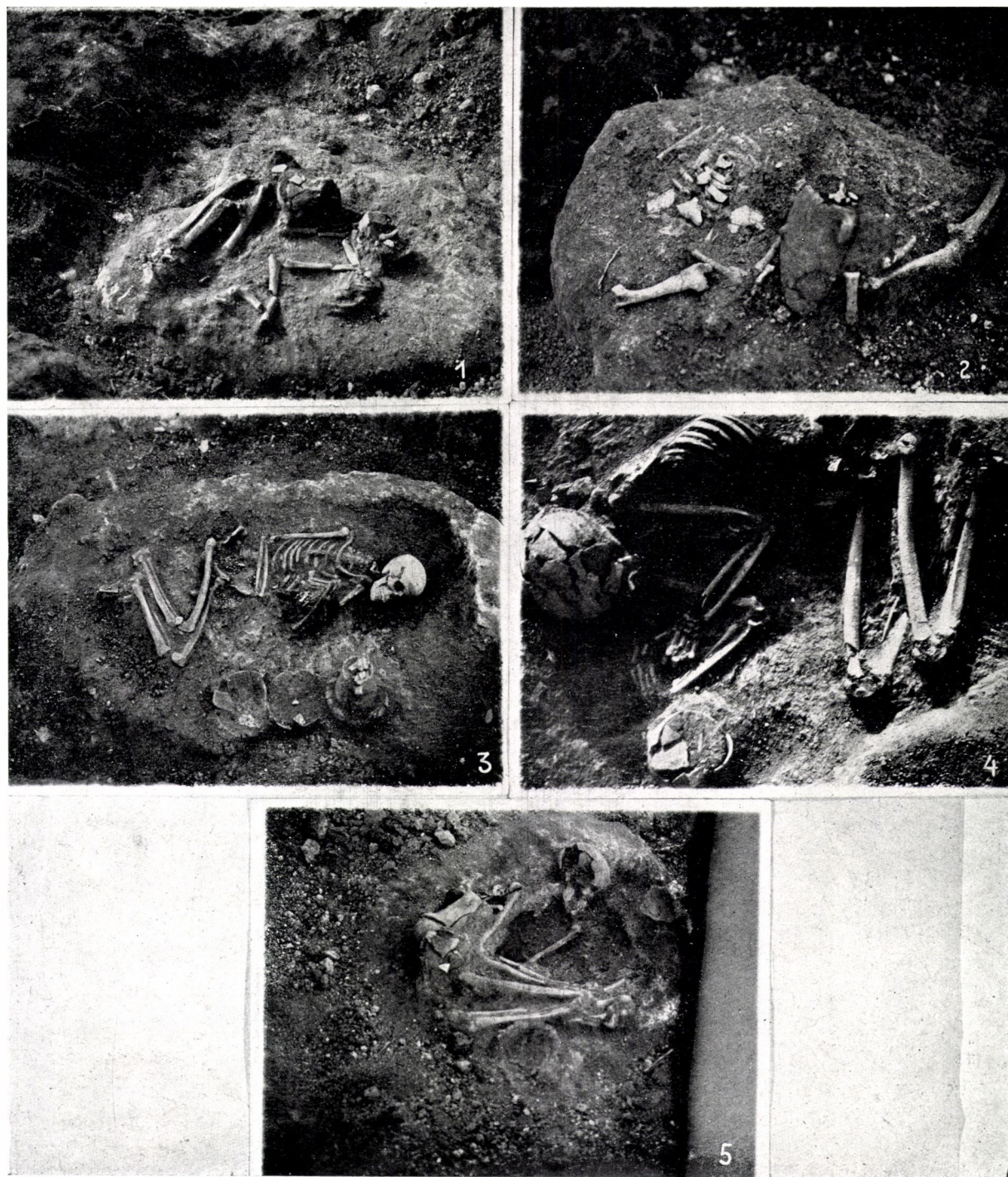
Rézkori temető Jászladányból. 1: 7. sír. — 2: 8. sír. — 3: 9. sír. — 4: 10. sír. — 5: 12. sír. — 6: 15. sír.

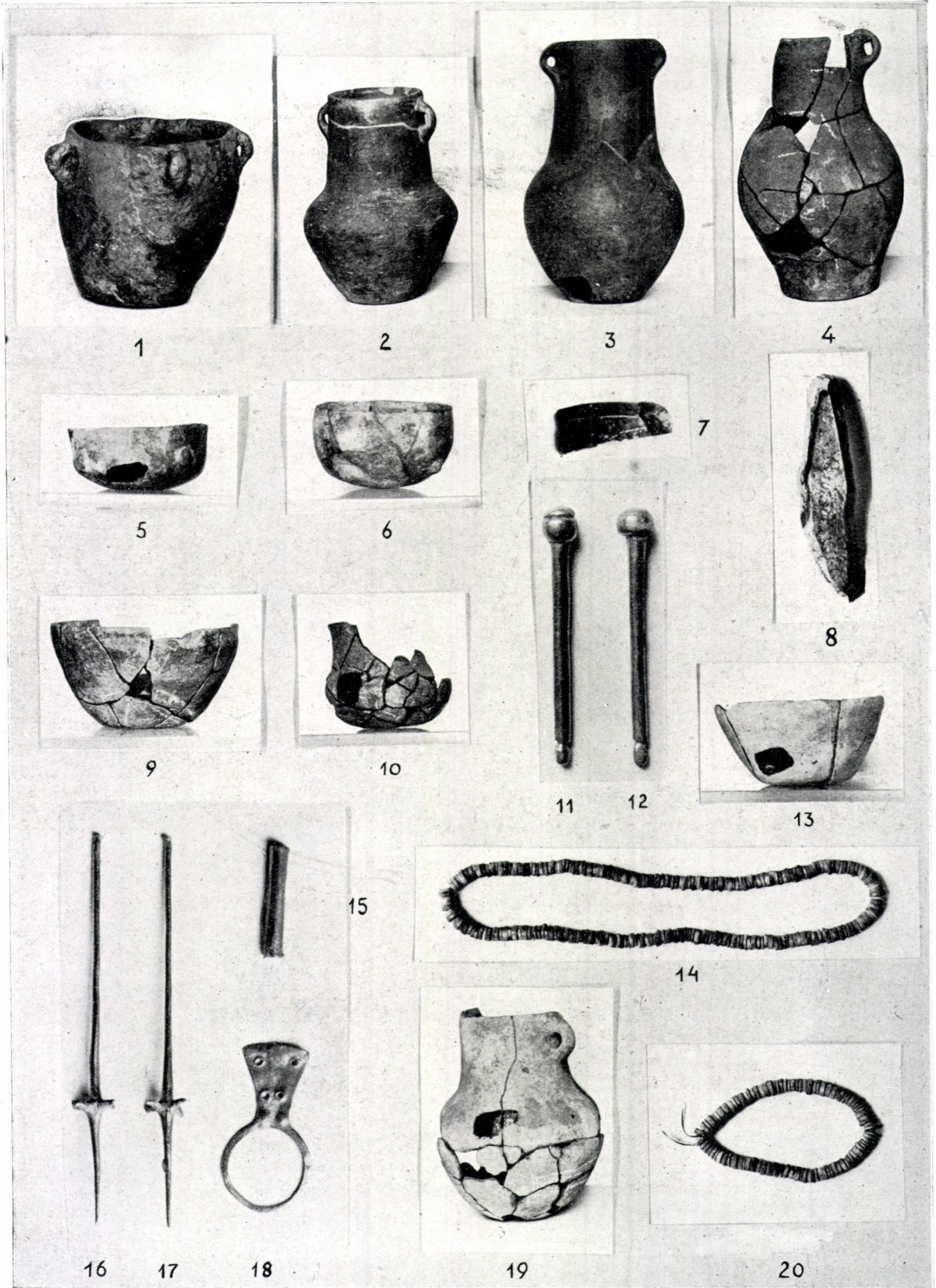
Rézkori temető Jászladányból. 1: 18. sír. — 2: 21. sír. — 3: 23. sír. — 4: 24. sír. — 5: 25. sír. — 6: 26. sír.

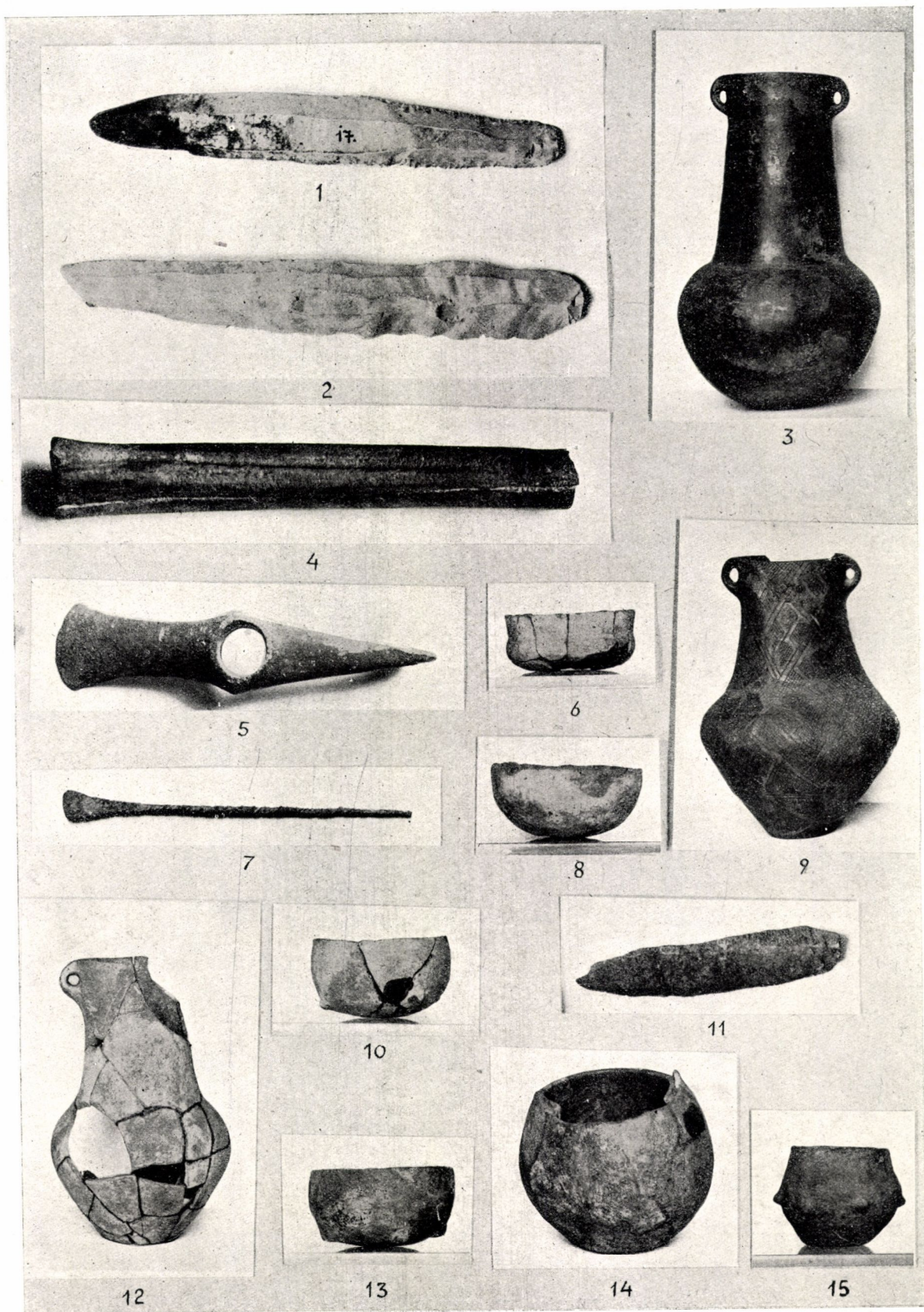
Rézkori temető Jászladányból. 1: 28. sír. — 2: 29. sír. — 3: 32. sír. — 4: 36. sír. — 5: 38. sír.

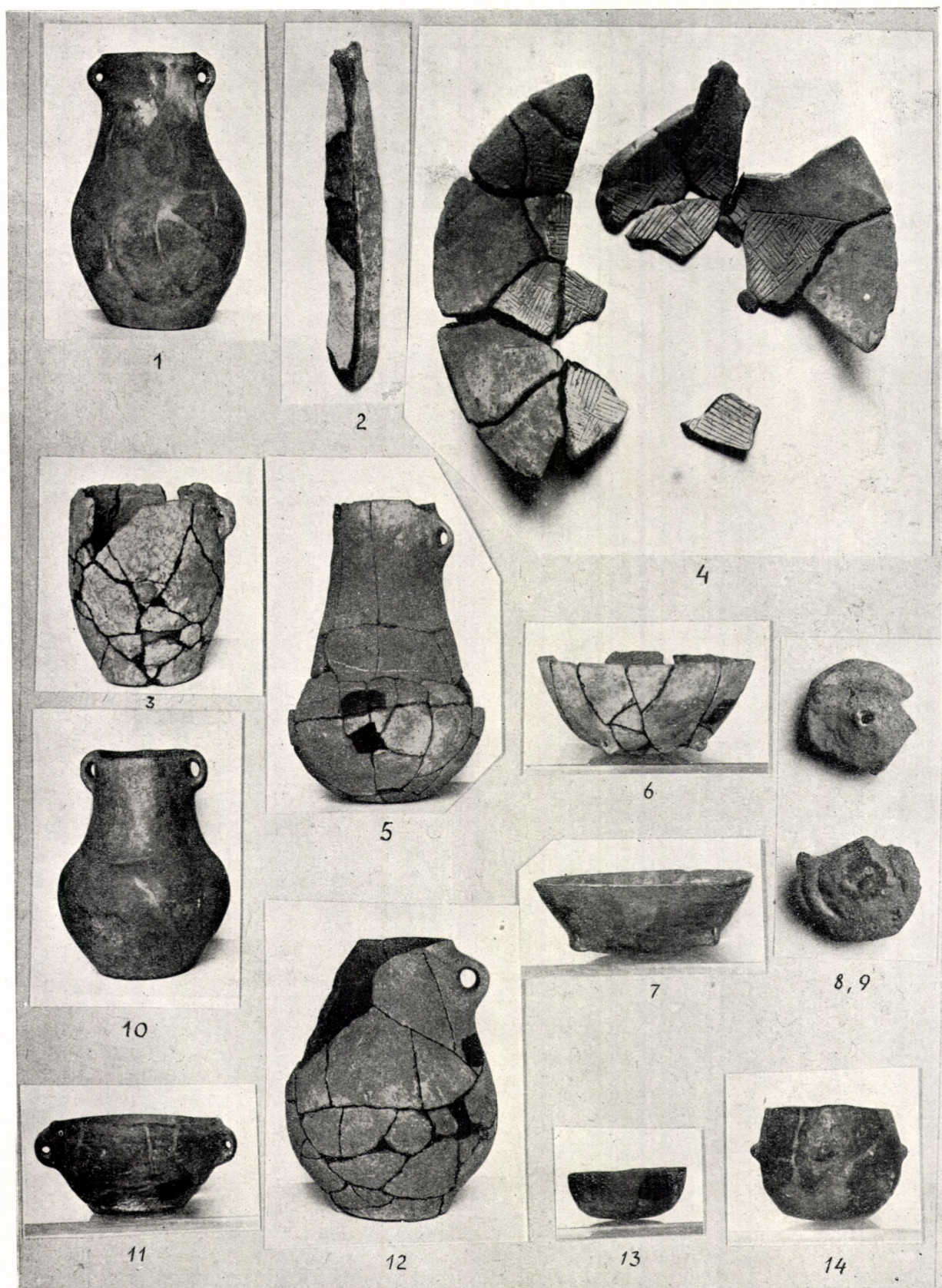
Rézkori temető Jászládányból. 1: 2. sír, virágcserep alakú edény. — 2: 5. sír, tejeskőcsög. — 3, 6, 7: 8. sír, tejeskőcsög, csésze és köpenge. — 4, 8: 13. sír, tejeskőcsög és köpenge. — 5: 7. sír, tálszerű csésze. — 9: 9. sír, tál. — 10: 14. sír, szilke. — 11–14: 15. sír, aranyékszerek, tál és márványgyöngyök. — 15–20: 16. sír, aranyékszerek, tejeskőcsög és márványgyöngyök. — Nagyság 1–6, 9, 10, 13, 19 = kb. $\frac{1}{5}$; 7, 8, 14, 20 = kb. $\frac{3}{8}$; 11, 12, 14–18 = $\frac{1}{1}$.

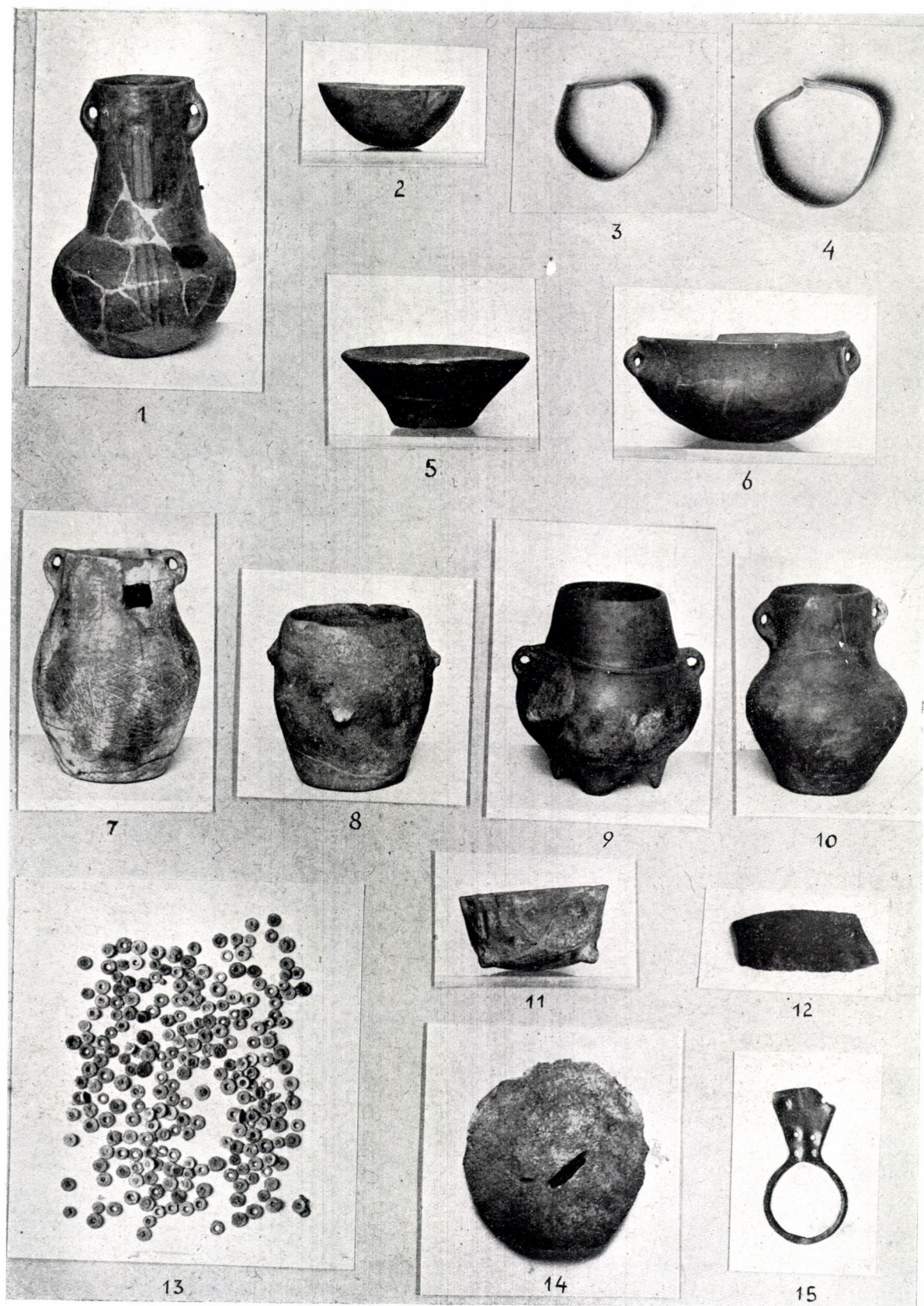
Rézkori temető Jászladányból. 1: 17. sír, kőkés. — 2—6: 18. sír, kőkés, tejeskőcsög, csonteső, ellentett élű rézesákány és csésze. — 7, 10—12: 21. sír, réztű, csésze és tejeskőcsög. — 8, 9: 23. sír, csésze és tejeskőcsög. — 11: 24. sír, kőkés. — 13, 14: 26. sír, csésze és tojásdad alakú edény. — 15: 27. sír, csésze. Nagyság 1, 2, 4, 7, 11 = kb. $\frac{3}{8}$; 3, 6, 8—10, 12—15 = kb. $\frac{1}{5}$; 5 = kb. $\frac{1}{4}$.

Rézkori temető Jászladányból. 1, 2: 28. sír, tejeskőcsög és kőkés. — 3: 29. sír, virágcserep alakú edény. — 4—9: 32. sír, tál, tejeskőcsög, tálak és korallgombok. — 10: 35. sír, tejeskőcsög. — 11—12: 37. sír, tál, és tejeskőcsög. — 13—14: 36. sír, tál és csésze. — Nagyság 1, 3, 5—7, 10—14 = kb. $\frac{1}{5}$; 2, 4 = kb. $\frac{5}{8}$; 8, 9 = kb. $\frac{4}{3}$.

Rézkori temető Jászládányból. 1, 2: 38. sír, tejeskőcsög és tál. — 3—14: ásatáseelőtti szórványos anyag (3—4 aranygyűrűk, 5—6 tál, 7, 10 tejeskőcsög, 8, virágserép alakú edény, 9, négylábú edény, 11, tál, 12, kőpenge, 13, márványgyöngyök, 14, fegyverrel bevett emberi koponyadarab). 15: valószínűleg 16. sír, aranyékszer. — Nagyság 1, 2, 5—11 = kb. $\frac{1}{5}$; 12—14 = kb. $\frac{1}{8}$; 3, 4, 15 = $\frac{1}{1}$.

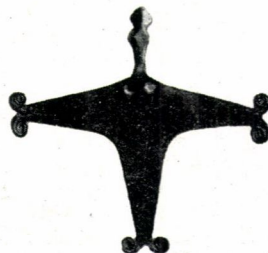
1

2

3

4

5

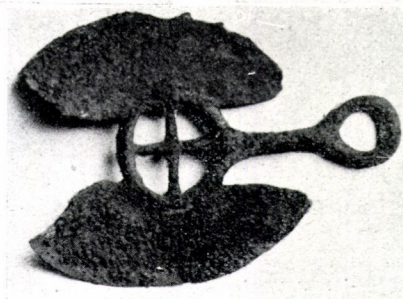
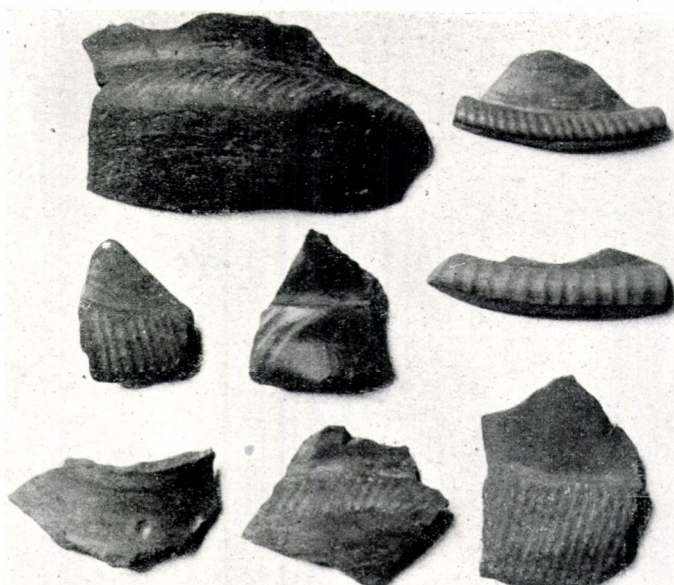
6

7

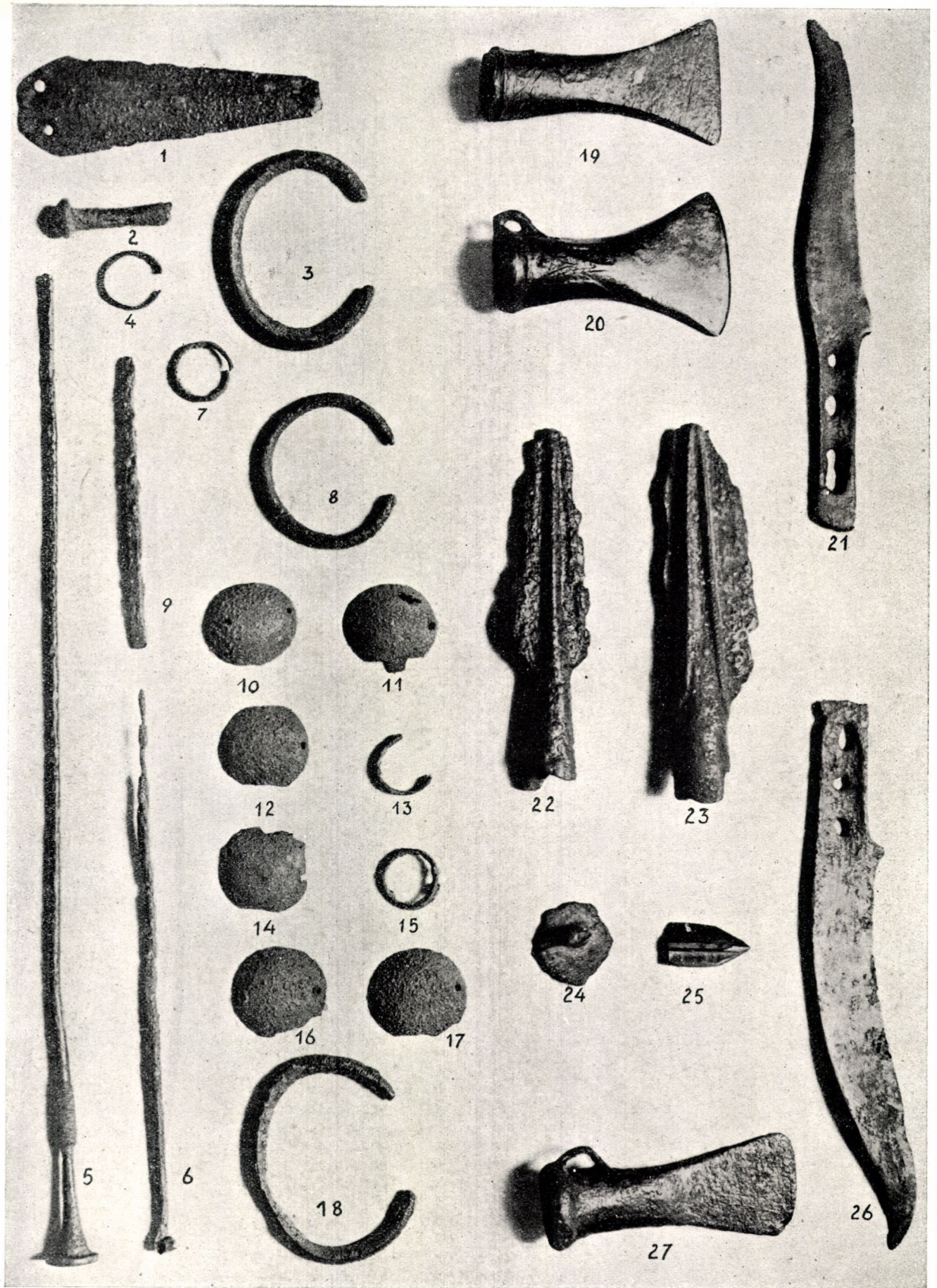
8

Felül: 1—6. Különböző aranytárgyak az állítólagos mojgrádi leletből. — 7—8. Réz kori aranyesüngők a magyartési 4. sz. sírból.

Alul: 1. Previllanova-típusú nagy hombár. (A Magyar Nemzeti Múzeumban, lh: Bodrogkeresztúr.) — 2, 3. Keramika és bronzberetva, kifosztott tumulus-sírból (A balassagyarmati múzeumban, lh: Benczurfalva, Dolány, Nógrád megye.)

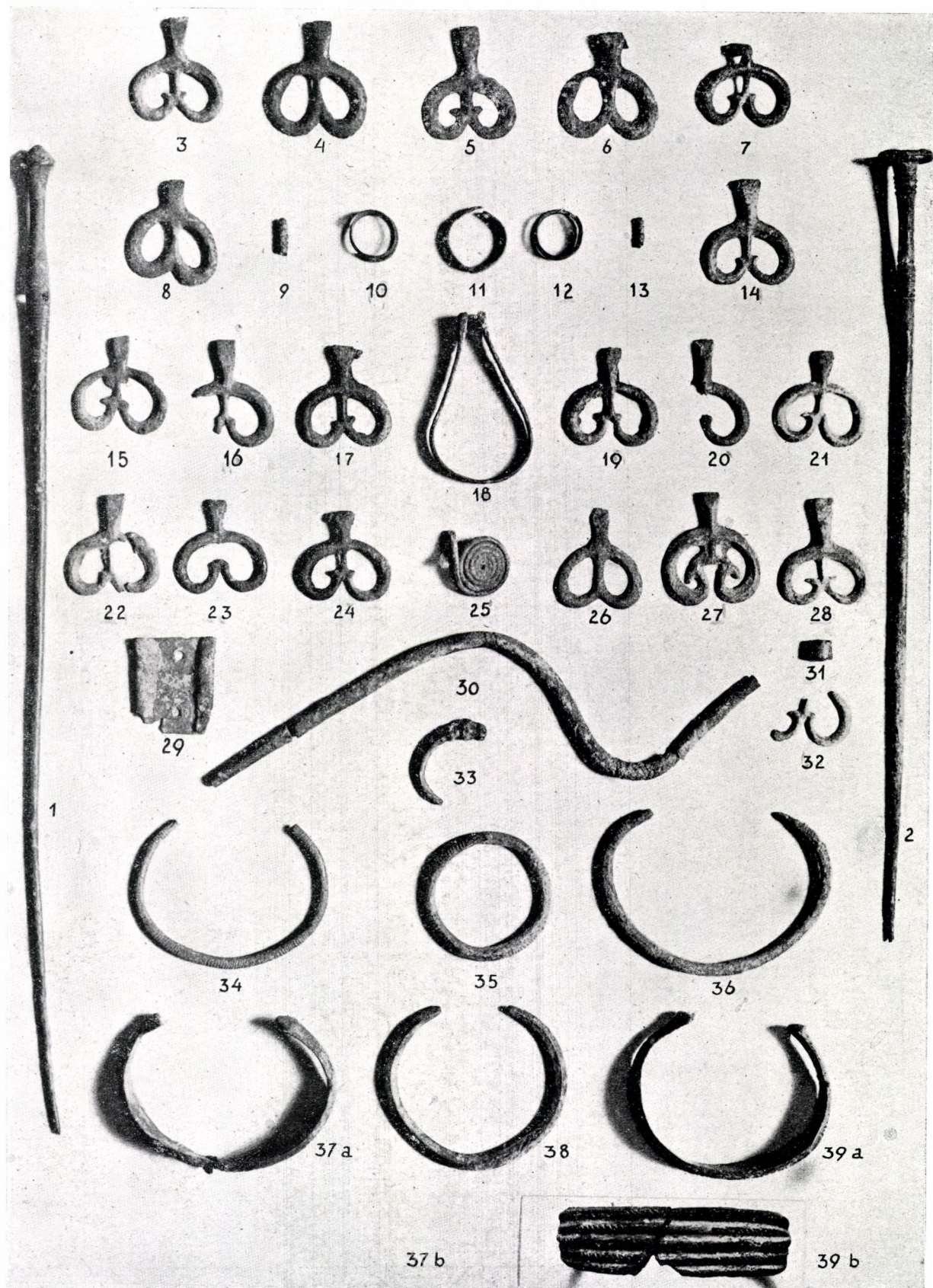
Hódmezővásárhelyi bronzleletek. 1—18, 23. Mártély. — 19—20, 27. Ismeretlen lelőhely. — 21. Fűrgehalom. — 22. A város területe. — 24. Gorzsa, Kettős-halom. — 25. Ráros. — 26. Bodzás-part.

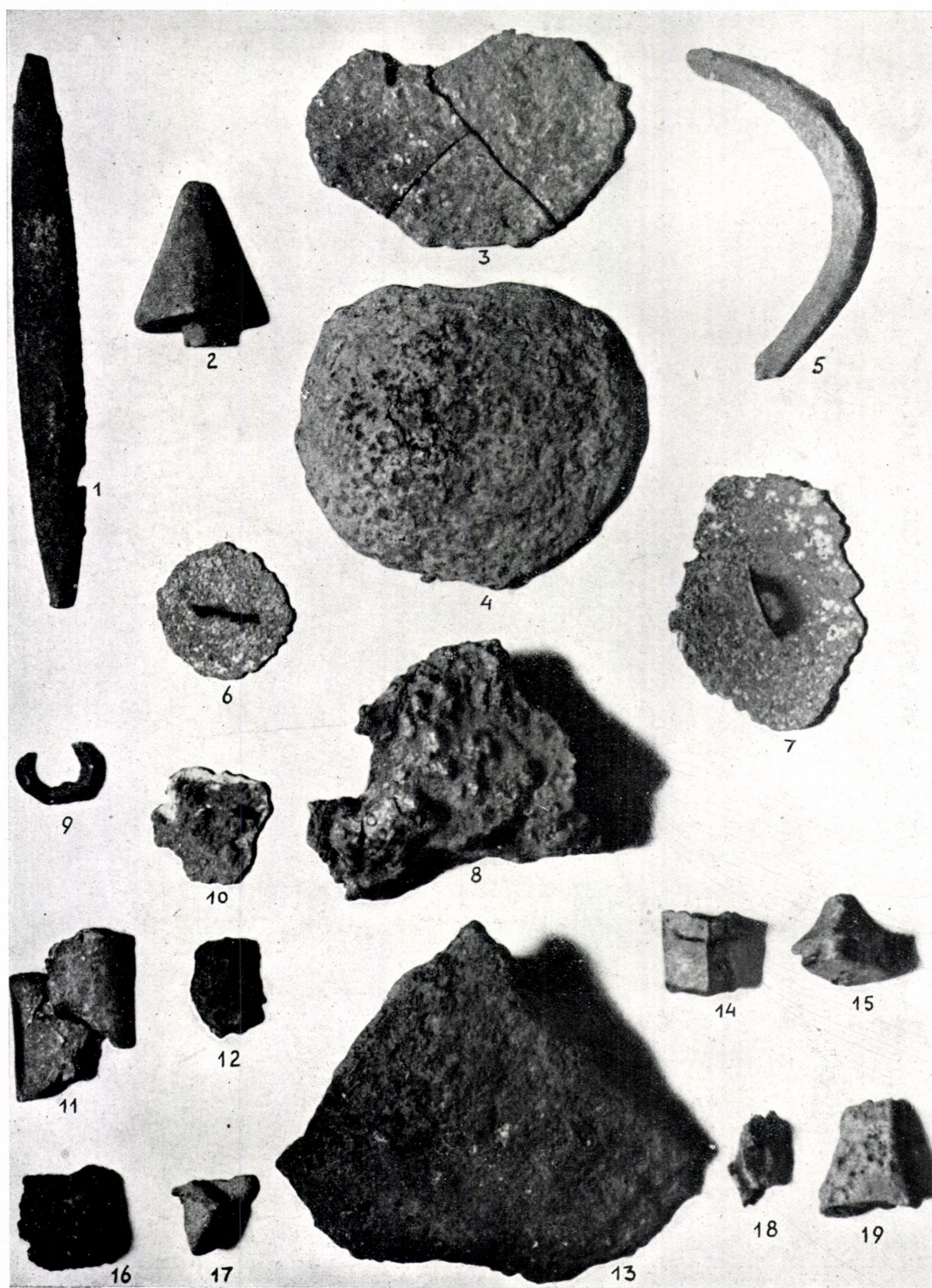
Hódmezővásárhelyi bronzleletek. 1. Batida. — 2, 5, 10, 11. Kútvölgymelléki tanyák. — 3, 8, 9. A város határa. — 4. Ismeretlen lelőhely. — 6. Mártély. — 7. Kistóalja.

Hódmezővásárhelyi bronzleletek. 1—39. Kishomok, Misán-tanya.

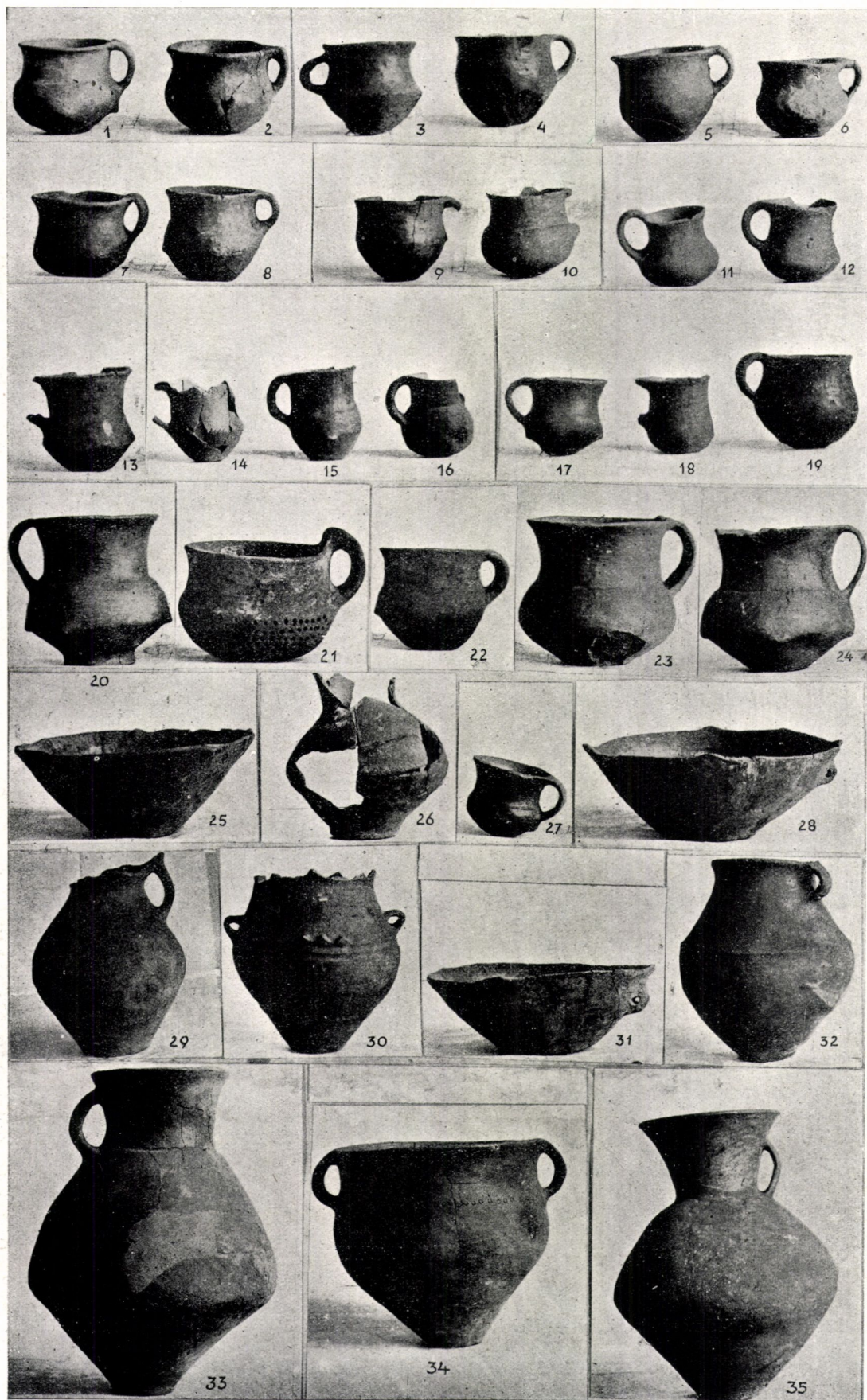
Hódmezővásárhelyi bronzleletek. 1—19. Fehértó.

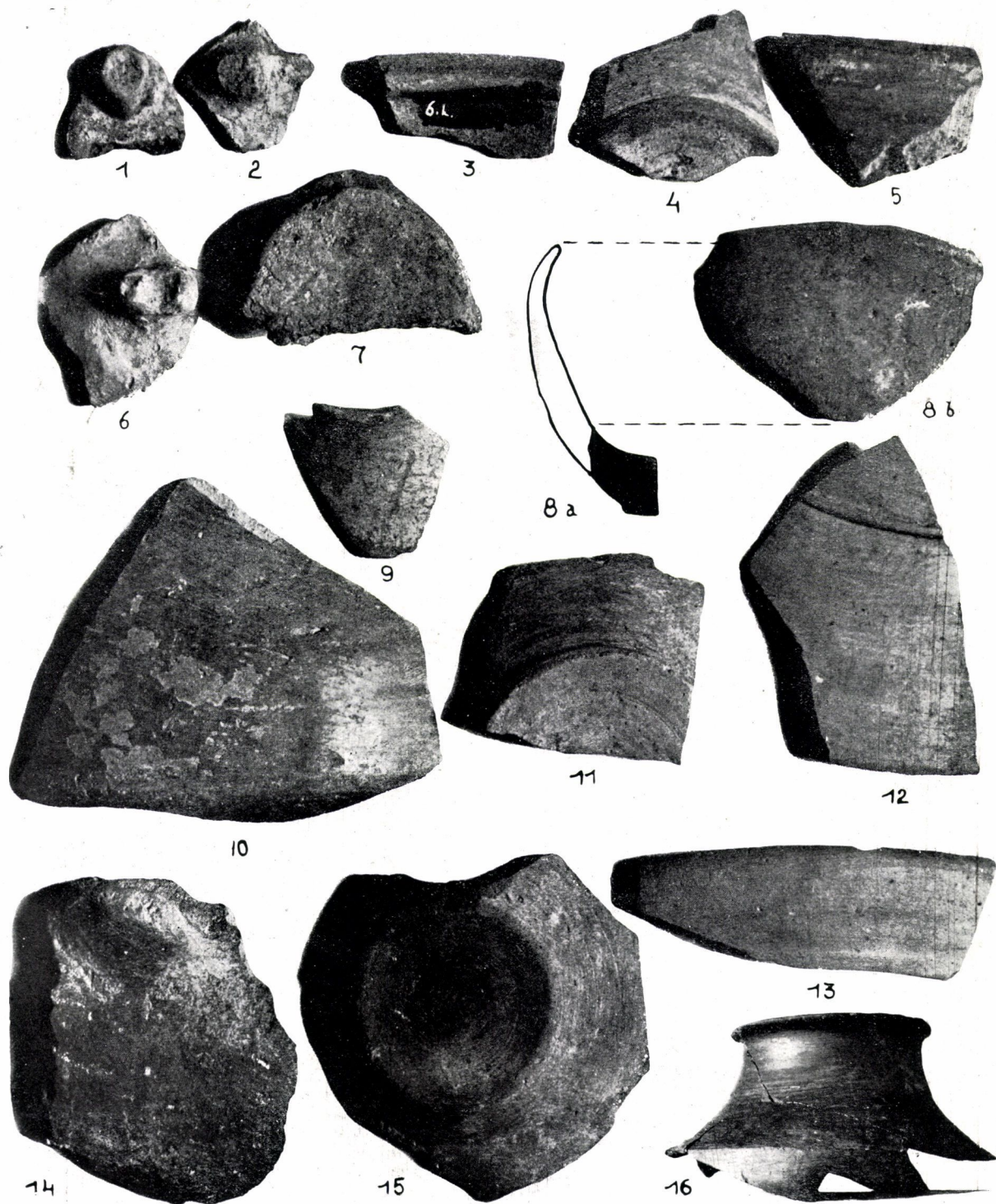
Hódmezővásárhelyi bronzleletek. 1—18. Fehértó.

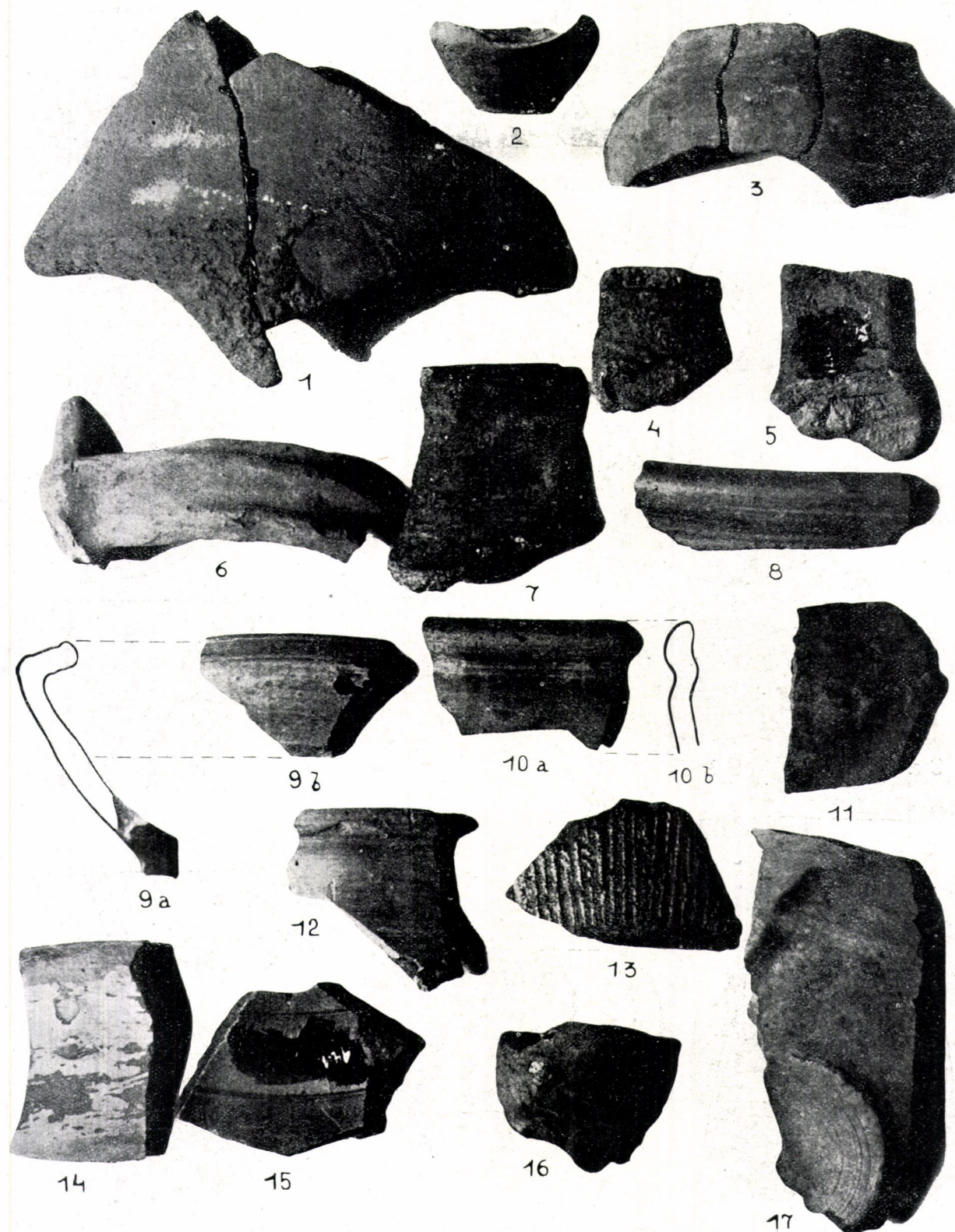
Bronzkori leletek. 1—10, 13—15, 17, 19—31. Felsőpusztaszer. — 11—12, 16, 18, 32. Csengele. — 33—35. Felsőpusztaszer. (1—28., 31. = $\frac{1}{4}$ nagyság; 29—30., 32—35 = $\frac{1}{8}$ nagyság.)

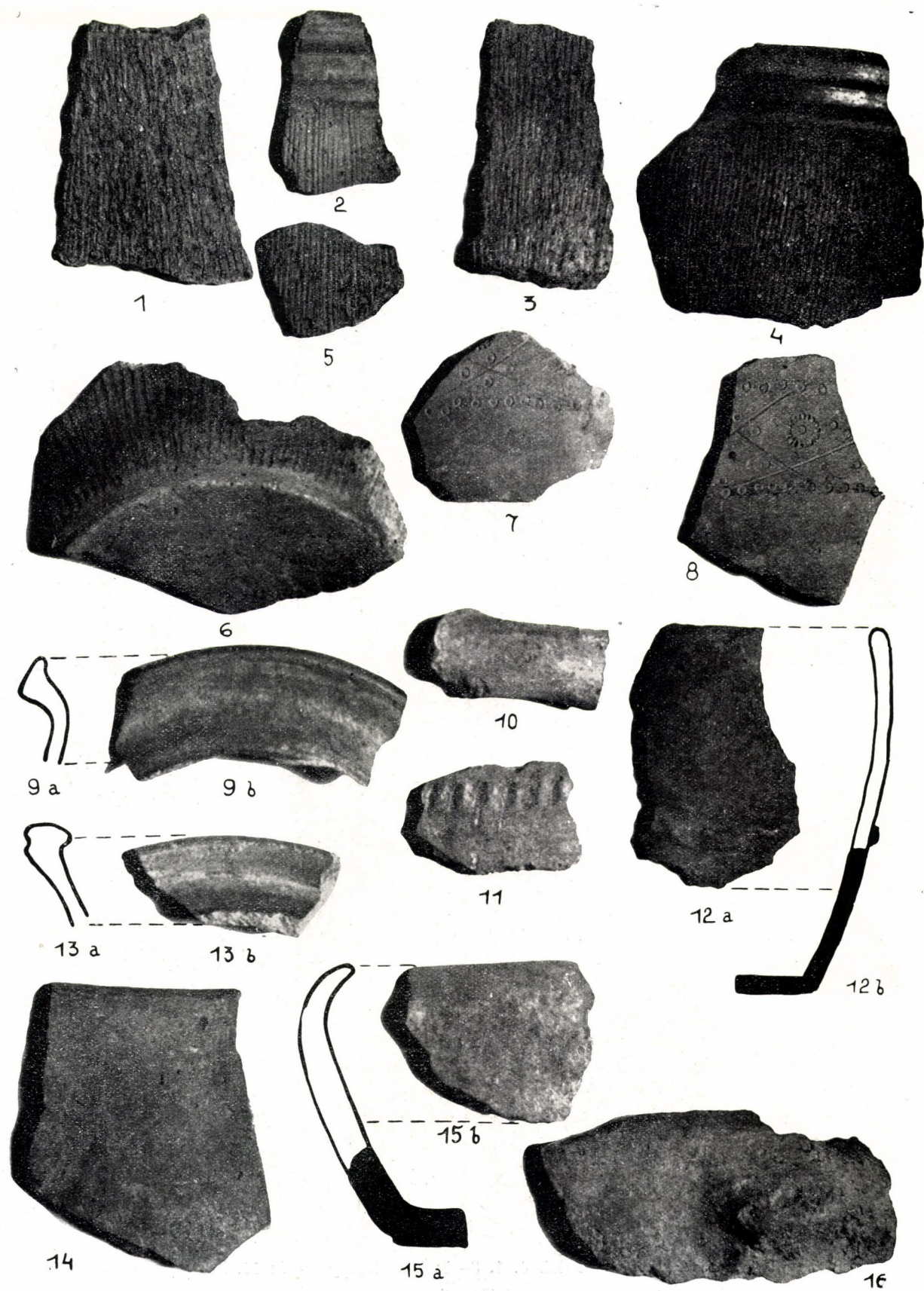
Szkítakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1—8, 10—12: 6. lelőhely. — 9, 13—15: 11. lelőhely. — 16: 15.2 lelőhely.

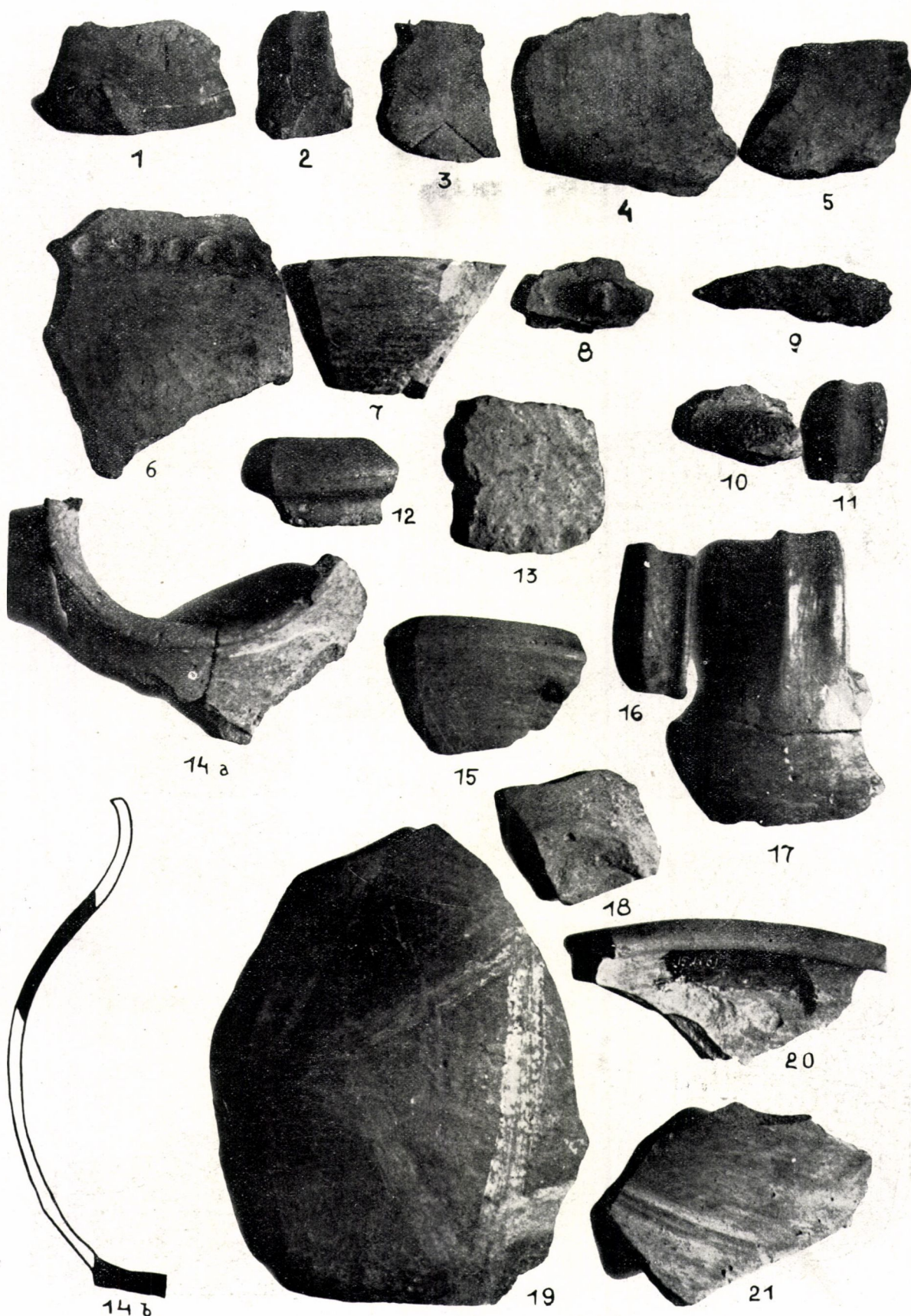
Szkítakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1, 3—5: 12. lelőhely. — 2: 11. lelőhely. — 6—17: 14.1. lelőhely.

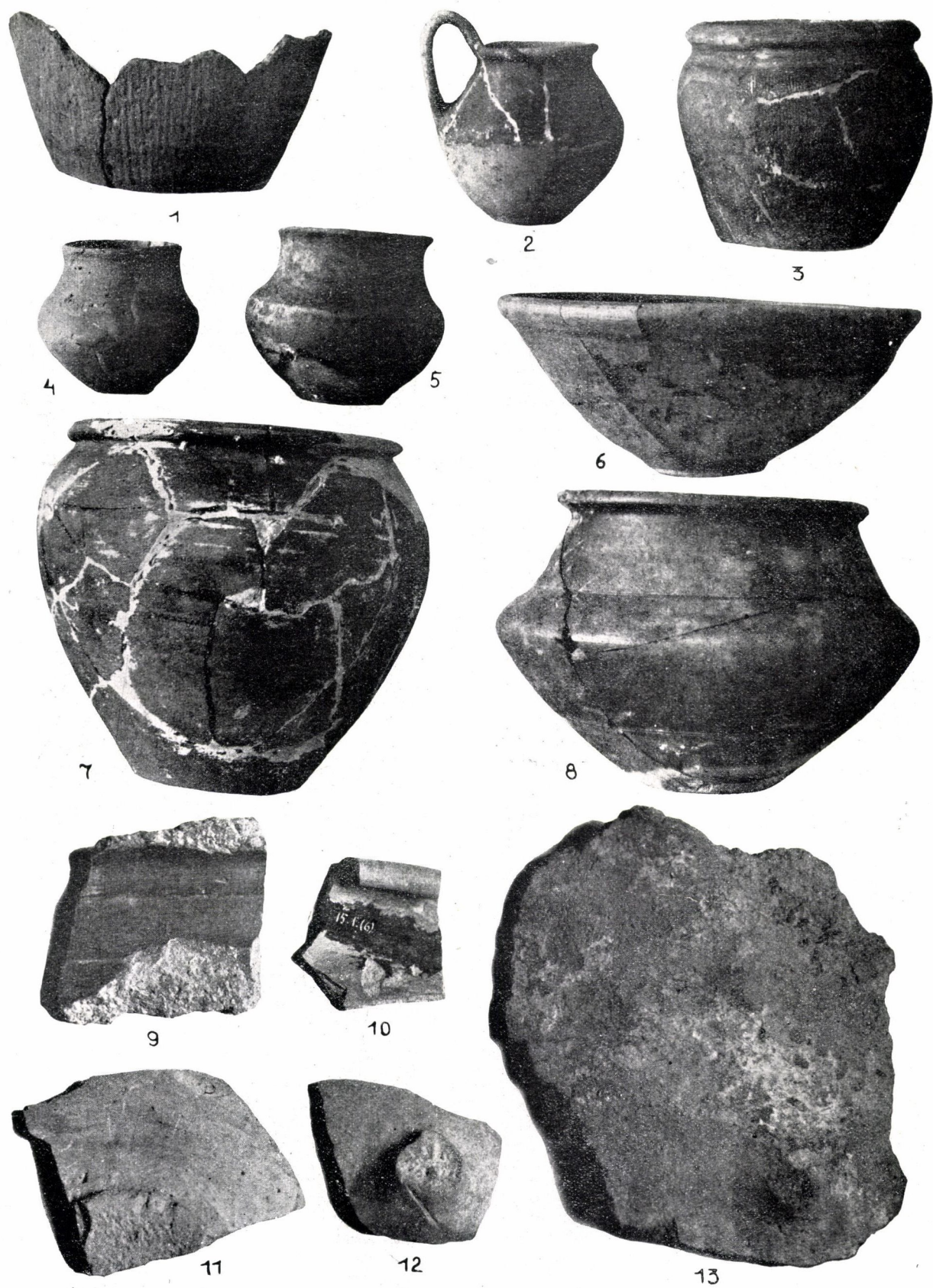
Szkítakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1—15: 14.2. lelőhely.

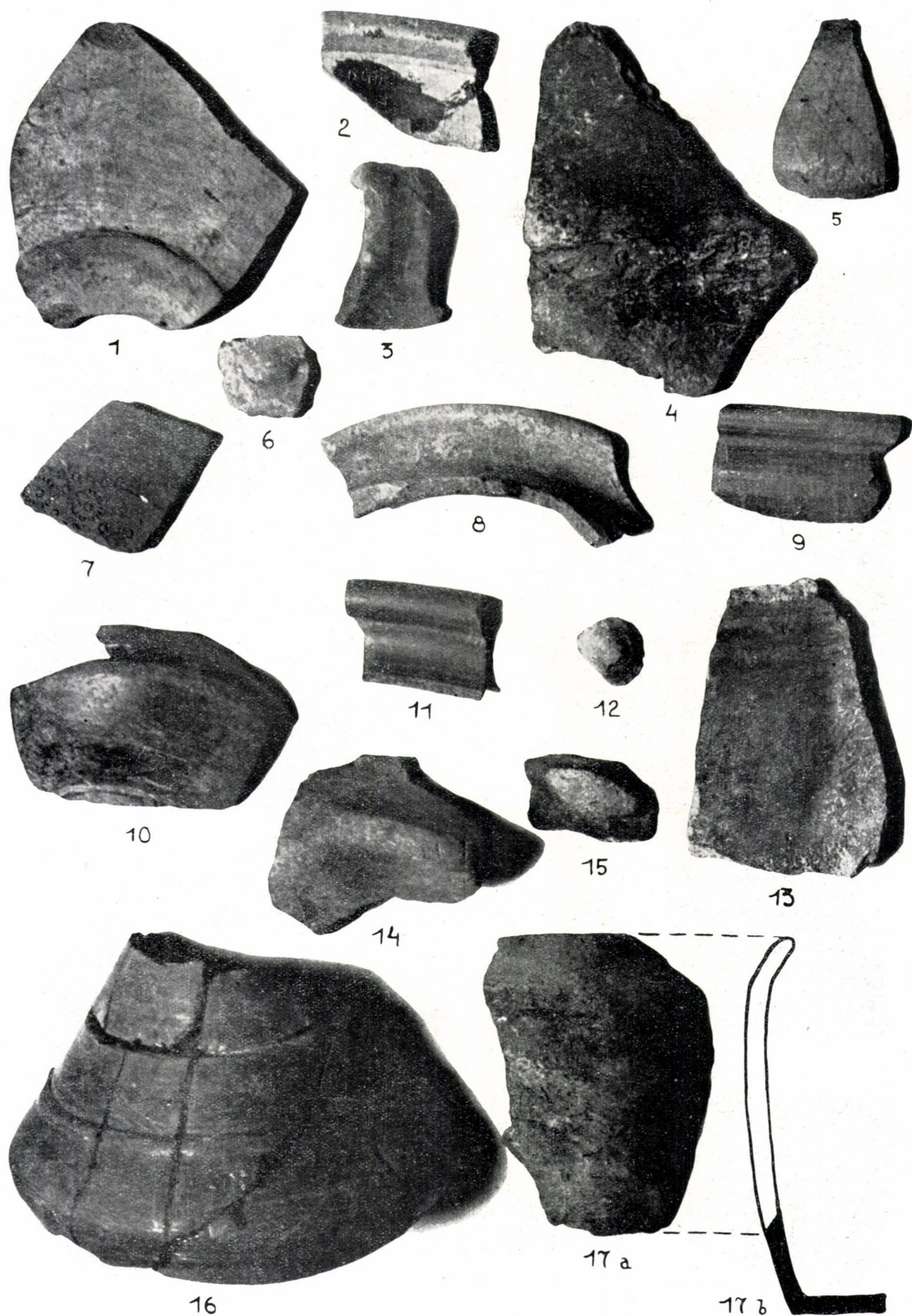
Szkítakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1—11: 14.3. lelőhely — 12—14, 17: 15.1. lelőhely. — 15, 16, 18, 19, 21: 15.1. (7.) lelőhely. — 20: 15.1. (6.) lelőhely.

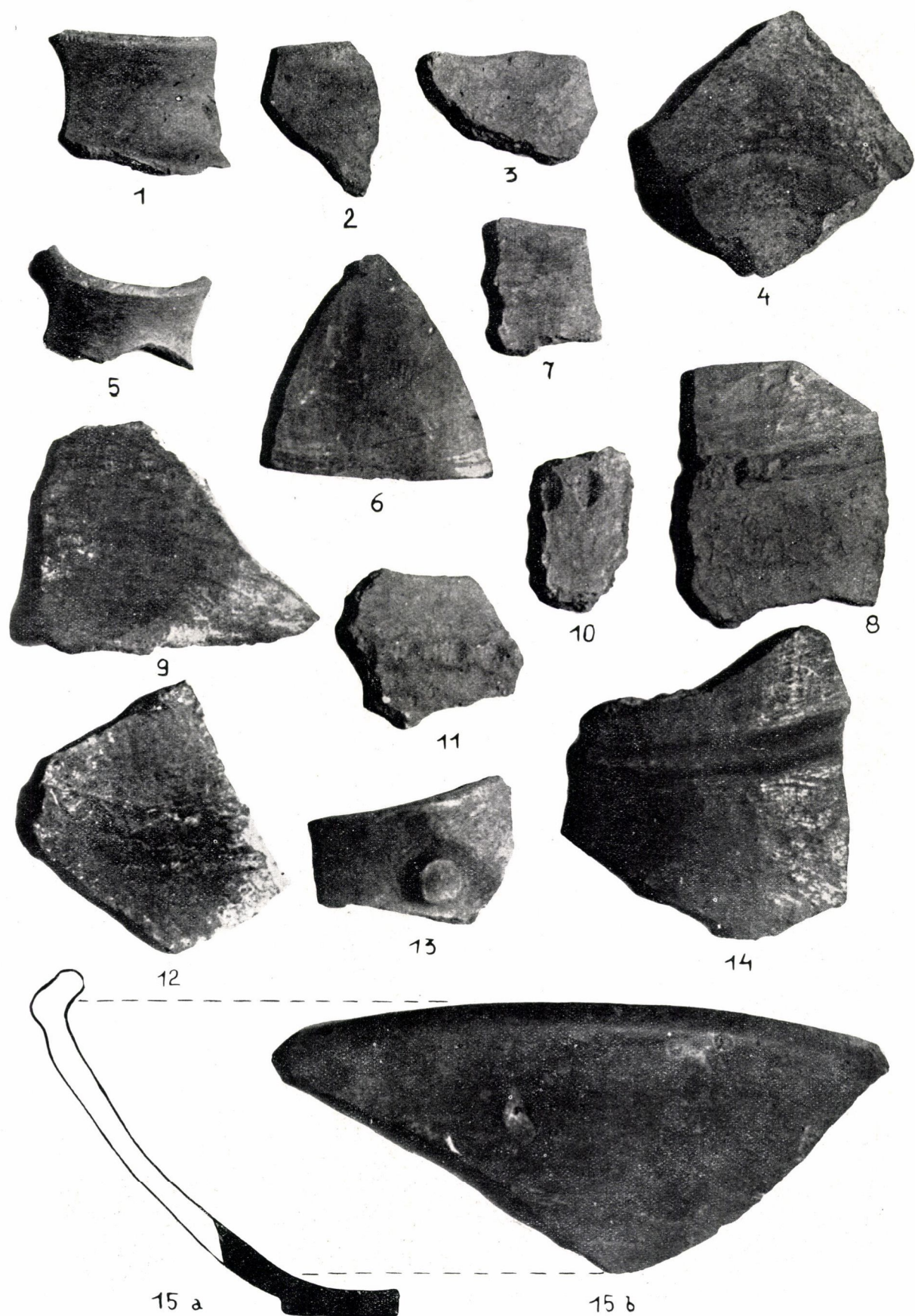
Székelykői telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1, 3, 7, 8: 15.1. lelőhely. — 2: 8. sír. — 4—6: 15.3. lelőhely. — 9—13: 15.1. (6.) lelőhely.

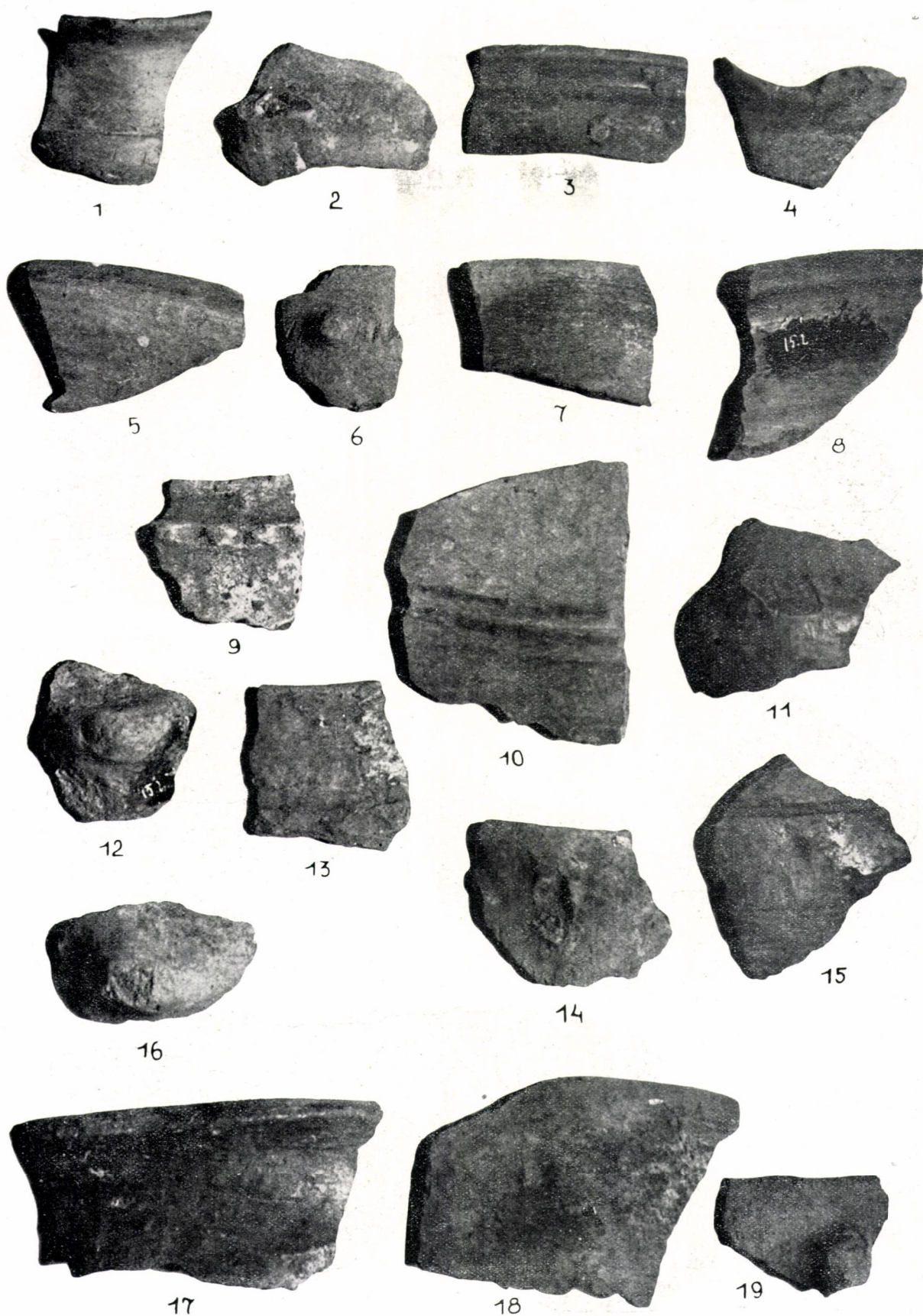
Szkítakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1—4, 6: 15.2. lelőhely. — 5, 7—10, 12—17: 15.1 (K.) lelőhely. — 11: 15.1. (Ka.) lelőhely.

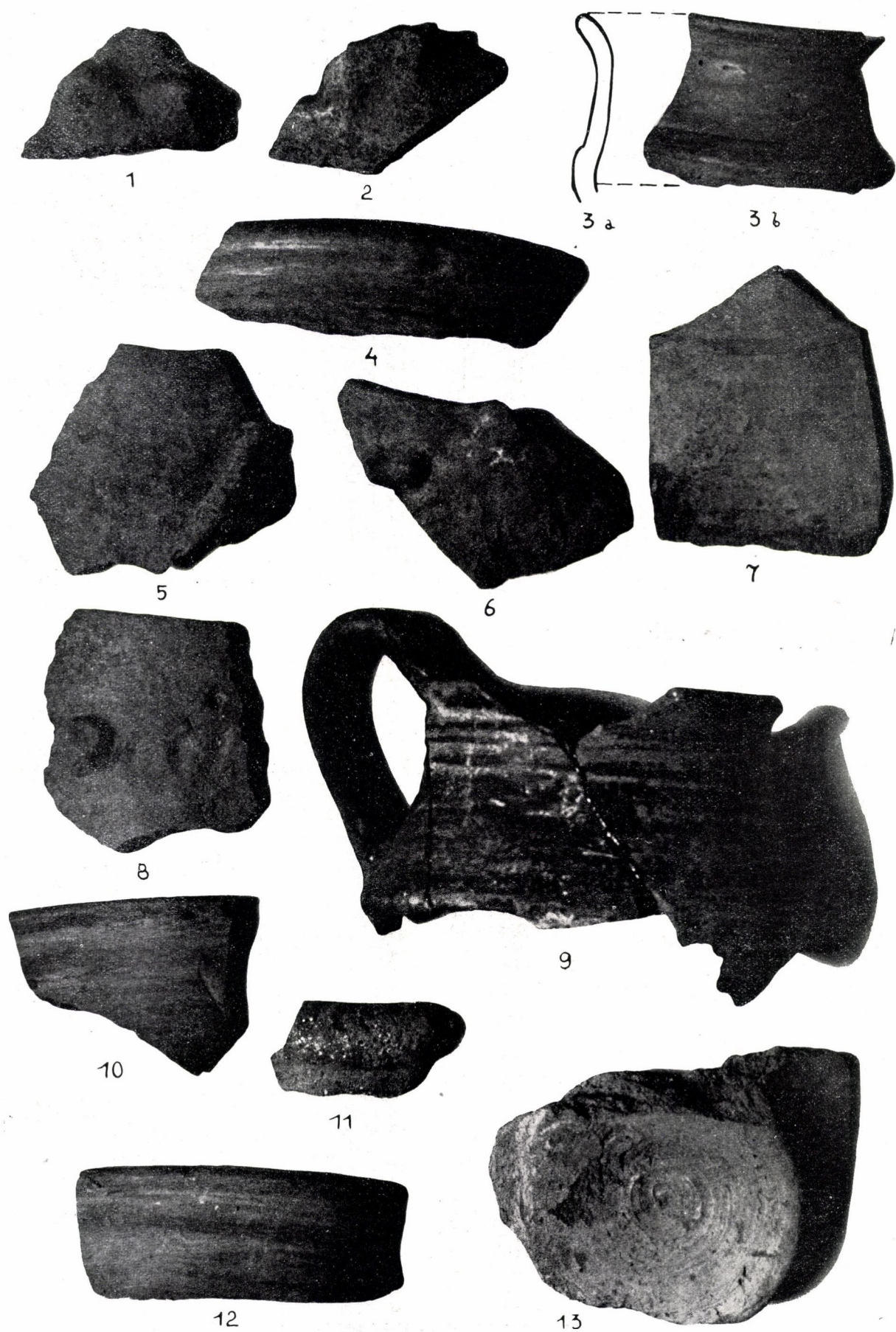
Szkítakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1, 5—6, 8—15: 15.2a. lelőhely. — 2, 7: 15.1. (7.) lelőhely. — 3: 14.3. lelőhely. — 4: 15.1. (6.) lelőhely.

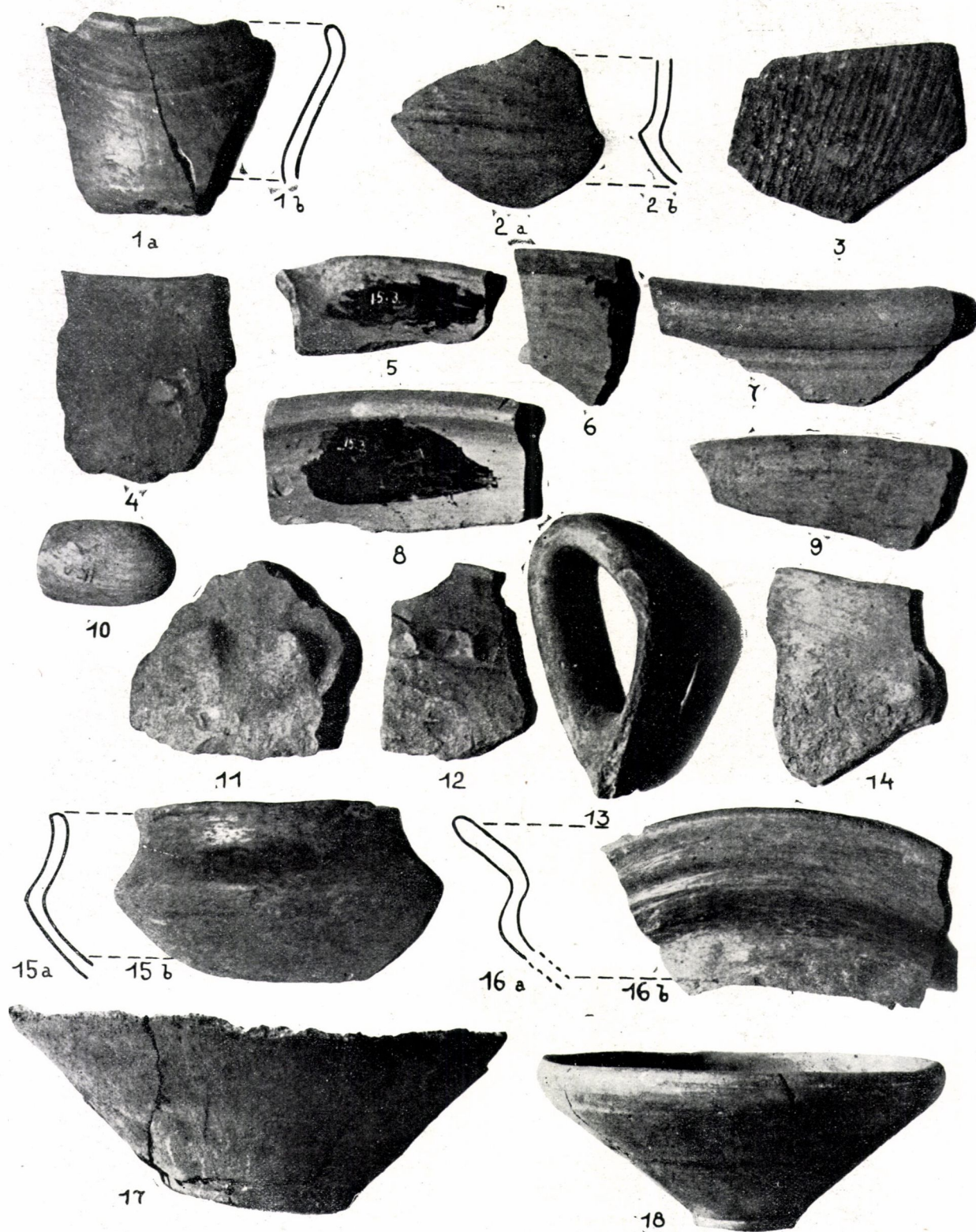
Szkítakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1—19; 15.2. lelőhely.

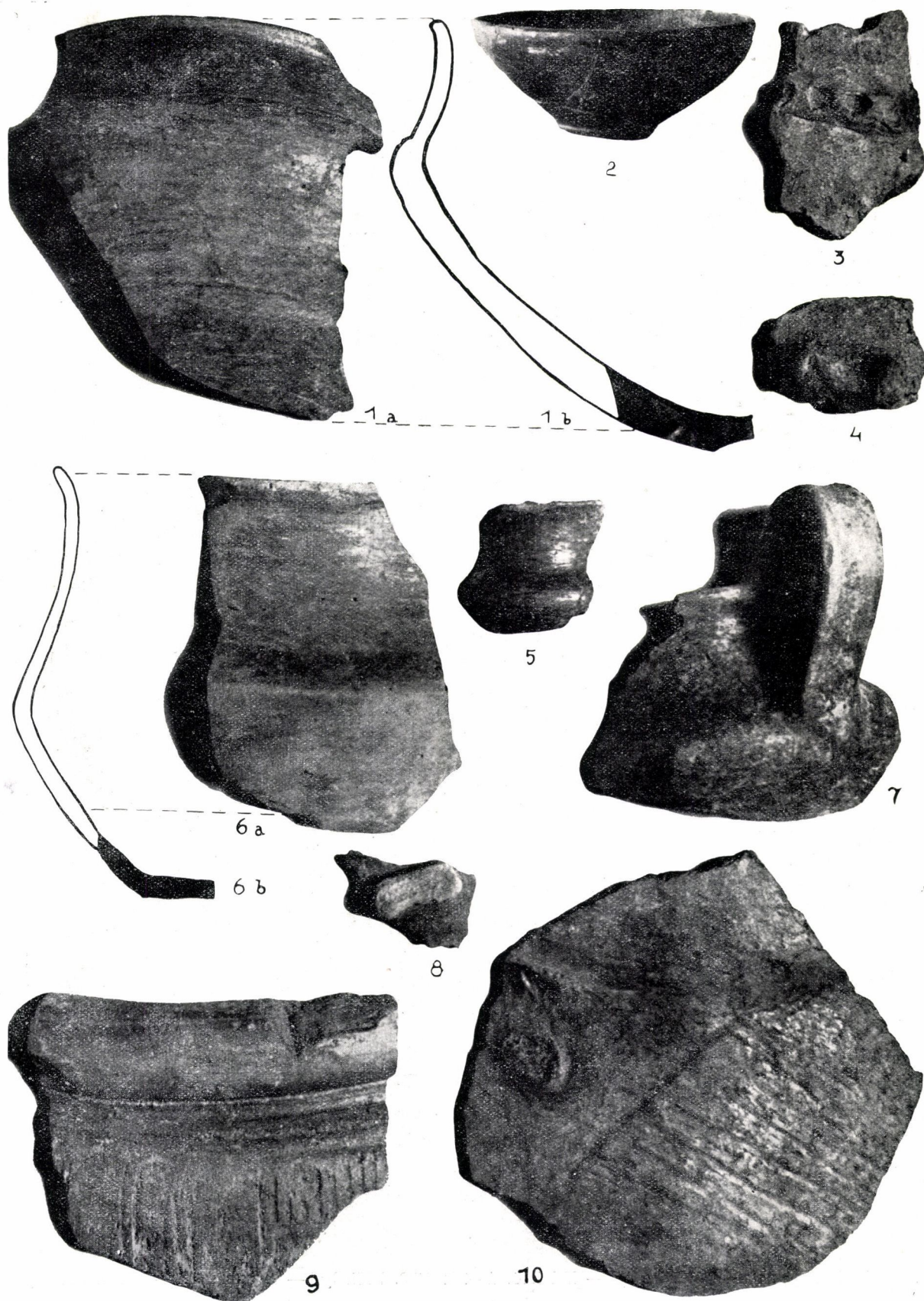
Székítakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1—8: 15.2. (Tf.) lelőhely. — 9—13: 15.2a. lelőhely.

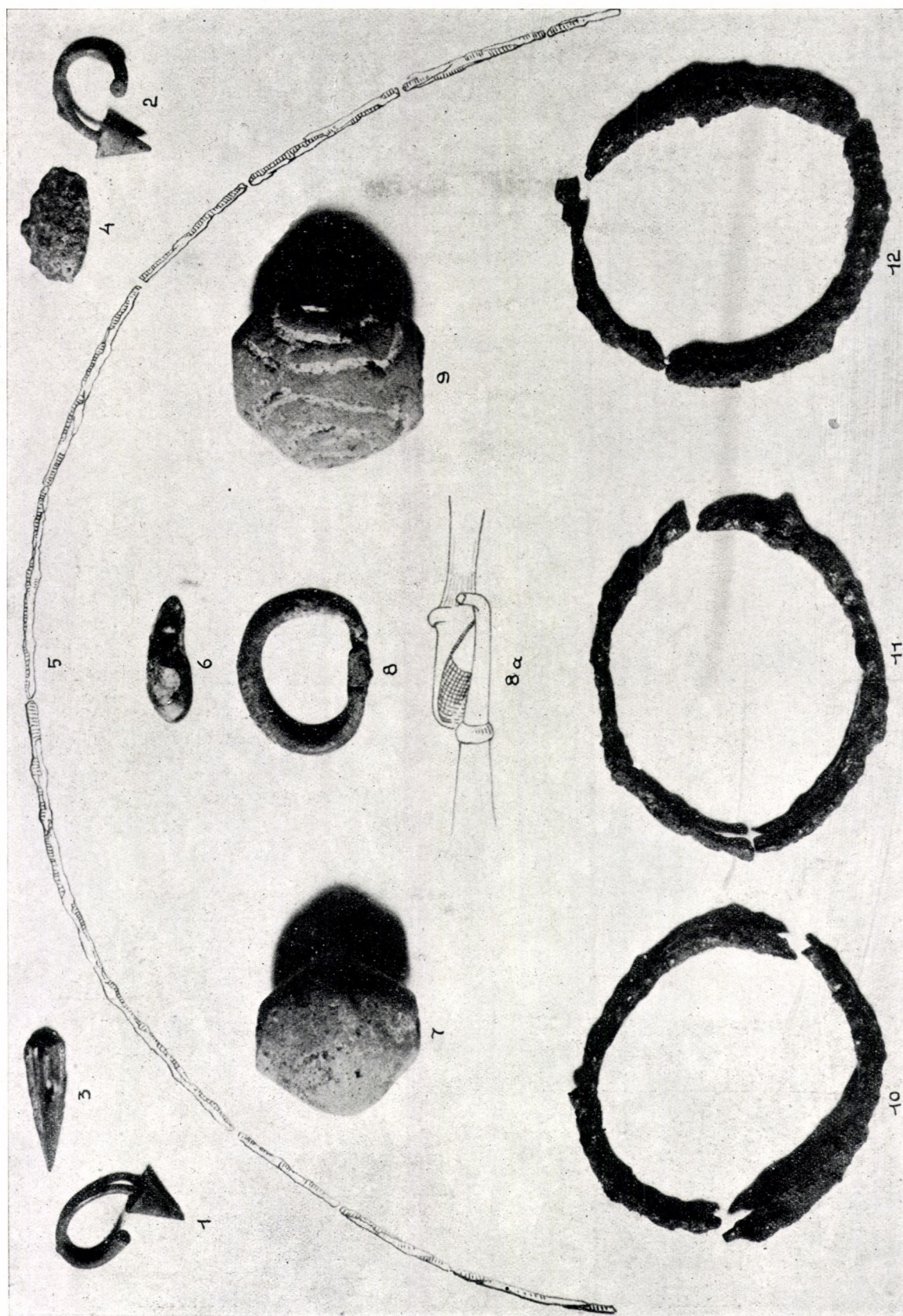
Szkitakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértó. 1—16: 15.3. lelőhely. — 17: 11. sír. — 18: 6. lelőhely.

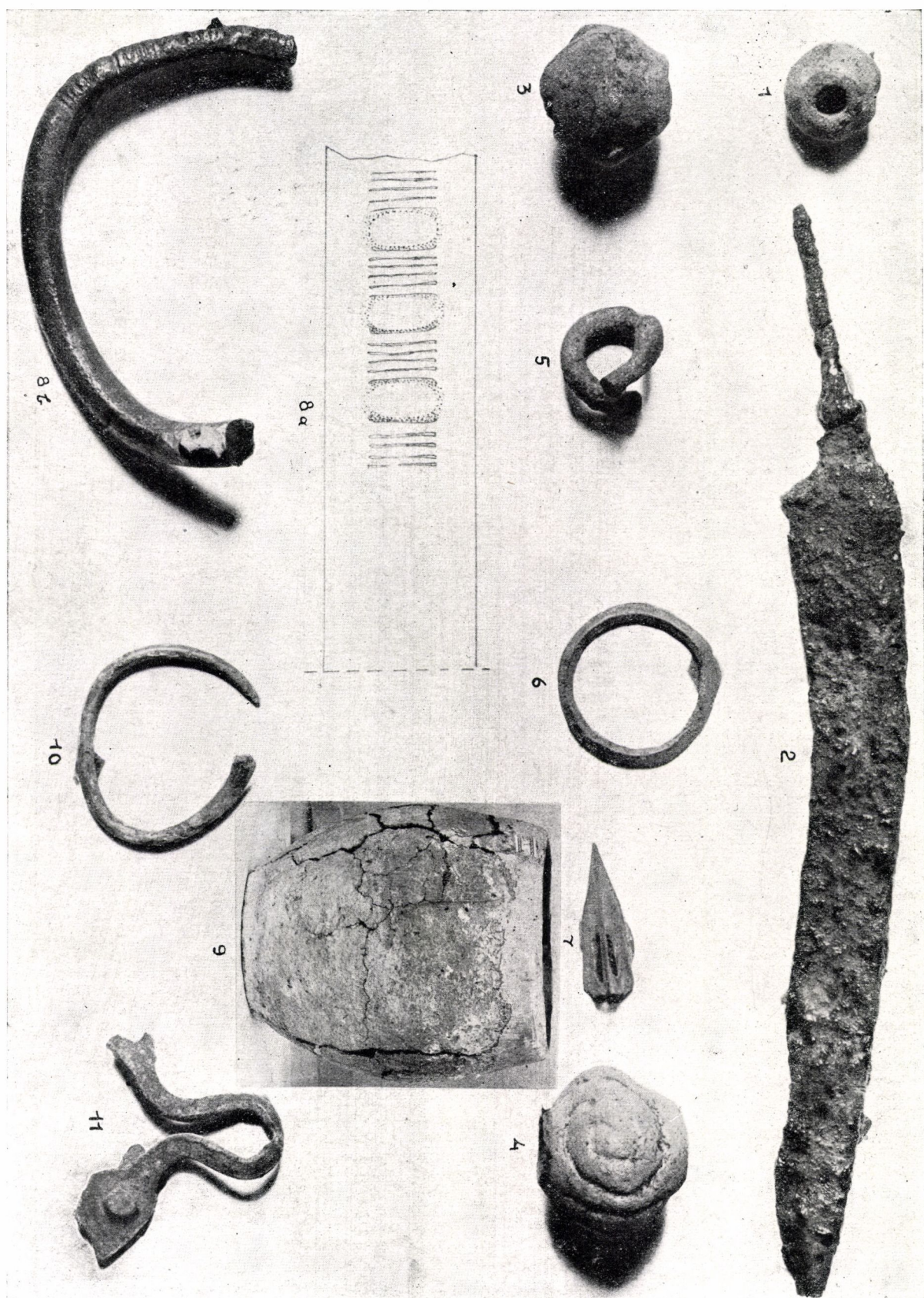
Szkítakori telep, Hódmezővásárhely — Fehértő.

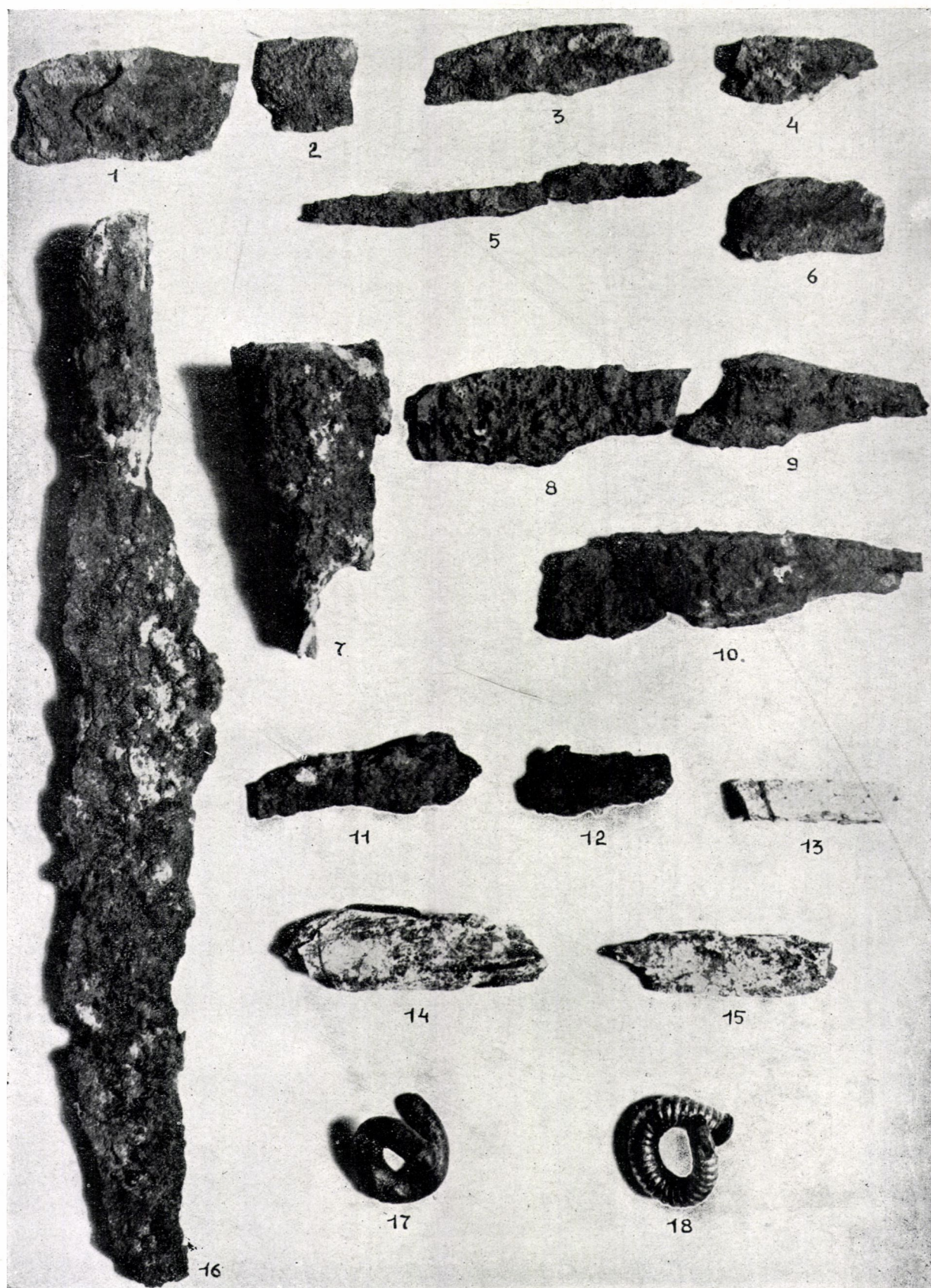
Szkítakori leletek a szentesi múzeumban. Csanytelek. 1. sír: 1—5, 7, 9. 2. sír: 6, 8, 10—12. — (1—4, 6—12 $\frac{1}{4}$; 5 kb. $\frac{1}{2}$).

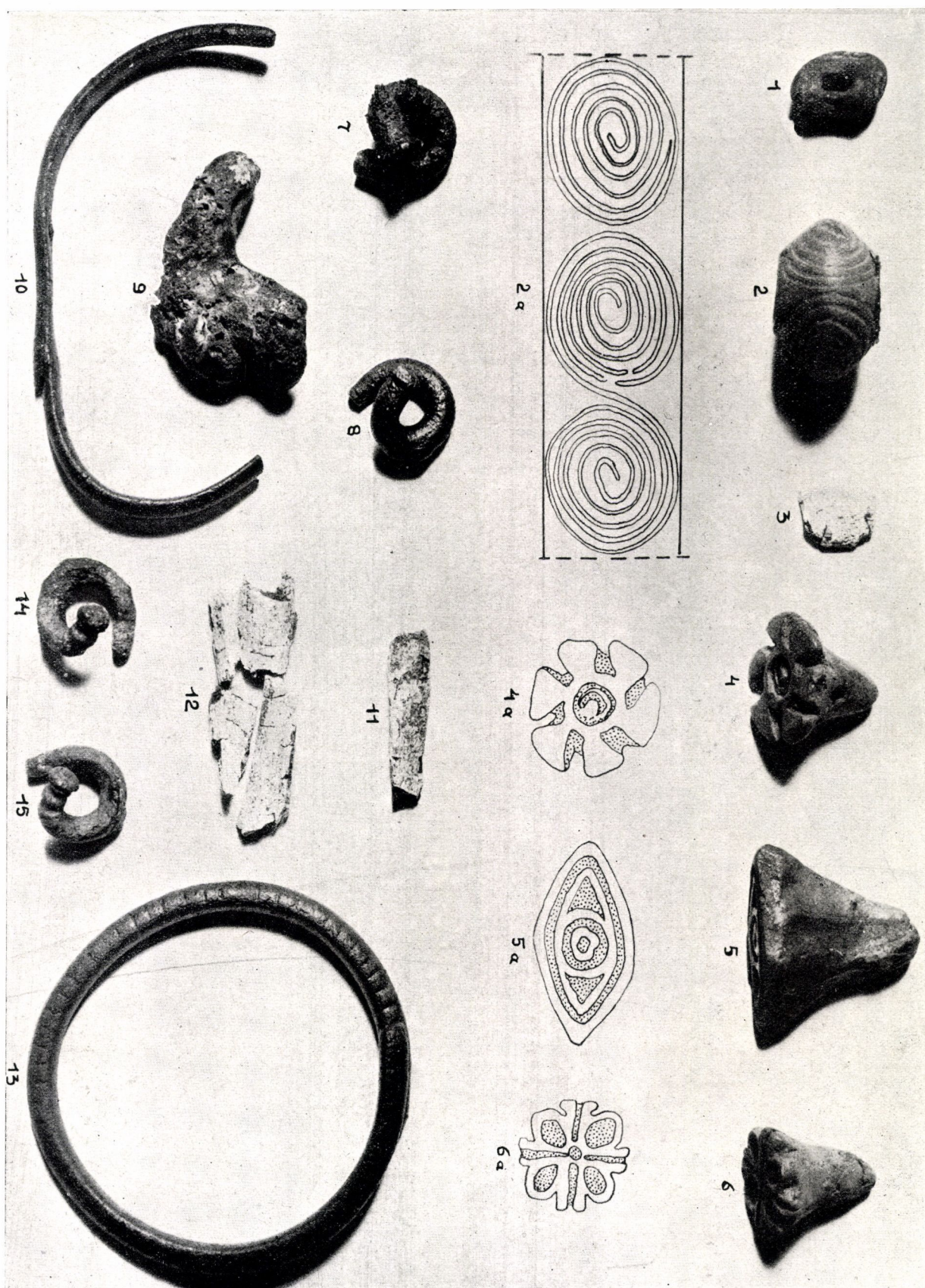
Székfarkori leletek a szentesi múzeumban. Csanytelek. 1. sőr: 1, 3. — 2. sőr: 2, 4. — Szörvény: 5—11. — (1—8, 10—11. $\frac{1}{1}$; $\frac{9}{14}$)

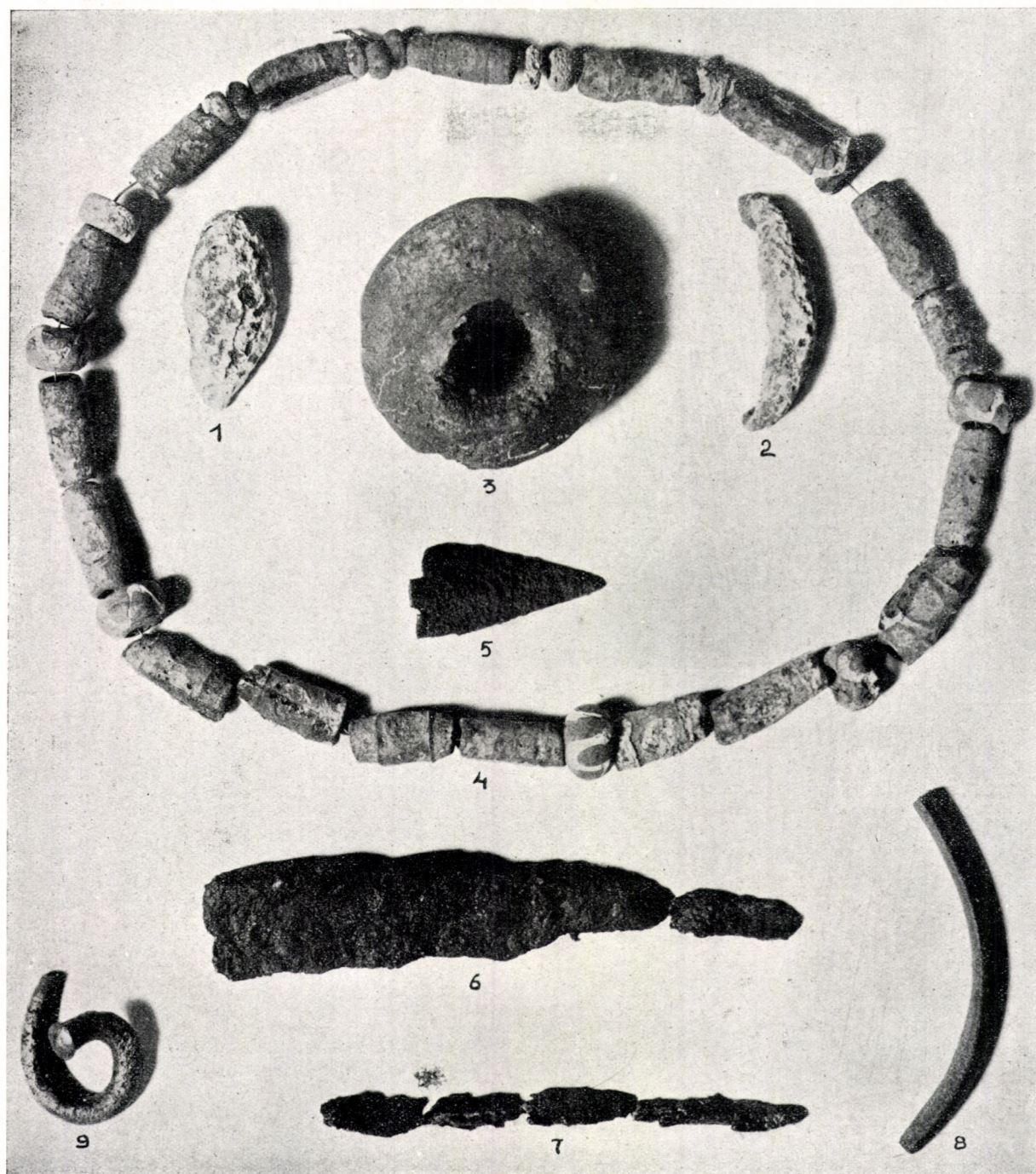
Szkitakori leletek a szentesi múzeumban. Csanytelek. 3. sír: 1—16. — Szórvány: 17, 18. — ($\frac{1}{1}$).

Székelykő leletek a székelyi múzeumban. Csanytelek. 4. sír: 1, 3, 9, 11—15. — 7. sír: 2, 4—8, 10. — (1/1).

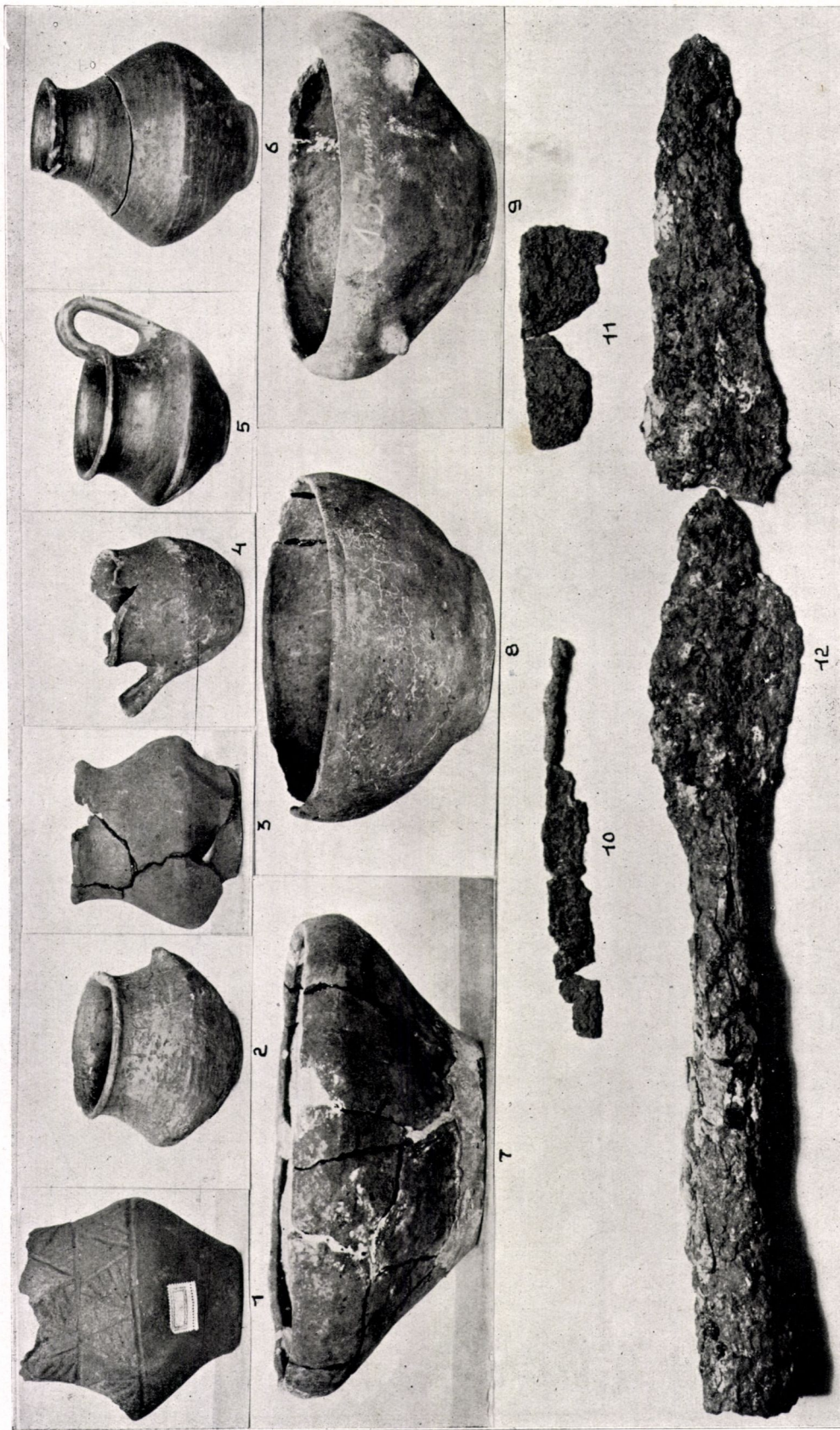
Szkítakori leletek a szentesi múzeumban. Csanytelek. 10. sír: 8. — 11. sír: 6, 7. — 12. sír: 1—4. — 16. sír: 9. — 26. sír: 5. — ($1/1$).

Székelyi leletek a szentesi múzeumban. Csanytelek. 15. sír: 1, 6. — 19. sír: 3, 5, 7. — Szórvány: 2, 4. — (1/1).

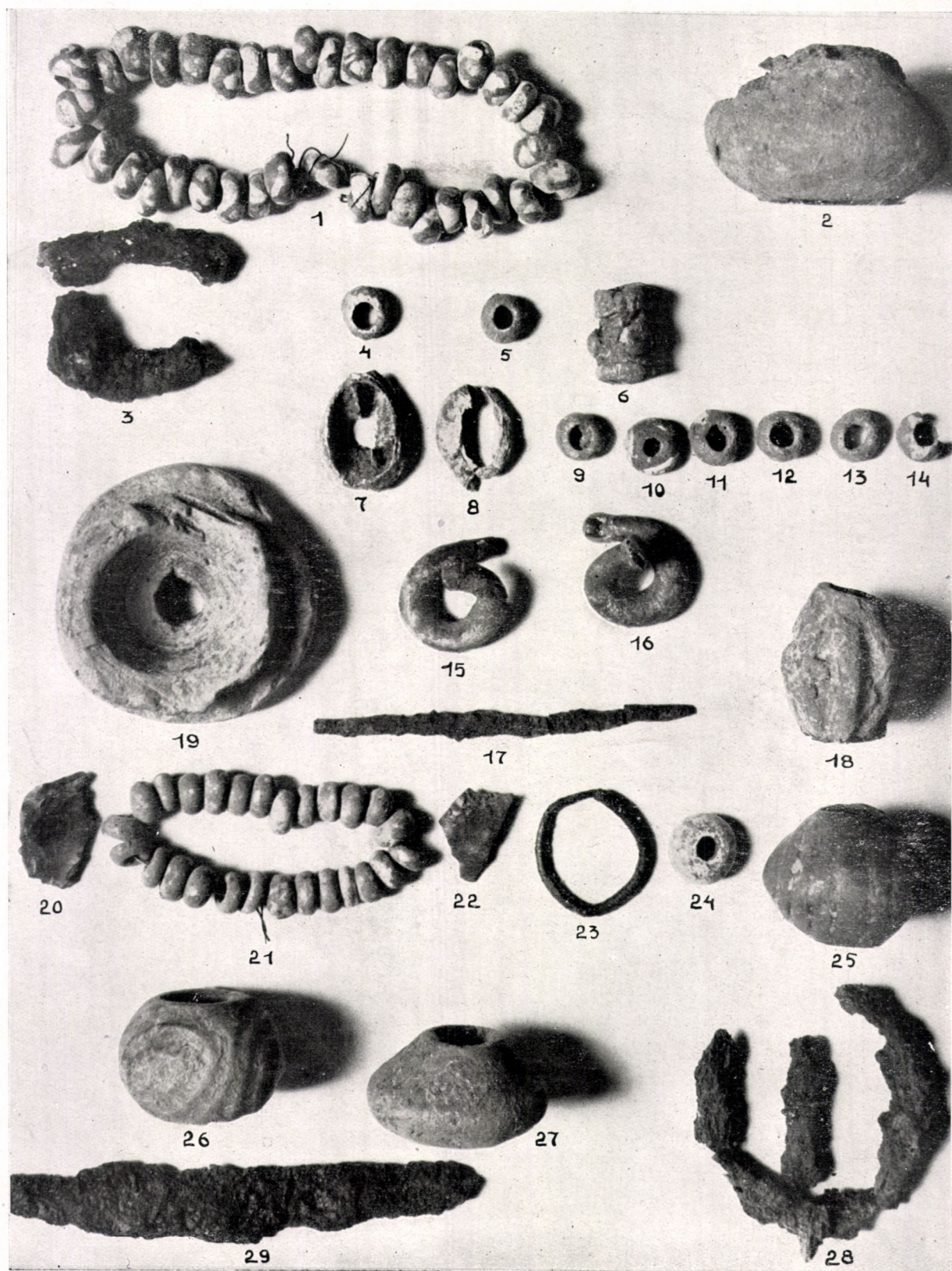
Székfakori leletek a szentesi múzeumban. Csanytelek. 5. sír: 8. — 6. sír: 5, 6. — 8. sír: 2. — 11. sír: 3. — 15. sír: 9. — 27. sír közeléből: 1. — Szórvány: 4, 10–12. — Szentes–Jaksor, szórvány: 7. — (1–9 = $\frac{1}{4}$; 10–12 = kb. $\frac{2}{3}$.)

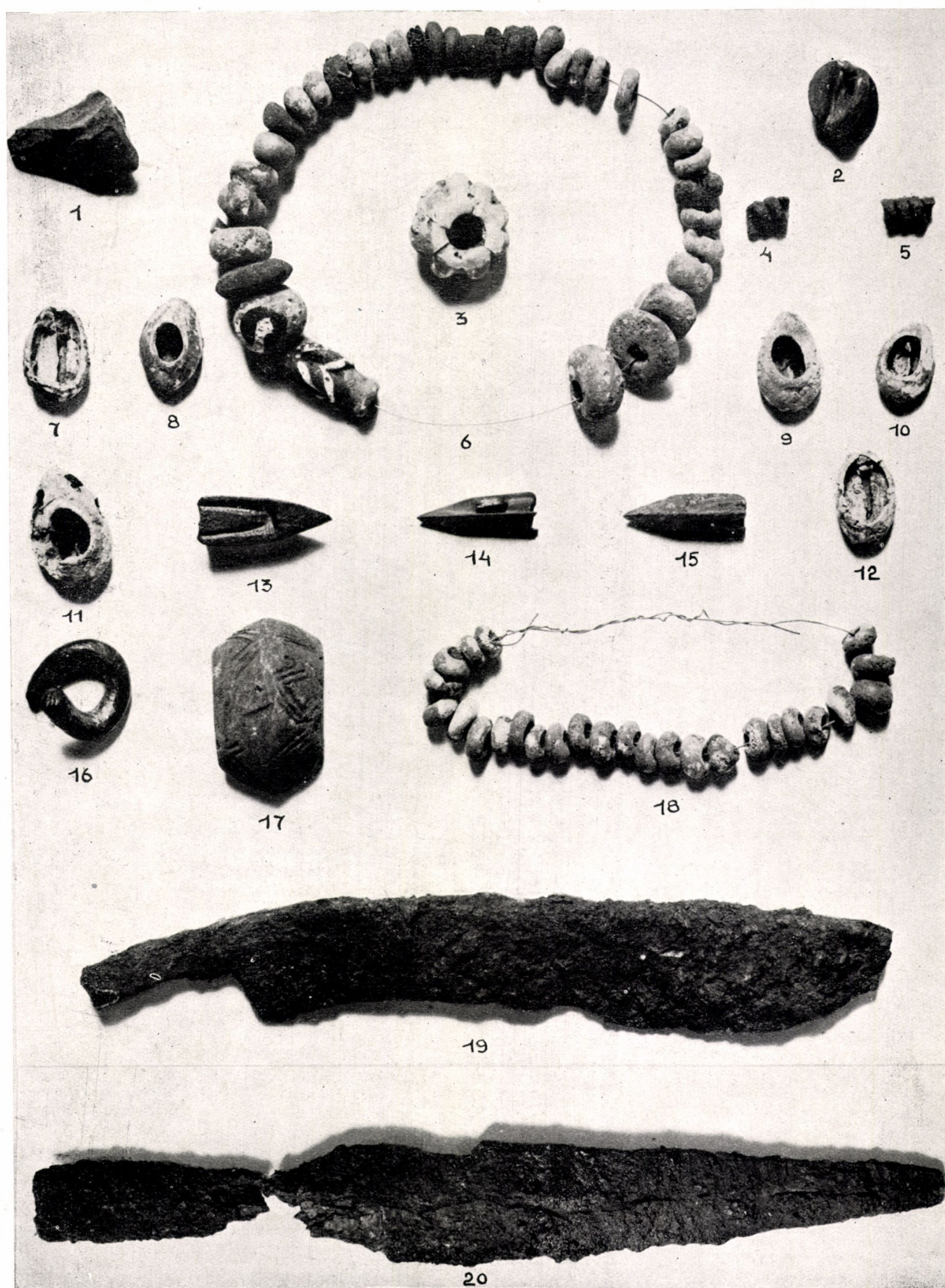
Szkitakori leletek a szentesi múzeumban. 12. Csanytelek 1a. sír. — 5—7, 9: 8. sír; 13: 6. sír. — 1—4. Szentes—Jaksor 43. sír. — 8, 10. Szentes—Jaksor, szórvány. — (1—7, 9, 12—13 = $\frac{1}{1}$; 8, 10—11 = $\frac{1}{4}$.)

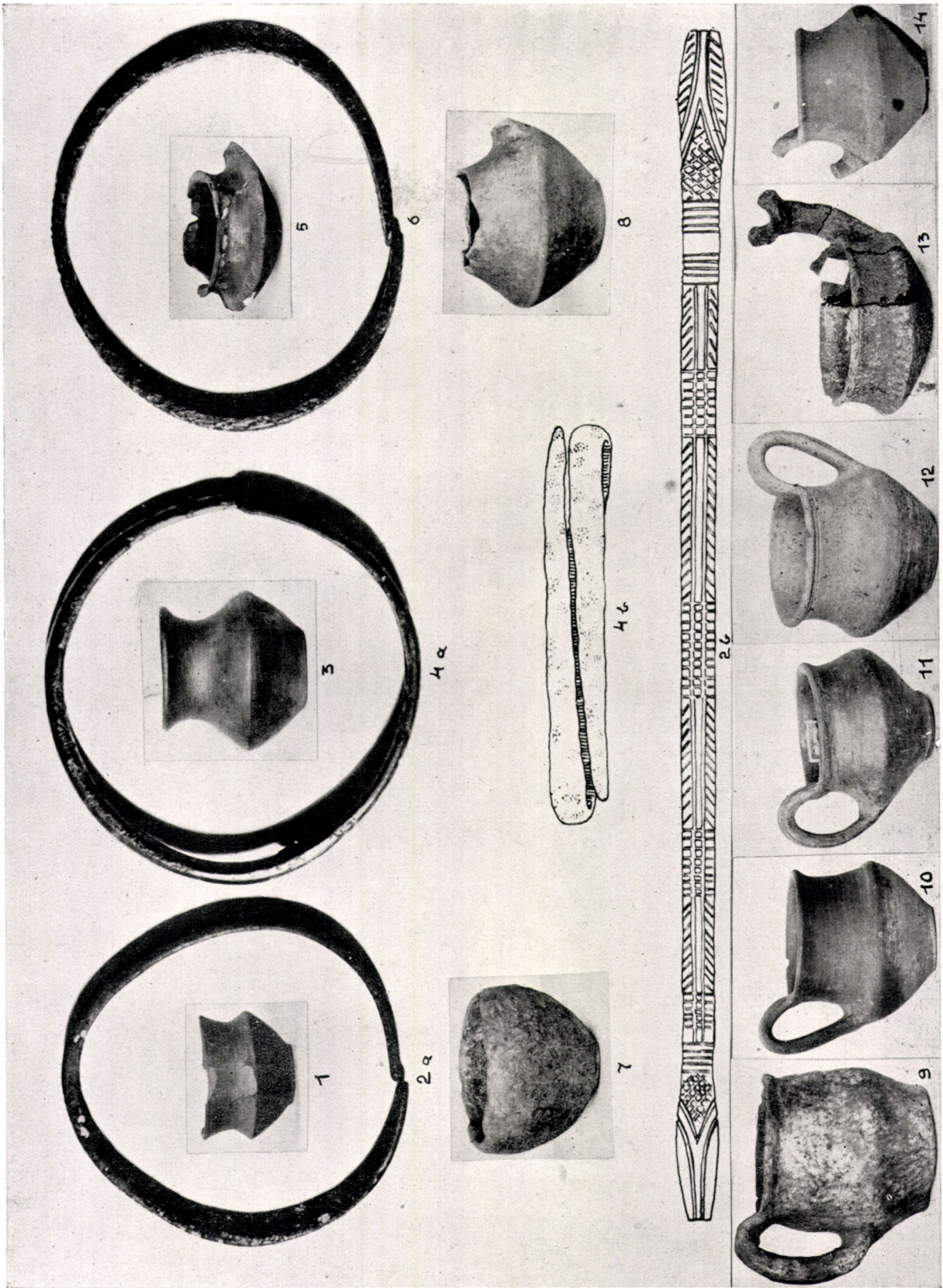
Székelykői leletek a szentesi múzeumban. Szentes—Jaksor, 24. sír: 3—18. — 51. sír: 1, 2. — 55. sír: 27, 28. — 56. sír: 26, 29. — 57. sír: 19—22. — 58. sír: 23—25. — (1/1).

Szkítakori leletek a szentesi múzeumban. Szentes—Jaksor, 59. sír: 18. — Szórvány: 1—17, 19—20. —
(1—19 = $\frac{1}{1}$, 20 = $\frac{2}{3}$).

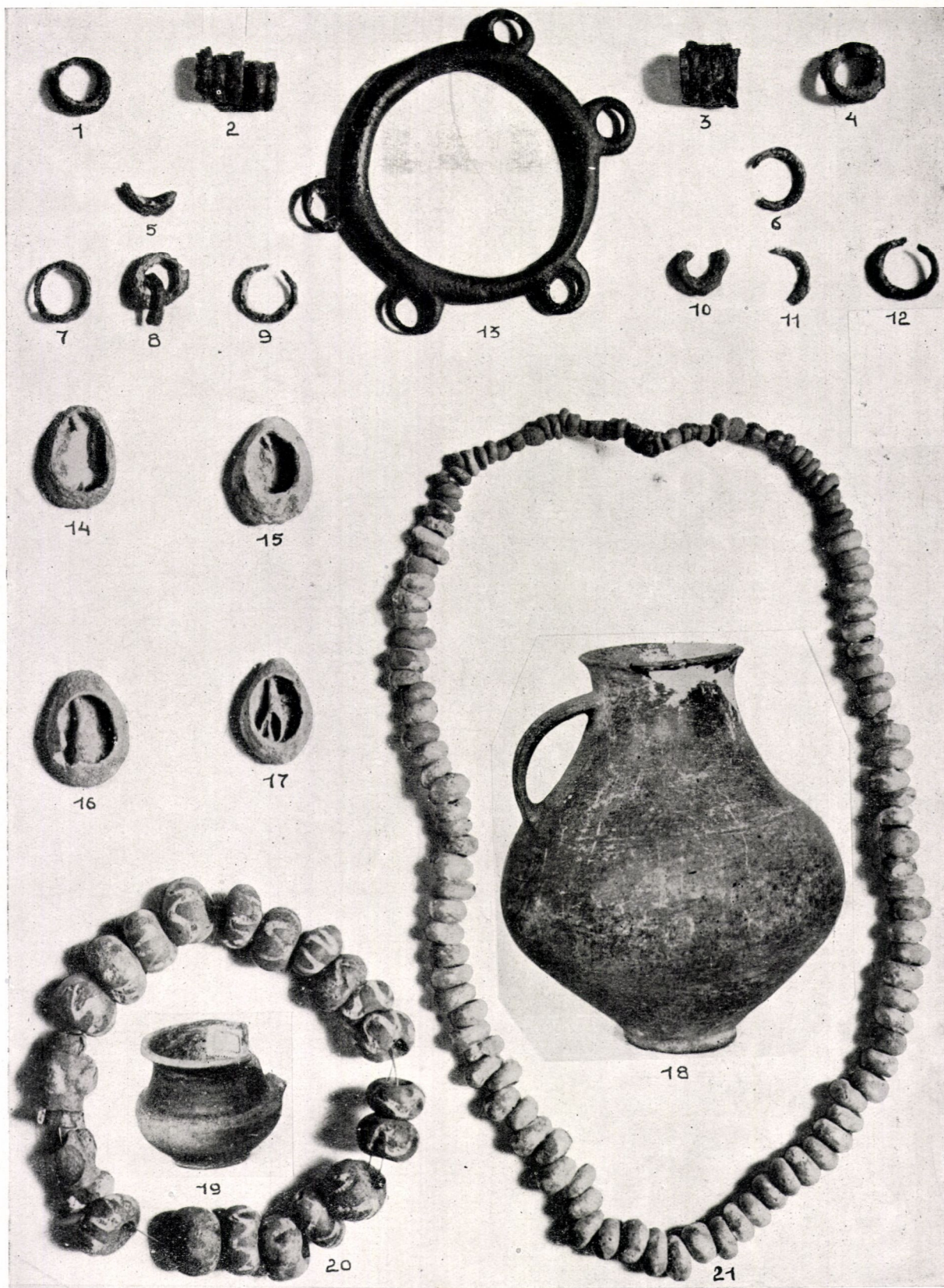
Székelykő leletek a szentesi múzeumban. Szentes—Jaksor, 10. sír: 8. — 43. sír: 7. — Szórvány: 1—6, 9—11, 13, 14; Szentes környéke: 12. —
(2, 4, 6 = $\frac{1}{1}$, 1, 3, 5, 7—14 = $\frac{1}{1}$).

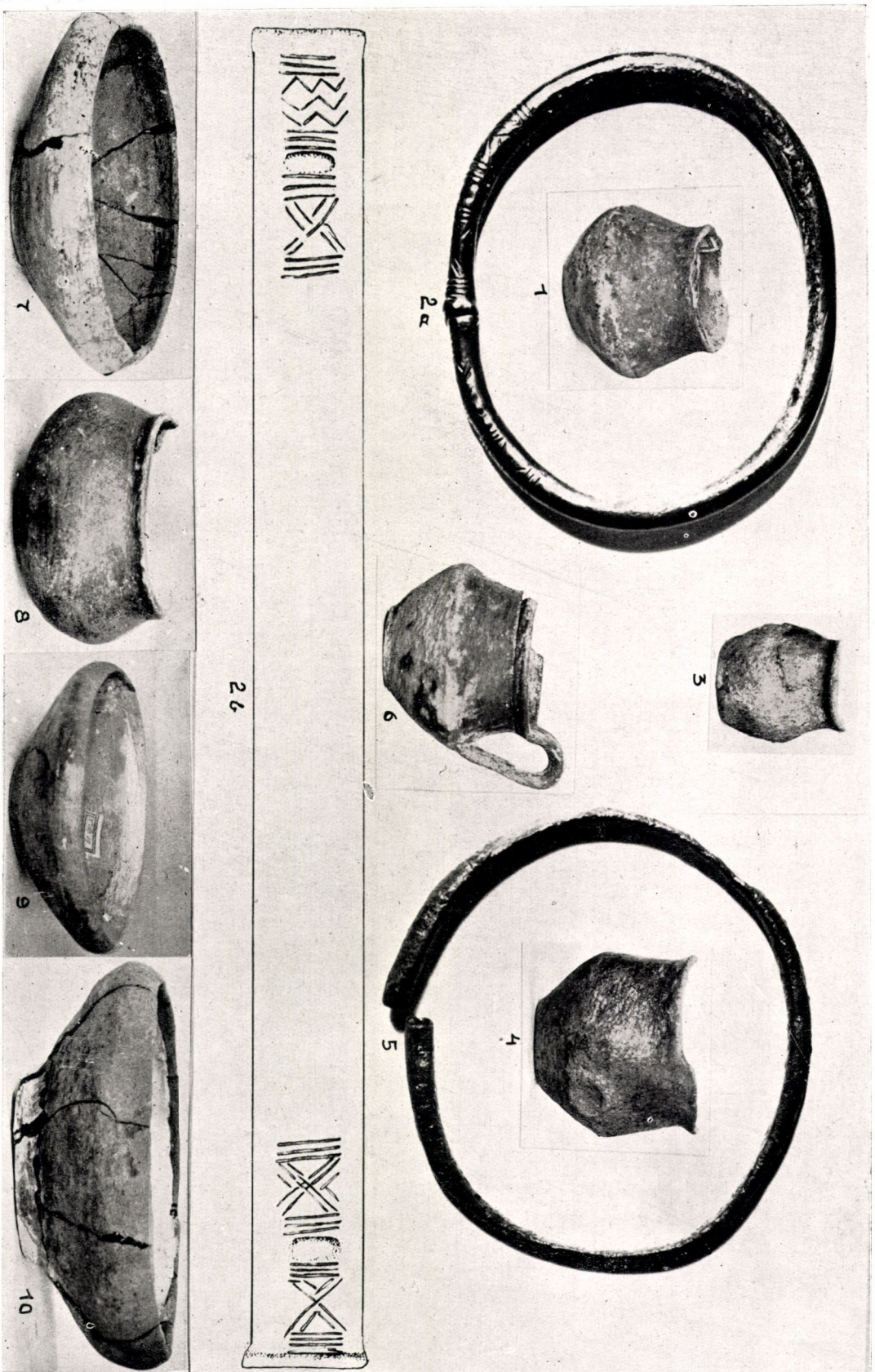
Székelykői leletek a szentesi múzeumban. Szentes—Jaksor, 17. sír: 6. — 53. sír: 7. — Szórvány: 1—5, 8—17. — (1—7, 9, 11, 13—17 = $\frac{1}{15}$; 8, 10, 12 = $\frac{1}{4}$).

Székítakori leletek a szentesi múzeumban. Szentes—Jaksor, 36. sír: 18. — Szórvány: 1—17, 19—21. —
 (1—17, 20—21 = $\frac{1}{3}$; 17—18 = $\frac{1}{4}$).

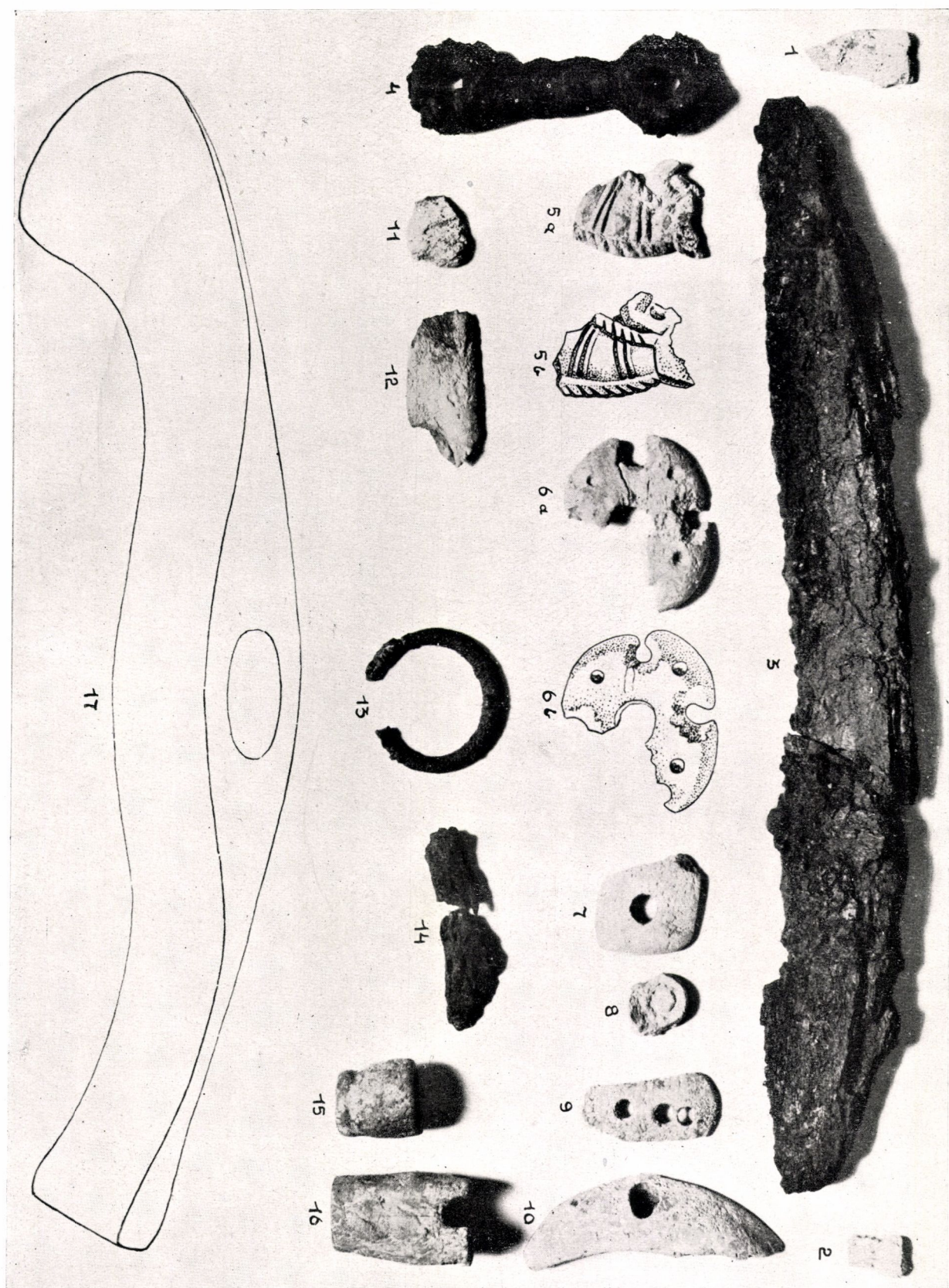
Székelykő leletek a székelyi múzeumban. Székely—Jaksó, 52. sír: 10. — 32. sír: 9. — Székely: 1—8. — (2, 5 = $\frac{1}{1}$; 1, 3, 4, 6—10 = $\frac{1}{4}$).

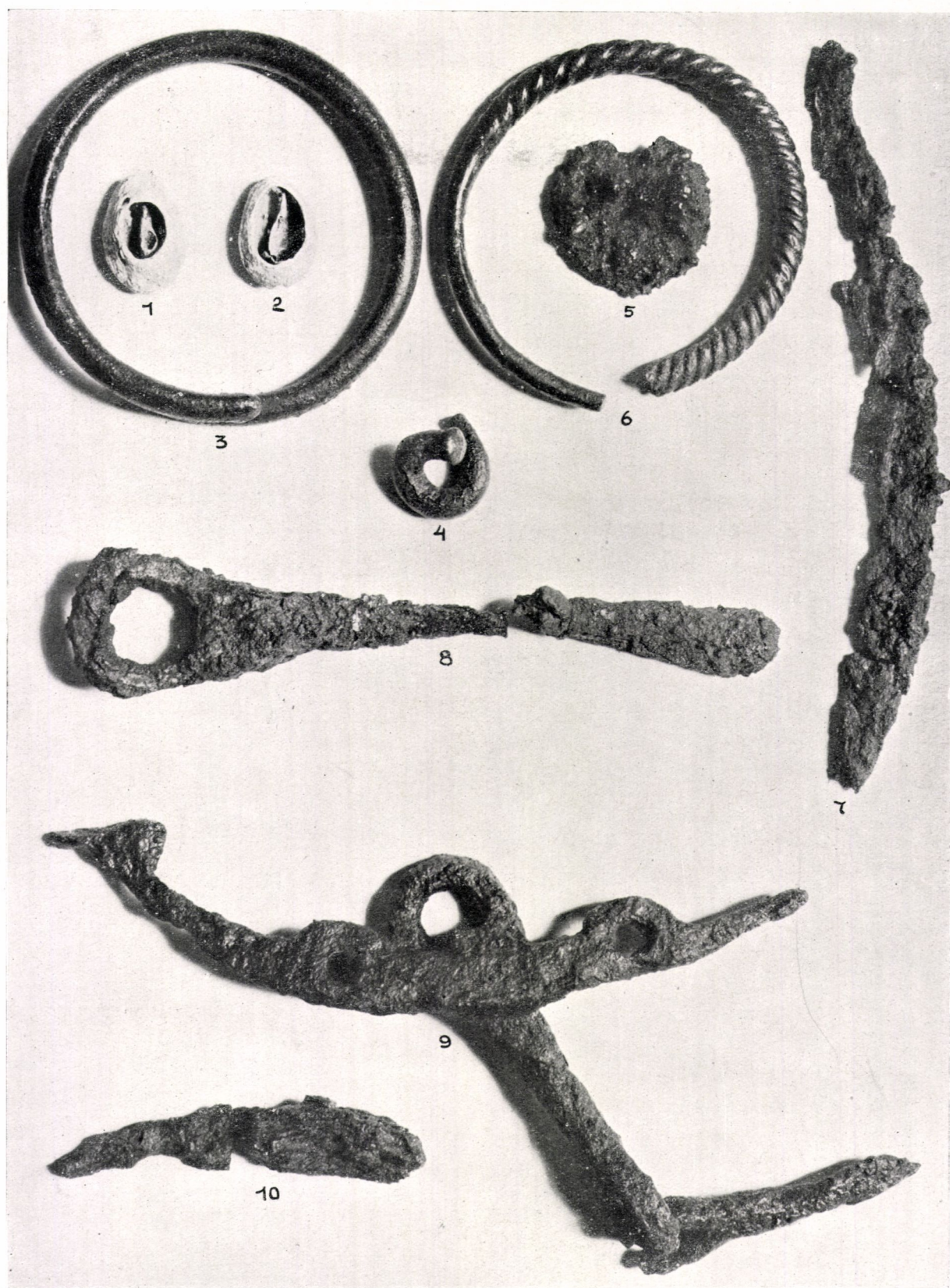
Szkítakori leletek a szentesi múzeumban. 1—3. Szentes—Kistőke, 97. sír. — 4, 5, 7, 11: 98. sír. — 6, 8, 10: 99. sír. — 9, 12. Szentes—Vekerzug, szőrvány. — (1—3, 5—10, 12 = $\frac{1}{1}$; 4, 11 = $\frac{1}{4}$).

Székelykői leletek a szentesi múzeumban. 1—17: Szentes—Vekerzug 2. str. — (1/1).

Szkitakori leletek a szentesi múzeumban. Szentes—Vekerzug, 1. sír: 5—7. — 4. sír: 1—4. — 5. sír: 8, 10. — 6. sír: 9. — (1/1).

Szkítakori leletek a szentesi múzeumban. Szentes—Vekerzug, 10. sír: 1—13. — 8. sír: 14—26. — 7. sír: 27—28. — 9. sír: 29. — (1/1).

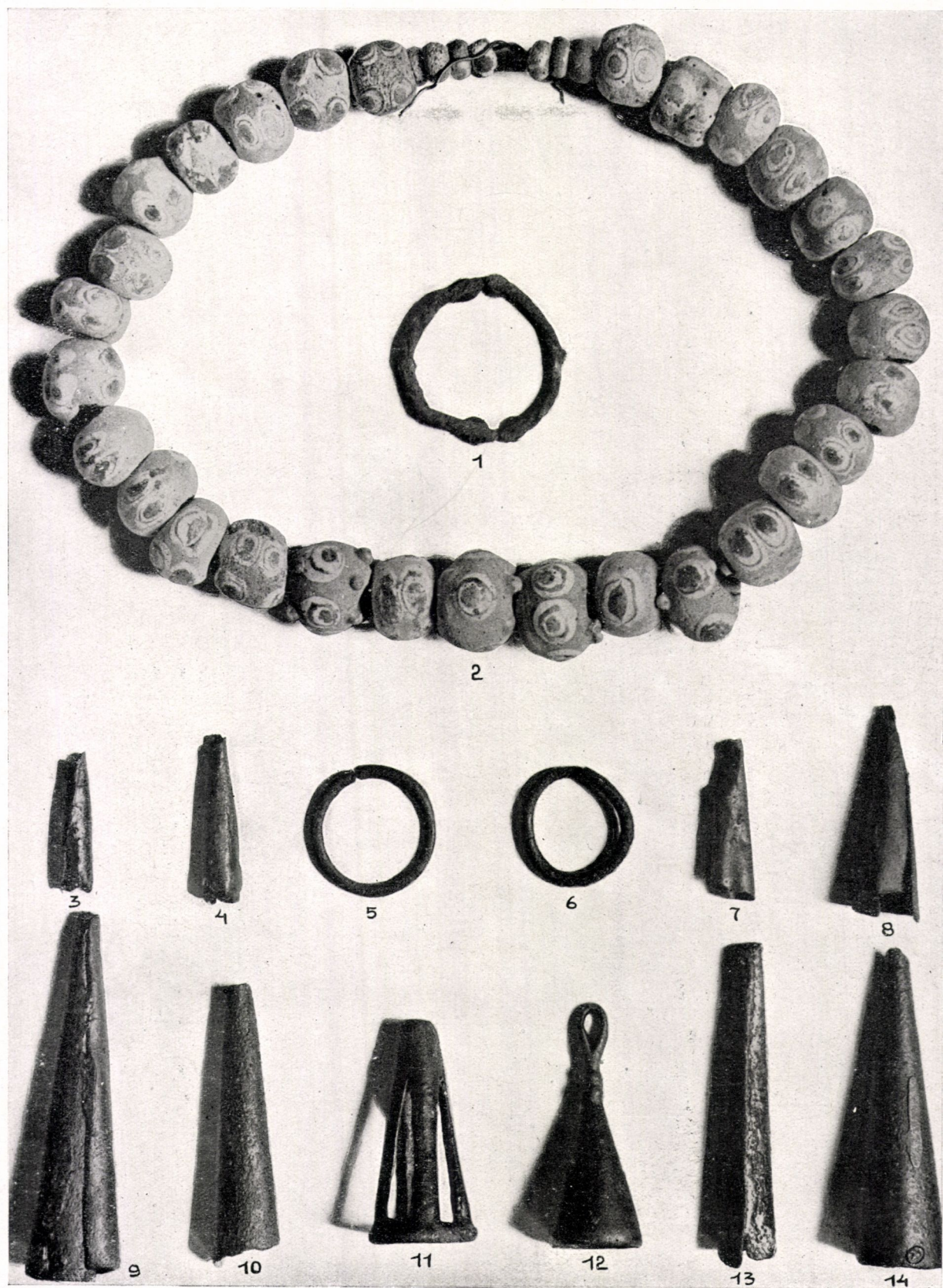
Székfarkori leletek a szentesi múzeumban. Szentes—Vekerzug, 8. sír: 1—8. — 11. sír: 9—12. — (1/1).

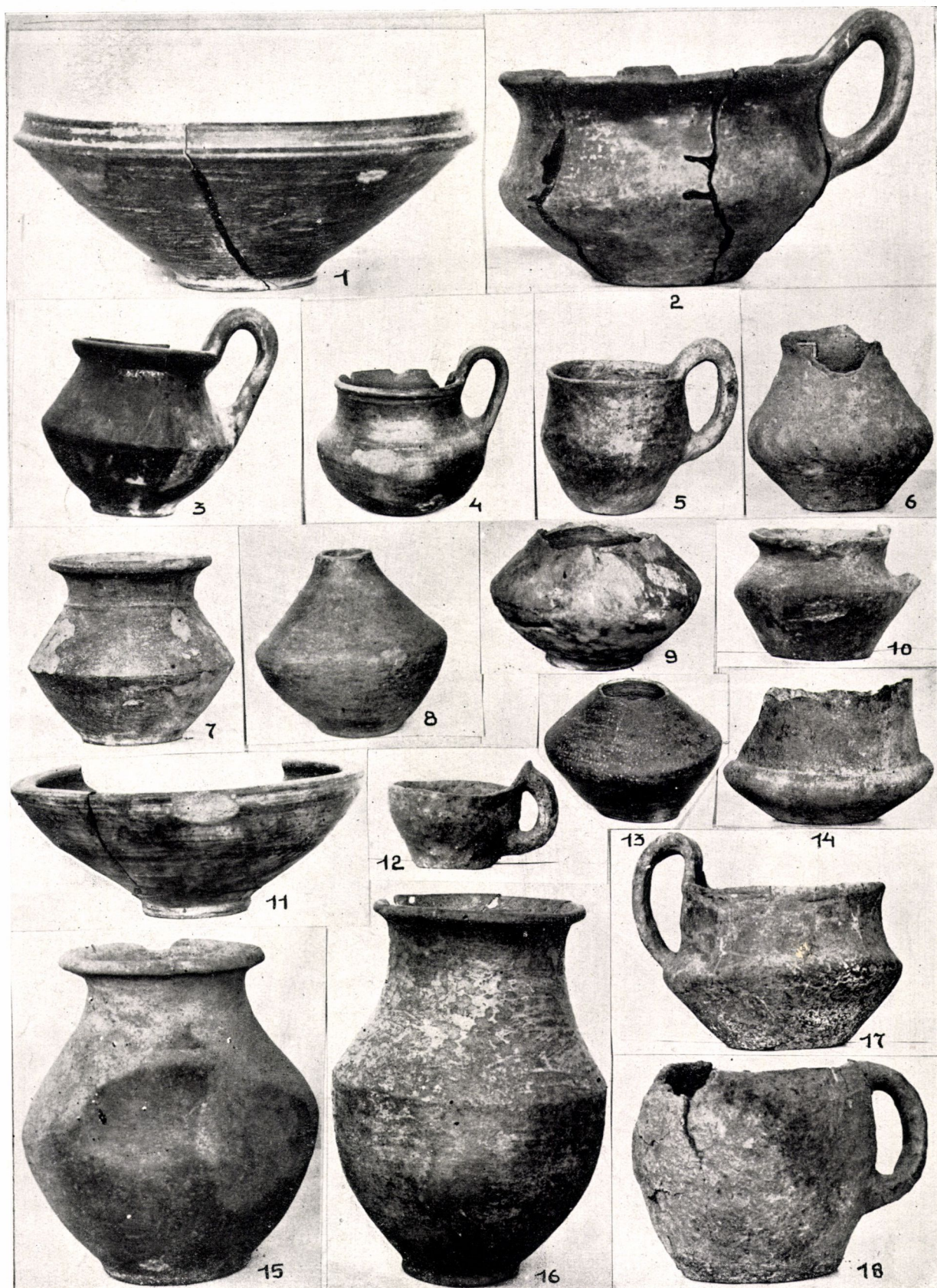
Székfakori leletek a szentesi múzeumban. Szentes—Vekerzug, 8. sír: 1—3, 5—6, — 9. sír: 4. — (1/1).

Szkítakori leletek a szentesi múzeumban. 1—2. Fábiánsebestyén—Kórógypart. — 3—14. Csongrád—Vendelhalom, Patika-dűlő. — ($\frac{1}{1}$).

Szkitakori leletek a szentesi múzeumban. 4, 10, 17. Csanytelek, 1. sír. — 1—2, 6—9, 11, 13—16, 18. Szentes—Jaksor, szórvány. — 3. Szentes—Zalota. — 5, 12. Szentes környéke. — (1/1).

4

3

1. A Laktanya-utcai felhagyott zsidó temető. — 2. A Laktanya-utcai zsidó temető egyik sírkövének hátsó része.
— 3. A tatai oszlop. — 4. A tatai oszlop pávája.

1. Petronius Cens(o)rinus gyermekeinek sírköve (Óbuda, Zsidó Múzeum). — 2. Aicca sárisápi sírköve (Magyar Nemzeti Múzeum). — 3. Fabricia sírköve Dunapenteléről (Magyar Nemzeti Múzeum).

1. Belsőszülött nő tükörrel Kismartonból. — 2. Noricumi leányka ékszerládikával és tükörrel (Klagenfurti Múzeum). — 3. Sírkő a turnu-severini múzeumban. — 4. A grazi Joanneum múzeum cippusa. — 5. A poetovioi szarkofág keskeny oldala áldozati jelenettel. — 6. Aediculafal Venus ábrázolásával.

1. Sírő felső lezárása Székesfehérvárról. — 2. Fusca síremléke Szent-Tamásból. — 3. Vettia Taurina sírköve Novo-seló-ból (Sofia Nemzeti Múzeum).

1. A zsidó temető pávás római sírkövének maradványa (Óbuda, Zsidó Múzeum). — 2. Sírkőtöredék Dunapenteléről (Magyar Nemzeti Múzeum).

1. Síremlék töredéke Dunapenteléről (Magyar Nemzeti Múzeum). — 2. Részlet Iulia Primilla eszéki sírkövééről (Eszéki Városi Múzeum).

1. Iulia Primilla eszkéi sírköve (Eszék, Városi Múzeum). — 2. T. Domatius Tergitio sírköve Alsó-Péterfaluról (Sopron, Városi Múzeum). — 3. T. Canius Cinnamus kereskedő sírköve Hegykőről (Sopron, Városi Múzeum).

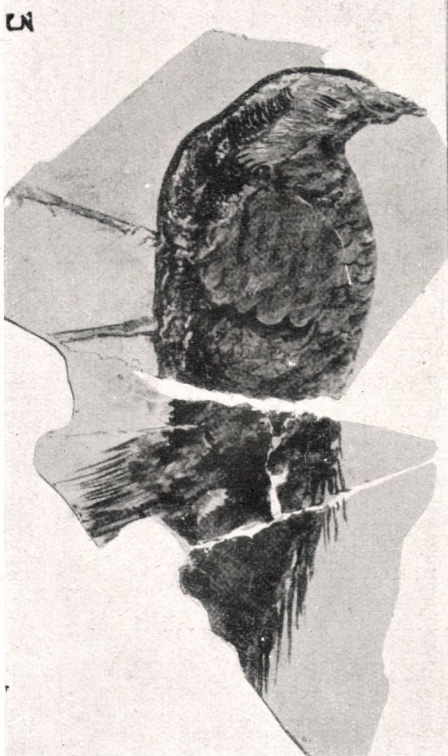
1. A györi sírkő. — 2. Pávák egy csermuntumi kőmélken (Deutsch-Altenburg). — 3. Óbudai sírkő alsó része páva képével. — 4. Csonka sírkő a Komáromi Múzeumban. — 5. Kőmélkőtöredék Reichenbergtől (Museum des Reichsgaues Niederrhein). — 6. Struktódsz Brigetióból (Primási Múzeum, Esztergom).

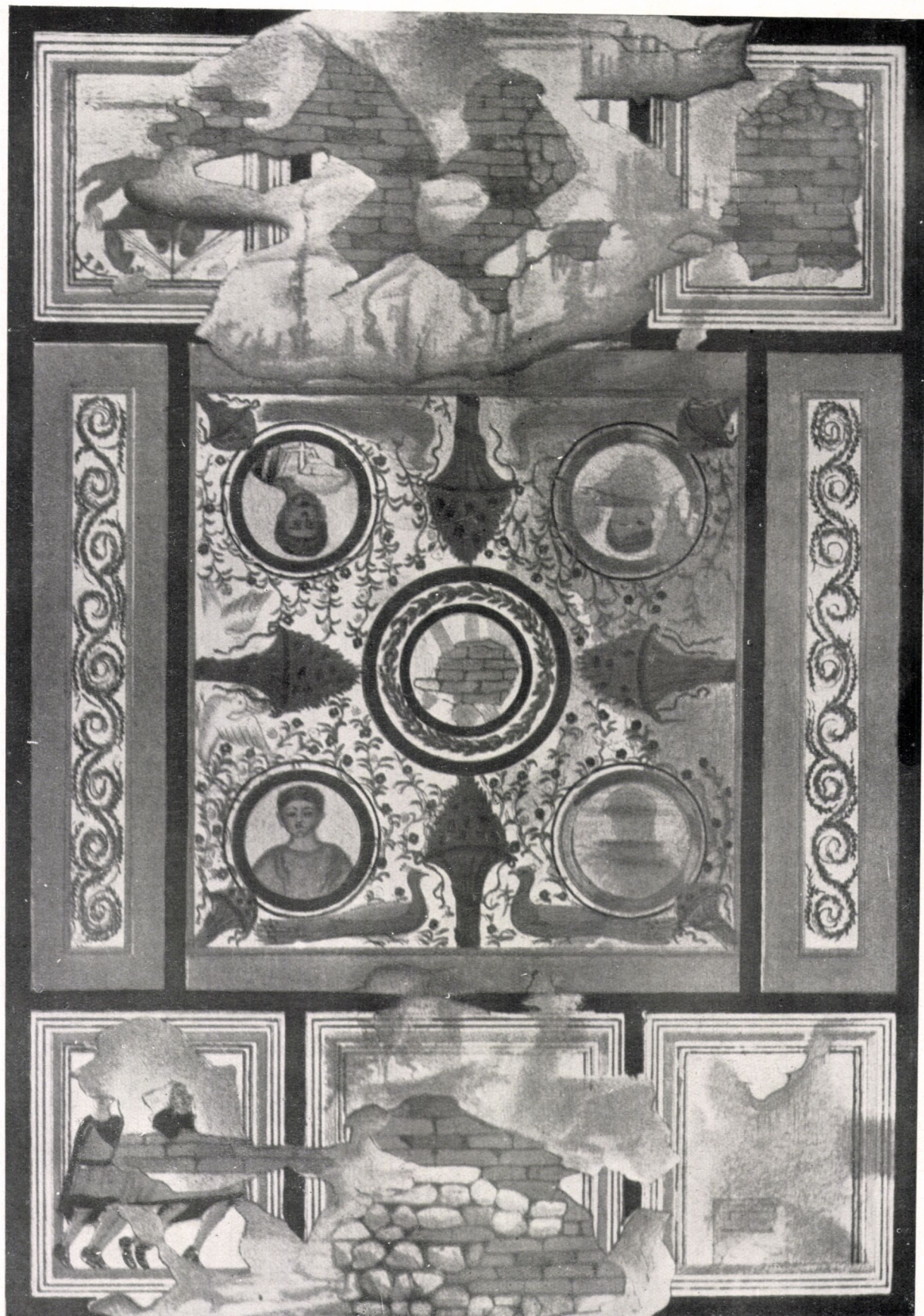
1. Tib. Iul. Facundus sírköve Kékkútról (Magyar Nemzeti Múzeum). — 2. Acsádi sírkő.

1. Stukdölszítés Brigetióból (Magyar Nemzeti Múzeum). — 2. Trieri stukkótöredék. — 3. Falfestmény Balácáról (Veszprémi Múzeum).

A pécsi I. festett sírkamra falfestménye (Henszelmann felvétele után).

1

3

2

4

5

1—2. Sirkőtöredékek a Kolozsvári Nemzeti Múzeumból. — 3. C. Valerius sírköve Apulumból. — 4. Ulpia Maximila sírköve Apulumból. — 5. Szarkofág keskeny oldala Treffenből (Poltoviói Múzeum).

1—2. Sirkő az alsókosályi táborból (Dési Múzeum). — 3. Aedicula hátsó falának töredéke függöny-
 ábrázolással. — 4. Bázisalakú siremlék Apulumból. — 5. Sirkápolna oldalfala a Bruckenthal
 Múzeumban.

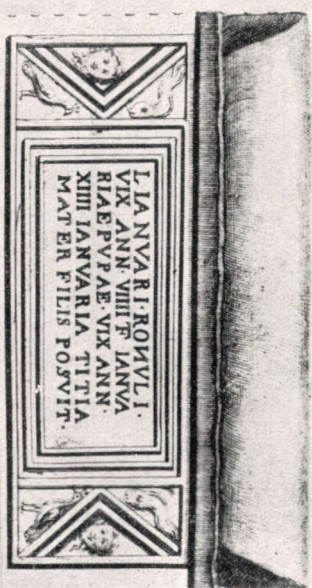

1

2

3

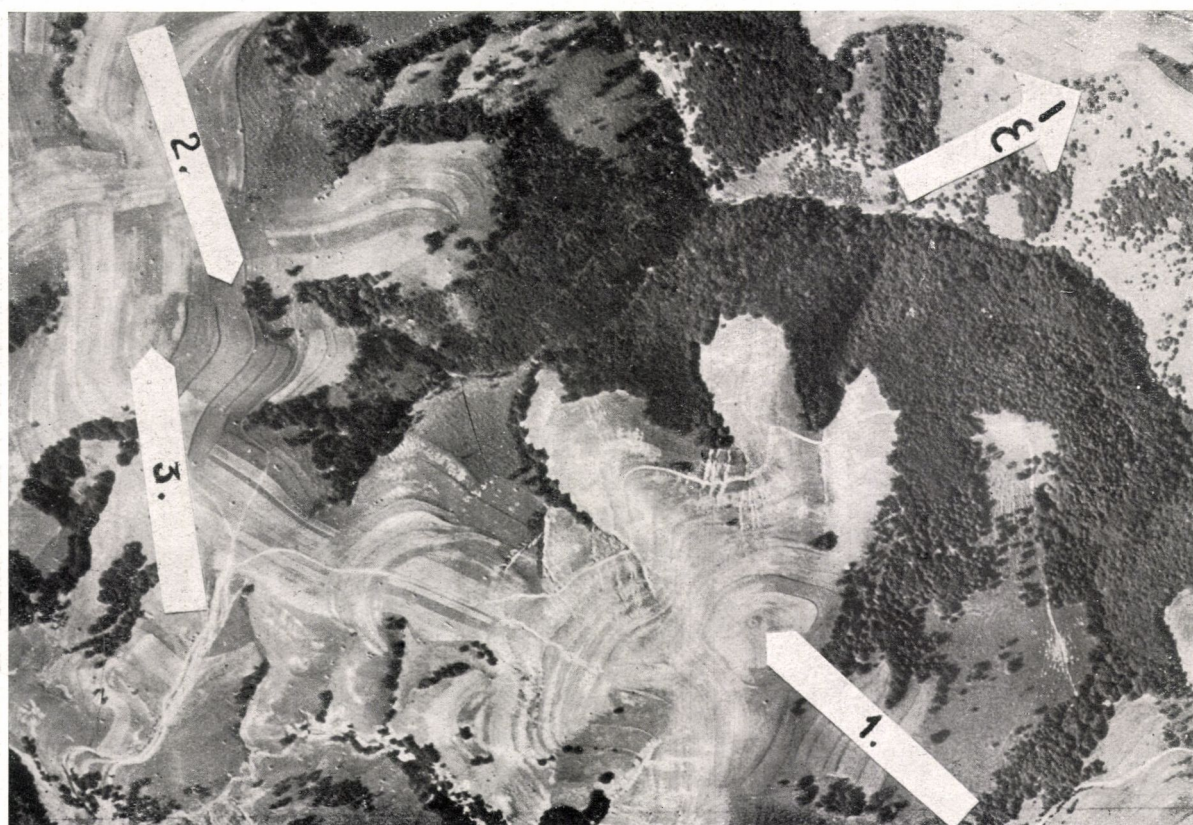
1. Sírműék Napocáról a Kolozsvári Múzeumban. — 2. Sírműék Petrozsényből. — 3. Szarkofág Marosportusból.

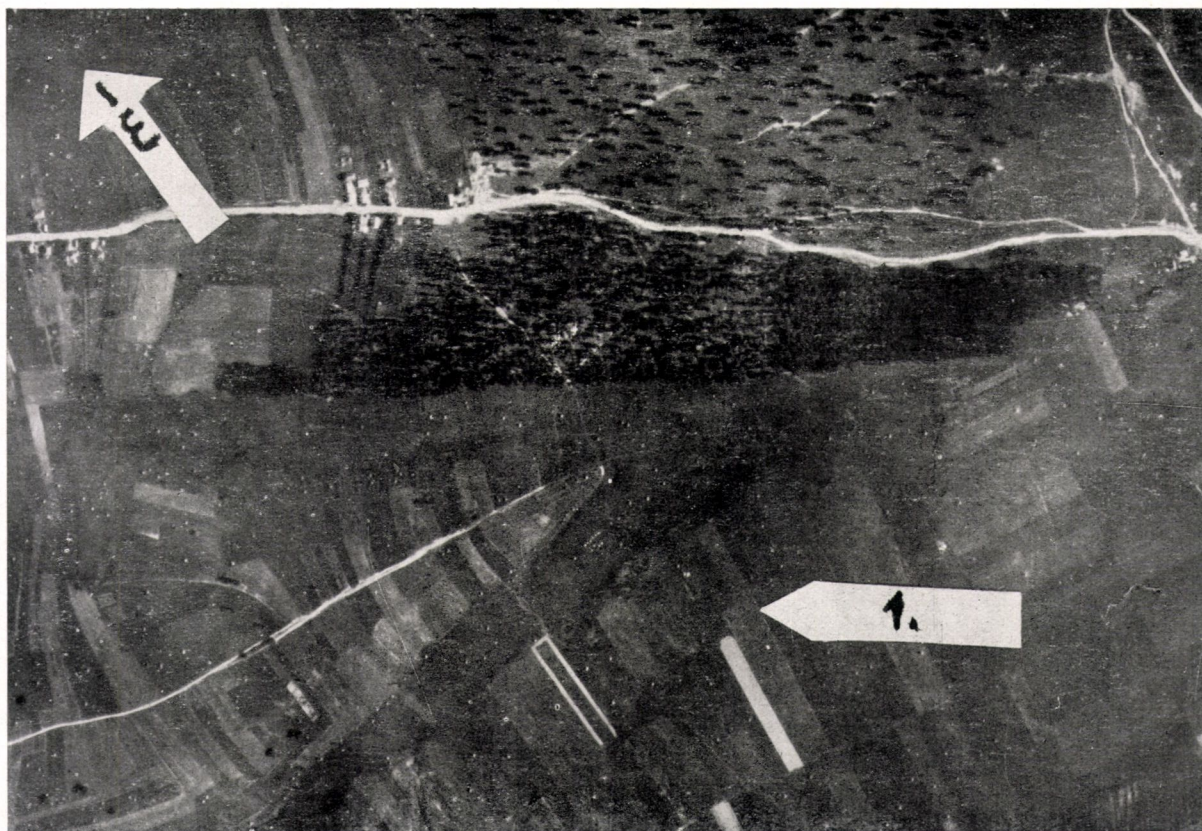
Meszes-hegység térképe.

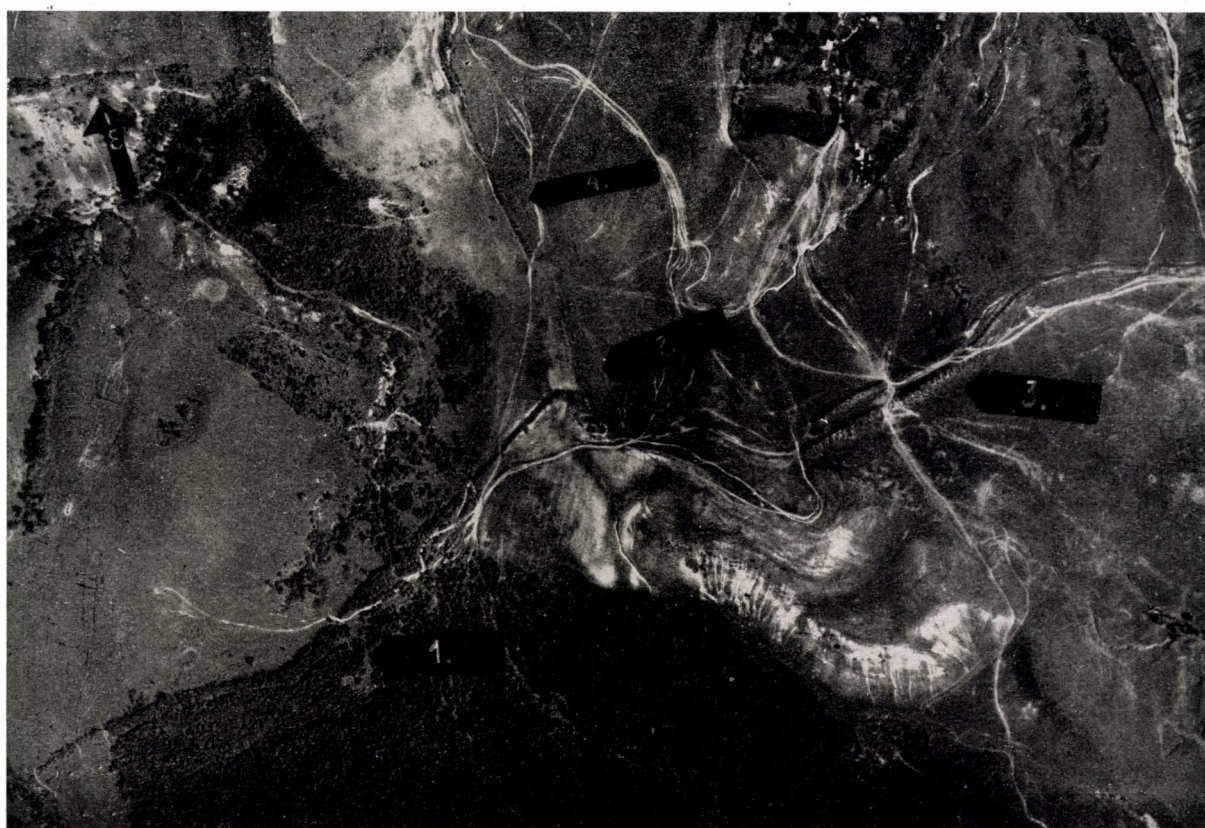
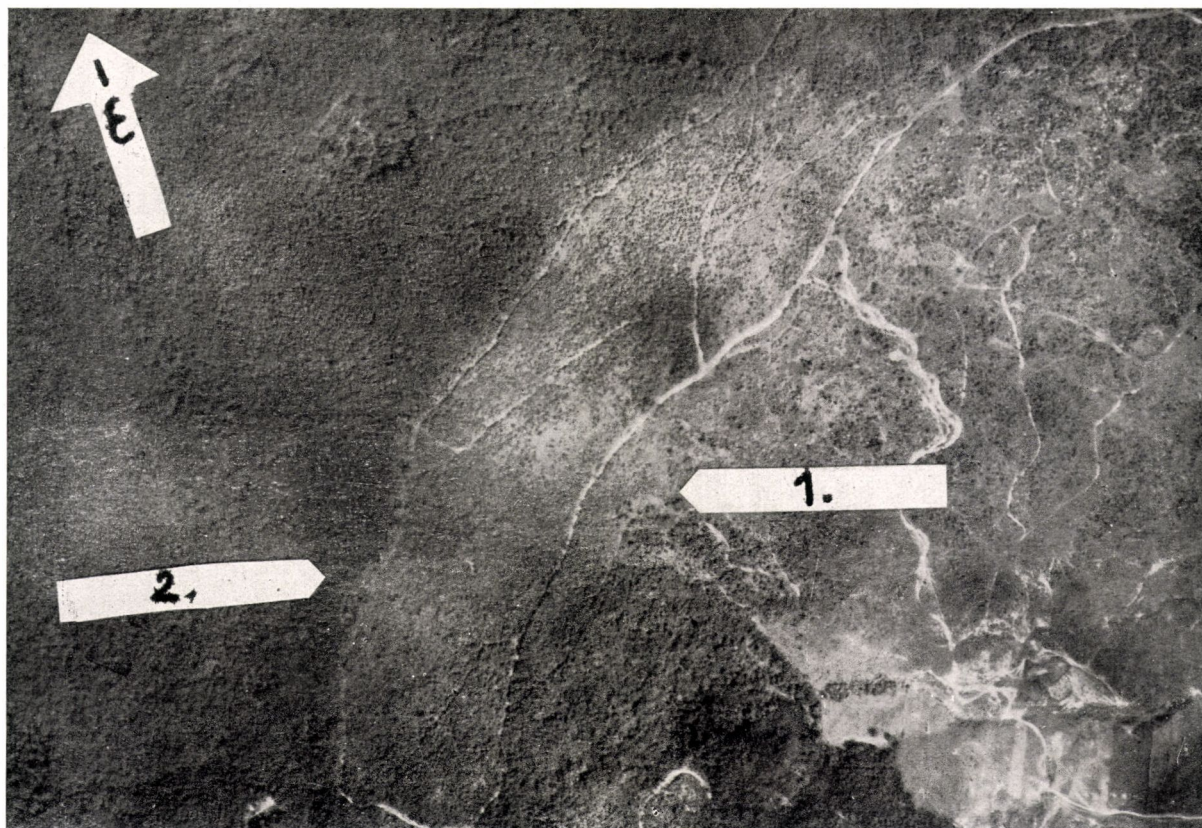
1. Sebesvár környékének légifelvétele (Kolozs megye). — 2. Limes-szakasz a Sebeskörös völgyétől északra légifelvételen.

1. Hódosfalva környéke légifelvétele (Kolozs megye). — 2. Vármező község légifelvétele (Szilágy megye).

1. Meszes-gerinc légifelvétele. 2. A 449 magassági pont (Meszes-kapu) légifelvétele.

1. Connistea (Mojgrád mellett) hegy légifelvétele. — 2. Porolissum légifelvétele.

1. Limes-szakasz légifelvétele Porolissumtól északra. — 2. A mojgradi Magura légifelvétele.

Római feliratos és domborműves kövek. — 1. Szöny. — 2. Szöny. — 4. Szöny. — 5. Ajka. — 6. Szekszárd. —
3. Vaskard Ajkáról.

1

2

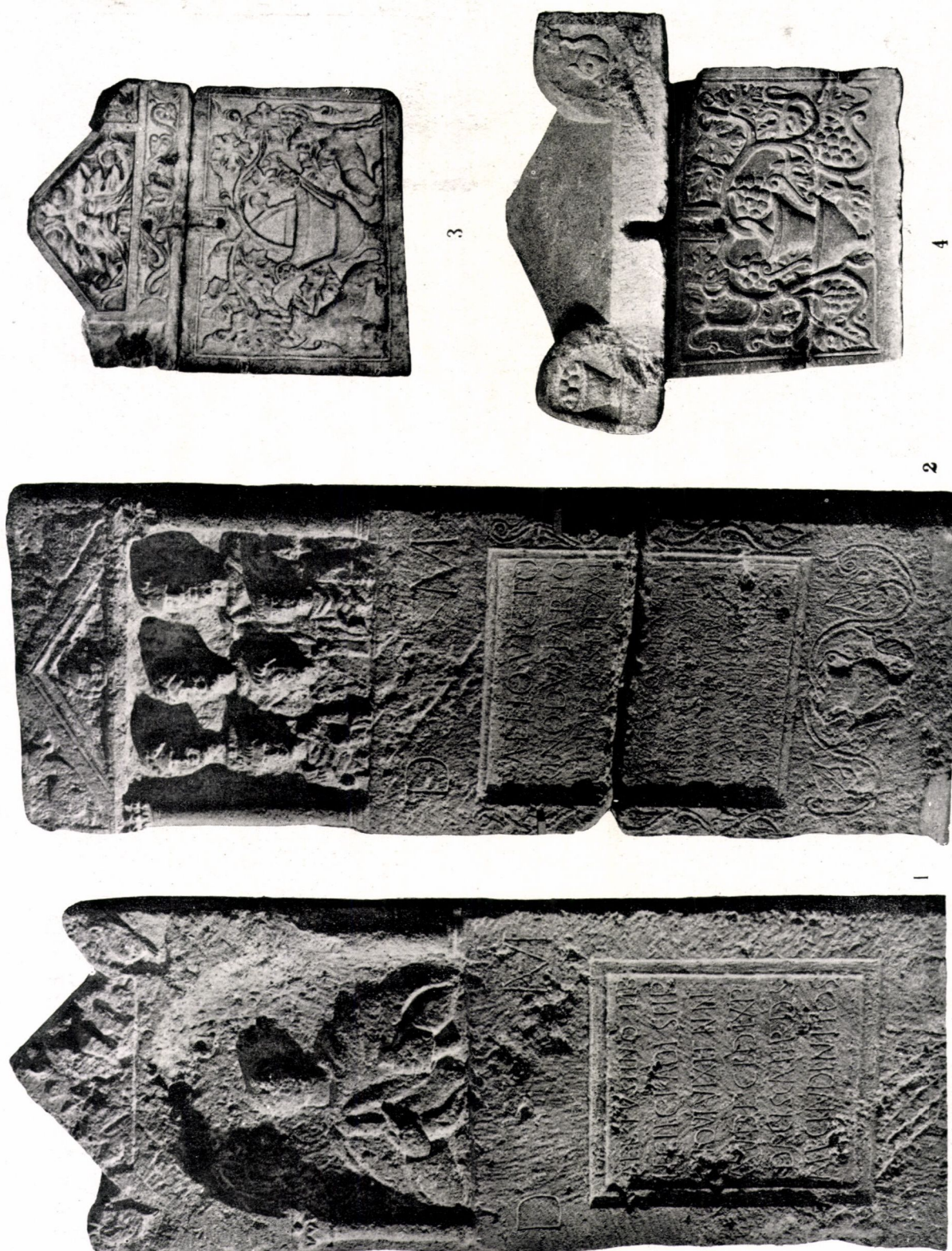
3

4

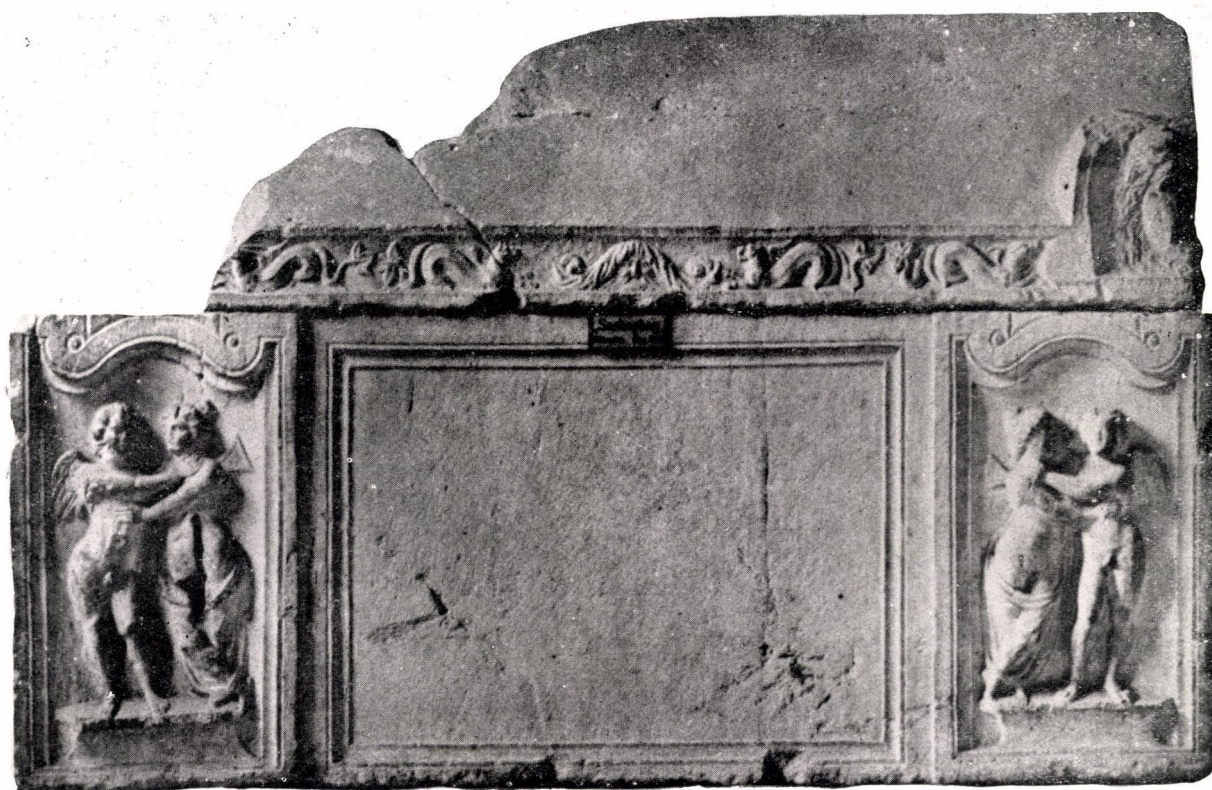
1. Brigetio (Szöny, Magy. Olajművek). — 2. Brigetio (Wien). — 3. Ad Mures — Vas pusztá — (Komárom-Dél). — 4. Brigetio (M. Nemzeti Múzeum).

1. Tatabánya (M. Nemzeti Múzeum). — 2. Tatabánya (M. Nemzeti Múzeum). — 3. Sirmium (Wien). — 4. Szekszárd (M. Nemzeti Múzeum).

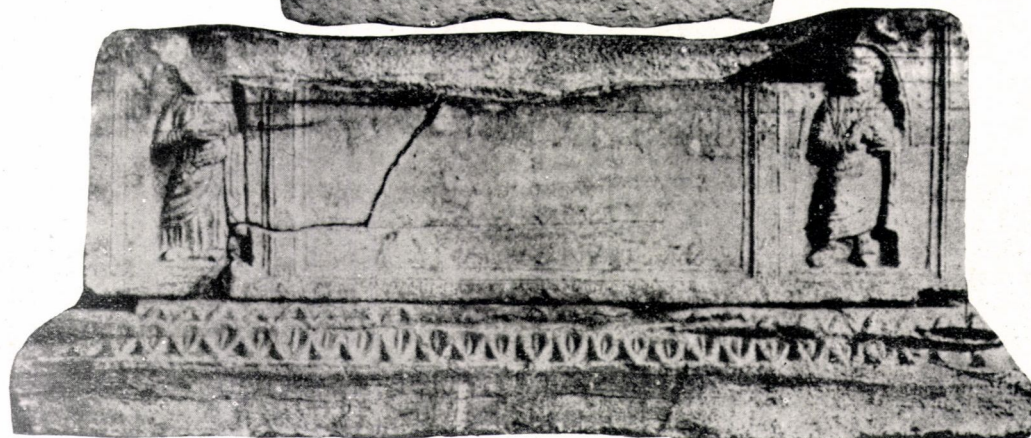
1

2

1. Sirmium (Wien). — 2. Szekszárd (M. Nemzeti Múzeum).

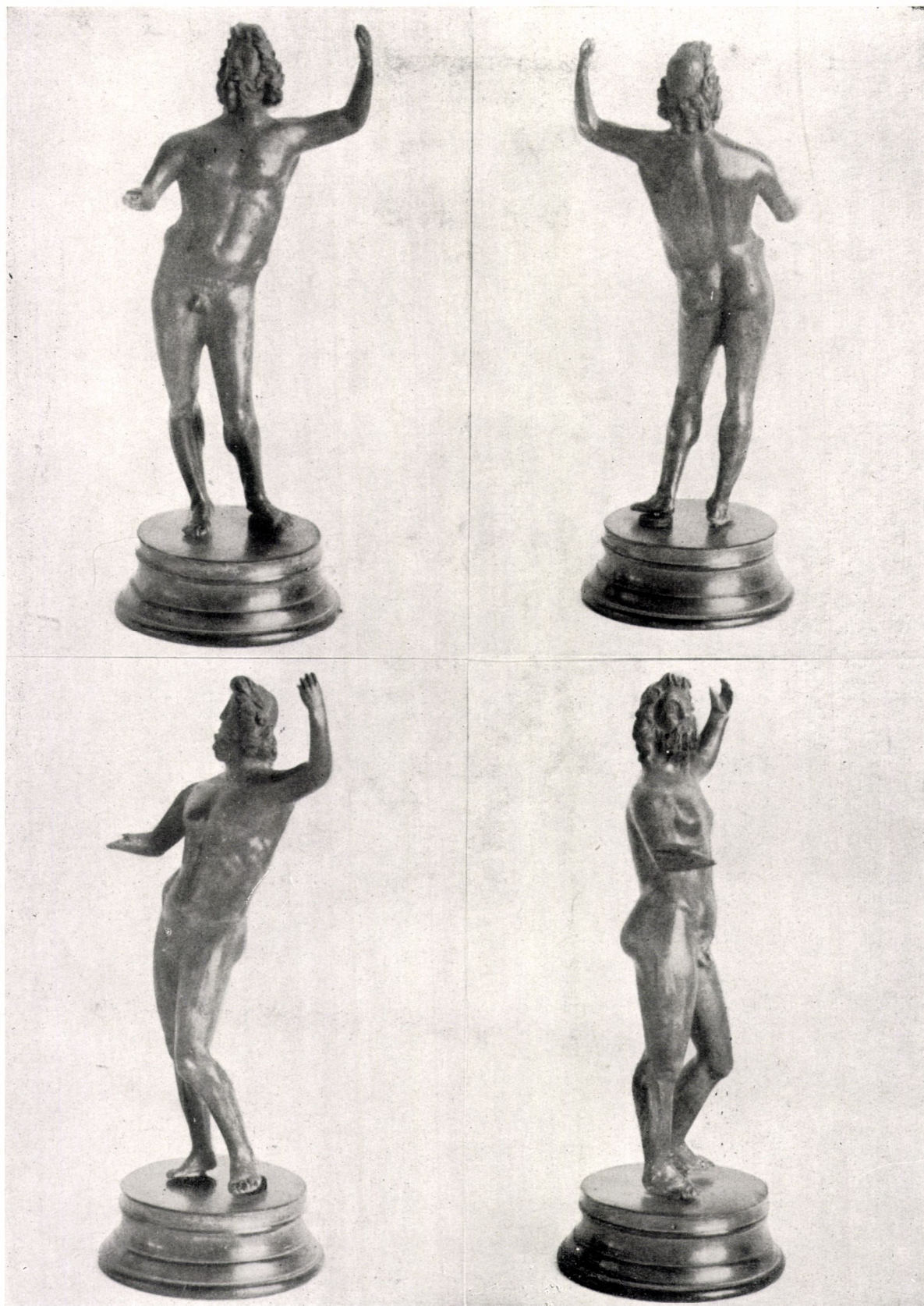
1, 2. Savaria (Szombathely). — 3, 4, 5. Daruvár (?) (Zágráb).

Római bronzszobrocska Tolna-Tamásiból.

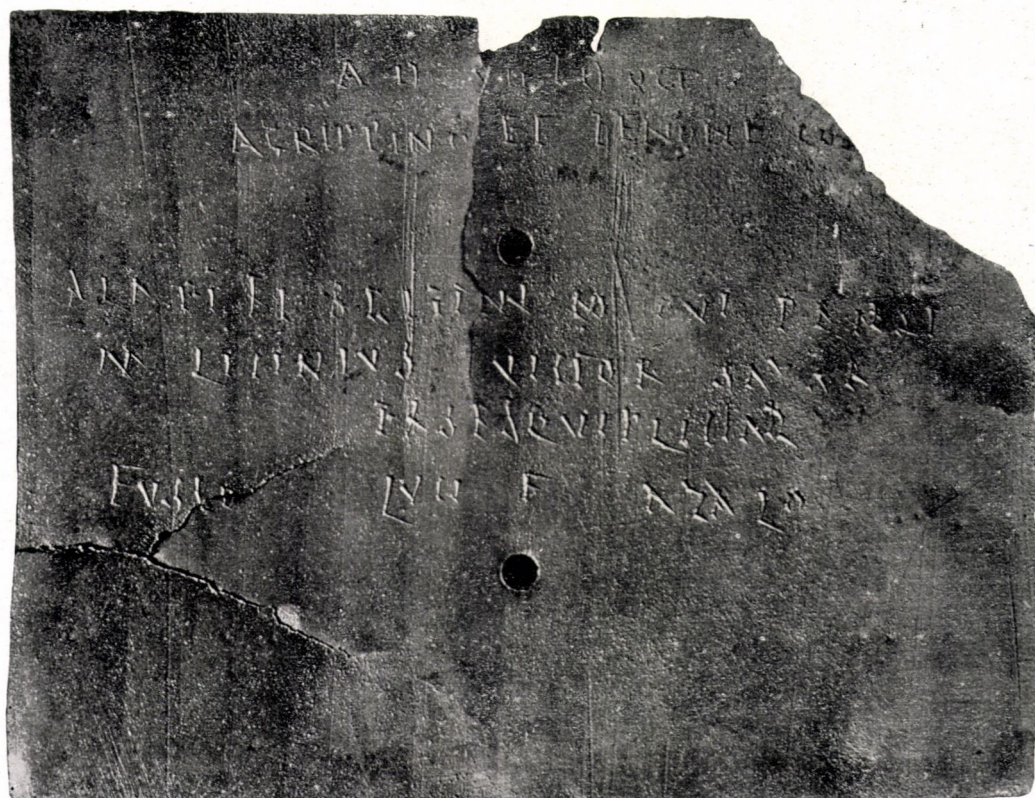
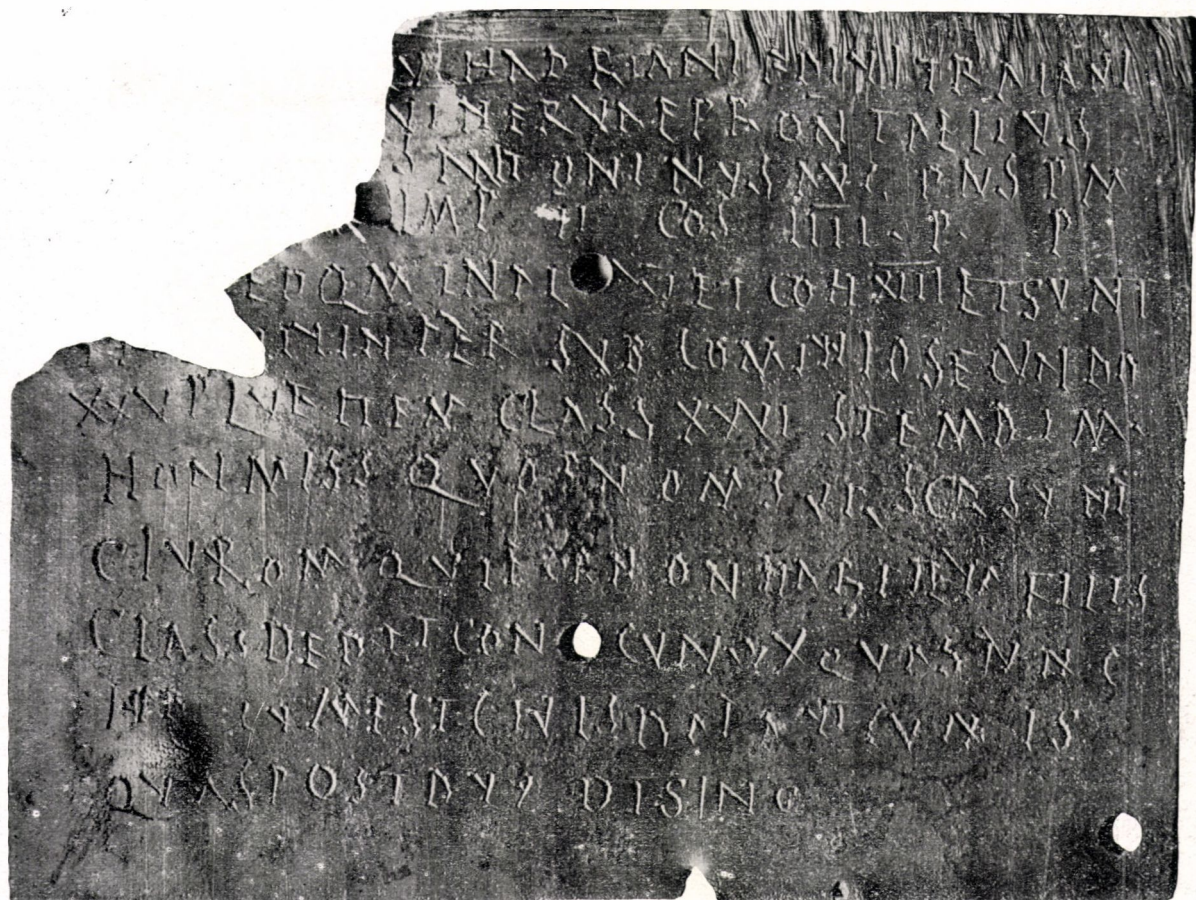

Római bronzszobrocska Tolna-Tamásiból.

1—2. A második regölyi katonai diploma tábláinak belső oldalai. (A felső tábla hátlapja [felül] kissé nagyobb léptékben, mint az alsó tábla felső lapja [alul]).

1. A második regölyi diploma hátsó táblájának hátlapja. — 2—3. Római bronzkorsó Tolna-Tamásiból.

1. Carnuntum. — 2, 8. Au am Leithaberg. — 3. Mitrovica. — 4. Belgrad. — 5. Pilisszántó. — 6. Szombathely. — 7. Göttesbrunn.

1

2

3

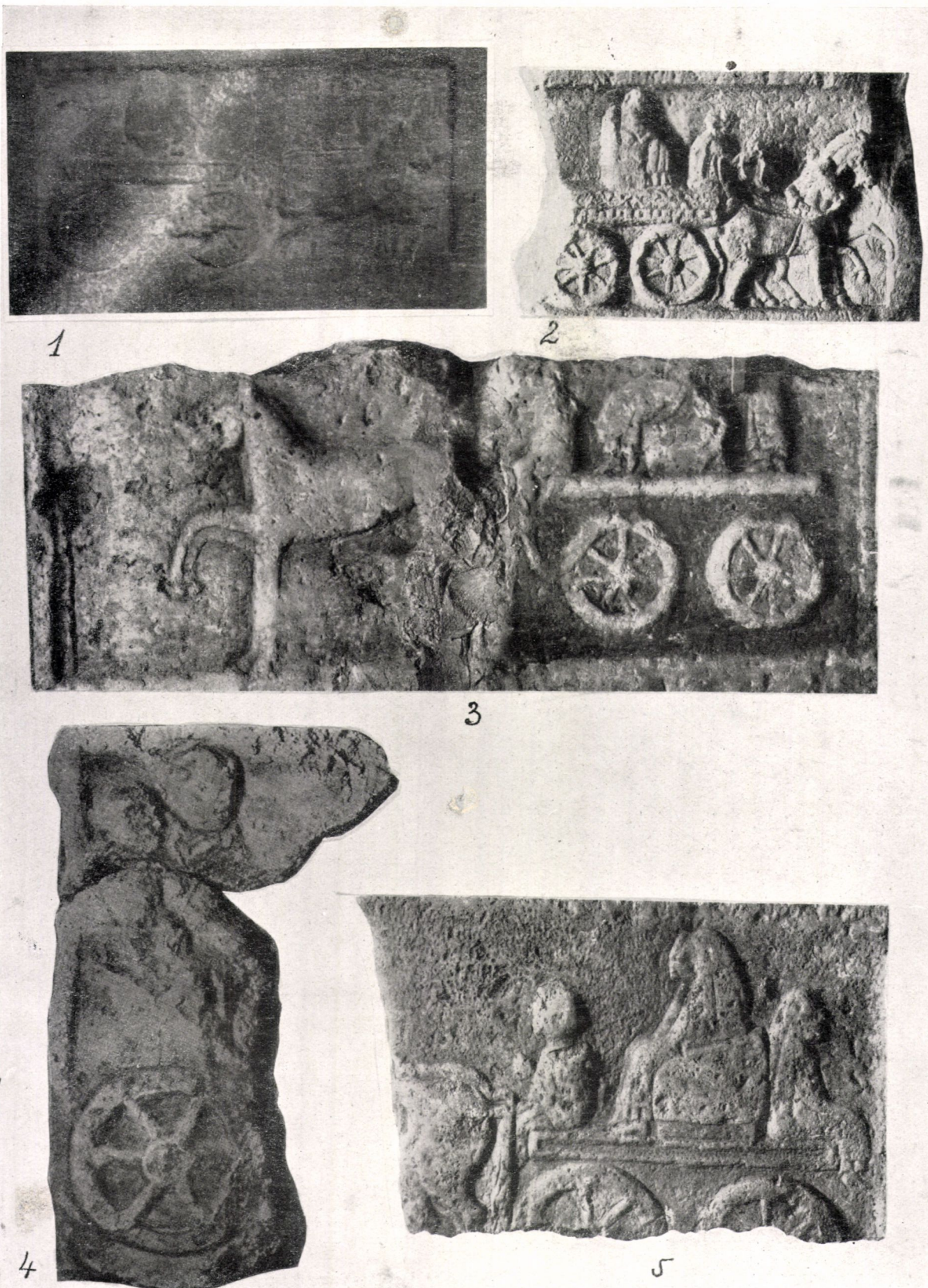

4

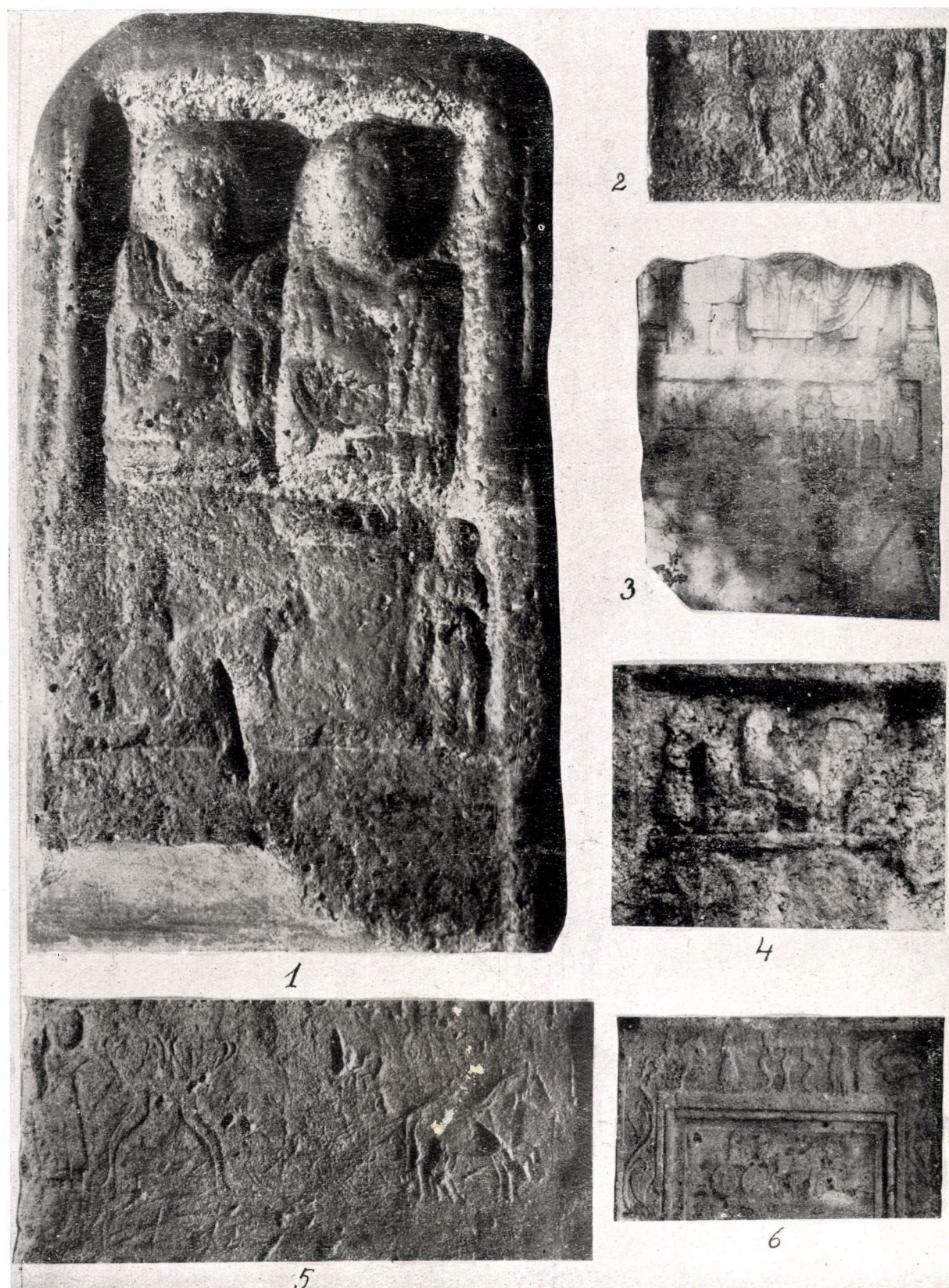
5

1. Velence. — 2. Szentendre. — 3, 5. Dunapentele. — 4. Felsődörgicsé.

1. Zsámbék. — 2, 6. Szentendre. — 3. Tárnok-Elvirapuszta. — 4. Részlet az előző kő kocsijelenetéből. — 5. Göttlesbrunn.

1. Óbuda. — 2. Szentendre. — 3. Pilisszántó.

1. St. Georgen. — 2. Csákvár. — 3. Au am Leithaberg. — 4, 6. Dunapentele. — 5. Inota. — 7. Óbuda.

1. Sárbogárd-Alsóbörzsököpuszta. — 2. Óbuda. — 3. Vál. — 4. Bönyrértalaj-Selyemtelekpuszta.

1, 3. Tabajd. — 2. Dunapentele. — 4. Szentendre. — 5. Szolgaegyháza.

1, 2. Tök. — 3. Zsámbék.

1

2

1—2. Dunapentele.

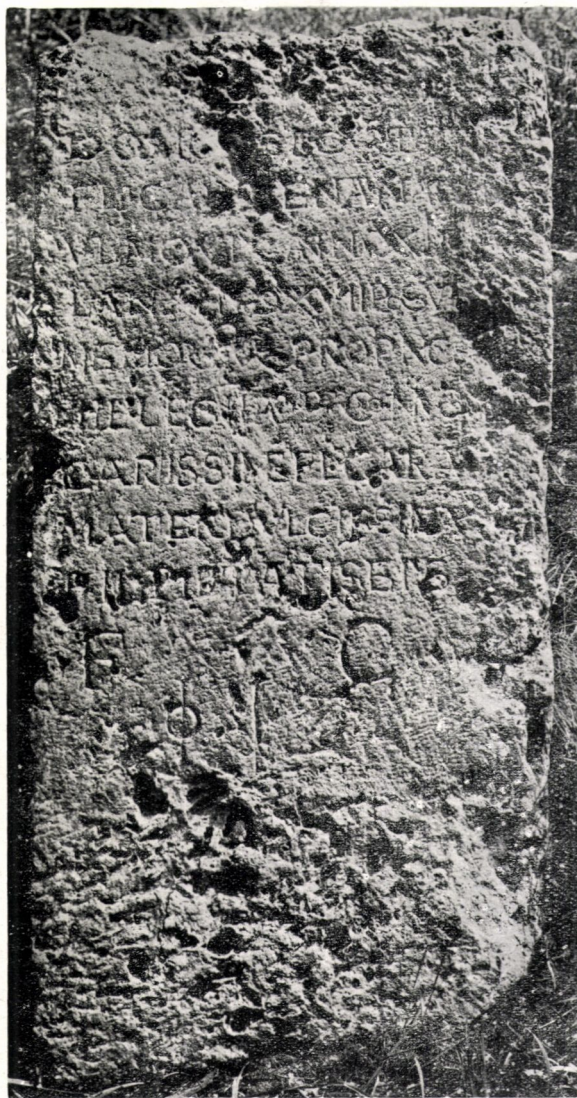
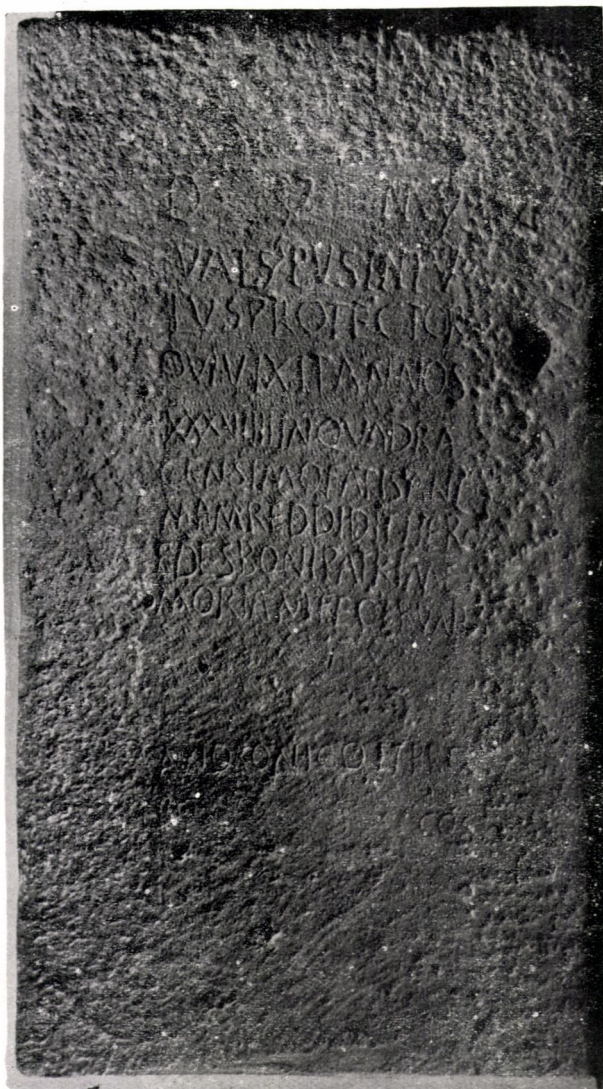
1. Dunapentele. — 2, 3. Csákvár.

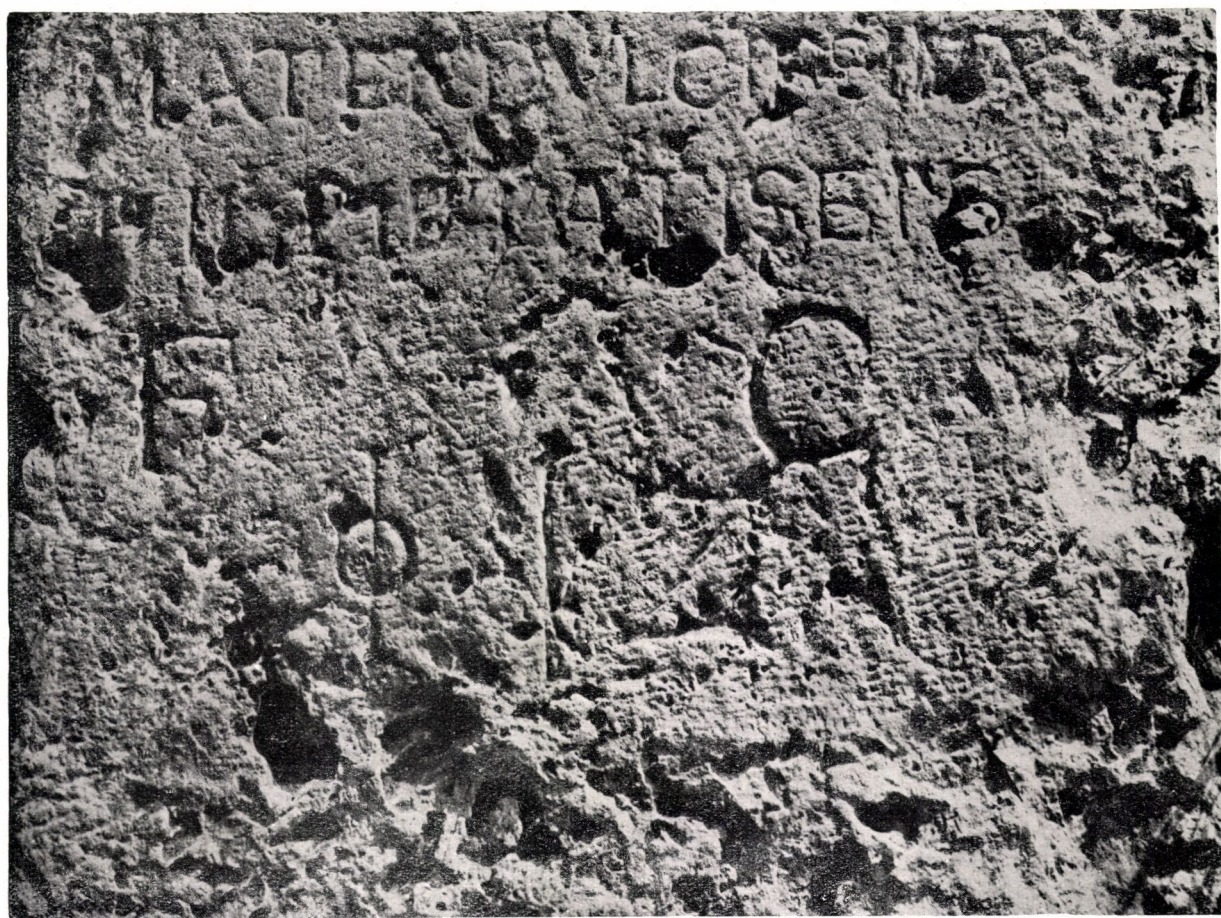
1. Csákvár (?). — Oltárkö Porolissumból (Zilah, Wesselenyi Kollegium).

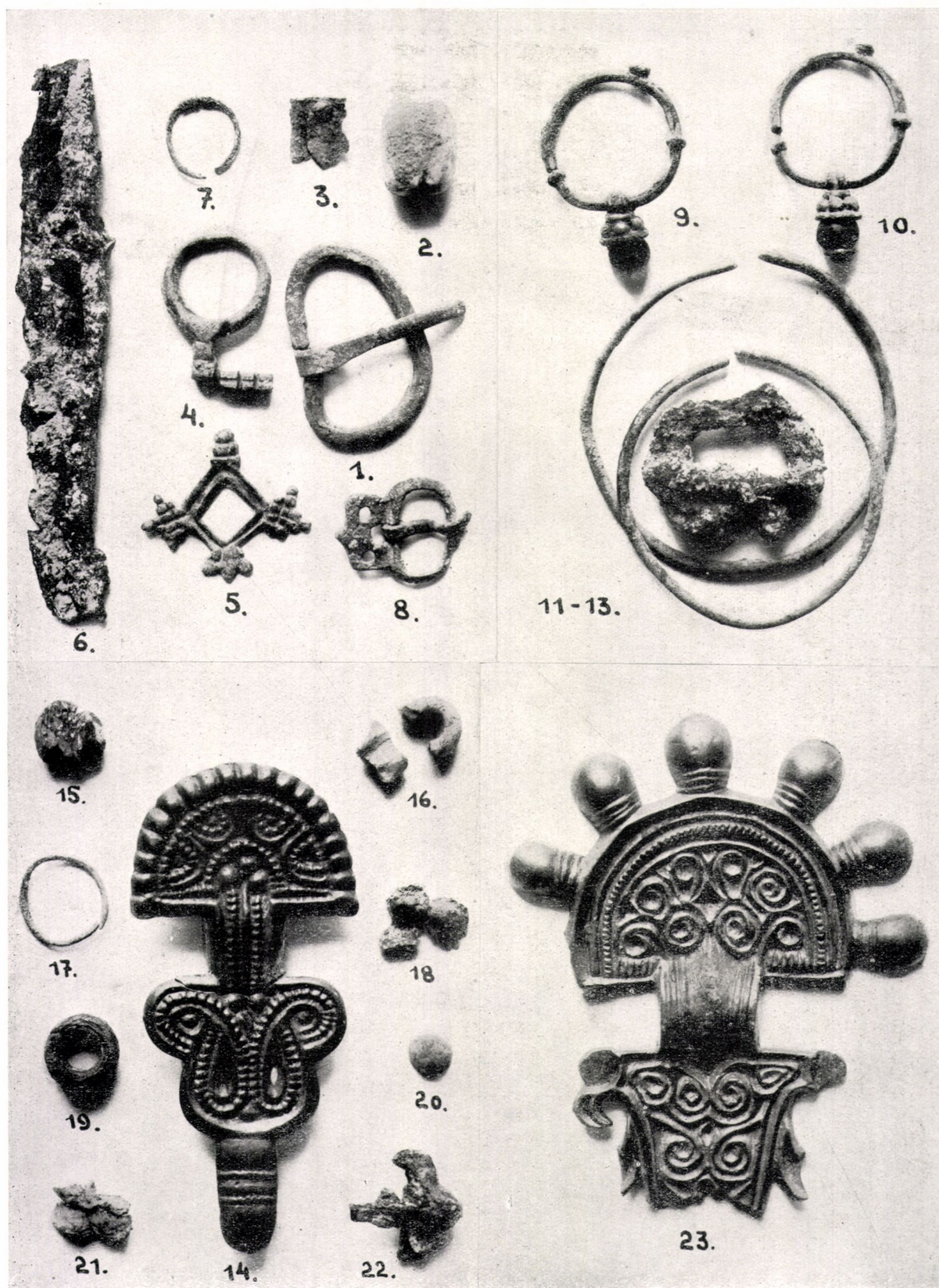
1. *Pusintulus cippusa* Intercisából. — 2. *Flavia Calvena cippusa*. — 3. Az óbudai Goldberger-gyár területén állott ókeresztény sírkápolna feliratos táblája.

1. Egy 4. századi aquincumi síremlék feliratos táblája. — 2. Flavia Calvena cippusának ókeresztény vonatkozású monogrammatikus rövidítései.

A szakályőreghegyi avar sírmező leletei.

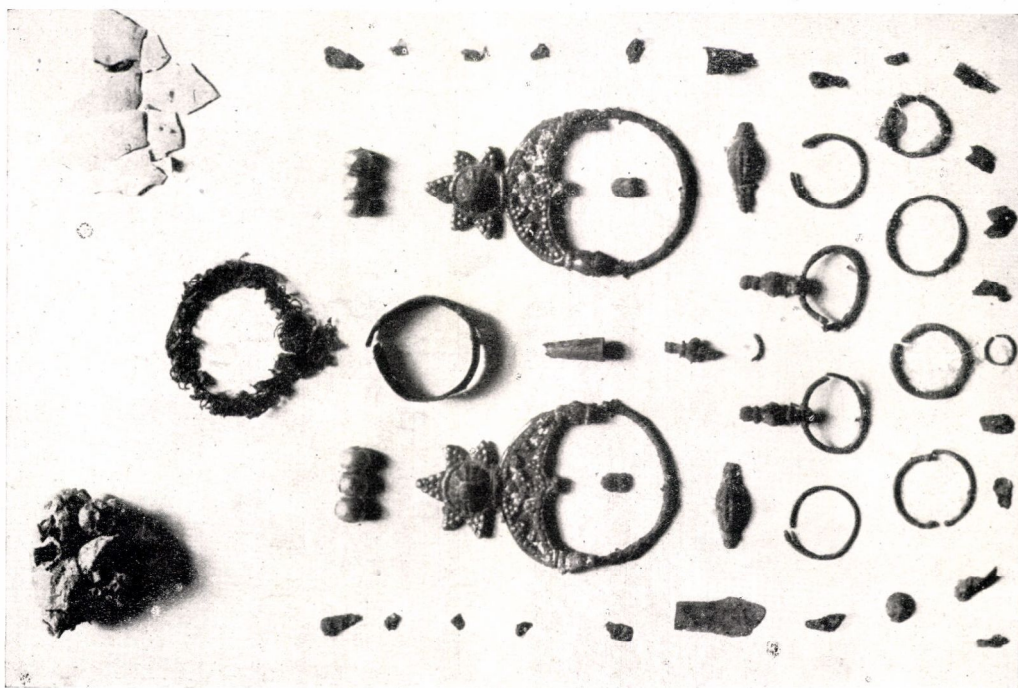
A székelyőreghegyi avar sírmező leletei.

Esztergomkörnyéki népvándorláskori leletek.

Esztergomkönyeki avar leletek.

Gyöngyösapáti-i hunkori torzított koponya és mellékletei.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

